

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Süle Jenő: Mai gondjaink az idegen szavak helyesírásában

Falkné Bánó Klára: Két amerikai magyar kétnyelvű közösség szociolingvisztikai vizsgálata

Bánfi Beáta—Bodor Péter—Pléh Csaba: A megítélési helyzet hatása nyelvhelyességi ítéletekre

Kozmács István: Egy kihalt nemesi familia családnévéről

Rozgonyiné Molnár Emma: Stílusmotívumok keveredése egy század eleji novellában

Nemes István: „Ki nézi most tollat fogó kezünket”

Petőcz András: Pilinszky János: Négysoros

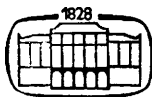
Molnár Zoltán: Egy Krúdy-szöveg vizsgálatához

Szabó József: Nyelvjárási szövegek a hagyományos paraszti gazdálkodás és népszokások köréből

Varsányi György: Tájszók Sükösdről

Lerchné Egri Zsuzsanna: Szófaj-gyakorisági vizsgálatok a mai magyar drámában

D. Mátyás Mária: A névmási határozószók

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

111. ÉVFOLYAM 1987. JANUÁR—MÁRCIUS

1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Süle Jenő</i> : Mai gondjaink az idegen szavak helyesírásában	1
<i>Falkné Bánó Klára</i> : Két amerikai magyar kétnyelvű közösség szociolingvisztikai vizsgálata	14
<i>Bánfi Beáta—Bodor Péter—Pléh Csaba</i> : A megítélési helyzet hatása nyelvhelyességi ítéletekre	20
<i>Kozmács István</i> : Egy kihalt nemesi família családnevéről	28

Íróink nyelve

<i>Rozgonyiné Molnár Emma</i> : Stílusmotívumok keveredése egy század eleji novellában	32
<i>Nemes István</i> : „Ki nézi most tollat fogó kezünket”	45
<i>Petőcz András</i> : Pilinszky János: Négy soros	52

Nyelv és iskola

<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Egy Krúdy-szöveg vizsgálatához	57
--	----

Nyelvjárásaink

<i>Szabó József</i> : Nyelvjárási szövegek a hagyományos paraszti gazdálkodás és népszokások köréből	61
<i>Varsányi György</i> : Tájszók Sükösdről	77

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Lerchné Egri Zsuzsanna</i> : Szófak-gyakorisági vizsgálatok a mai magyar drámában ...	84
<i>D. Mátai Mária</i> : A névmási határozószók	109

(1957. évi kiadás)

Imre Samu

(1957. évi kiadás)

MAGYAR NYELVŐR

111. ÉVFOLYAM

1987. JANUÁR—MÁRCIUS

1. SZÁM

Mai gondjaink az idegen szavak helyesírásában

„Mivel ebben a tudományos és a nemzeti egységet illető kérdésben a Magyar Tudományos Akadémia, mint a magyar tudomány legfőbb művelője és őre, a legilletékesebb tényező, minden olyan irányzatnak, amely a magyar helyesírás kérdésében elért egység bomlasztására alkalmas, útját kell állítani.”

(A VKM 005-3/1930. sz. rendeletéből.)

Ha vannak neuralgikus pontjai napjaink helyesírásának, akkor ez minden bizonnyal elsősorban idegen szavaink helyesírására érvényes. Ennek okára egyszerű magyarázattal szolgálhatunk. A nyelvünk alapanyagát megtestesítő három összetevő: a nyelvtan, a hangrendszer és a szókincs közül az utóbbi a legképlékenyebb, a változásokra, az új hatások felvételére a leghajlékonyabb. A grammatika és a fonetika tényei a legmaradandóbban kialakultak, jóformán századoknak kell eltelniük ahhoz, hogy némi csekély változás észlelhető legyen. Egyes alakulatok elavulásáról, elhalásáról beszélhetünk leginkább, kivételesen néhány olyan esetről, amikor egyes elemek átmenetileg kikopnak a használatból, majd idővel ismét jelentkeznek, néha szükségszerű motivációval, néha csak pusztán divatból szinte új életre kelnek.

Másként áll a helyzet szókészletünk tekintetében. A szókincset valóban nem szemlélhetjük úgy, mint valami rezervátumot, ahol lényegében őseredeti állapotokat akarunk fenntartani, konzerválni, sőt esetleg visszaállítani. A már meglevő mindenkori szókészletünk a legszervesebb összefüggésben áll az egyes korok műveltségi szintjével, az állandóan bővülő ismeretekkel, a szakadatlanul gyarapodó műszaki és tudományos, anyagi vagy szellemi, kulturális természetű eredményekkel.

Tapasztalati tényként könyvelhetjük el, hogy anyanyelvünk alapszó-kincse, idegen nyelvhatásoktól többé-kevésbé függetlenül a századok során mostanáig felhalmozódott fogalomkészlete annyira kimerült, oly mértékben le van foglalta, hogy az ún. reprodukáló vagy belső keletkezésű szóalkotásra egyre kevésbé alkalmas. Még a jelentésátvitelnek, a jelentésbővülésnek, továbbá a toldalékolásnak és szóösszetételnek köszönhetünk leginkább célszerű és — mondhatni — kényelmes megoldásokat egyes felmerülő új fogalmak megnevezésére. Gondoljunk csak a köznapi *tanács* szavunkra, ki hitte volna valaha is, hogy megváltozott társadalmi viszonyok folytán ilyen jelentése is lesz: *tanácsi alkalmazott* vagy *tanácsi ipar*. Másik példaként vegyünk egy legújabb fejleményt, a *futófény* kifejezést a modern fényreklám egy mostanában elterjedt technikájára, a különböző színeknek a haladó mozgás látszatát keltő frakcionált változtatására.

Nagyjából megállapíthatjuk tehát, hogy meglevő szókészletünk további és lényeges gyarapítása jóformán már csak idegen szavak átvételével lehetséges. Ez annál is inkább igaz, mivel napjainkban leginkább olyan fogalmak születnek, melyek igen bonyolultak, jelentéstani asszociációjuk nagyfokú. Sok esetben egész etimológiai láncolat jellemzi őket, s ez nem csupán a kifejezetten szakmai és tudományos fogalmakra érvényes, hanem közműveltségünk tartományára is. Az új ismeretelemek mindenképpen új megnevezést is igényelnek, és mivel hazai viszonylatban az új fogalmak döntően idegen nyelvterületeken születnek, bele kell nyugodnunk az idegen szavak beáramlásába is, ha nem akarjuk magunkat kizárni a mellőzhetetlen modern művelődési körökbe való beilleszkedésből.

Közhelynek számít ugyan, de mégis abból kell kiindulnunk, hogy az idegen szavak átvételétől nem zárkozhat el egyetlen nyelv sem és egyetlen korban sem. A művelődési, a gazdasági és társadalmi átalakulás történetében vannak olyan jelentős és kiugró korszakváltozások, amikor a népek egymással való érintkezésének függvényében a jövevényszavak valósággal tömegesen árasztják el az egyes nyelveket. Ilyen kiemelkedő korszakokat a mi nyelvünk történetében is felmutathatunk, ezek közül azonban egyiknek sincs olyan mélyreható kisugárzása, amely jelen korszakunkkal mégcsak megközelítőleg is vetekedhetne. Ideértve még a nyelvújítás korát is, ám azzal a megszorítással, hogy az e korszakban megnyilvánuló idegen hatás számszerűségében is azért maradt korlátozott, mert a nyelvújítás magyarító tevékenysége eredményesen vette fel vele a küzdelmet. A mostani helyzet azonban mindenképpen és messzeemenően a célzott korszakok közül való.

Az idegen szavak beáramlásának megítélésében mindenekelőtt azt kell szem előtt tartani, hogy a *s z ó k ö l c s ö n z é s* egyúttal *f o g a l o m k ö l c s ö n z é s*t is jelent. Ebből értelemszerűen következik, hogy az új dolgok, jelenségek, felfedezések, találmányok és újítások feltűnése, tehát a *f o g a l o m a l k o t á s* mindig megelőzi a *s z ó a l k o t á s*t, az elnevezést. Nem mindig igaz ez azokban az esetekben, amikor egy-egy új fogalom idegen szóként került át egy másik nyelvterületre. Az idegenség terjedéséből származó veszélyek egy része az ilyen esetekből adódik. Ennek illusztrálására hadd említsék meg egy-két hazai példát, az egyik régebbi keletű, a másik merőben új. Hazánkban először az 1920-as években kezdték törvényesen kodifikálni a rögtönítélő bíráskodást. A törvény szövegében alapfogalomként csak a *rögtönbíráskodás* vagy a már említett hosszabb *rögtönítélő bíráskodás* szerepelt. A *statárium*, a *statáriális bíráskodás* megnevezések csak évek múlva, főként a napisajtó, a publicisztika jóvoltából kezdtek elterjedni, a tapasztalat szerint átütő sikerrel. Hasonló történt a *filmcsillag* és a *filmsztár* esetében is. Kisdiák koromban, az 1920-as évek derekán a legalább az egyik felében magyar forma volt a járatosabb, később az idegen lekörözte, ma a filmcsillag szinte eltűnt a nyelvhasználatból.

A közelmúltban még az én tájékozottságomat is meglepte egy új tapasztalat, a *leasing*-gel való ismerkedés. Azóta már magyaros írásmódjával is találkoztam egyik napilapunkban: *lizing*. A fogalom még a második világháború idején jól ismert *land and lease* törvényre emlékeztet, ami azt jelenti, hogy az Egyesült Államok hajókat adott kölcsön az arra rászoruló szövetségeseinek. Tehát egyszerűen 'kölcsönbérlet'-et jelent, és a szó azóta is él a nyelvhasználatban. A termelési, közgazdasági gyakorlatban újabban azt értik rajta, hogy főleg nagyvállalatok jelentősebb állóeszközöket, nagyobb gépegységeket bérbe

vesznek egy másiktól, és ott helyben maradva termelnek vele, mivel új beruházásra anyagi erejükből nem futja. Az eljárás nemzetközi viszonylatban is ismert. De hadd kérdezzem meg: a jó és élő kölcsönbérlet helyett mi szükség volt a magyar fülnek amúgy is oly merőben idegenül hangzó *lizing-re*?

Az idegen szavak szükségtelen és könnyelmű használatának veszélyeiről később még többször is lesz szó, noha vállalt jelenlegi feladatunknak nem ez a fő mondanivalója. Egyelőre időzzünk még egy kicsit a jelenség, illetve folyamat mennyiségi értékelésénél. Vizsgálódásaim közben ugyanis az is érdekelt, hogy a most elkészült szabályzatunk szótári részében mennyiségileg hogyan mutatkozik meg az utóbbi évtizedekben bekövetkezett szaporodás az idegen szavak területén. Ebből a célból kiválasztottam afféle mintavétel formájában négy betűt (*a, b, k, p*), melyeknek a címszóanyagából kigyűjtöttem az idegen szavakat, külön megjelölve és megszámlolva közülük azokat, amelyek az 1954-es szabályzat szótári részéhez képest újaknak számítanak. A jelzett betűk kiválasztása nem teljesen találomra történt, arra ügyeltem, hogy olyan betűk szóanyagát válasszam, amelyek általánosításra több szempontból is alkalmazhatók legyenek, mellőzve természetesen elsősorban azokat a betűket, melyek a statisztikai szórás szempontjából teljesen jelentéktelenek, mint pl. az *sz* betű, melynek anyagában elenyésző az idegen szavak száma. Az eredmény a következő:

Betű	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>k</i>	<i>p</i>
Az idegen szavak teljes száma	275	144	387	285
Az újabb idegen szavak száma	68	57	180	127
Százalékban	25	39	44	44,5
Átlagosan százalékban	38,1			

Az eredményül kapott 38,1 átlagszázalékot mint megbízható becslés-eredményt nyugodtan kiterjeszthetjük a szabályzatbeli idegen szavak egész állományára, hiszen ingadozási tényező az átlagoláson kívül több is adódik. Ilyen többek között az is, hogy az egyes idegen szavak elbírálásánál, hogy ti. még idegen szó-e, vagy már jövevényszónak tekintendő, esetenként nyílik bizonyos lehetőség az egyéni felfogás érvényesülésére. Továbbá az a körülmény, hogy az új szabályzat a példatár jelentősen megnövelt címszóanyagát a bokrosítás elve szerint rendezte, további ingadozásra nyújt lehetőséget, hiszen az egyes szóbokrokból nem lehet könnyen és magától értetődően kiválasztani azt a kifejezést, amely önálló idegen szónak is minősíthető. Globálisan szemlélve mennyiségileg elhanyagolható az a néhány idegen szó is, mely az 1954-es szabályzat szótári anyagából viszont kimaradt. Mindent egybevetve a szokatlanul nagy százalékszám így is elgondolkodtató.

Az idegen szavak írásának alapelvei

Készséggel adhatunk igazat Szemere Gyulának, amikor kérdéskörünkről a következőket mondja: „A helyesírási szakirodalom a távolabbi és a közelebbi múltban bizonyára egyetlen témával sem foglalkozott annyit, mint az idegen

szavak és nevek írásmódjával. Ezt az idegen szó és név mint szó-, illetőleg névkészleteti kategória sajátos jellege teszi érthetővé” (Az akadémiai helyesírás története, 207).

Természetes védekező mechanizmusnak tekinthetjük, hogy bármely nyelvközösség kezdetben merőben idegenül viselkedik a máshonnan érkező jövevénnyel szemben mindaddig, míg az indokoltság, a használati gyakoriság folytán el nem indul a meghonosodás útján. Az áthasonulás folyamata nemcsak általánosságban hagy nyomokat a nyelvhasználásban, hanem közelebbről problémát jelent az írásbeliség terén is. Így az idegen szavak írásában már a régi magyar irodalomban is sok gondot okozott a meghonosodottság kérdése (Geleji Katona István, Tótfalusi Kis Miklós, Pázmány Péter stb.), és csak számos, sokszor igen mélyreható vita után a 19. század elején érkezett el az ideje annak, hogy hozzá lehetett fogni a szabályozás kimunkálásához. A szókölcsonzés folytán nyelvünkbe átkerült fogalmak közötti eligazodás megkönnyítése egyre sürgetőbb igényként jelentkezett, s ennek irodalmi értékű úttörőjeként említhetjük Verseyhy Ferenc Tudományos Mesterszökönyv című szótárát, mely 1826-ban látott napvilágot.

A Magyar Tudós Társaság 1832-ben megalkotott akadémiai szabályzata, amely főleg Vörösmarty Mihály műve, már bizonyos jól körvonalazható nyelvhasználati szokásmódra támaszkodva fogalmazott: „Azon idegen szavak, mellyek polgári just nyervén, nálunk az életnyelvbe, ha változatlanul is, általmentek, magyar szavak gyanánt íratnak. . . Azok pedig, mellyek bizonyos tudományokban műszók gyanánt fordulnak elő, megtartják eredeti írásmódjukat.” A rá következő időszakot a magyaros írásmód bár megfontoltan lassú, de fokozatos kiterjesztése jellemzi. Az 1856-i kiadás már lényegesen továbblép, amikor kimondja, hogy a meghonosodott idegen szavakon kívül magyarosan írandók az „oly műszók, miknek teljesen megfelelő magyar szavai nincsenek, vagy mik ilyek mellett is, még a gondosabb írók és szölók által is használtnak, kivált ha a kiejtésben is magyaros hangot kaptak” (12. pont).

Ahelyett, hogy hosszadalmas történeti fejtegetésbe bonyolódnánk, amire jelenleg se terünk, se szükségünk nincsen, kísérleljük meg felvázolni és összefogottabban elemezni azokat az elveket és kritériumokat, melyekkel eddig találkozottunk. Akár hivatkozhatunk Fábián Pál egyik tanulmányára is (Helyesírásunk időszerű kérdései, 89.), melyben helytállóan állapítja meg, hogy az idegen szavak írásával kapcsolatban mindvégig két álláspont harcáról van szó, az egyik a m a g y a r o s, a másik az átadó nyelv szerinti i d e g e n í r á s m ó d.

Az írásbeliség történetének tanulmányozása közben szerzett tapasztalataink azt mutatják, hogy az idegen szavak között való eligazodás régi keletű és korunkban különös erővel jelentkező követelmény azzal a kiegészítéssel, hogy a nyelvünkben újabban áradatszerűen gyökeret verni igyekvő idegen szavak már nemcsak korszerű tájékozódást követelnek meg tőlünk, hanem éberségünket is fokozottan mozgósítják. Helyesen tesszük tehát, ha kiindulópontul a leghitelesebb forráshoz nyúlunk, helyesírási szabályzatunk 202. paragrafusának a) alpontjához, ahol is lakonikus tömörséggel megfogalmazva ez áll: „Ha egy latin betűs írású nyelvből átvett, általános fogalmat jelölő idegen szó közkeletűvé válik, eredeti írásmódját a magyar kiejtést tükröző formával váltjuk fel. Az idegen szavakat tehát aszerint írjuk már magyar vagy még idegen írásmód szerint, hogy mennyire haladtak előre a jövevényszóvá válás útján.”

Már most kiemelhetjük a legfontosabb kritériumot, a közkeletűséget. Csakhogy erre bárki is azt mondhatná: jó, jó, vízvázasztónak nagyon vonzó ez az alapfogalom, dehát hogyan működik, miként érvényesül, melyek az ismertetőjegyei, mikor válik kézzelfoghatóvá? Csupa olyan kérdés — és még több is csatlakozhat hozzá —, amellyel a szabályzat érthető módon nem is foglalkozhat, hiszen a rövid és gyors tájékoztatás a feladata. Itt és most nekünk kell kísérletet tennünk kissé megfoghatóvá tenni, életközelségre hozni. Mint láttuk, a közkeletűség, más szóval a meghonosodottság első pillantásra olyan érzést kelt bennünk, hogy gyakorlatilag nem lehet mit kezdeni vele, hiszen az idegen szót használó műveltségi szintjétől függően igen tág határok között értelmezhető, a megítélésben sok a szubjektív tényező. Az alacsony műveltségű ember szemében minden idegen, egy magas műveltségű számára, különösen ha az illető szakember és idegen nyelveket is tud, még a ritkább és merőben idegen, szokatlan kifejezések is ismerősnek látszanak.

Talán közelebb jutunk a megértés nyitjához, ha azt mondjuk: közkeletű az az idegen szó, amelyet a művelt nagyközönség a nyelvi érintkezésben már széltejében használ, vagy amely már a közműveltség szerves részévé, azaz köznyelvivé vált. A most definiált műveltségi szintet az egyszerűség kedvéért szokták bizonyos fokozatú iskolai végzettséghez is kapcsolni, s mivel valamiféle középtűt elhelyezkedő műveltségi szférára kell gondolnunk, legközelebb járunk a valósághoz, ha ezt a középiskolai végzettségben jelöljük meg. Hagyjuk most figyelmen kívül azt a tényt, hogy az egyes műveltségi szintek is koronként erősen változnak, ingadoznak, időnként — különösen a mostani korunkban — még össze is mosódnak.

Van egy íratlan, de a gyakorlatban kialakult és jól alkalmazható szabályunk is: ha egy idegen szót nemcsak egyetlen szakterületen használunk, hanem másutt is, akkor azt már közkeletűnek tekintjük. (Jó példa erre a szabályzatunk szótári anyagába újként felvett *szinusz* szavunk, mely tovább már nem tudta tartani idegen — *sinus* — formáját, hiszen használja a matematika, a fizika, az orvostan, sőt a földrajz is. Legfeljebb a rövidítésben, ez viszont nemzetközi jel: *sin*.) Az is igaz azonban, hogy különösen korunkban, a felgyorsult szakirányú fejlődés korában hamar közhasználatúvá válik egy-egy speciális szakágazati idegen kifejezés is (*trombózis, komputer, dömpér, infarktus, stressz, kóla, kemping, digitális* stb.).

Nem árt, ha azzal is tisztába jövünk, hogy idegen szavaink ilyenforma szabályozása, minősítése nem egyedi elbírálás alapján történik, mint például a zsűrizés a műalkotások értékelésében vagy új fajták törzskönyvezése a mezőgazdasági termesztésben. Hosszú évekig tartó megfigyelés, adatgyűjtés közben a témát legjobban ismerő számos nyelvész és más szakember bevonásával, azok sokoldalú javaslattevével összegyűlik egy tekintélyes anyagmennyiség, amelyből sikeresen összeállítható — ismét csak kollektív munkával — a megfelelő példatár. Hangsúlyozottan is így történt ez legutóbb, s aki majd tüzetesen tanulmányozza a fentebbi szempontból is az új kiadást, meg fog győződni róla, hogy minden eddiginél csiszoltabb, megbízhatóbb és használhatóbb összeállítás.

A magyar írásmód néhány kérdése

Az idegen szavak magyaros írásában nem kevés vitára, ingadozásra ad alkalmat az eredei hangrendszerünkben hiányzó három hangot jelölő betű, a *ch*, *x* és *q* (*qu*) használata. Ezt igazolja az a tény is, hogy a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához rendszeresen küldött levelek írói közül már eddig is számosan szóvá tették az ebből származó nehézségeket, a legtöbbjük ugyanakkor egységes szabályozást is szorgalmazott. Történt olyan javaslat is, hogy az abécéből hiányzó minden betűt a magyar ejtés szerint egységesen írjunk át, ha pedig változat van az ejtésben, mint pl. a *ch*-nél, akkor aszerint, hogy melyikhez áll közelebb, *h*-val vagy *k*-val írjuk. Tehát: *tehnika*, *pszihológia*, *pátriárka*.

Egyik nagyobb tanulmányában J. Soltész Katalin (MNY. 1966. 358) is foglalkozott többek között ugyanezzel a kérdéssel, ő is az ellentmondásosságot hangsúlyozta elsősorban, konkrétabban kifogásolta az *x*-szel kapcsolatos vegyes eljárást (*taxi* ~ *bokszol* ~ *egzakt*). A valóság helyes felismerésén kívül azonban használható javaslatot ő sem tesz, az egyéb hozzászólások is inkább csak kritikát tartalmaznak. Az *x*-nél maradván fel kell azonban ismernünk a különbözőség forrását, ami abból adódik, hogy más az eset, ha az *x* tisztán jelentkezik (pl. *hexameter*, *szexuális*), ismét más, ha betűkapcsolatban szerepel (pl. *x + s*), mert ilyenkor a két hangzó a kiejtésben hat egymásra. Mindezek-től eltekintve még külön figyelmet érdemel az olyasféle forma, mint az *eksztázis*, ugyanis ez a görög *eksztaszisz*-ből származik, tehát *x* nem is szerepel benne. Meg kell jegyezni, hogy a köznyelv kínosan ragaszkodik az *extázis* abszurd formához, ez virított le mint filmcím nemrég is egy bemutatott archív film plakátjairól.

Az *egzotikus*-ban viszont valóban tisztán szerepel az *x*, a görög *exótikosz*-ból. Úgy érzem tehát, hogy a Helyesírási Bizottság helyesen ismerte fel aényt: ebben a pontban nem lehet mindenre kiterjedő, sablonszerű egységes szabályt alkotni, hiszen az ejtési hagyományt az etimologikus szempontokkal együtt kell érvényesíteni. Ugyanakkor gondosan ügyel az olyan változásokra, mint az *echo* (visszhang) és az *ekhos* (szekér), a *patriarcha* és *pátriárka* közötti jelentésbeli különbségtétel, ami a szótári részből derül ki.

A hangtani változásokkal foglalkozó paragrafus egy másik ingoványos területét érinti az idegen szavak magyaros írásának. Pontosabban itt arról van szó, hogy a közkeletű idegen szavak többségében egyes idegen eredetű képzők előtt a *tő* belseji hosszú magánhangzó megrövidül. Ilyen képzők a következők: *-ális*, *-átus*, *-ika*, *-ikus*, *-ista*, *-ítás*, *-izál*, *-izmus*, *-úra*. Az erre vonatkozó jelentősebb kutatási előzmények közül jóformán egyetlenként Nagy J. Béla vizsgálatait kell kiemelni (MNY. 31: 275–5). Az általa megfigyelt esetek közül érdemes felemlíteni néhány ritkább képző (*-áns*, *-ánc*, *-ál*, *-íroz*) szerepét a hozzájuk kapcsolódó tanulságos példákkal (*ambulancia*, *elegancia*, *fantaziál*, *hazardíroz*).

A magánhangzók szótőbeli időtartam-változásával Deme László foglalkozott a legtüzetesebben egyik tanulmányában (MNY. 1973. 20–31). Az ő érdeme az a fontos felismerés, hogy ez a hangtani törvényszerűség (*ráció*—*racionalis*, *szintézis*—*szintetikus*, *periódus*—*periódikus* stb.) nem véletlenszerű, hanem párhuzamba állítható az eredeti szókincsünknel is tapasztalható *tő* belseji időtartamváltással (*nyár*—*nyarat*, *kenyér*—*kenyeres*, *madár*—*madarak*, *kéz*—*kezet*, *víz*—*vízünk* stb.). Az ő tanulmányából szűrhető le az az igen fontos, szinte meghatározó erejű tanulság, hogy a szóban forgó hangtani sajátosság nem

kivételes, esetleges valami, mint ahogy sokan vélik, hanem a l a p v e t ő t ö r v é n y s z e r ű s é g, melyet nem dönthetnek meg az ingadozások, eltérések és kivételek.

Szabályzatunk 206. pontja felsorol néhányat azok közül a fontosabb és ismertebb idegen szavak közül, amelyek származékaiban szinte kivétel nélkül megmarad a hosszú magánhangzó. Ilyenek: *akadémia*—*akadémikus*—*akadémista*; *esztéta*—*esztétikum*—*esztétikus*; *poéta*—*poétikus*—*poétika*; stb. Van viszont következetlen viselkedésű szavunk is: *atléta*—*atlétika*, de: *atletizál*! Meg kell azonban vallanunk, a gyakorlatban ennél sokkal nagyobb az ingadozás, mégpedig nemcsak élőszóban, hanem írásban is. A műtörténész szaknyelvben túlnyomóan a *hellénisztikus* járatos, az orvosok inkább *patologikus*-t írnak, a hangversenyplakátokról a *szimfónikus* rikít le, a napisajtóban a *szuperszónikus* a gyakoribb. De hemzsegnek a többiek is: *perifériális*, *periódikus*, *rapszódikus*, *szimbólikus*, *szintétikus*, *vulkánikus* stb. Mit monthatunk erre? Ha tehetjük, ugyanis nem mindig engedi meg a nálunk rendszerint hatalmasabb szerzői akarat, és ha szükségesnek érezzük, akkor javítsuk, egyébként nyilvánítsuk afféle „bocsánatos” hibának azzal, hogy soha nagyobb bajunk a helyesírással ne legyen. Az is meglehet persze, hogy egyik-másik alakulat idővel polgárjogot nyer a nyelvhasználatban.

Nem kevésbé rázós talajra lépünk, amikor az idegen tulajdonnevek magyaros írásáról esik szó. Mivel a tulajdonnevek lényege, hogy egyedi fogalmat fejeznek ki, egyetlen élőlény vagy dolog külön, saját nevei, ezért a funkciójuk az, hogy a kérdéses fogalmakat egymástól biztosan és maradandóan megkülönböztessék. Úgy is szoktuk tömörebben definiálni, hogy az a z o n o s í t á s e s z k ö z e i. Ebből a rövid értelmezésből is kitetszik néhány olyan lényeges vonás, mely indokoltá teszi, hogy a tulajdonnevek — közülük is elsősorban azok, amelyek fontos személyeket és dolgokat jelölnek — rendkívüli módon ellenállnak a változásnak, a módosulásnak.

Még fokozottabban konzervatívan viselkednek, ha idegen elnevezésként látkerülnek egy másik nyelvbe. Ez a viselkedés hosszabb-rövidebb ideig sikerül is, amint azonban otthonossá válnak a befogadó nyelvközösség tudatában, a használattal együtt járó fogalmi és nyelvtani kapcsolódások, ragozások és toldalékolások folytán, vagy akár azért, mert nyelvi megformálásuk egyes esetekben elviselhetetlenné, már-már használhatatlanná teszi őket, kénytelenek elszenvedni néha kisebb, máskor jelentékeny módosulásokat (*Thames* ~ *Temze*). A változások mértéke és számossága függ az illető átvevő nyelv karakterétől. Vannak kevésbé lojális nyelvek, mint pl. az angol, francia, kisebb mértékben a német, olasz, melyek erőteljesebben beavatkoznak az írásképbbe, más nyelvek tartózkodóbbak, alkalmazkodóbbak, ide számítva a mi anyanyelvünket is. A változások tekintetében elsősorban, sőt majdnem kizárólag a személynevek és a földrajzi nevek jönnek számításba.

A magyarosodás kezdetének és módjának szemléltetésére vegyünk szemügyre néhány példát. A burgenlandi *Neusiedl* neve már a középkorban *Nezsider*, a bulgáriai *Nikopol* ugyancsak a középkorban *Nikápoly*. Apáczai Csere János Magyar Encyklopaediájában (1653.) *Belgium* helyett *Belgiom*-ot ír, ez akkor már némi magyarosodásnak számított. Jósika Miklós *Brüsszel*-t ír, Földy János világosi naplójában már 1855-ben *Grác*-ot találjuk, a csehországi *Sudeten* hegység a múlt század közepén már *Szudéták*. A tudatos és módszeres magyarosítást is korán elkezdték, még a nyelvújítást megelőzve Sándor István már a 18. század végén több város és ország magyaros elnevezését sorolja fel, az ő alko-

tása pl. *Leipzig* magyar változata: *Lipcse*. Sőt ennél tovább ment, magyarítással is foglalkozott: *Stockholm* ~ *Istókfalva*, *Alexandria* ~ *Sándorváros*; stb.

Baróti Szabó Dávid Ovidius-fordításának eredeti címe: „Az *Orras Ovid minden munkái*”. Ő tehát a melléknévi *Nasó*-t le is fordította (Publius Ovidius Naso), bár a szó etimológiája nem teljesen egyértelmű. Az ő magyarosítása a kurtításra ad példát, ilyenek még többek között *Vergil* (*Virgil*), *Homér*. Márton István pápai professzor „A görög nyelv első kezdete” c. művében kissé magyarosan, ékeztve ír egyes neveket: *Caesár*, *Ciceró*, *Júnó*, *Homérus*, *Plátó*.

Az Akadémia csak 1832-ben gondolt először az idegen tulajdonnevek magyaros írásának szabályozására, amikor is példák felsorolása nélkül a következőket rendeli: „A’ melly tulajdon nevek oly nemzetei közé tartoznak, mellyek a’ deák vagy görög betűformáktól és alphabettól felette eltérnek . . . , azok kiejtésöknek leginkább megfelelő magyar módon írassanak.” Az AkH. 1834. hasonló értelmű szabályozását már példák felsorolásával is kiegészíti, ilyenek többek között: *Mózes*, *Krisztus*, *Fruzsina*, *Nápoly*, *Párizs*. Azon tudósok közül, akik a későbbi szabályozásokhoz előterjesztést, illetve javaslatokat tettek, főként Hunfalvy Pál és Greguss Ágost neve említendő, akik nyelvünk „erős hajlamát” az idegen tulajdonnevek magyaros ejtésére és írására messzemenően tekintetbe vették.

Az időközben történt szanályozások lényeges változtatásokat jóformán alig hoztak, inkább csak a csatolt példák rendezésében és bővítésében módosultak, az elvi alapok valójában változatlanok maradtak. Az AkH. 1954. már jobban áttekinthető és korszerűbben megfogalmazott szabálykészletével tűnik ki. Újabb személynevek és magyaros formájú földrajzi nevek (*Bukarest*, *Vezúv*, *Rajna* stb.) írásmódjáról rendelkezik, tisztázza pl. a *-ch*-ra és *x*-re végződő tulajdonnevek írásának módját (*Bachhal*, *Felixszel*, 276. p.).

Mostani szabályzatunk vonatkozó pontjai (207., 208.) bőséges példát és igen szemléletes csoportosításban sorolnak fel mind a személynevek (külön a keresztnemek), mind a földrajzi nevek köréből annak határozott kinyilatkoztatásával, hogy ezeket igenis használjuk. Ilyenek: *Husz János*, *Kálvin János*, *Kolumbusz Kristóf*; *Engels Frigyes*, *Luther Márton*, *Wagner Richárd*; *Kármén*, *Mercédesz*, *Krisztján* stb. A földrajzi nevek közül: *Franciaország*, *Ausztrália*, *Svájc*; *Alsó-Ausztria*, *Moldva*, *Szicília*; *Alpok*, *Kordillerák*, *Vezúv*; *Csendes-óceán*, *Rajna*, *Temze*; *Bécs*, *Eperjes*, *Krakkó*; stb.

Igen helytállóan állapítja meg szabályzatunk kísérő szövege, hogy korunk nyelvszokása nem kedvez az ilyen teljesen vagy részben magyaros névformák kialakításának, erre nem is törekszünk. Persze azért szörványosan ma is adódhatnak analógiák, például protestáns egyházi körökben korunk egyik legnagyobb teológusát, a svájci *Barth Károlyt* sohasem mondják és írják *Karl Barth*-nak. Ellenben ide kívánczik egy olyan tapasztalatom megemlítése, melyet szerkesztői gyakorlatom folyamán szereztem, és amelynek hazai viszonylatban lényeges szempontjai vannak. Külföldre került, esetleg már ott született kiváló magyar tudósokra, művészekre gondolok, mint *Bárány Róbert*, *Zsigmondy Richárd*, *Neuman János*, *Wigner Jenő*, *Cukor György*, *Korda Sándor*, *Tóth Imre* és mások. Az ő nevük írása erősen ingadozó a napisajtóban és szakközleményekben egyaránt és persze a nemzeti minősítésük is (*Georges Cukor*, *Alexander Korda*, *Amerigo Tot* stb.). Ebben a tekintetben azt szoktuk alapul venni, hogy ki minek vallja magát, bár ez sem mindig egyszerű. Tóth Imrénél különösen visolyogtam a túlnyomóan idegenes írásmód miatt, hiszen szinte harsányan magyarnak vallotta magát, nemcsak sűrűn, hanem örök pihenőre is

hazatért. Talán nem bizonyul sovinizmusnak az a szerény javaslatom, hogy hacsak egy mód van rá, ne mondjunk le könnyű szívvel kiváló honfitársaink magyarságáról még nevük írásában sem.

Új szabályzatunk kissé szűkszavúan foglalkozik egyes, nem latin betűs nyelvekből származó olyan névformákkal (210. pont), amelyek hagyományossá vált egyéni alakjukkal eltérnek az átírási szabályoktól: *Dárius, Krőzus, Lenin; Athén, Kairó, Peking; Himalája, Kréta, Néva*; stb. Talán nem ártott volna határozottabban külön is megfogalmazni, hogy kizárólag az antikvitásból eredő néhány személynév írása szólásokban, állandósult szókapcsolatokban a sajátos magyar ejtésnek megfelelően eltér a szabályosan átírt formától, tehát ingadozik. Ilyenek: *Achilles-sarok* (valaminek a sebezhető pontja, de: *Akhileusz*); *archimedesi csavar* (de: *Arkhimédész*); *Dárius kincse* (de: *Dareiosz*); *Ezópus fabulái* (de: *Aiszóposz*); *valóságos Krőzus* (de: *Kroiszosz*); stb. Ámbár az is igaz, hogy ezek a nyelvi tények világosan kiderülnek a szótári rész megfelelő címszavainál.

A keresztnévek írásmódjával Ladó János — aki a kérdés legalaposabb ismerője — sok munkájában foglalkozott, alapjában véve az AkH. és a HTSz. megoldási eljárását tekintve követendő szabálynak. Álláspontjának egyik sarkalatos eleme, hogy a keresztnévek szabályozása igen határozottan a magyaros írásmód alapján állott már a 10. kiadás előtti évtizedekben is (lásd Nyr. 93: 184–90). Tehát javaslatai voltaképpen a mai valóságos helyesírási gyakorlatot tükrözik. A kritikus betűk közül a *ch* megtartását lényegében nem kifogásolja szó belseji helyzetben, a *név* elején azonban általában *k*-val írjuk. Ezek szerint: *Krisztus, Krisztián; Joachim, Richárd*; stb. Az *x* betűt viszont mindig meghagyjuk: *Félix, Roxán, Xavér*. Néhány példa az idegen nyelvekből átvett keresztnévek írására: *Artúr, Betti, Brúnó, Henriett, Kornélia, Leó, Oszkár* stb. Ám ne legyünk túl hiszékenyek abban a tekintetben, hogy az érdekeltek valóban így is írják. Az idegenimádat, a feltűnési viselkedés, az idejét múlta előkelősködés e téren aztán igazán kifarsangolhatja magát.

Úgy érzem, hogy nem mondtam el minden fontosat a magyaros írásmódról, hacsak futólagosan is meg nem említem az égitestek írásának ügyét. A földrajzi nevek írásáról szóló fejezetben (185. pont) ugyan szó van a csillagnevek írásáról, ez azonban annyira általánosságban történik, hogy e helyen ennél feltétlenül többet kell mondani. A csillagok nevének írása nemzetközileg egységes konvenció, a csillagkatalógusokban (egyik legismertebb a Bonner Durchmusterung) alkalmazott írásmód alapján áll, és egészen a közelmúltig, mintegy az 1960-as évekig nálunk is egységesen a latinos volt. A csillagászat nagymérvű fejlődése, a nagy sikerű űrkitatás nyomán egyre sűrűbben jelentek meg ilyen tárgyú közlemények a népszerű irodalomban és a napisajtóban is. Látni lehetett, hogy már nem lehet ellenállni a magyaros írásmód térhódításának. Többek között Ferenczy Géza is már korán ezt az álláspontot tette magáévá: *Hogyan írjuk a bolygók nevét? c. cikkében (Élet és Tudomány 1965. 1314).*

Az űrrakéták egyre gyakoribb felbocsátása során terjedtek a magyaros írásformák (*Vénusz-rakéta, Szaturnusz-szonda*), a tendencia csakhamar bátorítást nyert illetékes helyről elhangzott véleményektől is, így tovább már nem volt célszerű útját állni a magyaros írásmód kiterjesztésének. Az 1981-ben megjelent, világviszonylatban is alapvető mű, az Űrhajózási Lexikon egyfelől a vezető szakemberek, másfelől a szöveg gondozását végző kiadói szerkesztők egyetértésével már ezt a gyakorlatot képviseli. Csakhogy nem korlátlanul! A közismertebbeket és a mi földi világunk szempontjából fontosabbakat ma-

gyarosan írjuk (*Vénusz, Szaturnusz, Uránusz, Merkúr, Pegazus, Júnó* stb.), a többi csillagászati objektum neve maradt a latinos (*Aquarius, Bootes, Eridanus, Sagittarius* stb.). Még szigorúbban ide tartoznak a többelémű nyelvi szerkezetes elnevezések (lásd 213. pont): *Alfa Lyrae, Canis Maior, Coma Berenices, Centauri* stb. A nemzeti nyelvhez való hasonítás egyébként másutt se ismeretlen (pl. amerikai: *Saturn*, orosz: *Venyera*). A két írásmód közötti helyes és célszerű határvonal megvonása továbbra is a csillagász és nyelvész szakemberek mértéktartó egyetérésén alapuló esetenkénti feladat.

Az idegen írásmód szerinti írás

Ha figyelemmel kísérjük az időrendi folyamatosságban létrejövő helyesírási szabályzatainknak az idegen szavak írásmódjáról szóló rendelkezéseit, továbbá az őket kísérő szójegyzégeket, akkor azt tapasztaljuk, hogy egyre szűkebbre szorul azoknak a köre, amelyek ilyen vagy olyan okból megtartják eredeti írásformájukat. Részletesebb eligazítással első ízben az AkH. 1834. év kiadásában találkozunk „a meg nem magyarosodott deák szavak” írásáról példák felsorolásától kísérve. A példák szeszélyesen vannak összeválogatva, kategorizálás nélkül, mai szemmel nézve természetesen már nem is tanulságosak, a többségük már régen megmagyarosodott.

Ugyanez jellemzi a következő kiadásokat is egészen 1915-ig, időközben azonban találunk egy olyan megfogalmazást is, amely már konkrétabb fogalmi elemeket is tartalmaz az idegenesen írandó szavakat illetően. Simonyi Zsigmond, aki a magyaros írásmód szélesebb körű kiterjesztését javasolta, ugyanakkor már határozott kategóriába foglalta az „idegen öltözetüket” megtartó, „ritkán használt és speciális tudományágakra szorítkozó” idegen szavakat (Akad. Értesítő, 1891). Simonyi Zsigmondon kívül két egymással merőben ellentétes véleményt érdemes még megemlíteni ebből a korszakból. A Budapesti Hírlap szerkesztője, Rákosi Jenő egyoldalúan túlzó álláspontról hirdette, hogy „hangzás szerint kell lehetőleg minden idegen szót leírni” (Nyr. 35: 328).

Tanulságosabb és megszívlelendőbb Volf György vélekedése, akinek merev purista állásfoglalása elfogadhatatlan ugyan, de az aktív nyelvvédelem irányába mutató gondolatai napjainkban nyernek igazi jelentőséget. Ő ugyanis egyebek között a következőket mondja: „A magyaros írás tág kaput nyit az idegen szók gondatlan, tudatlan használatának. Ennek nemzeti nyelvünk és műveltségünk vallja kárát . . . Az idegen szóknak kár nélkül csak tudatos használatát lehet megengedni. E tudatosságot a helyesírásban az idegen köntös megtartásával kell biztosítani” (Budapesti Szle 66: 473–5).

Az Akadémiához előterjesztett, már említett helyesírási javaslat (A magyar helyesírás szabályai, 1915.) kísérletet tesz arra, hogy az idegenesen írandó szavakat kategorizálja, vagyis bizonyos fogalmi csoportosítást végezzen. Ilyenek: idegen fogalmak, intézmények, szokások nevei; nem közkeletű, szorosan vett műszavak a tudományban, művészetben; idegen nyelvű idézetek, szólásmódok, közmondások. Lényegében ezek szerint rendelkeznek az ezt követő szabályozások a példaanyag folytonos módosulásával, érthető módon, hiszen időközben egyik-másik szó már megmagyarosodott: *renaissance*—*reneszánsz*, *paralysis*—*paralízis*, *refrain*—*refrén*, *suggestio*—*szuggesztió* stb.

Az akadémiai helyesírás 1950-ben megjelent 9. kiadása lényegében nem változtatott a korábbi szabályokon, inkább csak a szótári példaanyagot frissí-

tette fel és bővítette. Mivel a 10. helyesírás újabb jelentős lépést tett előre a magyaros írás kiterjesztésére, az idegenesen írandó idegen közszavak köre tovább zsugorodott. Az irányzat jól felismerhető legújabb szabályzatunkban is, hiszen a közszavak írásának tárgyalása mindösze két pontot igényelt. Eszerint a latin betűs írású forrásnyelv írásának szabályai szerint írjuk a nem közhasználatú közneveket: *bestseller*, *lady*, *myocarditis*, *rinascimento*, *señor* stb. A zsugorodás ténye persze nem abból tetszik ki kézzelfoghatóan, hogy keveset foglalkozunk vele, hanem a szótári anyag arányaiból. Mikor ebből a szempontból vizsgáltam az anyagot, az ujjaimon meg tudtam volna számolni az idegenesen írandó szavakat. Nem ártott volna tehát néhány példaszóval többet felvenni, hogy az arány ilyen végtelenen fel ne boruljon, illetve hogy az olvasóban, a használóban ne fogadjon meg olyan téves képzet, hogy most már valójában mindent magyarosan írunk.

Hasonlóan járunk el a többszavas kifejezések, szólások, közmondások írásában: *all right*, *conditio sine qua non*, *eppur si muove*; stb. Foglalkozik a szabályzat az olyan esetekkel is, amikor egyes már magyarosan írt szavak idegen, főleg jelzős szókapcsolatban szerepelnek. Ilyenkor visszakapják eredeti idegenes formájukat, tehát pl. *tuberkulózis*, de: *tuberculosis bronchialis*. Számos ilyen szókapcsolatot ismerünk, a szabályzatbeli nehézkes példáknál ismertebbeket: *paralízis*, de: *paralysis progressiva*; *anémia*, de: *anaemia perniciosa*; *lapszus*, de: *lapsus linguae*; *proszlata*, de: *prostate hypertrophia*; stb. A túlnyomóan orvosi kifejezéseken kívül van ilyen is: *akta*, de: *ad acta helyezni*. Én ide sorolnám a szótári anyagba újonnan felvett *szaltó mortále* alakzatot is ilyenformán: *szaltó*, de: *salto mortale*. Ez utóbbi, kivételesen olasz eredetű szókapcsolathoz szeretnék azonban néhány tanulságos megjegyzést fűzni kis kitérőképpen.

Annak idején az idegen szavakhoz készített tervtanulmányomban elneveztem ezt a megoldást, hogy nem annyira közhasználatú, hogy felvegyük, de ha felvesszük, semmi esetre se magyarosítva. Izgatott a kérdés, hát jobban utánanéztam, honnan eredhet ez a folyamat. A lexikonok nemigen veszik fel, a Révaiban *salto mortale*. Régi szótárak viszont általában így oldják meg: *szaltó* (olasz): ugrás; ~ *mortale*: halálugrás. A címszót helyettesítő különböző jel persze gondolható így is, úgy is, a *mortale* rövid *a*-s formája viszont azt sejteti, hogy nyilván *salto mortale* a következtethető írásmód. Sándor Kálmán Idegen szavak marxista magyarázatokkal című szótárában: *salto mortale*. A Szikra Könyvkiadó által 1951-ben kiadott Idegen szavak szótára meglepő hibrid formát alkalmaz: *salto mortale* (ol.) — halálugrás. Innen már csak egy lépés a Bakos-féle ISzKSz.: *szaltó mortále*. A kifejezés nem mondható közkeletűnek, még az olaszban sem, hiszen a középnyagyságú olasz szótárak fel se veszik. Megfigyeléseim szerint az akrobaták a cirkuszi manézsban nem *salto mortale*t csinálnak, hanem *halálugrást*, a sportban (szertorna, korcsolyázás; az utóbbiban inkább *halálforgás*; az előbbiben ismert továbbá a *kishalál*, *nagyhalál* kifejezés is, ez a gyakoribb) hasonlóan. Ellenben meglehetősen ritkán előfordul a művelt köznyelvben és az irodalmi nyelvben átvitt értelemben: *kockázatos vállalkozás*, mely kudarccal, sőt tragédiával is járhat. Valójában jelentéshasadással van dolgunk, a nyelvhasználatban szemléletes stílusesszövekként értékelhető. Ennél sokkal közkeletűbbek se magyarosodnak, tehát nem írunk ilyeneket: *ab óvo*, *visz májor*, *tabula ráza*, *arsz poétika*, *módusz vivendi*, *cirkulusz viciózusz*, *státusz kvó*; stb. És főleg nem sértenek szabályt.

Erről ennyit, de ha már itt tartunk, ide kívánczik még egy másik szó, a *parkett* esete is. Kizárólag tanulságképpen, mert nem győzöm hangsúlyozni,

hogy nem kákán csomót keresésről van szó, hiszen az egész szótári anyagban alig található még egy is, amelyet kifogásolni vagy akárcsak vitatni is lehetne.

A *parkett*-tel kapcsolatban azt vona jó tudni, hogy vajon milyen értelemben vette fel a példatár (egyébként a felvétel nem új). Érzésem szerint itt *parkettá*-t kellett volna írni, ugyanis a kettő nem azonos. A Pávó Elemér-féle Műszaki Szótárból (1938.) megtudjuk, hogy a *parkett* és a *parketta* jelentése különböző. A történeti-etimológiai szótár segítségével pontosan rekonstruálható a jelentésváltozás folyamata. Eszerint a francia *parquet* ('elkerített terület') származéka németes, ill. olaszos változatban. A *parkett* véglegesen kialakult jelentése tehát: *színházi földszint*, általánosabban: *szinpad* *dobogó*. A *parketta* jelentése viszont: *keményfa lapokból összerakott padló*. A lényegen nem változtat, és a tényszerű szabályozást nem befolyásolja az a körülmény sem, hogy a használatban egyes összetételekben helytelenül elmosódott a különbség: *parkettcsiszoló*, *parkettkefe*. Ez a két szerszám nyilván nem a parkett, hanem a parketta ápolására szolgál. A *parkett-táncos* viszont valóban a szórakozóhely parkettjén táncol, mégpedig úgy, hogy a közönség köréből választott partnerrel is táncol. Ezért a szótári megoldása ilyenformán volna helyes: *parkett*, *parkett-táncos*; és különvéve: *parketta*, *parkettáz*. (Ennek analógiája némi tőhangzováltozással: *rulett* 'szerencsekerék', ill. *roletta* 'feltekercselhető redőny'.)

Az idegen írásmód tárgykörében a szabályzat pontjain túlmenően hivatkozni szoktunk még arra, hogy bizonyos szófajták, helyesebben fogalomtípusok egyáltalán nem magyarosodnak, mintha valamiféle nemzetközi szabványok lennének. Ilyenek a zenei műszavak (*adagio*, *fortissimo*, *staccato* stb.), a nemzetközi posta-, kereskedelmi, szállítási és utasforgalomban használatos jelzések, előírások. Például: *air mail*, *poste restante*, *fragile*, *alla rinfusa*, *e pericoloso sporgersi*, *pour féliciter*. Ide tartoznak továbbá a márkanév: *Coca-Cola*, *Caola*, *WILKINSON*, *MICROMAT*, *SUPERDOL* stb. Nem magyarosodnak a ritkább orvosi és az anatómiai kifejezések: *nephrectomia*, *icterus*, *cystalgia*, *corpus vitreum*, *cornea*, *biceps*, *musculus*, *nervus*, *umbilicus* stb. Nem öltenek magyaros formát továbbá az állat- és növényrendszertani kifejezések: *mollusca*, *insecta*, *cephalopoda*, *infusoria*, *pisces*; *angiospermae*, *bryophyta*, *cruciferae*, *ranunculaceae*; stb.

A márkanév körében — igen ritkán — találkozunk magyarosodással abban az esetben, ha a márkanév köznevesedik. Jellemző példa erre a *DUCCO* nyugati festékmárka esete. Ez a festékfajta különös (szórópisztolyos) eljárást igényelt, így jöttek létre a *dukkózás*, *dukkópisztoly* közkeletű kifejezések. Ilyenek még: *SIDOL* — *szidoloz*, *GESAROL* — *gezaroloz*; stb. Van arra is eset, hogy egyes márkanév (főleg a műszaki nyelvben) mint köznevek a magyarban is élnek. Pl. a nyugati *Tornado*, *Jaguar* repülőgéptípusok vagy a nyugat-német *Leopard* harckocsi. Ezeknél nem hibáztatok, ha a sajtó szinte következetesen *Tornádó*-t, *Jagvár*-t és *Leopárd*-ot ír. Érdekes vita zajlott le nemrég a Magyar Nemzetben a *Dacia* román autómárka ejtésével kapcsolatban: *dácsia* vagy *dácia*? Ez esetben bennem a nemzeti érzés és a történelmi tudat háttérbe szorítja a filológust, és én a *Dácia* mellett szavazok. A *dácsia* ejtésben ezenfelül érzek bizonyos művelteskedő kivagyiságot is.

Fejtegetésünk vége felé közeledve — ha csak néhány mondat erejéig is — meg kell említenünk az átírás kérdését is. A nem latin betűs nyelvekből átvett szavak írásának pontosabb és átfogóbb szabályozására az 1954-es szabályzatban került először sor. A megelőző, 8. kiadás igen kurtán intézi el a nem latin betűkkel író nyelvekből történő átírás problémáit, helyenként — még az

akkori tudásunkhoz képest is — hibás, illetve túlhaladott nézetet is képviselve. Korszerűtlensége főleg abban rejlik, hogy a görög szavak írásában csak megközelítésre törekedve a latin írást irányozza elő.

A 10. kiadás alapvető vívmánya abban áll, hogy a nem latin betűs írású nyelvek esetében a közvetítő nyelv nélküli átírás álláspontjára helyezkedett, közelebbről az orosz és a görög szavak átírásában igen aprólékos, fonetikai hitelességre törekvő, gyakorlatilag pedig igen jól használható szabálypontokat alkotott. Az így előállított, amúgy is meglehetősen terjedelmes szabályozás is kénytelen volt esetenként a megközelítéssel megelégedni (pl. az újjörög és a kínai szavak írásában), és habár illetékes szakkörök teljes egyetértését nem sikerült is mindenben megnyernie, a gyakorlat próbáját messzemenően kiállotta. Több évtizedes kiadói, nyelvi szerkesztői munkásságom tapasztalatai feljogosítanak annak kinyilvánítására, hogy átírási szabályzatunk alapvető és pótolhatatlan segítséget nyújtott a könyvkiadás, a sajtó és a nyomdászat dolgozói számára.

Éppen ezért majd csak a jövő tapasztalatai és tanulságai mutatják meg, hogy helyes volt-e az új, 11. kiadásban a részletesebb, könnyen és gyorsan alkalmazható gyakorlatiasabb útmutatást mellőzni. Szabályzatunk többnyire általánosságokra szorítkozva 220. pontjában akadémiai kiadványokra utal (Keleti nevek magyar helyesírása, 1981.; A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása; Az újjörög nevek magyar helyesírása, 1984.), ahol a vonatkozó átírási szabályok megtalálhatók. Ezeken kívül több más szakágazati helyesírási szótár is hozzáférhető, amelyek azonban az említettekkel egyetemben az eddigi tapasztalatok szerint nem mindenben állják maradéktalanul a kritikát. A legfontosabb azonban az, hogy a használóknak, és éppen a legtöbbet használóknak nem terjedelmes művekre, nem is tanulmányokra van szükségük, hanem rövid és gyorsan alkalmazható útmutatásra. E téren alighanem konfliktusokkal kell számolnunk.

*

Mindamellettt a most közrebocsátott helyesírási szabályzatunknak az idegen szavak helyesírásával foglalkozó része — de a szabályzat egészét is ide értve — jól megfelel az iránta támasztott igényeknek. Hogy a helyesírás valójában nyelvművelés, sőt egyenesen nyelvvédelem is, az az idegen szavak területén mutatkozik meg legszembetűnőbben. Visszaülva a mottóul vett miniszteri rendelet fő mondanivalójára, a helyesírásunk egységének megbontására irányuló torzulások manapság itt jelentkeznek a legfenyegetőbben. Felütötte fejét és egyre fokozódik a jól kialakult és beilleszkedett egyes magyaros írásművek visszaidegenesítését eredményező törekvés. Ezt a veszélyt csak fokozza már magába véve is a nyelvhasználatunkba beáradó idegen szavak szinte elviselhetetlen és megemészhetetlen tömege.

Szabályzatunk az ide vonatkozó pontjaival, de még inkább a példatárával határozottan állja útját az ilyenféle törekvéseknek. Felvett szemléltető szóanyagával nem sugallja azt, hogy egyes szavakat így is lehet írni meg úgy is. A *reneszánsz* nem lett *rőneszunsz*, a *computer* határozottan *komputer*, már csak a rádióban és a televízióban mondanak *kompjúter*-t makacs következetességgel, mintha valaki kifejezetten kötelezővé tette volna. Ideje volna már végre lerombolni azt a megcsontosodott tévhitet, hogy az idegen szavakat ejtés szerint kell átvenni! A *standard* nem lett *sztenderd*, csak egyes nagyokosok jóvol-

tából kezd újabban azzá lenni. A *státus* mellé még variánsként se került a *státusz*, hiszen már századok óta így használjuk: *státusférfi*, *státusfogoly*. A *burleszk* is megmaradt, noha egyik könyvesboltunk kirakatában már ott riktott Kurt Vollgemut egyik művének fordítása sohasem volt változatban: *Börleszk*.

Példamutató érzékenységgel reagál szabályzatunk az éppen aktuális problémákra is. Ezt mutatja többek között az újonnan felvett *Neander-völgy*, *Neander-völgyi* földrajzi név, hiszen írása ingadozik (*neander-völgyi*, még a szaknyelvben is gyakorta *neandervölgyi*). Ugyanakkor gondosan ügyel az ilyen finomságokra: *briliáns* – *brillíroz*, *echó* – *ekhó*, *essencia* – *esszencia*, *patriarcha* – *pátriárka*. Az újonnan felvett idegen szóanyag szemléletesen képviseli a különböző műveltségi területeket és ágazatokat, hűen tükrözve újdonságukat és azt, hogy nyelvünkben már valóban élnek. Pl.: általános: *agglomeráció*, *bestseller*, *kreatív*, *skanzen* stb.; biológia: *amur*, *biórítmus*, *klorofill*, *kromoszóma* stb.; kémia: *aldehid*, *benzoesav*, *kemizálás*, *kolloid* stb.; műanyagok: *banlonanyag*, *fólia*, *perlon*, *poliészter* stb.; műszaki, tudományos: *algoritmus*, *buldózer*, *kód*, *konténer* stb.; orvosi: *allergia*, *infarktus*, *karcinogén*, *kardiogram* stb.; úrkutatás: *asztronautika*, *Plutó*, *szkafander* stb.

Mindent egybevetve helyesírási szabályzatunk legújabb, sorrendben 11. kiadása egész szellemiségével, szilárd hagyományos és elméleti alapokra épített korszerűséggel igyekszik szolgálni anyanyelvi műveltségünk egyik fontos területének ügyét. Az egyes szabálypontok tömörségre törekvő, jól felfogható és könnyen megjegyezhető megfogalmazásával gyakorlati segítséget nyújt egy megfelelő szintű helyesírási műveltség elsajátításához. Gondosan összeválogatott példatárával, a szóbokrosítás célszerű szemléltetési módjának bevezetésével pedig egy szélesebb látókörű helyesírási gondolkodásmód megszerzésére ad ösztönzést.

Süle Jenő

Két amerikai magyar kétnyelvű közösség szociolingvisztikai vizsgálata

A nyelvcsere fogalmát Weinreich „Languages in Contact” című, a kétnyelvűségi kutatások szempontjából alapvető fontosságú művében így határozta meg 1953-ban: „A language shift may be defined as the change from the habitual use of one language to that of another” (68). Vagyis: nyelvcserén egy nyelv mindennapos használatáról egy másik nyelv általános használatára való áttérést értjük.

A nyelvcsere sokféle tényező által befolyásolt, hosszú folyamat. Évszázadokon keresztül lehet egy kétnyelvű közösség stabilan kétnyelvű (*stable bilingual community*), s csak ezután válik úgynevezett „*unstable*” (nem stabil) kétnyelvű közösséggé, ahol megkezdődik a nyelvcsere folyamata. Pl. Lieberman (és munkatársai) népszámlálási adatokat idéznek, melyek szerint 1900-ban az indián őslakoságnak még több mint 40%-a egyáltalán nem beszélt angolul. Bratt Paulston 1981-ben írt „*Bilingualism and education*” című cikkében (amely a *Language in the U. S. A.* c. kötetben jelent meg) írja, hogy 1940-ben, csaknem 150 évvel Louisiana Franciaországtól való megvétele után az állam fehér lakosságának 20%-a még a franciát jelölte meg anyanyelveként.

Hasonló példákat persze közelebb is találunk. Susan Gal Felsőórról, illetve Oberwartról írt könyvében („*Language Shift: Social Determinants of*”

Linguistic change in Bilingual Austria" 1979. Academic Press, New York) bizonyítja, hogy a Burgenlandi falu 400 évig stabil kétnyelvű közösség volt, és csak az urbanizációval együtt járó társadalmi változások hatására az utóbbi évtizedekben kezdődött meg benne a nyelvcsere. Az említett esetekben persze őshonos közösségekről van szó, amelyek hosszú ideig érintetlenül maradtak meg az őket körülvevő domináns nyelvi közegben. „Their groups in their entirety were brought into the environing society with their culture intact” — írja Bratt Paulston.

Egész más a nyelvi, kulturális hozzáállás egy természetes környezetéből kiragadott 6–7 ezer mérfölddel, tehát több mint 10 000 km-rel eltávolodott, a messze idegenben új közösséggé kovácsolódott amerikai magyar vagy amerikai olasz vagy lengyel stb. kétnyelvű közösségben, ahol akár egy egész kis falu egyszerre, önkéntesen hagyta el szülőföldjét, hogy egy új hazában találjon jobb megélhetési viszonyokat. A ki- (Amerika szempontjából be-) vándorló csoportok célja a nyelvi és kulturális asszimiláció, a megélhetés biztosítása az új hazában. Ez természetesen rövidebb nyelvcsere-folyamatot eredményez, mint az őshonos lakosságra rákényszerített nyelvi asszimiláció.

Thompson az Új Mexikó-i chicanók nyelvmegegyezéséről szólva azt mondja „Mexican American language loyalty and the validity of the 1970 Census” című cikkében (International Journal of the Sociology of Language 1974. 2: 6–18): „typically in the United States the first generation prefers to speak the nonEnglish tongue, the second generation is bilingual and the third claims English as its mother tongue, learning the immigrant language mainly through contact with the grandparents”. Tehát Amerikában tipikus, hogy az első generáció a saját, nem angol anyanyelvét beszéli, a második kétnyelvű és végül a harmadik generáció az angolt mondja anyanyelvének, szülei nem angol anyanyelvét főleg a nagyszülőktől tanulja.

Ha Veltman „Language Shift in the United States” c. könyve szerint az egyén kétnyelvűségi fokozataira alkalmazott terminológiát alkalmazzuk, az első nemzedéket egyszerű kétnyelvűnek (simple bilingual), fő nyelve az anyanyelv; a másodikat angol kétnyelvűnek (English bilingual) — fő nyelve az angol, de jól beszéli a szülők anyanyelvét, a harmadik nemzedéket pedig angol egynyelvűnek (English monolingual) nevezhetjük (Veltman 1983. 17–9). (Első generáció az, amely kivándorol, születési helye az óhaza. Második generáció az, amely már Amerikában született.)

Nagyjából ezt találtam én is az általam vizsgált két amerikai magyar kétnyelvű közösségben, a New Jersey állambeli New Brunswick városban és Louisiana állam kis faluközösségében, Árpádhonban, illetve angol nevén Albanyban.

1983/84-ben az ACLS (American Council of Learned Societies), illetve a nyári két hónapban a New Brunswick-i American Hungarian Foundation ösztöndíjasaként 12 hónapot töltöttem az Amerikai Egyesült Államokban, New Jersey állam állami egyetemén, a Rutgers Universityn. Kutatási témám az amerikai magyar kétnyelvű közösségek nyelvcserejének szociolingvisztikai vizsgálata volt.

Terepmunkát, illetve adatgyűjtést az imént említett két közösségben, New Brunswickban (illetve ott így mondják: New Brunswickon) és Albanyban (Árpádhonban) végeztem. Ezen kívül New York városban is készítettem egyéni interjúkat 34 adatközlővel, a californiai Berkeley-ben 6 interjúalannyal.

Összesen 54 órányi értékelhető hangfelvételt készítettem, 30 órát New Brunswickon, 12-t Albanyban, 9 órát New Yorkban, 3 órát Berkeley-ben.

A New Brunswick-i közösségből 79 adatközlővel készítettem hangfelvételt, 39 nővel és 40 férfival, ezen belül 15 házaspárral. Albanyban 28 adatközlőm volt, 15 nő és 13 férfi, ezen belül 4 házaspár.

Így lehetőségem nyílt arra, hogy — előzetes kutatási programomnak megfelelően — összehasonlító elemzést tudjak végezni, a nyelvcseré folyamatainak jelenlegi állapotáról városi, illetve faluközösségben.

Meg kellett birkóznom azzal a problémával, amelyet Labov találóan a „megfigyelő paradoxonának” nevez „The Design of a Sociolinguistic Research Project” c. módszertani útmutató tanulmányában: szociolingvisztikai kutatásunk célja, hogy megfigyeljük azt, hogyan beszélnek az emberek, ha nem figyelik őket. „We are then left with the observer’s paradox: the aim of our sociolinguistic research will be to observe how people talk when they are not being observed.” A paradoxon feloldására való kísérletek a legfontosabb módszertani kérdések a szociolingvisztikában. „The many partial solutions to this paradox form the heart of sociolinguistic methodology” (Labov 1972. 10).

Megpróbáltam együttesen alkalmazni az egyéni interjút a csoportos beszélgetés módszerével, az ún. „group session method”-dal, amelyet Gumperz alkalmazott először a norvégiai Hemnesben. Ilyenkor több ember egymás közti beszédéről készítünk hangfelvételt úgy, hogy az interjút készítő kutató fokozatosan a háttérbe húzódik, mintegy eltűnik a színről.

Az interjú két részből állt. Az első rész kérdés — felelet formában történt, a kérdések az adatközlőre és családtörténetére (l. generációs alany esetén a kivándorlás körülményeire), társadalmi kapcsolataira és nyelvhasználatára vonatkoztak. A kérdések összeállításánál figyelembe vettem Susan Gal és Susan-Ervin Tripp hasznos, szakértő tanácsait. Az interjú egy része angolul, egy része magyarul folyt.

A második rész fonetikai teszt volt. A teszt anyagának összeállításánál nagy segítséget jelentett William Nemser „Experimental Study of Phonological Interference in the English of Hungarians” c., 1971-ben írt tanulmánya, amelyben a szerző magyar anyanyelvű adatközlők angol beszédében vizsgálta a zöngétlen plozívák és az interdentalis fricatívák ejtésében jelentkező interferencia mértékét. Figyelembe vettem Robert Austerlitz és Kiefer Ferenc szakértő javaslatait is.

Árpádhont 1896-ban alapította három magyar bevándorló (Bruszkay Gyula, Zboray Tivadar és Mocsáry Ádám), a közösség azóta is homogén, csak az első és legnagyobb arányú kivándorlási hullám (1870—1914 között), a paraszti eredetű, Amerikában először vendégmunkás, majd végleg letelepedő, ún. „öreg amerikások”, illetve azok leszármazottai élnek itt. (Az egyik alapító, Mocsáry Ádám unokája volt egyik adatközlőm.)

Egész más a kép New Brunswickon, amely New York város közvetlen közelében van, urbánus közösség, földrajzilag nem elszigetelt, mint délen Louisianában Árpádhon. Itt az öreg amerikásokon kívül a második világháború után érkező nyugatosok, az ún. DP-k (displaced person) és az 56-ban és azóta bevándorlók csoportjai is megtalálhatók. Így mindhárom fő emigrációs hullám együtt él a városban és környékén, nem is beszélhetünk New Brunswickon egységes közösségről.

Az Árpádhoni három alapító, rokonainak és barátainak írt levelei a

helyi fűrészmalomban való jó munkalehetőségekről, az olcsón kapható megművelhető földről, és a keleti és közép-nyugati nagyvárosok magyar nyelvű újságjaiba tett hirdetések elég csábítást jelentettek az Ohio, New Jersey, Illinois gyáraiban, vagy Pennsylvania bányáiban szenvedő magyar parasztnak. 1910-ben 70, 1920-ban 175 család élt már Árpádhonban. Ez az időszak volt a közösség fénykora. A fűrésztelep 1916-ban történt bezárása után a földművelés vált a közösség fő jövedelemforrásává. Fő terményük az eper volt, *strawberry*, vagy ahogy ők egyszerűen hívták és hívják ma is *berry* (ha magyarul beszélnek, akkor is ezt a szót használják). A közösséget ma is mindenhol úgy ismerik, „epres magyarok”. A családok többsége az első világháború előtti Magyarország északkeleti vidékéről jött, Abaúj, Gömör, Zemplén, Ung, Ugocsa, Bereg, Szabolcs és Szatmár megyékből. A kivándorlók többsége 5–6 osztályt, vagy még annyit sem járt iskolába az óhazában. Elmondhatjuk, hogy az Árpádhoni letelepülők társadalmi-gazdasági és társadalmi-kulturális háttere homogén volt.

A második nemzedék tagjai közül a gazdasági válság idején a 30-as években sokan elhagyták a települést. Visszatértek az északi iparvidékekre, majd néhány év múlva sokuk újra visszatért Árpádhonba. (Adaközlőim közül kettő is.) Néhányan a közeli Baton Rouge-ban vagy New Orleansban telepedtek le. Az ottmaradók többsége földműveléssel foglalkozott, vagy kis üzletekbe fogott. (Boltot vagy benzinkutat nyitott.) Tehát a 40-es években már itt is megindult az urbanizáció folyamata. A második nemzedék tagjai most 65–80 év körüliek, ma is folyékonyan beszélnek magyarul, a szüleiktől tanult tájszólással. Mielőtt iskolába kerültek, egyáltalán nem beszéltek angolul. „Before I went to school I didn't know a word of English” — mondta egyik második generációs adatközlőm. Érthető, hiszen az ő gyerekkoruk a 20-as években, televízió nélkül, egészen más volt, mint egy mai gyereké, aki két-hároméves korától ott ül az amerikai tévé képernyője előtt.

A 40-es évekig a közösség teljesen elszigetelt volt, szinte semmi kapcsolata nem volt a helyi fehér bőrű lakossággal, mely nem jó szemmel nézte a betolakodó magyarokat. A közösség tagjai nem házasodtak kívülrőlivel, így jellemzők a közösségen belül a szoros rokonsági kapcsolatok. 17 második generációs adatközlőm közül ma is csak 5-nek (3 férfi, 2 nő) van amerikai, ahogy ők mondják *móc* házastársa. (Ezek is egy kivétellel nem régen kötött vagy második házasságok.) A *móc* szó „A magyar nyelv értelmező szótára” szerint román eredetű szó, erdélyi érchegységbeli román embert jelent. A közösség tagjai pejoratív értelemben 'faragatlan, otromba fajankó' jelentéssel használták. Ma már elvesztette a szó pejoratív értelmét, már nem sértő, mosolygva mondják.

Még egy szociolingvisztikai szempontból érdekes szóhasználat jellemző a közösségre. A környéken élő feketebőrűeket *cigány*-nak nevezik. Ha angolul beszélnek, akkor sem *gipsy*, hanem *cigány* a szóhasználat. Az eperszüretek alkalmával gyakran alkalmaztak fekete napszámosokat, így kerültek kapcsolatba a magyar eperfarmerek a helyi, lenézett fekete lakossággal. (Nem szabad elfelejteni, az Egyesült Államok déli részén van a közösség.) Egy másik Albanyra jellemző szóhasználat, a *sandi*. Azt jelenti, 'fészter, sufni'. Nyilvánvalóan a *shanty* szóból származik, amely francia jövevényszó az amerikai angolban. Ez a példa jól mutatja a francia-cajun hatást Louisianában. Természetesen a második nemzedék magyar beszéde sok, minden öreg amerikai amerikai magyar közösségre jellemző, magyarosított angol szót, kifejezést

használ. Pl. *aker* (= *acre*), *farma* (= *farm*), *káré* (= *car*), *kexi* (= *cake* 'sütemény, torta' jelentéssel, nem 'keksz' jelentéssel), *boxi* (= *box*), *hálé* (= *hall*) stb. „Mikor a lányom gregyuétolt a háj szkúlba,, — két, mondaton belüli kódváltás egy alárendelt mellékmondatban, de ezt egy 62 éves, anyai ágon 3., apai ágon 2. generációs nő mondta az egyik interjú során. Összehasonlításképp, New Yorkban egy 52 éves, 8 általánost végzett 56-os taxisofőr, aki 23 éves koráig Magyarországon élt, tehát 1. generációs, így beszélt: „...akkor Bécsbe tu kaplz meridolt” (two couples married: 'két pár kötött házasságot'). A két példa két véletlet képvisel, de jól mutatja, mennyire felgyorsul a nyelvcseré folyamata nagyvárosban, napjainkban. Azt is meg kell jegyezni, hogy az ilyen alacsony iskolázottságú, 13–14 éves kor felett kívándorló angolul is ugyanilyen rosszul beszélnek, alapvető nyelvtani hibákkal, keverve a hibás angolt hibás magyarságukkal. Talán ez lehet a magyarázat az 1900-as évek eleje óta használt öreg amerikai szókincs, *hálé*, *boxi*, *farma*, *káré*, *bósz* (= *boss* 'főnök') stb. kialakulására is.

A harmadik nemzedéknél elkezdődik a nyelvcseré folyamata a felgyorsuló urbanizációs folyamat velejárójaként. Ezt a minden bevándorló csoportra jellemző általános tendenciát, Thompson korábban említett állítását igaznak találtam mind Albanyban, mind a New Brunswick-i öreg amerikaiak esetében. (Meg kell jegyezni, hogy egy 3. nemzedékbeli adatközlőm Albanyban folyékonyan beszélt magyarul, de ő kivétel. Többször járt Magyarországon, részt vett a nyári debreceni magyar nyelvi tanfolyamokon, és fontos tényezőként említhető, hogy 47 éves, tehát gyerekkora a 40-es évekre esett, mikor a közösség még zárt volt, és nem nagyon volt televízió. A többi 3. generációs adatközlőm egy évtizeddel fiatalabb.

Az elmondottakat igazolják a népszámlálási adatok is. Az 1980-as census adatok szerint a Baton Rouge népszámlálási körzetben (Standard Metropolitan Statistical Area = SMSA), amely magába foglalja Albanyt és ebből a szempontból a közösség nagyjából ki is meríti a körzetet, 593 személy (5 éves, ill. azon felüli) él magyarul beszélő családokban. Ezek közül 310 beszél magyarul. Ehhez hozzászámítható 42 egyedülálló személy, így összesen 352-en beszélnek magyarul. Ebből 276 18 éven felüli (én hozzátenném, valószínűleg 50 éven felüli).

Ugyanezek a számadatok a New Brunswick, Perth Amboy, Sayreville körzetben 10 403 (5 éves, ill. azon felüli) személy, akik magyarul beszélő családban élnek, 7920 személy beszél magyarul, hozzászámítva az 1149 egyedülálló személyt. Ebből 7406 18 éven felüli.

Ezek az adatok jól mutatják, mennyivel nagyobb a New Brunswick-i közösség, amely aligha nevezhető egy közösségnek; mint már utaltam rá, mindhárom fő kivándorlási hullám képviselői megtalálhatók a városban és környékén.

Az első család 1888-ban telepedett le New Brunswickon és azóta egyfolytában — még ma is — érkeznek magyar bevándorlók a városba. New Brunswickot gyakran nevezik a legmagyarabb városnak az Amerikai Egyesült Államokban, mivel a 10-es, 20-as években ebben a városban volt az összlakosság legnagyobb százaléka magyar. 1915-ben 18,6% és 1970-ben még mindig 15,7%. Ez az itt letelepülő 56-os és későbbi bevándorlók viszonylagosan magas számának köszönhető. Érdekes adat, hogy a Johnson and Johnson cég alkalmazottainak mintegy kétharmada 60 évvel ezelőtt magyar volt. Az öreg amerikai bevándorlók ezen kívül főként a környék szivargyáraiban

találtak munkát. Számos egyesületet alapítottak. (Pl. Hungarian American Athletic Club 1913.) Hat magyar templom van New Brunswickon (Albanyban kettő). A legújabb egyesület az 56-os magyar értelmiségi bevándorlók Magyar Öregdiák Szövetsége, a Rutgers egyetem égisze alatt működő Hungarian Faculty Alumni Association (1960.), melynek kapcsolatai az 1970-ben kezdődött és egyre sikeresebb anyanyelvi mozgalommal is igen gyümölcsözőek. Nagy Károly a szociológia professzora az Anyanyelvi Konferenciák egyik védnöke. A vasárnapi iskolák nyelvmegtartó munkája is jelentős, talán késleltetni tudja az 56-os, illetve a később bevándorlók már második nemzedékénél elkezdődő nyelvcseréjét.

Egyesületek Árpádhonban is alakultak, ma is működik a Magyar Kulturális Egyesület (Hungarian Cultural Association) és azt is meg kell jegyezni, hogy Albanyban van az egyetlen olyan állami általános iskola (public school), ahol a magyar választható tantárgy. A Magyarországról kiküldött tanárok két évenként váltják egymást. Az iskolában többször jártam. A program egyetlen problémája, hogy a magyart tanuló diákok közül alig akad néhány, akinek magyar háttere van. Többségükben a helyi fehér, ill. fekete lakosság gyermekei, akik nem kommunikációs eszközként, inkább játékként tanulják a nyelvet. Így ez nem lehet olyan hatékony, mint a második nemzedék anyanyelvi oktatása a New Brunswick-i iskolákban. A program 1977-ben kezdődött. Beindítása nyilván a 60-as évek végén, a 70-es évek elején kezdődő új koncepció a soknemzetiségű Amerikában, a régi olvasztótégely (melting pot) helyett az új „salátástál koncepció” (salad-bowl concept) hatása, mely szerint nem kell az etnikai csoportoknak teljesen beolvadni, amerikanizálódni. Tartsák meg nyelvi, kulturális hagyományaikat, színesítve az Amerikai Egyesült Államok arculatát. Erre az irányzatra utal szellemesen Hocket így: „the reduction of the heat under the American melting pot.” Vagyis: „az amerikai olvasztótégely alatt lohad a tűz lángja.”

Az árpádhoni faluközösség stabil kétnyelvű közösség volt a 40-es évekig. A nyelvcseréje folyamata a 40-es évek végén, 50-es évek elején indult meg az első generáció fokozatos kihalásával. Úgy tűnik, a második generáció kihalásával 15–20 év múlva a folyamat fel fog gyorsulni.

New Brunswick nehéz kutatási terület, a már korábban említett okok miatt. Az öreg amerikások hasonló képet mutatnak az árpádhoniakhoz, de a DP-k, 56-osok és a későbbi kivándorlók társadalmi rétegződését, szociokulturális helyzetét — és hogy a különböző tényezők hogyan befolyásolják a nyelvcseréje folyamatát — nehéz feltérképezni. Röviden azt lehet mondani, eltekintve a tudatos nyelvmegtartó kisebbségtől, a DP-k, 56-osok és későbbi kivándorlók második nemzedékénél már elkezdődik a nyelvcseréje folyamata, sokkal gyorsabban, mint az öreg amerikásoknál. Ennek okai az urbanizáció, korunk változó követelményei. A mai fiatalok társadalmi, kulturális háttere más, kora gyermekkoruktól készülnek — a szülők fel kell, hogy készítsék őket — a társadalomban való érvényesülés lehetőségeire. Ezek a tényezők mind befolyásolják a nyelvcseréje folyamatát.

Az, hogy a Magyarországgal való növekvő kapcsolatok, hazalátogatások, balatoni, debreceni, sárospataki stb. magyar-nyelvi táborok, az egész anyanyelvi mozgalom mennyire tudja késleltetni a folyamatot, úgy gondolom, 20–30 év múlva fog kiderülni.

Falkné Bánó Klára

A megítélési helyzet hatása nyelvhelyességi ítéletekre

„Ki gagyogva zagyvál,
hogyha megértjük, szava
kínosát üzenet,
s tán ima.”

John Barth

1. A nyelvi intuícioról. A nyelvészetbe az intuíció fogalmát a generatív nyelvészet vezette be újfent, s tette a nyelv megismerésének központi eszközévé. Az intuíció azóta legalább annyi kérdést, problémát vetett fel, mint amennyinek megoldásához hozzájárult. Ez nemcsak módszertani gondokat jelentett, hanem azt is, hogy jelentése nem volt egészen egyértelmű, részben a mögötte álló elméletek különbözősége, részben pontos definíciójának hiánya miatt.

Legelőször is az a kérdés merült fel, hogy kinek az intuíciójáról van szó: a nyelvészéről vagy a beszélőéről, minthogy a tapasztalat a kettőt nemigen mutatta egyformának. Később a szociolingvisztika, azzal, hogy a beszélők intuíciója közti különbségeket nemcsak hogy megmutatta, hanem vizsgálódása középpontjává tette, a nyelvész/beszélő kettősség által implicált nyelvi norma újragondolását követelte. Másrészt kérdésessé vált az is, hogy ha a beszéd nem bizonyult társadalmilag homogénnek, akkor milyen jögon tarthatjuk annak a nyelvet, a grammatikai kategóriákat vagy szabályokat.

Az intuíció fogalma, illetve a generatív nyelvészet eljárásából kiindulva kifejlesztett kísérleti módszerek (a beszélő kikérdezése arról, hogy adott mondatot helyesnek, értelmesnek stb., ill. több mondatot hasonlónak tart-e) elméleti-indíttatásától függetlenül is hasznosnak bizonyult a pszicholingvisztikában. Továbbra sem mellékes azonban, hogy mit gondol a kísérletező magáról az intuícioról.

Ha ugyanis a generatív nyelvészetnek s a klasszikus nyelvtani hagyományoknak megfelelően stabil, diszkrét grammatikai kategóriákat feltételezünk, az intuíció egy stabil nyelvtankönyvben történő introspektív lapozgatásnak felel meg, ahol a kísérleti változók ezen olvasás képességét rontják-javítják. Ha viszont a grammatikát nem minden vagy semmi alapon szerveződőnek, hanem a használat, társadalmi presztízzsel kapcsolatosan fokozatok szerint szerveződőnek képzeljük el, akkor a beszélő intuíciója feltehetőleg nyelvhasználati tapasztalatairól való beszámolót jelent. Ekkor pedig a kísérleti változók azokat a helyzeteket változtatják, melyeket a kísérleti helyzet modellál. Egy harmadik felfogás, melyet Carroll, Bever és Pollack (1981) képviselnek, össze próbálja békíteni a hagyományos kategorikus nyelvészetet, és azt a tényt, hogy sok nyelvi jelenség folyamatosnak bizonyul. „Azt a nézetet valljuk — mondják, — hogy az elfogadhatósági intuíció az az észlelet (percept), ami a szerkezeti tudás, a viselkedési folyamatok és az introspekció mechanizmusainak kölcsönhatásából származik.” A diszkrét nyelvi rendszer itt azáltal veszítené el abszolút voltát, hogy funkcionálisan próbálják magyarázni univerzális jellemzőit univerzális viselkedési — pl. perceptuális — folyamatokból, alapvető nyelvi képességekből származtatják, változékony oldalait pedig változó, nyelven kívüli tényezőkből — pl. „mentális állapotokból”. Bever (1980) szerint, mivel a nyelvészeti grammatika a nyelvész intuíciójától függ, azaz maga is performanciának tekinthető, ahhoz, hogy megtudjuk, hogyan reprezentálja a nyelvi struktúrát,

először is a nyelvi intuíciónkra vonatkozó elmélet szükséges. Hozzáteszi, hogy ehhez pedig elengedhetetlen az introspekció természetének ismerete.

Itt egy további értelmezési probléma vetődik fel az intuíciónal kapcsolatban: az intuíció és az introspekció viszonya. Chomsky alapfeltevései azt implicálnák — mondja Labov (1979), hogy a nyelv intuitíven hozzáférhető. Itt tehát az intuíció egyszerre jelenti azt, *a m i n e k* folytán (azaz introspekcióval) és azt, *a m i h e z* hozzá kell férni.

A reflexió problémája magán a nyelvészeti elméleten belül is jelentkezik. Bever szerint a generatív nyelvtan mentalizmusának köszönhető, hogy az ismeret bizonytalan fogalma sokáig egyszerre jelentette a tevékenység mögött álló mechanizmust és az erre vonatkozó reflexiót (vö. Pléh, 1980). Watt (1970) ezt úgy fogalmazza meg, hogy a generatív nyelvtanban valójában kétféle nyelvtanról van szó: a beszélő mentális grammatikájáról (MG) és a nyelvész által leírt grammatikáról (LG), melyeket izomorfnek (egymásnak különösen megfelelőnek) tekintenek. Össze nem illés esetén pedig az MG-t idomítják az LG-hez. Eszerint az elemzés szerint a nyelvi ismeret tehát egyszerre tartalmazza a mentális nyelvtant és az erre vonatkozó reflektáló ismeretet. A nyelvész azonban többnyire nem különíti el a kettőt, s így amit leír, bár észrevétlenül, de nem a mentális nyelvtan, hanem az arra vonatkozó reflexió.

Ezek után hányszoros reflexiót jelent az, ha a nyelvész a beszélőnek, mint a *d h o c* nyelvésznek — ti. aki a kísérleti helyzetben saját ismereteiről számol be — a reflexióra reflektál. Így tűnik csak igazán jogosnak Bever javaslata az intuíciónról való komoly elmélkedésre.

A nyelvi intuíciónal kapcsolatban rengeteg kérdés vetődik fel: hagyományosan a „szuperstruktúra” és a beszéd tényei, illetve ezek kölcsönhatása. Egy másik, hogy ha a nyelvész leírta grammatika a beszélt nyelvre történő reflexió, akkor a nyelvésznek szempontot kell váltania spontán beszélő mivoltához képest. Carroll, Bever és Pollack (1981) ezt egyenest más-más mentális állapotokhoz hasonlítják, az objektív, illetve szubjektív éntudatossághoz. Talán mégsem kell azonban kacsma—nyúl problémaként elképzelnünk ezt, hanem olyan változó stratégiának, amely fokozatos és folyamatában vizsgálható.

2. A nyelvi norma kérdése. A generatív grammatika intuíció fogalmának kibontása elvezet a nyelvi norma problémájához. A generatív grammatika nem normák által szabályozott *t á r s a s* tevékenységként kezeli a nyelvet, hanem absztrakt és univerzális szabályrendszerek működésére vonatkoztatja, melyeket a nyelvész közvetlenül megragadhat, ám a köznapi halandók intuíciója erre nem megfelelő. Hiszen amennyiben a nyelvhasználó intuíciója eltér a nyelvész által megragadott s leírt nyelvtantól — az akceptabilitás (elfogadhatóság) a grammatikalitástól (nyelvtani helyességtől) —, ez nem nyelvi tényezők (pl. emlékezeti korlátok, feldolgozási nehézségek) következménye.

A szociolingvisztika másképpen viszonyul a nyelvi norma kérdéséhez. Elemzési keretében a nyelvhasználat a társas kontextusnak normatívan megfelelő szabályrendszer választását jelenti a szabályok egy készletéből. Ezért számára a grammatikalitás és az elfogadhatóság eltérése nem „zaj”, hanem „jel”, olyan információ, mely felhasználható a beszédváltozatok mögötti szabályszerűségek feltárására. Legegyszerűbben fogalmazva: a szokványos grammatikalitás a formális társas helyzetekben használt nyelvi változatnak felelne meg, míg az ettől eltérő változatok elfogadása a más helyzetekben érvényes regiszter hatását, illetve a norma bizonytalanságát mutatná.

Az eltérő szociolektusok vagy beszédmódok jellemzők a beszélő csoport hovatartozására, adott esetben az identitására. Mint Labov (1973) leírta, egyes mobil rétegek hajlamosak túláltalánosítani olyan nyelvi változatokat, melyek új, magasabb státusú vonatkoztatási csoportjukat megkülönböztetik az eredetitől. Egyes nyelvi közösségekben ezek olyan nyelvi formák, melyeknek az alacsonyabb státussal összekapcsolt párjához nyílt szociális korrekció tartozik. Ilyesféle nyílt szociális korrekció túláltalánosítását hívhatják elő a magyar nyelvi közösségben a nyelvművelés által megbélyegzett alakok (Pléh, 1984). Ebben az esetben a hiperkorrekció nem pusztán a nyelvi normáról és a nyelvhasználó értékorientációjáról mond valamit szánunkra. Ha mégoly jelentéktelen adalékkal is, de tudomány és hétköznapi tudat viszonyának közelebbi megértését is segítheti.

A szociális korrekció, mely a saját norma elismerését, elismertetését célozza, tudományos döntőbíróhoz fordul segítségért. S a nyelvészet preskriptív (előírásként való) felfogása el is látja ezt a funkciót: a standard norma képviselői számára megadja, mi a helyes, mi a helytelen. Ám a nyelvművelés önmagában még nem lenne problematikus, ha az ily módon született döntés véletlenszerűen ítélné helyesnek a különböző társadalmi csoportok által használt nyelvi formákat. Ez nyilvánvalóan nem így történik, hiszen a nyelvművelés alapja az ún. standard vagy köznyelv, mely a művelt magyar beszélők nyelvhasználatát irányító norma, s a tudatos nyelvhasználat alapja.

3. A kísérlet. Kísérletün közvetlen motivációja Carroll, Bever és Pollack (1981) egy vizsgálata volt, ahol nem-nyelvi tényező hatását vizsgálták a nyelvi intuíción. A szerzők eredetileg az autonóm mondatban, illetve a vele szembeállított szemantikai megalapozottságú mondatban (az ún. generatív szemantika) vitájához kapcsolódva próbáltak keresni olyan mentális állapotokat, illetve ezeknek megfelelő kísérleti helyzetet, melyek mindkét fajta elemzést értelmessé teszik. A szemantika irányította szintaxisnak az ún. objektív éntudatosság állapotot feleltetik meg, amely nálunk nagyobb kommunikációs-szociális érzékenységet, szemantikai megkülönböztetést, illetve önmagára reflektálást jelent, kísérletileg pedig úgy modellálható, hogy a személy tükörrel szemben hoz mondat hasonlósági ítéleteket. A szerzők felteszik az előbbi ellentétpárját, a formális szintaxis autonómiáját alátámasztó szubjektív éntudatosság állapotát is, amely a dolgokban való pusztá részvételt, nem-reflexiót, kisebb kommunikációs-szemantikai érzékenységet, azaz az előbbiek hiányát jelenti. Az ennek megfelelő helyzetben a személyek tükör nélkül hoznak mondat-hasonlósági ítéleteket.

Kísérletünk fő kérdései a következők voltak: 1. Vizsgálni akartuk, hogy változtatható-e a nyelvi intuíció azzal, hogy a reflexiót felerősítjük. És ha igen, hogyan. 2. Másfelől azt, hogyan változik az intuíció stigmatizált (elítelt) és a hiperkorrekciót esetlegesen előhívó mondatok tekintetében. Mivel a stigmatizált alakok erősen jelölt formák az eltérő nyelvi változatok közötti megkülönböztetésben, a hiperkorrekció pedig ezek elkerülésének túláltalánosítása, esetleges változó megítélésük a két helyzetben magáról a normaváltozásról is információt adhat, valamint arról, hogyan játszik ebbe bele a törekvés a magasabb státusúnak tekintett változat követésére. Közelebbről ez azt jelentette: vajon a megnövelt „objektív éntudatosság” csökkenti vagy növeli-e a hiperkorrekciós tendenciákat?

A vizsgálati helyzetben a fő módszerbeli kísérleti változó a kísérleti szoba elrendezése volt. Az első csoport „tükrös”, a másik „nem-tükrös” (a továbbiakban foncsoros) helyzetben ítélte meg a mondatok helyességét. A személyek egyedül voltak a szobában, ahol igen nagy rendetlenség volt azért, hogy az asztal elé támasztott tükrök ne tűnjék szándékosnak. A második csoport személyeinél a tükrök ugyanott, de megfordítva állt. Utólagos kikérdezés szerint a személyek nem tulajdonítottak a tükröknek különösebb jelentőséget. A tükrőkhöz, illetve foncsoros feléhez egy papírlap volt hozzáragasztva, melyen egyik feladatnál az instrukció, a másik feladatnál pedig a mondatok átszámozásához szükséges kód állt. Ez azért volt fontos, hogy a személy kénytelen legyen gyakran tükröbe nézni. Az első feladatot egy további csoport is megoldotta, csoportos helyzetben, de egyénileg dolgozva. Egy tanulócsoportba tartozó egyetemisták voltak. Ezt a helyzetet a továbbiakban „csoportnak” nevezzük. Személyek: 10–10 első és másodéves pszichológus hallgató vett részt a kísérletekben az ELTE-ről. Feladatuk két részből állt. Először 34 kártyát adtunk egy-egy mondattal (1. táblázat), amelyeket a személynek két csoportba kellett osztania aszerint, hogy melyiket tartja helyesnek, melyiket nem. A kísérlet másik felében pedig 15 mondatot (2. táblázat) kellett megítélnie a nyelvi helyesség szerint egy 5 fokú skálán, saját ítéletében való bizonyosságát egy 3 fokú skálán, illetve saját ítélete szigorúságát egy 3 fokú skálán, Ross (1979) módszerét követve. A tükrőről ebben a helyzetben a személy a skála osztályzatainak kritériumait olvasta le. A 15 mondat és a skála teljes egészében, a 34 mondat egy része azt a nyelvi anyagot s eljárást ismétli meg, mellyel 10–17 éves diákoknál vizsgáltuk a hiperkorrekciós tendencia erősségét, illetve ezzel összefüggésben a „nyelvérzéki fokozatosságot” (Pléh, 1984). A csoportos helyzetben csak az 1. feladatot végeztettük el.

A mondatanyag. A választásos feladat a hiperkorrekciós tendencia ellenőrzésére hivatott. Az 1. táblázat első részében látható mondatpárok ezt olyan mondatokkal célozzák, ahol a köznyelvi beszélők egy részénél két forma (pl. *láthatják*–*láthassák*) egybeesik, fonetikai (-*ba*), morfológiai (-*suk*) vagy szemantikai(*végett*) okokból. A nyelvművelés helyes ideálja itt az, hogy a jelentéshordozó különbséget meg kell őrizni. A hétköznapiak során ez az egyszerűbb forma a bonyolultabb helyett történő használatát ítéli el. A párokból ennek felel meg az első mondat. A második mondat arra, kíváncsi, vajon más (a norma szerint helyes) kontextusban elfogadják-e a személyek a stigmatizált formát. Hiperkorrekcióról – ami a nyelvművelői ideállal szintén szembenáll, de a ló túlsó oldalára esik át – akkor beszélhetünk, ha a nyelvművelés sugallta stigmatizáció a formára elszigetelten mint formára, a kontextustól függetlenül kiterjed.

„Jó mondatokat” ebben a feladatban csak elterelésként használtunk, azért, hogy ne alakuljon ki határozott beállítódás a párokra. A kártyacsomag természetesen összekeverve tartalmazta a mondatokat.

A skálázási feladatban viszont a mondatok nem a hiperkorrekciós kapcsolataik, hanem egyéb tényezők miatt tértek el egymástól: nehéz (pl. beágyazott mondat), nehéz és helytelen, régies és nyelvjárási formák próbálták biztosítani, hogy különböző mértékig elfogadható formákat kapjunk.

1. táblázat

A válogatásos feladat mondatlistája a mondatok típusa szerint csoportosítva

A. Stigmatizált és helyes, de hiperkorrekciót hívó szerkezetek páronként rendezve

1. Piri nem nagyon bízott a dologba.
János minden reményét a futásba vetette.
2. Az eső végett beálltam az eresz alá.
Mari néni csak egy kis tracesolás végett nézett be a boltba.
3. Kati továbbtanulás miatt jelentkezett az egyetemi előkészítőre.
A veszekedés miatt lekésték a vonatot.
4. A Jókai sok jó regényt írt.
A Petőfi versében szereplő számrának nem volt szerencséje.
5. Ha időben odaérnek, még ők is láthassák a meccset.
Igyekeztek, hogy ők is láthassák az eseményeket.

6. Nem szerettem, ha húzzák-halasszák a dolgokat.
Azt üzentem, hogy osszák be az idejüket.
7. A könyv le van esve a földre.
Az igazolványom oda volt ragadva az asztalhoz.
8. Ha többet kapnak, jobban örülnek.
Ha látnák, biztosan meg is vennék.
9. Még nem tudom, hogy nem-e lesz akkor tanítás.
Jó lenne tudni, hogy a nem-e a helyes válasz.

B. J ó m o n d a t o k (p r o b l é m á t l a n o k)

1. Semmi kellemetlent nem találtunk a dologban.
2. Nem is számítottunk ilyen szíves fogadtatásra.
3. Légy szíves, nyisd ki az ablakot, mert iszonyú meleg van.
4. Hamarosan megérkeztek a fecskék is a gólyák után.
5. Ebéd után sört is ittunk.
6. Közelebről már látta, hogy biztos nem ő az.
7. Elhoztam a boltból az utolsó csomagot.
8. Moziból jövet meg betértünk a közeli presszóba.
9. Rendszerint apám vitt el az óvodába.
10. Ha valaki nem munkakerülő, még nem biztos, hogy szeret dolgozni.
11. A barkochba játékban az is válasz is sokat segít.
12. Az üres füzeteket is éppannyira szeretem, mint a teleírtakat.
13. A kevésbé szerencsétlen megoldást választottuk.
14. A libegőn a hegymenet a drágább.
15. Akartuk is, meg nem is, hogy észrevegyenek minket.
16. Hajuk színétől függetlenül vonzódok a nőkhöz.

2. táblázat

A grammatikalitás (elfogadhatósági) pontértékek átlagai a két csoportban

Mondat	Tükrös átlag	Rang	Nem tükrös átlag	Rang
Nincs itt senki, akivel jóban vagyok.	4,8	1,5	4,6	1
Péter azt mondta, mindenki visszajött már.	4,8	3	4,4	2
Találkoztam azzal az emberrel, amelyikről beszéltem.	4,6	1,5	4,3	3
Javaslom, hogy minden, amit megérintett, éget- tessék el.	4,5	4	4,2	4
A Feri olvasta könyv az asztalon hevert.	3,6	6,5	4,1	5
Senki, akivel jóban vagyok, nincs itt.	3,6	6,5	3,6	6
Hogy nem szabad elmenni, már hallottuk.	3,8	5	3,4	7
Sok olyan elmélet született, amelyek tagadják az evolúciót.	3,1	9	3,2	8
A titkárnő behozta az írandó leveleket.	2,1	11	3,0	9
Ameddig elmentünk, az csak Bogdány volt.	3,3	8	2,8	10
Bármilyen körülmények között sem fogadom ezt az ajánlatot el.	2,1	11	2,3	11
Elmegyünk hozzátok, amikor lehet lesz beszélgetni veletek.	1,4	15	2,0	12
A pénz, amit mondtam, hogy a fiú elvitte, eltűnt.	2,1	11	1,9	13
A fiú csak a könyvet elolvasta.	1,7	13	1,6	14
A tanár a tolvajt, akit kergette a rendőr, felismerte.	1,5	14	1,4	15

4. Eredmények és értelmezés. Az adatokon varianciaanalíziseket végeztünk. Az első lépésben globálisan hasonlítottuk össze a csoportokat. A 15 mondatos, skálázásos feladat eredményei a következők voltak (3. táblázat). Az értekelésben nem mutatkozott különbség a csoportok között, miközben a mondatnak magának természetesen igen erőteljes hatása volt az elfogadhatóságra. Az egyes mondatok elfogadhatósága a várt módon alakult, s a megítélési helyzet ezen lényegében nem változtatott. A 2. táblázaton ezt mutatja, hogy a két helyzetben kapott rangsorok szinte teljesen azonosak. A nehezebb, de ugyanakkor helyes mondatok a legelfogadhatóbbak, az archaikus vagy nyelvjárási változatok kerülnek középre a rangsorban, míg a legkevésbé elfogadhatóak mindkét csoportban a valóban a grammatikus mondatok. A szubjektív szigorúságban enyhe tendencia mutatkozott a foncsorosok javára. Szignifikáns volt a különbség a bizonyosság tekintetében, azaz tükörbe nézve a személyek biztosabbak voltak ítéletükben.

3. táblázat

A megítélési helyzet hatása a skálázási feladatban

Skála	Tükörös átlag	Foncsoros átlag	Varianciaanalízis	
			F/1,18/	p
Helyesség	3,13	3,12	< 1	n. sz.
Biztosság	1,11	1,29	7,59	0,01
Szigorúság	2,09	1,92	2,10	n. sz.

A másik feladatnál már határozottabb változásokat okozott a tükör. Kétszemponthoz varianciaanalízis-modellben dolgoztuk fel az anyagot, ahol az egyik szempont a csoport, a másik személyeken belüli szempont a mondat típusa volt. Természetesen erős főhatása volt a mondattípusnak ($F_{2,36} = 80.63$, $p < 0,0001$) ennél számunkra érdekesebb azonban a helyzet jellegzetes hatása.

Mint a 4. táblázat mutatja, általában több mondatot fogadtak el a tükör előtti dolgozó személyek. A páronkénti összehasonlítások szerint a csoportos helyzet átlagos megítélései nem különböztek az egyéni foncsorosaitól, az egyéni tükröstől viszont tendencia szinten igen ($F = 3.75$, $p < 0,10$). A valóban jellegzetes eltérés azonban — $F = 6.85$, $p < 0,02$ — a két egyéni helyzet között volt: tükörbe nézve liberálisabbak voltak a személyek. Ez azonban, mint a 4. táblázat felső sorai mutatják, nem indifferens liberálisság. A jó és a stigmatizált mondatoknál nincsen hatása a helyzetnek. Az eltérés oka: a hiperkorrekciót hívó mondatoknál a hiperkorrekciós tendencia nagyobb leküzdése a tükörbe néző csoportnál.

A tükrös csoport mindkét másikkal szemben ($p < 0.01$ -es szinten) szignifikánsan több hiperkorrekciót hívó de helyes mondatot fogad el jónak. Az elfogadás, illetve elutasítás tehát a nyelvtanilag rossz mondatokra vonatkozóan a helyzettől független, nagyon stabil. Ami változik, az tendencia szinten a jó, s főleg a jó, de hiperkorrekciót indukáló mondatok megítélése.

Hogyan értelmezhető mindez? Nézzük meg az eddigi magyarázatokat.

4. táblázat

A megítélési helyzetek hatása a három típusú mondatnál az igen — nem választásos feladatban

A mondat típusa	Tükrös elfogadás	Foncsoros átlagos százaléka	Csoportos	Helyezhetőség	
				F (2,27)	p
Rossz	12	13	18	< 1	n. sz.
Jó	84	69	73	1,96	n. sz.
Hiperkorrekciót hívó	78	52	48	5,24	0,01
Összes átlag	58	45	46		

A tükörrel való kísérletezés módszere a szociálpszichológiából származik. Duval és Wicklund (1972) vizsgálataikban úgy találták, hogy az egyéni produkció (pl. biciklizés, pénzelosztás) a társas helyzet normájának irányában változik a tükör hatására. Ezt az ún. objektív éntudatosság állapotával magyarázzák. Azt jelentené ez, hogy a személy ekkor tárgyként látja önmagát, úgy ahogyan mások látják őt. Ez számára valamiféle társas helyzetet jelentene, mások szerint ennek megfelelő mentális állapotot. Az objektív éntudatosság nagyobb szintjét az önreflexió nagyobb szintje generálná. Carroll, Bever és Pollack (1981. 370) az objektív éntudatosság nagyobb mértékét, illetve állapotát, ahol „a személy a lehetséges helyzetek és személyközi viszonyok viszonylag teljes készletére érzékeny”, rokonítja az intuíciónak vizsgáló nyelvész állapotával, aki a mondatot „megjelenésének minden specifikus, lehetséges funkcionális kontextusától elvonatkoztatva teszi objektívvé”. A nyelvész ekkor megszűnik beszélő lenni, hiszen a beszélő „rendesen nincs tudatában az elfogadhatatlanságnak, előfeltevéseknek és saját és mások beszédében levő kétértelműségeknek”. Ugyanakkor az objektív éntudatos személy különösen érzékeny lehet a nyelvtani helyességre — jósolja már Duval és Wicklund (1972) is.

Carrollék abban látják a szociálpszichológiai kísérletben tapasztalt viselkedés és a nyelvi intuíciónak vizsgálata közti különbséget, hogy ott a helyesség — melyet az objektív éntudatosak jobban megközelítettek — mindig objektíven meg volt határozva (pénzelosztásnál igazságosság, biciklizésnél a teljesítmény). Nem létezik viszont „megfelelő a priori definíció egy mondatról való helyes intuíciónak” (Carroll Bever és, Pollack, 1981. 371). Szerintük tehát a tükör okozta változás minőségi eltolódás: „az objektívebbé tett beszélő érzékenyebb lehet az interperszonális nyelvi tapasztalaton alapuló általánosításokra.”

Ezt a magyarázatot eredményeink csak részben támasztják alá. Véleményünk szerint ugyanis két dologról lehet szó az objektív éntudatosság állapotában: érzékenységről a nyelvtani helyességre és interperszonális nyitottságról.

Ha a nagyobb elfogadást az eredményezné, hogy a személyek általánosan nyitottabbak, liberálisabbak lesznek, vizsgálatunkban ez valahogyan a következő módon mutatkozna meg. Egyrészt — amennyiben feltehetjük, hogy a csoporthelyzet nagyobb interperszonális nyitottságot involvál, mint az egyéni — ennek nagyobb elfogadásban kellene megnyilvánulnia. Másrészt a tükrös csoport személyei az ö s s z e s mondatot inkább elfogadnák eszerint. A szor-

tírozási helyzetben (34 mondat) kapott eredmény — azaz nagyobb globális elfogadás — ezt még megengedné. Ugyanakkor a skálázásos feladatban a személyek nem különböztek a tükrök előtt az elfogadásban. Ezt úgy még tudnánk értelmezni, hogy a skálázás szempontjaival olyan önreflexiót hívott elő, amit a tükrök nem tudott tovább fokozni. Ez, valamint az a tény, hogy a tükrök előtt mégis magabiztosabbak lettek a személyek, további vizsgálódások tárgyát képezheti.

Ezzel szemben az igen-nem választásnál kapott eredményeinkből más is kiderül: 1. A tükrös helyzetben elfogadóbbak a személyek, mint a csoportosban, mely ugyanakkor statisztikailag nem különbözik az egyéni foncsoros helyzettől. Aligha tulajdoníthatunk pedig nagyobb interperszonális felszólító jelleget egy tükörnek egy valódi csoportnál. 2. A részletes, mondattípusonkénti elemzés azt mutatja, hogy a tükrös helyzetnek a foncsorostól és a csoportostól való eltérését a kisebb hiperkorrekció és a jó mondatok nagyobb elfogadása okozza. Ugyanakkor a stigmatizált mondatok megítélése a tükrök előtt semmit sem változott, noha ezek éppúgy érthető mondatok. A tükrökben tehát nem egyszerűen normalizulásról van szó, hanem inkább a grammatikusság következetesebb érvényesítéséről, szemben a társadalmilag determinált túláltalánosításokkal.

Vizsgálatunkat a következőképpen foglalhatnánk össze:

A nyelvi intuíciónak nemcsak beszélők különböző csoportjait tekintve nem homogén, hanem a beszélő tényleges állapotainak is függvénye. A tükrös helyzetben előállított fokozott önreflexió a „kognitív” okokból eltérő elfogadhatóságú (pl. a nehéz) mondatok megítélését nem befolyásolja. Ez persze, mint említettük, a skálák önreflexiót indukáló jellegének is betudható. A nyelvi norma szociálisan súlyozott peremterületeit viszont jellegzetesen érinti. Reflexívebb helyzetben fokozottabban megerősödik olyan formák eltérése, melyek közt bizonyos rétegnyelvi spontán nyelvhasználat és a túláltalánosított hiperkorrekciós attitűd egyaránt elmosza a különbséget. A tükrök indukálta reflexió a stigmatizált formák elvetésével és a hiperkorrekció áldozatainak elfogadásával voltaképpen azt a normát hozza elő, melyre szándékai szerint a nyelvművelés is törekszik (vö. pl. Grétsy — Kovalovszky, 1980 — 1985).

Úgy tűnik, hogy ha valaki magába mélyed, még nem lesz másokkal szemben megengedőbb, legfeljebb következetesebb saját normáihoz. Módszertanilag mindez arra utal, hogy a megítélési helyzet változtatása különösen alkalmas lehet társadalmilag minősített nyelvi változatok tanulmányozására. A nyelvművelés szempontjából pedig azt jelenti, hogy a normának következetesen megfelelő megítélés valóban a „tudatos” személy jellemzője: ha iskolázott beszélőknél kísérleti beavatkozással növeljük a „tudatosságot” (ezt biztosította nálunk a tükrök), akkor a személyek hívebben követik a maguk által is elfogadott normát.

Bánfi Beáta — Bodor Péter — Pléh Csaba

Irodalom

- Bever, T. G. (1980): A nyelvi viselkedés összetett vizsgálata. In: Pléh Csaba (szerk.): Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Budapest, 168 — 99.
- Bever, T. G. — Carroll, J. M. (1981): On some continuous properties of language. Kéziratban.
- Carroll, J. M. — T. G. Bever — Pollack, C. R. (1981): The non uniqueness of linguistic intuitions. *Language*, Vol. 57. Number 2.

- Duval, S. — Wicklund, A. R. (1972): A theory of objective self awareness. New York: Academic Press.
- Grétsy László — Kovalovszky Miklós (1980 — 1985): *Nyelvművelő Kézikönyv* 1 — 2. Budapest: Akadémiai.
- Labov, W. (1973): A társadalmi folyamatok tükröződése nyelvi szerkezetekben. In: Szépe György (szerk.): A nyelvtudomány ma. Budapest, Gondolat, 509 — 27.
- Labov, W. (1979): A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: Pléh Csaba — Terestyéni Tamás (szerk.): Beszédaiktus — kommunikáció — interakció. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 365 — 98.
- Pléh Csaba (1980): A pszicholingvisztika horizontja. Budapest, Akadémiai Kiadó, 61 — 71.
- Pléh Csaba (1984): A hiperkorrekció és a „lazaság” között. A nyelvi intuición néhány életkori és pedagógiai befolyásolójáról. Kéziratban.
- Ross, J. R. (1979): Where is English? In: Fillmore, C. J. — Kempler, D. — Wang, W. S.-Y. (szerk.): Individual differences in language ability and language behavior. New York, Academic Press, 127 — 63.
- Watt, W. C. (1970): On two hypotheses concerning psycholinguistics. In: Hayes, J. R. (szerk.): Cognition and the development of language. New York, John Wiley and Sons. 137 — 220.

Egy kihalt nemesi família családnevéről

A Szeremle középkori okleveleit magyar fordításban közlő kiadvány (Kapocs-Kőhegyi: Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban. Baja, 1980.) iratainak több mint 90 százaléka foglalkozik egy bizonyos *Bátmonostori* előnévű család ügyes-bajos dolgaival, az 1330-as évektől egészen az 1460-as évekig. Az iratokból egykorában jelentős nemesi család ügyei rajzolódnak elibénk, s ez tanulságokat szolgáltatathat a történelemtudomány bűvárainak. Van azonban egy másik, a nyelvészt érintő, érdeklő tanulsága is az iratoknak: a *családnév*-nek nevezett személynévelem alakulását, rögzülését követhetjük nyomon egy határozott esetben.

A nemesi családról az okmánytár mutatója ennyit ír: „*Báthmonostori* család, előfordul az első időben *Becsei* névvel, *Töttös* fia László pedig a *Blinai* nevet is használja” (ZO VII. 31).

Nagy Ivánnak a magyar nemesi családokat lexikonszerűen bemutató 11 kötetes munkájában így említődik: „*Thytheus* család (Báth monostori).

Nevét sokféleképpen találjuk az okmányokban. Az első, akit közülük ismerünk, *Theuthes* nemes vitéz, kinek 1346-ban a budai kórházi rend a szent-endrei malon felét adja (Fejér Cod. diplom. tomo IX. vol. 1. 435). Ő ugyanaz, akit 1350-ben már az ország zászlósai között találunk *Theutheus* név alatt, mint fő ajtónállót (uo. 761), 1351-ben pedig a törvénykönyvben *Thewthews* név alatt. Innen úgy látszik, a család neve *Töttös*-nek hangzott.

A XV. század végén élt báth monostori *Thöttös* László, kinek *Orsolya* nevű nejétől családja így áll [Geneal. auth. tomo II.]:

I. László (neje Orsolya)

II. László
+

Orsolya 1530 körül
(Kis-Várdai Jánosné)

Orsolyával, László leányával Várdai János e család tetemes jószágait öröklé Bars, Hont, Fejér, Bodrog, Tolna megyében (uo.).

Orsolyával egykorónak íratik *Thōtös* Zsófia Zerdahelyi Dersffy Dersné (Wagner coll. Geneal. dec. II. 73).

Lászlónak fiául László helyett Imrét nevezi Lehoczky (Lehoczky Stemat. II. 417) (Nagy Iván: Magyarország családai 11. köt. Pest, 1865. 211).

Az okmányok tanulmányozása — s már csak a Szeremléhez tartozók vizsgálata is — sok mindenben módosítja a Nagy Iván rajzolta képet: a megszibb múltban megtaláljuk a család őst, pontos képet kapunk a családnév kialakulásáról, s magyarázatot kapunk arra is, miért épp *Tōttös* lett a családnév.

Az okmányok a családból elsőnek egy *Chata* nevű személyt neveznek meg: magistro Egydio filio *Chaata de Beechey* (I. 1322. 210).^{*} Egyednek testvére a korábban már említett Becsey Imre: *Emrici filij Chata de B...* (I. 1316. 152). *Chata* fiai még: *Hartmann* és *Márk* (I. 1311. 134).

A szeremlei okmányokban *Imré*-vel találkozhatunk: a kalocsai káptalan jelenti Károly Róbertnek, hogy Becsei Imre Bátmonostor és tartozékaiiba beiktattatott: „dicit nobis magister *Emericus de Bechey*” (I. 1323. 263; a szeremlei okmánytárban tévesen 623 szerepel). Ez az Imre, aki először nevezi magát majd Bátmonostorinak, 1316-ban maior plaustrorum regalum, s mivel Károly Róbertet az országra jötté óta szolgálja, ugyanezen évben Fejér vármegyében birtokot kap, s 1321-ben tárnoknagy. (Egyébként több kisebb-nagyobb birtokot kap még e fentieken kívül is.)

Ennek a fent nevezett Imre mesternek fia a Nagy Iván emlegette *Tōttös*-(nek mondott István) és *Vesszős*-(nek mondott György): „contra *Emericum et Egidium de Bechei Stephanum dictum Tuteus, et Georgium dictum Vezeus filios eiusdem magistri Emerici citasset*” (I. 1325. 270).

Becsei Imre harmadik fia *Tamás* (*dictus Thuisses*): „pro magistro *Emerico fratre suo similiter de Beche dicto necnon pro Thuetos. Georgio dicto vezseus. Thoma dicto Thuisses*” (II. 1332. 398).

Chata unokái, Becseinek mondott Imre fiai *Tōttös* és *Vesszős* hagyják el a *Becsei* nevet, s szerepelnek mindig *Bátmonostori* előnévvel.

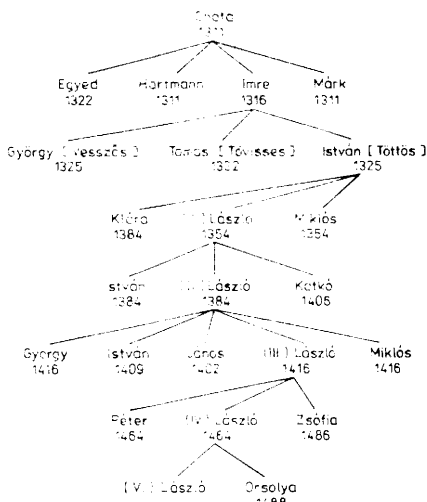
Eme *Tōttös* és felesége, a máréi Gunya István fia István testvére Anna gyermekei Klára, László és Miklós (III. 1359. 143. 144, mikor a kalocsai káptalan *Tōttös* leánya Klára végintézkedéséről bizonytságot tesz, ill. II. 1354. 420, ahol: „suis [így!] videlicet *Nicolai et ladislai* filiorum magistri Th[theus] de Botmunustura and nostram personaliter accedens presenciam”).

Az iratokból a továbbiakban (I.) László ágán rajzolódik ki a családfa. László gyermekei István és [II.] László (*Stephani et Laldislai filiorum eiusdem*) = *Ladislai* filij Tetheus (IV. 1384. 290), valamint Katkó (ac nobilis domine *Kathko* vocate sororis sue V. 1406. 458). Ezen László felesége Orsolya, s közös gyermekeik János, István, (III.) László, Miklós, György: „*Johannis, Stephani, Ladislai, Nicolai et Georgii* filiorum *Ladislai dicto Thytews de Bath-monostri*” (VI. 1416. 423).

(III.) László gyermekei Péter. (IV.) László és Zsófia. (IV.) László felesége az okmányok szerint Fruzsina s leánya Orsolya, amaz Várdai János felesége, kinek fiasításáról oklevél szól: „*Johannes de Varda* is sua ac nobilis domine *Ursula* consortis sue, filie videlicet condam *Ladislai de Thetews personis*” (XI. 1488[!] 486). Orsolya testvére a korán elhunyt (V.) László.

A családfa tehát:

^{*} Az adatolásban: a római szám a Zichy okmánytár kötetének, az első arab száma számozási évnél, a második arab szám az oldalnak a száma.

A szeremlei iratok közül az ötödik nemzedékbeli (II.) Lászlóhoz kapcsolódik a legtöbb. S mivel ő élt a századfordulón, az iratokban megjelenő névformák alapján végigkövethető a családnév rögzülése. Az alábbi alapvető névformákat találjuk: *a)* „Ladislau filius Ladislai dicti *Teutheus de Bathmonostr*” (IV. 1391. 371); *b)* „magistri Ladislais filius Ladislai de *Theutheus* [!]” (V. 1400. 128); *c)* „Ladislav *Tyteus Bakmonastra* [így]” (V. 1403. 291); *d)* (mint az 1391-es adat, de szövegben:) *Ladilaus Teuthes* (V. 1406. 395); *e)* „magistri Ladislai dicti *Tutus*” (V. 1405. 332. okmány); *f)* „magistri Ladislai *Thethes*” (V. 1407. 415).*

A különböző formák az egységesülés felé haladnak. Már 1403-ban (első ízben, de magányosan) megjelenik a későbbi végleges forma, a *Töttös László*. 1403 után még a dictusos alakok következnek, sőt *Töttös* említése is elmaradhat. Az 1407-es adat után — legalábbis a szeremlei anyagban, valószínűleg a teljes anyagban is — a *Töttös László* (*Ladislau Theutheus*) forma az általános: 36 szeremlei oklevélből csupán tíz esetben kapcsolódik a *Töttös* név filiussal (ilyenkor is közvetlenül, [I.] László felemlítése nélkül vagy dictusos alakban *László* névéhez.)

A hatodik nemzedék képviselőinek megnevezésekor sohasem marad el *Töttös* említése. A 18 szeremlei okmányban mindössze 4 ízben kapcsolják a személynévhez dictusos formában a *Töttös* nevet, minden más esetben a megszokott alakokkal (családnév + személynév) találkozunk.

Mindez azt jelenti, hogy a szóban forgó nemesi família családi neve a Becsei, Bátmonostori formák után *Töttös* lett. S a folyamat a XV. század első negyedében zajlott, záródott le.

De mi az oka, hogy e népes család családnévénél Imre fia Istvánnak (feltehetőleg) ragadványneve váljék? Talán nem járunk messze az igazságtól, ha arra gondolunk, hogy eme *Töttös* a család legtekintélyesebb, legtöbbre jutott tagja lehetett: a család igazi őse. Az okmányok legalábbis ezt sugallják.

* A szöveg közbeni *László fia László* és *László mester* elnevezéseket elhagytam.

Töttös már 1335-ben lévai várnagy, 1336-ban pedig barsi főispán. 1343-ban királyi főajtónállómesterként és óbudai várnagyként találkozhatunk vele. 1345-ben pilisi főispán, s a királyné főajtónállómestere cím is megilleti. 1346-ban visegrádi várnagy, s kiváltsággént kivonják őt és testvérét a vármegyék s a városok bíraskodása alól. 1347-ben zólyomi főispán és saskói várnagy, majd 1353-ban a királyné tárnokmestere, s végül 1355-ben varasdi főispán. A felsorolásból is látszik: tekintélyes személy, az Ipolyságtól a Bácskáig vannak birtokai.

Nem véletlen tehát, hogy (II.) László folyton-folyvást Töttösre hivatkozik (a nagyapa és az apa nevével való megnevezés általános, de mint láttuk, a későbbiek során fokozatosan elmaradt a filiusos forma, s dictusos lesz, majd a mai alak jön létre). Apja, (I.) László meg sem közelítette a nagyapa „eredményeit”, s neve sem igazán alkalmas a biztos és eredményes hivatkozásra. (II.) László viszont hasonlóan eredményes, mint nagyapja. A király oldalán részt vesz a török elleni hadjáratban — fogságba is esik —, majd Bosznia ellen is hadba lép, s ekkor hal meg. Közben azonban jelentős és bizalmi feladatokat lát el: jelen van a lengyel királlyal kötendő béketárgyalásoknál (1411.), majd a következő évben a király parancsára ismét követjáráson van Lengyelországban. Kiváltsága az is, hogy Bodrog vármegyében bármely birtokán várat építhet.

Érthető hát, hogy a *Bátmonostori* helyett (amelyet egyébként Vesszős is visel) a jelentéssel bíró, jelentőségteljesebb, informatívabb *Töttös* lesz a család nevévé.

Megjegyzendő, hogy az 1400-ban felbukkanó *de Theutheus*, s egy 1464-es *Ladislaus Thythewsy* (valamint az okmányok több egyéb adata is) felhívja a figyelmet arra, hogy a XIII–XV. századi okmányok tanulmányozásakor a helynévi eredetűnek látszó családneveket óvatosan kezeljük, mert egyrészt sok esetben még nem valódi névről van szó, csupán közönséges jelzőről, másrészt (mint a Töttös család esetében is) egyáltalán nem helynévi eredetű a név. Pedig az előzmények ismerete nélkül a *Töttös* nevet is vélhetnénk ilyennek, mivel a Bodrog vármegyei *Töttös* falu 1382-ben a *Bátmonostorai*-ak birtoka, sőt már 1343-ben a *Becsei*-eké.

Kozmács István

Stílusmotívumok keveredése egy század eleji novellában

(Elek Artúr: Farsang)

1. Az irodalmi műalkotás önmagában egységes egész, érzelmeket, gondolatokat közvetít, ugyanakkor rész is az egész életműhöz viszonyítva, mert az író közlendőjének csak kisebb töredékét hordozza magában, az is meglehet, hogy egy aspektusból villantja föl, amit közölni akar. Az író látja, éli, érzi, gondolja, értékeli, átértékeli a valóságot, világot, szűkebb vagy tágabb világát, és önmagán áthasonítva nyújtja az olvasónak. Ez a bonyolult folyamat nem független a társadalmi valóságtól, sőt erősen determinált a társadalmi valóság által. Maga a művész a számára legadekvátabb módon akarja kifejezni önmagát, viszonyát a világ dolgaihoz, vagy éppen elzárkózását a világ dolgai elől.

A kifejezés mód, stílus, nyelvhasználat, struktúra stb. koronként és írónként változik ugyan, de szimultán és szukcesszíve a kifejezés módok átrendeződését, átcsoportosítását, némely jelenség határozottabb jelenlétét, sarkítását azonos koron, és adott írói alkotáson belül is tapasztaljuk.

A XIX. század fordulóján az izmusok korában különösen sokféle jellemző kifejezés mód vegyül egy író életművében, olykor egy-egy kötetében, sőt egyetlen művében is. Ennek a jelenségnek a bemutatására választottuk Elek Artúr (1876–1944) novelláját.

2. Az író „... a Nyugat legelső nemzedékéhez, azokhoz az íróművészekhez tartozott, akik századvégi modernségükkkel előkészítői voltak a Nyugat körül végbement irodalomtörténeti jelentőségű nagy átalakulásának, de művészetük a Nyugat forradalmának erőteljes kibontakozásával sokat veszített időszerűségéből” (Szabolcsi Miklós szerk.: A magyar irodalom története 1905–1919-ig Bp., 1965. 443). „Életében egyetlen novella kötete jelent meg 1913-ban: *Álarcosmenet* címen”; „Novellaíró művészetére erős hatást gyakorolt a századforduló eklekticizmusa: a kor divatos áramlatainak legkülönbözőbb nyomai felfedezhetők novelláiban, a szimbolizáló stilizálás éppúgy, mint a gyermekkort felfedező pszichologizmus...” (i. m. 443; a továbbiakban M. irod.).

„Elek Artúr — írja Marianna D. Birnbaum — a Nyugat-nemzedék egyik legérdekesebb és legsokoldalúbb alakja volt”, majd: „a Nyugat óriásai mellett talán törpének tűnik, de... kritikussai többnyire félreértették, egy kalap alá vették hol a szecessziós, hol az impresszionista, hol pedig a szimbolista iskola képviselőivel” (Marianna D. Birnbaum: Elek Artúr pályája. Bp., 1969. Akadémiai Kiadó IF. 5).

Értékeit méltatja Farkas Zoltán: „... e novellák arról tanúskodnak, hogy Elek nem született elbeszélőnek. Egzaltált írásmódjuk nem kelti az

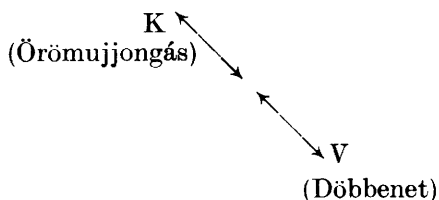
olvasóban ugyanazt a lelkesedést, amelyet Elek írásuk közben érzett, sokszor irreálisak, túlfeszítettek, elmosódók. Elek is érezhette ezt, mert többé nem próbálkozott a szépirodalommal. Egy azonban bizonyos, hogy már novelláskötetében is gazdag nyelven, jól, sokszor erőteljesen és gyönyörűen írt” (Farkas Zoltán: Elek Artúr emlékezete, ITK. 1956. 344).

Novelláinak témája a múlt, az álom, az emlék, a művészet, és a szerelem, vágyódás egy másik világba. Ezeket a témákat ötvözte eggyé a Farsang című novellában. (Először a Nyugatban jelent meg, 1911. II. 886–91., majd az Álarcosmenet c. kötetben 1913. 76–84.)

3.1. A novellában elbeszélte történet — nevezzük felső tartalmi rétegnek — örömujjongással kezdődik, és mélységes, szomorú döbbenettel zárul. A hős a farsangolók közé vegyül álarcot öltve, valódi és vélt eseményeket él át. El akarja dalolni a szerelmes dalt, mindazt, amit érez, de fél, hogy az emberek kinevetik. Két arcot kell mutatnia, hogy megcsalja őket, elrejtse valódi énjét. Észreveszi, hogy egyedül maradt egy panoptikumszerű csöndes téren. Pár álarcos figura körülötte, de milyen maskarák! A múlt víziója keveredik a jelennel, közben éjfél lesz: a letépett álarcok mögött döbbenten ismeri föl ugyanazokat az arcokat, ugyanazt az arcot, önmagáét. A novella kezdő és végpontjának tartalma között ellentét feszül.

A kezdőponttól (K) a végpontig (V) fokozatosan veszti el a hős — talán oktalanul támadt — életkedvét, keserű felismerésig jut el.

Ábrázolni így lehetne:

Szerkezetileg két nagyobb részre tagolható:

- I. Szerelem, farsang, álarcok és a régen érő dal
- II. A múltból, emlékekből, jelenből szőtt vízió

A két egységet összeköti a dal, amelyet el akar dalolni, s az álarcos figurák, maskarák, melyek váratlanul, fölnagyítva jelennek meg.

Az elrendezés részletesebben:

I. Az ujjongás			
Az ujjongás oka			
A csöndes tér			
a dal	és	az	Az utcazsivaj
a kettévált		az	álarc
trágár nóta		egyéniesség	
			az áhítatos rajongás

Vállalja a dalt, önmagát, szembefordul a tömeggel.

II. Glédában álló, szótlan, mozdulatlan maskarák sorakoznak vele szemben.

Egy vízió, mely összemos jelent és múltat, álmot és valóságot.
Minden álarc mögött ugyanaz az arc, önmaga.

3.2. „Elek novellái közül... akad számos, melyek olvasásakor úgy érezzük, hogy mögöttük valami fontosabb, mélyebb üzenet rejtőzik, s az olvasó feladata, hogy ezt az üzenetet a felületen folyó történet alól a felszínre hozza. Az író az olvasóra bízva felfedezését, rábízta, hogy lefejtse a történet páncélját” (Marianna D. Birnbaum i. m. 26).

Valamilyen szimbolista jellegű a vizsgált mű is, ez a rövid tartalomleírásból, szerkezeti vázból is kitűnik; valóságos elemek keverednek szimbólumokkal, a fantázia szülte alakokkal.

Az egyszavas cím, a *Farsang* is ezt sugallja. Egyrészt az évnek arra az időszakára utal, amelyet vidám mulatsággal töltenek el az emberek, ezt a hangulatot a szó jelentéstartalma is igazolja. Ugyanakkor asszociációkat teremthet a szó — álarc, maskara. Mindez így együttvéve valamilyen szimbólum, csak még nem is tudja az olvasó, hogy mi.

4.1. Határtalan ujjongással indul a novella: „Az a hét az ujjongás hét napja volt” (Elek Artúr: Álarcosmenet 76). Nem tudjuk még, hogy ki örül és minek, csak tele van minden örömmel; az a hét maga a mérhetetlen boldogság. A második mondatból már kiderül az „én” forma, hogy személyes élményként mondja tovább az érzelmeit. „Egy álló hétig boldog szédület volt az álmod és rózsaszín mámor az ébredésem.” Túlradó érzelmei töredezetté teszik még a gondolatait is „...csak darabokra szakadt szók lüktettek a fejemben, értelmetlen, néma sikoltások:

— Oh égneek kéke... ti paloták, ti szobrok, ti boldog utcák, ti dicső kövei a gyalogjáróknak, ti keleti alabástromból, rózsaszín jaspisból, phrygiai márványból faragott kockák... óh emberek, ti sugárzó rongyosok, ti szépséges rútak... óh gyönyörű utcazsivaj, gyönyörű sárga folyó... óh Isten, Isten, gyönyörű Úristen!”

Egyetlen ige nincs a szövegben, ép teljes mondat nem áll össze, csak a felfokozott érzelem mindent szépnek láttató áradását érezzük a sorok mögött. A színek: *kék, rózsaszín, sárga*; a jelzős szerkezetek: *sugárzó rongyosok, szépséges rútak, gyönyörű Úristen, dicső kövek, boldog utcák, boldog szédület, rózsaszín mámor* mind azt mutatják, hogy a kívülről nyert impressziókat most belülről is sugározza, önmagából s az utcán járva csak foltokban lát maga körül mindent.

Az impresszionizmus nominalitása, színei, laza szerkezetei (mondatszerkezetei) uralják ezt az egységet. Gyakran használja itt is, a későbbiekben is a befejezetlenségre, továbbgondolkodtatásra utaló három pontot. Ugyanakkor jelen van — ha sokkal visszafogottabb formában is — a dinamizmus. Expresszionizmust sejtető motívum: „hogy ki ne robbanjon belőlem a kacagás”... „és vad harsogásával mindenkinek elárulja a titkomat”... „hogy nyakába ne vessem magam a szemközt jövőnek.” Majd még határozottabb: „Ujjongva rohantam végig az utcákon.” Egyetlen bekezdésben négyszer jelenik meg ugyanaz az indulatszó is: *óh*.

4.2. Fontos szerepet kap az időtartam („egy hét”). A laza szerkezetet többek között az időtartam többszöri ismétlésével kapcsolja össze. Az, hogy egyetlen hétre korlátozódott a felhőtlen boldogság, a gyakori ismétléssel nyomatékosít:

„*Egy álló hétig* boldog szédület volt az álmom...”; „*Egy álló hétig* nem mertem a szájamat kinyitni.”; „*Egy álló hétig* gondolat össze nem állott bennem...”; „*Egy álló hétig* jártam szótlán ujjongással...”; „*Egy álló hétig* reménykedtem...”- „*Egy hétig* úgy jártam az utcákat, hogy mindenki megfordult utánam...” (i. m. 76–7).

Az *álló hét* melléknévi igenévi jelzője konvencionálisan használt variáns a köznyelvben a *hét* nyomatékos elhatárolására és az időtartam pontos rögzítésére: *reális elem*. A bizonytalanban elhelyezve azonban valószínűtlen időt tükröz. Így is mondhatnánk: *valamikor egy hétig*.

Az, hogy időközben sejtelmesen bizonytalan a történet, kitetszik abból is, ahogyan az ujjongásnak, a boldogságnak az okát leírja: „Azon a kicsi téren nyílt ki rám *egyszer egy* éjszaka *egy* ablak és hullott belőle a fejemre *egy* szál virág” (i. m. 76). A határozatlan névelőkkel, a határozószóval érzékelteti az idő bizonytalanságát, és a hely valószínűtlenségét.

Az idősíkok kezelése, oldottsága a valósághoz viszonyítva elmosódó távlatot nyit a régmúlt felé, és szinte eltávolodik a meghatározhatatlanba. „Eldalolok neki egy dalt, amely olyan régi mint én magam, és *száz éve* aluszik a szívemben”; „...az én dalom *száz esztendeje* pihen bennem...”; „*Száz esztendeje* érik, tisztul, tüzesedik bennem...” (i. m. 77). „Akit *száz esztendeje* várok, akit *száz esztendeje* keresek, ismeretlenül *száz esztendeje* ismerek...” (78); „...mily mulatságos... aki már *száz év óta* csak a maga árnyékát nézi” (79). A *száz* ugyan határozott számnévvvel kifejezett mennyiségjelző, de a határozott számnévi forma csak a bizonyosságot fejezi ki, azt, hogy biztosan élt benne a várakozás, érzelem stb.; valójában inkább így értendő: örökké ismerte, várta, kereste azt a valakit, akit most megtalálni vélt; időtlen idők óta érik benne a dal; és mindig magányos volt. Elmosódik az idősík, és végtelenre távolul.

4.3. Nemcsak az idő, hanem a hely is sajátos. Egy gyönyörű ismeretlen városban vagyunk, ahol a tér meg az utcák válnak a novella színhelyévé; farsang van, minden ember kint tolong.

A téren áll a ház, amelynek ablakából egyszer a hősre hullt egy szál virág. Ez olyan fontossá tette azt a teret, hogy visszatérő, ismétlődő motívummá válik. Először: „*Egy álló hétig* jártam szótlán ujjongással és kerülgettem azt a kicsi teret” (i. m. 76). Az *azt* mutató névmási kijelölő jelző megint az ismeretlenbe mutat, mert semmit nem tudunk még a térről, itt hallunk róla először. A fontossága is csak a következő mondatban válik világossá: „Azon a kicsi téren nyílt ki rám egyszer, egy éjszaka egy ablak...” (76). Vagyis ez az a hely, ahol a mérhetetlen boldogság érte; csak ennyit tudunk róla, nem többet. A tér jelzője, a *kicsi* kedveskedő, becéző, óvó, féltő hangulatot áraszt. A későbbiekben: „akkor elhatároztam, ...elmegyek a *kis* térre” (77); „Az én *kis teremnek* nem jutott közönsége. A *kis* tér üres volt, az én házamon minden ablak becsukva” (77). *Szimbolikus* válik a csöndes, üres tér, ahol el akarja énekelni az eddig nem hallott dalt. Ez a csöndes hely az övé, itt elhúzódva az emberektől megszólalhat, őszinte dalt dalolhat. A későbbiekben a tér még egyszer fordul elő: „A tér észrevétlenül megtelt mögöttem emberrel, kíváncsi maskarával, akik nesztelen meglestek, aztán

kikacagtak” (78). A boldogság színhelye a megaláztatás színhelyévé vált, nem tudta megóvni önmagát s a dalát a nevetéstől.

Az utca a térrel ellentétben vidám, hangos, túldíszített. „Az utcák tele voltak jókedvű emberrel, kacagó maskarával, virágos hintóval, hejehujával. Eleresztett vad paripák rohantak végig a sorfalat álló tömegek között. Zizegve repültek a levegőben színes szalagok és könnyű bürökké fonódtak az utca fölött, az erkélyek és ablakok között. Majd hosszú kocsisor indult meg el-elakadva és a kocsikban álarcos emberek nyüzsögtek. Mindenki lisztes volt, mindenkin színes papirosok libegtek. És mindenki danolt, kurjongatott, sikoltozott” (77).

A kis tér és a hangos utca közötti éles ellentét a nyelvi anyagból jól regisztrálhatjuk. A *tér* csak a *kicsi* vagy a *kis* jelzőt kapja, vagy egy birtokos személyragot (*terem*), vagy azt se: *a tér*. Az utcakép színes forgatagát jelzős szintagmákkal festi (az alaptag határozó) részletes leírással intenzív jelentéstartalmú igékkel, szinte felsorolás, nincs benne egyetlen alárendelten szerkesztett mondategész. Mint egy eldobott szerpentin úgy gyűrűzik. Díszítettségében a *szeccszíós*, leírásában *impresszionista* stíuselemek vegyülnek, „...tele voltak jókedvű emberrel, kacagó maskarával, virágos hintóval, hejehujával...”; „Zizegve repültek a levegőben színes szalagok...”; „Mindenki lisztes volt, mindenkin színes papirosok libegtek...”.

4.4. Térjünk vissza még egyszer az ismeretlen kedvestől kapott virágra, mely olyan ujjongó érzelmeket váltott ki. „Rámszállott libegve, mint egy szétterjesztett szárnyú galamb, mint az Isten küldötte és megült a fejemen szelíden, bánatosan. Felnyúltam érte, a szememre nyomtam, a szívemhez szorítottam” (76–7). Nagyon szép hasonlatok, de ha elmaradna a *mint* hasonló köztörő, sokkal tömörebb lenne a kép. (A virág: „Rámszállott libegve, szétterjesztett szárnyú galamb, az Isten küldötte”. Ezek a motívumok a nagy nyugatosoknál tökéletesebb formában jelennek meg.)

A virág valójában: „Egy szál piros rózsza volt, egy lehullott, nekem szánt, nekem küldött, csókkal megillatosított, könnyel megpirosított rózsza.”

A *rózsza* jelzői befejezett melléknévi igenevek, értelmezők határozóval bővítve, s a mondat végén ismét a jelzett szó, *rózsza* másodszorra is, ismételve. Nominális szerkezet, láncszerű az értelmezők sora. A következő metonímia (színekdoché) az ismeretlenséget, személytelenséget jelzi. „Az én becsukódott életembe benyitott *egy kéz* és széthajtotta összehorult függönyét” (77).

Meg kell itt jegyeznünk, hogy az impresszionista prózastílus több újítást hoz a mondatanon belül is. „A szerkezeti megújításon kívül mindenekelőtt az ún. helyettesítési eljárást említsük meg: általa az író élő személy nevét (többnyire az alanyt) ... helyettesíti”. Az alanyt helyettesítik „bizonyos testrészek ... a csoportban főként: kéz, láb, fej, szem stb. szerepel” (Herczeg Gyula: A modern magyar próza stílusformái. Tankönyvkiadó Bp., 1979. 109–11).

Ilyen helyettesítésnek tarthatjuk az idézett részben említett *kezet* — határozatlan névelővel *egy kéz* — az ismeretlen személy megsejtetésére.

4.5.1. Az egész novellában fontos, mondhatnánk kulcsszerepe van a *dalnak*, amit el akar énekelni, mert azzal minden fölgýülemlett érzést, gondolatot ki tudna fejezni, természetesen csak álarcban, mert fél a tömegtől, fél a megaláztatástól.

„...elhatároztam, hogy maskarát öltök, hogy belevegyülök a farsangoló tömegbe és elmegyek a kis térre. Elmegyek, és ablaka alá állok annak.

aki fehér kezét kinyújtotta fejem fölé. Eldalolok neki egy dalt, amely olyan régi, mint enmagam . . . Hisz az én dalomat senki sem hallotta még . . . az én dalom . . . mint megaludt aszúbor a pince fenekén . . . érik, tisztul, tüzesedik bennem, de most kiöntöm és felnyújtom valakinek” (77).

Szimbolikus értelműek a sorok; az, hogy „fehér kezét” kinyújtotta feje fölé valaki, aki a legmélyebb dalának megszólaltatására ihleti őt, a költőt, művészt; a kitárulkozás vágyát is fölébresztette benne. Hisz a dal erejében: „De azt gondoltam, lehetetlen, hogy az én dalomra meg ne nyílják ajtó, ablak, a háznak fala is” (77).

Az állítmány (*nyíljék*) mögé került halmozott alany (*ajtó, ablak, fala*) igen intenzív, a fokozás szinte az irreálisba tágul.

4.5.2. Az álarcos ember az ablak alá áll, és megszólal a szerenád, halkan dalol, őszintén:

„– Óh büszke homlok, szánó szív, óh könnyes szem . . . anyám, hitvesem, barátom . . . halk mosolyú álom, pihegő, ringó, esengő vágyam . . . Akit száz esztendeje várok, akit száz esztendeje keresek, ismeretlenül száz esztendeje ismerek . . .” (78).

Megszólítja, de nem nevezi meg a kedvest, csak részt-egészet fölcserélve (szinekdoché) a részeket sorolja (lásd a fentebb elmondottakat): *homlok, szív, szem*, s a hozzájuk kapcsolt jelzőkkel a jelzett szó vélt tulajdonságait is megsejteti: pl. hogy *szánó*, tehát megértő a szív, melyhez szól, a *könnyes szem* pedig együttérző szánakozást érzékeltet. Három birtokos személyragos konkrét jelentésű főnév következik: *anyám, hitvesem, barátom* majd könnyű, finom szinesztéziák: *halk mosolyú álom . . . pihegő, ringó, esengő vágyam*. Ezzel még absztraktabbá vált a személy, akihez a dal szól.

Igét tartalmazó főmondat nem volt az idézett részben, most mégis mellékmondatral folytatódik (értelmezői mellékmondat), így még fontosabb válik a mellékmondatban az igei rész (az állítmányok): *ismerek, keresek, várok* és a már említett *száz esztendeje* mint az időtlenség kifejezése.

Így:

*büszke homlok, szánó szív, könnyes szem . . .
anyám, hitvesem, barátom . . .*

(Te)
(nincs meg-
nevezve) *halk mosolyú álom, ringó, esengő
vágyam . . .*

*Akit száz esztendeje várok,
akit száz esztendeje keresek,
ismeretlenül száz esztendeje ismerek . . .*

Ismét laza szerkesztésmód, sok nominális elem, szinesztéziák.

4.5.3. A tér megtelik emberekkel, kíváncsi maskarákkal, akik meglesik, majd kinevetik a hőst.

Saját helyzetének a felismerése tárgyilagos, reális, szinte köznyelvi stílusban szól:

„– Jó Isten – gondoltam kétségbeesetten – ezek elől nincs menekülés, ez a tátott száju, csúfolódó had örökké a nyomomban lesz . . . De színt változtatok és megcsalom őket” (78).

Mindennapi társalgásban is helyénvaló lenne ez a megfogalmazás, nincs benne szimbólum, rejtőzködés. Még mindig a *dal* motívumánál maradva: a tömeg gúnyos kacagására új nótába kezd: „egy tréfás nótába fogtam” (78). De ez más volt, mint a szívéből jött — eddig dalolt — őszinte vallomás; szinte kettévált az egyénisége, mást dalolt:

a) *hangosan*

„— Patyolatkezü szép madonnám —
danoltam az orromon keresztül vékonyan —
rózsaszóró, angyalujjú, halvány arcú,
sápadt szemű. Ha hittál, hát itt vagyok,
ragyogok... Én vagyok a rózsás lovag,
kakashangú Pulcinellád... Jőjj elő,
bújj elő, puha szívű istennő...
Az emberhad kacagott és újra elénekelt
a *csúfondáros nótát*.” — „...bizgatott,
hogy folytassam a *nótát*.” — „...öntudatlanul
belevitt egy nótába, egy hetaerabőszítő
ocsmány dalba...” (78). — „Gépiesen
folytattam a *trágár nótát*...” — „...új-
ham még mindig táncol a húrokon,
ész nélkülkapkod beléjük és pengeti
a *röhögő istenkáromló nótát*” (80).

b) *önmagában*

„...óh bocsáss meg, hogy fölzavartalak,
és ablakod alá álltam. Óh bocsásd meg,
hogy garázda szóval és durva nótával
rebbentettem meg köröttem a csöndet.
Bocsásd meg... hogy itt vagyok... és a
szívem nótát dúdol.”

„Óh bocsásd meg, hogy akkor mentem
el ablakod alatt, mikor a szellő kikapott
a hajadból egy szál virágot. Eltévedt,
szegény, rámszállott és megittasított.” —
„Áldott legyen az a haj, az a virág,
áldott az a részegség, az az ujjongás
és az örök csöndesség. Bocsásd meg,
hogy még vagyok, és álmodni tudok.” —
„mily mulatságos az ilyen megtépett
szürke varjú, aki már száz év óta csak
a maga árnyékát nézi... Nevetni való...
ne vess hát, hiszen én is nevetek...” (79).

a) A *hangosan* elénekelt dal nyelvi anyaga igen vegyes: a választékos, kellemes hangulatot árasztó szavak vegyülnek a csinált, gúnycs, nevetésre ingerlő szavakkal.

Patyolatkezü szép madonnám; rózsaszóró, angyalujjú, halvány arcú, sápadt szemű; Jőjj elő... istennő akár a b)-vel jelölt belső monológba is kerülhetne, de így együvé szerkesztve a *danoltam az orromon keresztül vékonyan; H ahittál hát itt vagyok, ragyogok; kakashangú Pulcinellád* mondategységekkel, szószervezetekkel még élesebb a kontraszt. S az, hogy az egészet *orrán keresztül*, elváltoztatott hangon dalolja, egybemossa a szépet a nevetségessé. A nominalitás, a laza szerkezet, sőt a túldíszítettség is nyelvi jellemzője: *rózsaszóró, angyalujjú, halvány arcú, sápadt szemű*.

A kontraszthatást igen élelő teszik a jelzők is: „*csúfondáros nótát; hetaerabőszítő ocsmány dalba; trágár nótát; röhögő istenkáromló nótát*”.

b) *Önmagában* bocsánatot kér mindenért — sornyi szövegben ötször fordul elő a *bocsáss meg*, illetve *bocsásd meg* — azért is, hogy „a szívem nótát dúdol” (szinekdoché). Sejtjük már, hogy a nagy öröm csak hamis illúzió volt: „akkor mentem el ablakod alatt, mikor a szellő kikapott a hajadból egy szál virágot. Eltévedt szegény, rámszállott és megittasított”.

Az *áldott legyen* megismétlése szinte imádságos áhitatot kelt, e mondat-egész többi része felsorolás: *az a haj, az a virág; az a részegség, az az ujjongás és az örök csöndesség. A haj és a virág* konkrét jelentésű főnév, bár az időtlenség

itt ezeket is absztrahálja; a többi: *részség, ujjongás, csöndesség* elvont főnév. A hőst ért impressziók összességét igyekszik belesűríteni e szavak elvont jelentéstartalmába.

4.6. Most, a fölismerés pillanatában visszatér a „hét nap” időmotívum szinte záróakkordként: „*Hét napig ujjongástól* volt hangos ez a sír idebenn, ezután *hét esztendeig* csönd lesz benne megint” (79).

A mondategészen belül a mondategységek szerkezetével is a lezárttságot érzékelteti.

ez a sír

ujjongástól
hangos volt
hét napig

csönd lesz benne
hét esztendeig
megint ezután

Az *ezután, megint* úgy értelmezhető, hogy előtte is „csönd” volt hosszú ideig, most a „hét nap” elteltével ugyanez a csönd folytatódik.

Önmagát is jellemzi: „Milyen különös is . . . hogy itt vagyok, én, a *folytatástalan kezdet, egy elkésett élet*, amely soha többé utol nem éri magát, . . . mulatságos az ilyen *megtépett, szürke varjú, . . . Nevetni való . . .*” (79).

Az *én* értelmezője a *folytatástalan kezdet, elkésett élet, megtépett szürke varjú*, sőt még a *Nevetni való* is. A leglényegesebb nominális elemeket láncszerűen kapcsolja össze. Ellentmondásokat rejtő költői képek, mint ahogy ellentmondó az egyéniség kettőssége is, az egyszerre énekelt kettős dal.

Egy szimbólumot — nagy kezdőbetűvel írt (Adyéhoz hasonló) szót — is segítségül hív, az „örök Barát, aki ösmer, és olvas bennem, jól tudta, hogy én most valakivel úgy beszélgetek, mint ahogy csak ő vele tudok, lehajtott fővel, áhítatosan” (79). Az *örök Barát* lehet az Isten szimbóluma, aki belelát az ember lelkébe, el se kell mondani semmit; így, belső monológgal beszélt a képzelt, szeretett lényhez is.

De vége a h a n g o s a n és ö n m a g á b a n mondott dálnak;

„Egyszerre eszembe jutott, hogy hol vagyok, hogy a hátam mögött ők vannak, ők, az emberek, hogy lesen állnak és ha az álarcot rángatózni látják arcomon, ha meglátják selymén az átütő nedvességet . . . Ki fognak nevetni, le fognak kacagni . . .” (80).

Az álarcos *én* és *ők* *ők*, az *emberek* ismét sarkítva, szembeállítva jelennek meg. A dala miatt kinevetik, mert még az álarcon is átütnek a könnyek, de most hirtelen elhatározással egy új, tevékeny *én* szólal meg: „Hát ne vessenek! Hát kacagjanak! — . . . De ami itt fáj, azt eltemetni nem bírom. Nem bírom. Azt ki kell harsognom magamból, azt közébük kell ordítanom!” (80).

Aktív, cselekvő megnyilvánulásra készül — felkiáltó mondatok, felszólító módú igék jelzik: *nevessenek, kacagjanak*; a tagadó formában ismételt igei állítmány: *nem bírom. Nem bírom* (alaki erősítés). Majd a ragozott formájú, igen intenzív jelentéstartalmú infinitívus: *harsognom . . . ordítanom . . .* Ezek expresszionista stílusra jellemző motívummozaikok.

Ezzel az első szerkezeti egységnek vége. Eddig a valóságból és önmaga érzelmeiből szőtt képek sorával vallott arról, hogy v a l a m i k o r („egyszer, egy éjszaka”) v a l a h o l („azon a kicsi téren”) v a l a k i („egy kéz”) benyitott az életébe, akiért a tömeggel szembefordulva is vállalja dalát, önmagát.

5. Az olvasó várakozással van tele; reális, aktív, tevékeny folytatást vár, de a farsang tovább tart, csak másképpen, mint az első részben: először nevetségesen, aztán meghökkentően, majd döbbenettel.

T a b l ó s z e r ű k é p t á r u l e l é n k, minden mozdulatlan és néma, csönd van:

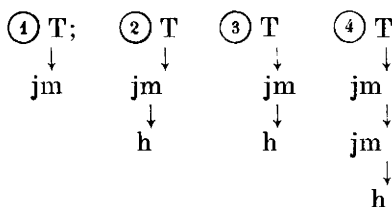
„Hátrafordultam. Azt vártam, hogy tele lesz a tér fintorgó emberrel. De mennyire megcsalódtam. Mindössze néhány maskara állott a téren, az is egy sorban, szinte glédában. És némán állottak, meg se mozdultak, amikor feléjük indultam és gyanakodva végigmérem őket” (i. m. 80).

Egyszerű, rövid dísztelen mondatok. Az első egyetlen igei állítmányból álló mondategész (egység is) — „Hátrafordultam” — után még 4 mondat-egész következik, 9 mondategységet foglal magában. Olyan rövidke és laza szerkezetűek, hogy az *Azt vártam*-tól egyetlen mondategész is lehetne, csak néhol egy-egy kötőszót kellene beilleszteni, vagy még azt sem, csak a pont helyett vesszőt rakni. A rövid mondatok azonban statikussá változtatják ezt a részt, és kontrasztot is teremtenek: az előző képsort lefékezik, majd leál-lítják.

Egy pillanatig nevetségesnek tartja a hős a tablót, a látványt, ezt a groteszk, megnevezhetetlen képet „Lehetetlen volt kacagás nélkül megállni” (80).

- „Nert soha én ① olyan furcsa maskarákat,
 ② olyan szörnyetegül fonák figurákat
 ③ soha olyan borzalmasból alakult nevetségest
 ④ olyan bőszerűség csiklandozó torz alakokat
 nem láttam.” (82)

A szövegben lineárisan írt mondategéset a szemléltetés szándékával bontottam föl. A mondat tárgya, mint látható így kiemelten fontossá válik, az igei állítmány elé kerül halmozottan, szerkezetes formában — a tárgynak jelző bővítője van, aminek határozó bővítője a szerkesztettség második szintjén. Így:

(A jelöléseket lásd Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakori-sági vizsgálata. Bp. 1971. 135.)

A jellemzést felsorolásszerűen, m á s s z e r k e s z t é s i formában folytatja. Az összetett állítmány a mondat végére kerül, és a nominális rész elé került a szerkesztett jelzőlánc. Így:

„Mily egészen különös, soha nem látott, elképzelni is lehetetlen, leírni még lehetetlenebb maskarák voltak(((81). Ezek az elképesztő maskarák meg-elevenedett testrészek álarcát viselték: a szem, a száj, az agyvelő és a szív álarcát.

„Ahogy múltak a percek, egyre kevésbé láttam őket mulatságosnak” (81–2). Pontos, realista (szinte naturalista) leírását adja minden maskarának külön-külön.

„Az elsőnek fej helyett egy óriási *szemgolyó* ült a nyakán”; „A másíknak a feje egy óriási *száj* volt . . .”; „A harmadik feje egy feltört diónak a reneteg két fele volt. Csak ha jól megnézte az ember, derült ki, hogy az, ami diónak látszott, valójában a csontburkolatából kifejtett, eleven, mozgó, százteker-vényű a g y v e l ő, amelyből hol itt, hol ott ugranak ki furcsa dudorok, hogy nyomban lepadjanak, kisimuljanak és egybűtt dagadjanak ki újra, és mintha valahol a dió közepén tűz égett volna és rajta víz forrott volna, páragomolyok gőzölögtek örökké a tekervényekből!” (81).

A tízsoros leírás csak két mondategészből áll, a második szinte megállás nélküli felsorolás. Hasonlít az élőbeszédre; ez a beszédmód olyan szituációban képzelhető el, amikor fontos, meghökkentő dolgot mond el az ember egyetlen lélegzetvételre. Sok jelző sorakozik a névszói állítmány előtt: „csontburkola-tából kifejtett, eleven, mozgó, százteker-vényű agyvelő”.

Meghökkentő ez az aprólékos, részletes leírás; mozog, működik minden, várakozást kelt, hogy mi lesz ebből, mi a rendeltetése. Valóság a nagy álarc, maskara vagy más? „A negyedik maskarának már a vállából nőtt ki piroslóan, tömördek finom csövecskéből megkapaszkodva e g y n a g y s z í v . . .” (81).

6. Egyenként, sorba nézi a figurákat, aprólékosan és ahogy egyre jobban elmélyed egynek-egynek a szemlélésében, mind ismerősnek tűnik, mindben van valami ismerős. A felismerés azonban a múltba vezet, felbomlik a jelen, és az emlékezés síkján a múltból imbolyognak a jelen felé az emlékek.

„Hol láttam én olyan felhőben úszkáló, ködön, párán át bámuló szemet? *Hol a múltban, hány évtizeddel ezelőtt?*”; „Nem te vagy az a gyermek, *aki egyszer valamikor* úgy nézett a világra, mint a maga jussára?” (82); „Egyszer *nagyon régen*, egy rettenetes órában hidak szakadtak le körülöttem” (83).

Minden régen történt emlék felszínre tör lassan: „Gondolataim most már *emlékek között* bolyongtak, benne jártak a múltban, és *egyre mélyebbre* jutottak beléje” (83).

De nemcsak az emlékek, vagyis a múlt síkjáról vetülnek a képek, hanem az álomból is. „*Téged álmodban* láttalak egyszer. Azt *álmodtam*, hogy meg-haltam . . .” (83).

A szavak — *múlt, egyszer, régen, valamikor, emlék, álom* — jelentése egyértelművé teszi az idősíkot, amit felidéz a hős, amit eszébe juttat egy-egy maskara.

7. Egymást követik a kérdések is, a hős nem tud eligazodni a múlt zűrzavarában: de nem párbeszéd kezdődik, mert „Tétovázva, inkább csak mintha magammal beszélnek, kérdeztem meg . . .”; „Ki vagy te felhős, te patakozó nagy szem? Hol láttalak és már? Nem te vagy az a gyermek . . .?; *Hová lett ő?*”; „Hát te? Te ki vagy?” (82); „Ez az a hely, ahol az álmok teremnek?” (83); „Itt él és vergődik a szerénység, a félnkség meg a bánat, a végtelen, az örök?” (84).

A kérdések egyre elvontabbá válnak, és nemcsak a múltra, hanem a jelenre is vonatkoznak. A megelevenedett érzékszervek maskarája és a múlt víziója s z ű r r e a l i s t a festményé változtatja a tablót. „Az olvasó előtt

áll egy a Salvador Dali, Hans Arp, vagy Max Ernst vászánáról való szürrealista vízió" (D. Birnbaum i. m. 47).

Az igei állítmány nélküli mondatok a pillanatnyiséget érzékeltetik: „Ti szegény káprázó szeműek, ti könnyesek, ti csudálkozók!” (82) (a szem); „Olyan csodálatos szuszogó, ketyegő duda, mint te. Az oldala pedig csupa szakadás, csupa hasadás” (a szív); „Óh furcsak diópár, kacagtató bölcsője gondolatnak, tudatnak, silány vánkosi életnek, halálnak...” (83) (az agy).

Az igenevek: *ketyegő, szuszogó, csodálkozó, káprázó* és az igéből képzett elvont főnevek: *szakadás, hasadás* jelentéstartalmukkal dinamikusságot szőnek a szövegbe. Statikussá teszik a határozó bővítmények: „A bamba nagy szem. . . csak ült szóltalanul, lélektelenül, mozdulatlanul a tulajdonosán. . .” (82).

Metaforákkal helyettesíti a *szem, agy, szív* szót: „a bámuló nagy *golyóbis*”; „Óh, furcsa *diópár*”; „szuszogó, ketyegő *duda*”; ezzel plasztikusabbá teszi a megjelentetésre szánt fogalmat.

Egyre inkább a múltja és jelene felé fordul, és összefüggéseket talál a múlt, saját maga és a hozzá hasonlók között.

„Nem te vagy az a gyermek, aki egyszer valamikor úgy nézett a világra, mint a maga jussára, de valahányszor megcsapta az élet lehellelte, elhomályosodott tőle a szeme: az élet eltakarta előle a világot. Hová lett ő? Mivé lettél te? *Ti* szegény káprázó szeműek, *ti* könnyesek, *ti* csudálkozók! . . .” (82). Keresi a múltbeli gyermeket (*ő*), aki már nincs többé, a *te* önmagához szól, keserű magára döbbenéssel; és a *ti* a hozzá hasonló vágyakkal, csalódásokkal teli embertárshoz. A három személyes névmás így közel egymáshoz az ide-oda cikázó gondolatot érzékelteti művészien.

És ezekben a maskarákban nincs vidámság: „Szinte inkább valami *mélységes mély szomorúságot* éreztem meg bennök” (82); „Hogy most itt kell találkoznom veled, *te szegény, szegény maskara* . . .” (83); „Ki vagy hát *gyászos maskara*? (84).

Alaki és tartalmi erősítéssel érezteti a sajnálatot, a fájdalmat (*szegény, szegény; mélységes mély*).

Egyre sűrűbb lesz a novella atmoszférája, záporoznak a kérdések: „Kik vagytok, ti éjszaka rémei? Honnan jöttök, kinek a múltjából jártok föl, ti kísértetek? Ki bújkál az álarcotok alatt? Hadd lám, emberek vagytok-e vagy lázas álmok?” (84).

Rövid kérdő mondatok, értelmezős szerkezetek (*ti, éjszaka rémei; ti, kísértetek*) majd ismét az „álarc” motívum.

8. Az olvasó elmerült a múltban, a „lázas álmok”, emlékek birodalmában irracionális körülmények között tőprengett gyermekkoráról, életről, halálról — és most ismét eszébe jut, hogy farsang van és közeleg az éjfél: „Éjfél az óra, lehullanak az álarcok, hadd lám, kik vagytok? Látni akarom az arcotokat! Le az álarcokkal!”

Kérdő, felkiáltó, felszólító mondatok záporoznak, ismét az álarcosokkal szembenálló „én”-t látjuk, sürgetését halljuk. A tabló marád, állnak, némán, mint amikor hátrafordult és szembenézett velük: „*A csodálatos maskarák nem mozdultak. Álltak ugyanúgy, ahogy addig, nesztelenül, torzul, baljóslatúan*” (84).

A módhatározói mellékmondatban felsorolt határozók — *nesztelenül, torzul, baljóslatúan* szerkezetileg csak hozzátoldások, mert az „álltak ugyanúgy, ahogy eddig” visszautalás is elég lenne — de ismét a statikus állókép

formát érzékeltetik ezek az elemek, sőt a szavak jelentéstartalma a baj közeledtét jelzi — főleg az utolsó szó, a *baljóslatúan*.

„Le az álarccal, ha mondom! — sürgettem őket és egymásután lehúztam arcukról a maskarát.”

„Egymásután takartam föl az arcukat”,

arc ↔ arc ↔ arc ↔ arc

„Egyazon arc volt valamennyi, akárha tükörképei lennének egymásnak

és tükörképei egy másik arcnak, amely szemközt volt fordulva velük és borzadva meredt rájuk.”

Milyen volt ez az arc?

„...megannyi keresztül-kasul szántott, barázdáktól felhasogatott, szótlanul vonagló [arc].”

9. A farsangnak vége, de hova lett az ujjongás, a virág, a szerenádj? A novella második fele szinte feledteti az első részt, s a lehulló álarcok nem visznek vissza ugyanabba a hangulatba, hanem megdöbbenve állunk szemközt az íróval, másokkal és talán önmagunkkal. Ha azt az életérzést, amit sugall, nem is tudjuk elfogadni, de azt elhiszük, hogy ő a legmélyebben átérezte, hogy önvizsgálatra készlet! Talán a novella egy-egy motívumát, egy hangulatot, várakozást, félelmet stb. magunk is átéltük.

10. Elek Artúr „az élet rejtett lényegét intuícióval akarja megragadni, a valóság kulisszái mögé hatoló képzelete erejével. A világ jelenségeiben egy örök álarcosmenetet lát, amely arra való, hogy elrejtse a lényegét: a megrendítő valóságot. Erről szól Farsang című szimbolikus novellája is, amely azzal végződik, hogy az emberek álarcai egy pillanatban mégis lehullanak és az eltűnt maszkok mögött láthatóvá válnak az egymáshoz megdöbbenően hasonlító... emberi arcok” (i. m. M. irod. 444).

11.1. Elek Artúr a szépség imádója, világa zárt világ, a művészetben, a művészet iránt tárulkozik ki leginkább. A Nyugatban kötetre való képzőművészeti kritikája jelent meg (D. Birnbaum i. m. 117. Elek, a műkritikus), jól ismerte kora művészeti irányait. A sokféle irányzat egyikével sem kötelezte el magát, novellái, s az elemzett Farsang is azt tanúsítja, hogy írásaiban keverednek a stílusirányzatok, stíluselemek. (Sőtér István Bródy Sándor születésének századik évfordulóján mondott beszédében Egerben felhívja a figyelmet, hogy a stílusirányzatok ritkán jelentkeznek kristályos tisztaságban, annál gyakrabban vegyülnek egymással. Lásd: Pók Lajos: A szecesszió. Bp., 1977. 48.)

11.2. Az elemzett novellában uralkodó szimbolizmus az író lelkének homályos rétegeit tárja fel, az öntudatlant; álmokat, emlékeket idéz, idegenkedik a valóságtól, önmagába rejtőzködik — álarcot visel (vö. Komlós Aladár: A szimbolizmus. Bp., 1965. 31). Gyakran használ szimbólumot: maga a cím is az, a lehulló virág is, az utca, a tér is szimbólum, az örök Barát is, az álarc motívum is. (Megjegyezzük, hogy az elnevezés megtévesztő, a szimbólum nem a szimbolisták egyetlen és nélkülözhetetlen művészi eszköze.

Vö. Komlós A. i. m. 59.) A valóságból a művészetbe menekülés és magába zárkózás szecessziós vonás is (l. Pák Lajos i. m.). Az álomképek, a megjelent kísértetszerű figurák, megmagyarázhatatlan jelenségek szürrealista jegyek (l. Bajomi Lázár Endre: A szürrealizmus. Bp., 1968. 124, 126, 127). A realistól való elszakadás, a szubjektum fölnagyítása, azaz a korai expresszionizmus motívumai (l. Koczogh Ákos; Az expresszionizmus. Bp., 1967. 27) jelentkeznek a novellában, de csak csírájában, és nem is eléggé kontúrozható módon, hanem eléggé egybemosódva a többi stílusiránnyal.

Jellemző jegy a tér és idő felbontása, a kezdetnélküliség, az érzékszerveivel felfogott benyomásokkal, színekkel, hangokkal; a tablószerű (állókép) motívummal. Mivel nem versről, hanem epikus alkotásról van szó, a pillanat is montázsszerűen jelenik meg elmosott tér-, időmotívumokkal külső és belső képet egyszerre vetítve. Ezek az impresszionizmusra jellemző vonások (l. Hugo Sommerhalder: Az irodalmi impresszionizmus. 1961. 16. Ford Bencze Lóránt — Kézirat).

12. A stílusirányzatok kombinációja mellett szemügyre kell vennünk a stílusesszüköket, a nyelvi anyagot, hogy milyen elrendezésben jelentkeznek a novellában. A legszembetűnőbb, szinte uralkodó jegy a nominális szerkesztésmód, és a nomenek exponált előfordulása. Számszerű gyakorisági vizsgálatot nem végeztem, de a novella kulcspontjain — mint ez az elemzés során is kitűnt — kiemelkedő a nominális jegyek előfordulása. Az igéből képzett főnevek (*ujjongás, menekülés, kacagás, harsogás, ébredés, rivalgás, szakadás, hasadás, nevetés* stb.) s nagyon sok folyamatos és befejezett melléknévi igenév (*pihegő, ringó, kacagó, sugárzó, szánó, rózsaszóró, csúfolódó; megpirosított, megillatosított* (rózsa), *faragott* (kocka), *sápadt* (szemű), *megbomlott agy* stb.) a határozói igenevek (*nevetve, kacagva, hahotázva, becsukva, gyanakodva, borzadva*) az igei jelentéstartalom dinamizmusából megőriznek valamennyit — többet-kevesebbet —, ugyanakkor elvontabbá is válnak. Kihaszználja a képzett elvont főnevek szemantikai tartalmát is (*részegség, csöndesség, nedvességet, mulatságosaknak, szomorúságot, szerénység, féltékenység* stb.).

A szófajtság értékénél jelentősebb a nominális szerkesztésmód, a mondategészek, mondategységek megszerkesztése, kapcsolása.

Csak névszói elemekből álló mondat kevés van (pl. „Hát te?”); „Hol a múltban, hány évtizeddel ezelőtt?”; „Óh furcsa diópár, kacagtató böcsője gondolatnak, tudatnak, silány vánkosai életnek, halálnak...”; „Le az álarccal!”

A mondat szerkezetekben igen jelentősek az értelmező szerkezetek; szinte láncszerűen kapcsolódnak úgy, hogy a melléknévi igenévi értelmezőnek határozó bővítménye is van (lásd az elemzés során idézett példákat). Ugyanez mondható a halmozott tárgyra is. Gyakori a halmozott minőségjelző, elsősorban folyamatos melléknévi igenevek.

A mondatok mellérendelő szerkezetűek, vagy könnyen áttekinthető alárendelő szerkezetűek.

Kedveli a részletezést, a felsorolást, a pontos leírást (l. i. m. 77, 81).

Gyakran alkalmazott írásjel a három pont, amely a befejezetlenséget, a továbbgondolás lehetőségét adja; eleve absztrakttá, szubjektívvá teszi

az olvasó számára a folytatást. A novella második részében 23 kérdő mondat van; de a feltett kérdésekre nem kapunk választ, ezek „tűnődő kérdések” (l. Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Bp., 1961. 462).

A költői képek közül gyakori a szinesztézia, olykor metonímia; kedvelt stílus eszköze a hasonlat.

Kevés színnel dolgozik: *rózsaszín, kék, fehér, fekete, sárga, piros, fényes* kerül a palettájára.

Vannak a novellában dinamikus képsorok, főleg a novella első részében, ahol tevékenyebb a hős, de nem olyan mennyiségben, mint a fentiekben vázolt jellemzők.

13. Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az elemzett novellában különböző stílusirányzatok motívumai keverednek, de eléggé egybemosódnak. Nehezíti az elkülönítést az is, hogy több közülük bizonyos pontokon igen hasonlít egymáshoz. Az *impresszionizmus* ismert jellemzői nem uralkodó motívumok. A nyelvi megformálás uralkodó jegye a *nominalitás*, de ez is jellemző lehet a kimutatott stílusirányzatok bármelyikére.

Lényegesebb, hogy a novella tartalmilag legfontosabb, exponált részein milyen nyelvi elemekből ötvözi a szöveget az író. A nominalitáson kívül külön kiemelhető, feltűnően elkülöníthető nyelvi elemeket vagy arányokat nem találtam.

Elek Artúr stílusát a novella alapján a századelő stílusirányzatainak eklektikus együttese jellemzi nyelvi megformáltságban is. De szépen ír: nyelvi csiszoltság, választékosság, színes fantázia sugárzik a novellából. Ami benne csak egy-egy jól sikerült motívum vagy mozaik, később a nagy nyugatosok írásaiban kontúrozottabban elkülöníthető stíluselem. Mégis, igen megfontoltan állapíthatjuk csak egy-egy epikus alkotásról, hogy egészében egyik vagy másik stílusirányzat iskolapéldája. Legfeljebb azt, hogy egyik vagy másik motívum uralkodik a műben. Sok egyéni alkotás elemzéséből kerekedik ki mennyiségi és minőségi mutatók alapján azoknak a jellemzőknek az összessége, amelyeket a kor stílusának vezérmotívumaként tarthatunk számon. Feltételezhető, hogy ezt a vezérmotívumot eklektikus alkotások készítik elő. Ilyen előkészítő, bizonyos dolgokban kiteljesítő munkát végzett a századelő irodalmában Elek Artúr is.

Rozgonyiné Molnár Emma

„Ki nézi most tollat fogó kezünket”

Radnóti Miklós: Csak csont és bőr és fájdalom

1. Radnóti Miklós már gyermekkorától a halál közelségében érezhette magát. Születésekor édesanyját és ikertestvérét veszítette el. A Huszonnyolc év című számadó versének tanúsága szerint a halálérzés szinte állandó jelenlétét a „bűntudat” is kísértte: „Erőszakos, rút kisded voltam én, / ikret szülő anyácska — gyilkosod!” — hangzik a versből az önvád vallomása. A költő mintegy predestinálva van a halál következtében beálló veszteség mély átélésére. Alig van költőnk Radnótn kívül, akinek halálverseiből oly kiter-

jedt antológiát állíthatnánk össze. Siratóénekekkel emlékezik ideje korán elhunyt apjára, az imigrált „Farkas Laci” proletárköltőre, Henri Barbusse-re, Kosztolányira, Juhász Gyulára, Federico Garcia Lorcára, József Attilára; művész kortársai közül Nagy Etel táncosnőre, Dési Huber Istvánra. De elégiát írt „egy csavargó halálára” is, amely egyértelműen jelzi, hogy együttérzett a társadalom kivetettjeivel. Ha ezen túl még számbavesszük azokat a verseket is, amelyeknek egy-egy részletében a háború és a fasiszmus áldozatait, köztük pl. Bálint Györgyöt, „Ukrajna, Hispánia, Flandria földjén” elesetteket siratja, akkor még inkább felmérhetjük gyászverseinek számottevően kiszélesedő körét. Késői költészetének szinte állandó versformáló motívuma a halálat, amelyet a részvét gesztusain túl természetesen leginkább a személyes fenyegtettség táplál.

2. Radnóti sirató verseinek ebből a széles kórusából a megrendítő fájdalom hangjának megszólaltatása mellett, a számvetés és emlékezés súlyosságánál fogva, kétségtelenül kiemelkedik a Babits halálára írt: „Csak csont és bőr és fájdalom”. A vers „Nemcsak az alkalomnak szólt, nemcsak a megbecsült mester távozását siratta, hanem a szellemi örökséggel, a morális hagyattal is számot vetett” (Pomogáts Béla: Radnóti Miklós. Gondolat, 1977. 158).

A mű irodalomtörténeti jelentőségének és esztétikai értékeinek számbavétele előtt szólnunk kell arról a viszonyról, amely Radnóti Miklóst Babitshoz fűzte. A fiatal költő nem vallhatta mesterének Babitsot, nem az ő bűvkörében alkotott, sőt 1930 táján a Nyugatnak szánt versek visszautasítása miatt még neheztelt is rá. Babits is ellenszenvet táplált egy ideig Radnóti iránt, megsértődött a kezdő költő „visszavágása”, a modorosság vádjának visszautasítása miatt. Minden bizonnyal ez a sértődöttség is hozzájárulhatott, hogy Babits Radnóti Lábadozó szél című kötetéről elmarasztaló kritikát írt. Baróti Dezső arra a következtetésre jutott, hogy Radnóti „Babits költészetéről... ekkoriban József Attila nézeteihez hasonló nézeteket vallott” (Kortárs útlevélére. Szépirodalmi, 1977. 353). Ám a Lábadozó szél után következő kötetekben a Babits által kifogásolt vonások sorra eltűntek lírájából. Fokozatos stílusváltás, egyszerűsödés következett be. Kiteljesedett költészetében pedig — a kétségtelenül számottevő stíluskülönbség ellenére is — ízlésben, esztétikai megfontolásokban Babits felé közeledett.

3.1. „Minden verskezdet szakadék szélén áll: elválaszt egész korábbi tudattartalmunktól. Egy-egy vers nyitányának információját ezért különösen nyomatékosnak kell tartanunk” — olvashatjuk Rába György Babits-monográfiájában (Babits Mihály költészete. Szépirodalmi, 1981. 104). Radnóti Miklós Babitsot sirató „gyászdalának” már a címe is — felfokozott információs értékénél fogva — a szakadék szélére sodor. Arról tudósít, hogy milyen megdöbbentő pusztítást végzett a nagy költő testén a hosszú, súlyos betegség. S közlés nem pusztán fogalmi, hanem akusztikai is, hiszen a kemény cs hangokkal alkotott alliterációs többlete feltűnő. A fogalmi és akusztikai közlés nyomatékát erősíti még az és kötőszó ismétlése is: lassítja, nyújtja a különben is túlnyomórészt hosszú szótagokból álló cím ritmusát, s töprengésre, a ravatalra kiterített holttest látványának mélyebb átélésére, meditációra készítet. Radnóti a versküszöbön minden bizonnyal a „halottlátogatás” hagyományaihoz igazodik: a ravatal előtt „tisztelgő” felméri

a halott állapotát, s a látványból „könnyű” vagy „nehéz” halálra következtet: „mintha csak aludna” — vagy „Csak csont és bőr és fájdalom” — összegezi észrevételeit. „Látjátok, annyi szenvedés után most / pihen e hűvös, barna test. / Csak csont és bőr és fájdalom” — indítja ugyanis Radnóti a költeményt, s e kezdő sorokkal nem csupán a „köznapi” hagyományokhoz alkalmazkodik, hanem a Halotti beszéd ódon hangulatát is felidézi. Joggal nevezte Bakonyi István a verset a huszadik század „Halotti beszédé”-nek (Napjaink, 1984. 4). Itt is, ott is kiemelt hangsúlyt kap a halotti tetem látványa; a Radnóti-vers első szakaszának és a Halotti beszéd szerkezetének párhuzama szintén kézenfekvő: mutatja ezt a párhuzamot pl. a „halálnak halálával halsz” és a „Csak csont és bőr és fájdalom” háromszorozott szerkezete is. Mindkét műben a „beszédet” egy „könyörgés” követi. Radnóti a maga könyörgésének ódon patináját oly módon is növeli, hogy a katolikus gyászistentisztelet szertartásából idézi azt: „Ó, requiem aeternam dona ei . . . Domine!” A ritmus — már említett — fékezett tempója is a Halotti beszéd hagyományát éleszti. Mindkét mű komor ünnepélyességének kialakításához jelentősen hozzájárul a gregoriánra emlékeztető dallamvilág is.

3.2. De a költemény Babits-reminiszcenciáktól is visszhangzik: az „S akár a megtépett, kidőlt fatörzs / évgyűrűit mutatja, / bevallja ő is gyötrött éveit” — képcsoport Babits Sírversére rezonál, mindenekelőtt a kidőlt fatörzs és a kiszenvedett ember párhuzamával. A hasonlat mindkét költőnél — Rába György szavaival — „az élőlényeknek a vegetatív létből vétettségét, az elmúlás természeti egyenlőségét sugallja” (i. m. 84). Csak amíg Babits „az élet megszűnt mozgalmát” a *sulán* határozószóval törpíti, s groteszk színezetűre transzporálja („mint kidőlt fatörzs, fekszem *sulán*”), Radnótinál a komor ünnepélyesség nem szenved csorbát. Az ember és a természet egységét sugározza ugyanis a jellegzetes stilisztikai eszköz, a megszemélyesítés is. A *mutatja* és *bevallja* igei állítmányok szoros kapcsolatot vonnak a hasonlat két tagja, a hasonlított és a hasonlító között, ezáltal mintegy feloldják az embert és a természetet elválasztó határvonalakat.

Amíg a „kidőlt fatörzs” babitsi reminiszcencia a maga tartalmi konkrétságával a biológiai létegyeség materiális képzetkörébe von, a Babits Balázsolás című költeményét idéző könyörgés („. . . Ime, / Balázs, kihez könyörgött, vedd karodba”), a gyertyaszentelőkor szokásos katolikus szertartás ünnepi hangulatát kelti: megelevenedik egy mesei-bibliai irracionális világ. Az ódon patinát erősíti a biblikus képzetkörre utaló *Ime* archaizmus is.

A „megtépett, kidőlt fatörzs” és a „gyötrött éveit” metaforák arra indíthatnak, hogy Radnóti bizonyos „bűntudatára” asszociáljunk. Amíg hajdanában — „modoros” verseinek visszaütése miatt — neheztelt Babitsra, most fellángolt versében a részvét.

3.3. Figyelemre méltó a versszak időkezelése is: mindvégig a jelen idő marad uralkodó. De ez a jelen mégis a jövőbe, mintegy a végtelenbe tágul. Egyetemes érvényű fohász hangzik fel: „De most a nemzeté is”. A halál fontos határkő a költői életmű megítélésében. A költő sorsa nem csupán személyes sors többé, s hagyatéka a nemzeté is.

3.4. A ritmus fékezett tempójának megfelelően tagolt a mondatépítés is. Kevesebb az igei állítmány, több a nominális felsorolással alkotott hiányos mondat. Rímeik zenéje sem zökkent ki a meditációból, a fájdalom mély átéléséből. Radnóti nem tud megbékélni a halállal. Nem tölti el a boldog megsemmisülés schopenhaueri tana.

4.1. A vers második szakaszában (szerkezeti egységében) mégis hangváltás történik. Változik a kompozíciós elv. Szaporodnak az igei állítmányok, a statikusság helyébe mozgásélménnyel telített érzékletesség lép. A gyász, a fájdalom hangja mégsem csitul. A költészet legalapvetőbb eszközeit, a szavakat hívja Radnóti segítségül, mintegy az expresszionista szóköltészetre emlékeztető intenzitással, szóalakok variációjának halmazával közvetíti végtelen gyászát, megrendülését. Tudjuk, Radnóti Miklós tudatos nyelverteremtő volt, aki szerint az „irodalomban csaknem minden a nyelven fordul meg”, ezért szüntelen tökéletesítette költészetének kifejező készletét. Erre vonatkozó ars poetikáját verse is foglalta: „mert annyit érek én, amennyit ér a szó / versemben . . .” (Tétova óda). Most joggal érezheti, hogy a szavak erjével, a kifejezésre koncentráló „nyelvi mágiával” tolmácsolhatja leginkább a nagy költő halálán támadt fájdalmát. Valójában a gyász képzetköréhez tartozó szótartomány szubjektívizálásával van dolgunk. Az efféle megoldás jellegzetessége Radnóti költészetének. Míg a szubjektívizáció másutt többnyire a tárgyi világra vonatkozik: pl. a költő szerelmi érzéstől átfűtött ujjongását a szoba tárgyai is átveszik, azok megelevenednek (Együgyű dal a feleségről, Tétova óda); s a tárgyi világ szubjektívizációja jó eszköznek bizonyul a fasizmus és a háború borzalmainak expresszív kifejezésére is (Harmadik ecloga, Egyszer csak, Félelmetes angyal), most a szókincs „választékos” elemei szubjektívizálódnak, s a gyakori alliterációk töismétlő hangszimbolikájukkal Babits hajdani költészetének játékosságát is emlékünke idézik. Kétfokozatú feszültség vonul végig ezért a második szakasz szövegén: a feszültség egyik szintjét a képies elemek tragikus tartalma, a másikat a szóvariációkból származó hangulati szint adja. A „fájdalom tajtékai” mellett jelen vannak a szépség motívuma is.

4.2. A versszakban a képi rend nagyon logikusan épül: a szavakhoz intézett fohással kezdődik, aztán periodikusan ismétlődő háromszoros fel szólítással folytatódik (*gyászold, . . . , gyászold . . . , gyászolja . . .*). A képies elemek térbeli elrendezése is figyelemre méltó: a „gyászoló” szavak előbb nagyon is földközeli emlékeket keltenek (*göröngy, sír*), majd emelkedik a képzelet (*fátyol, azaz szemfödél, harang, lélek, gyöngy*), s végül a harmadik periódusban a kozmoszra irányuló asszociációkat ébresztő szavak jelennek meg (*csillag, hold*).

A versszakot bevezető „könyörgés”-ben komplikációs képzetfűzéssel dolgozik a költő, s feltűnő a képzeletelemek szokatlan társítása. A „Szavak jöjjetek köré, / ti fájdalom tajtékai” összefüggő képszalagban különösen felfedő értékű metafora a *fájdalom tajtékai*, amely asszociációs felhangjával emlékeket idéz fel a verítékben, lázban vergődő nagybeteg Babitsról. A *tajték*-hoz fűződő „habos izzadtság” képzelet a maga túlzásával természetesen megemelten, felfokozottan fejezi ki Radnóti részvétét, együttérzését. De eltérő érzékterületeket, létezésszférákat összekötő szerkezetek jelennek meg a bevezető „könyörgés” további képcsoportjaiban is: „ti mind, a *gyásztól tompa értelem* / *homályán bukdosó szavak*, / maradjatok velem”. A gyásztól tompa értelem *homályát* még egy enjambement-nal is nyomatékosítja a költő, ezáltal érzékelteti mérlegelő küszködését a feltörő érzések méltó kifejezéséért. Még ennél is fokozottabban jelzi költői küzdelmét a „*bukdosó szavak*” megelevenítő metaforával: vele a többszörös megbotlás, esetleg elesés képzetét ébresztheti.

4.3. A versszakon mindvégig a szubjektívizmus igemódja, a felszólító mód uralkodik (*jöjjetek, maradjatok, gyászold, sírj, takard be*).

A felszólító módnak erős nyomatékot ad a személyes névmás *k i l e n c s z e r e s* ismétlésével, többes szám második személyű és egyes száma második személyű variációjában (*ti, te*). Mindezek mutatják a költő végletes zaklatottságát. A szóalakok halmazából még kiemelkednek a sírversre jellemző *gyász* és képzett származékai (*gyásztól, gyászd, gyászolj*).

Radnóti Miklós 1937-ben írta többek között Babits Újabb versek című kötetéről: „A babitsi tájon minden megmozdul, suttogni kezd, vagy sikong, a valóság és a lélek valósága egybeforr és az érzékeltetés kísérteties” (Radnóti Miklós művei, Szépirodalmi, 1978. 693). Amidőn most Radnóti a szavakat gyászra szólítja és sorakoztatja, mintha csak a babitsi módszert követné: a képsorok — mint fentebb már jeleztük — aktivitást, mozgalmasságot sugallanak, mintegy rácafolva arra a közkeletű felfogásra, miszerint a halál verse csak statikus lehet. A jelképek funkcióját betöltő szavak előbb sírnak és sikoltanak, majd a fájdalom érzékeltetése ugyan csitultabbá, de egyre kísértetesebbé válik.

A mondatfűzés dinamikája ennek megfelelően fokozatosan csökkenő. (A dinamika számbavételénél érdemes figyelni az *omló, konduló, lebegő* igenevekre is.) A szavak gyászra szólításának első periódusában minden alanyhoz két igei állítmány is tartozik: „*gyászd omló göröngy, / sírj rá a sírra most! / jöjj, könnyű testű fátyol / ó takard be*”. A második periódusban már három alanyt ölel egységbe egyetlen igei állítmány: „*gyászd meg őt, te konduló harang / lebegő lélek és gömbölyű gyöngy*”. Míg a harmadik periódusban az alanyok egész sorához tartozik egyetlen igei állítmány: „*s gyászolj megint / te csilla szó, te csillag, / te lassu pillantású szó, te hold, / s ti többiek! ti mind!*” A fokozatosan csituló dinamikával ellentétben a szavak által jelzett tárgyi világ egyre tágul: az egyediségtől az egyetemességet jelző végtelen látomásig jut el a költő. Ezzel párhuzamosan a felszólítás energiája csökkenő: a tárgyias ragozású energikusabb felszólító módú igéket (*gyászd, takard be*) egy akusztikai hatását tekintve is halkabb alanyi ragozású váltja fel (*gyászolj*). A felszólítás ugyanakkor általánosabb érvényűvé válik.

4.4. A mozgalmasságot, dinamikát hordozó igék és igenevek ellenében mégis ebben a versszakban is a főnevek a tartalom fontosabb komponensei. A költő nem véletlenül emeli ki dőlt betűkkel a *gyász*, a temetés képzetkörébe tartozó főneveket (*göröngy, fátyol, harang, lélek, gyöngy, csillag, hold*). Közülük kétségtelenül az *omló göröngy* jelzős szerkezet tartalma a legfélelmetesebb: a koporsóra dübörögve hulló földtömeg képzetkörét idézi. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy az *omló göröngy* grammatikai vonzáskörébe tartozik az egész versszak legexpresszívebb töismétlő „szójátéka”: „*sírj rá a sírra most!*” A többiek — mindenekelőtt gondosan kiválasztott jelzőjükkal (*könnyű testű fátyol, konduló harang, lebegő lélek, gömbölyű gyöngy*) — mintha a versszerző költő fájdalmat könnyítő szándékáról hoznának hírt. A szavak a kozmosz kiragadott tárgyait (te csilla szó, te *csillag*; te lassú pillantású szó, te *hold*) szimbólummá varázsolják, s az elhunyt költő életművének örök értékeire utaló ünnepi, pompázó jelkép lesz belőlük. A versszak utolsó sorában (*s ti többiek! ti mind*) Radnóti megszünteti egyediségüket, s akárcsak az előző versszakban, itt is az egyetemességet érdeknek ad hangot.

4.5. A „gyászoló szépséget” nem csupán a mozgás és mozdulatlanság dialektikája tükrözteti, hanem talán méginkább a kísérőzene sokféle variációja: a háromszorosan halmozott anafóris gondolatrítmus: *gyászd ... gyászd ... gyászolj ...*; a képzetrajzás lüktetését erősítő alliterációk hang-

szimbolikájának másodlagos expresszivitása: sírj rá a sírra; hang-harang; lebegő lélek; gömbölyű gyöngy; te csilla szó, te csillag; valamint a *te* és *ti* személyes névmások periodikus ismétléséből eredő alliterációsor. De kiváltja figyelmünket a magán- és mássalhangzók bravúros összhangja is, amelynek következtében a kísérezene mezzoforte indul, aztán harangkondulássá erősödik, majd halk lebegéssé, vibrálássá csendesedik. A tempó lassításában különösen az *l* hangok hosszú sorának van kiemelkedő szerepe. A jelzős szerkezetek értelmük és hangzásuk tökéletes egységében épülnek a versbe.

Amíg az első versszak rímtelen, itt hibátlan tiszta rímek csengnek össze, s nem csupán hangtani harmóniát alkotnak, hanem tartalmilag szorosan összefüggő gondolatokat ölelnek egybe. A rímek ugyanis a tartalomhoz igazodnak, a rímhívóra hol a következő, hol a második, hol a harmadik, hol pedig a hatodik sorban jön meg a válasz.

5. A harmadik kompozíciós egység fordulatot hoz a vers menetében: eddig a gyász és a fájdalom hangja volt uralkodó, most a *s z á m v e t é s* és *e l m é l k e d é s* veszi át a vezérszólamot. Egy verses nekrológ érvényességével méri fel Radnóti a Babits-életmű jelentőségét. Ehhez megváltoztatja a poétikai szervező elvet: eszköze a kevésség, a nagy benső gazdaságosság lesz. A korábbi versszakban jelenlévő „díszek” lehullanak, a közvetlen emberi beszédhez mérhető egyszerűséget alig „bontja” költői szókép. Mindenekelőtt a versmondattan ökonomiája szolgálja a lényeges tartalmi mondanivalót: ez a versmondattan előbb összetett, aztán fokozatosan halad az erősen tagolt, egyszerű mondatok felé, végül a csúcsponton szinte retorikus pátoisszal jelennek meg a Mű értékét minősítő megállapítások: „Nagysága példa. És magasság. / És szédület. Szívet dobogtató.”

A fogalmi közlés nyomatékosítására is többnyire versmondattani megoldások szolgálnak: egy inverzió: „*Tudtuk* már rég, minden hiába.” Periodikus ismétlésből eredő gondolatritmus: „*Tudtuk* már . . . *Tudtuk*, hogy meghalsz, *tudtuk* . . .” — a gyógyíthatatlan betegség, a biztos halál tudatának hangsúlyozására. Feltűnő eszköz ebben a versszakban az enjambement. Előbb a *marcangol* markáns hangfestő ige kiemelésével a nagybeteg költő fájdalmaira emlékeztet, majd pedig arra, hogy a haldokló Babits láztól csillogó szemeiben már földöntúli, örök értékek ragyogtak. Végül egy harmadik enjambement-nal a kortárs költők tragikus árvaságának gondolata kap nyomatékot:

Tudtuk már rég, minden hiába, rák
marcangol és szemedben ott *ragyog*
 egy messzi és örök dolgokból font világ,
 . . .
 Tudtuk, hogy meghalsz, tudtuk s mégis oly
árván maradtunk a Művel itt.

A versmondattan egyszerűsége ellenére is ünnepi, kozmikus életérzés járja át a harmadik versszakaszt. Erre mutatnak a végtelenséget megidéző szavak: örök, világ, időtlen, csillagok. Az ünnepélyességet és rendkívüliséget erősíti a záróakkordban megjelenő elvontságok feltűnő sűrűsége is: *Mű, példa magasság, szédület*. A kozmikus utalásoktól is dús asszociációk a költői halhatatlanság és a „ronthatatlan Mű” eszményét hitelesítik (vö. Melezer Tibor: „Eretnek hadak között hűségre példakép”. Irodalomtörténet, 1984. 2).

6. A költői árvaság gondolatát viszi tovább és erősíti fel a vers negyedik kompozíciós egysége (l. Bakonyi István i. m.). Itt már megszakad a kozmikus asszociáció, a költősors; a költészet ügyei, dolgai kerülnek előtérbe. Erről vallanak már az olyan, a költészet tartományába tartozó fogalmak is, mint *toll*, *Mérték*, *Költemény*, *költő* és *Mű*. Radnóti a múlthatatlan érdemű irodalompolitikus és irodalomszervező halála után eléggé kilátástalannak ítéli a magyar költészet sorsát. Végletes zaklatottságát jelzik a gyakori modalitásváltások: kérdések, kijelentések sűrűn váltogatják egymást, a jelen, múlt, és jövő idejű igei állítványok is szaporán váltakoznak. A kompozíció nem kifejtő, egymás után rakó, hanem szimultanista: metszi egymást a kérdés és kijelentés; a jelen, a múlt és a jövő; a jelentő mód bizonyossága és a feltételes mód bizonytalansága — a mondatrend rapszodikus váltakozása szerint, amely egyrészt erősen tagolt, másrészt erősen összetett a felfokozott nyugtalanság állapotának megfelelően. A megszólítás is váltakozik: egyrészt máshoz szól a vers (többnyire a halott költőhöz), de leginkább az önmegszólítás az uralkodó — a monológ törvénye szerint.

A zaklatott meditációt reflexív felfohászkodás vezeti be:

Ki nézi most tollat fogó kezünket,
ha betegen, fáradtan is, de mégis . . .
ki lesz az élő Mérték most nekünk?
Hogy összetörte már a fájdalom,
nézd, ezt a költeményt is.

Itt még a kortárs költők nevében szól a vers, s a kollektív aggodalmat egyrészt a periodikus ismétlések („*Ki nézi, ki lesz, ha betegen, fáradtan is, de mégis; ezt a költeményt is*”) közvetítik hangsúlyozottan, másrészt a *tollat fogó kéz* és *élő Mérték* metonimikus szerkezetek mutatnak a gondolati csúspont felé: „most már a Mű a mérték.”

Aztán az „eljövő költő” lehetőségeit, veszteségét latolgatja Radnóti. Ellentétben az előző szakasz „időtleniségének” hangsúlyával, a konkrét babitsi költői hírnév végességét, múlandóságát rögzíti emlékezetünkbe. Emlékeket röpített fel, amelyek már semmit sem mondanak annak az eljövendő költőnek, aki nem találkozott az eleven Babits-élménnyel. A kételkedő passzimizmus itt kétségtelenül mélypontra sodorja a verset. Erről vall az a kiterjedt gondolatritmus, amelyet a *nem* tagadószó variációs ismétlésével képez a költő:

S *nem* érti árvaságunk,
ha bólintunk: halott már . . .
nem ismert téged, ágyadnál *nem* ült,
s *nem* ült az asztalodnál.

Nem tudja majd, mi fáj . . .
s *nem* kérdi és *nem* kérdik tőle sem, —
mint egymástól mi, — évek óta már,
mint jelszót, hogy: „ki járt kint nála?”
Ki tudja mondd, hogy van Babits Mihály?”

A negyedik kompozíciós egység egyetlen enjambement-ja is a Babits nélküli költészet, s az „eljövő költő” sorsára, lehetőségeire irányítja figyelmünket:

Mit szólnál hozzá? — lám az eljövő
költőnek is, ki félve lép még,
 most már a Mű a mérték.

A verszenei eszközök visszafogottak, diszkrét akusztikai aláfestést adnak a legfontosabb gondolati anyagnak. A jambikus alaptónusú ritmus többnyire csak a sorvégeken válik „szabályossá”; a rímek ritkázottak, csupán négy rímhelyzet fordul elő az egész kompozíciós egységben. A rímhívóra háromszor távolabbi (második, harmadik, negyedik sorvégi) rím felel, a kivételt képező egyetlen párosrím a negyedik kompozíciós egység fentebb idézett *k u l c s - g o n d o l a t á n a k* ad megkülönböztető nyomatékot. A rímek itt is jelentéstani összefüggéseket sugallanak.

7. A befejező — csupán négysoros — kompozíciós egységben a költő szorongásokat feloldó, összefoglaló gesztusaival találkozunk: korábban megjelent gondolatok térnek vissza módosult formában. A „halott kéz” metonimiával és egy paradox megszemélyesítéssel („béhúnyt szeme *nem lát több éjszakát*”) a halott Babits tetemét idézi újra. Aztán a „költői öröklét”-re utaló motívumok következnek („Örök világosság, kibomló égi láng / röppen felé a földi füstön át”), amelyek égi, éteri, transzcendens asszociációkat is ébreszthetnek, s felidéznek a katolikus temetési szertartás reminiscenciáit. S Radnóti e zárosorokban az első rész *k ö n y ö r g é s é r e* is választ talál: Babits — a költő hite szerint — elnyeri az emberi, a „jó halál” kegyelmét. Így a vers kerek kompozíciójával — a gyászmisére emlékeztetően — „a requiem-től a lux aeterna-ig emelkedik” (Meczer Tibor i. m.). A vallásos képzetkörnek megfelelően a zárószakasz ünnepélyes: az ide helyezett régies igekötő (*béhúnyt*) az alliteráló játékos elemekkel együtt („Röppen *felé* a földi füstön át”) erősen biblikus hatású. A gyász, a temetői szertartás komor hangulata játékos elemekkel találkozódik, s az utolsó — pusztán egy strófából álló — szerkezeti egység szépen ötvözi a kétféle hangulatot. Ehhez járul a zenei élmény másodlagos információs többlete: a hibátlan jambusok és spondeusok finom zenei kísérete dallamba oldja a vers korábbi drámai szorongásait.

Nemes István

Pilinszky János: Négysoros

Alvó szegek a jéghideg homokban.
 Plakátmagányban ázó éjjelek.
 Égve hagyta a folyosón a villanyt.
 Ma ontják véretem.

1946-ban, közvetlenül a háború után, az ún. koalíciós időkben jelent meg Pilinszky első verseskötete *Trapéz és korlát* címen. A kortárs kritika nem csupán felfigyelt a tehetséges költőre, hanem igen magasra is értékelte: Pilinszky mindössze 26 éves, amikor az utolsók között, 1947-ben megkapja a Baumgarten-díjat. 1948 után eltűnik irodalmunk porondjáról a Baumgarten-, alapítvány, és vele tűnik el költészetünk sokszínűsége is.

Pilinszky hallgatásra ítéltetett. „A csend költője” nem illett bele a megváltozott esztétikai elvárásokba, ezért kellett tizenhárom évig várnia második kötetének, az 1959-es Harmadnapon-nak a megjelenésére. Ez a tizenhárom év elmélyítette Pilinszky költészetében a magányosság, a félelem, a szorongás, a való, a létező világ kilátástalanságának érzetét. A háború, a tudatos pusztítás, a koncentrációs táborok sötét világa, amely Pilinszky költészetének eddig is háttére, „élménye” és egyben örök figyelmeztetője volt, általánossá válik, és végső jellemzővé. „Auschwitz után nem lehet verset írni” — mondja Andorno. 1946-ban Pilinszky még megpróbálta. Nem mintha nem érezte volna mindenkinél erősebben a tétel igazságát, hanem mert h i t t. Bizalma egy, a háború következményeit levonó emberiségben talán épp az ötvenes évek kiszorítottságában rendülhetett meg. Hite az emberben mégis megmaradt. A hallgatás költője hitt az intó szó erejében.

Talán ilyen és ehhez hasonló okok játszottak szerepet abban, hogy a Trapéz és korlát utáni időszakban új versszerkezetek jelennek meg a költői életműben, a n é g y s o r o s o k. Az Agonia Christiana, A harmadik, a Hideg szél, az Ama kései, a Négy soros tartozik ide. Fülöp László *gyökversek*-nek nevezi ezt a sajátos műformát, és megállapítja, hogy azok „a lírai kifejezés lehetőségeit végletesen redukálják, a közlendő élmény, a közvetíteni kívánt szemlélet esszenciáját formálják meg, együtemű szerkezetbe zárva a költői tartalmat”.¹ Valóban: az ilyen jellegű versek az elhallgatásra, a kihagyásra, a sejtetésre legalább annyit építenek, mint magára a szövegre. Ugyanakkor a tartalmi, formai zártság, a műegész, a v e r s ezeknél az alkotásoknál nem valósulhat meg másképp, csak ha minden egyes szó hangsúlyos szerepet kap, ha semmiféle felesleg és „körítés” nem hígítja a művet, és ha a mondandó erőteljes, végletekig vitt.

„Alvó szegek a jéghideg homokban. / Plakátmagányban ázó éjjelek. / Égve hagyta a folyosón a villanyt. / Ma ontják véretem.” Így szól a Négy soros. Rögtön, első olvasásra feltűnik, hogy a cím a mű szempontjából közömbös, semmitmondó. Egyszerű műfajmeghatározás, „gyökvers” — mondaná Fülöp László. Ha azonban alaposabban elgondolkozunk a mű tartalmi mondanivalóján, a cím kifejezőbb lesz. Hiszen nem csupán azt mondja, amit első pillantásra látunk, hogy négy sorból áll a vers, hanem ezzel együtt azt is, hogy ez a v e r s a k négy sorból áll, sem többől, sem kevesebből. Nem valaminek a része, nem is részlet, nem is töredék ez a négy sor, hanem ez egy négy soros vers: Pilinszky a címmel a mű lezártságát, határozottságát, pontos kerek egész jellegét hangsúlyozza. Zárt ez az alkotás, amit az is bizonyít, hogy Négy soros a címe: nincs felesleges szó, nincs magyarázni való a versben. Pilinszky négy sorosai közül a legszikárabb, legpontosabb vers: nem lehet neki címet adni. A címek általában jelölnek, értelmeznek, hangsúlyokra mutatnak rá: esetünkben ez megengedhetetlen, épp a fentiek miatt. A legközbömbösebb cím a legjobb: a mű önmagáért beszél.

Nem csupán a külsődleges eszközök: szerkezet, cím, forma, hanem a vers „története” is zártságról, lezárulásról szól. „Ma ontják véretem” — mondja az utolsó sorban az egyes számú „lírai én”, a szó szoros értelmében h a l á l o s biztonsággal. Valaminek végleg vége van. A halál erőszakos és kívülről jövő: többen okozzák. Ugyanakkor eldöntött és bizonyos: az áldozat nem próbál meg lázadni ellene, nincs remény a lázadásra. Önkéntelenül is Franz Kafkának

¹ Fülöp László: Pilinszky János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 148.

A per c. regénye jut eszembe: Josef K. szinte önkéntes, mindenesetre tiltakozás nélküli részvétele saját kivégzésén, mikor nem társadalmi, de emberi értelemben vett bűnei miatt pusztulnia kell, rímel bennem a Négysoros „hősének” látszólag értelmetlen, erőszakos és szükségszerűen bekövetkező halálával. Josef K. előzékeny: minél kevesebb gondot kíván okozni hóhérainak, ezzel mintegy jelezve, hogy elfogadja, sőt egyetért az ítélettel, etikai értelemben bűnös, nincs joga életét tovább folytatni. Innét talán egyetlen lépés eljutni Pilinszky mélyen vallásos és emberi világához. Az eredendő bűn és a halál, ez költészetének legfőbb mozgatórugója, és különösen az éppen ebben a versben. A halál egyszerre reménytelenség, a Semmi jelenléte, és Megváltás, önmagunk folyamatos és egyénre lebontott megváltása. Bűneink miatt pusztulunk, mondja Kafka és Pilinszky, halálunk szükséges és elkerülhetetlen, mégis iszonyatos és embertelen.

Bűneink miatt pusztulnak, de önmagunk megváltásáért-e, ezt senki nem tudhatja. Halálunk tudomásulvétele és kilátástalansága éppen ebből fakad. A vers hangulatában egyértelműen József Attila Reménytelenül c. művének sorait idézi („Az ember végül homokos / szomorú, vizes síkra ér”), de témájában, gondolatiságában más, intellektuálisabb, filozofikusabb. Ha csupán az első sort vizsgáljuk: a szegek és a homok önmagában már jelentheti-jelezheti a Megváltó keresztre feszítését és pusztulását (ez a legelterjedtebb értelmezés), a szegeket, amelyek a keresztfába ütötték a testét, és a homokot, amely elitta a véré. Jelenthet viszont egyszerűen egy fenyegető, várakozóan ellenséges erőt, a „hős” testi épségét veszélyeztető ellenséget. A négy sorból, négy mondatból, négy képből álló, szerkezetileg két részre tagolódo versnek kétségtelenül épp ez a borzongatóan hideg, félelmetes asszociációkat keltő metaforája adja az alaphangulatát, és sokféle értelmezését. Két főnév, két jelzővel, ige nélküli, időtlen, látszólag mozdulatlan kép. Csupa ellentétre épül. Hangulatilag és érzelmileg nem csupán a *alvó* és a *jéghideg*, a *szegek* és a *homok* ellentétes egymással, hanem a párok maguk is: az *alvó* és a *homok* inkább pozitív asszociációt kelt, a *szegek* és a *jéghideg* negatívát. De *alvó szegek* és *jéghideg homok*: egy-egy szó önmagában pozitív hangulati töltése ellenére (vagy épp ezért?) ezek a szerkezetek fokozottan borzongatóak. Különösen azok, ha belegondolunk a mondat jelentésébe: szegek húzódnak meg a homokban, láthatatlanul, sebzésre készen. A vers értelmezői² közül sokan időtlenséget és mozdulatlanságot említenek az első sor kapcsán. Úgy érzem, pontosítani kell: bár ige nincs a mondatban, igenév, folyamatos melléknévi igenév van, s ez — bár a szegekkel párban mindenképpen ’moccsatlan’ értelmű — mégis az „ébredésre”, a „cselekvésre”, a fájdalom (egyszer bekövetkező) okozására utal. És erre utal a zárhangok hangsúlyos jelenléte is a versben: kellemetlen, „szúrós” hangzású *k* és *g* hang öt van az első sorban, a mássalhangzók pontosan egyharmadát teszik ki. Ha megvizsgáljuk a többi mássalhangzót: a szavak és a költői kép hangulatát támasztják alá az *sz*, a *j*, a *h*, a *d* és a *b* hangok is, az *e*, *é*, *i* és később az *o* hangokkal való monoton váltakozásuk pedig szintén fokozzák a kép hidegségét, reménytelenségét. A mondat eleji *alvó* igenév ebbe a vizsgálatba nem illik bele, de fentebb elemzett értelmi-érzelmi asszociációja miatt — esetünkben inkább meghúzódo, ellenségesen várakozó, sunyin lapító jelentéssel — kapcsolódik az előzőekhez.

² Tüskés Tibor: Versről versre. Tankönyvkiadó, 1978.

Az első sor időtlen, biblikus, mozdulatlan, bár passzív támadásra kész, reménytelen és hideg világából a második sor hajszálnyit enyhébb atmoszférájába lépünk. Bár pontok zárják mind a négy mondatot, utalva szigorú önállóságukra, az első sor végén nyitva hagyott időmérték, a tökéletes jambikus sor utolsó, „fél” jambusának szünete továbblépésre ösztökél. A második sorban az időtlenség, a statikusság érzése szintén megvan (az *a* és *á* hangok monotonitása is ezt sugallja: „Plakátmagányban ázó”), ugyanakkor az *éjjelek* már változásra, időre utal, az *ázo* igenév pedig mozgalmasabb, mint az *alvó*. Igénk még mindig nincs, az ikonszerű állókép (ha tudatunkban a változás lehetősége felvetődött is!) változatlan. A hangulat enyhülésére utal, hogy tizen négy mássalhangzóból már csak három zárhang, és hogy asszociációs mezőnkben az *eső* jelenik meg. Mindenképpen kellemesebb, mint az időtlen *jéghideg*. Felerősödik azonban az egyedüllét érzete: nem csupán a *magány* szó jelentése, hanem a plakát előtag gazdag asszociatív tartalma miatt is. A két dimenzióra utaló, és valamihez képszerűen tartozó (falra ragasztott) egyedüllét utalhat a nagyvárosi ember helyzetére, a kivégzésre (falhoz állítás), és a magányból ki nem szabadulható egyénre is. (Gondoljunk az éjszaka az utcán levő plakátokra.) A hideg biblikusságra az *éjjelek-szegek-jéghideg* összecsengések utalnak. Egymáshoz fűzi a két sort, hogy a második rövidebb (tíz szótag), és a jambikus lejtés tökéletesen zárja a mondatot.

A második és harmadik sor között éles határvonal van. Az előbbi időtlensége, általánossága szemben áll az utóbbi konkrétságával, időhöz, helyhez kötődésével, és növeszti az előbbi biblikussá, kozmikusá, örökérvényűvé. Éles cezúrát jelent a hirtelen ritmikai váltás is. A második sor, bár szerkezeti zárása tökéletes, éppen nehezen érthetősége és hangulata következtében halvány kérdéseket vet föl az olvasóban, így bizonytalanul, de továbblépésre késztet. A harmadik sor ritmikai szempontból újat hoz: a jambikus sorokat hirtelen egy trocheusi nyitás kérdőjelezi meg. A trocheust egy chorijambus követi, és csak ezután térhetünk vissz a megszokott, nyugodt jambusokhoz. A váltás billenést eredményez. A vers mozgalmassá válik. Az *égve* ellentéte az *éjjel*-nek (hangulatilag), ráadásul újabb, a korábbiaknál sokkal mozgalmassabb igenév, amelyet egy ige követ! Az első ige a versben! A *villany* fokozza az ellentétet az első két sorral. Egyetlen pillanatra a remény, a bizakodás, már-már az öröm jelenik meg a versben, a ritmikai váltást ez magyarázza. Ám ahogy kezd világosodni bennünk a harmadik mondat értelme, úgy térünk vissza a nyugalmas, kissé pattogó, egyhangú jambusokhoz. A folyosó kiúttalan sötétségbe vezet, a kép hirtelen távozásra utal, vagy ami rosszabb — ha elfogadjuk az önmegszólítás lehetőségét —, a „lírai én” tehetetlenségére, teljes perspektívatlanságára. A végeredmény ugyanaz. A felvillanó reményre jön a gyors leütés, amit ismét egy féljambus hív ki: a minden eddigénél rövidebb, hét szótagú (a harmadik tizenegy!) jambikus sor az elkerülhetetlenről tudósít, és zár le mindent végérvényesen. Az utolsó két sor sorvégi tárgyrágjait, a *véremet-éjjelek* (*szegek-jéghideg*) rímpár csupán felerősíti a kiszolgáltatottság, szorongás, magány és pusztulás érzését.

Gyökervers, vettük át Fülöp László terminusát. Olyan költemény, melynek minden szava, jele hangsúlyos szerepet kap. Olyan költemény, melyben fokozottabban van szükség sűrítésre, többrétegű komplex költői képek létrehozására. Az *alvó szegek* kifejezés éppen a megszemélyesítés miatt kapja „sebezni szándékozó” jelentését, gondolati szinten ugyanakkor „megbúvó hátulról gyilkolás” jelentésű metafora. A második sor metaforája és logikai

inverziója előkészíti a harmadik sor látszólagos egyértelműségét, és növeszti azt a magány, az elhagyatottság szimbólumává. De szimbólummá lesz mind a négy sor külön-külön is, így például az utolsó a krisztusi pusztulás szimbóluma. A Négyesoros komplex, totális egész, sokrétűsége folytán többféleképpen értelmezhető. Az én tudatomban ez a vers egyetlen szimbólummá növekedett: az elmagányosodott, elembertelenedett, erőszakos halál — mint az egyénre lebontott megváltás — szimbólumává.

Petőcz András

Egy Krúdy-szöveg vizsgálatához

(Szegény gyerekek a Szigeten)

A Sziget közepén áll egy sárga, kopott varjűfészek, hideg és rozsdás udvarház, amelyet még manapság is Kastélynak neveznek, mert egykor benne lakott egy öregember, mikor hercegek voltak Magyarországon.

Kastélyi nevét árván viseli az udvarház, mint koldus a medáliát, a herceg egykori termeiben korom lepi be a falakat, [a] szél bujósdit játszik, az ablakok és ajtók rég elkívá-koznak ebből a világból, az udvart benővi a gaz, az erkélyt megette a rozsdás, éjjelente senki sem hallgatja a fülemilét, amely tavaszonként az elhagyott rom körül építi fész-két. . . Csendes, gondterhelt, bajjal, mindennapi étellel álmodó, szegény emberek hallgat-ják a „kastélyban” a nagy fák melankolikus zúgását, az esti szél ajtódörömbözését, a kályhák korgását, az öklendező kísértet lépteit, aki a rozsdás csigalépcsőn felszuszog, és benéz az ablakon. A szomorgók, maguknak élők, elbűjt érzésűek, a lemondók háza volt évekig az udvarház, az lakott benne, akinek máshol nem volt helye, magányos helyen vándorlók, visszhangos, szomorú szobákban a maguk bánatával foglalatostkodók, lábujj-hegyen járt a méla csend, mint egy kolostor körül.

Ezen a tavaszon kinyílt a pókhálós ablak az udvarházon, meghökkent a kapu, varjú károgástól életunt kémény felfigyelt, a szomorgásba belevénült nagy fák kibámultak odvas kérgükből, a vijjogó vércse riadtan menekült, mintha anyavarjú üldözné a fészek-rablás után, még tán a rom fal is nagyot nézett, pedig sok mindent látott ezer esztendő alatt: nyulakat, rózsákat, harcos apácákat, mogorva szerzeteseket, tilosban járó szerelme-seket. . . Vig gyermekcsapat özönlötte el az udvarház környékét. Mindennap vígabb, bátrabb, hangosabb gyermekek nőttek ki itt a fűből, a tavaszi eső nyomán, mint a réteken a virágok, a fákban a csodálatos gyöngédségű levelek, a leheletűdeségű orgonák. Valamely varázslat történt itt; a meséskönyv megelevenedett; a kacsalábon forgó vár, amely a rege kék és zöld ködében állott a szegény gyermekek képzeletében, megállott; a farkasszakállú hídőr, aki fegyverével a szigetet őrizte, végleg befordult őrházikójába; a partokról és messziségekből látott szoknyás, nagy fák, fénylő kertek felett borongó, vén házak, vissz-hangot, hajókürtöt, városi lármát gurgulázva elnyelő romok, a mesékbe kanyargó árnyé-kos sétautak, a fehér lovacskás omnibuszok, hanyagul ásító pázsitok, fehér lócák és szé-kek; megindultak. . . szárnyaikat kiterjesztve repültek a vén fák, futott az unatkozó angolpark, bakkecske módjára szökdécseltek a padok, döcögve jöttek a vén romok, gyík-gyorsan siklottak a gyalogutak a pesti szegény gyermekek felé. A gyermek álmodott vala-mely keveset éjszaka, amely után kinyújtotta a kezét. A lelenc, az árva, a pincelakó sze-gény, az iskola porában elhervadt, külvárosi füstjében elsápadt gyermek álmában a tündérkerthen járt, és reggelre megtalálta a kertet, nem osont az tova, mire felébredt. A leányocskák körbe állnak, és úgy énekelnek, mintha a virágok énekelnének a kerthen.

A fiúk szétszaladnak, mint a tavaszi esővíz.

A szegény gyermekek hangja megtölti a Szigetet, mint a május szele színnel és illattal a világot. Ezerhangú madrásereg, ezerszemű pázsít, ezerkedvű élet fakadt a Szi-geten a régi varjúkárogásos, búskomoly andalgású, titokban lépegető tavasz helyett. A dene-vér, amely tavaly már kora délután bátran elindult nesztelen útjára a romladékokból, be-várja a sötétséget. A margitszigeti betegség: a melankólia, amely híven eljön a nedves Szigetre, az idén csak messziről oldalog, mint egy megvert kutya. A szerzetesi csend, a le-mondásos alkonyat, a keserűségbe és megvetésbe vonult magányosság elhallgatnak gonosz tücsökdalaikkal a régi udvarházban, amidőn a pázsiton egy sereg kisleány cikázik és csicsereg, mintha már megjöttek volna a fecskék.

Pajkos, rongyos kisfiúk egy délután méhkast hoztak kis kézikocsin az életunt Szigetre, és hangos hajrával felborították a vidáman zümmögő kast.

1. Krúdynam ez a tárcanovellája jó lehetőséget ad a szövegelemző (l. 2.) és a szövegalkot(tat)ó (l. 3.) munkára. A jelenlegi vizsgálat a műnek A százgalléros című Krúdy-kötetben megtalálható kiadása (Móra K., Bp., 1971. 80—2.) alapján készült.

2. Előzetes, művön kívüli információk is segíthetik a mű áttekintését. Hiszen létrejöttének körülményei (1919., Tanácsköztársaság, Krúdy ekkori magatartása, Gárdonyival és Móriczcal együtt a Néplap szerkesztése, részvétel az utcanévadó bizottságban, A kápolnai földosztásnak, a Fehérvári könyvnek a megírása stb.) ott hagyják nyomukat a szövegben, még ha többszörös áttétellel is. Szerveződését azonban jobban, közvetlenül figyelhetjük meg a nyelvi, stiláris eszközök számbavételével. Különösen azért, mert a tárca líraiságát, érzelmi telítettségét, gazdag képzeletvilágát és erős valóságtartalmát nemigen tudjuk kifejteni az egyszerű témának (a szegény gyerekek margitszigeti boldogságának), továbbá a szinte cselekménytelen cselekménynek (a főszereplők, a szegény gyerekek és a sziget találkozásának) észrevételezésével.

Így a mű szerkezete sem annyira a kevés eseményű történetből, mint inkább abból a sajátos belső mozgásból táruul föl, amelyet a különféle nyelvi eszközök váltakozása okoz. Szinte két pólusa van a műnek, és a köztük húzóódó ív kohéziós erőként fogja össze a szöveg minden egyes építőelemét. Az egyik pólust az álmos szigetnek és az álmodó gyerekeknek egymástól független bemutatása jelenti; találkozásukkal kezdődik a másik rész, és az előbbinek megelevenedését, az utóbbiak boldogságát részletezi. Ez egyúttal a télnek, általánosságban a réginek, ódonnak, rossznak, valamint a tavasznak, újnak, fiatalnak, jónak egybevetésévé tágul.

A kettősséget a szöveg tagoltsága is jelzi. Az elején kevés, de hosszú bekezdéssel, utána viszont többel, de rövidebbekkel találkozunk. Ennek megfelelően az első rész hangneme borús, a másodiké derűs; az előbbi tempója lassú, az utóbbié gyors. Mindez szembeállított grammatikai eszközökben ölt testet. Az igék például eleinte passzivitást, lassúságot fejeznek ki, vagy huzamos töltésűek (*áll, elkíváncsoznak, hallgatják, felszuszog, álmodott* stb.). Később megmozdulásra utalnak (*kinyúlt, meghökkent, felfigyelt, nagyot nézett, kinyújtotta* [a kezét], *felébredt* stb.), hogy aztán aktivitást jelentő, mozzanatos vagy gyakorító igékbe menjenek át: *özönlötte el, nőttek ki, megelevenedett, repültek, futott, szökdécseltek, jöttek, siklottak, énekelnek, szétszakadnak, cikázik, csicsereg, felborították* stb. Ugyanilyen váltás mutatkozik a jelzői szerepű melléknevek, melléknévi igenevek használatában is. A sziget világához kezdetben ódon hangulatú melléknevek, befejezett igenevek tartoznak (*kopott, hideg, elhagyott, csendes, gondterhelt, melankolikus, magányos, szomorú* stb.), a szigetet még nem ismerő gyerekekre is hasonlók vonatkoznak (*lelenc, árva, pincelakó, szegény, elhervadt, elsápadt*). Találkozásuktól azonban vidám hangulatúak, változatosak, *-bb, -i, -ő, -s, -ú/-ű* képzőkkel tarkítottak lesznek a jelzők: *víg, vígabb, bátrabb, hangosabb, tavaszi, ezerhangú, ezerszemű, ezerkedvű, pajkos, hangos, zümmögő*. A színt jelentő vagy annak kifejezésére is alkalmas szavak előbb sötét tónusúvá (*sárga, rozsdás; korom, rom*), utóbb sokszínűvé festik a novella képét (*kék, zöld, fénylő, fehér; rétek, virágok, levelek, orgonák*). Ha a hangzással kapcsolatos szavakat is megvizsgálánk, a fent említettekkel összefüggő ellentétet észlelnénk a szomorkásan csendes és a harsányan hangcs megnyilvánulások között.

Ez a fegyelmezettnak tűnő építkezés mintha hatna a Krúdy-próza két sajátos stiláris eszközére, gyakran elburjánzó képszerűségére és szinte végtelenül hullámzó ritmusára is. Hiszen ezúttal olyan szerkesztést kell segíteniük, amelynek kontrasztjától viszonylag zárttá válik a mű. Így hát a képalkotás terén a metaforák, megszemélyesítések kettőfelé, előbb „magányos”, majd „társas” jelentésűek: *a szél bujósdit játszik; lábujjhegyen járt a méla csend* \rightleftharpoons *szoknyás, nagy fák . . . megindultak; ezerszemű pázsit . . . fakadt a szigeten*. A hasonlatok kezdeti negatív tartalmát is pozitív váltja föl: *Kastélyi nevét árván viseli az udvarház, mint koldus a medáliát; a víjjogó vércse riadtan menekült, mintha anyavarjú üldözné a fészekrablás után* \rightleftharpoons *A lányocskák . . . úgy énekelnek, mintha a virágok énekelnének a kertben; A szegény gyermekek hangja megtölti a szigetet, mint a május szele színnel és illattal a világot*. Krúdy sajátos mondatdallamát pedig eleinte csak többszörös összetett mondatok biztosítják. Ezek az úgynevezett áriázó körmondatok szinte verssé tagolhatók át:

„Kastélyi nevét árván viseli az udvarház,
mint koldus a medáliát,
a herceg egykori termeiben korom lepi be a falakat,
a szél bujósdit játszik,
az ablakok és ajtók rég elkíváncoznak ebből a világból,
az erkélyt megette a rozsda,
éjjelente senki sem hallgatja a fülemülét,
amely tavaszonként az elhagyott rom körül építi fészket.”

A két utolsó sor (tagmondat) vége rímként is összecseng. Ezek közé a hajlékony zenéjű képzettársítások közé később rövidebb, pattogó ritmusú mondatok férkőznek be. Például: „A fiúk szétszaladnak, mint a tavaszi esővíz.” Hiszen: az álmot legyőzte a valóság.

Tulajdonképpen a novella egésze is ária, egy szöveg-dallam. Az ellentétes nyelvi-stiláris eszközök nemcsak szembenállnak egymással, hanem egységgé is összeállnak. Az elemzésükkel kibontott két rész nem különül el mereven egymástól, a kontúrok nem élesek. Már a borús élettér leírásába belekerülnek olyan elemek, amelyek a derűt jelzik előre („Ezen a tavaszon kinyílt a pókhálós ablak”); a vidám élet rajza is vissza-visszaütal a múltra („a melankólia . . . az idén csak messziről oldalog”). Az író végül is tipikus, asszociációs szerkesztésmódjától e művét sem fosztotta meg.

3. A Krúdy-tárcát kis terjedelme, ugyanakkor sokszínűsége alkalmassá teszi arra, hogy ne csak olvasóként foglalkozzunk vele behatóan, hanem a tanítási gyakorlatban is fölhasználjuk. Bármelyik fokú oktatási intézményben anyaga lehet a szövegelemzésnek, a szövegalkotási képesség fejlesztésének, de gyermektémája, líraisága, gazdag képzeletvilága alapján az általános iskolásokat kiváltképp megragadhatja. Lehetőleg az egész szöveget ismertessük meg velük, de ha az órakeret nem ad módot rá, akkor egy gondosan kiválasztott részlet (például a két utolsó bekezdés) is jól képviselheti a művet. Nem árt, ha a bemutató vagy az önálló, néma olvasás után meggyőződünk a szövegértésről a novellában földolgozotthoz hasonló (kirándulási vagy egyéb) élmény elmondatásával. A szövegnek előbb már elemzett sajátosságaira különféleképpen hívhatjuk föl a figyelmet: szókincsfüzetbe gyűjtjük vagy

más-más színű ceruzával aláhúzzuk a szóhasználat elemeit, a képszerűség eszközeit a csoportosítás céljából.

A szókincsfejlesztést szolgálja, ha tanítványainkkal kikerestetjük és külön kiíratjuk a műből a nekik ismeretlen jelentésű szavakat. Esetleg az ilyeneket: *medália* (érem vagy ékszer), *melankolikus* (mélabús), *rege* (mesés történet), *omnibusz* (lófogató busz), *lóca* (paraszti ülőbútor), *angolpark* (angolkert), *lelenc* (talált gyermek), *dörömböz* (dörömböl). Értelmezhetjük őket képpel, rajzzal, fényképpel, szómagyarázó játékkal, szinonim szóval, meghatározással, értelmező szótár kézbe adásával. Ezekből kiindulva aztán aktivizálhatjuk a köznyelvi megfelelőket a szóértelmezés fordított műveletével, egy-egy mondat kihagyott részének pótoltatásával. Főleg a szövegszerkesztő képességet fejlesztjük, ha megkerestetjük a mondatok (sőt a tagmondatok) közti kapcsolatokat előre- és visszautaló segédszóknak szövegbe helyezettetésével vagy a bent levők szerepének észrevétetésével. Például így (ritkítással ezúttal a mondatszerkesztésnek, kurziválással a szövegszerkesztésnek eszközeit jelölve):

„A leányocskák körbe állnak, és úgy énekelnek, mint ha virágok énekelnének a kertben.

A fiúk [*pedig, viszont*] szétszaladnak, mint a tavaszi esővíz.

[*Így, ettől*] A szegény gyermekek hangja megtölti a szigetet, mint a május szele színnel és illattal a világot” stb.

A szövegelemzésből tanuló szövegalkotásnak további fokozata lehet, hogyha elkészítettjük a Krúdy-szöveg reprodukív vázlatát. Utána produktív vázlatot is kérhetünk, az elképzelt folytatását. Ez a folytatás fogalmazássá is kerekedhet: Krúdy leíró jellegű műve után műfajként elbeszélést is választhatunk, esetleg „Mit csináltak a gyerekek a Szigeten?” címmel. (Így az egyéni élményeknek nemcsak szóbeli, hanem írásos közlésére is lehetőség nyílik.) Egyéb módon, például a szöveg szűkítésével, párbeszédesítésével, monológ—dialóg készítésével is fölhasználhatjuk a Krúdy-novellát a szövegelemző és -szerkesztő képesség fejlesztésére.

4. Akár elemzünk, akár elemeztetünk, mindenképpen a szöveg mondani-valójának kibontását kell szem előtt tartanunk. A Krúdy-művet áthatja a szegény gyerekek iránti rokonszenv, a Tanácsköztársaság embersége, a természet szeretete. A szöveg a boldogtalanságtól a boldogságig jutást tartalmazza, formájában az elidegenítő hatást legyőzi az esztétikai gyönyörködtetés. Ha ezt az ellentétet mint a szöveg kohézióját, a benne lévő mozgást és a tőle érlelt harmóniát sikerült teljesen föltárnunk, akkor nincs nehéz dolgunk, s akár készen is vagyunk az alkotás elemeinek, rétegeinek helyrerakásával, egészének értékelésével.

Ily módon szinte észrevétlenül találkoztunk a dialektikának a Krúdy-műben való megnyilvánulásával.

Molnár Zoltán Miklós

Nyelvjárási szövegek a hagyományos paraszti gazdálkodás és népszokások köréből

(Értény, Koppányszántó és Nagykónyi)

Több mint húsz esztendeje annak, hogy nyelvjárási anyaggyűjtést folytatok szülőfalumban, Nagykónyiban. A különböző nyelvjárási jelenségek feltárásához — a passzív megfigyelés módszerének alkalmazásával együtt — kezdettől fogva magnetofon-fölvételeket is készítettem. Mivel régóta foglalkoztat az a kérdés, hogy a nagykónyi népnyelv mely községek nyelvjárásához áll legközelebb, ezért a Nagykónyi környékén levő falukban is végeztem magnetofonos szöveggyűjtést. Az itteni szöveggözlések három község (Értény, Koppányszántó és Nagykónyi) nyelvjárásából valók.

A magnetofonszalagra rögzített beszélgetések témáit általában néprajzi szempontok figyelembevételével választottam meg. Adatközlőim mindig helybeli születésűek, olyan emberek, akik fiatalabb korukban maguk is tevékeny részesei voltak a paraszti gazdálkodásnak és a falujukra jellemző szokásoknak, s akiknek életére, gondolkodásmódjára még hatással volt a hagyományos paraszti létforma.

A szövegfölvételek közzétételében A Magyar Nyelvjárások Atlaszának hangjelölési rendszerét vettem alapul. Ahol az adatközlő a fölvétel során kisebb-nagyobb beszédzünetet tartott, ott az átírásban választójelet (|) alkalmaztam.

1. A szántásról

— *Kilencévezs vótam mikor anyám monta, hogy: na, gyerek, ténekéd valahová el köl menni, mer hát én magam nem győzők mindannyiótoknak kényeret keresni még ruhát is. Hát asztán id vót egy naty paraszt, az Imre bácsi, az Izsák, az aszonta édésanyámnak: na, Juli, az a gyereg gyűjjön el énhozzám, it jó hele lëssz, hát asztán majd amit tud, aszt csinál. Persze hogy a mqrhák körü legëtetnyi jártam, még mit tudom én. Később, mikor má mők tuttam fognyi az eke szarvát, együd velem a mezőre, lëtette, hëre tette az ekét, akkor asztán befoktunk az ekébe, akkor én nekiátqm szántqnyi. Persze ez mők pipázod vagy mit tudom én, az áraváló embërëkkal beszélgettt. Mikor mi eszt megunta, akkor monta hoty ha kifogunk, akkor én ëmëgyék haza, ő mők elmëty ki a szöllőhöl. Ugy ize vót. Az ëmënt a szöllőhöl, én mők hazagyüttem, asztán nekiátam ëtetnyi. Mire mők köllött itatnyi, akkorra mők'gyütt, dëlutám mëgin csak mëntünk a hëgyre. Hát asztán ugyë ez így mënt évrül évre, lassan tizënhárom-tizënnëgy éves lëttem, akkor má ëszegöttëtët cselédnek. Ugyë ott asztán hát nem monták asztat, hogy nahát új lë, majd én csinállom, hanëm köllöt csinánom, peik piciny, hitfán gyereg vótam abba az üdöbe. Hát . . .*

— (Hogyan történt a szántás lovakkal?)

— *Akkor annak a parasztnak két fogat lova vót, két cselëgyge, ëm vótam a lekkissebbik. Hát én is ugy vótam ám, hogy mëntünk szántani, segítëtte tënnyi a taligát, ekët, befoktuk a lovakat, aszt akkor gyerünk mëntünk szántqni. Asztán ugy dëlëg, akkor hazagyütünk ëtetnyi, akkor dëlután ujbu ëmëntünk.*

— (Hogyan fokta be a szántáshoz a lovakat?)

— *Hát tuggya, hogy hogyan köll. Befoktam a lovakat szépén, a kisafát rátettem a taligárg, főhusztam a kösszárt a taligáhol, asztán úgy becsatítam őket, akkor ráfordítottunk a barázdába, és egymás után forgolóttunk, fordítottunk, égyyik fordulat a másik után. Hát ugye ez asztán mént sokájjig.*

— (Milyen fajta szántások vannak?)

— *Hát méjszántás. Hát abba az időbe nem ijen szántásog vótak, ijem méjszántások. Mind az embérnek a négy ujjá, ijem vastag barázda vót. Hát ez a mostani szántás . . .*

— (Ne a mostanit tessék elmondani, azt a régít inkább!)

— *Nahát az, hogy a régi ehhöl képest uam messzi van, mint a kalaposinas Jézus Krisztushol, mer most méllen szántagnak, nagyom méllen, így a víz könnyebben el izz viszi a földet. Mer ha így mém mék husz esztendőjig, akkor má nem is lésznek faluk, mer éviszi a víz, mer ez a nagyon sog gép ez agyom- még agyonjárgya, persze hogy menné vastagabbat | vet föl onnan az a kerék is, anná méjebben lémégy a . . . asztán viszi a víz, amére csak láttyg. De akkor nem. Esső akkor izz vót ám. Jobban mondva inkább harmatog vótak, nem essők. Asztán azok még uanog vótak, hogy házokat évitte a víz.*

— *Mongyuk, úgy ősszel mēkkezdődött a vetőszántás. Mikor az elfogyott, akkor gyerünk kukoricát szēnnyi, csutát szēnnyi. Mikor a csuta is odahaza lett, akkor nekítunk a méjszántásnak | télēnn. Aszt azér csinátuk, hogy tavasszá keveseb légyēn a szántás, gyorsabbam még a tavaszi vetés, mert hát tavasszal ugyis sok, nagyon sok munka vót, több még, mind ősszel, mer tavasszal ki köllöt hordanyi a mezőre a krumplít, kukoricát elűtetnyi, még mit tudom én, mit nem csinányi. Akkor tavasszal még asztán gyerünk ujbu nekiányi vetnyi, asztán még mit tudom én, mījen fogasullás, boronyállás. A zód buzát köllöd boronyányi, magst ugyan nem aszt csinájják. Akkor mikor ez megvót, akkor következett az aratás, lē aratnyi aszt.*

Elmondta: Filiszár József, 76 éves.

Koppányszántó, 1980. július 9.

2. A vetésről

— (Milyen munka következett a szántás után?)

— *A szántás után ahogy a talaj mēkkivánta, ojam munkád végesztünk. Általába hengērēzni szoktunk és fogasolni. Mer akkor még nem voltak ijen komplēd gépek, hogy gyűrűs hengēr mék tárcsa, még ez még az. Mēktörtēnt a szántás, akkor az embēr kifogott az ekéből. Akkor vaty fölűt a hengērrre, vagyis befokta a lovakat a hengērbe vagy a fogaszba. Ez a talajnak minőségitűl függött. És mikor ez mēktörtēnt, akkor utánna még előkészítünk a vetésre. A vetés ugy kezdődött, hogy először este, általában este szoktuk bepácolni a magot. Volt egy naty teknyőnk, abba beleborítottuk a magot, kékkővel, azzal pácoltunk. Mert azzal az üszök ellen pácoltunk, hogy nē légyēn ojan üszkös a buza. Na, most amikor mēkkevertük a pádzba a buzát, akkor földmértűg zsákgba. Másnap réggel elindítottunk | vetni. Négy ökrrel vagy négy lóval húztattuk a vetőgépet. Amikor mījem fogat volt. Ugy is volt, hogy két ló huszta mék két ökr. Az ökröket szoktuk elű fogni, mert azok lassabban jártak, és akkor a lovaknak is engettek húzni. Mer hotyha a lovak nagyon mēntek, akkor hát az ökrök . . . Hotyha a lovak lētteg*

vóna elü fogval, akkor az ökrök azok nem husztog vóna sémmit, vagy ráhusztóg vóna az ökrökre a vetőgépet. Három szeméj szokta vezetni a vetést. Egy vezette az ökröket. Én szoktam általában vezetni a gépet, má mikor annyi időzs voltam, hogy el tuttam vezetni. Édesapám mők szokot háttu mēnni, az még a farozs volt. Mi már csag géppel vetētűnk. Édesapám az mők szokott, szokta mutatni, hoty hoty kēl kézzel vetni. De hát én ugy voltam, hogy inkább, má fíjatallab vagyok, vesse el ő a buzát | vagy aszt a másik gabonát a földbe. Ém mők foktam az ökröket, vagyis hajtottam az ökröket — hol vezettem, hol hajtottam —, vagy a lovakat, és az még rászórtá a magot a földre. Mikor elő volt készűdvel a föld, vaty szántás után lē volt hengērēzvē, vagy lē volt fogasolva, akkor rászórták a magot | kézzel. Asziszēm uty szokták csinálni, ahányat léptek, annyi marékkal dobták rá kézzel a magot. Perszē ehhsz külön szaktudás köllött. Utyhogy ez ojam munka vót, hogy ēccēr-kēccēr mēkpróbtám, de nem mēnt. És inkább géppel vetēttem.

— (Milyen teendője volt a gazdának a vetés után?)

— Hát a gazdánkg a vetés után ojam teendője volt, figyēte ālandóján, hoty kēt ki az a gabona. Lēgyēn az őszí gabona, lēgyēn asz tavaszi gabona. Általában inkább az őszí gabonákat jobban kēllēt figyēni, hoty kifagyás ellen. Én tavasszal mikor már, szóval elmēnt a hó, asz szerette a gazdaembēr, hotyha mők tutta aszt a gabonát ugy művelni túskeboronával. Mikor elmēnt a hó, nem kapott essőt, és akkor túskeboronával . . . Hát hotyha jól összeszēnnēm magamat, talám még én is tudnák kötni. De hotyha fēlfagyás volt, akkor uty szoktuk csinálni, hogy a hengēr volt, és utánna kötētűk a túskeboronát, és uty huzattuk. Mer a hengēr az lēnyomta a vetēt, viszont a túskeborona mők porhanyította a földet. Tavaszi vetésné még érdekēs volt, vugy nem érdekēs, hanēm érdēmēzs vót mēkfigyēlni a mácsonyairtást. Mer a tavasziak, a zab és az ārpa, az általában mácsonyás volt. Akkor ēmēntűnk ijen irtóvassal kivagdāni a mácsonyát. A buzābq még nem voltak ezēk a minőségi vetőmagok, mim most a termellőszövetkēzedbe, hanēm az embēr amit látott, hogy lekszēp tábla vót a buza, ot még vót ez a rosfejszēdēs. Mer általában csēpēlni szoktuk a rozsot, mer hát kézzel, mer szűrű vót, zsuppos tető volt, és akārhoty ız belekeverēdēt a buza közé a rozs. És akkor tavasszal, mikor már kihoszták a fejēt, akkor a rosfejet lē kēllēt szēnnyi. Szóvā nehéz munka volt az is, mer hát a buzāba belegēbēgni ugy, hogy lēsēnni a rosfejet, lētiportuk a buzát. De hát azēr mindig azom vótunk, hogy a rosfejet tuggyuk lēsēnni, hogy azēr követkēző ēvre minē job vetőmagunk lēgyēn.

Elmondta: Poszpis László, 34 éves.

Nagykőnyi, 1972. november 9.

3. Az aratásról és a takarodásról

— (Hogyan készültek föl az aratásra?)

— Hát legelősször mēkcsinyátuk a kötelet | ijen zsubbu, ijen rozs, hosszú vót. Kézzel is tuttuk csinyányi, akkor verecsēnygē. Akkor vót ijen tekerős masina, avval is csinyítuk. Akkor tizēnnēty szalat tētűnk ēty körözbe, őccör tizēnnētyet kötētűk ēty kérébe. Aszt össze-kötētűk, és több ijen csomót csinátunk. És akkor főraktuk a kocsira, készültűnk. Még-vizesztűk a kötelet, a dorikorsót mēktötőtűg vízzel, belehejēsztűk. Ez mēgvót. Akkor a kaszát készütētűk, pajtābu lēakasztottuk a szēgrű, de még mők köllött elősször kalapányi.

— (Hogyan történt a kalapálás?)

— *Hát elüvettük ijen ült. Abba van egy uan nésszögletész valami, domboru, hogy mēkfekügye a kasza. És akkor vót egy kalapács, avval mēkcalapáltuk élésre, de vigyáztunk āra, hogy nehoty csipkēs lēgyēn, mer akkor acs csak rángatta az embēr kargyát. Sima lēgyēn, az vót a lēnyeg, de mind a pappir, ujan ēle lēgyēn neki. Akkor ez mēgvót, a kaszát ēkēsztüttük. Aszt izz beletüszttük a kötélbe, akkor kaszaküjet is hozzātüttük, hogy mēk tuggyuk kōszōrānyī, mikor emēn az ēle.*

— (Miben tartották a kaszakövet?)

— *Ijen tokmāmba tartottuk, ijen hūvejszērū valami. És mēktōtöttük félīg vīzzē. És abba mēgmārtogattuk a kaszaküvet, és akkor így jobbam fogott a kasza. És akkor mikor emēnt az ēle a kaszának, akkor mēkkōszōrātük, és akkor tuttunk akkor tovābb. Hāt akkor aszt kimēntünk a mezőre. Hāt amēllik érēd vót, vālosztottunk uan holt földet, amējik érēteb vót.*

— (Mikor kezdték az aratást?)

— *Hāt Pētēr-Pāl táján. Először rozst arattunk, akkor őszī ārpāt. Tavaszī ārpa izz vót. És utānna a buzāt, mer aszt később érētt. Akkor mēkkesztük az ārpánā. Vālosztottunk, amējjik érēteb vót, és akkor hāt kaszātunk, a feleségünk mēg markot szēdētt. Hāt az nehēz munka vót nagyon. Nagyon ēfārothung benne. Naponta lē szoktunk aratnyi ēty holdot, ēty pārr. Akkor vót kēvekōtō is. Apām mēk kēvét kötött. Asztākkor így előb mēnt, mikor marokszēdō vót, kēvekōtō, akkor így előb mēnt. Akkor ēty pāsztāt lēvāktunk, akkor be lēt kōdvel, akkor feleségēm összehusztā középre a kēvéket, akkor aszt összekepēltük. Tizēnnégysivē raktuk a kepēket. És akkor autān foltattuk tovābb, mēgem másik pāsztāt.*

— (A legalsó kēvét hogy nevezték?)

— *Az | na hogy izz vót az. Bujtatōnak nevesztük, bujtatōnak. Azēr vót tizēnnégysivē, mer így akkor magossab vót, és nēm mēnd bele a viz. Āra ügyēnyi kōllōtt, mer ha tizēnhārmassāvā, akkor befelē lejētt, de tizēnnégysivē pedig főfelē, és akkor lēatta a vize. És akkor így tovābb . . .*

— (A legfōlsó kēve volt . . .)

— *A lekfōsō kēvét pedig papnak nevesztük, papkēvének. De akkor aszt mind a két odāru lēcsavartuk, husztung belūle mēndēnik felū uam fūrtōt, akkor a vālkēvéhō lēcsavartuk. Belefűszttük a kötélbe, hogy a szél lē nē vigye, mer bizony sokszor szējjēsōrta ām. Nagyon sokszor szējjēsōrta, vót uan vihar. Ujra kōllōt kepēnyi. Asztān az nēm jó munka vót, ab biztos.*

— (Az asszonyok hogyan készülték föl az aratásra?)

— *Hāt az asszonyok is készülték mēndīg. Akkor rēggelīt készitēttek, sūtōttek tojāst sunkāval savanyósāggal. Ez vót a rēggeli. Akkor ebēdēt mēg vārtuk, hogy maj hozza ēdēsanyām dēbe. Akkor mā messzirū nēsztük, hogy mikor gyūn az ebēd. Fōlātunk gyērēk-koromba a kepēk tetejeire is! Hēj, akkor mā örūtünk, hoty hāt gyūn ām az ebēd, dēbe odaēr. Kērestük a fāt, hogy hol van jó hūss, mer bizony nagy melegēk voltak. Huszonōt-harmīnc fokos melegbe bizony jōlesētt, ha dēbe lēültünk a fa alá.*

— (Mi szokott lenni ebédre?)

— Hát jó husleves, csibéd vágtok, tikod vágtok nudlivā, akkor savanyóság vót hozzá, akkor rétes. Ésó nap rétes szokot lennyi, mer — aszt kezdő rétesnek monták, még a végén is rétes szokot lennyi, hogy vége rétes. Hát így mēnt asztán tovább. Mēntünk a buzábq tovább.

— (Milyen volt az aratóknak a ruházata?)

— Hát az aratóknak a ruházta | a férfiaknak fehér kötény vót, még az asszonyoknak is, mer asz köllöt régēn, hogy | fehér léggyēn, uam fehér léggyēn a kēnyér, mind a kötényük. Asztakkor még vót hozzájz ijen szurkos tutyi, lábbeli abba jártunk mi férfiak is még az asszonyok is. Ijen szurkos tutyinak monták. Így a szélit megvasáták ijem vastagab zságarabbal, és asztad beszurkúták. Azd birta. Akkor a talpát is. És kibirt eggy aratást. Tizēnnég napik szoktunk aratnyi, két hétig. Akkor asztán hát hosszan köllött aszér, mert a táró nagyom marózs vót. Vót uan embēr, aki mezélláb is tudot mēnnyi benne. De ez a szurkos tutyi esz hát nagyon jó vót, ez vätte az embēr lábát, hát akkor nēm szurta még. Hát e nagyon jó vót. Akkor utóbra mēntünk a buzábq, mikor az árpa lēfogyott. Hú, az má job vót, mer az árpa nagyon észózs vót. Akkor má örűtünk, mikor a buzábq mēntünk. Az má job lēssz, mer az má nēm lēssz észós. Hát aszt akkor | asztat csináltuk tovább a buzát. Hát az má job vót. Aszt is szintēn ugy kepébe raktuk, tētejire papkévét, szērű jó lēszorítottuk, és akkor ity tovább eggy-ēty pásztát, autám még a másikat. Hát így mēnt a nap. Akkor asztán öt óra tājib uzsóna is szokot lennyi. Hát a is jó dolog vót. Lēűtünk. Akkor vót déli maradék rétezsbi még fángbu még amijen sütemém vót. Akkor lēhűtöttünk a korsóba ēty kizs borocskát, jó értēnyi bort. Akkor asztat ituk. Akkor má jop kedvűng vót, könnyen kivártuk a vacsorát. Akkor asztám befejesztük a kepéllést, utánna asztán gerēbgyéitünk. Ijen nagy, szélēs, kétmētērēzs gerēbgyéng vót. Ijen hosszú fogai vótak nekijje. Hú, an nēm jó vót, mer avvā sokat köllöt mēnnyi.

— (Kik szoktak gerēbgyéni és hogyan csinálták azt?)

— Az asszonyok szoktak jobban gerēbgyéni. És akkor ugy mēntek, aszt utánunk huszták. Vót uam foganytyu — us sorába —, aszt akkor uan pásztaszám ēhatták a kusztát. Mikor asztán összehuszták a kusztát, akkor aszt össze köllöt szēnnyi szintēn kēvébe. De mindēn kqlász nagyon drágq vót, még összeszēttük kézzel is, és összekötöttük kēvébe. És akkor aszt még uan hármossávql, három kēvét tēttünk: kēttőt lē, eggyet a tētejire, és akkor aszt is lēszorítottuk, hogy a szél ē nē dobgya, mer az mindē drágq vót. Hármossávql raktuk a kusztát kēvéket. És akkor mikor befejesztük, hát este lētt, akkor szēpēn elballaktunk haza. Fölűtünk a kocsira. Vótak lovak is, vótak | ökrökkel is jártunk. És akkor mikor hazaértünk, akkor hát megēttünk szintēn a jószágot. Akkor asztám megēttük a vacsorát, megmosakottunk, asztán így akkor lēpihēntünk. És akkor másnap ujra kēszük tovább.

— (Mikor szoktak takarodni?)

— Mikor lēfogyott az aratás, akkor utánq hamarossan, ētypár napra mēkkesztük a takarodást. Szintēn akkor kocsival törtēnt, lovas kocsival, ijen karfás kocsival. Az má job vót, mer azért az má hamarib mēnt, mint az aratás.

— (Hogyan állították össze a kocsit?)

— Hát a kocsit rēndbe köllöt hoznyi, ijen karfág vótak. Elű, hátu vót ijen karfa, és abba vót ijen karfasēg, ijen hosszú, és ki vót hēgyēzve, és asztad belehelēsztük a vendēgrudba. Az végik hosszad vót mongyuk eggy ötfen centi az ódalon kivü. És akkor ugy | raktuk ki a kēvéket sorábq, közepid bevōgyēttük. Akkor három sort szoktunk, négyet szoktunk raknyi.

Akkor bevőgyetük. Akkor asztán lőrudátuk középenn, hogy ē nē potyog'gyon hazafelé, mer bizom vőgynek is köllöd gyűnni.

— (Szokták fékezni a kocsit?)

— Szoktug bizony. Bekötöttük a kereket, akkor vót csuszóka. Az asszonyok átak a csuszókán. De ujam por vót ám! Mikor mēnt nyóc-tisz kocsi elü, utánnuk mēg mink, hát maj mēkfullattak. Az asszonyokat nēm láttuk, csakuty füstöt. Azok szemvettek sokat a csuszókán. Az nēm vót jó dolog. De máskéb nēm tuttuk mēg oldanyi. Na asztán utóbra mēg vót mēg ujan huzós fék, hogy a két kerék, háttusó kerék előd vót ujan szélēs fa, és akkor azom vót egy lánc, és akkor köllött elü huznyi, és akkor asz huszta a kereket, és akkor asz szoritotta, és akkor ugy nēm mēnt gyorsan, asz tartotta vissza kereket. És az nagyon jó dolog vót.

— (Hová szokták összerakni a gabonát?)

— Hát a gabonát aszt ki a kerbe, a szűrűsbe szoktuk összeraknyi ijen asztagba.

— (Hogyan készítették el a szűrűt?)

— A szűrűt mēg uty készítettük ē, hogy mēgöntöszük, fölvakotuk, akkor aszt mēg mēgöntöszük, akkor asztám mēktiprattuk lovakkā, hogy sima lēgyēn. Mēkterítettük szómávq, uty tiprattuk, hoty fő nē vág'gya ja földet. Asztám mikor sima vót, akkor lēvettük a szalmát, és akkor lēsöpörtük, és akkor hát ily má kéz vót a szűrű.

— (Hogyan történt az asztagrakás?)

— Hát az asztagrakás mēg uty történt, hogy mēkkesztük egy négy-öt hosszit, három-négy mēter szélēsset, és akkor asztám fő tisz-tizēnkét sor magossat raktunk a falqba, és akkor utánna mēg ēkesztük a hajazást. Kivü vót a kalász, azon lēfojott a viz. Ot mēgen köllött ēty tisz-tizēnkét sor magosságba. Bizony asztán a tetejire nehéz vót ám fölannyi. Az asszonyok szokták fölannyi, ha nēm vót embēr.

— (Az oldalába szoktak készíteni, hogyha nagyon magas volt . . .)

— Igēn. Az ódalqba szoktunk csinyányi uan állást, állást. Uan karót tüszünk az asztagba kettőt, akkor tettünk rá dēszkāt. Akkor ēggy embēr vagy ēggy asszony odaát föl, aszt akkor am mēg továbbatta. Akkor asztán nyujtotta föl a tetejire, és akkor ēggy embēr mēg ot fön rakta. És akkor ily ēkészüt a kazal, és akkor tovább amennyi kēllött, mekkorát kēzdenyi, mēg kesztünk hozzájja.

— (Mi következett utánna?)

— Utánna mēk következett a masinállás. A is mēg egy nehéz munka vót. Mer uam por vót ám, hú! Sok petrēncét hordanyi! Mindik petrēncét hortam. Hát az asztán kikészítette az embēr, lajtērgyán köllöt fómásznai a kazal tetejire. Az nagyon fárgosztó vót. Hát aszt akkor legutójjam mēg a zabot masinátuk. Az má job vót azért, mer az már nēm vót észős. Aszt akkor evvē befejeztük a masinállást.

Elmondta: Ábrahám Gyula, 56 éves.
Értény, 1980. július 8.

4. A kukorica, a napraforgó és a krumpli termesztése

— (Hogyan vetették a kukoricát?)

— Hát először a szántás. Szántották, és régen lektöbben nem géppel, hanem szántották, az asszonyok még utánná rakták kézzel a kukoricát, még mék kézzel utánná ja borsót is. Akkor amikor hát ez megvót, kikēt, akkor még | kapátunk még aszt fattyusztunk, mer aszt is lē köllöt szēnni a fattyut is, mer a kukorica nyōll a tūjibūl uan hajtság. Esztet lē köl szēnni, mer akkor hát asz mongyák, hogy nēm jó a kukorica, mer apró feje van. Mikor má mindēn megvót, nahát megērik a kukorica, kukoricaszēdēs van, hortuk, akkor nagy divad vót Szántōnn: mindig ugy vōd beozdval, hogy, nēm legglābbis a szomszēdog vagy azok a jóbarátok, hogy nē ēgy nap lēgyēn a kukoricaszēdēs, hogy ēggyik a másikánā lēgyēn, mer akkor megem vōt a nōta. Mer még ējfēlig is elvōtunk, hogy fosztottunk, mer minālunk ez vót, mi uty fosztottuk a kukoricát. Natykōnyiba kopoznak, de Koppānyszántōn uty fosztanak, hogy e is külōmpség. Aszt mindig hát sokan vōtunk, még ahun lány vót, hát oda még bizom mēntek a legēnyēk is | fosztanyī, mer ujan nōta vót, ujan nōta vót, hogy még ēfēlig izz vaty talán mék tovább is, tovább is mēnt. Akkor vót, hotyha nēm ujan sog vót a kukorica — legēnyēk izz vōtak, persze ugyē bor vōf, aszt ittak —, akkor még fōl izz vót mervel zsākogba. A legēnyēk fōlhorták, kinē pallāszbg, kinē gōrēba. Még a is fō lett hordvā. Hát utānna még vót a csutavágás. Csuma, a csumāt mék fō szōkták vinnyi a pallāszg, az istāllōpallāszra vagy a pajtābg, kinēk mījen heje vót. Bevitték a csumāt oda. Akkor utānná vót a csutavágás. Az is mikor ki vōd vāgvā, hát asztat is fō köllöt kōtnyi. Mikor kivāktuk, kōtēlbe kōtōttuk. Uty szōktunk, ijen, aratāstul ami megmaratt | masināllās után, ije zsubbul amit csinyātunk kōtelet, akkor abba kōtōsztük fōl a csutāt. Haza lēt hordval, akkor utānna mék hát ujra ja szāntás.

— (Hogyan hasznosították a csutāt?)

— A marhāknqk. Az is nagyon-nagyon köllōff, mer ahum marhāg vōtak, nagyon köllōtt a csuta, sokat is szōktung vāgnyi, mer hát ahun sok āllod vót, ot köllōtt a csuta, mer aszt nagyon szērették. Hotyha má mongyuk jólaktak is, jólaktak, még vōtak itadval, utānná még a csuta vót nekiijük. Utānná má nēm szēnāt kaptak, hanem csak csutāt a marhāk.

— (Még milyen kapāsnōvényeket termesztettek?)

— Hād virāgmagof. A virāgmagot asztat, az izz vót.

— (Azt mikor vetették?)

— Hāt asztat is tavasszal. Tavasszal asztat is mék szōktuk kapānyi, hogy mék köllöt ritkittanyī. Akkor asztat még mēgen hát szēnni, ugyē asztat a tányērgyāt, mer a virāgmagnak hát mī, ugy mongyuk, hoty tányērgya. Asztat lē köllōd vāgnyi. Akkor asz haza lēt hordval, akkor ēste megem a csēpiūllēs. Asztat még mēgenn összeraktuk uan ēcs csomōba, aszt akkor bottal ütōttük. Ott izz vōtunk sokann, külōnōssen hát ity fījatalok. Vōtunk sokann. Mer azēr is ēmēntünk igy ēggyik a másikhō, hoty hād danūhassunk, mer a Szāntō nagyon hīrēs a nōtāru.

— (Hogyan hasznosították a napraforgōmagot?)

— Hāt amikor ēszēttük, kicsēpūtük. Akkor vót a faluba ijen olajmalom. Akkor oda elvitték, ottan asztat, aszt olaj lēt. Hāt mék csināták, megōlették ugy, hogy olaj lēd belūle. Asztān hād bizony régēn, ahun szēgēnyeb vót a család, hogy nēm tultak uty hīzōd vāgnyi,

avval is étkezésnek. Mer avval, abba sütötték a, fánkot sütöttek, kényeret piritottak, még langallót sütöttek, mikor kényersütlés volt. Akkor aszt az olajba, olajba izzó südve. Hát fő volt hasznáva. Még régém még nem hogy a lámpa volt, hanem olajosméds volt. Aszt esztet öntöttük rá, ebből az olajból öntöttek rá. Akkor még valami, valami belet tettek bele. Tuggya fene, hogy mi volt annak még a neve. Még vót gyujdva. Ujjam fuzsd vót ám, hogy régén amikor réggé valaki főket, mégnészhet, hogy hogyan néz ki, mer hát ujan fuzsd vót a szobába, hogy / hogy. De hát régén az volt, régén így volt.

— (A szárát mire használták?)

— Hát a szárat még . . . Kettő volt, kétfajta volt. Vót egygy, egy rövidebb is. Kiváktuk, kiváktuk, akkor főkötszük, mikor haza lédivel. Vót a rövidebb | virágmag is, még vót a hosszú is. De jobban a hosszú termétk, mer régén nem dróttal kerítették kiskertét se vaty sémmit, hanem virákszárrel. Asztán hát ezér szokták a magosabbat terményi, mer hát magosab volt, hogy a tikok né tuggyanag beménny a kërbe, kiskerbe, hogy ki né egyenek sémmit.

— (Még milyen kapásnövényeket termesztettek?)

— Hát még a krumplit. Aszt is termétk a krumplit is. Asztat még eke után is, ahogy szántottak az embérek, akkor az asszonyok még eke után rakták vékából a krumplit a földbe. De azért a legtöbb kapával rakta, legtöbb. Annak még megen ki léd vágval a kapával egygy, egygy ujan gödör, aszt abba léd beletével a krumpli. Az a föld rá léd tével. Aki vákta, annak rá köllött ára lépni ára ja krumplira, mer aszt monták, hogy ha nem lép rá, akkor, hát akkor nem kel ki, akkor nem kel ki, hanem rá köl lépni, mer uty kel ki jobban. Akkor asztat is mekkapátuk, mikor kiké, mekkapátuk, beötöftük, mer annak mek hát az a mindene, hogy be köl föttenyi. Akkor azutám mikor meggütt a szédés, akkor mek kapával fölvahtuk bokorszám, a földönny úgyé el vót teridve. Akkor aki mek szédő volt, am még a vékábá főszette, szákgoba, aszt akkor haza léd hozval. De hogyha mezóm volt, akkor ottan csak határba léd öndvel, hogy | hát ott éty kicsit hájjon, mer az se jó, hogyha ujan melegén léd van vivel a pincébe, még még sok hélém még mek kim vót elázsvó. Hogy léd léd öndvel a krumpli a földre, akkor karikára egygy ujan méj gödör vót | ázsvó, avvá léd beferidvel a krumpli. Akkor azom mek szoktak hannyi egygy ujan szellőzöt, mer szómávó lédakarták a krumplit, akkor úgy rá ja föld. Akkor szoktak hannyi egygy ujan szellőzölikat, hogy az, az levégőzzön, hogy az mindig levégőzzön az a krumpli, mer ha nem)levégőzik, akkor hát a mek krumpli beroha.

— (Mire használják a krumplit?)

— Hát étkezésre. Étkezésre, disznóknak szoktuk főzni. Vót a füllesztő még a vasfazék. Na még a is egy jó munka vót ám régén, mer hajnába fő köllöt kényi mindig | korán. Fő köllöt kényi, mer mire köllöt mēnni dógozni a mezőre, akkor má egy nagy vasfazék krumplit mek köllöt főzni, mer köllöt a disznóknak. Minden reggel | asztat köllöt főzni. Hád bizony az asszonyok nem ujan nagyon örütek neki, mer mindik korán köllöt kényi, mer krumplit fő főzni.

Elmondta: Bilecz Jánosné, 63 éves.
Koppányszántó, 1980. július 9.

5. A szőlőművelésről

— (Mi volt az első munka a szőlőben?)

— A kikapállás előd belehortuk a ganyét a szőlőbe, utánna együtt a kikapállás. Eggyik felit kivágtuk, a másik felit ki köllöt pucolni, hogy akik utánnunk jönnek a, gyünnek a meccők, azok könnyebben tuggyanag dógozni. Mer bizom vót, amikor a tüke annyira lőüt, hogy asztat ki köllöt nekünk nagyon méjjen kapáni, hogy a meccőollót az embér tuggya hasznányi. Hát az nem vót nagyon könnyü munka az embéréknek is od gugyorásznyi napokig. Akkor mi hortuk ki a venyicsét a vágófejre. Ott asztán léraktuk, főkötsztük. Mikor hogyan gyiütt, ráértünk, ék kicsid dógosztung benne. Léreaktuk, éhosztuk haza valamikor, amikor idő adódot rá vagy üdő | keméncét fütteni, begyujtanyi. Keméncét fütteni, begyujtanyi, mér akkor, akkor az vót, hogy rőszévő még venyicsével, avval gyujtottung be. Utánna akkor amikor ez mindém méktörténf, akkor ékesztung gyomláni, amikor gyiütt a szőlőnek azok a kölletlen ággi, mer azom vannak ujan ágak, amiket nem szabad mékhanni. Mer ha sok ágot hagyunk rajt, nincs termés. Azokat mint szépen lészéttük. Ezek tartottak pár napig. Ahogyan nyótt a vessző, utánna mékkötsztük.

— (Mivel szokták kötözni?)

— Rafiávó kötsztük. Régem még vót a kendérmazzagok. Asztat fonták az asszonyok a rokkán, és avvá, avvá kötsztünk.

— (Kukorica borítólevelével is szoktak?)

— Vót amikor csumávó kötsztünk, amikor, amikor nem vót pénzünk a rafiárg, vagy, nem vót pillanatnyilag fonál. Mer mi uty hijtuk régén, hoty fonál. Akkor foktuk a csutának vagy a kukoricágnak a csumájját, összekötöttük, mékkötöttüg vele. Ebbe vót nohaszöllő, amit többször köllött | kötöznyi, eltétejeznyi. Vakarnyi sokszor köllött, mer a ganyé hajtotta ja gaszt.

— (Az hogyan történt?)

— Hát asz hogyan történt? Asztat ugy ijen, ijen kiskapávó, nem ujan naty kapávó, mind ahogy, ahogyan kapáll az embér a mezőbe, haném, haném ojan holdalakra vót ez a vakaró, annag vót egy jó hosszu nyele, ami jó főtörte a keziünket. Asztat mékcsinyátuk eggy évbe kéccér, háromszor, ahogyan az a föld asztat kívánta. Mikor má ékezdezt a szőlő virágoznyi, utánna mégim permetűnyi köllött. Az embérég vitték a puttont a hátukonn, az asszonyok még vitték utánnuk ki a vödörbe ja permetlevet, mer az is egy nagyon nehéz munka vót. A permetézést aszt köllöt háromszor, néccér | két hetenkén, három hetenkén. Mikor hogyan követete az időjárás, hogy megvégygyük aszt a kis termést. Mikor ennek mindennég vége lett, akkor étetejesztük a szőlőt. Vártuk erőssen, hogy mikor érik az a kis szőlő, mikor lehet má eménnyi a kiskosárról, hogy hozzunk éty kis szőlőt. Mikor asztám má kezdett érnýi, akkor hát el, eméntünk étypár bilink szőlőért, mer bizony régén a szégény embér örüt annak, hotyha össze eméhétt a maga szöllejibe étypár bilink szőlőér, mer régem mindénkinek szölleje nem vót.

— (Milyen fajta szőlők vannak a szántai hegyen?)

— Hát a szántai hegyénn ittem vannak különlegessé szőlők is, vannak a direkt termők, a nohák, otélló, kadarka. Akkor van, mézes monták régénn. Akkor van az a piros | bakatur naty hogyan hijjúk, eszt nem tudom. Akkor még van a Szőlőskerték kirájnýja, Csabagyöngye, akkor van a Zalagyöngye. Ezek, ezek a szántai bortermő tókék.

— (Hogyan készülődtek a szürethez?)

— *Hát a szürethő uty készülöttünk, hogy előtte mongyuk ëty héttë vagy ahogy az üdö engette, kimostuk a hordókat. Émentünk, nagy üstöd vittünk. Csinyátunk ott ëgy ijen katlant.*

— (Hogyan készült az?)

— *Az a katlant az vót, amikor lëvertünk két cüjekët, ära rátëttünk ëty karót, ära ráhusztuk a vasfazëkat. Mëg ugy is vót, ha vót ot téгла, akkor abbu csinyátunk ëty katlant. Akkor këccër-háromszor kiforásztuk a hordókat. Akkor aszt kin hattuk mëkszáronnyi. Mikor a szüret ë akart këdödnyi, akkor kiforásztuk a kádot. Kinek fakággyg vót, kinek cëment-kággyg vót. Az, az aszt csináta. Akkor utánng ëkezdödött a szüret. Hát ot szoktunk lënnyi sokan: a barátok, barátnök, szomszédok. Hát ot nagyon jól ërésztük magunkgt. Ot sütötték-fősztek az asszonyok. Vót jó gujásleves, akkor vót pereckalács. Akkor ha akatt ëty kis husféle — mongyuk —, ijen kacsá vagy réce vagy lud vagy mit tudom ém mi, de az is nagyon ritkán akatt. Akkor mikor vége vót a szüretnek, vagy ebédünyi akartunk, ha nem vót még vége a szüretnek, lëteritëttük az abroszt a füre, ot körülütük, mindënkinek vót ëgy tányérgya, ëty kalánnyg, szépën sorba lëütünk, mëgëttük az ebédët, ittunk ëggy-ëk kizs bort, hát ëk kis jóked-vünk is kerekëdëtt. Akkor néha danátunk is ëggyet. Mikor ennek, mindënneg vége vót, akkor este ëk kicsit mëg ëmarattunk, mer ot nagyon jól ërésztük magunkat.*

— (Mibe szoktak szüretelni?)

— *Hát szüretünyi mink lavor, vödör. Akkor régëm vótak azok a — nem tudom, ismeri-ë, nem-ë —, azok a, azok a kívájott | melëncék, mer mi uty hijtuk, hogy melëncék, mink. Abba szoktunk, hogy a szöllöne a leve kinë főjjon, mer mikor má nagyon ërëd vót a szöllő, akkor kifót a leve.*

— (Mibe vitték le a présházba a szőlőt?)

— *A présházba mëg vót két rud, abba vót ëty csöbör. Bele vód dugval a két rudba ja a csöbört, ami tartotta jaz a ja. Hát mink uty szoktuk mondanyi, hoty csöbrözës. Akkor aszta, szépën két asszom vaty két embër asztat főfokta, mikor mëktellëtt. Bevitte, fölöntötték a kádra, utánng lëdaráták. Ha ugy adódott, hogy nem fërt ära a kádra, akkor lëerëgëtték aszt a mustot bële ja hordóba. Addig erëgëtték, amig aszt nem látták, hogy na ráfër äm ez az összes szüret. Utánng hattuk a szöllöt, hogy ëty kicsit hát ërgyën össze, hogy lëgyën neki ëk kis savanyós ize. Mikor az vót, hogy mëkfört, láttuk aszt, hogy na mos má földopta a törköt, akkor mëk kiprésüték az embërek. Hát oda má asszonyok nem nagyon köllöttek. Akkor aszt a törköt mëg bele szoktuk tënnyi ëgy vashordó vagy akinek mijem vót. Asztat mëg vagy lëtiportuk | vagy lënyomkottuk, akkor rá ja földet mëg a sárt, abbu lëtt az a finom pálinka. Aszt ki szokták főzni, az egész télën át ott a hëgyënn. Na mikor ez mindëm mëktörtënt, akkor gyütt a bekapállás. Akkor ëjártung bekapányi, ki këten, ki maga, mikor hogyan gyütt. Mikor az ëfogyott, hát ügyë akkor má az embër nyugottam vót, néha ëk kicsid danügattunk is ott is, mikor többem vótunk. Mëg ëmentünk másng is így a szöllöbe dógozni. Utyhogy ez a szöllömunka nekünk nagyon-nagyon széb vót, mëg nagyon szerëttük csinálni, mëg eredményës izs vót az a szöllömunka.*

— (Szoktak-e szüreti bálakat rendezni?)

— *Szoktak. Szoktak a faluba szüreti bálakat. Jó van ügyë az má a fíjataltságot ërdë-káte, nem az öregëket. A szüreti bál az uty szokot törtënni, hogy befogtak nyóc-tisz hintót,*

mikor hogyan gyűtt. Od vótak csöszlányok, akkor csöszlegényég vótak. Földrősztek ijem parasz-tos ruháq, pilléssen, a lányok haja befonyva piros szallaggal, fehér lepődő hátú, elü a hin-tónn. Akkor vótak a lovass gyerékég bö gatyáq, fekte mellény, bö ujju ingék, durrogattak, kulacs az ódalukonn. Mikor megjárták a falut, akkor vót egy nagy terem, mer máskor nem vót kulturház, od vót egy terem, od vót egy naty koszoru szöllőbü fonyval. Asztat ha valaki élopta, akkor aszt megbüntették. Akkor utójjáq kisorsúták aszt, mer vót a bíróné még a bíró. Egy lány vagy menyecske, földrőzött, az vót a bíróné, még férfi még vót a bíró. Akkor mikor ennek a szüreti bálnq vége vót, vaty ha nem nyerte mék sënki sē aszt a koszorut, akkor asztat mék fölosztották, akkor mégette asztat mindënki. Utyhogy nagyon jól mulattak, réggelig | vót a mulatás, a tánc. Ot mindënki jól érēszte magát. Ez, ez vót régén a falusi szüreti bálnak az erēdete.

Elmondta: Filiszár Józsefné, 59 éves.
Koppányszántó 1980. július 9.

6. A ló-, szarvasmarha- és disznótartás

— (Foglalkoztak-e a maguk falujában lótarással?)

— Hát igen. Édesapám nagyon szeretett a lótenyésztéssel. Ő huszár vót, és így ezek után ő nagyon szerette a tiszta lófaját. És esztet hát mékkedvűnk mi is, hát én is. Vót egy bátyám is, Tót Lajos, ém mék hát a Vince, a kisebb gyerék. És ő tiszta fajokká szeretēt foglalkozni. Arabsok vótak. Tiszta fekte lovaing vótak a faluba, utyhogy ujanog vótak, hoty hát szerettük őket, mer mi lóhátonn is szerettünk nagyon, mind gyerékég vótunk, ugyē mék fíjatal gyerékék. Ha csödörhöz eméntünk, akkor a bátyámmq lóhátom méntünk, és versē-nyézni szoktunk a vásártérén kérésztü — má id Békavárq méntünk —, hogy mellőnk ér előbb | haza. És hád vót ujan eset, mikor a kapu tetejin körösztiugrattunk, vagy nekimentünk és összetörtünk ugyē hát. Édesapám, szegény összeszidot beniunket, hát hogy ennyi esztēg van. És hát tiszta fekte arabs lovag vótak. És hát ezeket hát nagyon szerettük, mer hát ezek után, és hát így azokká szoktunk foglalkozni.

— (Hogyan gondozták, nevelték a csikót?)

— Hát a gondozást is nagyom mékkövetelte édesapám tőlünk, mer nagyon szigoru vót hozzánk. Feketég vótak, nem szerette, hotyha porozs vót a ló. Ő mindig | kefévē . . . ahogyan kivakarta, hozzáhuszta a kefé a vakaróhoz, kiverte a lóport. Ha mi még még is pucútk, de ő utánnunk pucút. Ugyē a csikókat is mék szoktuk, mék szokta ő körmölni. Még akarta velünk fogatni, de nem tuttuk mékfogni, akkor az ómafáq kikötöszttük, és ugy mékkörműtük őket. Hát öt-hat hónapos korig szoptatni szoktuk ugyē a csikókat. Hát a kancákat hát nagyon kellett etetni, mer ugyē hád dógosztunk izs velük, ugyē hogy a csikókat is félnevéni. Aszt ugyē hát . . . és ezeket hát ugyē, mindik hát, mikor hát tanogatni is hogy beszoktuk, vagy betörni őket. Ugyē másfél éves korugba akkor a vásártérém mék szoktuk őket karikára jár-tatni szgórnn, mék hát mi uty szoktuk őket betanítani, hoty távoli mezőre eljöttég velünk, és hazafelére befoktuk. A csikó odájik kificánkúta magát, elfárott, és hazafelére még a lovat hátrq kötöttük, a bátyámmq kettem befoktuk, hazafelē jöttüing velük, akkor má be vót kocsizval a csikó. És hát ugyē sog gondot kēl fordittanyi, főlek hát ugyē ijen arabs csikók ugyē nagyon könnyem mozgó csikó vót, ezékkē vigyázni kellett, mer hát ezek frisseg vótak.

— (Hol lehetett fedeztetni a kancákat?)

— Hát Natykónyiba vótak ezeknek a kancáknak külön kijelölt csödörök. És oda hát a homvéccségi | álomi csödörög vótak ezek. Nagyon szép arabs, deres csödörög vótak. Hát oda kellett, ugye máshá nem lehetett, csak oda vittük őket fédésztenyi, mer hát ugye tiszta kancák legyenek. És hát ezeket kellett így végrehajtani.

— (Még milyen fajta lovak voltak a községben?)

— Hát it Koppányszántón nagyon sok fajta vót. It nem lehet emondanyi, hogy tiszta faj vót máskülömben, hanem nagyon összevissza lovak vótak. Nem szerette, nagyon sok ember nem törődöd vele, ugye avval, hogy ugye öneki mijen kancájá van: hidegvéri vagy nehéz vagy ugye nóniuz vagy valami. Sok nagyon rossz | fajtát vótak. Hát nálung bizony hát ott azok nagyon szépég vótak ugye. Vót, mikor had darab izz vót. De azok majnem mint tiszta fekete, jeltelen, fekete arabsog vótak. És pedig hát | vót ijen almásszürkék is köszte ugye, mer ujan csödörrel lett ugye fédésztedve. Aszt ezek a, külömben a faluba nem lehet emondanyi, hogy | fajjellegü lovak létteg vóna külömben, mer nem törődöd vele sok ember, hogy ugye mijen lova van, hogy mijent hajt. De hát ugye az én élésapám ugye az nem szerette, hoty hát . . . mék hát mi se szerettük, nem is szerettünk má nehéz lovat hajtanyi, mer asz tutyogott. Ugye ezek röptűek, mer husz perc alatt Natykónyiba mit léértünk velük, ha az még vót éty kicsit ijezdve. Én is mikor katona lettem, engem is husz perc alatt | lévíttek az álomásgy. Utyhogy ottanék mese nem vót. A kerékszögeket a kocsiba ottanég be köllött ütni, mer azok ha elindútak, asztánnék röptűek ezek az arabs lovak. Nagyon jó fajtát vótak ezek.

— (Hogyan történt a lovak kocsiba fogása?)

— Hát a kocsiba fogás . . . ugy is szoktuk, hogy esöbe rátettük a szerszámot, hogy ugye ezek a fiatal csikó ugye ugráncsi vót, akkor odahaza a kerbe | boronábq, ijen tüskeboronábq befoktuk, hogy ugye huzzon valamit, hogy ugye nehezebb légyn, hoty hát azér valamit érézzén, hogy ugye huz is. Akkor égyöng vezette, akkor hát vót ugy, mikor hát az édesapám, ugye jó nehéz bácsi vót, ujam mázsás, szásztiz külözs bácsi. Akkor az istállónak a végibe költtünk kötele, ő hátu fokta, hogy ugye még ne rug'gya, ugye behusza lábq közé, hoty ha a kocsiba lesz fogva, ha kirug, nehogy ugye érézze asztat, hogy ugye őd valami dörgüllü, hogy eszt má szoktya még, mire a kocsiba kerül. És akkor hát ugye így | történt, hogy ugye utóbb akkor asztán eleresztettük velünk a mezőre, aszt akkor hazafelé má be mertük fogni a kocsiba, és hát kocsis lett a fiatalabb. A kocsit ugye be szoktuk késztitenyi, mer hát akkor ketten-hármon ugye köllött ugye, hogy befog'gyunk, mér hát ugye csak nem lehetett, és hát akkor ugye a zablát má mikor szoktuk jártotni, akkor má fejibe szoktuk tenni, még a szájábq zablát, hogy ugye szoktya még. Ugye akkor a zablát hát | bevittük föszer számáni, hát ugye kivettük ugye, akkor hát ovatossan a rud mellé álitottuk, és égy másik lóval, az annyáqval vagy égy másik tanút lóval foktunk mindig be éty csikót ugye, hogy ne két fiatal légyn, mer hát akkor ugye az embernek veszéjés ugye uty kocsizni. És akkor hát ugye a szerszámot ugye ráraktuk, kivettük, akkor hát ugye ovatossan a nyaklót, az istrángokat ugye fölvetettük a kisafárg, és akkor hát ugye fölűtek ketten a kocsira, hát égyöng még vezetni szokta égy darabig, mék hát ki nem értünk ugye az uccábu. És ujan hère szoktunk menni, ahun hát szabadap tér vót, hogy ugye jobban, könnyebben mozokhassunk, ha véletlenül valamitü megijed az a ló^u vagy csikó^u. És hát ugye ity szoktunk őket | betanogatnyi a csikókat.

— (Foglalkoztak-e marhatartással a faluban?)

— Igén ugye tehéntartás izz volt, tehenek is hát ugye a maszégvilágba hát a gazdaságnak ugye az vót ugye, hogy jószág légyn, mer a parasztember az ugy volt mindig hoty ha

jószágjg volt, akkor mongyuk hát pénze isz vót. És hát így, hogy tehenek isz vótak, ügyé a csarnogba is köllött, még még akkor hát a háztartásbgn is ügyé jobban köllött, még ügyé a vajat is. Tejet odahaza hatták az asszonyok, kiöntöszték tejesfazékgabba, és ügyé akkor ellétték ügyé a székrényégbe vagy valahová, ahol mégalutt, és hát léfölsztek, aszt akkor ügyé kiüpnüni is szoktak, még ügyé régi küpnüllögbe ügyé akkor vajat, hát ügyé vajas kényér, és hát ügyé így a háztartásba, akkor még hát a turóra is, és hát ügyé sok köllöt még az élelmiszérre akkor jobban, mint hát ügyé mostani korba ügyé köll. És hát ügyé szoktak lenni jó fajta teheneink szoktak. Bár ugyan akkor ügyé naty takarmányozás hát még ijjen nem vót sog vetét takarmány, de hát rázottat szoktunk étetni velük. Ugyé lucérnaszéna, akkor árpaszóma, mindémféle takarmány ijen összetérvödött, és egy naty kazá rázottat szoktunk rakni, és hát aszt étték a tehenek. Még hát takarmányrépát, a rétén legeltetni szoktunk ügyé legtöbbet ügyé, egész nyáron ügyé | májjustu kezdve őszig ügyé kin szoktak legéni a marhák. Ugyé ósós vót az előállítás. Akkor a legellőri ügyé szoktak hazajönni, a pásztorok mindig be szokták mondanyi, hogy kinek a tehene ázékódott. És hát akkor é szoktug vezetni a bikához ügyé, beugrattuk őket — a tanácsházán vótak akkor bikák —, és ügyé hát evvel is hát mindig ügyé probléma is szokot lenni. Ugyé nem mindig uty sikerűt, hogy ügyé vót amikor kéccör — háromszor. És hát ügyé borgyuk isz vótak. Van, akinek bikaborgyaja vót vagy üszöborgyju. Hát ügyé akkor még nem vót ijen nagyba a hizómarhatartás, mind a mostani korba, de hát akkor isz vótak, mer hát a bikaborjukat kiheréték az dígtorvos, vagy vótak a faluba is ujam bácsi, aki kiheréte a bikaborjukat, és ezégbü lettek a székeres marhák. És aztám vótak, amik hat-hétéves székeres tinóg vótak, és hát ezeket ügyé még szokták általában hizlányi. Akkor hád vótak ujan kereskedők, ijen nagyop kereskedők, azoknak szokták előp hát eladni vaty hát lészálittanyi, és hát azogbu vótak. Ugyé az üszöborgyugbu még, amélliket jónak láttá az embér, asztat még mékhatytuk tehénnek, És hát ügyé így nevelődött mék cseréllődött az álomány. Ugyé az üdössebbeket csak lécszerétők, vaty hát é lettek adva.

— (Hogy nevezik azt az üszöborjút, amelyiknek először lesz borgyuja?)

— Hát aszt előhasi tehénnek monták. Hát ára nagyon köllött ügyé vigyáznyi az ellésiné, mer hát általában ügyé ot nehéz ellésék szoktak lenni. És hát ügyé nagyon oda köllöt figyénnyi ügyé. Két-három napod vagy éjét ot lesnyi-várni köllöt hát ügyé, hogy na majd most mikor léssz el a vize a borgyunak. És akkor ügyé hát összeszedelösztünk ügyé embérek ügyé. Od vártuk, hogy ügyé mikor léssz el a vize, és hád vót mindig ujan gyakorlott embér, aki ügyé lé szokta elletni. És ügyé hát az belenyút a téhémbe vaty hát az üsztótehémbe, és hát akkor má megállópította, hogy hát na könnyen léssz-e az a borgyju vagy nehezen. És hát akkor uty szoktuk, hogy belenyútunk ügyé. Víz mikor élött, akkor hát mazzagokat kötöttünk az esó lábqira, és akkor ügyé hát az embérek huszták, és hát ügyé mindik figyétük, hogy mikor az a téhén aggya az erőt, vagy ó is nyom, segitt, akkor, mindig akkor húzzuk, né akkor mikor ügyé csak hogy ügyé kihúzzuk abbu a téhémbü, mikor aggya is az erőt vagy nem, mer hát az kárúrg lenne a jószágnak. És hát ügyé ijenégbe szokot lennyi mindik hát a dógozó munkás, parasztoK hogy ügyé . . . Hát ezékké nagyon sokat köllöd gyószkölnöni, az ijen álotokká. Mikor ügyé még szoktak éllenü, hát akkor oda szoktuk a borgyut tenni a téhén elejbe, hogy nagyja még, hogy főszárad. És hát lé szoktuk takarni a tehenet, hogy né fázzon még, és akkor ugy előbb asz monták ügyé a régi bácsik, hogy akkor előbb éléssz a poklájja nekije. És hát ügyé addig még éninces, addig ügyé beteg az álot. És ügyé mikor az mégvan, akkor má utánna szoktuk a borgyukat is mékszoptatni, alávinni ügyé, hogy éty kicsit szoktyon, hogy a bélszurok gyájjön el a borgyutul. És akármennyit és ügyé, keveset is szoptatni köllöd vele. És hát ügyé éty szokott ügyé. Poklát még hát ügyé mikor ellött, hát ügyé améllik ügyé rëndéssen ellött, akkor nem vót probléma. Ha élött a poklájja ügyé, hát utánna mékszüntek a ízéjjai, téhénnek a

betegségei. Hát ot szoktuk akkor hagyni má egy jó két óra mulva, hoty hát nēm lēsš má probléma.

— (Mikortól lehetett fejni a tehenet?)

— Hát ugyē fejnyi má ēty hét után. Vót má mikor ugyē tiszta vót a teje nekijje ēty hét után, az ellés után akkor má tiszta, akkor má élvēszhetō vót, de ugyē addig hát ronda, sárgg, zsiros, ugyē addig csak a borryunag valō vót a tej.

— (Hogy nevezték azt a tejet, ami először vót?)

— Főcstejet szoktak ugyē mikor két-háromnapozs vót a borryu. Máskor össze szokták hívni a kiszgyerēkēket, aszt akkor mikor má hát ugyē azér job vót má ugyē a tej, akkor hát abbu mindēnki irott, hogy jó^u ēvō mēk szopō lēgyēn a borryu.

— (Foglalkoztak disznótartással is?)

— Igēn. Disznó ics vót ugyē sok a faluba. Kijártqk a fókárg, nēm messzire vót a falutu mīngyá egy nagy legellō, és oda szokot kihajtanyi a kanász. Hád vótak a kēsē, vagyis hát csira disznónak szoktyák mondani, de lektōbbnyire hát a mangalica fajtag vótak a kijárō disznók ugyē. Azok másfél éves, éves korugba nagyon jók hizónak, ugyē nyáron kijártqk, akkor be lēttek fogva hizónak. Azogbu vótak a hizók. Ugyē sog zsirgya vót nekijje | a mangalica-disznónak, mer ugyē azog zsirossak | vótak. Aszt ugyē av vót ugyē legtöbb a faluba.

— (Otthon tartottak-e disznót?)

— Igēn. Vótak odahaza is ugyē azok az angol, fehér hussertēsēk. Azokat hát ugyē turcsi őrunak szokták mondanyi akkor, hogy azok a jó fajták. És ugyē azokat is hád buggatnyi vagy görgetnyi szoktuk ēhajtanyi, a tanácsházná vótak ugyē kanok. És hát azogbu is ugyē hát eladársq is mēk hát mindēnki a maga szükségletire is ugyē sok | disznó szokott akkor lēnnyi a faluba mindēnkinek | vótqg belüle. És hát azok a fajták is hát nagyon jóq vótak, csak hát az nēm szerettek legēnyi, mer ugyē azok nehezebbek vótak, ugyē a járás azoknak nēm ujam vót, mint ugyē ezek a mangalica fajta disznók ezek legjobban szerettek kijárni. Ugyē ezek a pocstába, legellōn ugyē nagyon kifejlōttek egész nyáron.

Elmondta: Tóth Vince, 49 éves.
Koppányszántó, 1980. július 9.

7. A disznóölés

— A disznóölés nálunk nagy esemény. Hozzá kō készülōnnyi, este már köszörűnyi a bugylikat, natykēsēket, baltát, huzsvágó dógokat.

— (Mivel szokták köszörűlni?)

— Kōszörűküvē | szoktuk köszörűnyi, hogy élēs lēgyēn, mindēn hust ēfog'gyon, még esetleg az asszonyok kezüket is, mer az is elūfordút néha-néha. Azután | mēg'gyün a rēggē, összehijjuk a szomszédokat, ki-ki mēgbeszéli, mēllik fog'gya a farkát, mēllik a fülit. Akkor az öregasszony odagyün, hozza a tálqat a vért fővēnnyi, tēz bēle ēk kis sót. Akkor lē vam fogval a disznó, persze veszēdelmes dolog, mer néha harap is, de āra vigyázunk, hogy

ez né történnym meg. Mikor megvan a szurás, a vért fővesszük, hát azután gsztn gyün a pörküllés. A pörküllés már népes seregge mén, mer főkének a gyerekek is, mint kíváncsi, hogy hogyan ég a koca. Nagyon simárp kő pörkúnyi, mer főráznyi nem szoktyuk csak pörkúnyi. Mikor ez megvan, akkor főtesszük a bontószeke. Akkor mégin gyünnek a gyerekek, hogy fázik a kezük. Én szokom nekik mondani, hogy adok nekik meleg gyürüt. Meleg gyürü alatt értém asztat, hogy mikor a körmöket lészeggyük és meleg, de azután van a farka alatt egy másik meleg heliség. Amélliket el tudom kapnyi, akkor odadugom az ujját, az asztám bizon nem észik jóüzüjet abba a napba. E is megvan, a gyerekekkel elintésztük | a dógokat, akkor gyün a széjjészédés. A széjjészédést aszt uty szokom kezdeni, hogy lővészem a fejít először, a fejét | beletészem éty fölöntöd vizü vájlingba. Azután szedem le a sunkákat. Mindenesetre a körmöket berepégetém, hogy a só jobban megjárgya.

— (Legelőször nem egy keresztet szoktak vágni?)

— Amikor a sunkákná kezdünk dógozni, akkor szoktam az eső lába közé éty keresztet vágni. Akkor mégin odahíjok egy gyereket, hogy sózza meg, nehogy a macska évigye a hust. Persze ék kicsit jó nagyot ráütök a kezire, szíszég ék kicsit, néha még is haragszik rám, aszongya: nagypapa eszt nem vártam vagy öregapám. Na ez is megvan, akkor lékeríngetem a sunkákat, akkor a sunkák légyünnek, mekfordítyuk a disznót hásgára. Akkor érepítem a szalonlát. Mikor aszt repítem, illedve vágom, akkor nagyon nagyot kő nevetnyi, hogy vastak szalonnája légyen. Persze a gyereksereg nagyot nevet, de az attu függ ám, hogy hogyan hizott még a disznó. Csak ez igen régi szokás. Lőfejtém a szalonlát, utánna gyün a válpecsénye lészédése, amibü csináják a réggelit. Réntszérind gulásozs van, süit káboszta mek süit hus. A válpecsénye az a legizletesebb. Akkor lészédem a fehérpecsényéket. A fehérpecsényégbü van a lektöp kóbász, mer abba van a lektöp száqkás hus. Az is megvan, akkor évágom az ódala-sokat a gerinctü, de nagyon vigyázok, hogy szulánk né maraggyon. Akkor kivészem az orgya-csontot. Utánna az is mikor megvan, akkor kivészem a pásztorpecsényéket.

— (Az hol van, a pásztorpecsénye?)

— A pásztorpecsénye az | ód van az izéná, a két hátsó láb és a forgó közötti rézbe. Az a legizletesebb, azért nevezik pásztorpecsényének. Régente úgy izz vót. Mikor ez megvan, akkor kivészem a veséket. A vesék után kidobgyuk a belet, a májpat kivészem, tüdöt, a májru lővészem a szivbillentyüket, mer az nem jó énnyi sē hurkába, sē kalbázba. Utánna asztán, ez is megvan, akkor a nyulát kő kivénni. Ára is nagyon kő vigyáznyi, hogy még né lűjje az embér | a nyulát, mer akkor lukas lőssz. A nyulábu van jó kábosztáho való főzelékhus, még a kóbászhoz való hús is szaporodik belüle. Attu fük, ki mekkorára akargya mekhannyi. Ez is megvan, akkor lőfejtük a hasaszalonlát, mekcsinájjuk. Az is attu függ, hogy ki mek-korára akargya. Vaty császárszalonnát csinálunk belüle, vaty pedig csak nyárinak való szalonlát. Mikor ez mind megvan, akkor bēlerakódunk a kövesztőbe, küjesztőbe. Mikor minden jó kiküjed, kiföll, ékegyük darányi a hurkánagyalót, amibü májjuhurkát csinálunk. Akkor a zsvárlinak illedve . . . Annak való hust is lészeggyük, főleg bürkébü áll, még a kóbászhusbu szokunk hozzá kegvni. Aszt jó beborsozzuk, fokhajmázzuk, abbu asztán é lehet ténnyi nyárra is, még sargyukaszállásra is jó, ha jó ki van kövezdvē.

— (Hogy hívják azt a levet, ami a küjesztőben van?)

— Az a lé . . ., aszt abalének nevezik, vagyis kövesztőlé, abbu köll a hurkába ténnyi.

— (Abalé vagy zabalé, hogy mondják?)

— Zabalé. Abbu kő a hurkába tenni, hogy könnyebben lehessém mektőttenyi a hurkát. A kóbázba mēk csak hideg vizet tészünk mēk fokhajma ízt. A fokhajmát hotyha beletesszük az nēm jó, mer mēkkeserēdik nyárára.

— (A belet ki szokta elrendezni?)

— A belet főleg a zasszonyok rēndēzik. Azok osztják be félmetērēs mēk háromnēgyed metērēs darabokra. Attu függ, hogy mījen a hurkatóttó vagy a kóbásztóttó, mekkorát lēhed belūle kinyomnyi, mer nēm jó hotyha darab marad, asz csak ēkallódik.

— (Délután mi az első munka, mikor már megvannak a szétszedéssel?)

— A zēső munka a kóbászhus-darállás, utánna gyün a hurka, mer asztat mēk küjeszteni köll. Utánna a zsvártlí, mer annak is kő két óra hossza, mire kiküjed. Közbe má mēg gyün a vacsora.

— (Mit szoktak még tölteni?)

— Hát szokunk tőttenyi nyári hurkát, aszt csak ētyszērűen sávā, paprikávā. Az nagyon jó, mikor kiszárad. Más ēgyéb dōgot nēm, mind asztán gyün a véginn a kásahurka vagyis vérēshurkának is nevezzük. Mikor annak a tőttese elérkēzik, akkor a zasszonyok má nagyom fēnek, mer bajcot szokunk nekig belūle csínyányi. Persze haragusznak érte, mikor magukat kenyik pirosítottvā, akkor nēm, de mikor mink a hurka . . ., vérēshurkávā bekennyük űket, akkor haragusznak, mer mosakonnyi kő nekik. Ez a vicc is elūgyün a disznóólēzsbe.

— (Szoktak kását főzni?)

— Kását is szokunk főzni, ijen kukoricakását abba a zabalébe. Nagyon jó puhára mēkföll, akkor zasszonyok sūtnak rá jó vörőshajmát, tōpörtöt a tētejire, akkor ēhorgyák a szomszédogba, jóbarátokhó, mer mindig jólēsik, hotyha vissza is kap a zembēr, amikor azok vāgnak vagy őlneg disznót. Asztán ity sorba, kűcsön van ez a dolog. Mindig van ēty kis friss ēnniyivaló, ēty kizs darab pēcsēnye as sē ritka, hogy nēm-ē kűnnek vagy mink is kűdünk a szomszédoknak.

— (Mikor megvannak, akkor már este jön a nagy ünnepély, a vacsora?,

— Igēnn. Asztán ēste mikor má végesztünk, má csak a kövedő vam vissza, a böllérnek má másra nindzs gongya, kīdjja a vendēgēket ēk kis jó borrá, mēg gyün az ēgyéb ijen sūd dōgok, mindēmféle kōstulló. Kōstullunk a hurkábu, a kóbázbu, főleg este má csak a kásás, vérēs kásáshurka az a kēlendő, mer ētellik az embēr a pēcsēnyēvē mēg a más ēgyéb zsirozsz dōgokkā, amēllik mēg nēm uan nagyon zsors, asz szereti a vendēg a legjobban. Pērsze jó bepaprikázzuk, nagyon csuszik rá a jó vörözsz bor | például nohāvā kēverve. Ha az nincsen, akkor noha nēkūn is jó, de minālunk csak noha van jobban mēg otēllo.

Elmondta: Gombos János, 62 éves.
Nagykőnyi, 1962. nov. 6.

Közzéteszi: Szabó József

Tájszók Sükösdről

Sükösd nem szerepel a Magyar Nyelvjárások Atlaszábanak kutatópontjai között. Az itt közölt szóanyagot 1962–1974 között gyűjtöttem egy nagyobb munka részeként. A gyűjtésbe bekerültek olyan szavak is, amelyek már a gyűjtés idején is csak az idősek emlékezetében voltak meg, mivel a bekövetkezett gazdasági-társadalmi változások a fiatalabbak számára már fölöslegessé tették őket.

Sükösd Bajától északra fekszik a baja–keceli magaspárt peremén. A környező községekkel nem sok rokonságot mutat nyelvi és néprajzi tekintetben. Déli szomszédja Érsekcsanád, amely a sárközi községek közeli rokona, északi és északkeleti szomszédja pedig nemzetiségi község. Dusnok szerb (a sükösdiak szerint *rác*), Nemesnádudvar pedig német (*sváb*) lakosságú község. Sükösd lakói önmagukat emberemlékezet óta magyarnak tartják, noha a család- és dülőnevek arra utalnak, hogy éltek a községben nagy számban nem-magyarok is. Ma 15-féle, egymással rokonságban nem lévő *Szerletics*, *Radics* nemzetség él a faluban, de gyakori a *Tapisa*, *Marusa*, *Kernya*, *Topsics*, *Karagity*, *Berber* családnév is. A dülőnevekben pedig *Jézér*, *Karaszavica*, *Vucsinhát*, *Kosztancia*, *Grobnéhát*, *Linasica*, *Dubokadolina* stb. őrzi a délszláv eredetet. Mellettük megtalálhatók a régibb típusú magyar család- és dülőnevek, mint *Csizmadia*, *Lógó*, *Szabó*, *Varga*, *Kúti*, *Vörös Sánta*, *Balogh*, *Kovács*, illetve *Ökörjárás*, *Borgyújárás*, *Marhacsapás*, *Hidegállás*, *Kiskelő*, *Szölőföld* stb.

aba (-át, -ba) fn. 'a levágott disznó feje és belső részei, amelyet megabálnak' — „Níz még, megfót-é má az aba!”

afekta mn. 'magát kérető, mesterkelten viselkedő' — „Né lögyé ujan afekta, ha-nem vögyé belüle!”

agárca fn. 'akácfa' „Hijába mongyátok neköm, legjobb tüzelő az agárca.”

aggat ts. i. 1. 'aggaszt' — „Engöm nagyon aggat, hogy mi lösz enek a vége.” 2. 'zavar, lábatlankodik' — „Möny inen, né aggas mindég!”

ajvéköl tn. i. 'jajgatva sír, de indokolatlanul, tettetve'

akadék fn. 'útban, feleslegesen láb alatt lévő' — „Kölec is té oda akadéknak!”

anyakovács fn. 'a kenyértésztából vett, gombóc nagyságú szraz gömbök, amelyek az újabb kovácsolásra szolgálnak'

árja fn. 'vminek (főként egyházi éneknek) a dallama' — „Ujan nehezen tudom etaláni az árkat ezöknek az új éneköknek.”

ara vet 'gondol, vél' — „Én ara vetök, hogy nem is gyűnek máme.”

áspa (-át, -ja) fn. 'az orsón lévő fonál pászmába szedésére szolgáló motolla'

áspál tn. i. 1. 'fonalat az áspára felgöngyölít' — „Muszáj lösz áspánom, mer lödül a fonalam.” 2. 'karjával, fekvő hely-

zetben lábával hadonászik' — „Écaka sincs tüle nyugtom, mindég a lábajivá áspál.'

asztalsporhélt fn. 'vasból készült taka-réktűzhely'

átabotába hsz. 'nagyjából, félig-meddig' — „Enyit ér a munkája, csak úgy átabotába kapáta még a paprikát.”

átajába hsz. 1. 'egy meghatározott összegért' — „Átajába éeggyeztünk még a mestörré.” 2. 'általában' — „Úgy négy óra után átajába ithun szokott löni.” 3. 'nagyjából, félig-meddig' — „Ez a kukurica jis csak úgy átajába van megkapává.”

bacska fn. 'a felmagzott hagyma vastag, üres szára'

bajkó fn. (elav.) 'férfi kabát'

ballangkóro fn. 'a szél által hajtott tövises kóro'

bandzsír fn. (elav.) 'férfi nagykaát,' hátul kettős szárnyal, fodorral díszlőve'

baukál tn. i. '(kutya) hosszan, elnyújtva ugat' — „Az éjjē alig tutam aluni, annjyira baukátak a kutyák.”

békateknyő fn. 'kagyló és ennek üres héja' — „Évágta ja lábát egy békateknyővē.”

bekocól tn. i. 'bekopogtat' — „Bekocótam az ablakon, de nem gyütt ki sēnki.”

bekoronáz tn. i. 'bajt betetéz' — „Tavasszá árvíz vót, nyáron gyütt a szárasság, ez aztán bekoronázott nekünk.”

belefulad tn. i. 'nem kel ki a tojásból' — „Szépen kikétek a kicsibéjím, csak három fulat bele.”

belekapcáskodik tn. i. 'gáncsoskodik, illetéktelenül beavatkozik' — „Az ijen embör mindöbe belekapcáskodik, amihő sémi köze sincs.”

bibaszt fn. 'mézeskalácsból készült rózsa-fűzér' — „Mink még tutunk örüni anak is, ha bibasztot kaptunk Vodicárú.”

bibbancsos harsinya fn. 'vastag női harisnya, amelyet színes pamutbútykok díszítenek'

bicskázás fn. 'gyermekjáték'. Gyepes területen játszották, zsebkéssel. Figurái: *tenyeres*: nyitott tenyérrel úgy kellett feldobni a bicskát, hogy az a földbe álljon; *hátas*: a fenti eljárás úgy, hogy a bicska a kézfejen van; *pöckös* v. *pöci*: két ujjal pörgetve a bicskát; *döfi*: a bezárt ököltre téve a bicskát a földbe kell vágni.

bléhó mn. 'nagy, jól megtermett' — „Jó hogy ébír az a nagy bléhó gyөрök evvő ja kicsikévé.”

bodag fn. 'zsír és töltelék nélküli böjti kalácsféle'

bolondító fn. 'mérges gyomnövény, beléndek'

böngyő fn. 'apró szőlőfűrt' — „Vót ujan tőke jis, amelik egy böngyőt ső hozott.”

bövedeste fn. 'december 31. Szilvesztereste'. Nr.: Ilyenkor még a templomba ritkán járók is részt vesznek a hálaadáson. Vacsora csak ez után következhet. Rendszerint csirkét vágnak, mert az hátra kaparja a bajt, a bánatot, amit az elmúlt év hozott. Rétest vagy hájast sütenek, és a vacsorához feltétlenül fogyasztanak bort, mert az ezen az estén vérré válik.

buborcs fn. 'pattanás, kidudorodás az emberi bőrön'

bubrék fn. (-ok, -ot) 'a disznó veséje' — „A bubrékokat tögyem az abába, vagy megfőzítök a paprikásba?”

budák fn. 'kapaszerű, de annaal keske-

nyebb, erősebb nyeles szerszám kötöttebb talajban való gödörásáshoz'. Sz.: *budákól bújósokosár* fn. 'bogárhát formájú', elől ajtóval ellátott vesszőkosár a kicsibék számára'

burika fn. 'kisliba' — „Fog még kis-fijam a burikákat!”

búsa fn. '(rendszerint tbsz-ban) maskarába öltözött személy, aki disznótoros házaknál vacsora alatt megjelenik'. Nr.: Általában jó viszonyban lévő szomszédok öltöznek subába, alárcba, rossz ruhába. Elváltoztatott hangon köszöntőt mondanak, gyakran igen vaskosat. A jelenlévő vendégek rovására viccelődnek, különösen a gazdát veszik célba. Kosarat vagy tarisznyát visznek magukkal, amibe a háziasszony hurkát, kolbászt, hájast csomagol. Asztalhoz ülni nem illik nekik, még szíves invitálásra sem. A szokás és az elnevezés láthatóan rokon a mohácsi busókkal.

búsába mén 'búsaként megjelenik' — „Na, gyühetünk estére búsába?”

cifratozás fn. 'húsvéti hímestojás'

cifráz ts. i. 1. 'hímestojást készít' — „Tíz tojást cifráztam az öntözőknek.” 2. cifrán káromkodik — „Cifrázta jám az apját még az anyját a gyөрököknek, amé mérgesítőtök a kutyát.”

cimpla mn. (-án) 'egyszeres, szimpla' — „Dufla szélsbű elég három méter, de cimplábú hat kő.”

cinciling fn. 'a legkisebb, vékony hangú harang' — „Amikó kishalott yan, a cincilingő csöndítenek.”

cípak fn. 'a szövőszék nyüstjének alsó és felső léce'

comojas mn. 'sületlen, szalonnás (kenyér)' — „Na, mijen a kinyér? Nem comojas?”

csarapa fn. 'posztóból v. kötött gyapjúból készült lábbeli vászon v. vékony bőrtalppal

csekéj mn. 1. 'sekély(víz)' — „A müt nyáron ügön csekéj vót a Kanális.” 2. lapos (tányér) „Csekéj tányért is tögyetők, ott vannak a kredencbe.”

csekéjke mn. 'igen kevés' — „Abú ja csekéjke nyugdújbú élök, amit a téjesz ad.”

csëkërkó fn. 'állványra szerelt gombolyító'

csete fn. 'szellemi fogyatékos, koldulásból élő süketnéma (személy)' — A rossz gyereket azzal ijesztgetik, hogy „odalak a csetének.”

csetrös fn. 'mosatlan edények összesége' — „Muszáj émosogatni, má mindön tányér a csetrösbe van.”

csobikól tn. i. 'kezével, lábával úszó mozgást végez' — „Csobikójá a láboddá jis kisfijam, mer eleresztlek.”

csomiszló fn. 'bunkós végű rúd, amelylyel a szőlőt szétzúzták'

csömöge fn. 'kisgyerek' — „No, níz csak a csömögét, mibe nem szól bele!”

csúfkdik tn. i. 1. '(tárgy, dolog) úgy néz ki, hogy gazdájának szégyenére válik' — „Az Ádán Jóska idehúzta ezt a fát, azúta itt csúfkdik az uccán.” 2. '(ember) úgy viselkedik, hogy szégyenkezhet miatta' — „Ha megagya, megagya, ha nem, nem. Én nem csúfkdok azé ja néhány forinté.”

csuhé fn. 'halászszerszám, két keresztbe összekötött nyílt abroncsnak a négy ága közé kifeszített négyszögletes háló, hosszú nyéllel.' Sz.: *csuhéz*, *csuhés*

csúcs fn. (csak egyes sz. 3. sz-ű birt. szraggal: *csúcse*, *csúcsit*) 'folyadéktároló edény elkeskenyedő v. cső alakú kifolyó nyílása' — „Szájába fogta a kána csúcsit, azon ivott.”

dakura hsz. 'nem tétre játszva vmely szerencsejátékot' — A vesztos visszakapja pénzét, de azért meghatározott számú hátbaverést kap. — „Pézbe nem mer kártyázni, csak dakura.”

dëžëntor fn. 'pajkos, csínytevő gyerek' — „Nad dëžëntor vótá tés gyerökkorodba.”

dicsek fn. 'dicsekvés, önmagasztalás' — „Mindég csak az a dicsek, hogy enyi még anyi ja pézük.”

dívér fn. 'első vőfély'. Nr.: A dívér a vőlegény keresztkomája, ha ez nincs,

akkor legjobb barátja vagy testvére. Ki-választása nagy körültekintést igényel, mert fontos szereplője a lakodalomnak. A hívogatóvasárnapon elkíséri a vőlegényt nagymisére, majd haza, részt vesz az ebéden. A lakodalom napján vezeti a vőlegényt, amikor lányért mennek. A kikérés után a menet élén a menyasszonyt vezeti a templomi esküvőre. Esküvő után helyét átadja a vőlegénynek. A lakodalom alatt mindig a menyasszony közelében tartózkodik. Vacsora alatt mellette ül, és vigyáz a menyasszony cipőjére, mert ha ellopják, neki kell nem is olcsón kiváltania. Utolsó, de talán legfontosabb feladata a forgatás (menyecsketánc) lebonyolítása éjjélkor. A menyecskének öltözött újasszonnyal övé az első tánc, majd a forgatást irányítja „pénzért táncol az újasszony” kiáltásokkal. Időnként „leül az újasszony” közbeszólással megszakítja a táncot. A folytatásra „X forintért kel föl az újasszony” — felkiáltással ad jelt. Az összeget ő határozza meg, meglehetősen magasán. Ha nincs ki lefizesse ezt, rövid várakozás után magának kell megtennie.

ëgyata hsz. 'merő, csupa' — „Az egész arca ëgyata vér vót.”

elepéz ts. i. 'a hal epéjét elfakasztja' — „Ne szorítsd a fejit, mer elepëzöd!” Sz.: *elepëzödik*

eludvól ts. i. 'magatehetetlen v. beteg embert haláláig gondoz' — „Ha nem köletök a lányomnak, maj eludvól valaki ja házamér.”

ërepöget ts. i. 'csíkokra hasít, fel-darabol' — „Valamikó szépen ërepögetük a szöbb rongyokat, abú szütük a rongypokrócot.” „Lassan ërepögetöm a nagyobb tuskókat is.”

ëvégezkelődik tn. i. 'sokféle otthoni munkát végigcsinál, befejez' — „Télön rövid a nap, rám estelődik, mire ëvégezkelődök a ház körü.”

farás fn. 'a cséplőcsapat azon tagja, aki a gép faránál a szalmával dolgozik'

fehërföd fn. 'agyg' — „A kazán belsejit fehërföddë tapasszuk ki.”

feleszálas mn. 'vegyes szövésű anyag, sőtípusuk és kenderfonál keveréke'

fészökre vet 'egymáshoz bizonyos távolságra, kapával vet'. Így vetik a krumplit, kukoricát, dinnyét, uborkát, újabban a paprikát.

finak fn. 'bögreféle' — „Agyá két finak kukoricát a csibéknek!”

fluta fn. 'zsírban sültött, krumplis sültésztá, amelyet kakaóval hintenek meg'

forगतás fn. 'menyecsketánc'

forगतőszérda fn. 'pünkösdi utáni szerda'. Nr.: Tilalmi nap. Kenyeret nem szabad sütni, mert aki ezen a napon süt, azt baj éri. Szántani sem szabad, mert megforgósodnak a lovak.

formázik tn. i. 'hasonlít' — „Ez a gyermek tisztára jaz apjára formázik.”

fosóka fn. 'korai érésű, apró sárga szilva'

fostosparé fn. 'magasra növő, apró levelű gyomnövény'

fosztalék fn. 'az érett kukoricacsövet borító levelek'

főcsontol ts. i. 'a fa alsó ágait levágja' — „Jó főcsontótam a fákat, hogy ne vögyék ő ja világosságot.”

fűlesfékető fn. 'kontykendő, amelyet a tarkón kötöttek meg, s két szára fűszerűen elállt'

gálánt mn. 'nagyvonalú, gavalléros' — „Ügön gálánt vót a körösztapja, ötszázassá forgata még.”

gallant fn. 'pertli'

gázol ts. i. '(kakas) párizik' — „Lő kő vágni ja nagykakast, mer nem gázója úgy a tyúkokat, ahogy kölene.”

gőrhény fn. (*gőrhent*) 'kukoricaliszból sülttét tésztaféle'

grusavina fn. 'a fias tehén teje, amely forralva összemegy, de fogyasztható' — „Hála a papnak, megelőt a barát, öszünk grusavinát” — mondják, ha valamilyen váratlan kellemetlenség jön közbe

gudura fn. '8–10 méter mély vízmosás'. (Régi neve: *provola*)

gudurázás fn. 'balázsolás, a hívó álla alatt keresztbe tett égő gyertya kíséretében adott áldás torokbaj ellen'

gudurázik tn. i. 'részt vesz a torokbaj elleni áldásban'

gusa fn. 'bőr alatti zsírmirigy az ember nyakán'

gyalogrokka fn. 'kb. másfélméteres egyenes rúd, amely a csöpű fonására szolál' — Térd közé szorítva fontak rajta

gyégyunka mn. 'gyengeelméjű, nem normális'

hamaripite fn. 'habart tésztafű, gyorsan készülő sülttészta'

hujja hsz. 'megszakítás nélkül' — „Égy hujára képes megini egy üveg bort.”

hűzőskülő fn. 'rugósmérleg, amelyen a teher súlyát a rugó nyúlása mögötti skálán lehet leolvasni'

íge fn. 1. 'három szál fonál az áspán'; 2. 'ritka, hiányos haj' — „Neköm má nem sok gondom van ara jaz egy íge hajamra.”

ingbátja fn. (elav.) 'az ing tetején hordott férfi ruhadarab, amely posztóból készűl, magas nyakú, alján fodorral'

ingerkődik tn. 'ingerel, tréfából mérge-sít' — „Mindég evő ja gyermek ingerkődik, ez még komojan vőszí.”

istenre imád kif. 'esdekel, nagyon könnyörög' — „Majd istenre imádtam, hogy ne mõnyön oda, de ő csak azért is.”

istók fn. 'a rokka kerekét mozगतó átviteli rész'

istrángcsűlők fn. 'az istráng végén lévő hurok'

izra hsz. (általában hat.-raggal) 'izben, alkalommal' — „Röggel óta két izrába jis ékezdött esni.”

jaga fn. (csak egyes sz.-ban) 1. 'fogócska' — „Ki jácik jagát?” 2. 'a fogócskában a fogó' — „Tő vagy a jaga!”

kajgana fn. 'tojásrántotta'

kajsa mn. 'nem egyenes szélű ruhaféle, kelme' — „Kajsa ja kendőd, nem jó kötötöd még.”

kalinkó fn. 'vastaghúsú, lapos, nagy, piros étkezési paprika'

kancabocskor fn. (elav.) 'öregek lábra tekert szíjból álló nyári lábbelije'

kanda fn. 'kb. 1 m-es bot, a kandázás kelléke'

kandázik tn. i. 'a *kandázás* nevű gyermekjátékot játssza'

kapalék fn. 'a learatott gabona tarlóján összegereblyézett gabona'

katakönyök fn. 'a disznó vastagbelének zsákszerű kitüremlése, ill. ez megtöltve', lásd még- *kulény*

kéménkotró fn. 'keményseprő'

két testvér gyeröke fn. 'unokatestvér'

kidülőz tn. i. 'megbékél, elfogad' — „Séhogy sē vagyok kidülőzzē az új elnökkē.”

kimihumi fn. 'pontosan meg nem határozott dolog, ez is, az is' — „Mi ja dolog? — Hát kimihumi, mind a süközdiék”; „Ēmōnt az embōr a háztájiba ēgy kis kimihumijēr.”

kiposztól ts. i. 'türelmesen kivár' — „Csak kipoosztótam, hogy hozták a kinyeret.”

kipruntál ts. i. 'kiold, kibogoz' — „Űgy összegubancolódot a fonalam, hogy alig bírtam kipruntáni.”

kitrukkól ts. i. (himzés előtt) sablonnal mintát hoz létre az anyagon' — „Lőgyön ujan jó, legalább trukkoja ki, maj én kivarom.”

klíkker fn. 'agyag- v. üveggolyó'. Sz.: *klíkkerőzik*, *klíkkerőzés*. Ő.: -*luk*, -*acskó*

kocsivágó fn. 'kerekes jármű földbe mélyedő nyoma' — „Vidd ki ja dijóhéjat a kocsivágóba!”

kotyor fn. 'mélyedés, amelyet állandóan v. időszakosan víz tölt meg'

kulény fn., l. *katakönyök*

laksa fn. 'a fejkendőbe tett kemény-papír-csík, amely a kendő tartását biztosítja'

lappandusz fn. 'házilag készített légy-csapó, amely nyélből és az erre fölerősített kerek bőrdarabból áll'

lasikán hsz. 1. 'nagyon óvatosan' — „Csak lasikán vigyétök, ösze nē törjön az üvege!” 2. 'kis mértékben' — „Nē nagyon tűzēj alá, elég, ha lasikán főr.”

létezzhetetlen hsz. 'lehetetlen' — „Létezzhetetlen, hogy nincs ot, amikő én tőtem oda.”

letyvett mn. 'túlérett, málló húsu (gyümölcs)' — „Válogas ki ja barackot! A letyvettek jók lösznek lēkvárnak.”

leveles mn. 'hibás, ludas, bűnös' — „Azé tēs leveles vagy, mé nem vigyáztá rá.”

lifisz 'a zárt ököl mutatójja alatt kidugott hüvelykujjal mutatott fityisz' — Szl.: „Lifisz az órodra!” = Hát még mit nem!

lipángyos mn. 'szédült, mámoros'; ~ *liba* 'az epertől megszédült, mámoros liba'

lipics fn. (-öt) 'igen nagy kockára vágott levestésza'

lokvány mn. 'keményítetlen, formát nem tartó (textília)' — „Az ágyneműt is kikeményicsük, hogy nē lögyön ujan lokvány.”

lotykavíz fn. 'kenyérmosdató víz sütés előtt és után'

lovasràngalócska fn. Gyermekjáték, amelyben az a cél, hogy az egymás nyakában ülő gyereket kibillentsék a helyéről és leszállásra kényszerítsék. Az a pár győzött, amelyik utolsónak maradt „nyeregben”.

luzgó fn. 'alul kifolyóval ellátott fakád, amelyben a ruhát lúgozták'. Ma a levágott disznó húsának sózására, ill. szüretelésre használják.

lukāl tn. i. 'hegyes karóval lyukat csinál a palánta számára' — „Paprika-űtetéskő az embörök lukānak, négy-öt asszon még űteti utánuk a palántát.”

luklabda fn. Gyermekjáték

mēgbagzik tn. i. főtt étel (főleg krumpli) sokáig állva hidegen, meredtté lesz' — „Enek nem számít sēmi, csak önivaló lögyön, akkő jis mēgőszi, ha mēgbagzot.”

mēgirdől ts. i. 'késsel sűrűn bevagdós'

mēgközöl ts. i. 'kocsival közrefog' — „Csak hajcsá ba ja földre, közöd mēg a paprikasort!”

mērögötető fn. 'az, aki v. ami bosszságot okoz' — „Ez a kölök is csak mērögötetőnek van!”

modēs fn. (-t, -ok, -a) 'barna színű bőr-kinövés az emberi testen'. Sz.: *modēsos* —

„Nem szeretők még az orvos előtt ső
lévetközni, mer modésos a hátam.”

murít tn. i. 'mosolyog' — „Csak murított, mikó kérdöztem, hogy minek neki ja pénz.”

mútyak fn. és mn. 'megzápult (tojás)' — „A gyereök a mútyakot is behozta ja tojásokká.”

nesz fn. 'ürügy' — „Átgyüt avā ja neszē, hogy vácsam fő neki ja pézt.”

neszös mn. 'a legkisebb zajt is észlelő' — „A Csipszi észrevősz mindönt, ügön neszös kis kutya.”

níd a kif. 1. 'nézd meg, nézz oda' — „Nem látod? Ott van fölakasztā, níd a !” 2. 'nézd csak!' — „Níd a, mit hozott neköd a mama !”

nyakócín hsz. 'nagykendő nélkül, csak fejkendőben' — „Csoda, hogy megfázott! Nyakócín szaladgát ide-oda, még szomszédba jis.”

nyárászkodik tn. i. '(gyerek) sírva kiabál vmiért' — „Nincs tüle nyugtam, ahogy kihúszom a lábom, má nyárászkodik.”

nyitározik tn. i. 'ismételten, többször nyit (ajtót)' — „Mi a fenét nyitározó! Kimén a meleg.”

nyuszola fn. 'ágy' — „Nem találod? Ott van a nyuszola végibe.”

őregmise fn. (elav.) 'Vasárnap tíz órakor kezdődő nagymise'

öröme napja kif. 'befejezése, elvégzése vminek' — „Hónap csináj rőndöt a kamorába, lögyön má öröme napja.”

összetajcsól ts. i. 'összetapos' — „Szépen égereblézttem a kertöt, de ja kutyák mind összetajcsóták az éjjē.”

pálít ts. i. '(disznót) forrázva foszt meg szőrétől' — „Régöben úgy pörkötük a disznót, de monstanába pálicsuk, így gyorsab is, job is.”

pamoda fn. (-át) 'komatál'. Nr.: Az asszonyok otthon szültek és gyerekágyat feküdtek. Ennek időtartama alatt a rokonság látta el őket. A gyerek keresztanyja háromszor, a testvér kétszer, egyéb

rokon egy alkalommal vitt pamodát. Ez rendszerint a következőkből állt: tyúkhúsleves, levesthús paradicsommártással, paprikás, sütemény, egy üveg bor. A szokás ma is él, de egyszerűbb formában, kevésbé ünnepélyesen, s úgy is mondják, hogy *őni visznek*.

papsipka fn. 'lekvárral töltött, négy sarkán felhajtott sült tészta'

paridomos fn. 'rézfúvós hangszer, tuba'. Sz.: *paridomos*

pároskés fn. 'vékony, rövid nyelű. kb. 10 cm-es pengéjű konyhakés'

pülka fn. 'cserépdarabokból reszelt gyermekjáték'. Sz.: *pülkázik*

píncsip fn. 'a pince lejárata fölé emelt ferde boltozat'

plēngyuha mn. 'rendetlen öltözkű' — „Hogy lehet ijen plēngyuhán kimőni jaz utccára.”

pöntyög ts. i. 'kelletlenül v. gögösen, kényszeredetten válaszol' — „Csak pöntyögött valamit, amikő kérdöztem, hogy hová mén.”

pucál ts. i. 'magjától megtisztít, kimagoz (csonthéjas gyümölcsöt)' — „Lékvárfőzőskő előte való este őszegyütünk szívát pucáni.”

pudár fn. (-t, -ok) 'szőlőcsősz

purutya mn. 'koszos, rendetlen' — „Hogy tunak ijen purutya asszontú megvöni valamit !” Sz.: *purutyaság*

púsinka fn. 'ki nem pattogott, sült szem a kukorica pattogatásakor'

pusztos mn. 'eleven, rakoncátlan (gyerek)' — „A Józsika csuda pusztos gyereök vót, ez még ujan csőndes.”

ragasztó fn. 'ajtó, ablak kerete' — „Csak az ajtót kőne kicseréni, a ragasztója még jó.”

ráncoska fn. (elav.) 'rövid aljú női blúz, a mellnél sok ráncba szedve, nyakig begombolva, derékban szabadon lógott'

rece fn. 'csipkeszegély' — „Tögyé az újára még a nyakára recét !”

rēpuskál tn. i. 1. '(madárfiók) röpköd, a repülést gyakorolja'; 2. 'kisbaba a két kezével repes' — „Ügy ēgyőnyörkötēm bene, ahogy a kocsiiba rēpuskát.”

riŕke fn. 'pajkos, felnötteket utánzó kislány'

ripp-roppra hsz. 'egykeetőre' — „Késén értünk haza, ripp-roppra kötöt valami vacsorát csinánom.”

sēmike fn. 'vékony pertliféle a ruház díszítésére'

sétáló fn. 'a falióra ingája'

sibár fn. 'hat-nyolc szál vesszőből font korbács, szalagokkal díszítve, a sibárolás eszköze). Nr.: december 28-át, Aprószentek napját *sibár napj*-nak nevezik.

sibárol tn. i. 'suprikál'. Nr.: A sibárral fölszerelt gyerekek december 28-án délelött fölkeresik a rokon- és szomszédasszonyokat, lányokat. A következő mondóka közben megsibárolják őket: „Sibarínca, ladinca, hányan vannak az aprószentök a sarokba? — Száznegyvennégyezren. — Feje sē fájjon, keze sē fájjon, lába sē fájjon, háta sē fájjon!” — s eközben az említett testrészt sibárolják. A sibárolók jutalmul pénzt kapnak. A legények csoportosan, kötéllel vagy nadrágszíjjal járvák végig a lányos házakat. Az alapos sibárolás jutalmaként megvendégelik őket. De másnap, dec. 29-én a lányoknak, asszonyoknak van joga visszaadni az előző napon kapottakat.

sing f. 1. 'a koci kerekére húzott abroncs'; 2. 'vaskarika, amellyel a gyerekek karikáznak'. Sz.: *singőzik*

sóskutú fn. 'fából készült sőtartó'

sőtípamuk fn. 'gyapotfonál'

sovánpogánya fn. 'zsír nélküli, egyben süttött vastagabb sültésztá'

súdárkozik tn. i. 'hízelegve megkörnyékez' „Addig súdárkozott körülöttem, még fő nem vötem az ölembe.” (gyerek)

svercöl tn. i. 'árut, élelmet cserélve haszonra tesz szert'

szik fn. 1. 'nyeles merítőháló'; 2. 'hosszú, keskeny, köralakú drótperemű haltartó háló'; 3. 'kötött női szatyor'

szalajt tn. i. 1. 'kerékpár fogaskereke nem fog' — „Dombnak nē möny vele, mer úgysē birsz főmöni, szalajt.” 2. táv. Szl.: „Szalajt az esze” = feledékeny

szápa fn. 'apró hal' — „Még ēgy szápát sē tutunk fogni hajnal óta.”

szarvalás fn. 'egy vasvillányi széna vagy szalma, amelyet összehengerítve a rakodó koci sarkaira helyeznek, hogy tartsa a rakományt'

széleszű mn. 'meggondolatlan, kapkodó' — „Mindönt kéccő kő neki mondani, mer ēfelejtí, ujan széleszű.”

szotyka mn. 'kedvetlen, búsuló' — „Tá valami baj van otthun, hogy ujan szotyka vagy?"

szuszaj fn. 'mindenféle hulladék, vegyes szemét' — „Takaridzs má jē a favágítórú a sok szuszajt!"

tapogaté fn. 'alul és felül nyitott, fávára feszített hálóból álló halászó eszköz, amelyet a halra borítanak, s felül kézzel kiveszik' — „De sok halat fogtam én tapogatéva a Kiskelők alatt, mikő kiöntött a Kanális.”

tempós mn. 'akaratos, makacs' — „Mondhatnak neki akármit, az ujan tempós, hogy úgyis a maga feje után mén.”

terhő fn. 'kocsival szállítandó rakomány, amely egyszerre fölfér' — „Mire mēghoza Purácsikbú ja két terhő kukuricát, jó este lösz.”

térőget ts. i. 'örizget' — „Montam a Jós-kának, hogy mit térőgeti ezt a sok régiségöt.”

tészölög tn. i. 'ittassága következtében tántorog' — „Még hogy ú nem vót részög! Úgy mönt az utcán, hogy csak úgy tészölögött.”

tētunka mn. 'együgyű, málészájú' — „Hogy is tudott hozámöni ahó ja tētunka Jóskáhó!"

Varsányi György

Szófaj-gyakorisági vizsgálatok a mai magyar drámában

Az író feladatáról szólva Juhász Ferenc írja a Népszabadság egyik számában: „Túl-nézve az országhatáron, az emberiség háborzongató bajlistáját elősorolva, az emberiség sorsába helyezve a magyar sorsot — így vállalja föl a terhet. S a programot: a mindent-elmondást. Amit azonban meg kell előznie a mindent-értésnek, a mindent-látásnak.”¹

Századunk valósága igen bonyolult, ezért sokféle módon lehet megközelíteni. Drámairodalmunk utóbbi két évtizedének története a közvetett utak, módok felerősödését mutatja: a történelmi tematika és a vígjáték belső szerkezetének átrendeződését.

Azt látjuk, hogy „a vígjátékhoz fordulók . . . műveiben a népi komédia, a groteszk, a szatíra, az abszurd jellemzői mutatkoznak meg. Nevetünk, . . . de van ebben a nevetésben valami visszafojtottság is, valami keserv is. . . . Vígjáték, . . . de úgy . . . , hogy egyetlen változtatással tragédia lehetne bármelyik. . . .”² Vagyis megfigyelhető a „keserves vígjáték” rendszeres jelentkezése a színpadon.

A vígjátéki fölfokozás, a szituációk megemelésé, a figurák csaknem karikatúraszzerű eltúlzása a művészi kiemelést jelenti. A vígjáték belép az áthatolhatatlanná vált világba, földuzzasztja a jelenségeket, fölnagyítja a hibákat, s ezáltal az alkotó számára megteremti a megjelenítés, az esztétikai birtokbavétel lehetőségét.

S ez a megújult, új funkciókkal gazdagított vígjátéki nyelv több lett így a korábnál. Konzervatív elemek keverednek benne modern vonásokkal. A változatosan pergő dialógusok nemcsak ábrázolnak, hanem politizálnak is. Szellemes replikák, szójátékok, egyéni összetételek és a nyelvi humor különböző ötletei jellemzik a helyzetet és a szereplőt, fejezik ki a konfliktusokat és a fejekben zajló folyamatokat. Előre mozdítják a cselekményt, rejtett utalásokat tartalmaznak, érzékeltetik a tér- és időviszonyokat, a dráma világ atmoszféráját. Ennek megfelelően a nyelv olyan változatos, mint maga a műben ábrázolt világ: átível a szatíráról a groteszken át a paródiáig, a beszélő nevektől a dalbetétekig. . . .

Dolgozatomnak éppen ez a színességében is sok hasonlóságot mutató nyelv a témája. Kiindulásul Lotman szolgált, aki szerint „a színdarab szóbeli szövege. . . egy rendszer nyelvének tekinthető. Ennek a nyelvnek a megtestesülése úgy megy végbe, hogy a szóbeli szöveghez képest véletlen mozzanatok is szerephez jutnak, és ennek következtében az egyértelmű több értelművé válik.”³

Hat drámát vizsgáltam meg az alábbi szempontok szerint:

1. Milyen gyakorisággal fordulnak elő a kiválasztott művekben az igék, az ige-nevek, a főnevek, a melléknevek, a melléknévi ige-nevek, a határozói ige-nevek, a számne-

¹ Juhász Ferenc: Az író felelőssége. Népszabadság, 1974. dec. 14. 6.

² Sziládi János: Történelmi drámák — mai vígjátékok. Színház 1970/10. 15.

³ Lotman: Szöveg, modell, típus Bp. 1979. 409.

vek és a névmások? A vizsgált szófajok száma és aránya az igékhez, illetve a korpusz összes szavához.

2. A kötőszók, a módosító szók és a névelők gyakorisága a drámai szövegben. (Ezt a résztémát máshol foglaltam össze.)

3. Az írói névadás és a megszólítás típusai. Változások.

4. A tájszók, a szakszók, a mozgalmi szók, az argó, a nyelvi durvaság kifejezései-nek, valamint a szalonnyelv „virágainak” típusai.

5. Összegzés.

A feldolgozott művek a következők: 1. Örkény István: Tóték (1967.) groteszk tragikomédia. 2. Szakonyi Károly: Adáshiba (1968.) „keserves vígjáték”. — 3. Hubay Miklós: Egy szerelem három éjszakája; (1960.) zenés tragédia. 4. Déry Tibor: A talpsimogató (1954.) „diákcsíny”-satíra. 5. Fekete Sándor: Akar-e Ön írni lenni avagy a Herkules Akadémia (1973.) ironikus komédia. 6. Hernádi Gyula: Hasfalmetsző Jack (1979.) „történelmi blödli”.

Az első három mű azonos azzal az anyaggal, melyet a Nyelvtudományi Intézet feldolgoz a Mai Magyar Nyelv Gyakorisági Szótárának munkálataihoz. Ebben az esetben a kiválasztás szándékos, a többinél esetleges. A műnemen belül a műfaj kiválasztása a következőkkel indokolható: úgy véltem, hogy a vígjáték nyelve közel áll a spontán beszédhez. Tüzetesebb vizsgálódással ezt kívántam bizonyítani.

Munkámban sokat segített a matematika, mert „ez az aspektus nem hiányozhat a stíluselemzésben még akkor sem, ha számítások, képletek nélkül végezzük az elemzést. . . A statisztikai eredmények, számadatok így jobbára állításaink, megállapításaink verifikálásához szükségesek.”⁴ (Ez több helyen sikerült !)

Bizonyos tehát, hogy egyes módszerek, például a statisztika, a halmazelmélet segíti a nyelvi jelenségek (jelen esetben a szókincs) vizsgálatát. Ez azért is fontos, mert „a nyelvi jel gyakorisága a nyelvi jel alakjával és jelentésével egyenrangú, lényeges, inherens tulajdonság: a nyelvnek nemcsak diakritikus és szemantikai, hanem statisztikai funkciója is van.”⁵

Természetesen ahhoz egyáltalán nem fér kétség, hogy a matematika is kevés önmagában, mert legtöbbször kiigazításra, magyarázatra szorul, „a nyelv alapvető tulajdonságai ugyanis nem mennyiségi természetűek, hanem szerkezetiek, strukturalisak.”⁶

Mennyiségi viszonyok

„Egy-egy nyelvi mű kvantitatív elemzése az azonos ismérvek előfordulási arányainak bemutatását jelenti. Teljes mintavételről lévén szó, érdemes megadni az elemek előfordulásának abszolút számát.”⁷ Ehhez megszámláltam a hat mű összes szavát a címlap és a szereplők felsorolása nélkül. Nem tekintettem a korpuszhoz tartozónak a sor elejére kiemelt szereplőnevet, de ha a név vagy az azt helyettesítő elnevezés (A postás) a szövegben, illetve a zárójeles szerzői utasításban fordult elő, akkor igen.

A hat dráma szövegszavainak száma:

⁴ Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika Bp., 1974. 215.

⁵ Nagy Ferenc: Kvantitatív nyelvészet. Bp., 1972. 210.

⁶ Mištrik: Egzakt módszerek a stilisztikában (in.: A nyelvtudomány ma) Bp., 1972. 410.

⁷ Bodrogligeti András: A szókészlet (in.: Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet Bp. 1972., 63.

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
14 372	15 642	14 203	8 254	15 348	14 372 (össz.: 82 191)

A hat mű közül kettőben (I., VI.) azonos mennyiségű egység található, a Déry-darabban jóval kevesebb (egyfelvonásos !). Az átlagos előfordulás: 13 698,5 szövegszó, az egyfelvonásos nélkül: 14 787,4.

Kiemeltem a vígjátékokból az igéket és a névszókat. Számukat és az összes jelhez viszonyított arányukat mutatják az alábbi sorok:

IGE (a segédigével együtt)

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
	3790	3080	2805	1657	2393	2959
	26,37%	19,1%	18,74%	20,07%	15,59%	20,58%

I G E N É V (a határozói igenévvel együtt)

586	434	489	274	563	448
4,07%	2,77%	3,42%	3,3%	3,65%	3,11%

F Ő N É V (a melléknévként használt főnévvel együtt)

4002	3227	3573	2012	4047	3936
27,84%	20,63%	25,15%	24,37%	26,36%	27,38%

M E L L É K N É V (a főnévként és határozóként használt melléknévvel együtt)

1234	915	1017	638	1437	1210
8,58%	5,84%	7,16%	7,72%	9,36%	8,41%

S Z Á M N É V (a főnévként használt számnévvel együtt)

140	161	251	88	175	362
0,97%	0,98%	1,76%	1,01%	1,14%	2,51%

N É V M Á S

1366	1535	1379	656	1367	1132
9,5%	9,81%	9,7%	7,94%	8,88%	7,87%

Az összehasonlítás azt mutatja, hogy az egyes művekben a szófajok aránya közelit egymáshoz. Az igék és az igenevek mennyisége jóval nagyobb Örkénynél, mint a többiek-nél. Ez a témával magyarázható. A mániákus őrnagy még aludni sem hagyja Tótékat, mindig „dobozolni” akar. Az író az emberi természetnek arra a tulajdonságára utal a társadalmi mondanivalón túl, amellyel úgy próbáljuk valóságos vagy vélt érdekeinket

megvédeni, hogy önmagunk végletes alárendelése árán is igyekezzünk alkalmazkodni a roszhoz, felsőbb értelmét keressük alantas megalázkodásainak — és csak a legvégén lázadunk föl.

Az Adáshibában Szakonyi a köznapiságból, a „tv-család” ürességéből indít. Bírálja a társadalmilag is veszélyes automatizálódást, az értelmes cselekvés hiányát, az elidegenedést. Hol lenne hát jellemzőbb a melléknévek csekély száma? A kevés jelző éppen a beszűkülést, az elidegenedést mutatja.

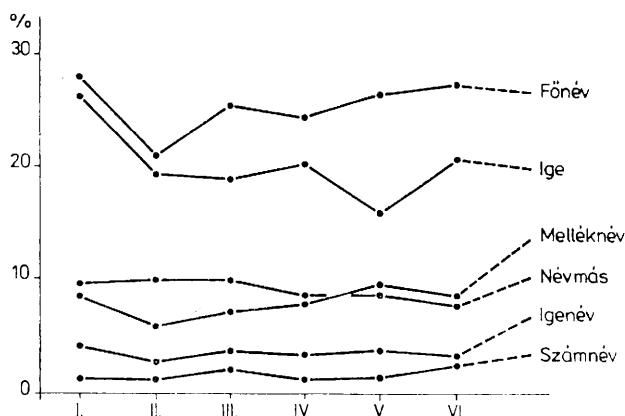
Viszonylag magas a főnevek aránya a dialógusok jelentőségét megemelő Hubay Miklós zenés játékában, melyben a dalbetétek ugyancsak gazdagok stiláris ötletekben, azt érzékeltetve, hogy az emberi felelősséghez a morális — a jó értelemben vett — érzelmesség is hozzátartozik. Ugyanitt a számnévek nagy aránya pedig arra utal, hogy számai (különösen a hármas meseszám) már-már drámai jelképekké válnak, ismétlődésük szinte törvényszerű.

Ugyancsak sok a számnév (2,5%-kal a legtöbb) a Hernádi-műben. Itt azonban ez a rideg elszámoltatás eszköze legtöbbször. A darabban szintén sok a főnév, melyet jelentősen gyarapítanak a többségükben angol tulajdonnevek. A mű valójában nem történelmi vígjáték, hanem a hatalom és a kiszolgáltatottság, az erőszak és az alávetettség, a politika manipulatív oldalának, a gonoszságnak és áldozatainak torz tükré.

Déry drámája didaktikus. Tartalmas szövegszavainak aránya az átlagnak felel meg, jóllehet a legkevesebb adatot foglalja magában. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy „a cselekmény ártatlansága ellenére a darab szövege — különösen Ilus szónoklata a hatalomvágyról — dermesztő asszociációkat ébreszt a történelmi tapasztalatokkal rendelkező emberben. A mű egészére jellemző ez: a szövegnek sokkal több a konnotatív tartalma, mint az a cselekményből, dialógusokból közvetlenül kiolvasható lenne.”⁸

Fekete Sándor komédiájában legkevesebb az ige, de magas a főnév és legmagasabb a melléknév aránya, összefüggésben a tartalommal és a szerző nyelvtերemtő tehetségével. Nem véletlenül szól a darab az írói érvényesülés című tantárgyról.

Az adatokhoz fűzött magyarázat, kiegészítés után grafikonon azt mutatom be, milyen az egyes művekben a szófajok gyakorisági eloszlása. A görbék hasonlóak, valamennyi összetett. Mindegyiken jól látható az igék és a főnevek kicsúcsosodása.

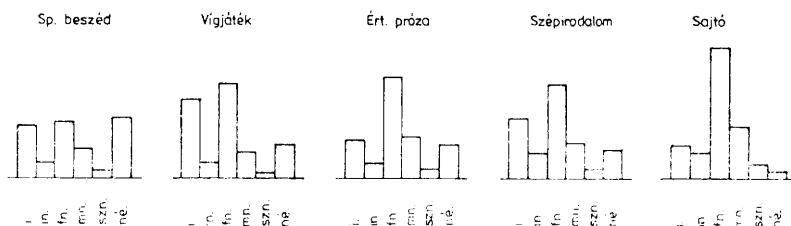

⁸ Mész Lászlóné: Hét komédia. Bp., 1981. 245.

Érdeemes összevetni a szófajok százalékos előfordulását a spontán beszéddel, az értekező prózával, a szépirodalommal (novella) és a napisajttal. Az ehhez szükséges adatokat Szende Tamás dolgozatából és Nagy Ferenc idézett művéből vettem.

Szófaj	Sp. beszéd	Vígjáték	Ért. próza	Szépirod.	Napisajtó
ige	13,83%	20,23%	10,2%	15,75%	9,14%
igenév	3,10%	3,38%	4,4%	5,98%	6,22%
főnév	14,72%	25,28%	27,0%	24,0%	35,55%
melléknév	7,95%	7,34%	10,5%	8,47%	13,86%
számnév	2,01%	1,39%	2,2%	2,2%	-3,61%
névmás	15,11%	8,95%	8,5%	6,99%	2,01%

Diagrammal a sorrend még szemléletesebben ábrázolható, melynek értékeléséhez Mištrik gondolatai adnak eligazítást: „Az összekötések, igék, vonzatok nem jellemzőek a költészetre, amelyben inkább a főnevek, felkilitósók, szubjektívizációs kategóriák a túlnyomóak. Hasonló a helyzet a költői prózában is. Az elbeszélő prózának ezzel szemben összekapcsoló eszközökre, igékre, világos vonzatokra, az idő és mód kategóriájára van szükséges. A társalgási szöveg a névmásokra és az igékre épül.”⁹ Az alábbi rajzból látszik, hogy a drámában az ige, a főnév és a névmás uralkodik, bár az utóbbi nem közelíti meg a spontán beszédbeli gyakoriságot, ehelyett jobban közelít az értekező próza arányaihoz.

A most következő táblázatok azt mutatják, hogyan alakult a vizsgált művekben a szófajok előfordulása, a jelek és jeltípusok száma és a jeltípusarány. A jelek és típusok viszonyát „úgy is fel lehet fogni, mint a művészi alkotás vagy spontán beszélgetés »szókerekési« modelljét. . . , amelynek során az író – beszélő közlésében előrehaladva egyre újabb és újabb szavakhoz kénytelen folyamodni (illetőleg egyre újabb és újabb szavakhoz fordul tudatosan), hogy bizonyos stiláris hatást érjen el.”¹⁰

⁹ Mištrik: Egzakt módszerek a stilisztikában (in. A nyelvtudomány ma) Bp., 1972. 410.

¹⁰ Lotman i. m. 409.

I.

Az előfordulás	Ige	Igenév	Főnév	Mellékn.	Szám-név	Névmás	Össz.
1	460	320	504	291	22	21	1618
2	130	44	144	80	11	18	427
3—5	114	26	110	60	8	26	344
6—10	52	10	48	21	3	15	149
11—20	23	1	26	2	1	10	63
21—30	6	—	10	4	1	4	25
31—50	12	1	5	3	—	4	25
51—	—	—	3	2	—	6	11

jel	3790	586	4002	1234	140	1366
típus	797	402	850	463	46	104
arány	4,76	1,46	4,71	2,67	3,04	13,13

II.

1	488	240	602	229	21	68	1648
2	135	35	158	82	16	17	443
3—5	113	277	138	47	8	30	363
6—10	36	5	76	21	4	23	165
11—20	27	—	29	3	1	9	69
21—30	11	—	2	2	—	9	24
31—50	3	—	5	2	—	5	15
51—	9	—	8	1	—	7	25

jel	3080	534	3227	915	161	1535
típus	822	307	1018	387	50	168
arány	3,75	1,74	3,17	2,36	3,22	9,14

III.

1	610	281	885	351	41	53	2221
2	106	34	200	79	16	18	453
3—5	89	26	276	53	23	35	502
6—10	45	2	55	16	3	24	145
11—20	32	3	43	6	4	13	101
21—30	9	—	12	2	—	6	29
31—50	5	—	6	2	—	2	15
51—	5	—	2	—	—	8	15

jel	2805	489	3573	1017	251	1379
típus	901	346	1479	509	87	159
arány	3,11	1,41	2,42	2,0	2,89	8,67

IV.

1	220	227	429	229	46	23	1174
2	95	18	117	58	20	11	319
3—5	79	13	95	28	24	4	243
6—10	21	3	30	14	14	5	87
11—20	16	—	27	6	5	—	54
21—30	9	—	6	1	6	—	22
31—50	1	—	2	—	2	—	5
51—	1	—	2	—	1	—	4
jel	1657	274	2012	638	656	88	
típus	442	261	708	336	118	43	
arány	3,75	1,05	2,84	1,09	5,56	2,05	

V.

Az előfordulás	Ige	Igenév	Főnév	Mellékn.	Szám-név	Névmás	Össz.
1	537	321	920	498	53	58	2387
2	133	51	221	111	20	13	549
3—5	84	14	195	75	39	13	420
6—10	35	3	73	25	22	5	163
11—20	12	5	37	11	14	—	79
21—30	6	—	11	—	4	—	21
31—50	6	—	3	3	4	—	16
51—	5	—	—	—	5	—	10
jel	2393	563	4047	1437	1367	175	
típus	818	394	1460	723	161	89	
arány	2,93	1,43	2,77	1,99	8,49	1,97	

VI.

1	517	284	364	306	63	47	1581
2	129	34	200	90	26	29	508
3—5	100	26	181	28	20	35	390
6—10	55	4	78	6	10	20	173
11—20	34	—	37	2	4	12	89
21—30	10	—	12	1	—	10	33
31—50	6	—	9	—	1	5	21
51—	5	—	4	—	—	2	11
jel	2959	448	3936	1210	371	1132	
típus	856	348	885	433	124	160	
arány	3,46	1,29	4,45	2,79	2,99	7,09	

A különlegességi indexet többen vizsgálták. Ez Zsilka Tibor szerint azért fontos, mert arra „mutat rá, hogy a szöveg mennyire specifikus, sajátos. Ugyanis kiindulási pontul azokat a szavakat vesszük, amelyek a szövegben csak egyszer fordulnak elő:

$$K_i = \frac{20 \cdot Lf_i}{N}$$

Lf_i = az i -szer előforduló szó

N = az összes jel

... Minél nagyobb a kapott szám, annál kisebb az egyes lexikális elemek előfordulásának valószínűsége, és persze ezzel egyetemben a szöveg információs értéke is növekedhet.”¹¹

A képlet alapján az egyes művek különlegességi mutatója a következő:

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
2,2	2,1	3,1	2,3	3,1	2,2

A három egészen felüli értékkel kimagaslik a Hubay-mű főként a versbetétek miatt és a Fekete-mű, melyet a nyelvi ötletek jellemeznek.

A valószínűségi index a különlegességi mutatóval függ össze. Az egyes szavak előfordulásának nagyobb a valószínűsége a leíró jellegű alkotásokban. A kisebb számok a valószínűségi index számításakor a költői nyelv nagyobb értékéről, esztétikai hatásosságáról tanúskodik. Mištrik szerint a költészetre közel 50% jellemző, a prózára ennél kevesebb. A valószínűségi indexet az alábbi képlet segítségével számítjuk ki:

$$P = 100 - \frac{Lf_1 \cdot 100}{N}$$

Nézzük, hogyan alakulnak a valószínűségi értékek a mai drámákban!

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
88,9%	89,5%	89,6%	89,3%	84,1%	89,1%

Az indexek valamennyi írásban kiegyenlítetten magasak. Ez az egyik jele annak, hogy a vígjáték különböző válfajai az élőbeszédhez állnak közel, bár ennek igazolására nem vállalkozom.

A korpusz jellegének matematikai tulajdonságára az iterációs index is jellemző, mely a szövegszók ismétlődését mutatja meg. Számítása az alábbi képlettel lehetséges:

$$L_i = \frac{N}{i} \quad \begin{array}{l} N = \text{az összes jel} \\ i = \text{a szófaj előforduló szövegszavainak száma} \end{array}$$

Számított értéke két szófaj esetén a következő:

Szófaj	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
ige	3,9	5,07	5,05	4,9	6,4	4,7
főnév	3,5	4,8	3,9	4,1	3,7	3,6

„A gyakoriság összefügg a beszélőnek az ismétlésre való hajlamával és a hallgatónak a pontosság iránti igényével.”¹² Ebből következik, hogy az ismétlődési index fordított-

¹¹ Zsilka Tibor i. m. 215.

¹² Zsilka Tibor: i. m. 215.

tan arányos az előforduló szövegszavak számával. Valamennyi vígjátékban az is megfigyelhető, hogy mivel a főnevek száma nagyobb az igékénél, simétlődése kisebb.

Érdemes megnézni a szókincs gazdagságát is. Ez a számítás Guirau szerint (idézi Zsilka i. m. 18) akkor értékelhető, ha a korpusz legalább 10 000 szót tartalmaz.

A szókincs gazdagságát Guiraud képletével számítottam ki:

$$R = \frac{V}{N}$$

A képletben a V a jeltípusok számát jelenti. A számítást ismét két szófajjal végeztem el azzal a megjegyzéssel, hogy s zerső a felső határt 51-ben, az s lsőt 0,02-ben határozza meg, tehát az intervallum igen nagy.

Szófaj	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
ige	6,6	6,5	7,8	4,9	6,6	7,3
főnév	7,09	8,1	12,4	7,7	11,7	7,6

Érdemes a számításokat olyan mutatóval befejezni, amely a különböző szófajoknak az igékhez viszonyított arányát fejezi ki:

Szófaj	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
i./igenév	6,4	5,7	5,7	5,9	4,2	6,6
i./fn.	0,9	0,9	0,7	0,8	0,5	0,7
i./mn.	3,1	3,3	2,7	2,6	1,6	2,4
i./szn.	27,0	25,3	11,1	18,8	13,1	2,6
i./névm.	2,7	2,0	2,0	2,5	1,7	7,9

Az önmagukért beszélő számokat érdemes összehasonlítani a Szabó Zoltán idézte Busemann-féle hányadossal. Ott is a melléknév rovására alakult az eredmény. A drámában 11,2-ben jelöli meg az igéhez viszonyított értéket. Ez az arány a magyar művekben kisebb, tehát ezekben még kevesebb a melléknév, mint egyébként a műnem többi műfajában átlagosan, viszont megközelíti a spontán beszédét, ahol az ige — melléknév aránya 1,7. (A hat komédiában átlagosan 2,6.) Az ige — igenév arányát tekintve szintén közeli értéket kapunk (a spontán beszédben ez 4,4 — a vígjáték átlaga 5,7), valamint az igék és főnevek összehasonlításában (beszédbeli arány 0,9 — a hat drámában 0,76).

Ezek a számok már-már bizonyító erejűek arra nézve, hogy a drámai szöveg sok tekintetben a spontán beszéd törvényei (?) szerint építkezik. Csak viszonyításul közlök egy néhány Fischertől vett adatot (l. uo.): jogi szövegekben az ige — melléknév arány 20,0, a regényekben 32,5, tudományos szövegekben pedig már 75,5.

A szófajok típusai

A mennyiségi mutatók után meg kell vizsgálni az egyes művekben a szófajok típusait.

Az i g é k e t két szempont szerint csoportosítottam: jelentésük szerint (cselekvés, történes, létezés) és szerkezetük (igekötős, igekötő nélküli). Megjegyzésül annyit, hogy a létige ragozott alakjait külön-külön típusnak tekintettem (vagyok, vagy, van stb.) így az alakok megterheltsége kisebb, tehát könnyebben vizsgálható. A pontosság érdekében azonban zárójelben megadom a szótári alakok számát is:

Típus	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
cselekvés	588	740	742	556	720	738
történes	192	76	142	90	83	96
lét.(szót.)	15(10)	12(8)	15(12)	14(6)	13(9)	20(12)
segédige	2	2	2	2	2	2
igekötős	505	432	505	342	332	46
i. nélkül	290	388	394	310	484	386

A táblázat jól mutatja, hogy mindenütt vezet a cselekvést jelentő ige. Valamennyi műben több az igekötős, mint az igekötő nélküli alak. A jelentés szerinti gyakorisági listán viszont a létige áll elől. Ez várható volt, hiszen „a gyakoriság... összefügg az azonos gyakoriságú szavak számával... , a szót alkotó fonémák számával, sőt etimológiájával is: a leggyakoribb szavak a legrövidebbek, legősibbek.”¹³

A leggyakoribb ragozott alakú létigéket megadom egy táblázatban, előfordulásuk számát is jelezve. A kimutatást a két leggyakoribb cselekvő ige egészíti ki, összehasonlításként:

Igealak	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
<i>van</i>	107	108	138	64	120	92
<i>vagy</i>	45	12	62	21	32	15
<i>nincs</i>	26	29	45	15	35	13
<i>lesz</i>	19	22	47	12	30	37
<i>vél</i>	39	77	76	10	32	99
<i>tud</i>	70	144	89	45	72	140
<i>mond</i>	47	109	78	27	39	59

Most pedig lássuk az igék csökkenő abszolút gyakoriságát az első 15 helyen állók esetében. Ehhez a táblázathoz a létigék ragozott alakjainak számát összeadtam, így a

¹³ Mištrik i. m. 410.

most feltüntetett lexéma magában foglalja a korábban külön típusnak tekintett alakokat is. Ezért abszolút a lista!

Szám	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	<i>van</i> ¹⁹¹	<i>van</i> ²³⁴	<i>van</i> ²⁸⁴	<i>van</i> ¹²⁷	<i>van</i> ¹⁸⁴	<i>van</i> ²⁶²
2.	<i>tud</i> ⁷⁰	<i>tud</i> ¹⁴⁴	<i>tud</i> ⁸⁹	<i>tud</i> ⁴⁵	<i>kell</i> ⁸¹	<i>tud</i> ¹⁴⁰
3.	<i>néz</i> ⁵⁷	<i>mond</i> ¹⁰⁹	<i>mond</i> ⁷⁸	<i>ért</i> ²⁸	<i>tud</i> ⁷²	<i>kell</i> ⁶⁸
4.	<i>csinál</i> ⁴⁹	<i>akar</i> ⁸⁰	<i>lesz</i> ⁶⁷	<i>mond</i> ²⁷	<i>akar</i> ⁵⁴	<i>mond</i> ⁵⁹
5.	<i>mond</i> ⁴⁷	<i>néz</i> ⁷⁸	<i>lái</i> ⁵⁷	<i>akar</i> ²⁵	<i>lái</i> ⁴⁶	<i>akar</i> ⁴⁸
6.	<i>jön</i> ³⁹	<i>kell</i> ⁷⁷	<i>nincs</i> ⁴⁵	<i>néz</i> ²³	<i>kér</i> ⁴⁵	<i>lesz</i> ⁴⁰
7.	<i>hall</i> ³⁷	<i>lesz</i> ⁶⁷	<i>akar</i> ⁴¹	<i>lesz</i> ²³	<i>lesz</i> ⁴⁵	<i>lái</i> ³²
8.	<i>akar</i> ³⁷	<i>lái</i> ⁶³	<i>kell</i> ⁴¹	<i>felál</i> ²¹	<i>mond</i> ³⁹	<i>mutat</i> ²⁶
9.	<i>kér</i> ³²	<i>lehet</i> ⁴³	<i>megy</i> ³⁵	<i>leül</i> ¹⁹	<i>nincs</i> ³⁵	<i>gondol</i> ²⁵
10.	<i>tetszik</i> ²⁹	<i>megy</i> ³⁸	<i>szeret</i> ³⁰	<i>lái</i> ¹⁸	<i>ért</i> ²¹	<i>meghajol</i> ²⁴
11.	<i>nincs</i> ²⁹	<i>ért</i> ³⁵	<i>vár</i> ²⁹	<i>jön</i> ¹⁷	<i>áll</i> ²⁰	<i>meghal</i> ²³
12.	<i>lesz</i> ²⁷	<i>nincs</i> ³⁵	<i>jön</i> ²⁹	<i>kell</i> ¹⁶	<i>kezd</i> ²⁰	<i>beszél</i> ²²
13.	<i>kezd</i> ²⁶	<i>szeret</i> ³⁰	<i>kezd</i> ²⁵	<i>nincs</i> ¹⁶	<i>ír</i> ¹⁹	<i>tart</i> ²¹
14.	<i>lái</i> ²⁵	<i>hisz</i> ²³	<i>hisz</i> ²⁴	<i>viszonyul</i> ¹⁵	<i>köszön</i> ¹⁸	<i>hisz</i> ²⁰
15.	<i>szeret</i> ²⁰	<i>eszik</i> ²²	<i>lehet</i> ²³	<i>tesz</i> ¹⁴	<i>gondol</i> ¹⁶	<i>marad</i> ²⁰

A gyakoriak után az egyedi szóalkotások:

- I.: *dobozol*⁶, *begörkorcsolyázik*
 II.: *agyonigazít*, *elhisztiz*, *visszafészkelődik*
 III.: *bedalol*, *lábjegyzetel*, *sztévizsgálódik*
 IV.: *visszaházasodik*
 V.: *becsöngettyűz*, *bunkócskázik*, *kizakatol*, *konferenciázik*, *oszizik*, *madárkáz*, *előliheg*
 VI.: *nyegléskedik*

A főnevek osztályozása természetesen a köznevek és a tulajdonnevek elkülönítését jelentette, illetve a közneveken belül a jelentés szerinti csoportosítást. Külön jelölöm a melléknévként (jelzőként) előforduló főnevet. A következő táblázat a jelek számát mutatja és a tulajdonneveknek valamint a jelzői szerepben állóknak a köznevekhez viszonyított arányát:

Szófaj	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
köznév	3505	2563	3045	1694	3485	3155
tuln.	494	655	509	303	556	771
arány	14,09%	25,36%	16,72%	17,89%	15,95%	24,44%
jelzőként	3	9	19	15	6	10
arány	0,09%	0,35%	0,62%	0,89%	0,17%	0,32%

A köznév típusai: test és része, ház és berendezés, színpadi és egyéb kellék, családi és egyéb viszony, foglalkozás, hivatás, öltözk, technika, állapot, érzelem, tulajdonság, állat, növény, használati tárgy, étel, ital, cselekvés, fogalom, katonai kifejezés, hangutánzás, időjelölés, vallás, természet, megszólítás, sport, nép, faj, orvosi, jogi kifejezés, irodalom, esztétika, etika, pedagógia, könyvkiadás, közgazdaság, meggyőződés, elv, egyéb.

A sokféleség rendezés nélkül is látható: egyaránt találunk konkrét és elvont főneveket csakúgy mint egyedi, gyűjtő- és anyagneveket. A tematikus gazdagság azonban elgondolkoztat. Természetes, hogy minden előadásra szánt műben találkozzunk a színpadra és kellékekre vonatkozó főnevekkel éppúgy, mint a felsoroltak többségével. A katonai kifejezések gyakorisága ezzel szemben megdöbbentő. Ezek nem hiányoznak egyetlen darabból sem. Jelenlétükkel állandóan kísért a háború képe vagy főtémaként vagy mellékesként. Ez utóbbira jó példa az Adáshibában az agressziót bemutató tv műsor. Azaz harmincöt–negyven évvel a második világháború után is az aktív szókincsébe tartozik a militarizmus terminológiája mindenkinek: írónak és hősenek, olvasónak és nézőnek, idősenek és fiatalnak. A fegyverkezés és a pusztulás mint múlt és mint jelen. És mindez a vígjáték ürügyén! (Íme egyik bizonyíték a keservességre!)

Az alábbiakban megadom a 10 leggyakoribb köznevet, majd az egyedieket:

Sz.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	őrnagy ¹⁸⁰	tévé ⁷⁹	élet ⁴⁰	ajtó ²⁷	ember ⁵³	úr, feleség ⁹²
2.	úr ¹²³	ember ⁴⁴	vers ³⁸	professzor ²⁶	fiú ⁴⁰	mama ⁵⁷
3.	fiú ³⁹	kéz ³⁶	ajtó ³⁴	szem ²²	kisasszony ³³	fenség ⁵⁶
4.	ajtó ³⁷	ajtó ³³	költő ²⁹	fiú ²¹	világ ²⁸	fiú ⁴⁴
5.	csend(ő) ³⁶	fej ²³	ablak ²⁸	ember ²⁰	költő ²⁷	ember ³³
6.	apu ³⁰	szó ²¹	ember ²⁷	anya ¹⁹	krónikus ²⁴	barát ²⁹
7.	ember ²⁶	nő ²⁰	elkelt ²⁵	szülő ¹⁹	mondanivaló ²³	őfensége ²³
8.	baj ²⁴	hang ¹⁹	lakás ²⁴	közönség ¹⁸	vers ²²	rendőr ²²
		hal, ház ¹⁹	zene ²⁴		név ²²	
9.	kislány ²¹	élet ¹⁷	pengő ²³	anya ¹⁵	mű, élet ²⁰	élet, ²¹
10.	hely ²⁰	szoba ¹⁶	szó ²⁰	hang, baj ¹⁴	szó, úr ¹⁹	férfi ²¹
						herceg ¹⁷

Egyedi szóalkotások:

- I.: margóvágó²², dobozolás⁸, partizánveszély⁴, szőrnagy³, hasbőség
 II.: borüggy, gázüggy, otthonzag, zsiroskenyér-korszak
 III.: botlóbaltada, főtész⁸, jellemgróf, mátyúkszem, tetűfészek
 IV.: álproli, élhülyönc, káderlovag, tanszemélyzet, mindentjobbantudás
 V.: atomgalóca, árvapetekomplexus, lógus, peteség tagzárlat, díjtan, mélymagyar, névkomplexus, közöltatás, nem-írás
 VI.: mintaapa, szükségstörvény

A felsorolás jól mutatja, mennyire közel állnak egymáshoz, gyakran azonosak is a magas indexű főnevek, ugyanakkor az egyedi szóteremtés jellemző az íróra és a műre.

A tulajdonnév típusai

A véletlenszerűség (egy bizonyos határon belül) minden szó — így a tulajdonnév — előfordulásának is velejárója. Nagy Ferenc szavaival élve „a statisztikai véletlenszerűséget az illető szó (név) előfordulásának valószínűségével, egy objektív számmal fejezzük ki. ... A nevek szöveggyakorisági eloszlása a nyelv összes elemének és azok bizonyos tulajdonsággal rendelkező részhalmozatainak gyakorisági eloszlását követi, azaz sok név egyszer, kevés név sokszor fordul elő.”¹⁴ Ez annál is inkább így van, mivel a legújabb kutató-

¹⁴ Nagy Ferenc i. m. 210.

sok szerint a tulajdonnevek sem csak azonosító elemei a nyelvi rendszernek, hanem „gyakran szintaktikai felhasználhatóságukkal is összefüggő jelentésük, konnotációjuk, ezenfelül pedig bizonyos esetekben meghatározott stílusértékük van.”¹⁵

Típus	A jeltípus száma					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
Személynév						
1. Vezetéknév + keresztnév (<i>Tót Gyula</i>)	4	2	5	10	35	21
2. Vezetéknév + cím, rang (<i>Mikulitz hadnagy</i>)	4	—	2	—	1	20
3. Vezetéknév (<i>Tót</i>)	22	9	25	8	46	23
4. Két vezetéknév (<i>Rippl-Rónay</i>)	1	—	1	—	1	1
5. Rövidítés (<i>P. Howard</i>)	—	—	—	—	2	4
6. Becézett vezetéknév. (<i>Tótoskám</i>)	2	—	—	—	—	—
7. Vezetéknév + -ék képző (<i>Bódogék</i>)	2	2	1	—	—	—
8. Keresztnév (<i>Lajos</i>)	5	6	15	5	25	18
9. Keresztnév + kics. kép. (<i>Mariska</i>)	5	4	4	4	—	—
10. Elferdített név (<i>Zedvig</i>)	1	—	2	—	—	—
11. Becenév (<i>Dönci</i>)	3	—	2	1	—	1
12. Gúnynév (<i>Süsü</i>)	1	—	—	—	—	—
13. Asszonynév, teljes (<i>Gizi Gézané</i>)	2	2	1	—	—	—
14. Asszonynév, nem teljes (<i>Bódogné</i>)	2	2	2	1	—	—
15. Asszonynév, idegen (<i>Mrs. Langtry</i>)	—	—	—	—	1	6
16. Királynév (<i>Ferenc Ferdinánd</i>)	1	1	—	—	—	9
Állatnév						
17. Állatnév, köznyelvi (<i>Micu</i>)	1	—	1	—	—	—
18. Állatnév, tudom. (<i>Nepiphera alba</i>)	—	—	—	—	—	1
Földrajzi név						
19. Bolygó (<i>Saturnus</i>)	—	2	1	—	2	2
20. Földrész (<i>Amerika</i>)	—	1	3	—	4	2
21. Égtáj (<i>Dél</i>)	—	—	1	—	1	3
22. Ország (<i>Anglia, Német Birod.</i>)	1	1	5	1	4	12
23. Ország, ráértéssel (<i>Olasz</i>)	—	2	—	1	—	—
24. Országgrész (<i>Szibéria</i>)	—	—	2	—	—	—
25. Város (<i>London</i>)	2	7	10	3	10	10
26. Város, elképzelt (<i>Tahófalva</i>)	—	—	—	—	1	—
27. Városrész (<i>Kelet-London</i>)	—	2	1	—	1	1
28. Utca (<i>Via Veneto</i>)	—	2	3	—	—	5
29. Hegy (<i>Bábonny</i>)	1	—	1	—	1	1
30. Folyó, tó (<i>Szajna</i>)	1	6	1	—	1	1
31. Sziget (<i>Bahama</i>)	—	2	—	—	—	—
32. Egyéb (<i>Déli pályaudvar</i>)	—	—	2	—	1	2
33. Intézmény, szervezet (<i>Magyar Akadémia, DISZ</i>)	2	5	14	1	17	6
34. Intézm., ráértéssel (<i>Mélyéptű</i>)	—	2	—	—	5	1
35. Cím (<i>Gázol-duett</i>)	2	3	30	1	35	—
36. Cím, ráértéssel (<i>És</i>)	1	—	12	—	4	—
37. Ünnepe (<i>Nemzetközi Nőnap — hibás !</i>)	—	—	—	—	1	—
38. Díj (<i>József Attila-díj</i>)	—	—	3	—	6	—
39. Márkanév (<i>Cinzano</i>)	1	7	2	—	2	—
40. Stilisztikum (<i>Mester</i>)	—	—	—	—	1	—
41. Egyéb (<i>Jézus Krisztus</i>)	3	2	11	—	2	12

¹⁵ Balázs János: A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében (in.: Ált. ny. tan. 1. Akadémiai, Bp. 1963. 38.

A tulajdonnevek fajtáinak bemutatása után az írói névadás és a megszólítás problémáival foglalkozom. Ebből a szempontból irreveláns a Hasfelmetsző Jack című darab, mert nevei és megszólításai nagyrészt az angol nyelvterületre jellemzőek (*Mr., Lady* stb.), ezért a kimutatásban ezeket nem szerepeltettem. Őt mű is értékelhető képet ad a mai magyar nyelvszokásról, pontosabban annak irodalmi tükröződéséről.

Először a névadásról! A szépirodalomban a nevek és a helynevek gyakran hordoznak valamilyen stílusértéket — mint már említettem. Így van ez a vizsgált művekben is. A *Zalavári* vagy a *Melitta* romantikusan előkelő, a *Jót* és a *Bódog* hétköznapi, a *Vanda* divatos, az *Yvette* idegenszerű, az *Oszika* nevetséges stb.

A feldolgozott darabokat tekintve nem értek egyet Nagy Ferencel, aki azt írja, „Ha az irodalmi szövegek tulajdonneveit előfordulásuk csökkenő sorrendjében írjuk fel, pontos eligazítást kapunk a fő-, a mellék- és az epizódszerepekről.”¹⁶ Ellenkezőleg, sokszor éppen azt figyelhetjük meg, hogy már a címlap is szelektál: egyes szereplőket névvel jelöl (*Tót, Bálint*), másokat ranggal, foglalkozással vagy a rá jellemző állapottal (*Az őrnagy, A postás, Katonaszökevény*). A „névtelenség” sem mindig epizodistát tételez föl, mint amilyet például az „*Inas*”, hanem lehet a főszereplő megjelölése is (*Az őrnagy*). Mindez nem szokatlan sem a magyar, sem a világirodalomban.

Örkény művében valójában a főhős nem egyetlen személy, hanem a névtelen, megfoghatatlan, épp ezért félelmetes hatalom képviselője. Némely vonatkozásban hasonlít Gogol Köpönyegének tekintélyes személyéhez vagy a más okból ismeretlen Kafka-hőshöz, aki A perben még *Joseph K.*, A kastélyban már csak *KK*.

A mai magyar drámában a névadás helyenként megdöbbentő (*Dr. Eggenberger Alfréd*, hétéves kisfiú), ahol a doktori cím és az értelmező egymást kizáró ellentéte a háborzongató humor egyik megnyilvánulása. Máshol (*Dönci, a fiúk, harminc fölött*) a gyermekkori becenév és a jelenlegi (ti. darabbeli) életkor föltüntetése szintén a komikum forrása. Nem ritka a félig-meddig valószínűtlen szereplők legendabeli elnevezése (*Gáspár, Menyhért, Boldizsár, a három királyok*). Fellépésük Hubay darabjában szeretetreméltóan, de könnyekre fakasztóan ellentmondások.

Beszélő neveket alkot Déry (*Okos Elemér, Rendes Péter*), ugyanígy Fekete Sándor (*Kandi Dániel*), így alig kell szavakkal, tettekkel hosszadalmasan bemutatni a figurákat. Természetesen ennek a névadásmódnak is vannak hagyományai (Csokonai: *Tempefői*).

A Herkules-Akadémiáról szóló darabban nem annyira a nevek, mint inkább a hatásos értelmezők hordozzák találóan az író véleményét: *Pangl Oszkár, az érvényesülés titkainak tudója; Kandi Dániel, az eszményi tanítvány; Teller Yvette, az európeér* stb.

A hat drámában leggyakoribb az egyszerű, mindennapi névhasználathoz igazodó elnevezés. Íme egy néhány példa az előfordulási index föltüntetésével:

*Tót*¹⁶³, *Emberfi*⁸², *Okos*⁶⁰, *Szücs*³⁴, *Bódog*¹⁹
*Imrus*⁷⁹, *Mariska*⁶⁸, *Júlia*⁶⁰, *Ágika*⁵⁸, *Lajos*⁵⁶, *Kati*⁵², *Bálint*⁴⁶

A megszólítás problémái, típusai, változásai

Nyelvünk (és így irodalmunk) történetében mindig nehézkes volt a megfelelő megszólítás kiválasztása, elterjesztése. Az okok egyrészt társadalmiak (osztályokra, rétegekre tagozódás miatti rossz beidegződések, hamisan értelmezett presztízs), másrészt a magyar nyelv sajátosságaiból adódók (megszólításként több névmás használatos (*ön, önök, maga, te, ti, kend*), több igealak (*mész, megy, mentek, mennek*). A legtöbb gondot az okozza, hogy nálunk is megvannak, mindig is megvoltak „a nem kölesönös megszólítási formák az

¹⁶ Nagy Ferenc i. m. 210.

aszimmetrikus hatalom valamennyi párjára nézve: vendég és pincér, tanár és diák, apa és fia, munkáltató és alkalmazott között.”¹⁷

A ma élő nyelvhasználati formák egyszerűbbek a korábbiaknál.

Az egyes megszólítások jobban kötődnek az adott szituációhoz, a beszédpartnerhez. Kezd kialakulni az uram, az elvtárs stb. használati köre, de még mindig nincs egy (vagy néhány) általános megszólítási formánk. Éder Zoltánnal együtt föltehetjük az idézett kérdést: „Minek nevezzetek... kedves Polgártársam, hogy az emberi egyenlőség alapján szólhassunk egymáshoz ebben az újfajta társadalomban, és hogy megszabaduljunk a nyelvi kapcsolatteremtésben föl-fölbukkanó antidemokratikus hagyományoktól?”¹⁸

Es hogyan szólítják egymást a szereplők a mai vígjátékokban?

Típus	Példa	Előfordulás				
		I.	II.	III.	IV.	V.
1. Vezetéknév	<i>Tót</i>	+	—	—	—	+
2. Vezetéknév + <i>úr</i>	<i>Tót úr</i>	+	+	—	—	+
3. Jelző + vezetékn. + <i>úr</i>	<i>Kedves Tót úr</i>	+	—	—	—	—
4. Jelző + vezetékn.	<i>Kedves Tót</i>	+	—	—	—	—
5. Vezetéknév + <i>-ék</i>	<i>Tótlék</i>	+	—	—	—	—
6. Jelző + Vezetéknév + <i>-ék</i>	<i>Kedves Tótlék</i>	+	—	—	—	—
7. Jelző + asszonynev	<i>Kedves Tótné</i>	+	—	—	—	—
8. Rang + <i>úr</i>	<i>Hadnagy úr</i>	+	+	+	+	—
9. Jelző + fogl. + <i>úr</i>	<i>Kedves doktor úr</i>	+	—	—	—	—
10. Hat. + jelző + fogl. + <i>úr</i>	<i>Mélyen tisztelt őrnagy úr</i>	+	—	—	—	+
11. J. + fogl. + <i>úr</i> + <i>kérem</i>	<i>Méltóságos professzor úr kérem</i>	+	—	—	—	—
12. Bec. v. név + birt. szrag	<i>Tótocskám</i>	+	—	—	—	—
13. Foglalk. + <i>bácsi</i>	<i>Postás bácsi</i>	+	—	—	—	—
14. Vezetéknév + <i>bácsi</i>	<i>Szücs bácsi</i>	—	+	—	—	—
15. Keresztnév	<i>Sándor</i>	+	+	+	+	+
16. Keresztnév + kics. képző	<i>Ágika</i>	+	—	—	+	+
17. Keresztnév + birt. szrag	<i>Lajosom</i>	+	+	—	—	—
18. J. + keresztnév + birt. szrag	<i>Édes jó Lajosom</i>	+	+	—	+	—
19. Keresztnév + <i>úr</i>	<i>Krisztoz úr</i>	+	+	—	—	—
20. J. + keresztnév + <i>úr</i>	<i>Kedves Kr. úr</i>	—	+	—	—	—
21. Becenév	<i>Dönci</i>	—	+	+	+	—
22. Keresztnév + toldalék	<i>Mariskám</i>	+	—	—	+	—
23. Rokonságnév	<i>(az) Apu</i>	+	+	—	—	—
24. Rokonságnév + <i>kérem</i>	<i>Anyu kérem</i>	+	—	—	—	—
25. Rokonságnév + bi. szrag	<i>Kislányom</i>	+	—	—	+	+
26. J. + rokonságnév + bi. szrag	<i>Kicsi lányom</i>	+	+	—	—	—
27. Rokonságnév kapcs. nélkül	<i>Fiam</i>	+	+	—	+	+
28. Fn.-ként mn. + b. szrag	<i>Kedvesem</i>	+	+	+	—	+
29. Névmas + fn.	<i>Te gyerek</i>	+	—	—	+	+
30. Személyes névmás	<i>Maga</i>	+	+	+	+	+
31. Régies szem. névmás	<i>(Kis)kegyed</i>	—	—	—	—	+
32. J. + névm. + rag	<i>Kedves mindannyiuk</i>	+	—	—	—	—
33. Fn. + b. szrag	<i>Asszonyom</i>	—	+	+	—	—
34. Szalonnnyelvi	<i>Oszi bátyám</i>	—	—	—	—	+
35. Modoros	<i>Nagysád (szívem)</i>	+	+	+	+	—
36. Megszólítás helyett	<i>Kérem (szépen)</i>	+	+	+	—	+
37. Argó	<i>Öreglány</i>	—	—	+	+	—
38. Cím	<i>Fenség</i>	—	—	—	—	+

¹⁷ Fabricius-Kovács Ferenc: A nyelv szociális jellegéről (in.: Ált. ny. tan. VIII. 1972. 382.)

¹⁸ Éder Zoltán: Minek nevezzetek? (Népszabadság 1981. IV. 4. 6.)

A táblázat jól szemlélteti a típusokat, a gyakoriságot (azt, hogy az illető típus hány műben fordul elő) és a változást avval a megjegyzéssel, hogy a ma már használaton kívülre kerülő megszólításmódok vagy a tényleges megszólítást helyettesítő fordulatok a jellem, a függőségi viszony, a szituáció, a kor vagy a korszak jellegére utal az írói atmoszférateremtés fontos eszközeként. A „mélyen tisztelt. . .” formula ma már csak levélben, kérvényben használatos inkább.

A legtöbb drámabeli változat a mai köznyelvben, a választékos, udvarias nyelvhasználatban is megszokott (*Yvette kérem*), esetleg a mozgalmi vagy hivatalos érintkezésben (*elvtárs, kartárs*), ill. az igénytelenebb, olykor durva rétegben (*csaj*). Ez és az ehhez hasonló típusok terjednek az ifjúsági nyelvben is, onnan pedig tovább, jobban a kíváncsiságnál, behatolnak az irodalomba is, már nem mindig stilisztikumként, hanem szürkítve, rontva anyanyelvünket, egyszersmind a kommunikáció kulturáltságát. Feltehető, hogy a hanyag, nyegle megszólításmód, beszédmodor egyfajta nem kívánatos életszemlélet nyelvi magatartásban megnyilvánuló negatív jele. Ezért itt is felvetődik az írástudók felelőssége: melyik forma válik mintává, általánossá.

A melléknév típusai

A melléknév — amint a mennyiségi kimutatásnál látható — nem túlságosan jelentős számú, mintegy 6–9%-nyi értéket képvisel.

Osztályozása az előzőkhöz hasonlóan a jelentés és a funkció alapján lehetséges, ide számítva az alkalmilag főnévként használt melléknveket, a melléknévi határozókat és az olyan melléknévi használatú szavakat, amelyek csak a megelőző szóval együtt fejeznek ki teljes melléknévi tartalmat.

A felsoroltakon kívül a komédiákban előforduló melléknvelek érzékelhető, elgondolt vagy szokássá vált tulajdonságot, valamivel való ellátottságot vagy annak hiányát, nagyságot, mértéket, származást, valahová való tartozást, népet, nemzetet, rangot, állapotot, vallást, pártállást vagy időbeli vonatkozást fejeznek ki. A következő táblázat a 10. leggyakoribb melléknvet mutatja, majd ismét az egyedi szóalkotásokat sorolom föl.

Sz.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	jó ⁹⁰	jó ⁵⁸	jó ⁵⁰	édes ²¹	jó ⁴⁷	jó ³⁵
2.	kedves ⁶⁸	kis, kicsi ⁴⁹	kis ³⁶	helyes ¹⁹	nagy ³⁹	nagy ²³
3.	édes ⁴⁸	szép ²⁴	nagy ²⁵	jó ¹⁸	magyar ³⁶	fontos ²¹
4.	kis ³⁴	nagy ²³	új ²³	kedves ¹⁵	szép ¹⁷	walesi ¹⁵
5.	mély ³²	kedves ²⁰	szép ¹⁹	bal ¹⁴	új ¹⁴	új, amerikai ¹²
6.	nagy ²⁹	egész ¹²	régi, üres ¹¹	vékony ¹²	drága ¹²	nehéz, hülye ¹⁰
7.	szép ²⁵	régi, éves ¹⁰	óriási ⁹	kis ⁸	árva ¹⁰	királyi ⁹
8.	szabad ²⁴	kíváncsi ⁹	halk ⁹	igazi ⁸	irodalmi ⁹	szép, kedves ⁸
9.	kicsi ¹¹	rossz ⁸	fiatal ⁷	hangos ⁸	tróbi ⁸	udvari, bal ⁷
10.	fontos ⁸	családi ⁷	kedves ⁶	szegény ⁷	szegény ⁶	tűkos ⁶

A fentiekből kitűnik, hogy a legjobban megterhelt (elkoptatott) melléknvelek szinte mindenütt ugyanazok, mint a spontán beszédben: *jó, kis, nagy, édes* (átvitt értelemben), *szép*. Erre azonban dolgozatomban már idéztem a magyarázatot.

A különleges alakok ott fordulnak elő többségben, ahol a témának megfelelően vagy választékos a stílus (Fekete, Hubay) vagy népies, humoros (Örkény, Szakonyi).

Lássunk ezekből is egy néhányat!

I.: lassú természetű, kelésez seggű³

II.: egyszerűjéle, princfrancos

III.: *gyázkupakos, titokpárás, újtörvényű*

IV.: *osztálytudatos, vederfejű*

V.: *csillagerejű, Nap-erejű, irányzatvezéri, mélymagyar, mucsaelles, vermeleg, vitriolos (lélek)*

VI.: *hasfelmetszői, monogám (Nyugat), poligám (Kelet)*

A számnevek fajtái

A számnevek a grafikon alsó részén találhatók. Használatuk azonban a valóság mennyiségi viszonyát feltáró voltak miatt a szépirodalomban is nélkülözhetetlen. Típusait a leíró nyelvtan kategóriáit figyelembe véve állapítottam meg: tőszámnév, sorszámnév, törtszámnév, illetve határozott és határozatlan, továbbá azok a számnevek, amelyek (rendszerint toldalékos alakban) főnévként állnak (*ketten*).

A gyakorisági táblázat most csak az első öt adatot tartalmazza:

Sz.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	<i>két</i> ²⁵	<i>három</i> ¹¹	<i>három</i> ²⁰	<i>egy</i> ⁸	<i>két</i> ¹⁰	<i>két</i> ⁴⁰
2.	<i>egy</i> ¹³	<i>18, 19</i> ¹⁰	<i>egy</i> ¹⁶	<i>két, 1.</i> ⁷	<i>ezer, 1.</i> ⁸	<i>3, néhány</i> ¹²
3.	<i>ketten</i> ⁸	<i>sok</i> ⁹	<i>hatszáz</i> ¹³	<i>négy</i> ⁶	<i>több</i> ⁷	<i>első</i> ¹¹
4.	<i>3, 4</i> ⁷	<i>egy</i> ⁶	<i>első</i> ¹¹	<i>több</i> ⁴	<i>legtöbb</i> ⁶	<i>sok</i> ¹⁰
5.	<i>több</i> ⁵	<i>5</i> ⁵	<i>másfél</i> ⁷	<i>2, 10</i> ²	<i>2, 5</i> ⁵	<i>2, 20</i> ⁸

A névmások fajtái

A névmások gyűjtése okozta a legtöbb problémát, mert „önmagukban nincs határozott jelentéstartalmuk. Ezt csak az adott beszédhelyzetben nyerik el valamivel való azonosítás, valamire utalás révén. . . Jelentéstartalmuk általánossága ellenére gyakran használt szavak, mert sokféle tartalom kifejezésére alkalmasak.”²⁰ Az előzőkből kitűnik, hogy sokuk meghatározása csak az adott szituációban lehetséges.

A másik nehézség az, hogy többször az Értelmező Kéziszótár címszava egyben a névmás ragos alakja is (pl.: 5. oldal: „a d d i g mut. hsz., az a z névm. ragos alakja is”) Továbbá gond, hogy a különböző alakváltozatokat (*amaz, ama, ez, e*) egy vagy két típusnak tekintse-e a kutató, jóllehet ebben a kérdésben állást foglal a Gyakorisági Szótár Gyűjtési Utasítása.

A fentiek fontosnak tartott feltárása után jelzem, hogy a kimutatásban — helyenként meglehetősen önkényességgel — mit vettem önálló típusnak. Ezek a következők: a személyes névmások egyes és többes számú alakjait, beleértve az udvarias formákat (*maga, ön*) és a ma már kevésbé használatosakat is (*kegyed*), az előzők ragos alakjait (a *bennünket, minket* formát két szónak számítva), a birtokos jelzőként álló személyes névmást (a *mi* fiunk), a birtokos személyjeles alakot (*önöké*), a birtokos névmás valamennyi fajtáját, külön a visszaható birtokos névmást (*saját*). A kölcsönös névmást ragos alakjaival együtt csak egynek számítom, ugyanúgy a visszaható alakokat, de önálló szöveg-szóként a nyomatékos formát (*énmagam*) és a birtokjeleset (*magamé*).

A mutató névmás előbb már jelzett változatait (*az, azon. . .*) egyes és többes számban önálló szövegszónak, ragos alakjait (*azt, ebbe*) és azonosító nyomatékos formáit

¹⁹ Deme László: A nyelvről — felnőtteknek. Bp., 1966. 124.

²⁰ Papp Ferenc: Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje (in.: Ált. ny. tan. 11. 1964. 69.)

(*ugyanaz*) szintén külön típusnak vettem. A kérdő névmást és ragos alakjait mindkét számban típusnak tekintettem (*kivel?*, *kiket*). A vonatkozó névmás *a*-val kezdődő alakjait (*aki*) és a kérdő névmással nyelvtani homonimát alkotó formáit szintén, de itt a ragos alakokat nem számítottam önállóknak.

Külön csoportot képeznek a határozatlan és az általános névmások. Itt szintén nem választottam külön a ragozottakat. Végül csoportképzők a főnévként és a határozóként álló névmások (*minden*, *olyan*).

Gyakran áll névmás mondatzószzerű szerepben vagy töltelékszóként (... *meg minden*). Ezeket az összesítésbe nem vettem be, mert nem helyettesítenek sem mondatot, sem mondatrészt.

Az alábbiakban megadom a leggyakoribb névmások listáját, melyben az összehasonlíthatóság kedvéért a ragos és a ragtalan alakokat összesítettem. (Egyébként csak így felel meg az előbbi gyakorisági sorozatoknak.)

Sz.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	<i>ez</i> ¹⁹⁵	<i>az</i> ²³⁷	<i>ez</i> ²¹⁴	<i>én</i> ⁷⁰	<i>az</i> ²⁰⁰	<i>ez</i> ¹³⁷
2.	<i>az</i> ¹⁷⁴	<i>ez</i> ²¹⁹	<i>az</i> ¹⁹³	<i>mi</i> ? ⁶⁹	<i>ez</i> ¹⁵⁷	<i>az</i> ¹⁰¹
3.	<i>mi</i> ? ¹³⁷	<i>én</i> ¹²⁹	<i>mi</i> ? ¹²⁰	<i>az</i> ⁶⁷	<i>én</i> ¹²⁶	<i>mi</i> ? ⁹⁵
4.	<i>én</i> ¹³¹	<i>mi</i> ? ¹⁰³	<i>én</i> ¹¹⁸	<i>te</i> ⁵¹	<i>mi</i> ? ⁷⁹	<i>én, maga</i> (sz.) ⁷⁵
5.	<i>valami</i> ⁶⁸	<i>maga</i> (sz.) ⁷²	<i>e</i> ¹¹⁷	<i>maga</i> (vi) ⁴⁹	<i>maga</i> (sz.) ⁵⁵	<i>ön</i> ³⁸
6.	<i>ő</i> ⁴⁷	<i>ami</i> ³⁴	<i>maga</i> (sz.) ⁵⁴	<i>ez</i> ⁴⁶	<i>ön</i> ⁵⁴	<i>maga</i> (vi) ³⁷
7.	<i>maga</i> (vi) ⁴⁶	<i>minden</i> ³³	<i>mi</i> (sz.) ⁴²	<i>aki</i> ³²	<i>aki</i> ³⁶	<i>ki</i> ? ³⁶
8.	<i>semmi</i> ⁴²	<i>maga</i> (vi) ²⁷	<i>ki</i> ? ³⁷	<i>mindenki</i> ¹³	<i>ami</i> ²⁹	<i>ő</i> ³²
9.	<i>aki</i> ³³	<i>mi</i> (sz.) ²⁶	<i>aki</i> ²⁸	<i>mely</i> (vo) ²⁸	<i>amely</i> ¹⁹	<i>aki</i> ³¹
10.	<i>olyan</i> (hat) ¹⁸	<i>semmi</i> (fn) ²⁵	<i>ami</i> ²⁴	<i>minden</i> ¹¹	<i>ki</i> ? ¹⁸	<i>minden</i> (fn) ³⁰

A felsorolás, amely azt tükrözi, hogyan tipizáltam a névmásokat, a korábbi számitásokat teszi egyértelművé. A táblázat pedig összehasonlítható a már idézett gimnáziumi tankönyvben található listával, amely „A névmások gyakorisága szövegben” cím alatt látható. (Sajnos nem világos, milyen szövegekről van szó!) Az ugyanott levő oszlopdiagram adatai szerint a sorrend a következő: mutató, személyes, vonatkozó, kérdő, határozatlan, általános, visszaható, kölesönös és birtokos. Az első négy adatnak majdnem teljesen megfelelnek az általam vizsgált korpuszok. Az első tíz között birtokos és kölesönös névmás nincs, ez azt bizonyítja, hogy helyük a drámában is a rangsor alján keresendő. Ugyanakkor mindenekelőtt a személyes névmások használata mutat rá a beszédben és a drámában egyaránt arra, hogy „a kommunikációs szituációt jelentős mértékben meghatározza a beszélők szociális státusza, és ez a meghatározottság a nyelvi performanciában is megnyilvánul”.²⁰ Például a replikában az *ön* és a *kiskegyed* oppozíciója a szereplők helyzetét, rangját, alá- és fölérendeltségét egyértelműen tükrözi. Az utóbbi még a nemét is.

Az igenevek típusai

Az igenevek csoportosítása kézenfekvő: főnévi, melléknévi, határozói. Ez utóbbival átléptem a névszók körét, de teljessé tettem az igeneveket. Az eddigi kimutatásokban és a grafikonon összesített értékük szerepel, most azonban elkülöníttem őket.

A főnévi igenev gyakorisági részlistája (az első öt felsorolása):

Sz.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	<i>mondani</i> ²⁰	<i>mondani</i> ⁷ <i>lenni</i> <i>tudni</i>	<i>lenni</i> ¹³	<i>mondani</i> ⁵	<i>írni</i> ¹⁷	<i>beszélni</i> ¹⁰
2.	<i>lenni</i> ⁹ <i>tudni</i>	<i>menni</i> ⁶ <i>alkudni</i>	<i>élni</i> ¹¹	<i>kihangsúlyozni</i> ⁴ <i>súlyozni</i> <i>rávilágítani</i> <i>vitatkozni</i> ³	<i>lenni</i> ¹⁶	<i>mondani</i> ³
3.	<i>aludni</i> ⁸ <i>ástitani</i>	<i>nézni</i> ⁵ <i>csinálni</i>	<i>venni</i> ⁷		<i>mondani</i> ¹⁵	<i>látni</i> ⁷
4.	<i>csinálni</i> ⁷	<i>elmenni</i> ⁴ <i>igyekezni</i> <i>telefonálni</i> <i>vezetni</i> ³ <i>beszélni</i> <i>fájni</i>	<i>szűrni</i> ⁵ <i>ütni</i> <i>vágni</i> <i>tenni</i> ³ <i>tudni</i> <i>enni</i>	<i>beszélni</i> ² <i>kivitatni</i> <i>közlekedni</i> <i>besúgni</i> ¹	<i>tudni</i> ¹⁴	<i>lemondani</i> ⁶
5.	<i>ülni</i> ⁶				<i>érvényesülni</i> ⁹	<i>megölni</i> ⁵

A melléknévi igenév fajtái: folyamatos, befejezett, beálló. Leggyakrabban az első kettő használatos a drámában, mint a spontán beszédben. A befejezett melléknévi igenév egy része elindult a melléknévvé válás útján. A beálló melléknévi igenév ritkán fordul elő. Mind a köznyelv, mind a replika szerzője szívesebben él a körülírással.

Tekintve, hogy az egyes típusok mennyiségileg nagyon eltérnek egymástól, egy táblázaton ezt is bemutatom:

Típus	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
folyamatos	41	24	58	41	95	53
befejezett	68	30	47	22	84	47
beálló	—	—	—	1	2	1

És most a melléknévi igenevek leggyakrabban előforduló típusainak listája következik. A táblázatba bekerült egy néhány egyszeri alak is, azok viszont egyediségükkel hatásosak igazán (ez a hatás indokolta az egyszer előfordulók közül a kiválasztást).

Sz.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	<i>tisztelt</i> ³¹	<i>töltött</i> ³	<i>halott</i> ⁶	<i>való</i> ⁸	<i>tisztelt</i> ¹¹	<i>álló</i> ⁶
2.	<i>álló</i> ³ <i>sült</i>	<i>átszellemült</i> ²	<i>kapható</i> ³ <i>nyitott</i> <i>nyíló</i> <i>ismert</i>	<i>dolgozó</i> ⁵	<i>való</i> ⁶	<i>levő</i> ⁴
3.	<i>szeretett</i> ² <i>sugárzó</i>	<i>jövő</i> ²	<i>enyhítő</i> ² <i>használt</i>	<i>kinyíjtott</i> ³	<i>nyugodt</i> ³	<i>élő</i> ³ <i>átvágott</i>
4.	<i>áldott</i> ² <i>átkozott</i> <i>érezhető</i> ²	<i>foglalt</i> ² <i>megboldogult</i> <i>múlt</i> ² <i>nyitott</i>	<i>izzó</i> ² <i>készülődő</i> <i>tekintendő</i> ¹	<i>elmélyült</i> ² <i>haladó</i> <i>jövendő</i> ¹	<i>nyitott</i> ² <i>tartozó</i> <i>neofalu</i> ¹ <i>mentő</i>	<i>berendezett</i> ² <i>halott</i> <i>negálandó</i> ¹

A határozói igenevek legnagyobb része (természetesen) a zárójeles utasításban fordul elő, ahol a szereplő cselekvésére, lelkiállapotára, beszédmódjára stb. vonatkozó intenciókat közöl a szerző. Íme az első öt helyen álló határozói igenév:

Sz.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	<i>töprengve</i> ⁴	<i>nézve</i> ⁵	<i>írva</i> ³	<i>súgva</i> ¹⁰	<i>beszélve</i> ³	<i>csodálkozva</i> ⁷
2.	<i>látva</i> ⁴	<i>aggódva</i> ⁴	<i>skandálva</i> ²	<i>kiabálva</i> ⁸	<i>útnódve</i> ²	<i>nevetve</i> ⁵
3.	<i>rajongva</i> ³	<i>kuncogva</i> ⁴	<i>susogva</i> ²	<i>csodálkozva</i> ⁴	<i>suttogva</i> ²	<i>meggyőződve</i> ⁴
4.	<i>megrendülve</i> ²	<i>mosolyogva</i> ⁴	<i>állva</i> ²	<i>szégyenkezve</i> ⁴	<i>pusmogva</i> ¹	<i>futva</i> ³
5.	<i>aggódva</i> ²	<i>ülve</i> ²	<i>gyanakodva</i> ²	<i>kikelve</i> ²	<i>jelezve</i> ¹	<i>morogva</i> ²

A szófajok gyűjtése, osztályozása közben fölfigyeltem a h i b á s s z ó a l a k o k r a. A hibák egy része helyesírásí, másik része nyelvhelyességi. A stílus negatívumai (töltekezés, fölösleges ismétlés, képzavar stb.) nem tartoznak a gyakorisági vizsgálat körébe.

Az alábbi táblázat a típusokat mutatja egy-egy példával. Megjegyzendő, hogy a magánhangzók időtartamának a szabályostól eltérő jelölése lehet sajtóhiba, ritkábban esetleg költői szándékosság, itt mégis hibaként könyvelem el.

Sz.	Hibatípus	Példa	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	mgh. időtartama:	<i>bír, tetű, sűrű</i>	—	—	+	—	—	—
2.	ikes igerag:	<i>feldühödök, fázok</i>	—	—	+	—	—	—
3.	egybeírás:	<i>mégsincs, jánoshegyi</i>	—	—	+	—	—	—
4.	kezdőbetű:	<i>Szilveszter</i> (ünnep)	—	—	+	—	+	—
5.	ige in. helyett:	<i>(nem szabad) kiderüljön</i>	—	—	—	—	—	+
6.	tulajdonnév:	<i>Díde-ro, Donzsuan</i>	—	—	+	—	—	—
7.	fölsősleges igekötő:	<i>bebiztosít</i>	—	—	—	+	+	+
8.	körülírás:	<i>irányt vesz</i>	—	—	—	+	—	+
9.	igenév ige helyett:	<i>értesülve van</i>	—	—	—	+	—	+
10.	névutó rag helyett:	<i>tolmácsolni valaki felé</i>	—	—	+	+	—	—
11.	a névelő bizonytalansági		+	+	+	+	+	+

A nyelvhelyességi hibáknak (7—11.) hírértékük van vagy lehet, hiszen a hivatalos vagy a mozgalmi zsargon használata jellemezhet egy-egy vígjátéki hőst, antihőst. Alkalmas arra, hogy az író így is elidegenítse a többi szereplőtől (és persze a nézőtől) a nagyképű tudálékost, a hajbókolót, a hatalmával visszaélőt stb. Az ilyen típusú hibák tehát mindig szándékosak, a szerzői utasításban soha nem fordulnak elő — mint erről már szóltam.

A szavak megoszlása társadalmi rétegek szerint

„A nyelv nem egy-egy társadalmi osztályé, társadalmi csoporté, hanem az egész közösségé. Ennek ellére a társadalmat alkotó csoportok, rétegek az irodalmi és a köznyelvi szavaktól eltérő — vagy más értelemben használt szavak, kifejezések alkalmazásában különböznek egymástól.”²¹ Ilyen módon figyelhető meg a nyelv függőleges tagozódása.

A drámában, ahol a leíró rész hiányzik, különös jelentősége van a kornak, témának, helyzetnek, jellemnek megfelelő rétegenyelvi szavak használatának. Így teremtheti meg az író — még a jelzett színpadon is — a valóság illúzióját, a hitelességet. Sokszor a nyelv sajátosságai fejezik ki a konfliktus lényegét, fedezik vagy fedeztetik fel a nézővel a szereplő őszinteségét, olykor esetleges álnokságát.

A vígjáték nyelve abban is hasonlít a spontán beszédhez, hogy bátran keverednek benne a különböző nyelvi rétegek.

²¹ Deme László i. m. 124.

Mozgalmi és hivatalos szavak, fordulatok

IGE

- I.: —
- II.: *káderez, manipulál*
- III.: *elnököl, kizár (ja a fellebbezést)*
- IV.: *csatlakozik, tudatosít, viszonyul, (önkritikát) gyakorol*
- V.: *bebiztosít, nyilatkozik, ütemez, megválaszol*
- VI.: *kieszközöl, (írásba) foglal, beidézket, feloszlat*

FŐNÉV

- I.: —
- II.: *folyószámlacsoport, hatóság, szeminárium*
- III.: *feketelista, propaganda főnök, priusz, népfölkelő*
- IV.: *álláspont, illetékes, meglátás, kaderjelentés, profil*
- V.: *falujárás, kollektíva, közgyűlés, lözung, kulák*
- VI.: *ellenzék, szükségállapot, liberalizmus, platform*

MELLÉKNÉV

- II.: —
- III.: *felső (vezetés), illetékes, parancsuralmi (rendszer)*
- IV.: *baloldali (elhajlás), döntő, ütemes (taps), szociális*
- V.: *szocreal, urbánus, békeharcos ellenforradalmi, közhasznú*
- VI.: *civil, közös (platform), illetékes*

Szakmai szók

IGE

- I.: *dobozol*
- II.: *skálázik, becseng (a telefon)*
- III.: *bemosakszik, denunciál, dedikál, elnapol, recitál*
- IV.: —
- V.: *kollektívizál, garantál, tolerál, citál, expanderezik*
- VI.: *rekapitulál*

FŐNÉV

- I.: *cholesterin, hallószerv, jövedelemkiesés, margóvágó*
- II.: *álpátosz, motívum, színpadnyílás, dialógus*
- III.: *ars poetica, motívum, paranoia, deliquens, iudicium*
- IV.: *tananyag, szimbólum, zsírsavó, keresztmetszet (ir. műben)*
- V.: *testület, akcidenca, tantième, emocionáltság, parabola*
- VI.: *bérekimutatás, dologház, coitus interruptus, liberolizmus*

MELLÉKNÉV

- I.: *extra, klimatikus, ötcolos*
- II.: *igazgatósági, szimfonikus, önhajtós*
- III.: *depressziós, hányásos (migrén), reprezentatív, személyzeti*
- IV.: *dialektikus, dékáni (hivatal), expeditív, fegyelmi (vétség)*
- V.: *anonim, cosmico-lírai, hamis (tudat), irracionális, primér*
- VI.: *antiszenita, csonkítási (kísérlet), puritán, viktoriánus*

Népies szók, kifejezések

IGE

- I.: *potyorog (a borsó), szércsög (a pipa)*
- II.: —
- III.: *elvész, elmegy, kéne, (kedve) szottyán*
- IV.: *bök, istapol, kérd, lerí, meglel, pötyög, szapul*
- V.: *kibök, jelentöm, jelöntem, kő (= kell), vótam, gyütt, megyök*
- VI.: *kéne, kipucol*

FŐNÉV

- I.: *lajt, kantin*
 II.: *ágyás, bögy, csuda, ménkü*
 III.: —
 IV.: *pápaszem, pereputty, rosseb*
 V.: *mestör, embör, vella, éccaka, tévébül, lölkit, lelköket*
 VI.: —

MELLÉKNÉV

- I.: —
 II.: —
 III.: *pörge, szapora*
 IV.: —
 V.: *ölég, idegön, messzi, népnemzöti, szölid, szöllemi, szellöm*
 VI.: *harminclábnyi*

Szalonnyelvi szavak

IGE

- I.: *gratulál*
 II.: *csipeget (eszik), (el)diskurál, örvend(ek)*
 III.: *levizítel, méltóztat*
 IV.: *gratulál, honorál*
 VI.: *árfárad, bocsátkozik, kondoleál, örvend*

FŐNÉV

- I.: *diszkrécio, garden party, kebel*
 II.: *desszertesvilla, elegancia, frizsider(!), idea, parti*
 III.: *ceremónia, toalett(szer)*
 IV.: *szívecském, úrihölgy, úrifüü, úriember*
 V.: *boutique, kunszt, portré, sikk*
 VI.: *búcsúsor, etikett, hölgy, liezon, szalon*

MELLÉKNÉV

- I.: *diszkrét*
 II.: *familiáris, misz, ress*
 III.: *disztíngvált*
 IV.: —
 V.: *antik, cuki, manyifik, nagybecsű, privát*
 VI.: —

Argó, vulgáris, durva szavak, kifejezések

IGE

- I.: *belebődül, derogál, molesztál, passziózik*
 II.: *becsavarodik, bedilizik, eltöl, kifúj, rumlizik, trógerol*
 III.: *beköp, betart, (rá)bámul, dekkol, megkreptál, strapál, röhög*
 IV.: *beledöglük, kinyal, kicsinál, leéget, meglép, nyalókázik*
 V.: *darál (hadar), lazít, profeciál, shoppingol, songozik*
 VI.: *átdob, esz(i a fene), eljár (a szája), kibebez, „lefejszik”*

FŐNÉV

- I.: *árnyékszék, budi*
 II.: *alak, bulizás, cucc, diji, frász, pali, pasas, poja, tay*
 III.: *döghalál, fene, garni, hanta, siti, smasszer*
 IV.: *alak, blamázs, jenéknyaló, mutter, proli, spicli, stréber*
 V.: *csaj, dohány, duma, mutter, nagymenő, slamasztika, ürge*
 VI.: *kurva(álkodás), kupleráj, letolás, segg, szar(házi), zsaru*

M E L L É K N É V

- I.: *jéllhülye*
 II.: —
 III.: *baromi, facér, link, potom, unszimpatikus, zsenáns*
 IV.: *csahos, ganéj, fejes, piszkos (csirkefogó), nyalós*
 V.: *bagatell, güggye, hülye, marha, potom, zabálnivaló*
 VI.: *bolond, hülye, kurva, szarevó, örült*

A felsorolt rétegnyelvi szók bizonyos tendenciák mutatnak anélkül, hogy a teljességet tartalmaznák.

A mozgalmi, a hivatalos és a szakmai szókinés elkülönítése nagyon nehéz, hiszen egy-egy szó, kifejezés legtöbbször mindhárom réteg tulajdonságát, használati értékét magán viseli egyszerre. A par excellence mozgalmi szók nem ritkán elkoptatottak, fráziszerűek (*dönt, káderez*), illetve nyelvi hibásnak (*bebiztosít, rááll a témára*).

A szakmai szók a legkülönbébb szak- és tudományágak körébe tartoznak, jó részüket a köznyelvben is szinte állandóan használatos (*manipulál, tananyag, szimbólum*). Nagyon sok köztük az idegen szó, melyek egy része nemzetközi, másik része a szűkebben vett terminus technicus (*ultima ratio, coitus interruptus*). Számuk valamennyi darabban jóval több a felsoroltnál, hiszen itt csak néhányat kívántam a példa kedvéért bemutatni. A megfelelő szófajoknál felsorolt típusok (katonai, orvosi, jogi stb.) nagyobb hányada szintén szakszó. Megfigyelhető ugyanannak a néhány szóalaknak az ismétlődése a különböző művekben: *manipulál, esztétikai, ars poetica*.

Az argó, a vulgáris és a durva szavak használata terjed, közöttük már szinonimasor is található (*pali, pasas, poja* stb.). Legtöbbjük nem kívánatos eleme ékes, édes anyanyelvünknek sem a beszédben, sem a színpadon. Bár evvel kapcsolatban megfontolandók Abody Béla gondolatai: „Az a kérdés, hogy az adott drasztikus szónak van-e esztétikai funkciója, vagy nincs. Ha nincs, elvetendő, de nem azért, mert drasztikus, hanem azért, mert felesleges. Ha van funkciója, üdvözlendő, de nem azért, mert drasztikus, hanem azért, mert kifejező.”²²

A népies szavak száma nem nagy. Többségük nem eredeti tájszó, hanem alakváltozat (*csuda, kéne, kérd*). A Fekete Sándor-darab kifejezése csaknem mind erőltetett álnépies alak, többször két változatban (*lölkit, lelköket*), hiszen a vígjátékban városi ember játszik, „pusztafit”.

A részben idegen eredetű szalonnyelvi szavak (*vizítel, honorál, liezon*) kihullóban vannak. Néha előfordul, hogy az írásban még az idegen változat él (*boutique*), bár ezt a Helyesírási tanácsadó szótár nem tartalmazza. Van ebben a kategóriában olyan fordulat is, amely nem igazi szalonnyelvi (*átfárad, lakosztály, örvend*), de finomkodó használata azzá teszi, vagyis a szövegkörnyezetben (és csak ott) dől el hangulati — így rétegnyelvi — értéke.

Összegezés

A vizsgált drámákban levő szövegszavak mennyisége lehetővé tette, hogy bizonyos számításokat végezzek, megállapításokat tegyek, típusokat, tendenciákat érzékeltessék. Kettőt ismételtelen kiemelek. Egyrészt a mai magyar drámák szóhasználatukat tekintve egymáshoz nagy hasonlósággal építkeznek. Erre a legjobb bizonyíték az egymást több ponton fedő grafikon. Másrészt többször utalhattam a spontán beszéddel való érintkezésre, s bár a Szende Tamás által vizsgált és összehasonlításul szolgáló beszéd nem azonos a köznyelvvél, ez a tény így is figyelemre méltó.

²² Abody Béla gondolatát idézi Nagy Ferenc: Esztétikai értékítélet, nyelv és komikum (Nyr. 93 [1970.]: 129.)

A mennyiségi hasonlóság ugyanakkor minőségi különbséget is jelent, hiszen a művekben ábrázolt világ sosem azonos a primér valósággal. A kettőt egymástól egy jelrendszer, itt éppen a művészi nyelv különbözteti meg. Az epikai, főként pedig a lírai műnem esetén ez a különbség sokkal szembetűnőbb, mint a vígjátékban. Ott a nyelvi rendszer minőségibb változata jelenik meg, a jelek gyakrabban szimbolikusak, mint ikonikusak, a szóhasználat egyedibb, kevésbé konvencionális. (Nem véletlenül vetődik fel éppen ezért a lírával kapcsolatban a közérthetőség kérdése. Ugyanez a dráma nyelvével kapcsolatban igen ritkán!)

A mai magyar vígjáték nyelve — mindenekelőtt a dialógusokban megjelenő szöveg az itt és most változó viszonyok érzetét keltve fölemeli a nézőt-olvasót egy sűrítettebb világba, hogy ezáltal visszavezethesse oda, ahol él, azaz jobban megismertesse önmagával és a világgal. Így tárul föl előttünk elsődlegesként az adott kor (napjaink) társadalmi valósága, így látjuk — halljuk magunkat, szomszédainkat, barátainkat megalázkodni a rangosabb előtt, minden kapcsolatot „leértékelve” órákat — életet tölteni a tévé előtt, karrierhatalomra törekedni bármi áron, néha pedig tisztán szeretni — várni a másokra, mint Júlia Bálintra. . .

És mit tehet ehhez a „dézsavű” élményhez a szógyakorisági vizsgálat, a statisztika? Azt hiszem, a műélvező olvasó számára többé-kevésbé rejtve maradó másik oldalt: a társadalmi valóság leképezését, immár esztétikai szempont nélkül. Ez természetesen nem helyettesíti, hanem kiegészíti az előzőt, bizonyossá teszi az intuícioikat.

Milyen hát a mai magyar vígjáték nyelve? — Ellentmondásos.

G a z d a g és s z e g é n y egyszerre. A jelek számát tekintve gazdag, a típusok számát tekintve kevésbé. Helyenként egészen szegényes, közhelyszerű, elkoptatott. Erre a legjobb példát a leggyakoribb melléknemek adják (*jó, kis, nagy, kedves, édes*), illetve az igen megterhelt igék (*van, tud, néz, lesz, csinál, kell*).

K ö l t ő i és k ö z ö n s é g e s aszerint, hogy ki hol kivel miről beszél. Függ attól is, hogy versben vagy prózában szólal-e meg. Az előzőre szép példa a Hubay-darab több részlete, a közönségességgel kapcsolatban elég az előbb felsorolt vulgáris és durva szavakra utalni.

V á l a s z t é k o s és h i b á s. Választékos, olykor nagyképű is a jogi nyelv megszólaltatója, élvezetesek Örkény szerzői utasításai. A nyelvi hibák, köztük az alnépies, tehát hamis szóalakok segítségért kiáltanak, ízlésünkre, nyelvérzékünkre, ismereteinkre, felelősségünkre apellálnak. Ugyanakkor sokszínű a megszólításmód és a névadás.

H i v a t a l o s (k o d ó) és h u m o r o s. Az őrnagy, a bíró, a rendőr, a magánakadémia „mestere”, a talpsimogató diák sokszor életidegen, visszataszító nyelven szól, ugyanakkor meghatóan kedves-humoros a postás stílusa és feledhetetlenek a három királyok.

A „milyen?” kérdésre a végső válasz az lehet — sok számolással és a számok értékelésével, elemzésével bizonyítva, ami az induláskor feltételezés volt: a XX. századi magyar dráma nyelve hasonló az élőbeszédhez. Közelít hozzá a szófajok és típusainak előfordulásában, arányaiban. Szinte azonosak a leggyakrabban előforduló nyelvi elemek. Hasonló az a tendencia, hogy a különböző nyelvi rétegek keveredésekor egyre nagyobb teret hódítanak az igénytelen, durva és az argóbeli szavak, kifejezések.

És hasonlít abban is a vígjáték nyelve a spontán beszédre, hogy ellentmondásos: gazdag és szegény, költői és köznséges, választékos és hibás, hivatalos(kodó) és humoros egyszerre. Vagyis milyen? — Ellentmondásos, tehát emberi. És ez a legnagyobb értéke!

Lerchné Egri Zsuzsanna

Irodalom

- Balázs János: A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében (in: Ált. nyelv. tan. I. Akadémia Budapest, 1963.) 38–1.
- Bécsi Tamás: Dráma-modellek és a mai magyar dráma. Bp. 1974. 384.
- Bencédy – Fábíán – Rácz – Velcsóvné: A mai magyar nyelv. Bp. 1974. 507.
- Bodrogligeti András: A szókészlet (in.: Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Bp., 1972. 63–83.
- Deme László: A nyelvről – felnőtteknek B.p 1966. 124.
- Déry Tibor: Talpsimogató (in.: Színház) Bp. 1976. 17–30.
- Éder Zoltán: Minek nevezzem? (Népszabadság 1981. IV. 4. 6.)
- Erki Edit: Groteszk és valóság (Kritika 1974. [12] 12.)
- Fabricsius-Kovács Ferenc: A nyelv szociális jellegéről (in.: Ált. ny. tan. VIII.) 1972. 382–386.
- Fekete Sándor: Akar-e Ön írni? avagy a Herkules-Akadémia (in.: Rivalda) Bp. 1974. 229–317.
- Fodor István: Mire jó a nyelvtudomány? Bp., 1968. 275.
- Golovin: Opit primenyenyija korrelácionnogo analiza v izucsénii jazuka (in.: Voproszű sztatyiszcieszkov sztyiisztyiki) Kiev, 1974. 264–180.
- Hernádi Gyula: Hasfelmetsző Jack (in.: Rivalda) Bp., 1980. 175–284.
- Honti Mária-Jobbágné: Magyar nyelv a gimnáziumok II. o. számára. Bp., 1980. 199.
- Hubay Miklós: Egy szerelem három éjszakája (in.: Hősökkel és hősök nélkül) Bp., 1965. 114–86.
- Hubay Miklós: A dráma autonómiaja és a drámaírói hivatás Népszabadság 1981. IX. 20. 7.
- Hubay Miklós: Mitől lesz magyar a nemzet színháza? Élet és irodalom 1982. II. 26. 3.
- Illés Jenő: Hubay Miklós színházi műhelyében (Kritika, 1978. (4) 15.
- Kalmár László: Matematikai és nyelvi struktúrák (in.: Ált. ny. tan. II; 1964. 312–20.)
- Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 280
- Kelemen József: A nyelvvel kapcsolatos halmazok matematikai értelmezésének kérdése (in.: Ált. ny. tan. II.) 1964. 274–85.
- Kelemen József: Gyűjtési utasítás a Mai Magyar Nyelv Gyakorisági szótára gyűjtői részére. Bp. 1970. 156.
- Lázár István: Örkeny István. Bp., 1979. 340.
- Lotmann: Szöveg, modell, típus Bp. 1979. 409.
- Lotz János: Nyelvészeti szimbólum teszi az embert. Nyr. 97 1973. 128–34.
- Lőrincze Lajos: „Kis” figyelmet kérek (in.: Anyanyelvi kaleidoszkóp) Bp., 1973. 139.
- Lukács György: A történelmi regény. Bp., 1977. 493.
- Lukács György: A drámai forma elvi kérdései (in.: Művészet és társadalom) Bp., 1968. 207–47.
- Magyar Értelmező Kéziszótár Bp. 1975. 1550.
- Marcus Solomon: A nyelvi szépség matematikája. Bp. 1980. 207–48.
- Mész Lászlóné: Mai magyar drámák. Bp., 1980. 193.
- Mész Lászlóné: Hét komédia. Bp. 1981. 245.
- Mištrik: Egzakt módszerek a stilsztikában (in.: A nyelvtudomány ma) Bp., 1972. 410–80.
- Müller Charles: Einführung in die Sprachstatistik. Berlin, 1972. 3022.
- Nagy Ferenc: Kvantitatív nyelvészet. Bp., 1972. 210.
- Nagy Ferenc: Kriminálisztikai szövegnyelvészet. Bp., 1980.; 276.
- Nagy Ferenc: Esztétikai értékítélet, nyelv és komikum. Nyr. 93 (1970.) 129–40.
- Nagy Péter: Hernádi Gyula: Királyi vadászat (Kritika, 1977 (2.) 16.
- Nyelvművelő kézikönyv. Bp., 1980.
- Papp Ferenc: Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje (in.: Ált. ny. tan. II. 1964. 69–87.)
- Péczeli László: Bevezetés a műelemzésbe. Bp., 1973. 250.
- Simonyi Zsigmond: Az alárendelő kötőszók I–II. Bp., 1882.
- Soltész Katalin: Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában (in.: Ált. ny. tan. I. (1963.) 247–70.
- Szabó Zoltán: A magyar stilsztika nyelvelméleti alapjai Kolozsvár 1977. 215.
- Szakonyi Károly: Agáshiba (in.: 30 év sorozat) Bp., 1980. 203–74.
- Szende Tamás: A szó válsága. Bp., 1979. 217.
- Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. Nyelvtudományi Értekezések 81. Bp., 1973. 72.

- Szigeti József: Az értelmes életről és a művészet értelméről (in.: Esztétikai olvasókönyv) Bp., 1980. 499–506.
- Sziládi János: Történelmi drámák — mai vígjátékok. Színház 1970/10. 12–5. Színházi Kislexikon Bp., 1969.
- Örkény István: Tóték (in.: Mai magyar drámák (Bp., 1967. 128–79.
- Tarján Tamás: Realizmus, pártosság, népiség a mai magyar drámában (in.: A realizmus az irodalomban) Bp., 1979. 242–97.
- Terestyéni Tamás: A beszéd és a tömegkommunikációs eszközök in.: Ált. ny. tan. VIII. (1972.) 176–205.
- Tizenöt év magyar irodalma: A dráma (Látóhatár 1975. júl. 164–94.)
- Ungvári Tamás: Poétika. Bp., 1976. 663.
- G. Varga Gyöngyi: A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről (in.: Ált. ny. tan. VIII. 1972. 308–327).
- Vasy Géza: Realizmus, népiség, pártosság a mai magyar epikában (in.: Realizmus az irodalomban) Bp., 1979. 153–240.
- Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika. Bp., 1974. 215.

A névmási határozószók

1. A „névmási határozószókat” a szakirodalom egy része „határozószói névmásoknak” tekinti, ill. nevezi, és a névmások negyedik csoportjaként tartja számon (eszerint főnévi, melléknévi, számnévi és határozószói névmások vannak); (vö.: Lotz: Das ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1939. 106–15; Berrár: Magyar történeti mondattan. Bp., 1957. [a továbbiakban: TörtMondT.] 93; Szabó: A mai magyar nyelv. Bp., 1958. [a továbbiakban: MMNyelv.] 152–6; Ágoston: NytudÉrt. 58. sz. 216; Simon: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Bp., 1974. [a továbbiakban: SzófAITan.] 41; Pete: MNy. 77: 331–2). Ez a felfogás abból a közkeletű határozószó-csoportosításból indul ki, mely szerint vannak: „határozott fogalmi tartalmú” és „névmási határozószók”. Eszerint a „névmási határozószókat” egyszerűen át kell utalni a névmások közé, így a névmások szófaja — odaillő szócsoporthoz — kiteljesedne, a határozószók amúgy is bonyolult osztálya pedig egyszerűsödne, áttekinthetőbbé válna (vö. Simon: SzófAITan. 41). — A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Ahhoz azonban, hogy ebben a kérdésben állást tudjunk foglalni, meg kell vizsgálni (a névmás mellett) a határozószó-kategória belső, tartalmi problematikáját, rendszerezésének, csoportosításának kérdését.

A különféle nyelvtanok a határozószókat két szempont szerint osztályozzák. Egyrészt mondatbeli szerepük alapján, vagyis aszerint, hogy milyen határozói körülményt fejeznek ki; eszerint vannak hely-, idő- és egyéb elvont körülményt jelölő határozószók. Másrészt aszerint osztályozzák a határozószókat, hogy „a benne kifejezett viszonyított fogalom határozott-e” — eszerint vannak „határozott, színes fogalmi tartalmú határozószók” —, „vagy csak alkalmi utalással, vissza- vagy rámutatással van-e megjelölve” — eszerint vannak „névmási határozószók” (vö.: MMNyR. 1: 254; MMNy. 58–61). Úgy látom, hogy ez az utóbbi osztályozási szempont problematikus, nem lehet következetesen érvényesíteni. Erre egyrészt a csoportelnevezések sokfélesége utal, pl.: a „határozott fogalmi tartalmú határozószó” megnevezés mellett, ill. helyett olyanok is vannak, mint: „megnevező határozószók” (Kelemen: Magyar nyelvkönyv a líceum I–II. osztálya számára. Bp., 1939. 62–3), „tartalmas határozószók” (Deme: Az általános nyelvészet alapjai. Bratislava, 1969. 148), „világos tartalmú határozószók” (Temesi–Rónai: A leíró magyar nyelvtan alapjai. Bp., 1969. 156), „valódi határozószók” (Berrár: TörtMondT. 93), „valóságos határozószók” (Balogh–Gálffy–J. Nagy: A mai magyar nyelv kézikönyve. Bukarest, 1971. [a továbbiakban: MMNyKk.] 170), „valóságos fogalmi tartalmú határozószók” (Simon: SzófAITan. 53), „határozottabb fogalmi tartalmú határozószók”

(Szabó Géza kand. dissz. kézirat) stb. A „névmási határozószók” elnevezés mellett (pl.: MMNyR. I: 255) kevesebb az ekvivalens, pl.: „deiktikus határozószók” (Deme: ÁltNyAl. 148), „névmási jellegű, névmási tartalmú határozószók” (MMNy. 58, 59), „névmási eredetű határozószók” (MMNyKk. 170) stb.

A fogalmi tartalom jellege alapján való csoportosítás problematikuságát az is jelzi, hogy a „határozott fogalmi tartalmú határozószók” között olyanokat is felsorolnak a nyelvtanok, amelyek egyértelműen deiktikusak; majdnem mindenütt szerepel pl. a *most*, pedig ez „jelentéstartalma alapján” nem más, mint az *itt* helyhatározószó időhatározószói megfelelője, tehát névmási határozószó. De a többi „határozott fogalmi tartalmú határozószó” fogalmi tartalma sem határozott! Ennek érzékeltetésére használja Szabó Géza a „határozottabb fogalmi tartalmú határozószó” elnevezést: a középfokos alak éppen a megnevezett tulajdonság kisebb fokára utal. A fogalmi tartalom határozottsága csak a ragos és a névutós névszóval kifejezett határozókra jellemző. A határozószók (még a leg-határozottabb fogalmi tartalmúak is) — ezekhez képest — törvényszerűen általánosabb jelentésűek: kevésbé konkrétan utalnak a helyre vagy egyéb határozói körülményre (vö.: MMNy. 58). A *házban* ragos alakhoz képest kevésbé határozott fogalmi tartalmú a *belül*, talán ennél is gyengébb fogalmi tartalmú a *benn*, még gyengébb a névmási előtaggal is megtoldott *idebenn*. A névszótövé *jelen* viszont lehet tisztán deiktikus szerepű, amennyiben az ómagyar korban pl. 'itt, ott' jelentésben volt használatos. (Az egész kérdést a készülő Magyar Történeti Nyelvtan munkálatai során kezdem újragondolni, elsősorban az ómagyar kor nyelvi anyaga alapján.) — Az összetett határozószók körében még bizonytalanabb a fogalmi tartalom határozottságának a megállapítása, annál is inkább, mert sokszor nem névszói, hanem névmási tövé az előtag vagy az utótag vagy mindkettő (a *mindvégig* pl. határozott fogalmi tartalmú?; a *mindaddig* névmási határozószó?; hova tartozik a *néha*, *valaha*, ha 'egykor, régen' a jelentése?; hová a 'mindig' jelentésű *minden*ha, *mindenkor* vagy a 'rögtön, azonnal' jelentésű *legottan*? stb.).

A fogalmi tartalom meglétének vagy hiányának, megléte esetén határozottságának a mérckelése csak osztályozási zavart és következtetlenséget szül. A problémát úgy lehetne megoldani, ha objektíven eldönthető tulajdonságok alapján végeznénk a csoportosítást. Ez pedig (az egyszerű határozószók esetében) leginkább az alapszó (a *tő*) szófaja lehet: névszó (ill. igenév) vagy névmás. Ez a csoportosítás tehát független a jelentéstartalom határozottságától. Így próbált osztályozni pl. a MMNyKk., mégis elég nagy keveredést sikerült produkálnia: elkülöníti a „névszóból keletkezett valóságos határozószókat” a „névmási eredetűektől”, de az első csoportba sok olyan határozószót besorol, amely névmási eredetű (pl.: *távol*, *most*, *ma*, *azonnal*, *hajdan*, *majd*), tehát a két csoport nem zárja ki egymást (i. m. 170). A következtetlenség persze érthető: fogalmi tartalmat ez a csoportosítás ugyan nem emleget, de azt észreveszi, hogy a *távol*, *ma*-féle határozószók a *belül*, *tegnap*-félékkel rokon jelentésűek, nem pedig az *itt*, *úgy*, *mindenütt*-félékkel. Viszont névmástövék, tehát semmiképpen nincs helyük a „névszóból keletkezett valóságos határozószók” között.

2. A megoldás tehát az lehetne, ha következetesen az alapszó szófaja szerint különítenénk el a határozószók (egyelőre csak az egyszerűekről szólva) két csoportját: a névszói (és igenévi), valamint a névmási alapszavúakét. Az így kapott „névmási alapszavú határozószók” azonban semmiképpen sem felelnének meg teljes egészükben a „határozószói névmások” kritériumának. A *távol*, *ma*, *hajdan*-féle határozószókra gondolok, amelyek nem rendelkeznek azzal az anaforikus, deiktikus, ill. helyettesítő funkcióval, aminek ellátása a névmások tipikus feladata. A „névmási alapszavú határozószók” nagy többsége azonban helyettesítő funkciójú, vagyis a többi (a főnévi, melléknévi, számnévi) névmáshoz hasonló szerepet tölt be a mondatban, ill. a szövegben; ezek „más, tárgyi tartalommal

bíró szokat helyettesítenek vagy azokra kérdeznek, utalnak stb.” (Szabó: MMNyelv. 147), ugyanolyan jelentéstani tagolódást mutatnak (vagyis: kérdő, mutató stb. névmásiai), összetett elemeik alaki rendszere is hasonló (l.: *valaki, valamilyen, valahány, valahol, valahogyan; sehány, sehol* stb.), és szövegtani szerepük is megegyezik. Ez a szócsoport tehát nyugodtan átkerülhetne a névmások közé, hiszen ugyanolyan erővel tekinthető névmásnak, mint határozószónak.

A névmási tulajdonságok mellett vizsgáljuk meg határozószói sajátosságait is! Az *itt, úgy, mióta, néha*-féle szavak a nem névmási (a névszói alapszavú) határozószókkal is minden releváns jegyben megegyeznek; „kívülről”, azaz a mondat felől nézve: ezek is ugyanúgy kész határozói glosszémák (azaz külön toldalék nélkül töltenek be határozói szerepet); „belülről”, a szóalak felől nézve: ugyanúgy szerkesztettek, de egységes lexémává kövültek, a mondatból kivéve sem esnek szét, vagyis az alaki és a jelentésbeli tömbösödés, elszigetelődés ezekre ugyanúgy jellemző, mint a ragos névszóból keletkezett határozószókra. Megkövülésük, megszilárdulásuk is ugyanolyan fokozatosságot, átmeneti állapotokat mutat fel, mint amazoké, a ragos névmásokhoz közel álló alakoktól a teljes „kövületekig”. Keletkezésük tehát a többi, a névszói és igenévi alapszavú határozószókéval párhuzamos, problematikájuk hasonló. Ez határozószóságukra mutat.

E szócsoport elemei tehát egyszerre névmások is és határozószók is, vagyis kereszteződő szófajúak (nem átmeneti vagy kettős szófajúak, ahogy pl. a MMNyR. 257-en olvashatjuk). Ebben Simonyihoz csatlakozhatunk: „*Mikor, hogyan, itt, oda* stb., ezek névmások és egyszersmind határozószók. Ebből fontos tanulságot vonhatunk: hogy a beszédreszeket nem lehet egymástól mindig határozottan elkülöníteni” (Simonyi: A magyar nyelv I–II. 2., átdolgozott kiadás 1905. 322). Ebből a felfogásból fakadhat a MNyT.-nek az az eljárása, hogy e szavakat a határozószókról szólva „névmási határozószóknak” nevezi (205), a névmásokról szólva pedig „határozószói névmásoknak” (209–10).

3. Az tehát, hogy hol tárgyalja őket egy nyelvtan, csak megegyezés kérdése. Nézzük meg, mi történne, ha a névmások közé kerülnének! — Kétféle elhatárolási, besorolási gond is származna belőle: egyrészt a névmásokon belül, másrészt a névmások és a határozószók között. A névmáskategórián belüli problémát a ragos névmások jelentenek, azaz: mely ragos alakok tekintendők (szabadon ragozható) főnévi, melléknévi, számnévi névmásoknak, és melyek a megszilárdultak, vagyis a határozószói névmások (amelyek persze nemcsak határozószókat helyettesítenek, hanem ragos és névutós névszókat is)? A probléma tehát ugyanaz, ami a ragos névszó és a határozószó elkülönítésekor is fennáll. Ez a gond eszerint nem szűnne meg, csak más nevet kapnának az elhatárolandó szócsoportok. Amennyire egyszerűsödne a határozószók „belügye” (ti. a névmási határozószóknak a névmások közé sorolásával), legalább annyira, vagy még jobban bonyolódna a névmások amúgy is szövevényes kategóriájának belső viszonyai. Amit nyernénk a réven, elveszíténénk a vámon.

De ebből az eljárásból más nehézség is támadna: ez a névmások és a határozószók elhatárolásával kapcsolatos; az e téren felmerülő problémák száma még eggyel szaporodna. Nemcsak a ragos névmás és a határozószó elkülönítése jelentene ugyanis gondot (ami, mint már kifejtettem, a névmási határozószóknak a névmások közé sorolásával a névmások osztályán belül is fennmaradna), hanem a névmási alapszavú határozószókon belüli, funkcionálisan két különböző csoportnak, az ún. anaforikus, ill. helyettesítő és a nem helyettesítő funkciójú határozószóknak a szétválasztása is. „Határozószói névmásnak” ugyanis csak az anaforikus szerepűeket tekinthetnénk. De ha problematikus az anaforikus szerepűeknek és a nem helyettesítő funkciójú névmási határozószóknak az elhatárolása, akkor természetesen gondot jelentene a határozószói névmások és az igazi, kizárólagosan csak határozószók elkülönítése is.

Miről van szó? A magyar nyelvtörténet, a szótörténet, közelebről a szavak jelentéstörténete azt igazolja, hogy valamely megszilárdult ragos névmás (pl.: *távol*, *ma*) eredeti, anaforikus, helyettesítő szerepe nem örökké való, hanem az idők folyamán változó, vagyis egyes „határozószó-névmások” elveszthetik ezt a bizonyos helyettesítő funkciójukat, és a névszói alapszavú határozószókhöz hasonló szerepivé (azaz: „határozott fogalmi tartalmúvá”) válhatnak. Ilyen változás pl. a *távol*, *tavaly* esetében már az ősmagyar korban végbemehetett. A *távol* határozószó nyelvemlékeinkből már csak újabb jelentésében, a *messze* szinonimájaként adatható; pl.: JókK. 114: „budofnac . . . *tauolualo* helyekben”; 1518 k.: „*tawol* vala tölök” (RMKT. 1²: 493). Hasonlóképp konkrét fogalmi jelentésű a feltehetően ősmagyar kori szóhasadás eredményeként létrejött *tavaly*; pl.: 1435: ? „Stephanus dictus *Thawaly*” szn. (MNY. 67: 235); jelentésfejlődésének útja: 'amarról, amarra' → 'amakkor, amaz évben' → 'tavaly' lehetett (vö. Benkő: NytudÉrt. 38. sz. 19). Ugyanez történt — már az ómagyar korra — a *tova*, *tovább*, *továbbá*, *tege*, *tegeten*, *hajdan*, *majdan*, *ingyen* stb. határozószókkal is. Látjuk, hogy ezeknek töve ősi névmás. Éppen régiségük, (önálló szóként) elavulttá válásuk következtében szűnhetett meg korán deiktikus szerepük, és válhattak fogalmi jelentéssel is bíró határozószóvá.

Néhány névmási alapszavú határozószó esetében ez a jelentésfejlődés nyelvemlékeinkből is dokumentálható. Az ősi névmás tövű *ma* határozószónak pl. valószínűleg már az ómagyar kor első felében létrejött az eredeti 'most' jelentés mellé az újabb 'a mai napon' jelentése. Eredeti szerepében tehát (az *itt*-hez hasonlóan) anaforikus, helyettesítő szerepű (tehát névmás is és lativusragos határozószó is, vagyis kereszteződő szófajú), újabb jelentésének viszont semmi köze a névmásokhoz, azok közé semmiképpen nem sorolható. Ebben az újabb jelentésében a *tegnap*, *holnap*-féllel tartozik egy jelentésmezőbe. — Az ómagyar korban mindkét jelentésében él; eredeti jelentésére l.: BécsiK. 19: „*Ma [nunc]* . . . kéréstfedm̃g”; MünchK. 88ra: „*io az idö z ma [nunc]* vagon” ~ JordK. 634: „*el yewt az hora, es maſth* vagyon”. Újabb jelentése már a BécsiK.-ból adatható (BécsiK. 5: *ma* : *hodie*). (A *most* határozószó — ami a *ma* dinamikailag nyomósított alakja — léte is arra enged következtetni, hogy a *ma* határozószó jelentése továbbfejlődött, mégpedig 'a mai napon' jelentéssé, így feltehetőleg a 'nunc' jelentés egyértelművé tételére jött létre a *most* alak.)

Abban a nyelvtörténeti korban, amikor mindkét szerepben él, ill. amikor jelentése éppen átmeneti állapotban van, melyik szófajcsoportba lehet megnyugtatóan besorolni a *ma* és a hozzá hasonló szavakat? Szerintem a határozószók közé, azzal a megjegyzéssel, hogy két jelentésük van. Vagy a *ma* szó 'most' jelentését névmásnak, 'a mai napon' jelentését határozószónak kellene tekinteni? — Hasonló a helyzet pl. az *az(on)*, *ez(en)* névmás egyes alakjaival a kései ómagyar korban. A primer ragos (raghalmozásos) *azonatul*, *ezenel* ekkor már 'rögtön' jelentésű, tehát fogalmi jelentéssel is bíró határozószó: SándK. 29: „*parančola variuf hog el vynyeyek: azonatul keeth yfiak . . . fel vineek*”; 1548: „*ha az jőne, hat vgyan chak azonatul irj mendent*” (LevT. 1: 52); 1540: „*imar az nemethek raythok wadnak, es a therekek ezenthel raythok leznek*” (LevT. 1: 9). — Az *az(on)*, *ez(en)* névmás *-val/-vel* és *-ban/-ben* raggal megszilárdult alakjai pedig éppen a kései ómagyar korban vannak átmeneti állapotban a helyettesítő (tehát névmásnak is tekinthető) és a nem helyettesítő funkciójú (tehát névmásnak nem értékelhető) névmástövű határozószók között. Még él a korábbi 'akkor' jelentésük is, de újabb szerepükben ('rögtön, azonnal') egyre gyakoribbak. Helyettesítők pl.: BirkK. 3b: „*ha vala mel. foror zerzetet el huğanga azonnal atkozott legēn*”; JordK. 389: „*Azonnal [tunc]* monda az embernek” (~ MünchK. 18ra: „*Tahat . . .*”); még *ugyan*-elótaggal is előfordul: JordK. 670: „*vgyan azonnal vele lazarth es megh ölneek*”; KazK. 80: „*Azonba hyre lön benne iegőffenek es*” (vö. 79: „*Ezónkőzbe hyre lön . . .*”). Nem helyettesítő szerepű viszont pl.:

AporK. 28: „ki faragak o aitaít: *azonban* fejzeuel . . . le eytek otet”; 1559: „ha my hirem lezen, *azonaid* k.-nek hirre tezem” (LevT. 1: 316).

Hasonló problémák az összetett határozószók körében is jelentkeznek: a *néha*, *valaha*, *valamikor* pl. kereszteződő szófajú szó, névmás is és határozószó is; ezeket (a többi, ún. „tipikusan névmási előtagos” szóval együtt) tárgyalhatnánk a névmások között, határozószói névmásokként, de a már emlegetett helyettesítő funkció elvesztése, a fogalmi jelentésű szóvá válás (legalábbis az ómagyar korban) ezek között is előfordul: ÓMS.: „en erzem ez bu- || thuruth kyt *niha* [‘egykor, régen’] egyre”; JókK. 94: „*NEha* [*Quadam*] vr iefus criftus monda”. — A „határozószói névmás” kategória bevezetésével az összetett határozószók csoportját is szét kellene robbantani. Legsimábban még a *valaha sehol*, *amiért-féle*, névmásokra jellemző előtaggal alakult elemeket lehetne a névmások közé sorolni (bár gondok itt is adódnának, l. fent). A többi összetétel szétválogatása már Hamupipőkének való feladat lenne.

Nézzük először a tiszta eseteket, amelyek kereszteződő szófajúak, azaz névmások is, tehát a névmáskategóriába problémamentesen átemelhetők lennének! Vannak olyan összetételek, amelyek kérdő névmási szerepűek (pl.: *mióta*), vannak mutató névmásiak (pl. az ómagyar kori *tahát* ‘akkor’, *akkor*, *mindaddig*, *azután*), vonatkozó névmásiak (pl.: *holott*, *mihelyt*, *miután*), határozatlan névmási (pl.: *valamint*, *másfelé*) és általános névmási határozószó is (pl.: *mindenfelé*, *tétova*, *ídestova* ‘mindenfelé’).

De vannak olyan összetételek (még a névmási elemekből keletkezettek között is!), amelyek — ómagyar kori adataink szerint — nem helyettesítő funkciójúak, hanem fogalmi tartalommal is rendelkeznek. Pl.: *innen-tova* ‘többé, a későbbiekben’, *mindmáig* ‘egészen mostanig’, ill. ‘egészen a mai napig’, *mindenestől-fogva* ‘teljesen, egészen’ stb. Az olyan összetételek között, melyeknek elő- vagy utótagja nem névmás, hanem névszó, még nagyobb a nem helyettesítő funkciójúak aránya; pl.: *otthon*, *idehaza*, *mindörökké*, *mindvégig*, *mindjárást*, *maholnap* stb. Ezek semmiképpen nem névmások, nem kereszteződő szófajúak, hanem kizárólag és egyértelműen határozószók.

Ha az összetételek között is ennyi bonyodalmat okozna a névmási elemek különválogatása és a határozószói névmások közé sorolása (hozzátéve, hogy egyes elemek funkciója történetileg még változhat is), felmerül a kérdés, megéri-e, érdemes-e erre a feladatra vállalkozni?

4. Remélem, eddigi fejtegetéseimből kiderült, hogy szerintem nem éri meg. Egy történeti nyelvtanban semmi esetre sem; de talán leíró szempontból is megfontolandó! A következőket javaslom. A határozószók között válasszuk külön a névmási alapszavúakat. Ezek zömmel anaforikus, helyettesítő szerepű elemek (az ilyen funkciójú összetételeket is ide számítva), amelyekről meg kell állapítani, hogy határozószóságuk mellett egyzersmind névmások is, vagyis kereszteződő szófajúak. A nyelvtanban, a szófajtanban való tárgyalási helyük azonban a határozószók szófaja legyen. (Anaforikus szerepüket természetesen a névmásokkal együtt elemzi a mondat- és a szövegtan.) Így ugyanis nem szakadnak el ezek a többi, nem helyettesítő szerepű, de névmástövé határozószóktól (annál is inkább fontos ez, mert — mint láttuk — ezek történetileg sem válnak el mereven). De nem szakadnak el a névszói (ill. igenévi) és az összetett határozószóktól sem, amelyekkel azonosak szófaji jegyeik, keletkezésük és egyéb problémáik (a megszilárdultság kérdése stb., vö. a 2. pontot). Az a szempont is figyelembe veendő, hogy ezek a névmástövé elemek (a primer ragosak) a határozószó-kategória legősibb rétegébe tartoznak. A határozószók szófaji csoportjában való tárgyalásukat támogatja végül az a tény is, hogy a nekik megfelelő elemeket a többi finnugor nyelv (leíró és történeti) grammatikái is a határozószók közé vonják.

Még egy kérdésre ki kell térniünk. A névmási határozószókon belül van egy — pon-

tosan körülhatárolható — csoport, a *velem, utánam*-féle ún. „személyragos határozószóké”, amely a többtől több szempontból is különbözik (ez mindenképpen rossz elnevezés, mivel nem a határozószó kap személyragot, hanem a személyragos alak szilárdult határozószóvá; a személyrag tehát a határozószó**ban** benne van; ezért jobb a „személynévmási határozószó” elnevezés, vö.: MMNy. 45; ez a „kérdő névmási, vonatkozó névmási stb. határozószó” terminussal is összhangban van). Kialakulásukat, morfológiai felépítésüket tekintve ezek is határozószók: ragos főnevek személyraggal megszilárdult alakjai. Ha viszont a nyelvi rendszerben elfoglalt helyüket tekintjük, azt látjuk, hogy a személyes névmás paradigmáját alkotják, annak kiegészült alakjai, tehát egyúttal személyes névmások is. Vagyis ez is kereszteződő szófajú csoport (a határozószó és a személyes névmás között). De úgy tűnik, ezúttal a funkcionális szempontok, a névmásrendszer szempontjai az erősebbek, ezért célszerűbbnek látom, ha tárgyalásukra a személyes névmások között kerül sor (vö. Klemm: TörtMondt. 252 — 3; Lotz: UngSprachs. 106 — 7; Temesi: NytudÉrt. 58. sz. 319 — 23; MMNy. 44; Simon: SzófAlTan. 42).

D. Máti Mária

Zgribesti (Krassógombás). A Karánsebestől ÉNy-ra fekvő kis helység neve igen érdekes tanulsággal szolgál. A Temesköz középkori településföldrajzához szükséges a vidék román hely- és helységneveinek ismerete. Kniezsa István vizsgálta e neveket, kutatása azonban csak az írásbeliségből 1400-ig ismert helységnevekre, illetőleg víznevekre terjedt ki. A török hadak járta útvonal, a Temes völgye a pusztulás képét mutatja, míg a hegyek között meghúzódó román falu — *Zgribesti* — elkerüli a megsemmisülést. A falu nevében levő *-esti* képző a román *-escu* patronimicon-képző többese, egyike a személynevekből alakult helységnevek képzésére szolgáló képzőknek (Kniezsa: Párh. hn. 19; 2. jegyz.). A hatalmas okleveles anyagot forgató Pesty Frigyes is rámutatott erre, amikor a helység nevét az általa megismert *Zgriba* családnévből vezette le (Pesty, Krassó 2/2:295). A családnév eredetéről azonban nem mond semmit.

Pesty — jóval *Zgribesti* falu nevének előfordulása előttről — 1503-ból adatolja a „*Zgriba* Mihály de *Zederyes*” családnévet. E *Szederjes* községet Pesty Csukás és Dragomér között keresi, holott emlékét ma a Szilvashely helységen átfutó *Szutriás* patak őrzi (Pesty i. m. 2/2:224). Ismeri ezt Kniezsa is (Erdély. Bp., 1940. 77 és a 74. lapnál levő térképen; MR. 1:175 — 818/1 sz. a.), rámutatva a víznév magyar voltára. Miután a mai *Zgribesti* ugyanazon vízfolyás egyik ágának felső részén települt, nyilvánvaló, hogy az elpusztult *Szederjes* falu is e vízfolyás mellett lehetett.

Ez vetette fel bennem annak a gondolatát, hogy a magyarok *Szederjes* faluját a birtokos nemes *Zgribá*-k után a románok hívták *Zgribesti*-nek. Ennek ellentmondani látszik azonban az, hogy 1585-ben (amikor Mutnoki Ferenéné Simon Erzsébet egyezkedik a rokonsággal) *Zederyes* és *Zgribest* együtt szerepel más birtokrészekkel, először és egyedül. Az akkori zavaros időkben — ugyanazon évben — *Zederyes* alias *Zeldebacz* is előfordul egyszer — mint egyetlen adat. A Karánsebes város viszonylagos biztonságot nyújtó falai közé húzódó nemes *Zgribá*-k elhagyott birtokainak mindinkább zavaros, ma már elpusztult birtokokat említő felsorolása azonban e lehetőséget sem zárja ki.

1599-ben ismét említik „nemes *Zgriba* Mihály de *Zgribest*”-et, majd 1638-ban *Zgriba* János morenczi nemes, 1641-ben: „... Karansebes uarosaban lako *Zgriba* Janos alias Albai . . . *Zgriba* alias Albai János ualamit birt eddigh Zakul neu faluban . . . (Pesty i. m. 2/2:294, illetőleg 4:327—8). Tehát adatszerűen bizonyított, hogy *Zgribesti*-ben és vidékén birtokos nemesek voltak a *Zgribá*-k.

E nevet Constantinescu nyomán (Dicționar onomastic romănesc. Bukarest, 1963. 414) oldhatjuk fel, amikor is a román *Zgriban* névvel kapcsolatban figyelmünket a *zgrib* 'fior de frig', azaz 'hideglelés, tkp. hidegrázás' szóra tereli.

Az írásbeliségből igazolt *Zgriba* személynévből azután szabályszerűen alakult a *Zgribesti* helységnév, amely a magyar írásbeliségben *Zgribest* ~ *Zgribesd* alakban fordul elő. Először 1584-ben *Zgribest*, 1585: *Zgribest* (ki/k van/nak Zeören) varmegyében Caransebes tartományában,¹ 1586: poss. *Zgribesd* in distr. Karansebes et C-u Zöreniensi (Pesty i. m. 2/2: 191, 293—4, 4: 115, 119—20).

¹ Ismereteim szerint e magyar nyelvű oklevél említi először a most ünnepelt Groza Péter családjának első ismert tagját „vitezleo es nemes Groza Farkas”-t, Szák egyik birtokosát.

A hivatalos helységnévadás során e román nevet a *Krassógombás* névvel váltották fel. Mező (A m. hiv. hn. 252) már rámutatott, hogy az *-esti* végződés személynévi alaptagra vall. A nevet a forrása fordításnak jelzi. Ez esetben nem gondolhatunk másra, mint az Erdély-szerte ismert román jövevényszóra a *hirib*-re, '(tinoru) gomba' (Bakos: A m. szó-készl. román elemeinek története. Bp., 1982. 260, 381, 447 és Kniezs: SzIJSz. 1/2: 841) illetőleg ennek szláv eredetére (vö. orosz *grib* 'tinoru').

(Megjegyzendő, hogy Pesty — úgy mutatkozik — munkája okmánytárában nem szereplő okleveleket is felhasználott az egyes helységek történetének összeállításakor, a forrás közelebbi megjelölése nélkül. Ilyenkor kénytelen voltam regeszaszzerű megemléstést idézni.)

Reuter Camillo

Morgó. Nem hivatalosan így hívják Nyíregyháza köztemetőjét: ma már az egyetlent. Régebben ugyanis mind a négy égtáj felőli részen találhattunk — természetesen a városon kívül eső területen — temetőt. A szabadságharc idején bezárták a keletit: helyén ma a megyei kórház épületei állnak, s akkoriban nyitották a nyugatit: a mai Vasgyár utca és a vasúti sínek közötti területen; innen a mellékneve: *vasúti* temető. A múlt század elején nyitották a déli, alvégi-alvégesi és az északi, felvégi-felvégesi sírkerteket.

Ez utóbbiról essék most szó. Urbán Teréz latolgatja a név eredetét igen jó könyvecskéjében (Nyíregyháza utcanévei, Bp. 1978. Magyar Névtani Dolgozatok 8. kötet. 47). A hagyományosabb magyarázatként említi, hogy a közeli *Morgó* nevű kocsmáról vehette nevét a temető; jobban tetszik azonban neki a másik föltevés. Eszerint a francia *morgue* 'tetemnéző, hullaház' jelentésű szóból kell kiindulni. A magyarosított alakú *morgó*-hullaház jelentés áterjedhetett az egész temetőre, s ennek hatására választhatta a közeli kocsmáros a nevet „műintézete” cégéreül.

A kocsmára már 1930 óta nem áll: de a nyíregyháziak ma is így emlegetik északi fekvésű köztemetőjüket. A név közkedvelt helymeghatározó szerepét jelezheti, hogy amikor először rögzítik hivatalosan a város utcanéveit, hosszas előkészítő viták után 1839-ben, a kocsmára melletti utcácskát *Morgó szug* (= zug) néven szerepeltetik, s az erre merőlegesen akkoriban kialakult, beépített útszakasz a *Morgó utca* nevet kapja. Bár mind a két utca-nevet védetté nyilvánította a városi tanács, azóta ezt a területet teljesen átrendezték: egy jó évtizede itt panelházak, köztes kerteskék találhatók a még meglevő Sarkantyú utca elejétől északra.

Régebben magam is hajlottam a *m o r g u e*-*m o r g ó* eredeztetés elfogadására, annál is inkább, mert — hallomás szerint — más városok, települések temetőjét is hívják hasonlóképpen. A levéltári, várostörténeti bűngézsgetések alapján azonban mást kell vallanom.

Az Annales iudicum szerint 1803-ban — infine Platea Pazonienzis *morgó* dictum — tehát a város (első) saját kocsma, *morgó* név alatt a pazonyi út végén állíttatott. — E b b e n a z i d ő b e n itt, ezen a környéken nem volt temető. Az északi és déli temetőt ugyanis csak 1816-ban nyitották meg a megtelőben levő keleti sírkert tehermentesítésére. (Dienes Ö. István említi, hogy a mai temető előtti tér helyén valószínűleg volt h a j d a n temető, ennek adatszerű igazolása azonban hiányzik. Vö.: Szabolcs-Szatmári útikönyv 117.) Az 1816-ban megnyílt temetőben sem volt azonban hullaház vagy tetemnéző, mert régebben Nyíregyházán mindig, mindenütt h á z t ó l t e m e t t e k; az idegen, ismeretlen vagy öngyilkos halottakat a városi kórházba, a múlt század végétől pedig a szegény és beteg menházba vitték, ott boncolták fel, onnan is temették őket, még az 1940-es évek elején is. Ezt a tényt egyébként az évenkénti polgármesteri jelentések visszatérően emlegetik afféle szégyenként — a közigazgatási és az egészségügyi fejezetben is.

A 80–90 évvel ezelőtti gyászjelentésekben egyébként a temetés helyéül „a *morgó* melletti sírkert”, „a *Morgóról* elnevezett” vagy „a *Morgó* melletti temető” eligazítás szerepel. Amikor a százéves Morgó kocsmája 1906 decemberében leégett, a Nyírvidék c. lap külön is kiemeli, hogy „a közelében levő temető elnevezését tőle vette” (1906. dec. 16-i számában). Nyolc évvel később, ugyanebben az újságban visszaemlékeznek a leégett, azóta újjáépített kocsmára, amelyet a város 150 méterrel arrébb, kb. a m a i temető kapuja helyére telepített, s a régi nevet a kocsmáros változatlanul megtartotta (Nyírvidék, 1914. dec. 17.). Ugyanez a cikk azonban már kifogásolja, hogy a *Morgó*, *morgói*, *Morgósi* temető elnevezés már nagyon falusias, már jobb az *alvégi*, itt a *felvégi* jelző, de még helyesebb lenne, ha a délitől megkülönböztetendő itt *északi temető* lenne a hivatalos és közhasználatú elnevezés. Ez is lett – hivatalosan; a közhasználatban maradt a *Morgó*.

Azon túl, hogy minden kocsmának volt és újabban is van mindenféle neve, olykor különösebb magyarázhatóság nélkül is, *erre* a morgóra a szabadságharc után mégis található valamilyen eligazítás. Az 1854. november 7-i választmányi tanácsulésen tárgyalják a régi városatyák Fisch József bérlő kérését, hogy „a *morgó medvéhez* címzett kocsmánál” állást készíthessen, s ehhez faanyagot is kaphasson. Az 1867. május 28-i jegyzőkönyvben kétszer is szerepel „a *morgó medve* című északi szélső kocsmája”, amelyet szélvész károsított, és „a város piaci tekintélyének figyelméből” helyre kellene állítani. Ezek az adatok talán visszamenőleg is magyarázhatnák a régi cím használatát.

Ezek előtt vagy után, más időben nem találkoztam „a medvével”. Legfeljebb napjainkban lesz valamilyen „utóélete”. Nagyjából azon a helyen, ahol az eredeti kocsmája állt, most, a Sarkantyú utca sarkán egy kisvendéglőt nyitottak. Amikor a tulajdonos tudomást szerzett a „morgó medvéről”, eljött a levéltárba a pontos adatért és úgy nyilatkozott, hogy eddigi cégérét átfesteti és az újjal feltámasztja a régi elnevezést. Majd meglátjuk. Nem akarok előre inni a morgó medve megújuló cégérére, mert félek, hogy még „medvét fogok”...

Margócsy József

A Müncheneri Kódex új szövegkiadásáról és ennek szótáráról

1. Három évtizeddel ezelőtt a Nyr.-ben cikket közöltem arról, hogy a középkorai tankönyvekben milyen problémákat vet föl a régi irodalmi szövegek eredeti helyesírásának a mai helyesírás követelményeivel való egyeztetése. Azt a nézetemet fejtettem ki ott, hogy tankönyvekben az íróknak minden szavát és mondatát lehetőleg az eredeti olvasás (az egykori hangzás) szerint, „de — amennyire csak lehet — a mai helyesírással írjuk” (80 [1956.]: 440). Tehát például Csokonainak ezt a sorát: „Tik talám több érézzel bírtok” (A tihanyi ekhóhoz) — nem változtathatjuk meg „*Ti talán több érézzel bírtok*” formában, de például Móricz Zsigmondnak a Komor Lóban írt *pujka* szavát *l e g a l á b b i s t a n k ö n y v e n* gyugodtan kiigazíthatnánk a helyesírási szabályzat szerinti *pulyka* alakra, hiszen ezt a hortobágyi pásztor sem ejti másképp, mint az olvasók ezrei.

Abban a cikkemben említettem többek között a magának sírt ásó öreg Toldival kapcsolatban ezt a verssort: „Ki belé *fekügyék*, hol vagyon a halott?” Harminc évvel ezelőtt még úgy gondoltam, nem lenne hagyománysértés Arannyal szemben, ha a Toldi estéjének itteni *fekügyék* igealakját a tankönyv a mai *feküdjék* alakban írná. Ma már nem szorgalmaznám ezt az átírást, Arany János ugyanis még rövid *gy*-vel ejtette: *fekügyék*, vagyis nem „*fekügyék*” formában, mint ahogy mi mondjuk. A múlt század közepén a *fekügyék* még az *egyék*, *igyük*-féle egyes szám 3. személyű igealakok típusába tartozott: a *d-s feküdj*-szótól nyilván analógia útján keletkezett, a rengeteg *d* végű ige (*ad, akad, apad, eped, marad, mered, szed, téved* stb.) hatására. Ez a példa arra int, hogy a régi szövegekkel nagyon óvatosan kell bánnunk a tankönyvekben, de a szélesebb olvasóközönségnek szánt egyéb szövegkiadásokban is.

A Nyr. szerkesztősége harminc évvel ezelőtt a következő lapalji jegyzetet fűzte cikkem címéhez: „Az irodalmi szövegek, különösen a régebbi irodalmi szövegek közlésével kapcsolatos helyesírási problémák nemcsak a tankönyvkiadást érdeklik. Bizonyosan lépten-nyomon beleütköznek ebbe a kérdésbe — s az elvek rögzíthetlensége folytán helyenként és esetenként esetleg egymásnak ellentmondóan döntenek — az irodalmi kiadók is...” (A középkorai tankönyvek szövegeinek helyesírásáról. Nyr. 80 [1956.]: 438). Jegyzete végén a szerkesztőség kifejezte azt a reményét, hogy ebben a kérdésben termékeny vita fog kialakulni, és „hogy az illetékesek hozzászólásai után megnyugtató javaslatot is hozhatunk nyilvánosságra”. Harminc esztendő telt el azóta, de nincs tudomásom arról, hogy a Nyr.-ben vagy másutt folytatása lett volna ennek a vitaindításnak, s így „megnyugtató javaslat” sem születhetett.

2. Mindezt azért kell fölemlítenem, mert az Európa Könyvkiadó most jelentette meg mai helyesírással egyik legrégebbi magyar nyelvű kódexünk legfontosabb részét (Müncheneri Kódex [1466.]. A négy evangélium szövege és szótára. Décsy Gyula olvasata alapján a szöveget sajtó alá rendezte és a szótári részt készítette Szabó T. Ádám. Európa Kk., 1985.). Ebből a szép könyvből 6500 példány készült, vagyis nem csupán a szakembe-

reknek szánták. „Tudományos igényű, a művelt közönségnek és a nyelvünk iránt érdeklődőknek szóló népszerűsítő kiadás ez” — olvassuk a kötetet szerkesztő Király László tartalmas előszavában.

A Müncheni Kódexnek 1842-től máig négy betűhű és egy hasonmás kiadása jelent meg. Az én meggyőződésem szerint a négy betűhű kiadás — a Döbrentei Gáboré (1842.), a Volf Györgyé (1874.), a Décsy Gyuláé (Wiesbaden, 1966.), valamint a Nyíri Antal és munkatársaié (Budapest, 1971.) — között ez az utóbbi, a Nyíri-féle a legjobb, a legpontosabb; szerintem minden „népszerűsítő” szövegkiadásnak is elsősorban ezen kell alapulnia. Megérdemli ez a kitűnő kritikai kiadás, hogy könyvészeti adataival e helyütt is figyelmébe ajánljuk a középkori magyar nyelv iránt érdeklődőknek: A Müncheni Kódex 1466-ból (Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Szerkesztette Nyíri Antal. Munkatársak Bodnár Ferenc, Pálfalvi Etelka, Rácz Endre, Velosov Mártonné, Végh József Mihály. Akadémiai Kiadó, 1971.). Nyírinek és munkatársainak ez a kötete a külön megjelent Corrigendával, vagyis az ilyen kiadványban elkerülhetetlen apró sajtóhibák tüzetes jegyzékével (MNy. 68 [1972.]: 342—5) együtt méltán sorolható a legjobb magyar szövegkiadások közé.

A Décsy Gyula olvasatán alapuló mostani szövegkiadás a Müncheni Kódex első, kisebb részét: a legrégibb magyar naptárt nem tartalmazza, csak a négy evangélium fordítását adó, sokszorta nagyobb részt. A huszita mozgalomhoz tartozó Pécsi Tamásnak és Újlaki Bálintnak e legrégibb magyar bibliafordítása még az 1410-es években készült; ennek az azóta elveszett műnek evangéliumi részeit másolta le 1466-ban az üldözések miatt Moldvába menekült magyar huszitáknak egy tudós embere: Németi György. Ezek a részek maradtak fenn a Müncheni Kódexben. A jelen kiadványban Máté evangéliuma a 15—106., Márké a 109—166., Lukácsé a 169—266. és Jánosé a 269—342. oldalakon található. Az 1410-es, illetőleg az 1460-as évektől máig a több mint fél évezredes különbséget úgy hidalja át ez a könyv, hogy a bibliafordítás másolatának szövegét nem betűhíven, hanem lényegében a mai helyesírás szerint közli, de „lehetőleg az egykori kiejtést követve”. (Tehát pl. a kódexbeli *latonc* igealak, amelynek kiejtése a XV. században „látonk” volt, itt mai betűinkkel *látunk* alakban jelenik meg, de nem lesz — modernizálva — *látunk*.)

Közli a kötet a Müncheni Kódex végén piros tintával és viszonylag nagyobb betűkkel írt becses kolofont is. Idézem ezt a 343. oldalról, mert érzékeltetni szeretném, hogy az olvasat, illetőleg a betűhű szövegnek a mai helyesírás szerinti közlése milyen problémákat vet föl: „E könyő megvégeztetett Németi Györgynek Hensel Emre fiának keze miatt Moldovában Tatros városában Ūr születetének ezer négyszáz hatvan hatod esztendeiben.” A második szó a kódexben alsó mellékjelekkel van írva („kõnq”), s én a végén nem rövid, hanem hosszú magánhangzóval olvasnám: *könyő*. Mai helyesírásunk szerint kitennék a kolofonban néhány vesszőt, és egybeírnám az évszám négy szavát. Az *esztendeiben* szóalak sem fogadható el, hiszen világos, hogy az 1466. esztendő nem több esztendő; e szóalak *ei* betűkapcsolata a kódex kéziratában épp fordítva, *ie* sorrendben van írva, a helyes olvasat tehát csak *esztendejében* lehet. Mindezek figyelembevételével a kolofont én így közöltem volna mai helyesírással: „E könyő megvégeztetett Németi Györgynek, Henszel Emre fiának keze miatt, Moldovában, Tatros városában, Ūr születetének ezernégyszázhatvanhatod esztendejében.”

Az evangéliumi részeket a kiadványban egy 180 oldal terjedelmű, értékes és hasznos szótár követi, címe szerint: A Müncheni Kódex szókincese. A cím ugyan valamivel többet ígér, mint amennyit a szótár ad: ez ugyanis a kódex naptári részét és Márk evangéliumának prologusát nem dolgozta fel, sőt a kódexbeli „címeket” sem. A naptárnak a szótárban való mellőzése érthető, mert ezt a szövegközlés sem vette föl, de Márk prologusa — nem egy érdekes régi magyar szóval — és a címek benne vannak a kötetben. Igaz, nem valódi cím, csak címféle felirat az, amit a kiadvány két helyén ilyen helyesírással olvas-

hatunk: *Itt kezdik Szent Márk evangelista könyvö* (109. o.), *Itt kezdik Szent Lukács evangelista könyvö* (169. o.). Ezeknek második szavát Németi György a második szótag megemelésével írta, így jelezvén a rövidítést. E szerint a mai közlésben *kezdetik* szóalakot kellett volna írni.

A szótári rész nem olyan jellegű szótár, mint a Juhász Gyula költői nyelvének szótára (szerk. Benkő László; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.) vagy a Petőfi-szótár (szerk. J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973 —), és nem is olyan, mint az én Toldi-szótáram (Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.), bár sok rokonságot mutat ezekkel az ún. írói szótárakkal. A rokonság abban áll, hogy Szabó T. Ádám is a teljes szóanyag feldolgozására törekedett, beleértve ebbe a nem tatalmas, ún. formaszókat (névelők, kötőszók stb.) és a tulajdonneveket is. Miben különbözik műve a felsorolt írói szótáraktól? Elsősorban abban, hogy egyetlen nyelvi példát (idézetet) sem közöl, csak jelzettel utal rájuk, minthogy az egész feldolgozott szöveg — a négy evangélium első magyar nyelvű fordítása — megtalálható a kötetnek a szótárt megelőző első, nagyobb részében.

Az ilyen — talán regiszteresnek mondható — szótározás nagyon jó lehet abban az esetben, ha a kiadvány szövegközlése és szótára között tökéletes összhang van. Nézzük meg egy példán, hogy a jelen kötetben megvalósult-e a kellő összhang! Megakad például a szemem a szótár *hamit* címszaván. Utána nincs szófajjelölés, csak értelmezés: „ha valamit”, s a szócikk a következő információval zárul: „Jo 14.14 16.23”. Ez azt jelenti, hogy az egyelőre nagyon rejtélyes *hamit* szót János evangéliumának két helyén fogom megtalálni: a 14. fejezet 14. „mondatában” és a 16. fejezet 23. „mondatában”. (Szabó T. Ádám ugyanis ezt írja a szótár előtti jelmagyarázatban: „A pont után az egyes fejezetekben belül a *mondatok* sorszáma következik.” Én úgy tudom, hogy a bibliai fejezetekben nem a *mondatokat*, hanem az ún. *verseket* jelölik a sorszámok, és igen gyakoriak az egynél több mondatot tartalmazó versek.) Keresem tehát a két nyelvi példát, de a kiadvány szövegközlésében sehol nincs a lapok tetején élőfej, amely pontosan mutatná, hogy hol melyik evangéliumnak melyik fejezete van előttünk. A margókon csak azt jelzik, hogy a Müncheni Kódex eredeti kéziratában hol kezdődik új oldal és új hasáb, de ez a szótár használóját nem segíti a keresésben, mivel a szótár jelzetei nem ezekre, hanem a fejezetek sorszámozott verseire utalnak.

Persze, nagy nehezen mégis megtalálja a kitartóan kereső szótárhasználó a kérdéses két bibliai helyet: „*Ha mit* kérendetek Atyától én nevembe, azt teszem”, és: „Bizony, bizony mondom tünektek, *ha mit* kérendetek én Atyámtól én nevembe, adja tünektek”. Ha ezeket az idézeteket összevetjük a szótár idézett szócikkével, kiderül, hogy a szövegközlés és a szótár két malomban őröl: a szöveg nem ismer *hamit* szót, csak külön *ha* és külön *mi* szót (az utóbbinak itt *-t* ragja van). És viszont a szótárnak *ha* és *mi* szócikkeiben utalásnak kellene lennie a két bibliai helyre, vagy legalább a fölöslegesen fölvet *hamit* szócikkre, de semmi ilyet nem találunk a visszakereséskor.

3. Lássuk azonban mindenekelőtt és részletesen a szövegközlés problémáit néhány találmányra kiemelt bibliai helynél!

Máté, II. fejezet: „1. Azért mikor született volna Jézus Júdeának Betlehemében *Júdeabeli* Heródes királynak napiban. . .” Az itteni *-beli* képzős szót mai helyesírásunk szerint kisbetűvel kellett volna kezdeni: *júdeabeli*. — „4. És egybegyőjtván az papoknak minden *fedelmekét* és az népeknek írástudóit, [Heródes király] tudakozik vala. . .” Itt az a kérdés merül fel, hogyan jelöljük a mai olvasatban a Müncheni Kódex rövid és hosszú nyílt *e* hangjait, amelyeket Németi György az eredeti kéziratban a fordítottan ékeztet *è* betűvel írt. Itt van például a *fedelm* „fejedeleni” szó, amelynek kiejtése „fēdelm” volt (az első szótagban hosszú, a másodikban rövid nyílt magánhangzóval). Ha a kódexnek

hosszú nyílt *e*-vel hangzó *én* személyes névmásait ez a kiadás *én* alakban írja, az egykori kiejtés jobb érzékeltetése végett nem lehetne-e a *fédèlm* szót is *fédelm* vagy *fēdelm* vagy *fe[je]delm* formában írni? Az idézett mondatban egyébként is helytelen a *fedelmekét* olvasat, mert ennek értelme nem 'fejedelmekét', hanem 'fejedelmüket'.

Máté, II. fejezet: „7. Tahát Heródes, titkon híván az mágosokat, *szerelmest* tanolja vala őtőlők az csillagnak idejét, mely *tétett* vala nekik.” A *szerelmest* szó értelmezésében segít a szótár: 'szorgalmatosan — gondosan, figyelmesen'. A szövegbeli *tétett* azonban helytelen olvasat e helyett: *telett*. A szótárban szerencsére jól van besorolva: nem a *tét*, hanem a *tet(ik)* szócikkében találjuk, ezzel az értelmezéssel: '(fel)tetszik, (meg)jelenik; látszik'. A kiadvány használóját itt is zavarja, hogy nincs összhang a szövegközlés meg a szótár között.

Máté, II. fejezet, a 15. vers végén: „Egyiptomból *hívtam* én fiamat”. A szótárban a kérdéses *hívtam* szóalakot hiába keressük a *hi(v)* ige szócikkében: a szótár ugyanis *hívtam* formában vette föl. A kódex eredeti szövegében egy harmadik alak található: *hiuttam*; ez minden bizonnyal így is hangzott, vagyis rövid *i*-vel, *u*-val és hosszú *t*-vel. (A kódexnek három más helyéről a szótár is fölvelt *hiutta* igealakokat. Itt jegyzem meg, hogy a *hívőnek* viszont tévesen került ebbe a szócikkbe: a *hisz* szócikkébe kellett volna sorolni, vagy pedig külön fölvenni.) Sajnálatos, hogy e szóalak esetében sincs összhang a kódexbeli szöveg, a mai szövegközlés, valamint a szótározás között.

Máté, XIV. fejezet: „3. Heródes *kedig* megfogta Jánost, és megkötelezte őtet. . .” A mai *pedig* kötőszót, amely a Münchener Kódexben a rövidítéses *ke*-alakban van írva, ez a kiadvány mindig *kedig* alakban közli, holott *kedég* volna a helyes olvasat. Ezt a véleményemet arra alapozom, hogy az azonos eredetű Bécsi Kódex kéziratában — pl. a 119. lapon négyszer is — teljesen ki van írva ez a szó, mégpedig következetesen *kedég* formában. (Lásd hasonmásban az említett Nyíri-féle kötet 43. oldalán.) — Az idézett mondatnak *megfogta* szóalakját a szótár *megfogadta* alakban vette föl, pedig Heródes nem *fogadhatta* meg Jánost.

Máté, XV. fejezet: „9. Oktalan *bölcsőlnék* engemet. . .” Az új szövegkiadás jóhiszemű olvasója azt hiheti, hogy az itteni kérdéses szó a *bölcs*-nek valamilyen származéka, s e szerint keresi — és persze nem találja meg — a szótári részben. Szabó T. Ádám ezt a szóalakot — helyesen — nem a *bölcs* szóhoz vette föl; azonban különös módon szótározta: *böcsöl(ik)* formában, mintha ikes ige volna (de 'becsülik, tisztelik' értelmezéssel). A szótárakban az igéket nem többes, hanem egyes szám 3. személyű s nem tárgyas, hanem alanyi ragozású alakokkal szokták közölni és értelmezni!

Máté, XX. fejezet: „22. Felelvén *kedig* Jézus *mondá*: Nem tudjátok, mit kérjete. Ihatjátok-e az kelyhet, kit én iandó vagyok? *Mondának* neki: Ihatjuk.” Igen gyakori hiba ebben a szövegkiadásban, hogy a *monda* 'így szól't' igealak helyett *mondá* van az átírásban. A bibliafordítások az ilyen idéző mondatokban alanyi ragozású igealakot használnak. Bizonyítja ezt az iménti idézetünk is, melynek vége felé a többes számban nem a tárgyas ragozású *mondák* igealak áll, hanem ennek alanyi ragozású megfelelője: „*Mondának* neki: Ihatjuk.” Még Arany János is — négyszáz évvel a Münchener Kódex keletkezése után — alanyi ragozású igealakokkal írja: „Toldi pedig *monda*: »Ne sírjon kegyelmed. . .«” (Toldi VII. 10.); „*Monda* Lajos, a nagy király: Eredj szolgám, Laczfí Endre. . .” (Szent László).

Márk, IV. fejezet: „1. És esmég Jézus kezde kimenni az tengerre és ő tanejtványi; és gyölekezék őhozá sok gyölekezet, úgyhogy az hajóba *felhagyván ülnő* az tengeren, és mēnd az gyölekezet vala az földön az tengerenél.” Ilyen olvasattal mindenképpen értelmetlen és érthetetlen a *felhagyván ülnő* szókapcsolat. Ha 'fel engedvén ülni' volna az értelme, akkor nagy hiba a *felhagyván* egybeírása, ha ellenben a *felhagy* igének -*ván* képzős határozói igeneve van a szövegben, akkor miért nincs a szótárban *felhagy(ván)* szócikk, ahol

magyarázatot kaphatnánk? A rejtélyt a Nyíri-féle betűhű kiadás szövegközlése oldja meg számunkra, melyből kiderül, hogy az idézet kérdéses részét így kellett volna olvasni és írni a mai szövegben: „... úgyhogy az hajóba *felhágván* [Jézus], *ülő* [= ülne] az tengeren, és mend az gyölekezet vala az földön az tengernél.” Szabó T. Ádám nem követte el ezt a hibát, ő a *felhág* szócikkébe vette föl a *felhágván* szóalakot; csakhogy a gyanútlan olvasó az olvasott szöveg alapján ott aligha keresi. Ez a példa tehát ismét arra figyelmeztet, hogy a szövegközlés meg a szótározás között mindig szoros összhangra van szükség.

Helyes, hogy a mai szövegközlés megjelöli (két függőleges vonással), hol végződnék az eredeti kéziratban az egyes oldalak s az oldalakon az a) meg a b) hasáb. Ügyelni kellett volna azonban arra is, hogy ha a mai szövegközlés az ilyen helyen szót választ el, ne maradjon el a kötőjel. Például: *te || kéntvén* (Márk IX. 8.). A szövegben sok különös szóalakkal találkozó olvasó könnyen azt hiszi, hogy a *te* és a *kéntvén* két külön szó, pedig a mai *tekint* ige régi alakjának határozói igeneve van előttünk. Ezt persze így kellett volna közölni: *te- || kéntvén*.

Nem tudom, milyen helyesírás szerint közöl ez a kötet a szövegben ilyen szóalakokat: *higgyjétek* (154. o.), *higgyjek* (303.), *higgye* (329.). Nemcsak ma írjuk ezeket *ggy*-vel — *j* nélkül! —, hanem évtizedekkel ezelőtt is ezt követelték meg helyesírási szabályzataink. Például „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1938. évi kiadása a szó- és tárgymutatóban külön figyelmeztet is erre: „(higgyjed) helyesen: *higgyed*”. A szótár sajátos módon úgy kezeli a mostani szövegkiadás *ggy*-s és *ggy*-s igealakjait (ugyanis a szabályos írásmódra is van példa!), mintha semmi közük sem volna egymáshoz. Idézem a *hi*(sz) ige szócikkének — ábécérendben egymást követő — ilyen adatait: *higgy*, *higgye*, *higgyék*, *higgyetek*, *higgyétek*, *higgyj*, *higgyjek*, *higgyjenek*, *higgyjete*k, *higgyjéte*k, *higgyjőnk*, *higgyjűk*. Az ember azt hinné, hogy a szótár készítője valami okból nem tudott vagy nem akart eltérni a Décsy-féle olvasat helyesírásától, s abból adódik ez a kettősség. Ezt azonban megcáfolja az, hogy a 125. oldalon levő „Ne akarih félned, de csak *higgy*!” mondat kérdéses szóalakja a szótárban a *higgy* példái közt szerepel (Márk V. 36.). A Münchener Kódex kéziratában egyformán *hig* alakban van írva a szótárban levő két *higgy* igealak is, meg a szótárbeli *higgyj* is, az eredeti kéziratban tehát semmi alapja sincs annak, hogy ma kétféleséget keressünk az egykori egységben. Milyen lehetett a XV—XVI. században az így írt igealak kiejtése? Ez elég világosan kiderül a Vizsolyi Biblia 1590. évi írásmódjából, illetőleg hangjelöléséből. Az imént idézett bibliai mondást Károlyi Gáspár így fordította és írta: „Ne féllj, czac *higgy*.”

Néhány bibliai részletet tüzetesen összehasonlítottam a betűhű Nyíri-féle kiadásban és a mostani szövegközlésben. Lukács evangéliuma IX. fejezetének 47—48. és 51—52. verseiben a következő eltéréseket, illetőleg hibákat találtam: A 47. vers kezdetéről a mostani szövegben elmaradt az *és* szó. A 48.-ban *mondá* és *eresztet* helyett ezt kellett volna írni: *monda*, *eresztett*. (Mind a kettő múlt idejű és alanyi ragozású igealak!) Az 51—52. verset így közölték: „Úgy lőtt *kedig*, mikor beteljesednének ő [= Jézus] elvételének napi és ő erősejté ő orcáját, hogy *mene* Jeruzsálembe. És *ereszte* követeket ő személye előtt, hogy *eredvén bemenének Samaritánosoknak városokba*, és *készeletet tennének őneki*.” A kiemelt szavak helyes olvasata *kedég*, *menne* és *bemennének* volna, a *samaritánosoknak* szóalakot pedig kisbetűvel kellett volna kezdeni. Nem értem, miért közli ezt a szót a szótár is tulajdonnévként. (Itt jegyzem meg, hogy a szótár szerint a *SAMÁRIABELI* is tulajdonnév, ezt jelzi ugyanis a csupa nagybetűs nyomtatás.)

Lukács, XI. fejezet. A mostani szövegközlés 8. versében olvasható *megnem szőny-nyedik* szókapcsolatot egyrészt három szóba kellett volna írni, másrészt pedig az eredeti kézirat szerint így kellett volna olvasni: *meg nem szőnendik*. A mai *szűnik* ige régi *szőnik* változatának -nd jövőidő-jeles alakjáról van szó. Sajnos, a hibás olvasat alapján a szó-

tárba is bekerült a mondvacsinált *szőnyedik*, de ide már hosszú *ő*-vel — az ugyancsak mondvacsinált *szőnyik* ige származékaként, amelynek jelentése 'szűnik, (meg)szűnik; ered, indul'. Van ebben a szócikkben *szőnyél* és *szőnyetek* igealak is, és nem értem, miért kell ugyanannál az igénél kétféleképpen írni a felszólító módot: egyszer a kiejtés szerint, egyszer meg a szóelemzés szerint. Ezt a két igealakot is a *szőnik* szócikkébe kellett volna fölvenni, *szőnyél*, illetőleg *szőnyetek* írásmóddal. Természetesen a szöveges részben, a Müncheneri Kódex mai szövegében is így kellett volna írni őket.

Súlyos sajtóhiba (helyesírási hiba) van a 226. oldalon ebben a mondatban: „Menj ki és menj el inneten, mert Heródes megakar tégedet ölni” (Lukács XIII. 31.). Erre a hibára az sem lehet mentség, hogy a kódex eredeti kéziratában is egybeírtnak látszik a *meg* és az *akar*.

A 301. oldalon a szövegközlés ilyen értelmetlen mondatot ad Jézus szájába: „Énnekem *kellő* művelkedetít művelkednem, ki *eresztet* engemet” (János IX. 4.). A kódex eredeti kéziratában a *kell* és az *ő* két külön szó, az ottani múlt idejű igealak pedig ma természetesen két *t*-vel írandó a végén. A mondat helyes szövege tehát a következő volna: „Énnekem *kell ő* [= az Isten] művelkedetít művelkednem, ki *eresztett* [= küldött] engemet.” A 304. oldalon is érthetetlen ez a mondat: „... mert nem *emerték* az idegeneknek szavokat” (János X. 5.). A Nyíri-féle betűhű kiadásból azonban megállapíthatjuk, hogy a kérdéses helyen *esmerték* (= ismerték) szóalakot kellett volna írni. Az is zavaró a jelen kiadásban, hogy ugyanaz a szókapcsolat — „mai helyesírásunk jeleivel” (Előszó) — az egyik helyen egybe, a másikon meg külön van írva. Például: „*Haki* én beszédimet tartandja, halált nem lát örökké” (János VIII. 51.); „*Ha ki* én beszédemet tartandja, halált nem kóstol örökké” (uo. 52.); „Tudjuk kedig, mert Isten bűnösöket meg nem hallgat; de *haki* Istent szolgálja és *ő* akaratját teszi, ezt hallgatja meg!” (János IX. 31.); „Én vagyok az ajtó: én általlam, *ha ki* bemenend[,] üdvözöl, [és] kimegyen és bemegyen és eledeleket lel” (János X. 9. — az idézetben pótoltam a hiányzó vesszőt és az elhagyott és kötőszót). Ezt a 'ha valaki' jelentésű *ha ki* szókapcsolatot a Müncheneri Kódex többnyire két szóba írta; a mai szövegközlésben mindenütt így kellene írni.

János, XVIII. fejezet: „1. Mikor ezeket mondotta volna, kimene *ő* tanejtványival *Kedronnak* áradatja *elve* . . .” Minthogy a kódex kéziratában *Cedronnac* és *elue* olvasható, szerintem *Cedronnak* és *elve* volna ezeknek az egykori kiejtésen alapuló mai helyes írásmóljja. Az idézetbeli tulajdonnevet Károlyi Gáspár is *C*-vel írja a Vizsolyi Bibliában: „az *Cedron* patakán túl”. Sajnos, a szótárban nincs *Cedron* címszó, csak *Kedron*.

János, XXI. fejezet. A 22. vers végén: „Te *köves* engemet!” Igaz, hogy a kódex kéziratában egy *s*-sel van írva az itteni igealak, de nyilván hosszú *s*-sel hangzott, és ma betűkettőzéssel kellene átírnunk. Végül a 25. vers elejét idézem: „Vadnak *kedig* es sokak *egybek*, *melyeket* tött Jézus, *melyek* ha *mendenkét* megíratatnának . . .” Ezt a Nyíri-féle betűhű kiadás alapján én így írtam volna át: „Vadnak *kedég* es sokak *egyebek*, *mellyeket* tött Jézus, *mellyek* ha *mendenként* megíratatnának . . .”

4. Ezek után a kiadvány szótári részéről következzenek a megjegyzéseim! A kötetnek ez a 180 oldal a kisebbik, de a nyelvtudomány szempontjából értékesebb fele, a hibái ellenére is.

A szótár eleji tájékoztató egy kissé szűkszavú, de a kötet elején levő előszóból megtudjuk, milyen céllal készült ez az összeállítás: „A szótár elkészítésével [. . .] azt szeretnénk bemutatni, hogy a két magyar pap, Tamás és Bálint kedvezőtlen viszonyok között, megfelelő segédeszközök nélkül — még ha fordításukban akadnak is félreértések, következtetlenségek —, de a magyar nyelv adottságait merészen kihasználva anyanyelvünk elvont szókincsét bővítették. Fordításuk nyelvében, szókincsében megmutatkozik a magyar nyelv káprázatos szépsége, szinonimarendszerének csodálatos gazdag-

sága. A szótár 3700 címszava a Müncheneri Kódex kb. hatvanezer szóalakjának kiértékelésével készült, feltárja a nyelv akkori fejlődési szintjét, finnugor eredetű szavaink használatának gyakoriságát nyelvünkben” (11. o.). Szabó T. Ádám — a szótár készítője — így summázza munkájának anyagát: „A szótári rész felöleli a Müncheneri Kódex négy evangéliumának teljes szóanyagát, s minden egyes nyelvtani alakját” (347. o.). A szócikkekben „előbb a címszó, majd ennek magyar (ha szükséges) és német *jelentése*, esetleg latin megfelelője található” (uo.). „Népszerűsítő kiadás”-ról lévén szó, hiányolom ennek a háromnyelvűségnek a megokolását.

Ez a háromnyelvűség zavaró lehet még a művelt olvasóközönség számára is. Egy szócikkben például a következőket találjuk: „*mi* '(pron. pers.) wir; (attr.) unser' Mt 6.9 6.11 l. még *mü*”. Igaz, van a szótár előtt rövidítésjegyzék, de a szótárt használók nem szeretnek minduntalan előre-hátra lapozni, s így többségükben inkább lemondanak annak tisztázásáról, hogy itt a *mi* „személyes névmás”-ról van szó, amely „jelzői használatban” is előfordul. A rövidítésjegyzék magyarul is megadja a latin — és itt-ott a német — rövidítések feloldását, mégis úgy gondolom, jobb lett volna a magyar és a német érdeklődő közönség kezébe külön-külön szótári változatot adni — teljesen magyar, illetőleg teljesen német nyelven. A jelenlegi háromnyelvű megoldásnak valószínűleg az lesz a következménye, hogy ezt a szótárt csak a szakemberek szűk köre fogja forgatni. Azt is furesállom, hogy például a „vesd össze!” rövidítése a szótárnak egyazon oldalán kétféleképpen van írva: a *hat* számnév szócikkében magyarul („vö. *hatod*”), a *hatalmaz(ik)* ige szócikkében németül („vgl. *fedelmked, országl, uralkod*”).

Nem értem a szótár eleji tájékoztatónak a felszólító módra vonatkozó mondatát: „A nyelvtani toldalékok a szótári részben lehetőleg mai alakjukban szerepelnek. Így például a középfok jele -*bb* (két b), a felszólító módé -*jj* (két j). A szövegben csupán egy -*b* és egy -*j* szerepel” (347. o.). Tudomásom szerint a felszólító mód jele csak egyetlenegy igénél -*jj*: *jő, jön—jöjj*; egyébként pedig -*j*: *akarj, lőj, szedj* stb. És mit látunk ilyen bejelentés után a könyvben? Még a *jön* igénél sem válik be ez az elmélet, mert például egyformán *jöjj* van írva a szövegkiadásban (Máté VIII. 8.) és a szótárban.

A Nyíri-féle betűhű szövegkiadás alapján úgy vélem, hogy a *jő* ige felszólító alakjai a XV. században még nem a mai módon hangzottak, s ezért helyesírásukat a jelen kötet szövegkiadásában és szótárában kár volt így modernizálni: *jöjj, jöjje, jöjjenek, jöjjetek, jöjjön*. Én ezeket itt az akkori kiejtés szerint írtam volna: *jőj, jőjek, jőjenek, jőjetek, jőjön*. Hasonlóképp az ilyen igealakokat is furesállom ebben a könyvben: *jönnek, jönnék, jönnének, jönni, jönniek, jönnő, jönnötök, jössz*. Hitelesebb volna helyettük a *jőnek, jőnék, jőnének, jőni, jőniek, jőnö* (= *jőne*), *jőnötök, jősz* forma. Érdekes, hogy a szótárban a *jönnek* (Lukács XVII. 1.) mellett *jőnek* alak is van (Máté VII. 15.), holott a kódexbeli írásmódjuk a két helyen pontosan egyforma: *ignec*. Az ilyen igealakok még négyszáz évvel később is hosszú *ö*-vel és rövid *n*-nel hangzottak, például: „De ha nappal *jőnek*, tudja, megölnének” (Arany: Toldi VI. 9.).

A *jön* ige szótári szócikkében levő *jöved* helyes alakja *jövéd* volna, ez ugyanis éppúgy határozói igenév, mint a *jövéjek*, csak az egyiknek -*d*, a másiknak -*jek* személyragja van. (Ma a határozói ige nevek már nem kaphatnak személyragot.) Sajnos, a könyv szövegkiadása is helytelen: „...és tehát *jöved ajándékozzad te ajándékozzad*” (Máté V. 24.). Minthogy az öt évszázaddal ezelőtti kéziratban az *ajándék* szónak egy másik alakváltozata szerepel, a mai közlés a következő formában volna korhű és pontos: „...és tehát *jövéd ajándokozjad te ajándokozad*”. E szócikknek a *jövendők* szóalakját Márk evangéliuma jelzett helyén (X. 38.) nem találom. A *jövelete* szóalakot nem az igehez kellett volna fölvenni, hanem egy másik, főnévi szócikkbe (*jövetel*). Az érdekes *jövetetek* felszólító alak a kódex kéziratának mind a négy megjelölt helyén rövid *v*-vel olvasandó, tehát így kellett volna írni ebben a mai könyvben: *jövetek*.

A Müncheneri Kódex szótárában sok más archaikus felszólító igealakot is találunk: *akarih* (= akarj), *ereszihh* (= eressz), *fényesehhen* (= fényesítsen), *feszehétek* (= feszít-sétek), *fordéhad* (= fordítsad), *győdhétek* (= gyűjtsétek), *szabadéhha* (= szabadítsa), *tanéhh* (= taníts) stb. Jól segíti a szótár az ilyenek egykori nyelvtani rendszerének áttekintését. Azt is megállapíthatjuk a szótár segítségével, hogy a *keres*, *néz* típusú igéket az egyes szám 2. személyében nem -l, hanem -sz raggal ragozták: *keressz*, *nézzsz*. Ezek a kódex nyelvében a mai *keresel*, *nézel* alakban nem fordulnak elő.

Mínthogy a szótár igen nagy, mintegy hatvanezer szövegszó terjedelmű anyagot dolgoz fel, nagymértékben be tudja mutatni nyelvünknek XV. századi szókészletét és a szóalakokban tükröződő akkori nyelvtani rendszerét. A Müncheneri Kódex szövegében és szótárában számos olyan szóval találkozunk, amely a XV. század óta eltűnt nyelvünk-ből (legalábbis a köznyelvből), fontos tehát bemutatni őket a magyar nyelv múltja iránt érdeklődő közönségnek. Az ilyen szavakat természetesen értelmezi is a szótár. Íme néhány érdekes szó XV. századi elődeink nyelvhasználatából: *címerlet* (= felirat), *császárlat* (= uralkodás), *dereb* (= darab), *derhenyő* (= derűs, szép idő), *dicsővöl* (= dicsőít), *emberöldökő* (= gyilkos), *gabonafő* (= kalász), *hímt* (= tékozol), *ipa* (= após), *jelennen* (= nyíltan, őszintén), *koltag* (= kopog, zörget), *monnó* (= mindkettő), *napa* (= anyós), *szovárvány* (= szivacs), *vép* ige (= lép), *verhenyő* (= veres). A *vép*-et ugyan *vépik* címszóval kellett volna szótározni, mert ez ikes ige volt.

Kiemelek még néhány érdekességet a szótár *f* kezdőbetűs anyagából: *faldokló* (= nagyétkű), *farcok* (= csípő, derék), *fegy* (= vádol), *feh* (= ront; szerintem inkább *feht* lehetne a címszó), *fejt* (= eltöröl), *feleszolga* (= szolgatárs), *folnagy* (= sáfár, gondnok, jószágigazgató), *fonalg* (= tusakodik), *foszlat* (= zsákmány), *fuvatag* (= szélvész). A szótárbeli *feh* vagy helyesebben *feht* ige a bibliafordítás következő mondatában fordul elő: „Fehétek meg e templomot . . .” (János II. 19.). Károlyi Gáspár a Vizsolyi Bibliában ezt így fordította: „Rontfátoc el ez Templumot . . .” Itt jegyzem meg, hogy a *felejt* ige tévesen került a szótárba, mivel a Müncheneri Kódexben ilyen szó nincs; a jelzett bibliai helyen a *fejt* (*megfejt*) igét találjuk, amelynek itteni jelentése 'megront': „Azért inkább keresik vala az zsidók őtet [= Jézust] megölni, mert nem csak az szombatot *fejti* vala meg, de es őnmagát mondja vala Istennek[,] tevéen őnmagát egyenlővé Istennel” (János V. 18.).

A szótárt lapozvgata megállapíthatjuk, hogy jó néhány szavunknak egykor más volt a jelentése, mint ma. Például az *agy* főnév 'fej' jelentésével találkozunk a Müncheneri Kódex következő mondatában: „És őrejá *hagyapván* vevék az nádat, és verik vala ő *agyához*” (Máté XXVII. 30.). Itt meg kell jegyeznem, hogy a *hagyap* 'köp' igét a szótár tévesen veszi ikesnek (*hagyapik*), egy másik bibliai helyen ugyanis ennek iktelen ragozású *hagyapa* elbeszélő múlt alakját őrzi a kódex: „Ezeket mikor mondotta volna, *hagyapa* az földre[,] és alkota sárt az hagyapásból, és kené az sárt ő [= a vak ember] szemeire” (János IX. 6.). Az ikes ragozásban *hagyapék* volna a 3. személyű igealak. — A kódexbeli *kalász* mai jelentése 'szálka': „Mit látod kedig az *kalászt* te atyádfia szemében, az gerendát kedig az te szemedben nem mértékled?” (Lukács VI. 41.). A mai *kalász* szó helyén a Müncheneri Kódexben még *gabonafő* áll: „Az időben mene Jézus innepen *vetemény* által [= a vetések között]; ő tanejtványi kedig megéhezvéjek [= megéhezve], kezdnek *gabonafőket* szagatniok és enniek” (Máté XII. 1.). Kár, hogy a fentebb említett *agy* és az iménti *vetemény* főnevet a szótár magyarul nem értelmezi, csak németül.

Hasonlóképpen csak német értelmezése van a szótárban a kódex *koporsó* szavának ('Grab'), pedig a németül nem tudó olvasónak is jó lenne tudnia, hogy a *koporsó* egykor a *sír*-ral volt azonos. Kitűnik ez a következő bibliai részletből: „58. Ez [= József] vépék Pilátoshoz, és megkéré Jézusnak testét. Tahát Pilátos parancsolá megadatni Jézusnak testét. 59. És József az testet vevén, betakará azt tiszta gyolcsba. 60. És helyheté azt

ő új *koporsójába*, kit kifaragtatott vala az kőszirtból: és hengerejte nagy követ az *koporsó* ajtára, és elmene” (Máté XXVII.). Ajtaja — mint az idézet utolsó mondatában olvasuk — természetesen csak a *sír*-nak, *sírbolt*-nak lehetett, nem a mai értelemben vett *koporsó*-nak.

Érdekes, hogy a *rokon* szó ebben a kódexben még helyi közelséget is jelentett: „Menjetek az *rokon* falukba és városokba . . .” (Márk I. 38.); „És íme Úrnak anygala állott *rokon* azok mellett . . .” (Lukács II. 9.); „Vala kedig Bethánia *rokon* Jeruzsálemhez . . .” (János XI. 18.). A *rokon* mellett van a szótárban egy *rokom* címszó is, mely a szövegközlés következő helyére utal: „Én Atyámnak házában sok lakodalmak vadnak: ha *rokomban* [ha nem volnának], mondottam volna tüneknek” (János XIV. 2.). A szövegközlésbe ékelt magyarázat, sajnos, nem oldja meg a *rokom* rejtélyét. (Az idézet megértéséhez azt is tudnunk kell, hogy a *lakodalom* szó itteni jelentése a szótár szerint ’lakás, szállóhely’; a Vizsolyi Biblia szerint ’hajlok = hajlék’.) Elképzelhető, hogy a *rokomban* a *rokon* szónak a középfok -b jelével és az -an határozóraggal megtöltött alakja, de így sem világos a mondat, mert a XV. századi fordító vagy a másoló (Németi György) talán tévesztett a szövegben, vagy kifelejtett valamit.

A mai *állat* főnév jelentésében a *barom* szót találjuk a kódexben, de megvan itt az *állat* is, csakhogy az egyik helyen ’termet, valakinek a termete’, a másik helyen pedig ’esemény, történet’ jelentéssel. Az utóbbi jelentést a szövegnek ez a mondata őrzi: „ . . . valóbizony sokak akarának szerzeniek ez *állatoknak* mondékit, melyek mübennönek beteljesedtek” (Lukács I. 1.). Az itteni *mondék* főnevet azonban a szótár helytelenül értelmezi ’rend’-nek, illetőleg, ’sokaság’-nak, hiszen a *mondék* a *mond* ige származéka. A múlt század végén megjelent NySz. a *mondék* szóra éppen ezt a Münchener Kódex-beli példát is idézi, latin értelmezéssel: „Ez allatocnac mondeki: narratio rerum.” Vagyis: e dolgok *elbeszélését* már sokan meg akarták írni.

A szótár böngészése sok tanulsággal jár, mert itt minden különbözőség, sőt minden hiány is „beszél”. A Münchener Kódexben — mint ebből a szótárból megtudjuk — nincsen *fehér* szó, csak *fejér*, nincsen *gazdag*, csak *kazdag*. Itt nincs *kutya*, de van *eb* és *kölyök*. Az akkor még meg nem született *mindent* határozószó fogalmát a *mendenkor* fejezte ki. Nincsen *kelet*, *nyugat* és *év*, de van *napkelet*, *napnyugat* és *esztendő*.

Hibátlan szótár persze nincsen. Szabó T. Ádám olyan hatalmas és annyi nehézséget rejtő anyagot dolgozott fel, hogy nem csodálkozhatunk, ha itt-ott előfordul a szótárában egyenetlenség vagy tévesztés. Például nincs a megfelelő betűrendi helyén az *őneki* szó, az *állhatatos*-t pedig — nem tudni, miért — a hibás írású *álhatatos* címszónál találjuk meg, noha ennek semmi köze az *ál* ’hamis’ melléknévhez, és a szövegközlésben is jól, a mai helyesírás szerint van írva: „Állnak vala kedig az papok fejedelmi és az írástudók *állhatatos*t vádolván ötet” (Lukács XXIII. 10.).

Érdekes tévedése a szótár összeállítójának, hogy a ma már nem élő *holda kelve* vagy *holda kelvén* kifejezést az égi *hold*-dal értelmezte, noha ennek a kódexbeli alakja nem *hold*, hanem *hód*. Idézem az egyik példát: „*Holda kelvén* kedig akara [Jézus] kimenni Galileába . . .” (János I. 43.). Ehhez is érdemes lett volna elővenni a NySz.-t, amelynek segítségével könnyű megállapítani, hogy ebben a szókapcsolatban a ’hajnal, reggeli idő’ jelentésű *hol* főnév rejtőzik (mely a *holnap* szó előtagjaként ma is él nyelvünkben!), és hogy a helyes olvasat nyilván *holdá kelvén* volna. Ebben a *hol*-szótához minden bizonyíték a -d főnévképző és az -á határozórag járult. A fenti mondatot a Döbrentei-kódexből így idézi a NySz.: „*Holda kelve* ki akara menni Galileába: in crastinum voluit exire in Galileam”. Tehát itt nem a *hold* (az égitest) felkeléséről, hanem Jézus *holnapi* — vagy reggeli, vagy másnapi — felkeléséről van szó: *másnapra kelvén* akart Galileába menni. Egyébként *holnap* és ’reggel’ jelentésű *holval* címszó Szabó T. Ádám szótárában is van: a *holda kelvén* szóciikkében ezekre kellett volna utalni az égitest helyett.

Téves az *alad* címszó is, melyet így értelmez a szótár: „alud(ik)”; fél évezreddel ezelőtt ugyanis az *alszik* ige tövében még nem volt *d*, mint ahogy ma is az *alhat*, *altat*, *alva*-féle képzős alakokban a szótól csak *al*-. Amikor a kódex kéziratában azt olvassuk, hogy Jézus „alattoc” lelte a tanítványait, ennek a helyes olvasata *alattok*, nem pedig — mint e kiadvány szövegében és szótárában látjuk — *aladtok* (Máté XXVI. 45.). Az *al*-igetőhöz itt a befejezett melléknévi igenév képzője csatlakozott a személyrag előtt. Hasonló szóalakokat találunk a kódexnek egy másik versében is: „Úr, mikor láttonk tégedet *éhezetted*, avagy *szomjazattad* [. . .] avagy *beteglettéd*, avagy tömlőcben, és nem szolgáltonk teneked?” (Máté XXV. 44.). A szótár helytelenül vett föl *beteglett* címszót ’betegség’ értelmezéssel, itt ugyanis a ma már nem élő *betegl* ige őrződött meg.

Hibák csúsztak a *beszél* szócikkébe is. A szövegközlésnek két egyforma *beszélle-nének* (’beszélnének’) szóalakja egy második és egy harmadik formában került be a szótárba: *beszéljenének* (Márk VIII. 30.) és *beszéllelének* (Lukács XXIV. 15.). Az *alkot* ige szócikkében levő *alkotóval* szóalakot pedig nem találom a megjelölt bibliai helyen (Lukács IX. 49.).

Megjegyzéseimet most már csak az *f* és a *h* kezdetű szócikkekre korlátozom. A *fényesít* igét *fényesejt* címszóval kellett volna fölvenni, úgy, hogy a *fényesít* csak utaló címszó legyen. Az itteni *fényeseh*, *fényesehed*, *fényesehhen* felszólító igealakokat a szótárban is, a szövegközlésben is felemás módon, részben egy, részben két *h*-val írták, noha a kódex eredeti szövegében mindenütt egységesen, egy *h*-val látjuk őket. Minthogy a XV. századi *fényesejt* ige előzménye *fényeseht* volt, ezek a felszólító alakok bizonyára ugyanúgy hosszú *h*-val hangzottak, mint ahogy mai utódaik (*fényesíts*, *fényesítsed*, *fényesítsen*) hosszú *cs*-vel. Az egykori *fényeseht* igenek *t* nélküli csonka tövéből úgy lett a felszólító mód toldalékjával *fényeseh-h*, mint ahogy a *fest*, *éleszt*-féle igék *t* nélküli tövéből a *fes-s*, *éleszt-sz* igealak származik. Mindezek figyelembevételével én ebben a mai kiadványban egységesen így írtam volna a kódex kérdéses igealakjait: *fényesehh*, *fényesehhed*, *fényesehhen*.

A ’derék’ jelentésű *farcok* és *forcsok* főnév a szótárnak két külön helyén található, noha egymásnak csupán alakváltozatai. A két szócikknek legalábbis utalnia kellene egymásra. (Ennek egy ellenpéldájára is hivatkozhatom: az *az* szócikkében — írói szótárainktól eltérőleg — együtt van a mutató névmás és a határozott névelő. Előfordulási számaikat is együttesen adja meg a szótár, pedig arra is kíváncsiak volnánk, hogy külön-külön hány az névmás és hány az névelő fordul elő a kódex szövegében.) — A *fordejt* igét így értelmezi a szótár: ’fordul, fordít’. Ebbe az értelmezésbe tévesen került a *fordul*, amely *fordol* alakban külön szava a szótárnak.

A *hajó* szócikkében ilyen képzős alakok is szerepelnek: *hajócskába*, *hajócskában*, *hajócskából*; ezeket külön, *hajócska* címszóval kellett volna fölvenni, mert az alapszó és a képzett szava a magyar szótározási hagyomány szerint nem egy, hanem két szó. (Ellenpélda: a szótár három külön szócikkben mutatja be a *bölcs* melléknevet, a *bölcs* főnevet és a határozóragos *bölcsen* szóalakot, noha ezeket a szótárak egyetlen közös szócikkben szokták tárgyalni.) — A *hajzat* téves címszó, mert a ’háztető’ neve a Nyíri-féle betűhű kiadásban és a Décsy-féle olvasatban egyaránt *hajazat* (Máté X. 27.). — A *hét* szócikkében nincs jelölve az eredetibb *het*-szótól, pedig bizonyos, hogy az itt felsorolt igealakok a XV. században mind nyílt *e*-vel hangzottak: *het*, *hetediglen*, *heten*, *hetet*, *hetszer*, *hetszeriglen*. — A *hijedelmez* ’hűsít’ ige felszólító alakját tévesen írja a szótár és a szöveges rész *hijedelmezze* formában. A kódex kéziratának kritikai kiadása alapján *hiedelmezze* volna a helyes olvasat. — A *húsvét* szócikkében *húsvétnek* és *húsvétnek* szóalakot is találunk, jóllehet a szövegben mind a két szóalak egyformán és helyesen, az egykori kiejtés szerint, így van írva: *húsvétnek*.

5. Szabó T. Ádám általában igen gondosan dolgozott: adatainak óriási többsége megbízható információkat közöl a Müncheneri Kódex szókinéséről. Szótára régi hiányt pótol, és jelentős alkotás, bár látszólag csak ábécérendű szó- és szóalaktár. Egy kicsit sajnálhatjuk, hogy a szerző nem is igen törekedett többre az adatok puszta regisztrálásánál, felsorolásánál és a szavak egészen szűkszavú értelmezésénél, vagyis hogy nem akart igazi írói szótárt készíteni; de ez, a feldolgozott szöveg nagy terjedelmét tekintve, valószínűleg meg is haladta volna egyetlen személy teherbírását.

Miben különbözik Szabó T. Ádám szótára — rendszerében — a Juhász Gyula-, a Petőfi- és a Toldi-szótártól? A következőkben: 1. Nyelvi példát (idézetet) egyáltalán nem közöl, csak jelzésekkel utal rá, hol található a kötet bibliai szövegrészében a kérdéses szavak és szóalakok. 2. A címszókat nem emeli ki a szótárakban hagyományos vastagabb betűs szedéssel. Közülük az azonos alakúakat nem különíti el a homonimák szokásos kis indexszámaival, másrészt pedig a többszófajúságot általában külön-külön szócikkekkel jelöli. Így egy kissé zavaró, hogy például négy *fog* címszó van a szótárban, s ezeket csupán az értelmezés különbözteti meg. 3. Az alakváltozatokat (pl. *kecskekigyó* és *kecskekigyó* 'keresztes vipera') külön-külön szócikkekben mutatja be. 4. Az ún. elszakadó igeikötőket (pl. „mosdjal meg”) az igejükhöz képest külön szónak veszi, holott az ilyen igeikötős ige az írói szótárakban egyetlen szónak számít (pl. *megmosdik*). 5. Ugyanaz az igealak — pl. *jövendővöl* — néha alapszavánál is és önállósítva is föl van véve a szótárba, s így ugyanaz a szövegszó két helyütt is szerepel. 6. Szófaji minősítés aránylag kevés címszó mellett található, s ott is latin nyelven. 7. A címszó mellett sehol sincs jelölve, hogy a szó hányszor fordul elő a mű egészében, pedig ez nagyon hasznos információ volna. Néhány szócikk belsőjében kapunk ugyan számszerű összesítést, sok más szónál azonban csak egy-egy előfordulási hely van megjelölve a négy evangéliumból, s így nem tudhatjuk, hogy az a szó a szövegben mennyire gyakori vagy ritka. 8. A többjelentésű szavak különböző jelentései és adataik nincsenek következetesen elkülönítve (a szótárakban megszokott arab sorszámozással). 9. Stílusminősítés sehol sincsen.

A jelen szótár tehát sajátos jellegű szókönyv. E sajátos jellegből következik, hogy nem tud pontos adatokat közölni a Müncheneri Kódex szókinésének nagyságáról. Pedig jó volna tudnunk, hogy a könyv előszavában jelzett 3700 címszó hány különböző szót tartalmaz. Ha a 3700-ból leszámítjuk a rengeteg utaló címszót — pl. „sötét l. *setét*” —, s azt is figyelembe vesszük, hogy gyakran két-három szócikk foglalja közre az egy szóval, akkor talán 2000–2500 szóra becsülhetjük a Müncheneri Kódex szókészletét, beleértve ebbe a formaszókat (névelők, kötőszók stb.) és a tulajdonneveket is.

Remélem, hogy valamikor második, de javított kiadásban is megjelenik ez a szép kiállítási könyv.

Pásztor Emil

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. X. 11. — Terjedelm: 11,2 (A/5) ív
87.16090 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Reuter Camillo</i> : Zgribești	115
<i>Margócsy József</i> : Morgó	117

Szemle

<i>Pásztor Emil</i> : A Müncheneri Kódex új szövegkiadásáról és ennek szótáráról	118
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185—881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (II-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázatok helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások egyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft.
- Magyar értelmező köziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szóke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó, 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1978. Akadémiai Kiadó, 727 oldal, 175,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Rakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó, 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó, 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvföldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 21,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Fülei-Szántó Endre: Dinamikus nyelvművelés

Rácz Endre: Számbeli egyeztetés a halmozott (mellérendelt) egyes számú főnevek névmásításában

Büky László: „megkqùèzedet è nepnèc q zúuqc”

Papp Zsuzsanna: Stilisztikai jelenségek a kódexirodalom mellérendelő szószerkezeteinek tükrében

A. Molnár Ferenc: A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről

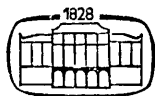
Kemény Gábor: Elemi kép — komplex kép — továbbított kép

Domokos Péter: A hungarológia egyik — lehetséges — résztárgyának oktatásáról

Katona Rezsőné: „Mi van a szívünkön?”

Szükszai Lajosné: A találós kérdések egyik típusa

Kiss Lajos: Magyar helységnevek a Keleti-Kárpátokon túl

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

111. ÉVFOLYAM 1987. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Fülei-Szántó Endre:</i> Dinamikus nyelvművelés	129
<i>Rác Endre:</i> Számbeli egyeztetés a halmazott (mellérendelt) egyes számú főnevek névmásításában	137
<i>Büky László:</i> „megkqùèredet è nepnèc q zùuoc”	147
<i>Papp Zsuzsanna:</i> Stilisztikai jelenségek a kódexirodalom mellérendelő szószerkezeteinek tükrében	154
<i>A. Molnár Ferenc:</i> A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről	158

Íróink nyelve

<i>Kemény Gábor:</i> Elemi kép — komplex kép — továbbbszótt kép	162
---	-----

Nyelv és iskola

<i>Domokos Péter:</i> A hungarológia egyik — lehetséges — résztárgyának oktatásáról ...	175
<i>Katona Rezsóné:</i> „Mi van a szívünkön?”	179

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Szikszai Lajosné:</i> A találós kérdés egyik típusa	187
--	-----

(1 2 1 1 - 1 2 2 2)

Imre Samu

(1 0 1 7 - 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

111. ÉVFOLYAM

1987. ÁPRILIS—JÚNIUS

2. SZÁM

Dinamikus nyelvművelés

E sorok írója évtizedeken át az idegen nyelvek oktatásával foglalkozott, művelte a nyelvtudomány elméleti területeit is, és külföldieket is oktatott magyarra. Tanított középiskolásokat, általános iskolai gyermekeket, felnőtteket, és igyekezett önmagát is tanítani. Meggyőződésévé vált, hogy anyanyelvünket kétfélelől szemlélhetjük, belülről és kívülről. Az anyanyelv a személyiség egyedi otthona, egyszerre lakóhely és múzeum. A magyar ember ebben az otthonban él, ám magyar és nem magyar kívülről is bepillanthat a szobákba, a termekbe, a régiségek otthonába, valamint abba a piciny műhelybe, ahol naponta, hetente kovácsolják, torzítják, szerelik a jövőbe sugárzó új és új kifejezéseket, szókapcsolatokat.

Ezekben a sorokban, amelyeket félve vetek papírra, a következő hét tárgykörre szeretnék utalni: 1. a nyelvműveléssel kapcsolatos hiedelmek, 2. a fogalom funkcionális változatai és fokozatai, 3. a nyelv jelenlegi állapota (erények, hibák, bűnök a nyelvhasználatban), 4. a nyelvművelés nehézségei, 5. harc a nyelv történetével, 6. beszéd és jellem, 7. a nyelvművelés helye a nyelvtudományban.

1. A h i e d e l m e k. A nyelvművelés mint szakma és hivatás különös kettősségben él: sokan benne látják a nyelvvel való tudományos és nem tudományos foglalkozás lényegét. Sokszor a társadalom nem nyelvész rétegeiből rekrutálódnak azok, akiket csak a pontos és érthető beszéd művelése, „megtanulása” érdekel. Menedzserek, külkereskedők, utazó mérnökök gondolkodnak így, hiszen a kölcsönös meg nem értést vagy félreértést igen sokszor tapasztalják. Mások viszont szelíd, ironikus mosollyal beszélnek a nyelvművelésről, és szeretnék fenntartani „alacsony presztizsét”; a nyelvművelőket mesterebereknek tekintik. Sokszor a „tisztá tudomány”, az általános nyelvészet, a leírás és magyarázat munkásai távolodnak el a nyelv mindennapi használatának megbecsülésétől, ugyanakkor a gazdasági szakember, a piackutató, a meggyőzésre törekvő politikus, akinek az érthető és kellemes beszéd mindennapi kenyeke, éppen a nyelvművelést becsüli meg, és hajlandó a teóriával foglalkozókat figyelmen kívül hagyni. Tegyük hozzá, az idegen nyelveket ismerők, akik az idegen nyelveket használják, hasonló kettősséggel találják magukat szemben a német, angol, orosz nyelvhasználat és nyelvtudomány vonatkozásában.

A vélemény, a „meggyőződés” tudásból és feltételezésből, tapasztalatból és hiedelmekből tevődik össze. Nos e téren két egymásnak ellentmondó hiedelemstruktúra hat az említett társadalmi csoportokban: a „science pure”, az öncélú elmélet, a „theóriész heineken” ógörög ideáljának preferálása, avagy éppen a szűkebben értelmezett gyakorlati szempontok előnyben részesítése.

A fenti hiedelemkettősség sok más területen is észlelhető, beszéltek és írtak róla már eleget. Ha azonban az okokat elemezzük, akkor azok között első helyen az „alaptudomány” fogalmának homályossága áll. Ugyanúgy bizonytalan, legalábbis operatív fogalomként bizonytalan az „alkalmazás” jelentésszférája is. Ezeket a kifejezéseket igen gyakran használják, leírják, emlegetik, ám tudományelméleti megvilágításuk csak szűk körben történt meg, népszerűsítésükre, terjeszthető megfogalmazásokra pedig szinte alig van példa. Az ok valószínűleg tovább boncolgatható, és igen hamar ráébredhetünk arra, hogy folyamatok megvilágításakor nemcsak az elmélet és a gyakorlat kulcsfogalmait kellene használnunk, hanem ezzel szemben egy fogalmi triadot: a) elmélet, b) a gyakorlat elmélete, c) gyakorlat. A gyakorlat elméletébe tartoznék a rendszerelemzés, a szervezés, a folyamatábrák tüzetes megalkotása, egyszerű szóval a megvalósítás mikéntje, apró szakaszainak sorrendje. Mind az elméleti nyelvtudomány intézményes munkája, mind a nyelvoktatás, nyelv-művelés, retorika stb. rászorulnának egy jól átgondolt, megvalósítható, bizonyossággal megállapított predikción alapuló munkára.

Hiába döbben meg a magyar nyelvet mélyen ismerő, idősebb irodalmár vagy nyelvész anyanyelvünk elszegényedésének naponta tetten érhető tényein, és görcsösen kapaszkodva a múltba, elfordul a modern irányzatoktól, ha nincs módja bepillantani a szakfordítások elkészülésének folyamatába, ahol legjobb feltételek esetében is állandóan szegényednek terminusaink, romlik nyelvünk szerkezete, és nem indokolt, a magyar hangrendszerbe bele nem férő idegen szavak is polgárjogot kapnak. Ugyanígy jár az egészséges magyarsággal beszélő és író szakfordító, aki képtelen bepillantani a nyelvtudomány műhelyvitáiba, amelyekben nemegyszer a célnyelv és a forrásnyelv összehasonlítása, kölcsönös leírása, magyarázata történik meg. A tapasztalathiány is bekerül a véleményalkotás szférájába, és ismét hiedelmek születnek meg.

De tegyünk még egy lépést ebben a tárgykörben. Maguk a nyelvészek sem értik mindig egymást. Gazdagon bugyog az interdiszciplínák forrása, és nehéz kiizlelni italából a valót, a hiteleset, visszaköpní a posványosat, az újdonságot mímelőt. A fillemore-féle esetgrammatika szorosan egybefonódott a kognitív lélektannal, a funkcionális nyelvelméleti (nyelvhasználat-elméleti) irányok összenőttek a szociológiával. Az emberi nem „grammatikai jellegének” vizsgálatában néha még a nyelvész és az etológus is eszmét cserél. A dokumentációs nyelvészet deszkriptorokról beszél, az adatkezelés, adatrögzítés, visszakeresés valójában a szó tudományának, a szóalkotások újszülötteinek tárolását, alkalmazását kíséri figyelemmel. A modern szemantika ma már nem képzelhető el a szimbolikus logika művelése nélkül, és az irodalomtudomány számtalan fogalma lingvisztikai ihletettségű. Mindez hozzájárul a tudományközi megértés gyengüléséhez. Ugyanúgy tudósideal az interdiszciplinárisan tájékozott szakember és az „egyhegyű kutató”.

Talán nem kell tovább bizonyítanom, hogy mindezen az értetlenségen, „külön nyelveket beszélők” kölcsönös eltávolodásának bajain éppen az idegen nyelveket is jól ismerő, széles körben tájékozott nyelvművelő tudna segíteni. Úgy látszik tehát, hogy a nyelvművelés sohasem működhet nagyon távol az „alaptudománytól”, a nyelvészettől. Ha akarja, ha nem, hatnak rá az új grammatikaelméletek, a széles körben terjedő modern szövegnyelvészeti irányzatok. Egyetlen gondolatlanul zárhatjuk tehát ezeket a sorokat: minden hiedelem és félreértés ellenére is a nyelvművelés nyelvtudomány és annak egyfajta alkalmazása.

2. A fogalom funkcionális változatai. — Konrad Lorenz, a híres osztrák etológus „Leben und Lernen” című interjúkönyvecskéjében kitér arra, hogy a nagy nyelvek, a világnyelvek, egy kivétellel romlanak, szegényednek. A kivétel a francia. Úgy látszik, a franciák szeretik nyelvüket. Egy londoni, angoltanárok számára szervezett konferencián a magyar résztvevők tanúi voltak annak, hogyan bírálta az egyik ülés alelnöke az angol anyanyelvű angoltanárokat, akik előadásokat tartottak. Amit itt hallottunk, az a „birodalom bomlása” (the decay of the Empire) — mondotta sötét arccal.

Hogyan is állunk ezzel, és hol állunk mi, huszadik századbeli magyarok? Nem is lakunk egyetlen országban. Egy szomszédos ország egyik városának kertjében már megjelent a díszkert fáira szegzett magyartalan felirat: „Virágot törni tilos”. Van, aki a mindannapi nyelvet ízesen és szépen beszéli, de a főiskola, az egyetem tantárgyait alkotó szókincset már csak az illető állam nyelvén ismeri. A jugoszláviai Battonya községben már évek óta minden tantárgyat két nyelven tanítanak az általános iskolában. Olykor a másik ország nemzeti kisebbsége vagy annak egy része kínál az odavetődött turistának sajátos zamatú, kitűnő magyar beszédet. A nem magyarországi magyarok magyar nyelvhasználatában tehát vannak lelkesítő és szép, de vannak lehangoló és fájdalmas példák is.

Ha romlik a nyelv, ápolni és védeni kell. Horvát nyelvű iskolákban működnek magyar nyelvápoló klubok, tanulókörök, ahová az jár, aki egyébként mindent horvátul tanul. A két nyelv áramában élő kisember keveri vagy „különkülön használja” az állam nyelvét és a sajátját. Immár hazánkban is terjed az „el kell menjek” formula, amely csak látszatra az erdélyi tájnyelv változata, valójában az ezüstlatinon alapuló román forma tükröfordítása. Van tehát védő és ápoló, sáncok mögé bújó, a nemzeti öntudatot élesztgető nyelvművelés. Helyesen alkotja meg ezzel kapcsolatban Lőrincze Lajos „Emberközpontú nyelvművelés” című munkájában a nyelvművelés, nyelvvédelem, nyelvmegőrzés fogalmait. Úgy gondolom azonban, hogy ezeket a változatokat tovább is lehet fejleszteni, árnyalni. Erre a problémára később visszatérek.

Ezeknek a gondolatoknak az sem mond ellent, hogy olykor és vidékenként a nyelv lassú pusztulása dacreakciókat hív életre, és sok esetben az a magyar nyelv tisztább, mint az itthoni, hiszen „sub pondere crescit palma”, és az itthoni magyar nyelv romlásának más okai vannak.

Ha a nemzeti nyelv életében, működésében nagy bajok nincsenek, akkor a nyelv művelése egyenesen „nyelvjavítás (nyelvhasználat-javítás)” lehet. Ilyenkor újra és újra felmerül a norma megállapítása, a norma követésének módjai, sőt az intern nyelvészet munkálataiban is helyet kap mind a deskriptív, mind a preszkriptív szempont. Vonatkozik ez akár nyelvtanításra, nyelvtan és stilisztika viszonyának elemzésére stb. Úgy gondolom, hogy az anyanyelv helyes használatának kompetens személye valóban akármelyik magyar ember, bármelyik „anyanyelvi informáns”, de ugyanígy a nagy író is, sőt az anyanyelvi kompetencia fokozatosságának felismerése, kvantálása sem lehetetlen.

Ha a nemzeti nyelv fellendülőben van, ha nagy irodalmi alkotásait lefordítgatják más nyelvekre, ha „lingvisztikai presztízse” megnőtt, akkor már a nyelvterjesztés, a nyelv kisugárzásának, más országokban való tanításának igénye is felléphet.

Térjünk tehát vissza a „nyelvművelés, nyelvvédelem, nyelvmegőrzés” fogalmi hármására. A genus proximum, a valamennyi fogalmi változatot egyező terminus a *nyelvművelés*. A „fenntartás, az ápolás, a megőrzés” ugyanúgy

ebbe a főfogalomba tartozik, mint a „nyelvjavítás, nyelvgazdagítás, és a nyelvterjesztés” valóságos társadalmi munkálatai. Tizenöt millió magyar nyelvi életében, beszédművelésében tehát valamennyi nyelvművelési változat él és érvényben van, csak éppen helye, országa, időpontja válogatja, hol, mikor, melyik a domináns.

A fenntartás, az ápolás, a helyreállítás és a megőrzés a nyelvpolitika, a művelődéspolitikai védekező jellegű tevékenységét érintik. A nyelvjavítás, a nyelvgazdagítás és a nyelvterjesztés pedig a fejlesztés, a tökéletesítés területei. Valószínűleg mind egyszerre is működik. Így kell ennek lennie, hiszen a jó és a rossz magyar beszédnek vannak valóságos fokozatai. Az egyes fokozatoknak megfelelő nyelvhasználat egyrészt nyelven kívüli, másrészt nyelven belüli okokból eredeztethető. Amint már cikkem elején említettem, a helytelen magyar beszéd és írás külső okai közt szerepel a nagyiparszámba menő szakszövegfordítás, az alig elkerülhető általános uniformizálódás, a nemzetképek, az imázsnak változása, az egyes nyelvek presztízsének alakulása. A nyelven belüli, pontosabban a nyelv használatán belüli okok részben a szokásosak és már ismertek: a renyhe és lusta hangképzés, igazi értékes olvasmányok hiánya, irodalmunk és nyelvtudományunk korábbi eredményeinek lefitymálása, a jó modern iskolák, áramlatok nem ismerése, a tőlük való elzárkózás, és végül a nem kielégítő iskolai nyelvtanítás, beszédtanítás. Igaz, ez az utóbbi egyszerre tartozik a belső és külső okok szférájába.

Vannak tehát általános társadalmi háttérelemek, amelyek nem kedveznek az anyanyelv értékes életének, de vannak a nyelv intézmény-rendszeréből, a személyiség és a kommunikáció viszonyaiból fakadó okok is. Ha például éppen a nyelvi romlás okait akarnánk megadni, ez valahogyan így festene: *a)* a tömegkommunikáció hatására belénk ivódott sémák elkerülhetetlensége (nota bene: vannak alacsonyabb és magasabb rendű sémák!); *b)* az idegen hatásra kényszerűen kialakuló nyelvi romlás (ezt elsősorban az idegen nyelvet vagy nyelveket nem jól tudó szakemberek élik meg); *c)* a személyiség „gyenge pontjainak” hatása a beszédre, az írásra, a nyelv használatára. (Meg kell jegyez-nem, hogy alaposan megtanult idegen nyelv használatakor ugyancsak elkerülhetetlen a nyelvművelési szempont figyelembevétele.)

3. A nyelv jelenlegi állapota (erények, hibák, bűnök). A magyar ember beszédében, írásában, teljes kommunikációjában, sőt talán még nem verbális kommunikációjában is el kell határolnunk a nyelvhasználati „bűnöket” a nyelvhasználat „erényeitől”. Ugyanakkor arra is rájöhettünk, hogy egy-egy konkrét nyelvhasználati változatban erények és bűnök keveredhetnek. Lehet ugyanis világosan és érthetően szólni, ám a beszéd szókinccse ugyanakkor végtelenül szegényes is lehet, a mondatfűzés esetleg unalmasan monoton, a beszéd ritmusa pedig sérült. Az is előfordulhat, hogy valaki szokatlanul terjedelmes szókinccsel él, ám a nyelvtant pontatlanul használja, talán még beszédhibái is vannak. Annyi fokozatot állapíthatunk meg, ahány szint, tényező a nyelv teljes rendszerében fellelhető. A fokozatokat ugyanakkor annyi szinten rögzíthetjük, ahány személyiség típust csak nyilvántartanak. Egy hosszú időn át visszaszorított diszciplína, a differenciálpszichológia vagy hagyományos megnevezéssel a lélektani tipológia ad ehhez segítséget.

Emberi típusok létezését nem lehet kétségbe vonni. A kretschmeri piknikus, leptoszóm, atletikus, a jungi intro- és extravertált típus, a Szondi Lipót megalkotta variánsok — igaz, mindez egzakt módon még nem bizonyítható —

léteznek, élnek, rájuk ismerünk Hippokratésztől mind a mai napig. Valamennyi típusnak egy bizonyos mértékben megszabott és megjósolható a „beszéd-mennyisége” és ugyanígy „beszédminősége” is. Ha viszont éppen a bühleri hármas modellre gondolunk: az ábrázolásra, a felhívásra és a kifejezésre, máris felismerünk „főleg ábrázoló” típusokat, akik kiselőadásokat tartanak, a párbeszédben járatos „modern szofistákat”, a mai „agóra” rétorait, vagy éppen párbeszédképtelen, nyögdecslő, a kifejezéssel küszködő kommunikatív típusokat. A mindennapi kommunikációnak igen sok köze van az ápolts és szépen hangzó nyelv valóságához. Hadd ragadjak ki két típust: a) a „befogalmazási eufória” típusa, b) a „kifejezési szermérem” embere.

Az első esszéíró és szépíró használta olyan kommunikátorok jellemzésére, akiket elragad a szó, és a nyelvi formák esztétikuma elhanyagoltatja velük a mondanivalót. A másik típust is ismeri mindenki. Ki ne találkozott volna már saját élettapasztalatai során azzal az érzéssel, hogy a „másik ember” kenetteljes, tökéletesen nyilatkozik meg, és ha egyszer egy kommunikációban mindig minden a helyén van, ott valami bajnak kell lennie magával az emberrel. A tökéletes öltözék is gyanús, hiszen valami csipetnyi hanyagság éppen az elegancia jegye, és ugyanígy gyanús a hibátlan, bármikor kazettára rögzíthető beszéd. Az elegancia igazi valóságának, amely Schiller szerint erőfölösleg, van egy mérhető deviációs szöge, amely éppen a normától való eltérés révén valósítja meg a természetességet, az emberközi őszinteséget.

A nyelvhasználat érényekkel az bűnökkel megtűzdelt vegyes változatai mellett természetesen vannak vegyítetlen pozitív variánsok, elemek is. A beszéd és az írás érényeit jól megírta és összegyűjtötte a nyelvművelő szakirodalom. Találomra emelek ki egy-kettőt:

a) A szókincs változatossága és gazdagsága, a szinonimákkal való gazdálkodás. (Hazánkban alig hallani a *kacag* szót, az igen—nem válaszadás mechanikusságát alig színezi a közlésmondatot záró határozószói válaszpartikulák: *hát persze, természetesen, úgy van, gondolom* stb.)

b) A beszédcselekvések — a modern nyelvtudomány és a nyelvfilozófia beszédaktusoknak nevezi őket — gazdag színárnyalatú szöveghasználatot jelentenek. Vajon tudunk-e érthetően és szépen kérni, utasítani, szemrehányást tenni, kondoleálni, minden jót kívánni, köszönni, választékos megszólításokat alkalmazni, apró pohárköszöntőt mondani, udvariasan elutasítani valamit, érthetően és szépen megmagyarítani mindazt a szintelen, sémákkal teli nyelvezetet, amely állandóan éri érzékszerveinket a rádióban és a televízióban.

c) Ne az álellenséget üldözzük! A feltételes mód használata nem magyar-talan, hanem általános emberi-nyelvi szokás: a közölt állításban a személyesség intenzitását udvariasságból meggyöngítjük. Az angol hangrend nemigen egyeztethető össze a magyarral. Igaz, vannak pidzsinizált gyarmati újangol nyelvek, de én mégis kíváncsi vagyok, mi lesz a *szoftver* sorsa a számítástechnikában, mikor hagyják abba az *azonosítás* emlegetését a *megismerés* szó helyett, miért kell az *elvárás*-t az *igény* vagy a *remény* helyett kimondani. A „nem igazán” hamisítatlan angolsága sérti a fület. Magyar nyelvünk évszázadokon át „indoeurópaizálódott”, vett magába latint és németet. Most kell megbirkóznia az angol kölcsönzések veszélyeivel.

d) A nyelvek születnek, fejlődnek és elhalnak — ez a herderi gondolat. Vannak azonban fiókfeltámadások is. A felülről jövő védelem íróktól és költőktől is érkezik. P. Celan bukovinai német költő avantgárd ember és hermetikus poéta volt. Etimológiai szótárakból emelt ki régi német szavakat, tette

azokat versei részévé, és ha majd a tömegek nem érzik már hermetikusnak, versanyagának lexikai részei talán a német nyelv alkotóivá válnak.

Sajnos, sokszor a modern nyelvészeti tanulmányok is nélkülözik a szabatos és pontos, magyaros megfogalmazást. Az érthetőség, a magyarosság és a szépség beszéd- és írásbeli erőnyeiről már sokat írtak, felfogásom szerint azonban ezek ismét csak a minőség fokozatai.

4. A nyelv művelés nehézségei. — Hadd tetszelegjek ebben az alfejezetben fogadatlan prókatori szerepben. Védeni szeretném azokat, akik hibáznak beszédükben, írásukban, ám ezek a hibák a jelölés nehézségeiből származnak. A természetes nyelvek eleve alkalmatlanok a maradéktalan egzaktokra bizonyos használat, nyelvhasználat esetén. Vannak eleve több értelmű szerkezetek, van vagy akadhat olyan mondanivaló, amelyet csak a logikai képlet, vagy annak valamilyen konstruált változata adhat vissza. A természetes nyelv a mindennapi életben kifogástalanul használható, a küzdelmes ábrázolás munkájában, a bonyolult elemzések során viszont olykor nem teljes értékű eszköz. Nehéz nyelvfilozófiai, logikai vagy akár egzakt nyelvészeti tárgy megírásánál a jelölés, a viszonyba állítás, az attribúció kívánivalót hagyhat. Ismereteseek a nyelvfilozófia „vagueness” problémája, a nyelvekben itt-ott meglévő referenciális homályosság, a kijelentések többféle olvasatának lehetősége és az egyes nemzeti nyelvek nyelvtanaiban olykor megmutatkozó hiányosságok. Fordítás és műfordítás során a lefordíthatatlan szavak, a nyelvi közösségek életteréből hiányzó reáliák visszaadása, mindez nehézséget, fáradtságot jelent. Ahogy a fonetikai „munka” természetes ellentétben van a morfológiai „munkával”, mivel az előző a legkisebb erőfeszítés irányában hat, a másik a jelentéselemek összeillesztésének fáradtságos pontossága felé, ugyanúgy nehéz a bonyolult tárgyat jelölő beszéd vagy akár az egyszerű tárgyat visszaadó stiláris írás.

Ime, még egy szentségtörésnek számító gondolat: a beszéd lehet nehezen érthető és mégis szép. A beszéd lehet magyartalan és mégis szép. Az esztétikum szélesebb dimenziókban születhet meg, mint az érthetőség és a nemzeti jelleg területei. Hozhatnánk erre példákat akár a népies és urbánus magyar írók soraiból is, ám a jelölés valóban, régóta válságban van. Ha pedig a szépirodalom legutolsó kronológiai szakaszait vesszük szemügyre, ráébredhetünk arra, hogy Baudelaire óta nem a pontos jelölés a líra célja. Jeszenyin a szavakat „kék, kicsi hulláknak” nevezte. A megjelölt tárgy azonnal el is hal — mondhatnánk szellemeskedve. Ars poeticák megdöbbenő célokat fogalmaznak meg a modern irodalom számára: történelmileg érthető, a befogadás helyzetében sokszor elfogadhatatlan célokat.

Ellenem vethetné valaki, hogy más a szépirodalmi munkálatokat rögzítő stilisztika szempontja, és más a mindennapi nyelvet gondozó nyelv művelése. A határokat azonban nehéz megvonni. Sokszor a szépirodalom emeli be területére a hétköznapi nyelvezetet, máskor a mindennapi beszédhelyzet érzelmesége, hitelessége éri el a poézis magaslatait. Mindez talán arra utal, hogy az ismert három erény: a világosság, magyarosság és a szépség nem megszakítatlan felfelé ívelő skála. Egy-egy fok hiányozhat belőle.

Mindez nem felmentés volt. Sem másnak, sem magamnak nem az. Nyelvünk szeretetéről himnuszaink vannak; a tanácsadás, a felszólítás poétikus „beszédaktusai”. Ilyen Reményiké és ilyen Füst Miláné is.

5. **Harcban állunk a nyelvtörténet jövőbe irányuló fejlődés vonalával.** Tudjuk, a zsiráfból nem lett „nyakorján”, és a miniszoknya nem alakult át „aligszoknyává”. — A vezető és a vezető, a hatalom és az engedelmesség, az intézmény és a spontaneitás előre megtervezhetetlen kompromisszumokat kötnek: az időszer, a hely és a kötések száma ismeretlen. Napról napra jelentkezik az új, a szokatlan, a megdöbbentő, az ismeretlen, vagy a félig-ismert új nyelvi jelenség. A védekező nyelvművelés visszatartja, visszaszorítja a benyomuló újat. Vagy beengedi és elfogadja. Minden esetben a régebbi nyelvállapotot óhajtja megőrizni. Még akkor is, ha az éppen fennálló jelen nyelvállapotát védi. Ha viszont szelekció nélkül engedi be az újat, a jövő nyelvi alakulatát, könnyen eshetik a túlzó liberalizmus vétségébe. A helyes nyelvművelés tehát a „szűrés”, a válogatás, a szelekció. Igen ám, de mik azok a szempontok, melyek azok a szűrők, amelyeket a reánk áramló jó és rossz, ügyes és hibás új kifejezések, szóalkotások elé kell tartanunk? Nos, ehhez — úgy gondolom — feltétlenül kell ismerni a nyelvtudomány alapjait, a nyelvtörténetet és a szinkron nyelvállapot törvényszerűségeit. A jó nyelvtörténész nyilvánvalóan ismeri anyanyelvünk eddigi történetét, és talán még „extrapolációra” is képes, változatokat villantani fel a várható fejlődés vonatkozásában. Nyelvünkben születhetnek új igekötők. A szóösszetétel parttalan szabadsága nagyon is megnyújthatja hajdani rövid szavainkat. A felszólító mód múlt idejű, pontosabban előidejűséget jelölő formáit talán még egy kicsit erőltetni is szabad. („Kell, hogy láttad légyen őt.”) Az erdélyi gazdag múltidő-használat eljuthat még az anyaország köznyelvébe. Talán még nem kell rekviemet mondani egy eltűnő hang halála fölött. Lehet, hogy a beáramló angol terminusok latinos alakjai hangrendünknek jobban felelnek meg (kompetencia, performancia). Biztos azonban, hogy a „fókuszálás” nem lehet magyar szó.

Ha a palaeolingvisztika művelése távol esik is a modern nyelvtudomány jelenlegi műhelyeinek munkájától, a nyelvészeti futurologiára ez nem áll. A nyelvi prognosztika tárgya a „várható nyelvtörténet”. Nos, ennek részleges megsejtése, antipicációja, a keletkező nyelvhasználatnak az ehhez történő simítása jó nyelvművelői munka. De ismernie kell a nyelvművelőnek a modern szinkron nyelvészeti iskolákat is, hiszen nemegyszer magyarázatot kaphat egy-egy egyediségében értékelt nyelvi jelenségre. A nyelvművelés tehát csak részben nyelvpszichológia, centrumában, lényegében az intern nyelvészet tartománya, ahogy ezt előbb már említettem.

6. **Beszéd és jellem.** Az egyik előző alfejezetben elemezni próbáltam a nyelvi hibákat, bűnöket és erényeket. A jellem és a kommunikáció közti összefüggések szférájában hasonló témákra bukkanunk. Szóltam a kifejezés szemérmességének embertípusáról. A személyiség alapköveit — jól tudjuk — az élet első három esztendejében rakják le. R. Jakobson érdekes gondolatokat fejtett ki az iskolai nyelvhasználat előtti gyermeknyelv kreatív jellegéről. Beszédünkben sok ízben teljesen megmutatkozunk. A beszéd mintegy az „én homlokzatának része”, mint ahogy azt a modern szociálpszichológia hirdeti. A beszéd valóban lehet cselekedet, tett is, de ugyanúgy cselekedet lehet kiáltó hiánya is. Van, amikor nem illik és nem is feltétlenül kell kommunikálni. A napjainkban előtörő pragmatika ismeri a társalgás maximáit, elveit. Ezek egyike például a párbeszéd szereplőinek „kooperatív attitűdje”. Nyelvlélektani és szociolingvisztikai munkákban sok szó esik a „nyelv parazita használatáról”

Én azonban még mélyebbre szeretnék bepillantani. Másképpen formálja meg mondanivalóját az az ember, aki nagyjából „jóban van önmagával”, és nem a régen elszenvedett traumák elhárítási mechanizmusai nyomán kialakult viselkedés nyelvi sávjában él. Múltunkat menthetetlenül magunkkal hordozzuk: hibás és jó mondatainkat is, ki sem mondott vágyaink nyelvi formáit, beszédagresszióink emlékeit.

Ismerjük vagy ismertük az amerikai hazugságmérő készülék használhatatlanságának bizonyítékait. A nyitott és felszabadult személyiség másképpen válogat szavakat, mondatformát, névmást és indulatszót, mint az „agyonkonformizált” egyéniség. Lehet-e őszinte szavakat elrontani? Lehet-e a tudatos verbális bűn esztétikus?

Kis faluban az emberek még köszönnek egymásnak, a városodó községekben már alig. A kenetteljes és redundáns szónoklatokkal nevelt gyermek iszonyodni fog magától a beszédétől is. Emberszeretetünk jegyei ott lebegnek a kimondott közlések dallamszerkezetében.

Ismeri a modern nyelvtudomány az előfeltevés, a preszuppozíció fogalmát is. Kieső mondataink, a szövegünkben felvillanó elliptikus részek állandó fényképek is, a beszéd-társ gyakran elő tudja hívni őket. Egy-egy szó háttérben maradt árnyéka hathat a teljes mondanivalóra. Egy-egy beszédfordulat sokszor áruló jellegű lehet.

Azt vethetné valaki e sorok ellen, hogy mindaz, amiről szóltam, inkább a pszichiáter munkájára tartozik. Azt is mondhatnák sokan, hogy a nyelvi mentálhigiénéről eddig is tudtunk. Itt azonban többről van szó: nekünk mindenki nyelvezetéről, minden ember nyelvhasználatáról kell szólnunk. Elválaszthatatlan a jellem, viselkedésünk etikai rezdülése a nyelvhasználattól. Nem ápolhatjuk jól nyelvünket, ha nem ápoljuk személyiségünket is. A beszéd-társ, a környezet, a másik ember akarva, nem akarva úgy figyel ránk, mint Rilke versében az Apolló szobor torzója: változtasd meg életedet!

7.. A nyelv művelés helye a nyelvtudományon belül. — Mi következik az előzőekből a nyelv művelés tudományelméleti státusára nézve? Amint már előbb említettem, részben nyelv szociológia, részben azonban intern nyelvészet. A mélystruktúra lassan felolvadó hipotézise szerint a közös emberi mondatelőtest transzformációs szabályok alakítják át felszíni szerkezetévé. Így lépnek fel viszonzások, prepozíciók, ragok, szórendi helyértékek az esetek jelölésére. Így szorítja a szórend a nyelvi elemeket rendezett sorba. Azok a nyelvek, ahol van ergativus, egyformán jelölik az intranzitív mondat alanyát és a tárgy mondat tárgyát. A nyelvi partikulák lehetnek elvont kategóriák, de lehetnek konkrét szavak is. Ha mindez így igaz, akkor az a „maradék-talan kombinatórika”, amely nyelvi közösségeként szám-talan egyéb változatot is létrehozhatna, megszorításoknak (constraints) van alávetve. Igen ám, de a helyes közlésnek is több érték-változata van. Miért ne működhetnének egy még finomabb szabályrendszer, karöltve a mindennapi szabályrendszerrel, amely szintén a nyelv alapszelleméből táplálkozik, talán éppen a humboldti belső formából, és lehetőséget kínál a helyesen, a kommunikatív értékűn kívül és azon túl a szép közlések megformálására is. A szokásostól való eltérés lehet hiba is, lehet stílus-változat is. Úgy gondolom, hogy a deszkripció és a preszkripció olykor, talán sokszor is egybeeshetnek. Való igaz, hogy az anyanyelvi informáns dönti el egy-egy nyelvi közlés helyességét vagy helytelenségét, amint erre már a cikk elején utaltam, ő sem csalahatatlan mérce,

neki is vannak, ha nem is csillaggal, de kérdőjellel megjelölhető közlésváltozatok. Nem hiszem, hogy ismert és tanulmányozható nyelvek leírásában ne lehetnének a „fokozható helyességnek” talán még egzakt nyelvi, grammatikai, szemantikai kritériumai is.

A jó nyelvújításnak feltétlenül szüksége van egy maradéktalan és magyarázó erővel rendelkező nyelvleírásra, ahogy ezt Lotz János és Károly Sándor is hirdette, hirdeti. Ennek állandó változásában éppen a széles látókörű nyelvújító a segítő és/vagy a fékező tényező: anyanyelvünk jövő életét, terjedését irányítja, segíti.

Fülei-Szántó Endre

Számbeli egyeztetés a halmozott (mellérendelt) egyes számú főnevek névmásításában

1. Az egyes számú főnevek névmásításában akkor lehet problematikus a névmás számbeli egyeztetése, ha a főnevek jelentése többes számú (értelmi) egyeztetést is kiválthat. Az efféle főnevek közül korábban — egy 6 millió n terjedelmű, három stílusrétegre kiterjedő korpusz tüzetes elemzésével — megvizsgáltam a gyűjtőnevek, a mennyiségjelzős főnevek és a mennyiségnevek pronominalizációjának idevágó problémáit (Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó. Budapest, 1983. 259—65, 271—81, 290—4; a feldolgozott korpuszra a korpuszt alkotó egyes források rövidítéseire nézve l. i. m. 254 j.). Kitértem erre a kérdésre a társhatározóval bővített főnévvel (MNY. 79: 134) és a halmozott jelzőjű főnévvel (Benkő-Eml. 215—6) kapcsolatban is.

2. Értelmi egyeztetést válthat ki a névmásítás során a két vagy több mellérendelt, halmozott egyes számú főnév is. Ezzel kapcsolatban elsősorban az anaforikus személyes és mutató névmás számbeli egyeztetését vesszük szemügyre, de kitérünk a vonatkozó névmással, illetőleg más névmásfajtaival végbemenő pronominalizációra is.

2.1. Az anaforikus személyes vagy mutató névmás számbelileg megegyezik a halmozott egyes számú főnévi előzménnyel. Ez az egyeztetés csaknem mindig értelmi (többes számú) kongruencia. Az egyeztetési típusok felsorolásakor zárójelben feltüntetjük az adatok számát.

2.1.1. Az anaforikus személyes vagy mutató névmás a halmozott egyes számú főnévi előzmény után az új tagmondatban vagy mondatban betöltheti az alany szerepét. Ilyenkor az állítmány a névmással egyezik, tehát a halmozott egyes számú főnévi irányító taggal csak közvetett viszonyban van. Az ide tartozó 10 adat közül 9-ben többes számba kerül a névmás.

E csoporton belül a halmozott egyes számú főnév az előzményben is alanyként szerepelhet. Ilyenkor az anaforikus névmás (s persze az állítmány is) adataim szerint mindig többes számú (6 adat). Ugyanez a helyzet a gyűjtőnévi előzmény után, de a mennyiségjelzős főnév után is csaknem mindig többesbe kerül ilyenkor a névmás (18 adat közül 17-ben).

A névmásítás adataink szerint végbemehet a mellérendelt tagmondatban (2); pl. „A halász és a molnár is odaérkezik, ezek megragadják a fiút” (Nagy 77); — Új mondatban (4); pl. „úgy festett, hogy José

Arzamendia, Esteban Parris, Fejér Zsuzsa, Esteban Dely, Béres Ilona, és az Universitas együttes nem mehetnek pihenőre azon az estén. *Ők voltak az oka*” (F. 3).

Az előzménybeli halmozott egyes számú főnév lehet nem alanyi szerepű is. Az idevágó 4 adat közül 3-ban többes számba kerül a névmás, így a mellérendelt tagmondatban (1): „E *selymet és porcelánt* a . . . Fülöp-szigetéről hozták, *azok* tehát a fél világot bejárva *érkeztek* meg Spanyolországba” (ÉT. 60); — alárendelt tagmondatban (1): „Ha a tárgy (pl. márványszobor) nem vezetné az elektromos áramot, *alumíniumporral* vagy *grafitporral* dörzsölik be, mert *ezek* jól *vezetik* az áramot” (Öveges 40); — új mondatban (1): „A *férfin* szmoking, *az asszonyon* rezedazöld estélyi ruha. *Ők* is kitűnőnek *találták* Mrs. Haxton koktéltreceptjét” (Hunyady 30). — Az egyetlen egyes számú névmásítás alárendelt tagmondatban kap helyet: „Az az érzésem, hogy meg kell kapaszkodnom. De mibe? *Az asztalba* vagy *a pamlagba* nem, mert *az is hullámszik*” (Karinthy 25).

2.1.2. A halmozott egyes számú főnévi előzménynek az új tagmondatban, illetőleg az új mondatban végbemenő névmásítása nem korlátozódik a névmás alanyi szerepére: ez a személyes vagy mutató névmás bármilyen mondatrész lehet. A többes számú egyeztetés ilyenkor is dominál: az ide tartozó 42 adat közül csak 5-ben (a példáknek 11,9%-ában) találunk egyes számú egyeztetést (a gyűjtőnév után a hasonló helyzetű névmás 27 adat közül csak 1-ben, a mennyiségjelzős főnév után a 110 adatból 8-ban került egyes számba, tehát a példáknek 3,7, ill. 7,3%-ában).

A névmásítás végbemehet mellérendelt tagmondatban. Az egyes számú egyeztetés részesedése itt a legfeltűnőbb (15 adatból 3, azaz 20%; hasonló a helyzet a mennyiségjelzős főnévi előzmény után, ahol az egyes számú egyeztetés részesedése 12%). — Példák a többes számú egyeztetésre: „Kaptunk egy »*Central time*«-t, egy »*Mountain time*«-t, meg egy »*Pacific time*«-t, s ezeknek . . . nem csupán a nevük különbözik” (Széchenyi 34–5); „Elég sok az idősebb, nyugdíjas *férfi és nő*, természetesen *közülük* kerül ki . . . a törzsközség egy része” (Mo. 26); — az egyes számú egyeztetésre: „Nem *a szédlés és fejfájás* tör le — nyolc felé ezen többnyire túl vagyok” (Karinthy 58).

A névmásítás végbemehet a főlérendelt tagmondatban (4 adat, valamennyi többes számú egyeztetéssel); pl. „Később azonban, amikor *a számmárral és a lóval* kezdtek igát húzatni, *ezekre* is rárakták a régi szerszámot” (Czére 37); — továbbá az alárendelt tagmondatban (6 adat, valamennyi többes számú egyeztetéssel); pl. „*az asszony* meg *az ember* különmentek, veszekedtek, ahogy kiment *alóluk* a nagy főd” (Sarkadi 85).

Legtöbbször az új mondatban következik be a névmásítás (17 adat, 15 többes számú, 2 egyes számú egyeztetéssel). Példák a többes számú egyeztetésre: „elpanaszolta, hogy neki bizony sem *szülője*, sem *testvére* nincsen. Nem is ismerte *őket*” (Tamási 71); „Attól fogva ahányszor átkocsiztunk *Sárszentlőrincen és Borjád*on, szorongás fogott el . . . Gyakran átkocsiztunk *rajtuk* Kölesdre menet” (Illyés 23); „A fejlődő gőteembriónak mintegy a tengelyét képezi a központi *idegrendszer* és az alatt húzódó *gerinchúr*. Ezek kialakulásával válik a differenciálódó szövetekből álló embrió tulajdonképpen igazi szervezetté” (Kontra 102–3); — az egyes számú egyeztetésre: „*A kukorica-kenyeret* meg *a sajtot*, melyet első nap otthagytott, másnap is megkapta vacsorára. Akkor se nyúlt hozzá” (Kosztolányi 61; itt esetleg az egyes számú *vacsorára* főnév is felfogható előzménynek).

Megemlítjük még, hogy a halmozott egyes számú főnév a saját mondat-egységében is kiválthat (többes számú) névmásítást, de csak a mondat alsóbb szintjén; vö. *Az építőipar és a gépkocsiipar válsága* termeléscsökkenést és elbocsátásokat váltott ki a *velük* kapcsolatban álló amerikai vállalatok ezreinél” (Mo. 15). — Közbevetett mondatban is bekövetkezhet a névmásítás, egyeztetése eltérhet az alanyától elszakított állítmány egyeztetésétől; vö. a tallózó adatgyűjtésből: „Másnap *Herman és Gencsi* — a leány már nem tartott *velük* — újra *megjelent* a vadászháznál” (Népszabadság 1971. máj. 6. 8).

2.1.3. Az anaforikus személyes és mutató névmásnak valamennyi (a 2.1.1. és a 2.1.2. pontban tárgyalt) adatát figyelembe véve azt tapasztaljuk, hogy a többes szám használata a halmozott egyes számú főnevek névmásítása terén is túlnyomó fölényben van: az 52 adatból 46-ban, tehát az esetek 88,5%-ában többesbe kerül a névmás. Ez a mutató közel áll a mennyiségjelzős főnév, illetőleg a mennyiségnév többes számú névmásításának százalékarányához (92,9, ill. 88,9), annak ellenére, hogy — mint másutt (Nyr. 109: 395—8) kimutattuk — a halmozott egyes számú főnév után az adatoknak csupán 38,6%-ában, tehát sokkal ritkábban kerül többesbe az új (tag)mondat állítmánya, mint a mennyiségjelzős főnévi vagy a mennyiségnévi előzmény esetében. Ez a körülmény óvatosságra int: az állítmány egyeztetését és a névmásítást — legalábbis a magyarra vonatkozólag — nem tanácsos közvetlen összefüggésbe hozni, s az állítmány egyeztetését a névmásítással, majd a névmás törlésével magyarázni.

Az sem érdektelen, amit a halmozott egyes számú főnévi irányító taggal kapcsolatban a tüzetesebb elemzés kimutat: az alanyi előzmény után erőteljesebb a névmás többes számú egyeztetése, mint a nem alanyi előzményt követően. Az alanyi előzmény után az idevágó 28 adatból 26 esetben (92,9%) kerül a névmás többes számba, s csupán 2 alkalommal (7,1%) egyesbe. A nem alanyi előzményt követően pedig az ide tartozó 24 adatból 20 esetben (83,3%) lesz a névmás többes számú. A hasonló előzményeket követő új (tag)mondatbeli állítmány esetében éppen fordítva áll a dolog: alanyi előzmény után az állítmány az adatok 34,6%-ában kerül többesbe, és 65,4%-ukban egyesbe, míg a nem alanyi előzmény után 6 adatban többes számú az állítmány, s csupán 1 adatban egyes számú. Igaz, a nem alanyi előzményre itt mindössze 7 adat van, így ez utóbbi számarány nem nyugszik szilárd alapon, de talán nem is véletlen.

Érdemes kitérni — alanyi előzmény esetén — az előzmény mondat állítmányának és az új (tag)mondatbeli névmásnak számbeli egyeztetésére, a kettő közötti viszonyra is. Az adatok fényében kiderül, hogy a kettő között nincs összefüggés: a 28 előzménymondat állítmányai közül 20 egyes számú, 8 pedig többes számú; az előzménymondat alanyának az új (tag)mondatbeli névmásítása viszont — mint már láttuk — fordított arányú: csak 2 esetben kerül a névmás egyes számba, s 26-ban többesbe.

2.1.4. Ami az anaforikus személyes vagy mutató névmás egyeztetésének stílusrétegenkénti jellemzőit illeti, a halmozott egyes számú főnévi előzmény esetében is azt tapasztaljuk, hogy a kevésbé precíz — egyes számú — egyeztetésre leginkább az ilyen szempontból legkötetlenebb stílusréteg, a szépirodalom nyelve hajlamos. A 6 egyes számú adatból 4 innen kerül ki, 2 pedig a tudományos ismeretterjesztő stílusrétegből (közülük is az egyik a szépirodalmi igénnyel fogalmazó Széchenyi Zsigmond művéből való). — Egyébként az egyes számú névmásítás itt is — akárcsak a mennyiségjelzős főnév után —

elsősorban a mellérendelt tagmondatban szerepel (3 adat), a további egyes számú névmások közül 2 új mondatban, 1 pedig alárendelt tagmondatban bukkan fel.

2.1.5. Az anaforikus személyes és mutató névmás egyeztetését vizsgálva, eddig nem vehettük tekintetbe ennek a *mindaz*, *mindez* névmással végbemenő megvalósulását: ebben ugyanis a *mind*-elem a számnévi névmással végbemenő pronominalizáció irányába mutat (l. a 2.3. pontban), s ezáltal kedvez a névmás egyes számba kerülésének. A halmozott egyes számú főnévi előzmény után 5 idevágó adattal szolgál a korpusz, s közülük mindössze 1-ben kerül pluralisba az anaforikus névmás, mégpedig mellérendelt tagmondatban: „Tele van Kis Ferencné *mesélni valóval*, *kezdéssel*, *folytatással* és *befejezéssel*, de meg *kérdezni valóval is*, *mindezekről* már volt szó még lesz is még szó” (Nagy 98). Az egyes számú névmást tartalmazó 4 mondat közül 2-ben mellérendelés szerepel; pl. „Madách korai . . . műve tele van romantikus *elrajzoltsággal*, *pártütéssel*, *törrel*, *gyilokkal*, *árulással* és *mészárlással* — de *mindebből* a történelemre ismerünk” (Nsz. 7). 1-1 esetben alárendelt tagmondatban, illetőleg új mondatban fordul elő az egyes számú névmás: „Arról a rendkívüli esztendőről . . . annyi *esetet*, *kalandot* tudok, hogy sokáig azt hittem, *mindaz* az én időmben történt” (Illyés 56); — ill.: „Vizyné arcáról már eltűnt a *csalódás* és *ámulat*. *Mindez* valami kellemes derengéssé enyhült” (Kosztolányi 47). — Az 5 adat közül 4 a szép-irodalmi stílusrétegből kerül ki.

2.1.6. Az anaforikus névmásítás végbemehet egyéb mutató névmással is; pl. „annak bizonyára inkább egy darab kenyér s szalonna kellene, mint holmi *oxford-ing*, csatos *öv*, gumitalpú *vászoncipő* vagy női *selyemharisnya*, *ilyesmikkel* aligha tudna mit kezdeni” (Nagy 67).

Itt említhetjük meg az anaforának azt a fajtáját, amely a főnévi előzményre úgy mutat vissza, hogy megismétli a főnevet, megtoldva mutató névmási jelzővel (Bánréti: MNy. 75: 406—15, NyK. 81: 323—38). A halmozott egyes számú főnevekre ilyenféle anafora csak akkor utalhat, ha ezek részben vagy egészben azonosak, illetőleg hasonló jelentésűek. A névmási jelzős szerkezet ilyen előzmény után — akárcsak általában az anaforikus névmás — többes számba kerül, s főnévi tagja egészben vagy részben megismétli az előzménybeli főnevet, illetőleg összefoglalja a hasonló jelentésűeket; pl. „A földfelszín felett ugyanis kb. 100 km távolságban egy ionizált gázatomokból álló *réteg* van, majd 250—400 km magasságban egy másik hasonló *réteg*. *Ezek a rétegek* visszaverik a térbe sugárzott hullámok nagy részét” (Öveges 132); „A rád egyik végén tehát *elektronbőség* (*negatív töltés*) keletkezik, a másik végén *elektronhiány* (*pozitív töltés*). *Ezek a töltések* műszerekkel kimutathatók” (Öveges 12); — ill.: „Az ősi *szekér* és a *csónak* primitív *közlekedési eszköz* volt. De *ezeket az egyszerű segítőeszközöket* már csak tökéletesítenie kellett a közlekedő embernek” (Czére 21); „A könyv bemutatja az 1906. évi milánói kiállítás egyik *pavilonját* és egy palermói *villa fotográfiáját*, *ezek az épületek* . . . az idézett szöveg karikatúrájaként hatnak” (Kósa 6—7). Mint példáink is mutatják, az anaforának ez a fajtája a tudományos ismeretterjesztő stílusban a leggyakoribb.

2.1.7. Az eddig vizsgált adatokban a halmozott egyes számú főnevek az előzménymondat, ill. -tagmondat valamilyen mondatrészének a szerepét töltötték be. Ez a mondatrész lehet az alany (esetleg az állítmány), de más, bővítmény jellegű mondatrész (tárgy, határozó, birtokos jelző) is.

Előfordulhat azonban, hogy az előzményül szolgáló halmozott egyes számú főnevek (olykor főnévi igenevek) nem mondatrész szerepűek, hanem

tulajdonképpen halmozott tagolatlan tagmondatok (az efféle — pusztá vagy bővített főnevekből, néha főnévi igenevekből álló — grammatikailag szerkesztetlen mondatok tagolatlan voltára nézve vö. Rácz: MMNy. 211—2; Dienes Dóra: NéprNytud. 21: 90—4 és NytudÉrt. 98. sz. 7—13; a tagolatlan mondatnak mint mondatösszetételi tagmondatnak a minősítésére nézve vö. Kelemen J.: A mondatszók 111—20; Deme: Mondatszerkezeti sajátosságok 102; Keszler Borbála: TanMondt. 124—5).

A halmozott egyes számú főneveknek mint tagolatlan (tag)mondatoknak a pronominalizációja szintén végbemehet egyes vagy többbeszámú mutató (igen ritkán személyes) névmással. Ez a névmás új, tagolt tagmondatot, ritkábban új önálló mondatot vezet be (olykor hátrább kerül az első helyről).

2.1.7.1. A névmás az új, tagolt tagmondatban betöltheti az alanyi szerepét. Ilyen alanyi szerepű névmás korpuszunk 13 adatában fordul elő, mégpedig 8-ban egyes, 5-ben többes számú alakban. — Példák az egyes számú névmásításra: „*Kenyér és szalonna — ez a reggeli*” (Nagy 12); „*Acél, üveg, beton — ez volt alkotóeleme valamennyi épületnek*” (Kósa 56); „*Paprika, szalámi, textilipar, halászat és kultúra — ez volt a régi Szeged hírneve*” (HH. 3); — a többes számú névmásításra: „*Kuntábor, Szártó, Dunaszemes — ezek az állomások Kiskunhalom előtt*” (Nagy 37); „*Férfias szabású ruha, kalap, szivar, erőltetetten durva stílus — ezek tették azt a különben nemes célt szolgáló mozgalmat az élelapok céltáblájává*” (HN. 3).

2.1.7.2. A névmás az új tagmondatban nem alanyi szerepű is lehet. A korpusz idevágó 4 adata közül 3-ban egyes számú, 1-ben pedig többes számú névmást találunk; pl. „*Megkérni látatlanban, s megszöktetni, ismeretlenül, erre csak ezek a bárdolatlan kocsis tempójú urak képesek*” (Móricz 58); — ill.: „*Egy grófi uradalom és öt-hat falu, ha felidézem őket, most látom, hogy . . .*” (Illyés 20).

2.1.7.3. Az idézett mondatokkal kapcsolatban felvetődhet, hogy bennük a névmás értelmezői funkciót tölt be. Látszólag így áll a dolog az alanyi szerepű névmást illetően. Ám ha ez volna a helyzet, akkor az előzménybeli halmozott egyes számú főnevek (illetőleg főnévi igenevek) nem tagolatlan tagmondatok volnának, hanem a tagolt mondat alanyai. Ennek a felfogásnak a téves volta azonban tüstént kiderül, ha a nem alanyi szerepű névmásokat is tekintetbe vesszük. Ezek esetében az előzmény semmiképp sem lehet a tagolt mondat szerves része, így persze az alanya sem, hiszen a névmás nem egyezik vele a nyelvtani eset tekintetében, tehát nem minősülhet értelmezőnek.

A vizsgált mondatokra az is jellemző, hogy a névmást rendszerint gondolatjel (ritkábban kettőspont vagy vessző) választja el az előzménytől. Ez az írásjel — mint a hosszabbnak érzékelt szünetnek a jele — arra utal, hogy az előzményként álló, tagolatlan tagmondat értékű főnevek (főnévi igenevek) a topik szerepét töltik be (Keszler Borbála: A magyar írásjelhasználat és grammatikai alapjai. Kézírtatos kandidátusi értekezés. Budapest, 1985. 184—5). Így mondatszerkezeteink valóban hasonlítanak az olyanokhoz, amelyekben a mutató névmás mint értelmező a topik kiemelésére szolgál (vö.: Papp I.: NyK. 58: 102—5; Károly: NytudÉrt. 16. sz. 67—8; Elekfi: NyK. 66: 353; Tompa: Anyanyelvi olvasókönyv 165—73; Szabolcsi Anna: NyK. 82: 77). Ám ez utóbbiak teljes, tagolt mondatok, a topik bennük világosan mondatrészt értékű, pl. alany: „*Mátyás, az itt maradt*” (Áranytól id. Károly: i. h.).

Az alanyi és nem alanyi szerepű névmásokat egybevéve, a halmozott

egyes számú főnevek (főnévi igenevek) mint tagolatlan tagmondatok után a korpuszban 11 egyes számú és 6 többes számú, összesen 17 anaforikus névmást találunk; tehát az egyes szám részesedése 64,7, a többesé 35,3%. Ez merőben más arány, mint amilyent a mondatrészi szerepű halmazott egyes számú főnevek névmásításakor tapasztaltunk, ahol is a többes szám dominált (88,5%). Ebből is kitűnik, hogy ez alkalommal más jellegű, sajátos előzménnyel van dolgunk. Igaz, az egyes szám fölényéhez a most vizsgált esetben az a körülmény is hozzájárul, hogy az adatok nagyobb része (17-ből 11) a szépirodalmi stílusrétegből való, szerkesztésmódjuk erre a stílusrétegre jellemző. A szépirodalom nyelve pedig — mint láttuk — a névmásításnak egyéb eseteiben is hajlamos a kevésbé precíz, kötetlenebb egyes számú egyeztetésre, bár korántsem oly mértékben, mint ahogy most tapasztaljuk; tudniillik az e stílusrétegbe tartozó 11 adatunk közül 8-ban (!) egyes számba kerül a névmás.

2.1.7.4. A névmásítás a tagolatlan tagmondatos előzmény után is végbe-mehet a *mindez*-zel. Valamennyi idevágó adatunkban egyes számú egyeztetést találunk; pl. a l a n y i szerepű névmás esetén (3): „*Szöveg, sorkezdés, papírtovábbítás, mindez ismétlődik a másik fél készülékén*” (Tábori 28); — n e m a l a n y i szerepű névmás esetében (2): „*Kossuth, 48, szabadság — mindezt afféle falusiaknak való dolognak tartották*” (Illyés 58).

Itt is találkozni a m u t a t ó n é v m á s i j e l z ő s főnév anaforikus használatával. Az ilyen anafora is lehet a l a n y i szerepű; mégpedig egyes számú (3); pl. „*Utazni, idegen tájakat felfedezni, más népek életét megismerni — legtöbb emberben él ez a vágy*” (Z. 7); ill. t ö b b e s számú (2); pl. „*Okmány . . . iskolai bizonyítvány . . . ilyen szók jártak az eszemben*” (Babits 56); — n e m a l a n y i szerepű (1 többes számú adatban): „*Egészség és betegség, demokrácia és fasiszta terror: ezekből a dialektikus ellentétpárokból bontakoznak ki az egymással szembekerülő ideológiák*” (Pók 86).

Mint látjuk, az e pontban idézett adatokra is jellemző a tagolatlan tagmondatok topik szerepe és a vele kapcsolatos írásjelezés.

2.1.8. Csak lazán tartozik témánkhoz az olyan egyes számú főnevek névmásítása, amelyek az előzményben külön-külön mondategységek párhuzamos mondatrészeként, rendszerint alanyaként szerepelnek. A névmás — adataim szerint — ilyenkor többes számú; pl. „egyre világosabb lett, hogy csakugyan *Bolha* van ott. S még világosabb az, hogy *Zsemle* is ott van mellette. [Bekezdés.] De hiába hívtuk-csalogattuk *őket*” (Tamási 42); „De a két munkás meghalt huszonegynehány éves korában, a három kereskedő harminc-negyven közt, az apám pedig . . . meghalt ugyancsak tüdőbajban, de hatvankét éves korában. Hát úgy haltak meg ezek . . . , hogy melyiknek milyen volt az anyagi helyzete” (Nagy 43). — Az előzménybeli főnevek maguk is halmazottak lehetnek: „a vasút és a gőzhajózás alig másfél száz esztendő, a gépkocsi és a repülőgép még ennél is sokkal fiatalabb. Ezek azonban csak úgy jöhettek létre, hogy . . . ” (Czére 5).

Az alanyon kívül más párhuzamos mondatrész szerepét is betölthetik a külön-külön mondategységben levő főnevek; pl. a tárgyét: „*Blanka azt akarta, hogy . . . vegyek más inget is, vásáros; s kössek nyakravalót*” [Bekezdés.] — Honnét varázsoljam azokat? — kérdeztem” (Tamási 70).

2.2. A halmazott egyes számú főnévi előzménnyel kapcsolatban — akár csak egyéb előzmények esetében — megvizsgáljuk a v o n a t k o z ó névmás egyeztetését is, s tapasztalatainkat összevetjük a személyes és mutató névmásnak az imént tárgyalt egyeztetési sajátjaival.

2.2.1. A halmazott egyes számú főnév és a rá utaló vonatkozó névmás egyeztetésével — a személyes és a mutató névmásával ellentétben — szakirodalomban eddig is viszonylag részletesen foglalkozott, ám korántsem olyan bőségben, mint a mennyiségjelzős főnévre utaló vonatkozó névmás számhasználatával.

A halmazott egyes számú főnévi előzmény esetében a szakirodalom általában a vonatkozó névmás értelmi (többes számú) egyeztetését ajánlja, főleg akkor, ha a főnevek személyt jelölnek (Tompá: Nyr. 78: 176, Nyműv. 251—2, IskNyelv. 288, MMNyR. 2: 344, TanMondt. 17, NyKk. 2: 1258—9; Szende: Nyelv. 303; Rónai—Kerekes: Nyelvművelés és beszédtechnika 468; Rácz: MMNyelvünk 69). Ilyenkor az *aki* névmás többes száma egyértelművé teszi, hogy ez valamennyi egyes számú főnévre vonatkozik, nemcsak az utolsóra.

Hasonló okból az *amely* névmás is többes számba kerülhet a nem személyt jelölő egyes számú főnevek után (Szende: i. h.). Mégis — ha félreértés nem következhet be — az *amely*-nek inkább az egyes számú használatát javasolja Tompa (Nyr. 78: 177, Nyműv. 252, IskNyelv. 289), sőt Szende (i. h.) is, ezt a példát hozva fel: „Az *a modort és öltözködést* utánozta, *amelyet* a filmekben [!] látott”. Majtyinszkaja (Vengerszkij jazik 3: 280) is lehetségesnek tartja az *amely* névmás egyes számú használatát két egyes számú főnévre vonatkoztatva, sőt csak az ilyen egyeztetésre hoz fel példát, az újságnyelvből: „A *közrendet és biztonságot, ... melyet ... közönségek bűnözők megbántottak és veszélyeztetek, sikerült helyreállítani*”. — Érdekes, hogy Tompa a külföldiek számára írt egyik grammatikájában (Kleine ungarische Grammatik 204—5) nemcsak az *amely* névmás egyes számú egyeztetését ajánlja, hanem az értelmi egyeztetéses *akik*-on kívül az egyes számú *aki* használatát is szabályosnak mondja a halmazott egyes számú főnevek után. Példamondata: „*Pál és János, akit* [~ *akiket*] meghívtam, már itt *van* [~ *vannak*]”.

Régi grammatikáink kizárólag a többes számú egyeztetést említik, ill. tartják helyesnek a halmazott egyes számú főnevekkel kapcsolatban, nem tévén különbséget az *aki* és az *amely* számhasználat között, így Pereszliényi (CorpGr. 512; vö. Klemm: TörtMondt. 491); Farkas J. (UngGr. 1771. 187): MNyR. 1: 274; Szvorényi (Szókö. 109, Nyt. 2: 267); Riedl Sz. (Nyt. 1864. 141); stb. Tóth Gyula szerint Arany prózájában is a többes számú egyeztetés a szokásosabb (Arany prózájának szófüzése 9).

2.2.2. A feldolgozott korpusz idevágó 65 adatából 45 (69,2%) az alaki egyeztetést mutatja, 20 adat (30,8%) pedig az értelmet. A többes számú egyeztetés részesedése tehát nagyobb, mint a gyűjtőnév és a mennyiségnév után, de alatta marad a mennyiségjelzős főnév utáni többes számú egyeztetés százalékarányának (41,9%). Mivel a vonatkozó névmás számbeli egyeztetése kevésbé szöveggrammatikai jellegű, mint az anaforikus személyes vagy mutató névmásé, nem meglepő, hogy a halmazott egyes számú főnevek után a vonatkozó névmás ritkábban kerül többes számba, mint a személyes és a mutató névmás (ezeknek egyeztetésében 88,5% a többes szám részesedése).

Természetesen a halmazott egyes számú főnevek után is eltérő arányban kerülnek többesbe a különböző vonatkozó névmások. Ezt a megoszlást mutatja be a következő táblázat (a 144. oldalon).

Lássuk őket egyenként.

Az *aki* — mint a táblázatból kitűnik — a leghajlamosabb a többes számú egyeztetésre, sőt gyakrabban kerül többes számba (63,2%), mint egyesbe (36,8%). Ebben nincs semmi meglepő, hiszen az *aki* személyt jelölő főnevekre

	egyes számú adat		többes számú adat		összesen
	db	%	db	%	db
<i>aki</i>	7	36,8	12	63,2	19
<i>amely</i>	26	78,8	7	21,2	33
<i>ami</i>	12	92,3	1	7,7	13
összesen	45	69,2	20	30,8	65

vonatkozik, s a szakirodalom éppen ebben az esetben javallja a többes számú egyeztetést. Példák a korpuszból: „Találtam ott *egy vasút*t s utána még *egy másikat*, *akik* kitanítottak engemet” (Tamási 85); „hogyan hatott akkor Thomas Mann magatartása . . . *Babits Mihályra* vagy *Bálint Györgyre*, *akiknek* cikkei kísérik Thomas Mann útját” (Pók 16); „Ezért valamiféle ördögi kör a felelős, állapította meg *Judith Mausner* és *Robert Steppacher*, *akik* az Egyesült Államokban e kérdéssel foglalkoztak” (Mo. 19).

E példák láttán — ahol is a többes szám használata nemcsak természetes hanem a kommunikáció világossága érdekében szinte szükségszerű is — felvetődhet, miért nem kap itt még nagyobb részesedést a többes számú egyeztetés, miért kerül az *aki* névmás egyes számba az adatoknak — ha nem is a többségében — eléggé tekintélyes részében (több mint egyharmadában).

A tüzetesebb elemzésből kiderül, hogy az egyes számú (alaki) egyeztetést több körülmény is kiválthatja. Ilyen például az az eset, ha a halmozott főnevek jelentése közel áll egymáshoz (ez a tényező az állítmány egyeztetésében is hasonló következményekkel jár); vö. „Vállalkozhat ilyen szerepre például az *a gyermektelen asszony*, esetleg *hajadon*, *aki* felelősséggel és határozottan eldöntötte, hogy sohasem akar szülni” (ÉT. 57). — A halmozott főnév adatai között appozicionális jellegű mellérendelés is akad, s az ilyen szerkezetre természetesen csak egyes számú névmás vonatkozhat: „Az *a diáktárs* és jó barát, *aki* oly rajongó tisztelettel . . . örököltette meg a nagy tudós emberi vonásait, . . . bizonytalanná válik” (Szilágyi 14). Ugyanígy alakulhat az egyeztetés — a közös mennyiségjelző ellenére — a kifejtő-magyarázó viszonyú főnevek után is: „Ez a számítás nagyjában-egészében *minden* olyan ügynevezett »bevándorolt munkásra», azaz *vendégmunkásra* vonatkoztatható, *aki* a nyugat-európai iparban, szolgáltatásban vagy mezőgazdaságban dolgozik” (Mo. 13). — Elősegítheti a névmás egyes számú használatát az a körülmény is, ha a halmozott főneveknek egyeditő jelzőjük van, illetőleg ha külön-külön utalószó előzi meg őket: „Ide-oda vándoroltattunk . . . néha csak rokonlátogatóba *valamelyik* ágyunkhoz, *sógorunkhoz*, *aki* öt-hat éves közelség után hirtelen elszakadt tőlünk” (Illyés 18); — ill.: „Nyugtalanul kérdezősködöm: itt van-e még az *az orvos*, az *a titkár*, az *a kedvesnővér*, *akit* akkor láttam” (Karinthy 78).

Ha csupán a tisztán kapcsolatos viszonyú: *Ns és Ns* képletű előzményt vizsgáljuk — a szakirodalom általában ilyen emleget —, akkor még világosabban kirajzolódik az értelmi egyeztetés fölénye: a 7 idevágó adat közül 6-ban többes számú a vonatkozó névmás.

Az *(a)mely* névmás — a szakirodalmi előjelzéseknek megfelelően — jóval kevesebbszer (az adatok 21,2%-ában) kerül többesbe, mint az *aki*, mivel nem személyjelölő főnevekre vonatkozik. Példák a többes számú egyeztetésre: „Ilyen vegyületek... *a kalciumkarbonát és a magnéziumkarbonát, amelyek* a csontok szilárd állományát adják” (Kontra 19); „Még mindig újdonságnak számított a nyári *alma és a körte, amelyek* kedden jelentek meg a piacokon” (MH. 11). Elősegítheti a többes számú egyeztetést a halmazott főnevek közös mennyiségjelzője is: „Fejlettségükről *számos ősi városcímer és pecsét* tanúskodik, *amelyeknek* fő motívuma csaknem mindig a hajó” (Czére 52).

A nagy fölényben lévő alaki egyeztetéses adatokban szintén előfordulnak hasonló jelentésű főnevek; pl. „Így azonban meg is szűnik az a lelki *koncentráció és figyelem, amely* tulajdonképpen előfeltétele az igazi műélvezetnek” (Tábori 84); „Újvári doktor nem szenved olyan *elmebetegségben* vagy *tudatzavarban, amely* kizárta vagy korlátozta volna cselekménye társadalmi veszélyességének felismerésében” (Nsz. 9). — Mindamellet egyéb főnevek után is találkozunk egyes számú névmással; pl. „nem maradt más tulajdonuk, mint a testükön viselt *ruha, néhány bőrönd, amelyhez* görcsösen ragaszkodtak” (Hunyadi 70); „Egy-egy *gyűrűt, egy-egy ezüstórát* is kapott, *melyet* puritánságára való tekintettel nem használt (Kosztolányi 38). Emiatt olykor nem is egyértelmű a mondat szerkezet; vö. „kelletlenül hozták a *feketekávét* meg a *konyakot, amelyből* Ivanics mester tekintélyes mennyiséget fogyasztott” (Heltai 76).

Az *ami* névmás hajlamos a legkevésbé a többes számú egyeztetésre; ezt már a mennyiségjelzős főnévi és mennyiségnévi előzmény esetében is tapasztaltuk. Az ide tartozó 13 adat közül csak egyetlenegyben kerül többesbe a vonatkozó névmás: „A pult előtt, nagy farekeszekben, *kukorica, töretlen mák, kendermag, amiknek* hűvös sűrűségébe olyan nagyszerű volt belemélyeszteni piszkos kezemet” (Babits 27). — Az egyes számú *ami* hasonló vagy eltérő jelentésű főnevekre egyaránt vonatkozhat; pl. „volt benne *merészség és erő, ami* Corbu alkotásait mindig fémjelezte” (Kósa 114); — ill.: „Azt hitte, hogy egyszerűen ráragadt a Mancsi *szelessége, naivsága, amit* egész napon át nem tudott feledni” (Móricz 110).

Ami a halmazott egyes számú főnevek és a vonatkozó névmás egyeztetésének a stílusrétegek között való megoszlását illeti, arra nézve a következő táblázat adatai nyújtanak tájékoztatást:

A stílusréteg	A vonatkozó névmás				
	egyes számú		többes számú		összesen
	db	%	db	%	
Szépirodalmi	22	84,6	4	15,4	26
Tudományos ismeretterjesztő	12	63,2	7	36,8	19
Publicisztikai	11	55,0	9	45,0	20
Összesen	45	69,2	20	30,8	65

Mint látható, legkevésbé a szépirodalmi stílusréteg hajlik a többes számú (precízebb) egyeztetésre. Ez egybevág az anaforikus személyes és mutató névmás egyeztetése kapcsán tapasztaltakkal (l. a 2.1.4. pontot): ott a kivételesnek számító egyes számú adatok többsége szintén a szépprózából kerül ki.

Az egyes vonatkozó névmások stiláris rétegenként megoszló adatainak a számát a következő táblázat mutatja be (elkülönítve az egyes és többes számúakat).

A stílusréteg	aki		amely		ami	
	egyes számú	többes számú	egyes számú	többes számú	egyes számú	többes számú
Szépirodalmi	3	3	12	0	7	1
Tudományos ismeretterjesztő	3	3	6	4	3	0
Publicisztikai	1	6	8	3	2	0

Mint látható, az *aki* a szépirodalmi és a tudományos ismeretterjesztő stílusrétegen belül egyenlő arányban kerül egyes, illetőleg többes számba; a publicisztikai stílusrétegből zömükben többes számú adatok kerülnek ki. Ez a stiláris megoszlás némileg eltér attól a képtől, amelyet az *aki* névmásnak a mennyiségjelzős főnévi előzménnyel való egyeztetése nyújt, különösen a publicisztikai stílus mutatójában (ott az idevágó adatoknak csaknem a felében egyes számba kerül a vonatkozó névmás), bár ez az eltérés az adatok csekély számából is fakadhat. Feltűnőbb ennél az *amely* névmás viselkedése, egyes-szám-pártisága: a halmozott egyes számú főnévi előzmény után a szépirodalmi stíusból kikerülő valamennyi adatban egyes számú a névmás, míg a mennyiségjelzős főnév után ugyanebben a stílusrétegben jelentős mértékű (42,9%-nyi) a többes számú egyeztetése is. Mindamellett az *amely* egyeztetésének stílusrétegenkénti eltérése a most vizsgált esetben is igazolni látszik, hogy a vonatkozó névmás precízebb egyeztetésére elsősorban a tudományos ismeretterjesztő stílus hajlik, s legkevésbé a szépirodalom.

2.3. A halmozott egyes számú főneveknek a (tag)mondat határán túl történő pronominalizációja ritkábban más névmással is végbemehet, elsősorban a visszaható névmással; ez egyébként az új (tag)mondat állítmányának számhasználatához igazodik: „*Anglia és Franciaország nukleáris hatalom lévén nagyobb önállóságra tehet szert katonai ügyekben, függetleníteti magát az Egyesült Államoktól*” (MN. 3); — ill.: „A lap szerint sem *Watteau*, sem *Blancard* nem kalandor, nem gengszter — s ha ilyen »tanácsokat« adnak, annak csak az lehet a magyarázata, hogy fedezve *érzik magukat*” (Népszabadság 1961. dec. 10. 6).

A halmozott egyes számú főnevek pronominalizációja végbemehet összefoglaló jelentésű általános névmással is; pl. „*Josef Hoffmann . . . , Adolf Loos . . . és J. M. Olbrich . . . egyaránt úttörő munkát végeztek. Mindegyik érdekes művészegyeniség*” (Kósa 28); „[Az oktató mesterek sorában ott volt *Lyonel Feininger*, a festő, *Gerhard Marcks*, a szobrász és keramikus,] később *Georg Muche*, *Paul Klee*, *Oskar Schlemmer*, *Wassily Kandinsky* és *Moholy Nagy László* is a Bauhausba kerültek. Nemsokára valamennyiüket világhírű művészekként emlegették” (Kósa 55).

A halmozott egyes számú főnevek névmásítására a számnévhez közelebb álló formák is alkalmasak (*mind a kettő, mindkettő, mind a három, mindhárom* stb.); pl. „A gyerek bal kezében egy mandulás sütemény volt, jobbában egy piros gumilabda. *Mind a kettőt* vigasztalásul kapta” (Hunyady 85); „A növekedés üteme 5 százalék, némileg elmaradt az országostól és a második öt éves tervidőszakban elért fejlődési ütemtől (*mindkettő* 6 százalék volt)” (N. 1). Lehetnek jelzők is, anaforikus szerepű főnév mellett: „Egyszer egy huszártiszt, máskor egy színész, aztán a híres író állott vele szemben, hanem az utolsó pillanatban *mind a három úr* csinált valami olyat . . .” (Török 31). — Számállapot-határozói formát is ölthetnek: „Az öregebbik *segéd* egy magas padasztalon ült, a másik vele szemben az ablakdeszkán: *mind a ketten* falatoztak” (Babits 25); „*Mariska* meg az *apja* egyszerre pillantottak rá. *Mindketten* olyanformán néztek, ahogy a felnőttek néznek a mérgeskedő gyerekekre” (Móricz 52). „A Budapesti Rendőrkapitányság . . . előzetes letartóztatásba helyezte Berecz Ede 45 éves foglalkozás nélkülit, Bakó Mihály 21 éves *segédmunkást* és Lakatos Pál 27 éves *rakodómunkást* — *mindhárman* büntetett előéletű budapesti lakosok” (MN. 6). — Itt is előfordul a *mind*-del történő névmásítás: „Hát már a többi *tyúk, csirke* meg a *kakas* ott veszködtek körül, majdhogy rá nem ugrottak, mintha *mind* megbolondultak volna” (Nagy 45–6).

A névmásított előzmény, a két vagy több egyes számú főnév külön-külön (tag)mondatban is állhat, párhuzamos mondatrészi szerepben; pl. „Méltóságos uram — harsogta az emberke . . . — Elvtárs — üdvözölte Vizy . . . Így társalogtak igazi világtörténelmi udvariassággal, *mindketten* bizonytalanul” (Kosztolányi 11); „A *nagyasszony* az iménti párbeszédből kétségbevonhatatlanul megállapította, hogy balfelől *Péter*, jobb oldalt pedig *Pál* áll mellette. [Bekezdés.] Elgondolkoztak *mind a hárman*” (Török 46).

Rácz Endre

„megkq̄ezedet è nepnèc q̄ z̄uuc̄”

Egy lelkiállapot nyelvi kifejezésének ötszáz éve

1. A metaforikus jelentésváltozások a kreativitás hatókörébe tartoznak. Gyakran keletkeznek olyan metaforák, amelyek a természetnek, a társadalomnak és az emberi gondolkodásnak ugyanarra a jelenségdarabjára vonatkoznak, mert ugyan a jelenségre jellemző vagy jellemzőnek tartott jegyeket különböző szavak fölhasználásával hozzák létre, de a (filozófiai értelemben vett) valóságra való irányultság egy bizonyos, a nyelvhasználó közösség gyakorlata által meghatározott nézőpontból érvényesül. Az így létrejött metaforák a kreativitás működésének eredményei és egyszersmind jelei is. A kreativitás a nyelvhasználó ember azon képessége, amelynek révén egy — szinkron állapotban lévő — nyelvi rendszert némiképpen meg tud változtatni, ki tud terjeszteni (l. Károly Sándor: Mondat és megnyilatkozás. Népr. és Nyelvtud. 24—25 [1980—1981.]: 60; Uő.: NyK. 85 [1983.]: 213. A jelentésváltozások említett sajátságainak ismerete fontos lehet az etimológiai kutatásokban; például Mészöly Gedeon hangsúlyozza a jelenségek, dolgok közös jelentésjegyeinek ebbéli szerepét (A kidei *Hintó-mező* nevének és a *hínár* szónak eredete. NNYv. 1 [1941.]: 225—36). Ám nem elhanyagolható a jelentésváltozásoknak az az alakulata sem,

amelyre a stílusvizsgálat szokott ügyelni: valamely írónak egy szóval kialakított metaforarendszere, metaforahálózata. Az illetén metaforarendszer az illető író vagy költő nyelvi kreativitásának egyik bizonyítéka (vö. Büky László: Melyik szó kincs a költői nyelvben? Előadás a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán. Szombathely, 1983. augusztus 24.). — A nyelvi jel jelentésének mozgékonyaságára még l.: Károly Sándor: A nyelvi produktivitás jelentősége. Népr. és Nyelvtud. 22—23 [1977—1978.]: 7—8, 17—8.

A következőkben egy kreativitási jelenséget vizsgálunk a metaforahasználat körében.

2.1. Máté evangéliumában egy helyütt (XIII: 15) ez áll a MünchK.-ban: *mezt megkquèredet è nepnèc q zuuoc* (19va). Az a lelkiállapot,* amelyikről szó van az evangéliumban, a Vulgatában így van megírva: „Incrassatum est enim cor populi huius”. — (A MünchK.-et a következő kiadásból idézem: A Müncheneri Kódex 1466-ból. Szerkesztette Nyíri Antal. Budapest, 1971.) — Az *incrasso* ige magyarra fordítása (is) metaforát eredményezett: *megkquèredet q zuuoc*. A kifejezés a kódexban egyszer fordul elő, a *megkquèredet* igealak alapszáva, a *kövé*r melléknév olyan előfordulásokkal adatolható a kódexből, amelyek nem metaforikusak: „hojiatoc *kquèz* boziut qlletecm̃g” (adducite vitulum saginatum et occidite) (74rb23); „ql̃meg *kquèz* boziut” (occidit pater tuus vitulum saginatum) (74va27); „*kquèz* boziut ql̃tèlmeg qnèki” (occidisti illi vitulum saginatum) (74va30).

Az efféle — nem metaforikus — szerkezetek még négy adattal egészíthetők ki a Huszita Bibliából Károly Sándor [szerk.]: A Bécsi Kódex nyelvtana (Budapest, 1965.) alapján. Szövegüket a Mészöly Gedeon: Bécsi Kódex (Budapest, 1916.) kiadásból adom: „z mikent èzer *kquèr* baranokban” (et sicut in millibus agnorum pinguum) (129₄₀); „Ez bèzel a' *kquèr* ünoknèc” (Hic loquitur ad vaccas pingues) (212); „HAlgaffatoc ez iget *kquèr* ünoc” (Audite verbum hoc, vaccae pingues) (219₁); „*kquèr* bakoknac loc ezeriben” (in multibus millibus hircorum pinguum) (254₇). Szintén nem tartható metaforának a BécsiK. e részletében sem a *kquèr*: „z a' *kquèr*eknèc hufait ezi” [ti. a pásztor] (et carnes pinguum comedet) (312₁₆). Metaforikus alakítás érződik valamelyest a következő helyen a szöveggörnyezet függvényében, ugyanis a fogadalmi ajándék (állat, étel) valóságosan is, képi vonatkozásban is lehet 'kövé'r': „Hogha aianlandotoc ènnèkem aldomafoakat z tũ aiandotokat nem vezem z tũ *kquèr*tek-nèc fogadafat nē vezem” (et vota pinguum vestrorum non respiciam) (BécsiK. 223₂₂) — vö. TESz.: *kövé*r „B) fn. l. 1416 u./1450 k.: 'kövé'r áldozati állat; fettes Opfertier | gazdag áldozat; reichliches Opfergeschenk (BécsiK. 223)”.

A BécsiK.-ben is föllelhető a *megkquèredet* igealakkal egy metafora, amely a szöveggörnyezet által magyarázódik. A varsában és a hálóban fogott zsákmány — metonimikusan: étel — lehet 'kövé'r': „Azon qrl̃ z viğad azért aianl q varfayanac z aldozie q haloianac mert azokban *megkquèredet q reze z q* valaztot *etke*” (incrassata est pars eius) (271₁₆).

* Dolgozatom kéziratát 1986. július 4-én küldtem el a Nyr. szerkesztőségének, így nem tudtam hasznosítani Büky Béla. A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban című könyvét (Budapest, 1986.). Büky Béla monográfiája a Huszita Biblia szókincsével foglalkozik, azért a munkámban a HB.-ből való adatokról elmondottak haszonnal vehetők össze az ő megállapításaival. (Egyetlen kivétel mutatkozik: a MünchK. 46ra5 szlv keménysége szerkezet kifejejtődött könyvéből, ezt lásd a 2.2. részben.)

Az AporK. ide vonatkozó szóhasználatában a *kövér* több jelentésben fordul elő. (A kódex adatait a Nyelvemléktár VIII. kötetéből idézem, e kiadás gyengéi tárgyam szempontjából nem számítanak.) A példák: „iltennek hege *kőuer* heg, Alut heg *kőuer* heg” (15) (Vulg., Psal. LXVII, 16–7: Mons Dei, mons pinguis. Mons coagulatus, mons pinguis: ut quid suspicamini montes coagulatos?); „ő tehenek *kőuer*” (116) (Vulg., Psal. CXLIII, 14: boves eorum crasse); „mikent földnek *kőuere* el törletek földén” (112) (Vulg., Psal. CXL, 7: Sicut crassitudo terrae erupta est super terram). — Az első idézetben szereplő *Alut heg* (Mons coagulatus) megértéséhez vö.: TESz.: *alszik*, továbbá a megfelelő szövegrészeket: Károlyi: Bibl.: „Az Isten hegye, *kőuer* hegye loc halmoknac hegye, *kőuer* hegy. Mit keuélykedtec halmos hegyec?” — Káldi: Bibl.: „az Isten hegye, *kővér* hegy. Žiros hegy: miért alítotok žiros hegyeket?” — Bibl. 1975.: „Istennek hegye a Básán-hegy, sokcsúcsú hegy a Básán-hegy. Miért néztek irigyen ti sokcsúcsú hegyek arra a hegyre, amelyet Isten lakóhelyül választott?” — Bibl. 1976.: „Básán hegye Isten hegye, Básán hegye magas csúcs. Miért nézitek irigykedve ti magas kúpok, azt a hegyet, amit Isten lakóhelyül választott?” Vö. még: *coagulatio* ’összemenetel’, ’(a tej) megalvása’, ’megsűrűsödés’.

Van adat metaforikus használatra is: „meg őltő ő *kőuerit*: es ifr’nek valasztott meg bantotta” [értsd: ’legjobbjaikat’] (36) (Vulg., Psal. LXXVII, 31: occidit pingues eorum, & electos Israël impedivit).

A *kövér* melléknév, illetőleg főnév derivátumai az alapszavukhoz hasonlóan használatnak az AporK.-ban: „es buzanak *kőuersegevel* elegetet tegedet” (120) (Vulg., Psal. CXLVII, 14: & adipe frumenti fatiat te), vö.: TESz.: *kövér* „A mn. 2. [. . .] ’jól fejlett, vastag levelű, duzzadó <növény>; <Pflanze> mit dicken, schwellenden Blättern’ (AporK. 120)”; „es te neuedben emelem fel en kezeimet, Mikent adelpes *kőuerseggel* be tellek en lelkem” (9) (Vulg., Psal. LXII, 5–6: Sic benedicam te in vita mea: & in nomine tuo levabo manus meas. Sicut adipe & pinguedine repleatur anima mea — NB. az *adipe* fordítása alighanem téves.); „*Meg köuerednek* kietlennek zepi: es halmok őuedeztetnek viga-faggal” (11) (Vulg., Psal. CVXIV, 13: Pinguescent speciosa deserti: & exultatione colles acciglutur); „bűnőfnek *kedig* olaia nem *kőuereiti* meg en feiemet” (112) (Vulg., Psal. CXL, 5: oleum autem peccatoris non impinguet caput meum).

A *kövér* melléknévnek és főnévnek, valamint igeszármazékaiknak a használata a három huszita kódexban nemritkán metaforikus. Ezt annak ellenére is megállapíthatjuk, hogy figyelembe vesszük a latin nyelvű szövegmegfelelőket. Minthogy ezek egy része szintén metaforaként építi be a ’kövér’ és a ’kövéredik’ jelentésű szavakat, nyilván mintául szolgáltak a bibliafordítóknak. Mégis úgy látszik, hogy a fordítók nyelvi alakítása mutatkozik meg abban, hogy a latin *saginitus*-ra (’hízalt, hízott’), a *pinguis*-re (’kövér’; *pingue* ’kövérség, háj’, ’vastag, jól táplált, erős; otromba, ostoba, lélektelen, nyers stb.’ l. Finály Henrik: A latin nyelv szótára. Budapest, 1884., 1500), az *adeps*-re (’háj, kövérség, zsír’) és a többire a magyar *kövér* szót és származékait használták. Vagyis: a különböző valóságdarabokban meglátták a közöset, azt a jellemző (jelentés)jegyet, amelynek nevével a szóban lévő valóságelem éppen ezért nyelvileg jelölhető. Így tehát nem a fordítók nyelvi szegénysége mutatkozik meg a *kövér*-nek és származékainak Huszita Biblia-beli használatában. — A korabeli nyelvhasználat lehetőségeit közvetve az is jelzi, hogy RMG1.-ban — bár más időhatárok között — szintén nagyon változatos a szóban forgó

szavak jelentése; 1. a *kövé*r jelentéseit a BesztSzt.-tól (1395.) a BrassSzt.-ig (1600 k.); 1. még *kövéredik*, *kövérit*, *kövérség*. Vö.: NySz. 2: 439: *még-kövéredik*.

2.2. A Máté evangéliumbeli textus JordK.-ben lévő megfelelője a már említett lelkiállapotot más szónak a metaforikus alkalmazásával írja le: „Mert ez neepnek meg *kemeenywlt hw zyók*” (RMNy. 5: 393). A *kemény* igei származékának efféle átvitt jelentése már a BécsiK.-ban is megvan: „Midon kedeğ fel emeltetec qzüuq z qzèllète *megkèmenedec kèuelfegbè*” (143₂₀) (et spiritus illius obfirmatus est ad superbiam). Hasonlóképpen a MünchK.-ben: „G o n o f f á g megvakeitotta q žemekèt z mğ *kemeñeitte q žuuqkèt*” (Excaevit oculos eorum, et induravit cor eorum) (99rb40).

A *szív* és a *lélek* — az előző példában: *zèllèt* — szinonimák, s mindegyik jelentésleírásában (ma is) megvan a 'valakinek az érzésvilága' jelentésárnyalat, 1.: ÉrtSz.: *lélek* 3.||b.; *szív* 2.4.||e. (a || jellel utal az ÉrtSz. jelentésárnyalatára). Ugyancsak e rokon értelmű szavak közé tartozik a 'szív; lélek' jelentésű *jönh* (1. TESz.), amely egy **kemény jönh* metaforaszerkezet következő megvalósulásában fordul elő a MünchK.-ban: „tű *ionhotoc kèmenfegezè* èngettè tünèktec tű fèlèlegteket èlhagnotoc” (25ra8) (ad duritiam cordis vestri permisit vobis dimittere uxores vestras). — Még két hasonló szerkezet van a MünchK.-ban, ezeket a *szív* főnév felhasználásával alakították a bibliafordítók: „Tű žuuètecⁿ *kemenfeğèiezt*” (46ra5) (Ad duritiam cordis vestri); „meg židalmaža q hütötlènfegeket (z q žuuocnⁿ *kèmenfegeket*” (53val4) (exprobravit incredulitatem eorum et duritiam cordis).

Már nem érezhető az átvitt értelmű használat a kódex következő két részletéből; ezekben a *kemény* különböző jelentésűnek mutatkozik: „*kēmē* ember vag” (31rb24) (homo durus es); „*Kèmen e bēžed*” (91va61) (Durus est hic sermo). Effajták még a BécsiK.-ból: „teftnç *kèmen* fèzèlmit” (92₃₀); „è nep *kèmen* ñako z meg fordol q žuuèbè” (102₃₀); „Èn gènerkedqim iartanac *kèmen* utakon” (107₂₆); „Es èl fordeitac omagokat q *kèmen* hatokbol z q nag gonoffagocbol” (102₃₃); „*kèmen* tqruē” (120₁₅); „ABakuc erş küçdq z *kèmen*” (265); „*kēmēfėjo* zolgalattal ñomozeitnacmğ” (78₈); „en atamfia *kēmēfėjo* gètžèlmèt kqutèt” (87f).

A MünchK.-beliekhez hasonlóképpen használja a *kemény*-t nem metaforikusan a JókK. is, amelyből P. Balázs János kiadása alapján idézek: „Ezek gonoz emberek es *kemenek*” (31, 8–9) (Isti sunt homines *procacimmini et protervi*; 'tolakodók, orcátlanok, pökhendik és szemtelenek, vakmerők'). A 'szív; lélek' mellett azonban megjelenik a szó vagy származéka metaforaként: „te *žyued megkemenedett* menden gonofagra” (52, 23–4) (cor tuum induraverat ad omne bonum), vö.: TESz.: *kemény* a. „~edik 1372 u./1448 k.: *megkemenedett* gr. [= grammatikai funkciójú szuffixummal ellátott alak] (JókK. 52)”; „lok nappokon *kemeneduen jönhaban*” (50, 7–8) (per multos dies durantem, totus erat melancholicus); „De aldott criftus lonha hýwembernek *žyuet meg nem kemenýtj*” (52, 25–53, 1) (Sed Christus benedictus nunquam cor hominis indurat), vö.: TESz. i. h. ~ít. A JókK.-nak számos adata* — bizonynyal a latin nyelvtől

*L.: *kemen* penetencieye (37) — vö. TESz. i. h. „1. 1372 u./1448 k.: 'nehezen elviselhető; schwer zu ertragen | súlyos; schwierig' #” [A # jel a TESz.-ben a mai köznyelvi jelentés(ek)e(t) emeli ki.]; „az *kemen* gonoz vadnak žayabalol” (152); „*kemen* tewmlewbe [értsd: 'tömlöcbe'] valec fogando” (155); „*kemenuala* neky azt hallanž” (11); „es *kemenen* megžegenges” (12); „*kemenen* megfegye” (17); „hudeg *kemenen* gewtriuala” (28) — vö.: TESz. i. h. „4. [...] 'zord időjárás; rauch Wetter’ # (JókK. 28)”; „*kemenen*

függően is — mutatja: a megnevezésben a *kemény*-nek és származékainak használatát az indokolja, hogy számos dolognak, jelenségnek lehet olyan tulajdonsága, amely 'kemény'-nek tartható. A *kemény*-nek a TESz.-ben tizenhárom, a RMGt.-ben tizennégy jelentése van felsorolva.

A magyar kódexszövegek latinizmusai régóta jól ismereteseek, a szójelentések korabeli alakulásában szintén van, lehet a latinnak hatása. Ennek vizsgálatunk tárgyától való elhatárolása talán megengedhető. A kérdés hasonló kezelésére I. R. Hutás Magdolna: Az érzékelést (észlelést) jelölő magyar igei struktúrák. MNy. 81 [1985.]: 414—34; különösen 415.

Az AporK. is mutatja, hogy a Huszita Biblia fordítóinak nyelvében használatos volt a már fentebb említett **kemény szív*-féle metafora: „ne akariatok meg kemeitehetők tú žùueteke” (56, 8) (Vulg., Psal. XCIV, 8: nolite obdurare corda vestra).

A nyelvi megformálás bizonyos fokú tudatos alakítását jelzi az is, hogy az AporK.-ban a *(meg)keményedik* : *(meg)keményül* : *(meg)aszik* igék alkalmazása is tapasztalható a *szív*-vel kapcsolatos lelkiállapot(ok) nyelvi megjelölésében. A XV. és XVI. századi szinonimahasználatban — mint Károly Sándor írja — az is megmutatkozik, hogy a szóhasználat szabályai kevésbé voltak árnyaltak, mint ma. Így a *vagy*, azaz kötőszókkal összekapcsolt szószerkezetek, amelyek a kódexirodalom részletező stílusának megnyilvánulási formái, tulajdonképpen nem mindig tartalmaznak valódi szinonimákat (l. Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 289). A Károly Sándor szinonimalistájában szereplő és az imént említett szavaknak (vö. i. m. 292) a *szív* főnévvel alkotott metaforái néha az AporK.-ban is efféle szabadabb alakításra vallanak: „Meg verettetem ment zena es meg azot en žùuem” (62, 5), de nem metafora: „es en tetenēm meg aztak mikent tepertō” (62, 4), *tetem* 'testrész; emberi test', l.: TESz. *tetem* 4. jelentés; „Jelentettel te nepednek kemeñeket: itattal minket zomorodatnak borauat” (AporK. 5), de nem metafora: „meg lebhót a lančanak kemen eliuel” (uo. 131—2).

2.3. A vizsgált evangéliumi szövegdarab megfelelője Pesti Gábor Wý Teft.-ában a szóban forgó lelkiállapotot a következő metaforával írja le: *meg tompult ez nepnek žyñve*. A *tompa* szónak (és családjának) számos, a régiségben meglévő jelentése már önmagában jelzi a metaforahasználatot; a jelentéseket, a jelentésátviteleket l.: TESz., RMGt. A *tompa* átvitt értelmű fölhasználása századunk nemzeti nyelvén is gyakori, amint ezt az ÉrtSz. is tanúsítja (*tompa* 3.—7.). Hasonlóképpen van ez a *tompul* ige fölhasználásával és a *tompult* melléknév átvitt értelmű alkalmazásával is (l. ÉrtSz., RMGt.).

2.4. A tárgyalt bibliai helyen lévő lelkiállapotnak a nyelvi ábrázolásában a *nehéz* melléknév származéka is megjelenik egy másik XVI. századi fordításban: „nağon meg telviñ meg nehezedeñt ez nipek az ű žűe” (Sylv.: UT.). A kódexirodalom nyelvhasználatában a *nehéz* és a *kemény* szinonimák voltak

fegye meg” (80); „kemenen kewuettek” (115); „es kemenen meg nýtót žayat” (148); „es kemenen fcydalmazñ” (154); „žent fferenc penetencyanak kemenfegej[r]t” (9) — vö.: TESz. i. h. ~ség; „fenyegetñnek kemenfege” (154); „kemenfegeft menkett czapafakual meg gewtewrýewn” (30); „ew kemenfegeš paranczolatyarol” (57); „kežde ewn magat kemenfegeft fegnýe” (57); „egý žernýw farkas teñenek nağýlagauat es gýwñhewžefnek ehfegeuel kemenfegeš” (146) — vö.: TESz. i. h. „3. 1372 u./1448 k.: 'vad, kegyetlen; wild, schonungslos, grausam' (JóKk. 146)”.

(l. Károly Sándor i. m. 293). E nyelvéllapotból is eredhet Sylvester **megnehezedik a szíve* kifejezése. A *nehéz*-nek és származékainak számos, átvitt jelentésben való régi előfordulása ismeretes (vö. TESz., RMGL.). Újabb kori nyelvhasználatunk is gyakran alkalmazza a Sylvesternél látott mintájú metaforákat: *nehéz szívvel* (ÉrtSz. *szív*² 4.), *elnehezedik a szíve* (uo. 1.).

2.5. A Heltai Gáspár által kiadott szentírásban az eddigieknek megfelelő adat: „Mert è népnec *šūue meg keüeredet*” (Helt.: Bibl.). — Bizonyial közrejátszik e **megkövéredik a szíve* fajtájú metafora gyakoribb előfordulásában a protestáns fordítási hagyomány is. Ezt erősíti a Vizsolyi Biblia is, amelyben ugyanezt az igét használja a fordító a Máté evangélium megfelelő helyén: „*meg kövéredett ez népnec šiue*” (Károlyi: Bibl.). Káldi György munkájában azonban ez a megfogalmazás olvasható: „*meg-temérkedett e' népnek šiive*” (Káldi: Bibl.). A (*meg*)*temérkedik* 'crassesco; dick werden' különféle jelentéseire l. NySz. 3: 554; vö. TESz.: *tömerdek*; RMGL.: *tömerdek, tömérkedik, tömérdekül, tömérdekülés*.

A legújabb protestáns bibliafordítás nyelvhasználata ugyancsak a MünchK.-beli megoldást választotta (Biblia. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest. 1975.): *megkövéredett e nép szíve*. Az ÉrtSz. *kövéredik* igéjének jelentésleírásához képest — „1. (*ritk*) <Ember, állat> egyre kövérebb lesz; hízik. 2. (*nép*) ~*ik vmi*: vmely gabonaféle kalászában a szem egyre jobban duzzad” — ez a használat metaforikus. Az ÉKSz. az igét nem tartalmazza. A SzinSz.-ban a *hízik* címszó alatt ritkábban használatosként következik a *kövéredik* rokon értelmű szó.

2.6. Az új katolikus fordításban (Biblia. Szent István Társulat, Budapest, 1976. A fordítást nyelvi szempontból lektorálta: dr. Ruzsiczky Éva) ez a vizsgálatunk megfelelő szövegrészlet: *Megkérgesedett e népnek a szíve*. A már többször említett lelkiállapotnak ez a metaforikus nyelvi ábrázolása meglehetősen gyakori újabb kori nemzeti nyelvünkben, a *megkérgesedik* igéről az ÉrtSz. ezt írja: „4. (*átv*) <Vki, ill. vkinek a szíve, lelke> elveszti érzékenységét, mások szenvedései iránti fogékonyságát” (vö.: ÉKSz.: *megkérgesedik*). — Az ÉrtSz. *kérges* címszavánál ez olvasható: „3. ||a. (*átv, irod*) Durva, érzéketlen. ~ *szívű*. □ [= a példa jele] *Embereink egy kis ecseri barátot fogtak... — Hozzátok ötöt, ... Hadd prédikáljon kérges lelkeikre, Hogy mint a vackor megpuhuljanak*. Vör[ösmarty.] (A kiemelés tőlem való: B. L.) *A másodrendű szereplők is mind durvák, együgyűek, kérges szívűek*. Amb[us Zoltán].” (Vö.: ÉKSz. „*kérges* 3. irod Eldurvult, érzéketlen. ~ *szívű*.”) Az ÉrtSz. — amint a kiemeléssel jeleztem: részben példaanyagában — jól mutatja a **kérges szív* és a **kérges lélek* alapmetaforákat.

3. Az eddig áttekintett adatokból a következő alapmetaforák adódnak, ezeket, mint eddig is, * jelöli; feltüntettem eredetijeiknek használati idejét is az ÉrtSz.-ral való megfeleléseiket felkiáltójellel mutatva.

**megkövéredik* MünchK. 1466.

Helt.: Bibl. 1551—1565.

Károlyi: Bibl. 1590.

Bibl. 1975.

**betelik kövérséggel* Apork. XV. sz.

!*megkeményül JordK. 1516–1519.

!*keménysége BécsiK. XV. sz.

!*megkeményedik a gonoszságra JókK. 1370 u./1440 k.

!*megkeményedvén JókK.

!*meg nem keményít JókK.

!*megkeményít AporK.

*megtompul Pesti: Wý Telt. 1536.

!*megnehezedik Sylv.: UT. 1541.

*megtemérkedik Káldi: Bibl. 1626.¹, 1732.²

!*megkérgesedik Bibl. 1976.

<i>a szív</i>	$\left[\begin{array}{l} -nak \sim -nek \\ -ban \sim -ben \end{array} \right]$
<i>a lélek</i>	$\left[\begin{array}{l} -t \end{array} \right]$
<i>a jonh</i>	$\left[\begin{array}{l} -a \sim -e \end{array} \right]$

A *szív*, a *lélek*, a *jonh* szinonimák 'az ember érzése(i)nek jelképe' közös jelentésjegy alapján; vö.: ÉrtSz.: *szív*² „4. (*átv*) <Ált. az ember vmely érzésének, érzelmének jelképeként>”; „*szívének* → *keményisége*”; „→ *kemény szíve van*”; „→ *nehéz szívvel*”; továbbá: *kérges* 3., „*kérges szívű*”; **kérges lélek* (NB. Csak a példamondatok között!).

Annak a lelkiállapotnak a magyar nyelvi ábrázolása, amely a Vulgatában az *Incrassatum est enim cor populi huius*-sal van megoldva, a magyar nyelvhasználoktól — esetünkben: a bibliafordítóktól mintegy kikényszerítette, megkövetelte a kreativitást. A más nyelvekre fordított szentírások megfelelő helyei szintén mutatják e lelkiállapot nyelvi ábrázolásának gondját: For this people's heart is waxed gross (The Holy Bible. London, 1954.), *wax* 'növekszik; lesz vmivé', *gross* 'nagy, hájas, kövér; durva, vastag stb.'; Car le cuer de ce peuple s'est appesanti (Le Nouveau Testament. Traduit sur la Vulgate par le maistre de Saci. Párizs, 1903.), *appesanti* 'nehézzé tesz'; Denn verstockt ist das Herz dieses Volkes (Die Bibel. Freiburg im Breisgau, 1967.), *verstockt* 'megrögződik, megátalkodik', vö.: J. Grimm—W. Grimm, Deutsches Wörterbuch. Lipsce 1956.; Ибо огрубело сердце людей сих (Библия. Перепечатано с Синодального издания), *огрубеть* '(el)durvul, (meg)keményedik, (el)vadul'.

A különféle igékkel létrehozott metaforakapcsolatok révén a magyar nyelvhasználat nemcsak a latin mintát igyekezett követni, hanem a rendelkezésre álló magyar nyelvi elemek fölhasználásával a már számos alkalommal említett és a magyarság érzelmvilágában is nyilván meglévő lelkiállapotot akarta nyelvi szinten ábrázolni. Az alapmetaforák mint lehetőségek voltak meg és vannak meg e nyelvi megrajzoláshoz. Amihez más is szükséges: szellemi tevékenység, amelynek során a nyelvhasználó ember a nyelvközösségtől többé-kevésbé készen kapott nyelvi eszközökből olyan új nyelvi szerkesztményt hoz létre, amely saját gondolkodásának eredményét azzal is jelzi, hogy mint nyelvi szerkesztmény is — bizonyos mértékben — új. Az efféle újszerűség jól meg szokott mutatkozni a költői vagy a szépiírói nyelvhasználatban. A *szív* és a *lélek* főnevekkel alkotott metaforák sokasága nem egy költő nyelvében szemlélteti, hogy a lelkiállapotoknak szóképekkel való visszaadása ugyan számos esetben a hagyományos, már szótárazott kifejezésekkel vagy ezeknek teljes képen

való megújításával történik, nemritkán azonban eredeti szóképeket hoznak létre (vö.: JuSz.; PSz.; Büky László: Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében. Kandidátusi értekezés. Szentendre, 1983. 30—144; ATsz.).

A jelen dolgozatunkban szemügyre vett metaforák sorra ugyanazt a lelki-állapotot igyekeztek leírni. E metaforák igei tagjainak jelentéseiben két, összefüggő jelentésjegy van, amelyek közül az m_1 az ige szótári jelentéséhez tartozik, az m_2 pedig (többnyire) az igének a metaforaként való alkalmi használatából adódik:

$\left. \begin{array}{l} \text{megkövéredik} \\ \text{megkeményül} \\ \text{megtemérkedik} \\ \text{[stb.]} \end{array} \right\}$	m_1 'vastaggá, durvává, erőssé válik'
<hr/>	
	m_2 'érzéketlenné válik'

Ha valamely igének megvan az m_1 vagy az m_2 szemantikai jegye, vagy mindkettő, az ige alkalmas lehet a *szív ~ lélek ~ jonh* szavakkal a metaforaalkotásra. Az m_2 jelentésjegy megléte a metafora megalkotásához nem előfeltétel, mert ha egy *szív ~ lélek ~ jonh : V (m₁)* alak—jelentés kapcsolat kialakul, az magával hozza, hogy az ige (V) metaforikusan megkapja az m_2 jegyet is: *szív ~ lélek ~ jonh : V (m₁) → (m₂)*. Így tehát nyelvünkben annak kifejezésére, hogy a 'lélek érzéketlenné válik', öt évszázad múltán is vannak még lehetőségek.

Büky László

Stilisztikai jelenségek a kódexirodalom mellérendelő szószerkezeteinek tükrében

1. Olykor a melléktermék is lehet értékes.

Erre a megállapításra jutott az a kutató, aki a készülő magyar történeti nyelvtan munkálatai során számtalan, olyan megmentésre érdemes adattal, jelenséggel, problémával találta magát szemben, amelyet nem feladata a közös munkálatsban alaposan, részletesen földolgozni, de filológiai lelkiismeretlenség lenne elsüllyeszteni a növekvő cédulahalmazban.

Cikkem — nem törekedve a teljességre — a fordításirodalomban a szövegformálás néhány jellegzetességét, típusát vizsgálja meg a majdnem kivétel nélkül apácakolostorok számára készült, a szerzetesrendekben az erre hivatott tudós papi rétegtől latinból fordított-másolt kódexek nyelvén. Ezek különféle műfajú írásokat tartalmaznak. Azért is fontos ezt figyelembe venni, mert a szövegszerkesztést, a stílus kialakítását (talán inkább alakulását) nagymértékben meghatározza a műfaji hovatartozás. Másképp tolmácsolják a bibliai részleteket, és máshogyan a legendákat, példabeszédeket, imádságokat, kolostori regulákat.

A szóban levő nyelvtani és stílusbeli jelenségek a latinnal való összevetés során mutatkoztak meg igazából, ezért fontos tudni a latin előzményszöveggel kapcsolatban, hogy az általunk hozzáférhető és a legjobban megfelelő latin szöveget használjuk és tekintjük forrásszövegnek. Elképzelhető azonban, hogy nem ez feküdt a fordító előtt.

Ezekben a magyar nyelvű kódexekben számos olyan grammatikai megformálást találunk, amely stílárius szempontból is értékelhető, és csakis ezekre a latinból fordított szövegekre jellemző.

Éppen azért izgalmas e jelenségeknek a keresése, mivel a latin nyelvtől való függés a számtalan idegenes hatás mellett sok esetben az írások stílusának szépítését, formálását, színezését eredményezi. A fordítás nehézségeit, a küszködést a hemzség latinizmusok mutatják, például: a szenvedő igék túltengése, a főnévi igeneves szerkezet használata, a coniunctivus tükrözéseként a felszólító és a feltételes mód alkalmazása a mellékmondatban, a határozói igeneves szerkezet sűrű előfordulása az ablativus absolutus megfelelőjeként, az inverzió stb. Az ezzel szemben érvényesülő, stilisztikailag hatásos szerkesztésmódok közül érdemes megemlíteni a szórendi szimmetriát (a versbeli közölést), a paralel szerkesztést, a szépítő jelzők halmozását vagy a figura etimologicát, amely a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-Siralom után legkorábbi kódexünkől, a Jókai-kódexből is adatolható (70: „De *zorgalmaffagual zorongnakuala*”, 150: „*az hýr legottan mend az varalzerte meg hyrhwuek*”), pedig ebben tudott a legnehezebben megbirkózni a fordító a latin nyelvű Szent, Ferenc legendának magyarra való átültetésével.

A szakrális szövegek közül a Bibliából a zsoltárokat, az Újszövetséget szigorúan szövegűen tolmácsolták. Ezt az a dogmatikai fölfogás indokolta, hogy a Biblia legfontosabb részét az evangéliumok alkotják, ezeket nem szabad megváltoztatni. (Vö. Nagy Ilona: MNy. 77: 44.) Más részeket azonban, például ótestamentumi történeteket a kódexíró a fordítás okozta nehézségek miatt saját magyarázataival fűszerezett is. Mint ahogyan így tett Nyújtódi András, aki húga, Judit apáca számára fordította le Judit könyvét „diáki bötürol”, ahogy munkája befejeztével ajánlásában írta. Valóban a g l o s s z á s s r a emlékeztető magyarázatokkal dúsította föl az eredeti szöveget.

Az előbb elmondott fordítói gyakorlatból adódó néhány grammatikai-stilisztikai jelenséget vehetünk számba.

1.1. A szószerkezeteknek egy csoportjában a forrásszöveg egy latin szavának a magyarban két, esetleg több szó felel meg, amelyek szinonimák. Ezek az *és*, *vagy*, *avagy*, azaz kötőszókkal kapcsolódnak, de állhatnak azok nélkül is. A kötőszók sajátos szerepéről még lesz szó. A példák felsorakoztatása előtt érdemes egy kissé elidőzni magánál a fordítói munkánál, ugyanis a bemutatásra kerülő stilisztikumok ennek a tevékenységnek az eredményei.

Fordítói munkája kapcsán a kódexíró beleütközött a két nyelv grammatikai eltéréseinek a problémájába. Ez a tevékenység fedeztette föl vele az anyanyelv sajátosságait, s készítette arra, hogy a kifejezésbeli lehetőségek közül válasszon, állást foglaljon. Így bizonyos szabályok, normák föllállítására kényszerült. (Vö. Szathmári: SzókJelTan. 244.)

Az ide sorolt szószerkezetek azt mutatják, hogy a kódexíró az olvasó vagy akár saját maga számára úgy tesz még érthetőbbé nem teljesen világos vagy éppenséggel fontosnak tartott fogalmakat, hogy *v a g y l a g o s* szóhasználatból él, mintha szótárilag szedné össze a szavakat. Szinonimákkal

glosszáz, magyarázat nyelv- és stílusérzéke vagy nyelvjárása szerint. Munkájához esetleg más fordítást is segítségül vesz, ahogyan Nyújtódi András használta a Székelyudvarhelyi Kódex fordításánál a Bécsi Kódexet.

Horváth János is hasonlóképpen vélekedik a fordítók munkájáról: „nem szövegírók, hanem csak magyarázói az idegen szövegben foglalt szavaknak . . . nem »írók«, hanem eleven szótárak, s hivatásuknak érzik a latin szó több lehetséges megfelelőjét is közölni” (Horváth: IrMűvKezd. 275). Érdemes azonban hozzáfűzni ehhez a gondolathoz azt, hogy a szinonimák közötti válogatás és a legszebbnek, legköltőibbnek a megtalálása számos esetben nem gépies szótározót mutat, hanem szövegalkotóra hívja föl a figyelmünket.

Ebbe a típusba tehát az olyan szókapcsolatok, szintagmák tartoznak, amelyekben a pontoságra, érthetőségre törekvés tükröződik: PéldK. 67: „efmeryetewk meg az ty ky menestewket es halaltokat” (Discernetis exitum). Ugyancsak a Példák Könyve haláltánc énekében a halál mondja az életnek: 67—8: „erews embereket . . . le haytok es le hullatok” (vitalis spiritus . . . reflecto); NagyszK. 17: „azén . . . orczamat . . . haqapalaac es pögdőfeek” (faciem meam . . . conspuebant). A Jókai-kódexből való adatban a magyar megfelelőt a latin szó szerinti fordításával toldja meg: 136: „vr yefus erifus meg yelenek . . . mendennek alduan auagy yol monduan” (Dominus Jesus Christus apparuit . . . omnibus benedicens [nagyon pontos akar lenni, esetleg latin tudását fitogtatja]). CornK. 2v: „adalfseek malazt vagj kegelm” (addatur gratia); 139v: „zent praxedis azonnak huga vagy evcche” (soror Praxedis). SzékK. 25: „lézvnk . . . zegenfegvnkre, es galazatwnkra” (erimus in opprobrium); a kódexben nem ritka az a megoldás sem, hogy egész magyarázatsor felel meg egyetlen latin szónak: 35: „mynden néep, (az az mynd az kőzönfeeg) mynd egeez az eyel az eghazban (azaz, az synagogában, awaj az jblekezetben) ymadkozanak” (omnis populus, et per totam noctem intra ecclesiam oraverunt). Stb. Mint láttuk, az ilyen utólagos betoldások zárójelbe is kerülhetnek, l. másutt is a magyarázó betoldások módját!

1.2. Sűrűn találhatók olyan szószerkezetek is, amelyeknek valamelyik tagja a kolostorokban ismertebb (esetleg azonban mégsem eléggé vagy biztosan ismert) latin szó, melléje ezért a fordító-másoló érzése szerint megnyugtató odatenni magyar megfelelőjét.

Főleg az oktató célzatú szövegek (rendi szabályzatok) tartalmaznak ilyen szószerkezeteket. Többek között a Horváth-kódex, de még inkább a Birk-kódex, amely eredeti impurum formájában őrizte meg a kolostori regulát. Lássuk a példákat! BirkK. 1a: „oztalfek feidelm azzontol <azazprioriffatol> . . . elet es ruha” (distribuat . . . a praeposita vestra victus et tegumentum). A csúcsos zárójel az utólagos betoldást jelenti. 2b: „disciplinat fejelmet eremeft . . . vege on maga” (disciplinam libens habeat); GuaryK. 30: „egigj lelkot es conscienciat meg habozejto” (simplices conscientias turbas). — JókK.-ben a már említett glosszázásra emlékeztető megoldást találjuk éppen az imént idézett szóval kapcsolatban: 48: „en [con]sci[enti]am lelkem . . . nem zegyengett meg engemett” — a lelkem szó a conscientiam rövidítése fölött van a sorközben; 111: „ffrater leeo bod [o: boldog] ferencznek . . . co[n]fessora gywuon-tatoya Ira” (frater Leo . . . confessor sancti Francisci scripsit).

A MargL.-ből érdemes még bemutatni a latin velum magyarra való átültetését: 16: „az ev veloma. auagy kezkeneye [velum suum] . . . annera vizefevl vala meg. hog annak vtanna ez zent zvz. az velomot auagy kezkeneyt [velum suum] meg facharya vala”. A kódexben másutt a velum szót két magyar szóval

tolmácsolja a fordító-másoló: 12: „vgyan azon *fedeleť auagy ruhat*” (*dictum velum*). Tehát így egy latin szó visszaadására három magyart is összegyűjthetünk. (Sok érdekes és hasznos tanulssággal szolgálna egy korabeli szinonimaszótár összeállítása!)

1.3. A fordítási sajátosságok között olyan szószerkezetek is dokumentálhatók, amelyekből kitűnik, hogy a kódexíró nem a jobb érthetőségre törekszik elsősorban, hanem függetleníti magát a latin szövegtől, és tudatosan szépíti az olvasó érzelmeire való hatás, az ünnepélyességre törekvés kedvéért. Igyekszik a szépet még szebben, a csúnyát még visszataszítóbban lefesteni.

Milyen grammatikai eszközökkel fejeződik ki ez a szép stílus? Többek között a jelzők halmozásával. A Nagyszombati Kódexből mutatható be az *amabilis* 'kedves, szeretetre méltó' jelzőnek három magyar szóval való érzelmesdús, elragadtatott kifejezése: 13: „ki... *génerűségős kedues, es zerelmes*” (*quæ... eft amabilis*). Ugyanezt a latin szót (*amabilis*) a kódex másik helyén így adják vissza magyarul: 17: „azén *gengesegeős zep zerelmes* orczamat... *pög-dőfeek*” (*faciem meam amabilem... confpuebant*). Még mindig a NagyszK.-ből: 17: „*megmőutenec* ['kinevetnek'] *keferitenec, es kenzanac*” (*me afflixerunt*).

A Margit Legendában többször is olvasható a következő halmozás, szép stílusára jellemző: 12: „labokat meg moffa vala *nag alazatoffagal es aytatoffagal* es nagy *firalmal*” (*lavabat pedes... cum magna humilitate*).

Az adatoknak még hosszú sorával lehetne bemutatni a felsorakoztatott jelenségtípusokat, mégis le kell zárunk, mégpedig — méltóképpen — egy igazán költői megfogalmazású példával, amely a Teleki-kódex Szent Anna legendájából való. Ez talán a legszebb bizonyítéka a képszerű, láttatni akaró, érzelmekre hatni kívánó stílus megvalósításának: 18: „*fcnt anna azzon viragozuan: terőmthuen: es gőmőldőzuen* fogadna” (*Anna fecundata conceperit*). A fejlődés fokozatait bemutatva a virágzó, majd gyümölcsöt hozó fa festői szépségű képével adja vissza az egyetlen latin szót.

2. Mivel a bemutatott jelenségek nemcsak a stilisztikai vizsgálódások körébe tartoznak, néhány grammatikai problémát érinteni kell.

A szinonimák halmozásával így alakult szószerkezetekben — mint láttuk — a tagok kötőszókkal (*és, azaz, vagy, avagy*) vagy kötőszó nélkül kapcsolódnak, illetőleg a kettőnek a kombinálódásával jönnek létre.

Ezeket a szerkezeteket másképp kell szemlélni, mint a már ismert mellérendelő típusokat. E sajátos szerkezettagok közötti kötőszók, például az *és* meg a *vagy*, nem saját jelentésükben, értékükben szerepelnek, hanem 'más szóval, vagyis'-féle kifejtő, azonosító magyarázó funkció tulajdonítható nekik. Ha *és* kötőszósak — nem kapcsolatosok, ha *vagy* kötőszósak — nem választók! Szerkezettagjaik különféle szófajúak, leggyakrabban igeiek, főnéviek, határozói igei néviek, melléknéviek, ritkábban személyragos határozószók és főnévi ige-nevek.

Vitatott kérdés, hogy a főnévi szófajú szinonimák alkotta szószerkezetek (pl. *fejedelemasszonytól azaz priorissától, szégyenünkre és gyalázatunkra*) esetleg az azonosító értelmezőkhöz tartoznának. Más kutatók ugyanis ott tárgyalják őket. (L. S. Hámori: MNy. 77: 148—58.) Valóban érezhető a hasonlóság a magyarázó mellérendelés kifejtő, azonosító típusa és az azonosító értelmező között. S. Hámori meg is jegyzi az értelmező jelzőkről a készülő történeti nyelvtan számára írt fejezetében, hogy ennél a típusnál

kérdéses leginkább, vajon a mellé- vagy az alárendeléshez tartozik-e. Egyik fontos kritériumnak tartja a kötőszók szerepét. Ő például az és kötőszósakat az azonosító értelmezős és a mellérendelő kapcsolatos típus kontaminációjának tekinti, a kötőszót pedig kiemelő, nyomósító szerepűnek tartja. Más nyelvek grammatikái az ilyen szerkezetet *appozicionális mellérendelésnek* nevezik. (Az angolra vonatkozólag: Quirk, R.—Greenbaum, S.—Leech, G.—Svartvik, J.: *A Grammar of Contemporary English*. New York—London, 1972. 361—2; a németre: Findreng, Å.: *Zur Kongruenz in Person und Numerus zwischen Subjekt und finitem Verb im modernen Deutsch*. Oslo—Bergen—Tromsø, 1967. 139; a franciára: Kelemen, J.: *Syntaxe du français moderne*. 2. Aufl. Budapest, 1974. 55.)

Károly Sándor „Sajátos azonosító értelmező” címmel tárgyalja azokat a szerkezeteket, amelyeknek tagjai igei (igenévi), határozószói, melléknévi szófajúak. Az igeiekről nyomatékosan megjegyzi, hogy igen ritka típus (vö. *NytudÉrt.* 16. sz. 45).

Fölmerül a kérdés, hogy ennek a történeti anyagnak a vizsgálatánál miért kellene a főnévi szófajú szinonimák alkotta szó szerkezeteket az azonosító értelmezőkhöz sorolni, a többieket, az ugyanazon okból létrejött, de igei, ige-névi stb. szófajúakat pedig mellérendelésnek tekinteni.

Véleményem szerint e szerkezeteknek a megjelenése *fordítástechnikai, fordítólélektani* okokra vezethető vissza. Nem keletkezésének ugyanis, ha a fordító nem küszködne, nem igyekezne a latin szó jelentésének vagy hangulatának visszaadásával. Az ily módon alakult fordítási sajátosságokat nem sorolom az azonosító értelmezős szerkezetek közé, mert éppen ebben a korban, a fordítási irodalom korában keletkezésük okát tekintve elkülönülnek. A már ismert mellérendelő szó szerkezetek között külön, színes foltot képviselnek, a sajátos magyarázó szó szerkezetek csoportját alkotják.

3. Összegezve a bemutatott jelenségeket elmondható, hogy ezeknek az egyéni törekvéseknek az összeadódásával kialakult ebben a korban egy sajátos fordítói-másoló stílus. Sőt megkockáztatható az a gondolat, hogy a fordítási irodalom talaján kivirágzott szövegalkotási, szövegszépítési mód a kor írott nyelvének egyik stílussajátságává vált, s a későbbiekben már önállóan, a létrehozó körülményektől függetlenül is szerepelt.

Papp Zsuzsanna

A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről

Az 1192 és 1195 között másolt, föltehetőleg néhány évtizeddel korábban keletkezett Halotti Beszéd és Könyörgés a magyar és egyben az uráli nyelvek legkorábbi szövegemléke. Jelentősége mindenképpen indokolja, hogy vele kapcsolatban néhány filológiai tévedést korrigáljunk.

A Halotti Beszéd megnevezést, a HB. rövidítést többnyire az egész nyelvemlékre, tehát közvetlenül a Beszéd után álló Könyörgésre (K.) vonatkozóan is használják. Ebben a cikkben azonban a HB. és a K. elkülönítése kifejezetten szükséges. Közézen forgó nyelvészeti szak- és tankönyvekben is olvasható, hogy a HB. és K. vagy a HB. (de ez utóbbi megnevezéssel, rövidí-

téssel az egész nyelvemléket, a Könyörgést is jelölve) teljes szövegét először Sajnovics János közölte a „Demonstratio . . .”-ban (Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1894. 71; Jakubovics Emil—Pais Dezső: Ó-magyar Olvasókönyv. Pécs, 1929. 68; Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek. Bp., 1959². 28; Magyar irodalmi lexikon I. köt. Bp., 1963. 435; Molnár József—Simon Györgyi: Magyar nyelvemlékek. Bp., 1976 (2. kiad. 1977.) 27, 32; Bárczi Géza: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Sajtó alá rend. és szerk. E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla. Bp., 1982. 10; Honti Mária—Jobbágyiné András Katalin: Magyar nyelv a gimnázium IV. osztálya számára. Bp., 1982. 148). Sajnovics azonban a Könyörgést nem, csak a szűkebben vett HB.-et adta ki, s abból is elhagyta a berekesztő görög nyelvű felkiáltást: *Kírt*. [= *Kyrie eleison*]. A közölt szöveget viszont latinra szintén átültette (L. Joannis Sajnovics . . . Demonstratio Idioma Ungarorum et Laponum idem esse. Tyrnaviae, 1790. [1791.] 4—7). A HB. és K.-t teljes terjedelmében először Koller József publikálta (Josephi Koller . . . Historia episcopatus quinqueecclesiarum Tom. I., Appendix II., Posonii, 1782. 414). A Könyörgésben lévő javítást — a *uimagguc* 'imádkozzunk' fölé *omuc* van írva — úgy tükrözteti, hogy csak a *uimaggomuc* alakot hozza.

A HB.-del Sajnovics a Demonstrationak a második, némileg módosított, nagyszombati (Tyrnaviae) kiadásában foglalkozott, amely az 1770-es koppenhágai (Hafniae) után jelent meg. Néha ezt a két kiadást összekeverik, például Bárczi (i. m. i. h.) szerint a nyelvemléket először a dániai kiadás közli. A második kiadás részben változatlan címlappal, de bizonyíthatóan 1771-ben jelent meg (Vértes O. András: Nyr. 95: 415—5). Sok nyelvészeti, irodalmi kézikönyvünkben azonban a Demonstratio második kiadásának, és így a HB. legelső közlésének az időpontja tévesen 1770 (Jakubovics—Pais i. m. i. h.; Szabó i. m. i. h.; A magyar irodalom története II. köt. Bp., 1964. 543; Molnár—Simon i. m. i. h.; Bárczi i. m. i. h.; Honti—Jobbágyiné i. m. i. h.; l. még: Erdődi József: Nyr. 94: 133).

Általában úgy tudják, hogy a betűhű közlés után Sajnovics nyelvemlékünket Faludi Ferenc olvasatában publikálta (Zolnai i. m. i. h.; Jakubovics—Pais i. m. i. h.; Szabó i. m. i. h.; Magyar irodalmi lexikon I. köt. 325, 435; A magyar irodalom története i. h.; Molnár—Simon i. m. i. h.; Bárczi i. m. i. h.; Honti—Jobbágyiné i. m. i. h.). Faludi szövege azonban nem olvasat, hanem tulajdonképpen egy kötött, az eredetihez erősen, bár nem mindig következetesen ragaszkodó értelmezés. Maga Sajnovics is azt mondja róla, hogy ezzel a HB. megértéséhez kulcsot (clavis) kíván adni, és nagyon kevés olyan szó van benne, amely a mai, a Sajnovics korabeli nyelven ne lenne felismerhető. Faludi szövege világosan mutatja is, hogy valóban erről van szó. Faludi a még vegyes hangrendű és nem illeszkedő alakokat rendszeresen megváltoztatja (*milofiben* helyett *malafztban*, *halalnec* helyett *halálnak* stb.). A szerinte zavaró vagy kevésbé érthető alakokat újabb koriakkal cseréli föl. A *zumtuchel*, *vogmuc*, *tilutoa wt*, *intetvinec*, *iorgoffun*, *kegiggen*, *mend angelcut* nála *zemetekkel*, *vagyunk tiltotta ötet*, *intésének*, *irgalmazzon*, *kegyelmezzon*, *minden angyalokat* stb. Sőt még nagyobb változtatást is csinál. A *Hadlaua choltat terumteve iftentvl. ge feledewe* mondatot így adja vissza: *Hallotta parantsolatot teremtő Iftentül, de elfelejté*. A betű — nem olvasat — szerint megtartott szavakat (*Feleym*, *yfa*, *elevé*, *ife-mucut*, *heon*, *feze*) pedig Sajnovics, illetve föltehetőleg Faludi és Sajnovics a lábjegyzetekben magyarázza. Megemlítem még, hogy több kézikönyv szerint a nyelvemlék a Demonstratióban a 3—8. lapon található, Lakó György pedig

azt írja, hogy az 5–6. lapon (Jakubovics—Pais i. m. i. h.; Szabó i. m. i. h.; Molnár—Simon i. m. i. h.; Lakó György: Sajnovics János. Bp., 1973. 172; vö. még: Bárczi i. m. i. h.). A valóságban a HB. betűhű szövege a 4–5., Faludi értelmezése az 5–6., a latin fordítás pedig a 6–7. lapokon van.

Pázmándy Sámuel egy egyébként dilettáns, bár helyenként nem érdektelen művében együtt közli a HB. és K. betűhű szövegét, egy ahhoz igen szorosan ragaszkodó mai (akkori) magyar nyelven való értelmezést és latin fordítást (*Cogitationvm coniectvralivm circa originem, sedesque antiquas, Linguam Vhro-Magarym Popvlorvm . . . Pars I. Pestini, 1786. 682–90*).

A HB. és K. első olvasatát — a betűhű eredeti szöveggel, latin fordítással és a Faludi-féle HB.-értelmezéssel párhuzamosan — Révai Miklós adta ki az „*Antiquitates Litteraturae Hvngaricae*”-ben (Volumen I. Pestini, 1803. 35–41). Művével egyébként a történeti nyelvtudományban nemzetközileg is figyelemre méltó helyet szerzett. Mint ismeretes, említett munkájában Révai a HB. és K.-t nyelvtörténetileg tüzetesen elemzi. Révai a saját olvasatának és Faludi szövegének a különböző jellegével tisztában is volt, az előbbit *Lectio editoris*-nak, az utóbbit *Clavis Faludiana*-nak nevezi (i. m. 35–9).

A HB. és K. (másolt) hasonmását, olvasatát (a saját elgondolása, majd a Révaié szerint) és az egész nyelvemlék értelmezését („inkább mai beszédhez alkalmazott olvasását”) először Döbrentei Gábor közölte együtt a „*Régi magyar nyelvemlékek*”-ben (I/1., Budán, 1838. 5–9). A nyelvemlékhez, az egyes szavakhoz Döbrentei észrevételeket is fűz, s hozza még — Szeder Fábián és Szabó István átirásában — a HB. és K.-nek a palóc nyelvjárás szerinti [!] szövegét, olvasatát (i. m. I–LXXII passim, 9–26).

A HB. és K. betűhűen átírt eredeti szövegét, annak olvasatát és „újmagyar fordítását”, azaz múlt századi értelmezését pedig Toldy Ferenc közölte párhuzamosan és kommentárokkal (Toldy Ferenc: *Irodalomtörténeti olvasókönyv* vonatkozással magyar irodalomtörténetére I., Pest, 1868. 10–8).

A HB. és K.-nek az eredeti lefényképezésével készült első (színes) hasonmását tudtommal Zolnai adta ki (i. m., a 62. l. utáni tábla).

Megjegyzem még, hogy Oskar Blomstedtnek a HB. és K.-sel foglalkozó „*Halotti Beszéd ynnä sen johdosta Wertailevia Tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin Kielissä* (Helsinki, 1869.) című könyve a HB. és K.-nek a szövegét Budenz József olvasatában és az ő magyar értelmezésével együtt közli (9–15). Budenz olvasatát és értelmezését a magyar szakirodalom nem nagyon tartja számon. Zolnai (i. m. i. h.) utal rá, de csak az olvasatra, Bárczi (i. m. i. h.) pedig az olvasatot tévesen a Blomstedtének mondja. Budenz olvasatán Blomstedt csak két apró, nem szerencsés módosítást tett, ezenkívül mind az olvasatban, mind az értelmezésben pótolta egy Budenz által kifejejtett mondatot. A változtatásokra a lábjegyzetekben utal. Blomstedt a fenti szövegekkel párhuzamosan közli még a HB. és K. finn és lapp fordítását. A lapp átültetést Aslak Laiti először a finnországi, utsjoki nyelvjárásban készítette el, majd a már szilárdabb helyesírási hagyománnyal rendelkező norvégiai, ruijai dialektusba írta át (l. Blomstedt i. m. 8–15).

Mellékesen említem, hogy egy tanulmányomban a HB. *feze* szavának magyarázatával foglalkozva az előző vélemények közül a Budenzéra magam sem hivatkoztam (l. MNy. 82: 169–79). A *feze*-t tartalmazó (szűkebb) mondatot (*es levn halálnec es puculnec feze. es mend w nemenec.*) Budenz ekképp értelmezi: „és lón a halálnak és pokolnak fészkévé, még pedig az ő egész nemének,” (i. m. 11). Ehhez Pais véleménye áll igen közel (l. MNy. 38: 162).

Tompa József szerint a HB. [? és K.] szövegét "Dugonics szintén közölte Etelkája II. kötetében; igaz: 'tót' embernek rossz magyarságú szövege gyanánt" (A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp. 1972. 50). Dugonics András az Etelka első kiadásában (Posonyban és Kassán, 1788.) nem szól a HB. és K.-ről. A „második [,] meg-jobbított ki-adás”-ban (Posonyban és Pesten, 1791.) és a szintén módosított "Harmadik, és életemben utolsó Kiadás”-ban (Posonyban és Pesten, 1805.), az első könyv, kötet III. szakaszának negyedik részében, az "Etele Budán" című fejezetben tér ki a HB.-re, de csak az elejét idézi (1. 2. kiad. 273; 3. kiad. 298—9). A HB.-ről a következőket írja: "Ennékem nem másért emelkedik fel gyomrom: hanem; hogy ama' Falusi Tót mefternek Belzédgyét: *Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc ysa pur es chomuv menyi milo zban. Etc.* Ezen belzédet, mondám, annyira tartya SAJNOVICS, noha egy tót *Greslinél* többet nem ér. Még jobban csudálom FALUDIT, ki ama' Szemét fzekrénynek kulcsát, (ebben ugyan hideg lakatos léttére) ki-kovácsolta." A szöveget a második kiadásból idéztem, a harmadikban lényegében ugyanez szerepel. Egyébként ott a HB.-idézetből a *chomuv* után nem maradt ki a *vogmuc* szó, s a *miloztben* is helyesen áll, de az átírással akadnak más, újabb hibák, illetve következetlenségek (*Látjátuk*).

Problémát okozhat az is, kinek tulajdonítsuk a Faludi HB.-értelmezéséhez csatlakozó lapalji jegyzeteket. Benkő Loránd (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei. Bp., 1980. 10) bizonyára ezekre gondol, amikor a HB. és K.-hez (pontosabban a HB.-hez) tett első, Faluditól származó megjegyzéseket említi. Faludi értelmezésének közlése előtt Sajnovics nem mondja meg, kitől valók a jegyzetek. Mivel a jegyzetek általában az értelmezéssel függnek össze, valóban tehette őket Faludi is. Sajnovics azonban szintén szóba jöhet, annál is inkább, mert a *feleymre* vonatkozó jegyzet biztosan az övé, egyes szám első személyben utal arra, hogy ezzel a szóval könyve VIII. részében részletesen foglalkozik: „Hujus vocis *Feleym* ufus mihi erit lub finem §. VIII”. Az *Ifemucut*-hoz kapcsolódó jegyzet végén ugyancsak megjegyzi: „dicetur §. VI”. A HB.-nek a „Demonstratio”-beli, Sajnovicstól való latin fordítása az adott helyeken szintén a jegyzetek értelmezésének felel meg. A HB.-értelmezés jegyzeteiről legjobb talán úgy nyilatkoznunk, hogy azokat bizonyára Faludi és Sajnovics vagy esetleg csak Sajnovics tette.

A HB., a HB. és K. korai, különböző szempontú közléseiben természetesen vannak hibák vagy vitatható megoldások is. Ezekre nem tértem ki, a közlések értékelése ezúttal nem volt célom.

A. Molnár Ferenc

Elemi kép — komplex kép — továbbcsúszott kép*

1. Azokat a nyelvi képeket, melyek egyetlen összehasonlításon vagy azonosításon alapulnak, *elemi kép*-nek nevezzük.

Képek azonban nemcsak önmagukban, elszigetelten fordulnak elő, hanem össze is kapcsolódhatnak egymással a legkülönbözőbb variációkban: metafora—metafora, metafora—hasonlat, metafora—metonímia, metafora—szinekdoché; hasonlat—metonímia, hasonlat—szinekdoché; metonímia—szinekdoché; stb. (vö.: Henry 1971: 38—40, 116—21; Morier 1975: 711).

A *komplex kép* fogalma Hankiss Elemértől (1966) származik, aki József Attila „többszörös metaforáit és más stilisztikai alakzatokkal kombinált metaforáit” (l. Hankiss 1966/85: 490) nevezte így. Vagyis ahhoz, hogy komplex kép keletkezzék, legalább két metaforának, ill. egy metaforának és legalább egy másfajta nyelvi képnek (metonímiának, szinekdochénak, szinesztéziának stb.) kell egymáshoz kapcsolódnia.

Ez azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele komplex képek kialakulásának. Elemi képek összekapcsolódása ugyanis, mint tapasztaljuk, nem mindig eredményez komplex képet. A több egyszerű képmozzanatból álló képegyüttesek sokszor csak megindulnak a komplex képpé válás útján, de nem járják végig ezt az utat: az alkotórészek nem állnak össze egységes, szerves alakulattá, az elemi képek nem fejlődnek komplex képpé.

E tanulmány írója *komplex kép*-en olyan nyelvi képet ért, amely két vagy több különböző — azaz nem ugyanazon az összehasonlításon vagy azonosításon alapuló — elemi képnek az egymásra hatásából, összefonódásából, majd együvé olvadásából jön létre.

2. A lazább képegyüttesek általában úgy alakulnak ki, hogy az író megismétli, halmozza vagy kibontja az elemi képeket.

a) Az egyszerű kép *m e g i s m é t l é s e* különösen akkor hatásos stílus-eszköz, ha a kép más formában ismétlődik meg, azaz a következő mondatban vagy néhány mondatnál később más összefüggésben villannak fel ugyanazok a képelemek. A megismételt kép nyelvtanilag-szemantikailag rendszerint zártabb, mint az eredeti. A hasonlat metaforává, a teljes metafora egyszerűvé, az értelmezői teljes metafora összetett szó alakúvá sűrűsödik (a példákat itt és a továbbiakban is Krúdy Gyula prózájából veszem; az idézetek lelőhelyét a függelékben adom meg):

* E tanulmány javított és bővített változata Krúdy képalakotása című könyvem Komplex képek fejezetének.

„Halott arcú, fehér bőrű alvó gyermek volt Estella az anyja karjában, pirospettyes ruhácska volt rajta, *mint a katicabogár szárnya*. . . . Estve volt, mikor [Emléki] a faluba megérkezett. . . . Valamikor utazott már erre — a katicabogár anyjához” (ASZN. 32); „*egy bunkóformájú havanna szivarra esett a választása* . . . Komolyan és ünnepélyesen gyújtotta meg kis bunkóját az ezredes” (ÉÁ. 64); „Midőn az út fordulójánál hátranzett, még látta a messzi vasúti sínek mentén a *váltó-lámpás zöld szemét* utána tekinteni, mintha a nagy fekete éjszakában csupán ez az egy szem volna csak arra kíváncsi, hogy mit is akarhat Szindbád a városkában” (SZ. 46); „Semmi sem egyforma a világmindenségben. És én, szegény bolond, egy darabig azt akartam hinni, hogy egy nőnek a szíve hasonló az én szívemhez; és a *gondolatok, ezek a furcsa felhők*, egyalakúak az én gondolatommal. Az én *gondolat-felhőim* borús táj fölött szálladoznak mostanság” (ASZN. 20).

Az elemi kép megismétlése természetesen soha nem ad komplex képet, mivel az író ugyanannak a tárgy—kép viszonyításnak a körén belül mozog.

b) Nem tekinthetők komplex képnek a hasonlat- és metaforahalmazások sem.

A benyomások és képek *h a l m o z á s a* a valóságábrázolás extenzív teljességének igényéből fakad, a parttalanul áradó képsorozatból azonban nem bontakozik ki élesen, plasztikusan a látvány valódi körvonala. Ellenkezőleg: a táj- vagy személyleírás tárgya elmosódik, megfoghatatlanná válik a képek irizáló függőnye mögött:

„*Kámforillata* volt a lábának, és *narancs* a térdének íze. A szája *ópiumfüst édességű*, és a kis füle ideges, *mint egy telivéré*. Csipke és selyem az öltözete, mámorítóan lefojtott a hangja, minden mozdulata *bűbájós balett*, és *hetáirák tánca van a derekában*” (ÖA. 149).

Az ilyen, egymást nyomon követő és így egymással óhatatlanul interferáló képeket Fónagy Iván *sorozatos metafora* néven említi (1982: 309). Az effajta képsorozat elemeiből a Fónagy jelezte interferencia ellenére sem szokott egységes komplex kép kifejlődni, sőt stílushatása éppen heterogenitásában van: az összetorlódozó elemi képek szinte kioltják egymást.

Azonos funkciójú és szerkezetű képek halmozása sem eredményez mindig komplex képet. Az alábbi Krúdy-idézetben a megszemélyesítő metaforák a tájleírás „animizmusának” szolgálatában állnak, antropomorfizálják a természetet. Ám az olvasói psziché nem egyetlen komplex képet fogad be, hanem kifejező képek egymásutánjában szemléli a látványt:

„Nem jó erre utazni, mert a keresztutak *megszólítják* alkonyattal az utazót . . . Az elhagyott fészületek *felajánlják szolgálataikat* . . . A komor, égbenyúló, erős derekú fák . . . *mogorván, összeráncolt arccal* néznek az utazó után . . . Barna, indás árkok terpeszkednek, *guggolnak* az utak mentén, mint betegségtől elcsúfított arcú emberek” (N. 427).

Nem áll össze komplex képpé a kárpáti hóesést megjelenítő képsorozat három hasonlata sem:

„A kárpáti hóesésnek hangja van. Olyanféle hangja van, *mint a magánosan álló tornyok körül susogó éjszakai szélnek*. A mély fenyveserdők, néma hegyek és beláthatatlan völgyek között *mintha csendesen aludna egy óriásasszony*, és halkán, mélyen lélegzene álmában: így hangzik a hóesés, amely tenyérnyi darabokban szakad a földre. Amikor az ajtó fel-felnyílt az országúti csárdában, a hóesés hangja kívülről erősebben hangzott; *mintha sietve vonult volna végig az országúton egy kísértetsapat*, és a köpenyek suhognak a lovagok vállain” (SZ. 117).

c) Egy elemi kép k i b o n t á s a kétféleképpen történhet: vagy statikusan (ilyenkor a képfejlesztés megmarad az eredeti képzettársítás határai között; vö. Ullmann 1961: 48), vagy dinamikusan (ilyenkor újabb asszociációk is csatlakoznak az alapképhez; uo.). Mindkét eljárást jól tanulmányozhatjuk Krúdy hasonlatain (bővebben l. Kemény 1974: 42 kk.).

A kibontás legegyszerűbb formájának az tekinthető, amikor a hasonlító mellékmondatnak saját mellékmondata van. Ez jelzői szokott lenni, mégpedig minőségjelzői, kijelölő jelzői vagy értelmezői. E kétszeresen alárendelt tagmondatok mondatrészkifejtő jellege gyakran csak hozzávetőlegesen állapítható meg, mivel a hasonlító mellékmondatok általában nem tartalmaznak utalószót. Ha mégis, akkor ez rendszerint a minőségjelzői *olyan* vagy a kijelölő jelzői *az*: „*oly gondtalanul sétáltam a piacon, a falusi menyecskék szoknyái között, mint egy olyan ember, aki úgyis csak egy félóraig időzik itt, elutazik s felejt*” (Ű. 30–1); „*Sosem birkóztam harapó, karmoló, kétségbeesetten védekező parasztlányokkal, mint azok a férfiak, akik ezen a réven különbnek tartják magukat*” (Ű. 20).

A hasonlító mellékmondat mellékmondata többnyire kiegészíti, még egy vonással gazdagítja a hasonlót:

„*A folyócska titokzatosan surrant tova a kertek alatt, mint egy nesztelen járású éjjeli vándor, aki senkit sem akar fölébreszteni a városban, amely mellett elvonul bujdosó útjában*” (SZ. 49); „*A törpe bokrok kiváltak a homályból, mint iskolába menő gyermekek, akiknek sapkáját a messzi gyaloglásban belepte a hó*” (N. 272); „*máskor még szokta érnei az ablakból egy pillantás, mint egy kis piros méceses, amely hazáig világít a Lomnicz szívében a sötét hegyi úton*” (ÉZ. 166); „*arca, homloka, régi szenvedélyes szeme hűvös és friss, mint a vén híd cölöpei alatt vágott lék a hegyi patakon, ahová alkonyattal vízmerítés céljából járnak az asszonyok*” (ASZN. 31).

Néha azt a tulajdonságát emeli ki a hasonlónak, amely tulajdonság révén a hasonlat tárgyának szerepét betölthette:

„*A térdek belseje körülbelül tíz centiméternyi volt egymástól, mint a fiatalemberké, akik nem régóta tanulnak lovagolni*” (Ű. 16); „*Pistoli sokat üldögélt e helyen ... egyedül borongva, mint egy lovag, akinek tébolyult menyasszonya tegnap ugrott le a vár fokáról*” (N. 449–50); [melankolikus, sötét szeme] „*egyszerűen, őszintén, hazugságok nélkül, szinte reménytelenül nézegetett Nagybotos Violára, mint a költemények, amelyeket falusi magányában trogat az egykori testőr a császárnéhoz*” (ASZN. 98); „*egyik-másik régi nő ... a titkos szerelem helyéről oly bánatosan távozott, mint a perc, amely soha többé vissza nem tér*” (N. 454); „*A kis fekete nő szennyes körmeit rágta Erdélyi úr előadása alatt — olyan volt, mint egy foltos béka, amelyhez a folyóparton a legszebb dalát fújdogálja a csalogány*” (HB. 124).

Olykor a hasonlat lényegét, csattanóyszerűen, épp ez a mellékmondat fogalmazza meg: „*Hartvigné egyébként olyan volt, mint egy apáca, aki ringyó lábakkal jött a világra*” (Ű. 17).

A hasonlat továbbépítésének, részletesebb kidolgozásának egyszerű, de igen hatásos módszere a hasonlított és a hasonló motívumának megismétlése a következő mondat(ok)ban. A „képi rímek” mesterien ironikus használatára példa az egyik Szindbád-novellának ez a továbbfejlesztett hasonlata:

„*Nincs annak semmi különösebb oka, hogy a férfiak eltávoznak. ... Hívta, várta őket valami, mint a szél a faleveleket. Engem például egy szegény varrólány ablakába sodort téled az éjszakai vihar*” (SZ. 376).

A hűtlen férfiak — vihar sodorta a falevelek párhuzam kétszer ismétlődik ebben a képbén, mégpedig úgy, hogy elemei felváltva követik egymást. A „képi

rímek” metaforát kibontva ebben az esetben „keresztrimes strófáról” beszélhetünk (a—b—a—b).

Máskor úgy szövi tovább a hasonlót, hogy befejezésül jelöletlen hasonlat vagy párhuzam formájában még egyszer visszaatal a kiindulópontra, a hasonlat alanyára:

„Ilyenkor gyorsan elszűntek a reám való gondolatai, mint alkonyati tó vizéről a megzavart vándordarvak. Ám a vadmadarak is visszatérnek, ha a csendes éj leszállott, és Florentin . . . hosszan és melegen gondolt rám ágyában” (ASZN. 16).

A cselekmény → kép → kibontott kép → cselekmény egymásutánjából összeálló továbbfejlesztett hasonlat struktúrája az ölelkező rímes versszakra emlékeztet (a—b—b—a). Másfajta analógiához folyamodva *kiaszmatikus hasonlat*-nak is nevezhetnénk.

Nem kevésbé hatásosak azok a hasonlatok, melyekben a képi elemhez, a hasonlóhoz különböző meditációkat, reflexiókat, folyondárszerűen indázó-tekercző elmélkedéseket fűz hozzá:

„Mozdulatlan arca hasonlított valamely régi szentképhez, amely már századok óta hallgatja az előtte térdeplő nők szenvedését, bánatát, örömét, bűnét. Ah, azok az öreg szentek nagyon megbízható, rendes férfiak. Sohasem árultak még el senkit. A titkokat csendben eldugták a kabátjuk alá, mint a hétpecsés leveleket” (SZ. 358).

A hasonló képe gyakran önállósul, s kibontakozva újabb, analóg vagy komplementer képeket asszociál:

„Az úgynevezett ábrándos ifjúság szerelmi adataiból . . . az aranyblúzos postás-kisasszony, a krémarcú cukrászleány és az isteni drámai szende világából Herman széles cilinderkalapjával, à la Romantique hajviseletével és búskomoly, ábrándos tekintetével olyanformán emelkedik ki, mint egy nagyon kellemetes séta emléke májusban az erdőn, midőn odafönt a nagy fák leveleit langyos permeteg locsolja, de idelent csupán az esőnek illatát érezni. Vagy egy nagyszerű utazásra emlékeztet néha Herman, midőn hintón hajtunk mesebeli, kora őszi tájon, messze kék erdők koszorú alakban, halmok arany színben és a mezőkön méla csend, mint a legszebb regényekben” (ÖA. 75—6).

A továbbfejlesztett hasonlatnak ebben a válfajában egy hasonlított két vagy több hasonlót is magához vonz, s e hasonlatok külön-külön is részletesen ki vannak fejtve. Az író a hasonlónak nemcsak egyetlen mozzanatát emeli ki, hanem valamennyi lényeges jegyét felidéz, aprólékos képet ad róla (vö. J. Nagy 1968: 107—8).

A kortársak közül a fiatal Tóth Árpád kedvelte még ennyire a két- vagy többtagú hasonlókat, az összetett, fürtös hasonlatépítményeket. A Hajnali szerenád verseiben a hasonlatok tárgya nemegyszer önállósul, öncélúan kiszélesedik, s ezt Kardos László — kissé túl szigorúan — a formai dekadencia megnyilvánulásának minősíti (1955: 110).

Következzék most már néhány olyan példa, amely átlépi a határt a kibontott hasonlat és a komplex kép között! Ez a határ különben meglehetősen elmosódott; az alábbi komplex képet bizvást tekinthetnénk részletesen kifejtett hasonlatnak is:

„Szindbád gondolkozása ebben az időben már hasonlatos volt a szövőgép működéséhez, amelyet egy böles és öreg takács lába hajt valahol egy elhagyott házban. Kattog a takácsszék, és a gondolatok kelméje lassan növekszik, most egy virág, majd egy repülő madár, későbbjegy falevél alakja bontakozik ki a vásznon — . . . és a mesebeli takács egy lábnyomására egy képet mutatott előtte a gondolatok vászna” (SZ. 120).

Mivel azonban a hasonlat anyagába metaforikus képek szövődnek bele (*a gondolatok kelmeje; a gondolatok vászna*), ezt a képegyüttest már helyesebb komplex képnek minősíteni.

A komplex képet az különbözteti meg a kibontott hasonlattól, hogy ebben már csak része, összetevője a hasonlat egy bonyolultabb képszervezetnek. Például az alábbi mondat látszólag két párhuzamos, egymástól független hasonlatot tartalmaz:

„Arra riadtam fel, hogy az udvar felőli ablak vésszen csörömpöl, *mint a pisztoly-lövés*, és egy asszonyiskoltás bugyborékol a közelben, *mint a habzó vér a szívseben*” (Ú. 73).

Csak hogy e két hasonlat között jóval szorosabb a kapcsolat, mint ha csupán nyomatékossítással volnának egymás mellé rendelve. A két hasonló (*pisztoly-lövés — habzó vér a szívseben*) időbeli és ok-okozati összefüggése folytán a két hasonlat egységes komplex képpé áll össze.

A jellegzetes Krúdy-hasonlatok gyakran úgy bomlanak ki komplex képpé, hogy az író az alaphasonlat komponenseit metaforikus azonosítás formájában megismétli, s a hasonlatot és a metaforát a tematikus egyezés és kontraszt segítségével fűzi össze:

„Én már csak *olyan vagyok, mint a hályogos ablak*, amelyet belepett a téli köd, nem látni meg rajta át a külső szép világot, de *Józsiás virágokkal megrakott nyári ablak*, amelyen át vidámnak és mulatságosnak látszik a táj” (HB. 124).

Többször azonban megelégszik azzal, hogy a hasonlatot metaforáival és/vagy metonímiáival gazdagítva többfajta szóképp együtteséből alakítsa ki komplex képet:

„Úgy tűntek fel Álmos Andor előtt későbbben ezek az évek, mint az élet setét temetőjének egyes sírdombjai, amelyeken égve felejtették a méceszt” (N. 407); „Éppen akkor volt vége a litániának, az öregasszonyok miséjének, amely oly rövid, mint egy szippantás a hit burnót szelencéjéből” (Ú. 26); „egy sűrű tartó emlék elszakíthatatlan fátyola lebeg szép feje körül, mint az apácákén a másvilágias vászon” (N. 457).

3. Elemi és komplex kép között tehát légiónyi a számuk az átmeneti jelenségeknek. Az egyszerűbb és a bonyolultabb formák viszonyának tanulmányozásakor abból a kérdésből kell kiindulnunk, milyen módon épül bele az elemi kép a mondatba, s mikor teremt ez a beépülés komplex képet.

Ha a (mellék)mondat alanya egyszerű metafora, az állítmány tartalmilag ehhez a metaforikus szóhoz igazodik: „a fehér kendőt keblére teríti, hogy *bele ne harap hasson* a téli éj *farkasfoga* [‘metsző hidege’]” (Ú. 25). Az ilyen kép továbbra is eleminek számít, annak ellenére, hogy két mondatrész fejt ki. A metaforikus állítmány ugyanis a metaforikus alanynak a következménye, s a mondat két fő része ugyanazt az azonosítást tükrözi.

A mondatkörnyezetében vizsgált teljes metafora képi eleme a kontextus hatására ingadozik eredeti és képes jelentése között. Ha a teljes metafora alakja birtokos szerkezet, a metaforikus birtokszót egyidejűleg kétféle kontextus befolyásolja. Vegyük például a következő Krúdy-mondatot: „A kimondhatatlanul bús unalom köde füstölgött a háztetők felett” (Ú. 47–8). Ez a kijelentés nyelvtanilag egy alany–állítmányi és egy birtokos jelzős szó szerkezet kapcsolata, melyeknek a *köd* szó a közös elemük:

[a köd \rightleftharpoons füstölgött] + [a kimondhatatlanul bús unalom köde].

Az első szintagmában a *köd* konkrét jelentésű, a másodikban — determinánsának, az elvont főnévnek a szemantikai kisugárzása folytán — metaforikus átvitt jelentéssel telítődik. A mondatban a reális és a képi kontextus keveredik, egymásra vetítődik, s ezáltal a kettős kötöttségű *köd* elem jelentésstruktúrájában megindul az eredeti-konkrét és az átvitt-metaforikus jelentés közti fluktuáció. A metafora stílushatásának ez a lüktetés a legfőbb biztosítéka.

A birtokos szerkezetű teljes metaforának a mondatkörnyezetbe való beépülését Jurij Levin az „elemi metaforikus konstrukciók” egyikeként tárgyalja, s az alábbi példával szemlélteti: „Szemének tüze kialudt”, képletben A_3 [v , B_1 (n , n')], ahol v (verbum) = kialudt; n (nomen) = tűz; n' = szem (1965/71: 179).

Ha a birtokos jelzős teljes metaforát tartalmazó egyszerű mondatához olyan tagmondatok kapcsolódnak, amelyek az elemi képet új mozzanatokkal fejlesztik tovább, az így keletkező bonyolultabb képet már bizvást tekinthetjük komplex képnek: „Az arcon végighullámozott az indulat, a fájdalom dagálya, mint tengerparton, és homokdombokat hagyott maga után, amelyeket többé nem tud elsímitani földi kéz” (HB. 181).

4. A komplex kép legegyszerűbb változatában egy hasonlat és egy metafora szövődik össze komplex képpé, mégpedig oly módon, hogy a hasonlat fő- vagy mellékmondatába egy metaforikus szó vagy szó szerkezet ékelődik:

„a szürkülő hajak... csak akkor tetszetősek a hölgyvilág körében, ha ifjonti neimes homlokat öveznek a tavaszi tél hírnökei, mint napsütésben a szilvafa drága virágán maradt enyhe hópely” (ÉZ. 198); „gyengéd szavai éppen oly bőséggel rajzanak, mint a novemberi fellegek fehér méhecskéi” (HB. 8); „[a litánia, az öregasszonyok miséje] oly rövid, mint egy szippantás a hit burnót szelencéjéből” (Ú. 26).

Az ilyen, metaforát is tartalmazó hasonlatokat határozottan meg kell különböztetnünk a metaforikus hasonlatoktól, amelyekben a tertium comparationis kifejtő (igei) állítmány a hasonlat alanyához vagy tárgyához vagy mindkettőhöz képest metaforikus. Az előbbieket komplex képek, az utóbbiak csak egyszerű hasonlatok (ezekről vö. Kemény 1974: 66–8).

5. Krúdy Gyula komplex képei szerkezetileg is, tartalmilag is olyan sokfélék, hogy itt nem vállalkozhatom rendszerezésükre. Ehelyett kiválasztottam néhányat a leginkább jellegzetesek közül, s ezeken kísérelem meg bemutatni ennek a képfajtának a főbb tulajdonságait.

A komplex kép nyelvtani formájára nézve nem okvetlenül terjedelmes, több tagból álló összetett mondat. Például a „könnyűvérű hangulatokba burkolóztam” (Ú. 65) képes helyhatározós szintagmában a metaforikus igei alaptag és bővítményének hasonlóképpen metaforikus minőségjelzője egységes komplex képet alkot.

Kétségtelenül gyakoribb azonban a több tagmondatot átfogó, részletesen kifejtett költői kép, amilyen például a következő:

„a magasságból hideg, téli halálra emlékeztető csókok hullanak az arcra kósza hópelyhek alakjában, mint megöregedett, régi szeretők távolból küldött üzenetei” (ASZN. 134).

Ebben a komplex képben a hópelyheket három hasonlattal, mégpedig két implikáltsal és egy szokásos alakúval szemlélteti Krúdy.

Körülírászerű kifejezésekben olykor merőben ellentétes hangulatú elemi képeket kapcsol össze az író: [Eszténa arca, szája, mosolya], „abból a korszakból

látszott engem meglátogatni, amikor még nem járták be a legyek a zsebkendőt, amellyel szívem vérzését elfojtottam” (Ú. 50). A modorosan patetikus és a vulgárisan szokimondó képek kontrasztjából (*szívem vérzését elfojtottam* ↔ *legyek*) villamos szikraként pattan ki a groteszk.

Az egyik Szindbád-novellából idézem a hajnal megragadó komplex képét: „[Lehet, hogy többé már vissza sem jövök,] Ha nem lelem fel . . . a szememben a fényt, amely a kelő napé, amint fénylő, fehér kócsagmadarakat küld előre a borongós felhők közé, míg alatt hidegen, szigorúan hullámszik az éjszakai tó” (SZ. 199–200). A szem → nap azonosítást kibontó metaforák és megszemélyesítések organikus egészzé szerveződnek ebben a képben. A *fénylő, fehér kócsagmadarak* metafora talán a felkelő nap sugarait jelenti.

Ha az elsődleges képanyaghoz újabb, más tárgykörből való képek is csatlakoznak, a minősítés többszörössé, maga a komplex kép pedig több síkúvá válik:

„Amadé előtt feltűntek a mohó, kaján, éhes és szennyes arcok, amelyek körülveszik e kis csontdarabokat [‘játékpénzeket’] a kártyázóasztalnál. Most újra látta az üregekben lesen álló vagy halálraváltan kidagadt szemeket, amelyek a játék menetét kísérik, mint ebek a nemes vadat. Megharsan a kürt, és a játékpénzek futkározni kezdenek, mint kis, fénylő halak a vízben. Ah, hány tisztátalan, meggörbedt, öreg és fiatal kéz nyúlkal az aranyhalacskák után!” (OA. 158).

Ebben a képsorozatban a reális szintet, a kártyázókat két egymásra rétegződő „kvázi-szinten” ábrázolja az író. A játékosok mohósága, hogy minél több zsetont harácsoljanak össze, minél nagyobb nyereségre tegyenek szert, először hajtóvadászatra emlékeztet (1. kvázi-szint): ennek képzetét a „*lesen álló szemek*” kifejezéssel anticipálja Krúdy, majd hasonlattal jeleníti meg. Ám a kürtök szavára futkározni kezdő játékpénzek hirtelen másfajta analógiát sugallnak: a vízben csillogó fúrge aranyhalak képét (2. kvázi-szint). A hasonlatok, metaforák, metonímiák tarka szövődékében sajátos színrnyalatot és funkciót képviselnek az egész komplex képen végigvonuló pars pro toto típusú színekdochék, amelyek egy-egy szuggesztív és jellegzetes részlet kinagyítására szolgálnak. Mind a három síkon van egy-egy ilyen szókép: a kártyaasztal mellett (reális szint) első pillantásunk a „mohó, kaján, éhes és szennyes *arcok*”-ra esik; a vadászat során (1. kvázi-szint) a „nemes vadat”, a vágyva vágyott nyeresémenyt sóvár emberi *szemek* kopói követik nyomon; végül a befejező képben (2. kvázi-szint) az „aranyhalacskák” után „tisztátalan, meggörbedt, öreg és fiatal *kezek*” nyúlálnak, kilátástalan erőlködésükkel nevetséges, groteszk hatást keltve.

A nagyobb terjedelmű komplex képek néha szinte az olvasó szeme láttára állnak össze a cselekmény és a hozzá fűzött szerzői kommentárok motívumaiból:

„A hídon ablak volt, ahonnan a lékre lehetett látni. A lék is ablak, a folyó ablaka, amelyen át a szakadatlanul menő víz, az örök mozdony kipillongat a napvilágra, midőn a jég boltozata alatt, a setétségben utazik” (Ú. 47).

A hős ide-oda csapongó, céltalanul kergetőző gondolataiban jól kitapintathatók a komplex képet létrehozó képzettársítások, az asszociációs pályák. A kedvesére várakozó gavallér a folyócska fedett hídján sétál, s a híd ablakán keresztül megpillantja a léket. A lékről ismét az ablak jut az eszébe, s ezzel az ablak → lék → ablak asszociációs kör be is zárul. (Természetesen ennél jóval bonyolultabb képegyüttesek is vannak.) A képelemek közti összefüggés tudatosítása értékes alkotáslélektani szempontokkal gazdagítja a stilisztikai kép-

vizsgálatot, s nem egy esetben az alkotásfolyamat bizonyos fokú rekonstruálását is lehetővé teszi.

6. Ha van egyáltalán valami közös tulajdonságuk az eddig felsorakoztatott komplex képeknek, az az, hogy összetevőik a legkülönbözőbb létezés- és tudatsíkokon helyezkednek el, s az ábrázolt valóság más és más területéről származó elemi képeket csak az író teremtető szeszélye, gazdag fantáziája hozta kapcsolatba egymással.

A régebbi szakirodalom minden heterogén vagy inkoherens képet képzavarnak minősített, de még Bally is lényegében képzavart ért „image incohérente”-on (vö. Bally 1909/51: 197—8; ugyanígy Marouzeau 1940/46: 104). Henri Morier poétikai és retorikai lexikona már különbséget tesz a fűzfapoeták képzavarai és az igazi költészet „összefüggéstelen képei” között: az „image incohérente” olyan megszerkesztett és továbbfejlesztett kép, amelynek elemei összefüggéstelenek és összeegyeztethetetlenek (1961: 201—2). Már Baudelaire-nél is találkozhatunk ilyen képpel: „Mais l’amour n’est pour moi qu’un matelas d’aiguilles / Fait pour donner à boire à ces cruelles filles !” (La fontaine de sang; idézi Morier i. m. 201; Tóth Árpád fordításában: „de hajh, a szerelem tűvel szórt matracom csak, / hogy inni vért a vad lányoknak újra ontsak !” — A vérkút). Nálunk J. Soltész Katalin emelt szót egy Babits-tanulmányában az eltérő képzetkörök összekapcsolásán alapuló, heterogén képeknek a képzavartól való megkülönböztetéseért (1959: 187), Török Gábor pedig arra mutatott rá, milyen fontosak József Attila stílusában a merész, inkoherens képegyüttesek, a képek közti kapcsolatot „kihagyó” („képszökkentő”) eljárások (1968: 152).

Krúdy, olyan író lévén, aki szinte soha nem törekszik tudatosan a szemlélet egységességére, szívesen és gyakran használ olyan komplex képeket, melyeknek tényezői összefüggéstelenek mind egymással, mind a kép egészével:

„Eszténa simogatta a kezem; olyan volt a tapintása, mint az ifjúság. Jó volna mindig nyugodalmasan üldögelni — esetleg pirosuló bor mellett —, csöndben, mint a feketetergő és Eszténa simogatását állni. Ez a kéz játszott, mint hárfáslány keze. Szinte felemelkedett néha a levegőbe, mint a madár: és a legmagasabb húrokat pattogtatta, ahol az öröm, a kacaj, és élet sípjai laknak. Aztán megunva az egyformaságot, a szilaj pengést, a rikoltó örömet, fáradtan hanyatlani látszott a kéz az érzelmek skáláján. Már csak duruzsolt, amint egy macska törleszkedik a gazdaasszonyához, amint a tűz beszélget, mielőtt elalszik” (Ü. 62—3).

Ezt az inkoherens képsorozatot (hárfáslány → madár → húrok → sípok → pengés → macska → tűz) egy alapján véve szinekdochés azonosítás vagy inkább kiemelés fogja közre. Nem olyan értelemben beszélünk itt szinekdochéről, hogy a kéz egész → rész átvitelével az egészet, a lányt helyettesítendő, de azért az egész szerelmi jelenet minden feszültsége, hangulathullámozása ennek a kéznek a mozdulataiba, képi megjelenítésébe van belesűrítve. A komplex kép stílusértékét nem rontja le az egyes összetevők heterogenitása, az asszociációs ugrásoknak a képzavarral kacérkodó merészsége, mivel a szimbolikus tartalommal is gazdagodó kéz-motívum elegendőnek bizonyul az inkoherens elemi képek egysítésére.

7. Mintegy az ellenkező véletet képviselik azok a komplex képek, melyeknek alkotóelemei ugyanaból a képzetkörből valók. Ezeket szervezettebbnek, egységesebbnek érezzük:

„Kissé bosszantott, hogy olyan gyorsan múlnak a várakozás napjai; szerettem volna, ha nagyon hosszú *mise* [várakozás] előzi meg *esküvőmet* [a beteljesülést], mert ezalatt mindinkább meggyőződtem ártatlanságomról” (Ü. 65–6); „Ha belenézünk ez imádságok *szénaboglyájába*, aligha akadnánk itt rikító *pipacsra* [pajzán gondolatra]” (Ü. 36); „Hogy susognak, csikorognak, sutorognak ezek a jegek körülöttünk. Egy nagy *malomban* vagyunk, ahol *búzaszemként* morzsolódik szét életünk” (HB. 246); „Éppen harminchárom lépcső vezet le a föld alá a *jejes kemencéhez* [a hullakamrákhoz]. A *pék* itt nem tűzben készíti a *kenyeret*, hanem *fagyasztja*” (HB. 176); „Az életunság úgy fonogatott körül a pókhálójával, hogy már ez sem érdekelt, hogy megérkezik-e pontos időre Eszténa?” (Ü. 69); „Szerelmem! — *libegte*, mintha egy *szitakötő szálladozott volna* a szávaiban” (Ü. 61); „Az öregasszony ég és föld között *himbálódzott*, mintha be akarna jutni a szobába. Felálltam, és dermedten néztem az *égi drótszálakon mozgatót bábút*” (Ü. 74).

Az ilyen komplex képek inkább plasztikusak, elképzelhetők, semmint „modern”.

8. Befejezésül vessünk egy pillantást az elemi és/vagy komplex képekből összetevődő, nagyobb szövegdarabot, sőt nemritkán a szöveg egészét is átfogó képegyüttesekre is! E bonyolultabb képszerzeteket a francia szakirodalom *métaphore filée* (Riffaterre 1969; Henry 1971: 121–39; Dubois 1975; Tamine 1979: 78; van Buuren 1984) vagy *image filée* (Moreau 1982: 51–3) néven tartja számon. Magyarul *továbbfejlesztett* vagy — szó szerinti fordítással — *továbbszótt képek*-nek nevezhetjük őket.

Aszerint, hogy miből és hogyan fejlődött ki, két fő válfaját különböztetjük meg a továbbbszótt képnek: az egyik egy központból, egy alap-képzettársításból sugárzik szét lineárisan vagy koncentrikusan (ezek az „egy töről fakadó” képszövevények), a másik többfelől, egymástól független(nek látszó) mikro-képekből áll össze.

Akár így történik, akár úgy: a szövegnek mindegyik elemi képe arra törekszik, hogy továbbbszótt képpé váljék (vö. Dubois 1975: 207–8). A rész-képek kölcsönhatásba lépnek egymással, és összefüggő jelentéssíkot (izotópiát) alakítanak ki. A szöveg így két vagy több izotópiára hasad, két vagy több síkon is olvasható (értelmezhető) egyszerre. A homogén jelentéssíkok közti kapcsolatot a képek tartják fenn mint érintkezési pontok és átkapcsolók (vö.: Le Guern 1973: 102, 112; Dubois 1975: 205; RP 51; Vigh Á. 1980: 333). A nyelvi kép ennek következtében olyan különleges feszültségű helyévé válik a szövegnek, ahol a jelentés állandó oda-vissza mozgásban van (Dubois 1975: 203).

Hogyan megy végbe ez a kettős folyamat (a továbbbszótt kép kibontakozása és a szöveg többsíkúságának felismerése) a befogadó tudatában?

E folyamat hozzávetőlegesen az alábbi szakaszokra tagolódik:

1. lineáris (előrenyomuló) olvasás az eleve adott, elsődleges izotópia mentén;

2. izotópiatörés (klasszematikus oda nem illés, össze nem férés) észlelése;

3. az allotóp szövegsegmentum újraértékelése (*réévaluation*; vö. RP 51–4) a szövegfolytonosság helyreállítására;

4. retrospektív olvasás, a szövegelőzmény visszamenőleges átértékelése: a befogadó visszafelé, a feltáruló másik (másodlagos, képletes) izotópia mentén halad, felismerve a kettős értelmű, két izotópia szerint is értelmezhető szövegelemeket (természetesen egyáltalán nem szükségszerű, hogy a szövegnek mindegyik eleme ilyen legyen; vö. Dubois 1975: 207, 14. jegyzet).

5. oda-vissza mozgás a szövegsík egészén: most már a teljes szöveg értékelődik újra az olvasóban;

6. a szöveg két- vagy többsíkúságának (két- vagy többizotópiasságának) tudatosodása: a továbbszótt kép a kettős, ill. többszörös értelmezhetőség révén szemantikai dinamizmust kölcsönöz a szövegnek, s ez a befogadóban esztétikai élményt kelt(het).

Klasszikus példája az ilyen, menet közben átértelmeződő és jelentésében feldúsuló műalkotásnak Baudelaire Albatrosza (elemzését l. RP 52). Az 1—3. versszak a címben világosan megjelölt izotópiának megfelelően ('egy bizonyos nagy testű tengeri madárról, amely nehézkesen mozog a szárazföldön') hézag-talanul koherens olvasatot nyújt; a versnek ez az első háromnegyede mindenben eleget tesz az izotóp szöveg két kritériumának: az azonos szemák ismétlődésének és az egymást kizáró szemák hiányának. A 4. versszak azonban egy allotóp elemet visz bele a költeménybe („A költő is ilyen, . . .”), s ez retrospektív újraértékelést von maga után: az első három strófa metaszemémikus jelleget ölt, felsejlik másodlagos, mögöttes, képletes értelme.

9. A jelentéssíkok viszonya szerint a továbbszótt kép kétféle lehet: a) allegorikus típusú (ha a két sík megőrzi önállóságát); b) szimbolikus típusú (ha a két sík összeforr, egymásba olvad).

Az allegorikus kép lépésről lépésre haladva, módszeresen szövi tovább az alapképet, mégpedig úgy, hogy a részletezett kép mindegyik eleme megfeleljen a tárgyi sík egy-egy elemének, s így az allegória valamennyi mozzanatának meglegyen a pontosan megadható jelentése.

Az effajta képegyüttesek már-már didaktikus feszességen nemegyszer a „rejtvények” és „megfejtések” összekeverésével, a képi és a tárgyi sík finom egymásba játsztatásával kell enyhítenie az írónak:

„Tizenhárom hurok volt a hajfonaton: — tizenhárom boldogtalan esztendő, amelyet penitenciaként kell majd eltölteni e boldog óráért. Amíg selyemszalagocskáig érnek az esztendők, amellyel be van kötve a hajfonat vége. S azután már nem következik semmi. Hideg magány és enlékezetmentes éjszaka” (N. 463).

A jellegzetes Krúdy-allegóriák többféle szóképet és hasonlatot foglalnak magukban. A bonyolult képszövevényben a tárgyra-képre egyaránt utaló teljes metaforák igazítanak el (az alább következő allegorikus továbbszótt kép egyébként nemcsak tematikusan, hanem motivikusan is összefügg az előbb idézettel: a két allegória között a babonás-baljós 13-as szám terem kapcsolatot):

„Egy óra pergett le az időben, amely Evelin tovavonuló élete mögött úgy áll majd, mint egy vörös torony, amelyet a legnagyobb távolságokból is láthatni. Szárguldhát az élet eztán tüskön-bokron át, mint a kopófalca. Csatlakozhatnak új és szeretetre méltó lovasok a szivhez, amely a boldogság rókáját üldözi, de nem lehet oly messzeségbe elnyargalni, hogy ennek az órának az emléke örökké elenyésszen. Áll a torony a láthatáron, és tizenhárom lépcsője már többé nem ismeretlen az emlékező hölgy előtt. Ott van a *kézfogás lépcsője*, majd a *tekintet*, a *hangé*, a *csóké*. Körben futnak a lépcsők a torony körül, és kacsalábon forgó a torony, mindig csak arra felé, amerről a nap süt. *A szerelem napja*. *A lábak lépcsője*, a *kezek stációja*, az *ölelések erkélye*, a *csókok percekig tartó pihenője*, a *névtelen vágyak gloriéja*, a *suttogások és sóhajok lugasa*; és végül a torony csúcsa . . . *A szerelem*, amiért mindnyájan a világra jöttünk” (N. 463—4).

A Napraforgónak ez a pompás továbbszótt képe két hasonlaton alapul. A hasonlatok tárgyát — az Evelin szerelmi boldogságát jelképező, messzire látszó tornyot és a „tüskön-bokron át szárguldo” emberi élet képét, a rókavadászatot — teljes metaforák sorával fejt ki az író. Az allegorikus toronyban minden lépcső, erkély és gloriéta a szerelmi együttlét egy-egy stációját jelenti.

Krúdy azonban — sajnos — nem éri be ezzel a kifejező képpel, s a szerelem vörös tornyát „keresztezi” a népmesék kacsalábon forgó kastélyával. A két motívum nem nagyon illik össze: szemléleti alapjuk éppoly eltérő, mint hangulatuk. A lappangó képzavar sokat levon a különben nagy műgonddal kidolgozott allegória értékéből.

A Krúdy-próza, különösen a tízes évek képekben gazdag novellisztikája tele van szebbnél szebb, nagy terjedelmű allegóriákkal. Külön is megemlítendők az emberi álmok keletkezését „magyarázó” továbbcsúszott képek, a népmesei ihletésű szürrealizmus megnyilvánulásai (ASZN. 38; N. N. 172—5).

10. A továbbcsúszott kép szimbolikus válfajának szemléltetésére keresve sem találhatnánk alkalmasabb példát, mint azt a tájleírást, amely Az útitárs című kisregényt bevezeti és alaphangulatát megadja (a dőlt betűs szedéssel kiemelt elemi képek elé a könnyebb hivatkozás végett sorszámokat tesztek):

„Holdfényben utaztunk, (1) a fák megannyi szoknyás kísértetek, a világos mezőkön azok a láthatatlanná váltott rókák ügetnek, amelyek valamely rejtély folytán örökre eltűnnek a vadász szeme elől, egy (2) ezüst sóhajlásos tónál vadludak szálltak nagy messziségben, a vasúti töltés mellett futó szürke országútról az volt gondolható, hogy rajta boldogtalan emberek mendegélnek a fák (3) lassú szívverés módjára ingó árnyékaiban, olykor (4) kis fehér házak tűntek fel, mint heverő kutya, egy (5) falevelnyi ablak mögött mécses égett, tán most gyilkolnak meg valakit, vagy utolsókat hörög egy haldokló vén paraszt; (6) utolért az eső, mint a bánat, és az elsötétedett éjszakából (7) könnyeket vert a (8) részvélen ablakra; — vajon mit csinálnak azok, akiket szerettek? — gondoltam magamban fázósan, mintha soha többé nem hallhatnám kedves (9) szájak kedves, tetszetős beszédét, és csak az útitárs szomorú szavai hangzanak fejem körül, (10) mintha a halál a bibliát olvasná.” (Ü. 7—8)

Ennek a leírásnak a szövege a következő oppozíciók szerint szegmentálódik: tárgyi/képi; valóságos/fantasztikus; élet/halál; de legfőképp: természeti/emberi (vö. Cosmos/Anthropos: Dubois 1975: 204—8; RP 74—114).

A képanyag (hordozó) túlnyomórészt az emberi szférájából kerül ki: emberivel fejez ki vagy emberihez hasonlít természetit. A tíz kép közül hatban természeti → emberi a viszonyítás iránya [(1), (2), (3), (6), (7), (8)], de ellenkező irányú képzettársítás is van [(5)].

A lényeg azonban az, hogy a két szféra között bensőséges kapcsolat, állandó szemantikai oda-vissza váltás jön létre, s ennek következtében a befogadó tudatában a természeti → emberi irány végül is szinte visszájára fordul: a természeti is kezdi kifejezni az emberit, sőt a táj (a látvány) válik képletessé, az emberi lélek képévé, „lelki tájjá” (vö. Kemény 1976, 1982). Még pontosabban: a két szféra — a természeti és az emberi — kölcsönösen képévé válik egymásnak (az ilyen reciprok vagy reverzibilis metaforákról vö.: J. Soltész 1965: 123; Le Guern 1973: 58—9; Dubois 1975: 202—3, 207; Morier 1975: 713—4; Kemény 1977: 441—2; Fónagy 1982: 309). Az egyenrangú izotópiák relativizálódott tárgy—kép viszonya a befogadóban a két jelentéssík szimbolikus azonosulásának, összeforrásának érzetét kelti.

Krúdynak ezt a leírását a fantasztikum foglalja keretbe. A szövegnyitásban „megannyi szoknyás kísértetek”-nek láttatja a fákat, s ezzel az implicit jelzéssel a konnotációk síkján már itt becsempészi a szövegbe a halált. A zárás feltételes hasonlító mellékmondatában azután a konnotációból denotáció, az implicit sejtetésből explicit rámutatás lesz: „csak az útitárs szomorú szavai hangzanak fejem körül, mintha a halál a bibliát olvasná”. E fantasztikus keret

— és persze mindaz, amit magába zár — jól szolgálja az elbeszélendő történet hangulati előkészítését: előreutal a gyászos végkifejletre. (Az anticipáció nyelvi eszközeiről vö.: Lämmert 1955/71; Todorov 1969: 48; uő 1971: 124—5, 235, 238—9; Kászonyi 1971; Fónagy 1975: 269; Mathauser 1977.)

A nyelvi kép az ilyen szövegrészletekben kompozicionális (belső formai) jelentőségre tesz szert: szövegszervező-formateremtő elvként funkcionál, vagyis akár a teljes műre is kiterjesztheti érvényét.

Kemény Gábor

IRODALOM

- Bally, Charles: *Traité de stylistique française*. I. Genève—Paris 1951³, Georg & Cie S. A.—Klincksieck. (1. kiadása: 1909.)
- Buuren, Maarten van: *La métaphore filée chez Zola*. *Poétique*, nr 57, 1984, 53—63.
- Dubois, Philippe: *La métaphore filée et le fonctionnement du texte*. *Le Français Moderne* 1975: 202—13.
- Fónagy Iván: hasonlat In: *Világirodalmi lexikon* 4. Bp. 1975, Akadémiai, 259—72.
- Fónagy Iván: metafora In: *Világirodalmi lexikon* 8. Bp. 1982, Akadémiai, 300—31.
- Hankiss Elemér: József Attila komplex képei (Mérhető-e a vers hatásának intenzitása?). *Kritika* 1966/10: 11—23. (A kérdéses rész újra közölve: Hankiss Elemér: Az irodalmi mű mint komplex modell. *Tanulmány*. Bp. 1985, Magvető, 490—6.)
- Henry, Albert: *Métonymie et métaphore*. Paris 1971, Klincksieck.
- Kardos László: Tóth Árpád. Bp. 1955, Akadémiai.
- Kászonyi Ágota: A jövőbe- és múltbatalások rendszere a Krúdy-novellában [Utolsó szivar az Arabs Szürkénél]. In: Hankiss Elemér (szerk.): *A novellaelemzés új módszerei*. Bp. 1971, Akadémiai, 187—92.
- Kemény Gábor: Krúdy képalkotása. Bp. 1974, Akadémiai.
- Kemény Gábor: A költői képek funkciója egy Krúdy-leírásban. *Nyr.* 1976: 409—20.
- Kemény Gábor: A szív álmaitól a gyomor álmaig (Erotika és gasztronómia Krúdy képeiben). *Nyr.* 1977: 439—57.
- Kemény Gábor: A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál. *Nyr.* 1982: 307—10.
- Lämmert, Eberhard: *Bauformen des Erzählens*. Stuttgart 1955, J. B. Metzler. (Néhány fejezete [139—63] rövidítve magyarul is: Hankiss Elemér [szerk.]: *Strukturalizmus*. Bp. é. n. [1971], Európa, 2: 183—204.)
- Le Guern, Michel: *Sémantique de la métaphore et de la métonymie*. Paris 1973, Larousse.
- Levin, Ju. I.: Az orosz metafora struktúrája. In: Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. Bp. é. n. [1971], Európa, 2: 173—82 (Сруктура русской метафоры. In: *Труды по знаковым системам* II. Tartu 1965.)
- Marouzeau, Jules: *Précis de stylistique française*. Paris 1946², Masson. (1. kiadása: 1940.)
- Mathauser, Zdeněk: *Literatur und Antizipation*. Neohelicon 1977/1: 219—64.
- Moreau, François: *L'image littéraire. Position du problème. Quelques définitions*. Paris 1982, Société d'Édition d'Enseignement Supérieur.
- Morier, Henri: *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*. Paris 1961, Presses Univ. de France. 2., bőv. és teljesen átdolg. kiadása: 1975; 3. kiadása: 1981.
- Nagy Mária, J.: A képek stilisztikai jellemzése. A képfajták. In: Szabó Zoltán (szerk.): *Kis magyar stilisztika*. Bukarest 1968, Irodalmi, 97—121.
- Riffaterre, Michael: *La métaphore filée dans la poésie surréaliste*. *Langue Française*, nr 3, 1969: 46—60.
- RP = Groupe μ (Dubois, Jacques—Edeline, Francis—Klinkenberg, Jean-Marie—Minguet, Philippe): *Rhétorique de la poésie. Lecture linéaire, lecture tabulaire*. Bruxelles 1977, Complexe.
- Soltész Katalin, J.: A hasonlat és a metafora nyelvi kifejezőmódjai Babits Mihály fiatalkori verseiben. *Nyr.* 1959: 179—92.
- Soltész Katalin, J.: Babits Mihály költői nyelve. Bp. 1965, Akadémiai.
- Tamine, Joëlle: *Métaphore et syntaxe*. *Langages*, nr 54, 1979: 65—81.
- Todorov, Tzvetan: *Grammaire du Décameron*. The Hague—Paris 1969, Mouton.
- Todorov, Tzvetan: *Poétique de la prose*. Paris 1971, Seuil.
- Török Gábor: A líra: logika (József Attila költői nyelve). Bp. 1968, Magvető—Tiszatáj.

- Ullmann, Stephen: L'image littéraire. Quelques questions de méthode. In: *Langue et littérature. Actes du VIIIe Congrès de la Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes*. Paris 1961, Univ. de Liège, 41—60.
- Vígh Árpád: *A második liège-i retorika*. Helikon 1980: 329—37.

A KRÚDY-IDÉZETEK LELŐHELYE

- ASZN. = Aranykéz utcai szép napok. Bp. 1958, Szépirodalmi.
- ÉÁ. = Az élet álom. Bp. 1957, Szépirodalmi.
- ÉZ. = Éji zene. Bp. 1961, Magvető.
- HB. = Hét Bagoly (— Boldogult úrfikoromban). Bp. 1963, Szépirodalmi.
- N. = Napraforgó (— Asszonyságok díja). Bp. 1958, Magvető.
- N. N. = N. N. (— Az útitárs). Bp. 1959, Szépirodalmi.
- ÖA. = Az ördög alszik. Bp. 1972, Szépirodalmi.
- SZ. = Szindbád. I. Bp. 1957, Magvető.
- Ű. = Az útitárs (— N. N.). Bp. 1959, Szépirodalmi.

A hungarológia egyik — lehetséges — résztárgyának oktatásáról

(A kisebb uráli népek irodalmáról)

A külföldi egyetemeken tevékenykedő magyar vendégtanárok és lektorok többnyire finnugor tanszékeken dolgoznak. Elsődleges feladatuk minden időben: hazánk nyelvének (úgy is mint az uráli nyelvek egyikének) oktatása, valamint népünk történelmének és kultúrájának ismertetése.

A körülmények azonban időnkint alakulhatnak úgy is, hogy a főteendők mellett egyéb munkát is el kell látniuk. Szakképzettségük tekintetbevételével egy-egy külföldi tanszék vagy intézet vezetője olyan kollégium megtartására is fölkeresheti bármelyiküket, amelynek ellátására nincs helybeli specialista. Az uralisztikai tárgyú előadások megtartására az a körülmény jogosítja fel és képesíti a magyar szakembereket, hogy a magyarországi egyetemeken mindannyian hallgattak finnugor (uralisztikai) alapkursusokat, s e tárgyakból vizsgajegyeik is vannak. Ebből következően az uráli népek és nyelvek általános bemutatását kell — esetleg — elvállalniuk, de az is megtörténhet, hogy valamely, a magyar egyetemeken oktatott uráli nyelv tanításában kéri a közreműködésüket.

Joggal feltételezhető (s ezt a gyakorlat is igazolja), hogy a diákok között akad majd többre kíváncsi, érdeklődő típus, aki megkérdezheti egyebek mellett: holt nyelvnek tekinthető-e a magyarral közeli rokonnak mondott vogul, amelynek hangtanáról, alaktanáról az órákon olyan sok szó esik. De az a kérdés is elhangozhat, hogy jött-e létre művészi alkotás (folklór, szépirodalom) azon a kis „egzotikus” nyelven (pl. a zürjénen), amelynek különféle jövevényszavairól részletekig hatoló előadássorozatot hallgatott végig.

A kérdésekre a válaszadás nem is mindig könnyű. Nem könnyű, mert a felvetett témában a magyar előadó tudása is hiányos lehet. A hazai uralisztikai képzés bizonyos egyoldalúságának a következményei ilyenkor válnak nyilvánvalókká. De nem egyszerű a felelet azért sem, mert az adott helyen és intézményben vagy egyáltalán nincs kéznél, vagy pedig nem megfelelő szintű és bizonyító erejű a rendelkezésre álló dokumentáció.

Ha viszont a válaszadás nem okoz gondot, s esetleg néhány könyv, kép, statisztika fölmutatásával illusztrálhatók is a mondottak, újabb — s vélhetően még szövevényesebb — kérdések követhetik egymást. Ilyenek pl.: miért cirill betűsek a kis uráli népek kiadványai? Miért viselnek orosz nevet a kis uráli népek fiai? Nem csupán szovjet propaganda-e az, amit mi a kis uráli népek irodalmának mondunk? . . . S így sorjáznak, sorjázhathatnak ezek a nem is túl kényelmes kérdések! Tisztázásukba kezdve már benne is vagyunk a kis uráli népek története és művelődéstörténete kellős közepében — noha ezek a stúdiók máig nem szerepelnek kellő nyomtatékkal a magyarországi egyetemi tanulmányokban sem.

Amennyiben ezeken a foglalkozásokon — a német, a francia, az olasz egyetemeken és egyebütt — helyt tud állni a magyar oktató, s hallgatóinak látókörét a kívánt irányba is szélesíteni képes — munkájával feltétlenül nyer az egyetemes uralisztika is. E plusz feladat sikeres megoldásához kíván hozzájárulni ez a kis írás néhány ötlettel, gondolattal.

1. A Szovjetunióban élő kis uráli népeket a szovjet tudomány — általában, általánosítva — „fiatal írásbeliségű”-nek könyveli el. Ez a „fiatalság” relatív, hisz már-már köztudott, hogy a zürjéneknek a XIV. (!) században saját írásbeliségük volt, de legalább a XVIII. századtól a többi kis uráli nép köréből is ismereteseek különféle nyelvmlékek. (Csupán példaképp említem az 1770-es években Kazanyban kiadott cseremisiz és votják nyelvtant, amelyeknek összeállításában — egészen bizonyosan — írástudó cseremisiz és votják személyek is résztvettek.) Ezeket a „kezdeményeket” nem szabad lebecsülnünk, az adott irodalmak első lépéseiként tekintendők.¹ (Nem véletlenül adták ki a közel-múltban mindkét grammatikát pl. az Amerikai Egyesült Államokban is!)

2. A kis uráli irodalmakat a szovjet kollégák hosszú időn át az 1917-es (októberi) forradalom „szülöttei”-ként emlegették, noha pl. a zürjén és a votják irodalom évekkel, sőt évtizedekkel a forradalom előtt létezett már, több neves alkotójuk is megemlíthető a XIX. század végéről — így a zürjén G. Sz. Litkin és a votják G. Verescsagin.²

3. E kis irodalmak 1917 előtti periódusában a művek jelentős hányada még orosz nyelven íródott és jelent meg. Ez a körülmény nem jelenti azonban azt, hogy a kis uráli irodalmak első alkotásai az orosz irodalom részei, miként pl. Runeberg költészetét sem tekintjük a svéd és Janus Pannonius életművét sem a római irodalom tartozékának. A pályáját oroszul kezdő Mihail Lebegyev a húszas évektől az egyik legtisztább szavú lírikus lett zürjén anyanyelvén.³

4. A szóban forgó irodalmak két — egymástól jól elkülöníthető — csoportba oszthatók. Divatos szakkifejezéssel: tipológiaiilag is differenciálhatók. Az első csoportba a szerves irodalmi életet, irodalmi intézményhálózatot (írószövetség, kutatóintézet, kiadó, nyomda, színház, folyóirat stb.) is kialakító nagyobb lélekszámú népek, a mordvinok, a cseremiszek, a votjákok és a zürjének irodalma sorolható. A másodikba a kis lélekszámú népeknek, a voguloknak, az osztjákoknak és a nyenyeceknek a belső szervezettséget, az intézményszerűség elemeit és a folyamatosságot nélkülöző irodalma tartozik.⁴ De itt sem szabad szem elől tévesztetni a nemzetiségi iskolákat, az alapfokú tankönyveket és az újságokat, azaz az említett irodalmak potenciális közönségét és szerény fórumait.

5. Mindegyik nép esetében a szépirodalom érdemleges tanulmányozása, tárgyalása előtt — a jó megértés, megértetés érdekében — összetett munka vár a felkért előadókra: meg kell ismerni — legalább alapfokon — az illető népre

¹ The First Cheremis Grammar (1775.). A Facsimile Edition with Introduction and Analysis by Th. A. Sebeck and A. Raun. Chicago, 1956. The First Votyak Grammar (1775.). With an Introduction by Gy. Décsy. Bloomington, 1967.

² V. I. Litkin: Georgij Sztjepanovics Litkin. 1835–1907. (Szovjetszkoe Finno-Ugrovegyenie, 1975.) Domokos Péter: Az udmurt irodalom kezdetei: Grigorij Verescsagin. (Néprajz és Nyelvtudomány, 1975–1976.)

³ Domokos Péter: A zürjénokről és irodalmukról (Kínaskereső, 1977. 5. sz.).

⁴ Domokos Péter: A fiatal írásbeliségű uráli népek szépirodalmáról (Helikon, 1972.).

vonatkozó néprajzi, történeti, nyelvészeti szakirodalmat. Több hasznos kézikönyv⁵ és bibliográfia⁶ is segítheti itt a tájékozódást!

6. Hamar felismerhető, hogy a kis uráli népek irodalmában meghatározó tényező, mintegy az identitás biztosítója: a történelem (a saját történelem) a folklór és a tudatosan vállalt anyanyelv. Sokatmondó „uráli antológiát” lehetne összeállítani pl. az „anyanyelv”-ről szóló versekből, vallomásokból.⁷

7. Az irodalomtörténészek és a folkloristák számára egyaránt tanulságosak a kis népek eposzkísérletei. Hogy mit jelent az eposz egy nemzet életében, művelődéstörténetében, arra vonatkozólag elegendő a Kalevalára és hatására hivatkozni. Ehhez még annyit lehet hozzátenni, hogy a harmincas évek elején nagy vitát váltott ki a szovjet tudósok között egy orosz nyelven kiadott, vogul motívumokon alapuló eposz (amely Gorkij érdeklődését is felkeltette);⁸ évtizedek óta íródnak a cikkek pró és kontra a votják eposz ügyében;⁹ legújabbban pedig valóságos csata dúl Mordóviában a Szijazsar kapcsán.¹⁰ A központi kérdés itt is a következő: mennyi az eredeti folklórszöveg s mennyi a szerzői lelemény a műben?

8. A történetiség sem egyszerű kérdés! Mivel a kis uráli népek történelmére vonatkozó kutatások csak későn indultak meg, az irodalmak korai szakaszában — források hiányában, érthetően — gyakran találkozunk még áltörténeti regényekkel, drámákkal, elbeszélő költeményekkel. Ilyenek egyébként még a „nagy” irodalmakban is létrejöttek — valaha! Időközben azonban olyan értékes irodalmi alkotások is napvilágot láttak már, amelyeknek a valóságalapja szilárd, tehát a művek hitelesek, realista igényűek. Itt többek között a votják Mihail Petrov „Vuzs Multan”-jára hívnám fel a figyelmet, amely — mutatis mutandis — a mi tisztaeszlelő perünk votják megfelelőjének, feldolgozásának tartható.¹¹ Élvezettel olvasható a mordvin Kuzma Abramov dilógiája is a kalandos életű és világhírű mordvin szobrászról, Sztjepan Erzjáról.¹²

9. Ezek az irodalmak 1986-ban már semmiképpen sem tekinthetők „gyermekcipőben járóknak”, a műfajok és formák többségét sikerült elsajátítaniuk, számos kiemelkedő alkotóval és teljesítménnyel hívják fel magukra a figyelmet, s — mennyiségi „termésük” sem lebecsülendő. A mordvin nyelvű szépirodalom „korpusza” ezer önálló kötet körül járhat már napjainkban,¹³

⁵ Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. Budapest, 1937. Hajdú Péter: Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962. Hajdú Péter — Domokos Péter: Uráli nyelvrokonaink. Budapest, 1978.

⁶ Radó György: A Szovjetunió uráli és türk népeinek irodalma Magyarországon. Budapest, 1976.

⁷ Domokos Péter: A rokon népek irodalma. (Nyelvünk és Kultúránk, 1977. 26., 27., 28. sz.)

⁸ M. A. Plotnyikov: Jangal-maa. Vogulszkaja poema szo sztatyej avtora o vogulskom eposze. Moszkva — Leningrad, 1933.

⁹ Domokos Péter: Az udmurt eposzról (Néprajz és Nyelvtudomány, 1971 — 1972.).

¹⁰ Domokos Péter: A harmadik finnugor eposz? A mordvin Szijazsarról (Nyelvtudományi Közlemények, 1981.).

¹¹ M. Petrov: Vuzs Multan. (Részlet; in: Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükré. Budapest, 1975.)

¹² K. Abramov: Erzjan ejora. (Részlet, in: Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükré. Budapest, 1975.)

¹³ K. T. Szamorodov: Mordovszkaja lityeratura i krityika. 1860 — 1963. Szaranszk, 1964.

s háromkötetes szakmunka dolgozza föl történetét.¹⁴ — A vogul Juvan Sesztalov önálló kötetének száma közel ötven. (Úgy hiszem egyébként, hogy a kis uráli irodalmak művelői közül az ő nevét — s műveit — ismerik a legtöbbször Európában. Nyelvünkön ezideig két szép, néprajzi vonatkozásokban gazdag, lírai hangvétellű regénye és egy verseskötete is megjelent már.)¹⁵

10. Az oktatómunka során persze soha sem lesz elegendő idő és lehetőség arra, hogy részletesen lehessen foglalkozni egyetlen nyelvrokon nép irodalmának a bemutatásával. Ezért inkább a klasszikusok életművének (s nem érdektelen életrajzának!) ismertetésére, s az érdekességek, az egyéb tanulmányokhoz is kapcsolható mozzanatok megemlítésére kell törekedni. — A zürjén irodalom „atyjának”, túlságosan „korán” jött költőjének, hazájából száműzött, tragikus sorsú fiának, Ivan Kuratovnak egyik első felfedezője és méltatója pl. Bán Aladár volt.¹⁶ Vaszilij Litkin, az ismert zürjén nyelvész, Ilja Vasz néven a zürjén irodalomnak is egyik nagysága, óriási szerepe volt a zürjén nyelvújításban.¹⁷ Kevesen tudják, hogy egy Petőfi-fordítása volt az ürügy letartóztatására és hosszú évekig tartó bebörtönzésére. — A votják Gerd Kuzebaj valóságos motorja volt népe irodalmának, sokoldalúsága és rendkívüli munkabírása mindenkiben tiszteletet ébreszt.¹⁸ Finn és magyar mintára szeretne volna népe szel lemi életét megszervezni. Ő is túl nagy formátumnak bizonyult azonban kicsinyes és irigy környezetében. — Az évtizedek óta ágyhoz kötött és béra Ivan Isztomin, a nyenyec irodalom „nagy örege” szép és fontos könyvek sorát írta népéről — egyetlen mozgatható ujjával dolgozva írógépén...¹⁹ S ezt a sort még hosszasan lehetne folytatni, több nevet is említve valamennyi szóbanforgó irodalomból.

11. Őszintén bevallható: irigyelhetők is egyes külföldön dolgozó kollégák, főként a Finnországban működők a Castrénianum, a Finnugor Társaság és a helsinki Szláv Intézet hatalmas, rendezett és jó munkafeltételeket biztosító könyvtáraiért, a ritka könyvek sokaságáért. Az ott levő anyag alapján tüzetesen át lehetne tanulmányozni a kis uráli népek irodalmát. Vélhetőleg erről a kérdésről több cikket és tanulmányt írtak már a külföldi szakemberek, mint amennyit — a hazai lehetőségekkel élve — magam is merek, ismerhetek. Öröndölni lenne, s mindannyiunk munkáját megkönnyítené, ha erről a témáról valamikor minden országban, ahol uralisztikával foglalkoznak, egy bibliográfia is készülhetne, olyasféle, amilyent Magyarországon Jávori Jenő állított össze.²⁰ — Úgy tudom egyébként, hogy sajnálatosan kevés a kis uráli népek folklórjából és szépirodalmából készült műfordítások száma — bármely nyugati nyelven. (Az Unesco támogatásával és jelentős magyar, ill. finn közreműködéssel készült

¹⁴ Isztorija mordovszkoj szovjetszkoj lityeraturi I—III. Szaranszk, 1968—1974.

¹⁵ Juvan Sesztalov: Kék vándorutak. (Ford.: Gulya János) Budapest, 1969. Juvan Sesztalov: Amikor a nap ringatott. (Ford.: Rab Zsuzsa) Budapest, 1975. Juvan Sesztalov: Julianus rám talált. (Ford.: Bede Anna) Budapest, 1985.

¹⁶ Bán Aladár: A finn—magyar népesoport. (In: Egyetemes Irodalomtörténet IV. Budapest, 1911.)

¹⁷ Szfj Enikő: Vaszilij Iljics Litkin. 1895—1981. Egy komi tudós halálára (Filológiai Közöny, 1982.).

¹⁸ Domokos Péter: Gerd Kuzebaj költészete. (Nagyvilág, 1972. okt.)

¹⁹ Ivan Isztomin: Szilveszteri mulatság. (In: Medvének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre. Budapest, 1975.)

²⁰ Jávori Jenő: A finnugor népek irodalmának bibliográfiája. Budapest, 1975.

el 1980-ban az uráli folklór francia antológiája, ill. áll közvetlenül megjelenés előtt az angol válogatás.)²¹

Addig is, amíg nem vállalkoznak közösen a külföldi uralisták (köztük az adott „poszton” tevékenykedő magyar és finn vendégelőadók) és a helyi költők ilyen típusú antológiák összeállítására, nem szabadna megfelejtkezni Zempléni Árpád németül is, angolul is kiadott „turáni” (értsd: urál-altaji műfordításairól sem.²² (Természetesen itt felmerül az elavultság kérdése is!)

12. Az uralisztika legnagyobb alakjai, Reguly Antal és A. M. Castrén népük őshazáját és ősi kultúráját keresték, amikor elindultak nehéz és veszélyes útjaikra. Végső soron el is érték céljukat, ha nem is koruk romantikus elvárásainak megfelelően. Sokkal inkább a reális történet szemlélet kialakítását segítették elő kutatásaikkal hazájukban is, Európában is. Az utókor azóta sokat tett a megtalált rokonnépek és főként a rokonnelvek minél alaposabb megismeréséért, föltérképezéséért. Bizonyos, hogy napjainkban nem annyira a múlt, hanem inkább a jövőre kellene irányítani a vizsgáló tekintetet: a kis rokonnelvek további létezésének és fennmaradásának a gyakorlatban használt, művelt és tovább fejlesztett nyelv a feltétele és az értelme. Ez a nyelv pedig — a legmagasabb szinten — a szépirodalomban ölt testet.

13. Személyes érdeklődésükkel és közvetítő közreműködésükkel Európa különböző pontjain és nyelvein a magyar lektorok, vendégtanárok maguk is járuljanak hozzá ahhoz, hogy az egykori folklóradatközlők mai költő leszármazottjai valódi perspektívát lássanak anyanyelvük fejlesztésében, s a népüket és az emberiséget gazdagító újabb alkotások létrehozásában. A fáradozás gyümölcseként összességében is gazdagodik majd maga az uralisztika tudománya is, s leghagyományosabb diszciplínája, a nyelvészet a friss és gazdag, élő „korpusz”-ból (a szépirodalmi művek sorából) még igen hosszú időn át tanulmányozhatja a nyelv, ill. a testvérnelvek ezer ágú problematikáját.²³

14. A hungarológia és az uralisztika viszonyáról, kapcsolatairól természetesen más összefüggésben is lehetne (s majd kell is külön) szólni. A kérdés úgy is felfogható, hogy Magyarországon az uralisztikai stúdiumok a hungarológia (a magyar szak) részét jelentik, míg külföldön fordított a helyzet: a hungarológia válik ott bárhol az uralisztika egyik komponensévé. Nem ártana ezt a kérdést felvetni és megbeszélni majd a soron levő Nemzetközi Finnugor Kongresszusok, ill. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusok pléniumain sem.

Domokos Péter

„Mi van a szívünkön?”

A magyar nyelv hete Borsod megyei rendezvénysorozatának 1986-ban ez volt a központi témája: Nyelvhasználat és társadalmi felelősség. Amikor a TIT felkérte tagjait, járuljanak hozzá ötleteikkel e rendezvénysorozat sikeréhez, magától értetődően kínálkozott egy olyan nyelvi jelenség vizsgálata,

²¹ Le pouvoir du chant. Anthologie de la poésie populaire ouralienne. (Ford.: Jean-Luc Moreau.) Budapest, 1980. The Great Bear. A Thematic Anthology of Oral Poetry in Finno-Ugrian Languages. (Ford.: Keit Bosley.) Helsinki [megj. előtt].

²² Árpád Zempléni: Turanische Lieder. Budapest, 1914. Árpád Zempléni: Turanian songs. Legendary and historical herosongs. Budapest—New York, 1916.

²³ Domokos Péter: A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása. Budapest, 1985.

amely ellen iskolánk, a sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium már évek óta harcol a maga nevelési eszközeivel.

A „Kazinczy-osztály” címért meghirdetett versenymozgalomról van szó. A cím elnyerésének feltételeit az Édes Anyanyelvünk folyóirat 1983. évi 3. száma már közölte. E publikálásnak, de főként az 1985-ben Sátoraljaújhelyen megalakult Kazinczy Ferenc Társaság propagálásának köszönhetően több középiskola csatlakozott e mozgalomhoz. A versenyben a magyar nyelv és irodalom magas tantárgyi átlagával, különféle nyelvművelő tevékenységekkel lehet pontot szerezni, és a durva, trágár szóhasználatnál pontot veszíteni.

Régóta foglalkoztat, miért terjed annyira a trágár beszéd, mennyire tudatos ez a szóhasználat. Egy kérdőív segítségével szerettem volna e kérdésekre választ kapni, és — a kérdőív kitöltésével — egyben szembesíteni is a csúnyán beszélő embert önmagával. Megtorpantani legalább egy pillanatra a nyelvhasználatnak egyre mélyebbre süllyedő folyamatában. Ezért adtam címet is a kérdőívnek: Mi van a szívünkön? — utalásképpen az alcímként idézett szólásra: „Ami a szívemen, az a számon”. Meri-e vállalni a csúnyaszájú ember, hogy mindaz a rondaság, amit kiejt a száján, a szívében terem meg?

Az világos volt, hogy a kérdőív nem lehet hosszú, mert akkor egyrészt nem töltik ki, másrészt a kérdőív pusztá látványa is durvaságot, káromkodást vált ki abból, aki kézbe veszi. A kérdések megfogalmazásával is gondom volt, és utólag néhányukat nem is tartom szerencsésnek. Az összesítéskor derült ki, hogy jobb lett volna a tagadó kérdésformát elkerülni, mert a válaszadót megzavarta. (Pl. „Nem zavarja-e, ha gyermekei így beszélnek?”; „Lehetetlennek tartja-e, hogy leszokjon az ilyen szóhasználatról?”) Volt olyan megkérdezett, aki oda is írta: hülye kérdés. Menet közben kollégáim tanácsára finomítottuk a megkérdezettekre vonatkozó adatkérést. A kérdőív sokszorosításában, terjesztésében segítséget nyújtott iskolám igazgatónője, Rozgonyi Jánosné, Kovács Ferencné szakfelügyelő, a megyei TIT miskolci szervezete és a Kazinczy Ferenc Társaság tagjai: pedagógusok, lelkesek; valamint a határőrparancsnokság, üzemek és egészségügyi intézmények vezetői és dolgozói. Az adatok összeállításában a Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola hallgatói vettek részt Kovács Dániel irányításával.

A kérdőív két változatban készült: diákok és felnőttek számára (az utóbbi értelemszerűen magázó megfogalmazásban).

A kérdőív kérdései:

Nemed:

Korod:

Foglalkozásod:

Mi van a szívünkön?

(Ami a szívemen, az a számon!)

Használ-e trágár szavakat? igen — nem (a megfelelő szót húzd alá!)

Mikor használod ezeket a szavakat:

amikor valami miatt felindult vagy (haragodban, türelmetlenségben, meg-
lepetésedben)?

felindulás nélkül is, mert hozzátartozik mindennapi beszédedhez?

Visszatart-e az ilyen szavak használatától, hogy a másik nemből jelen van valaki?
igen — nem

ha szüleid (ill. gyermekei) jelen vannak? igen — nem

ha tanáraid (főnökei) jelen vannak? igen — nem

Nem zavar-e, ha szüleid (gyermeked) így beszélnek? igen — nem

ha tanáraid (főnökei) így beszélnek? igen — nem

Helyesled-e, hogy az irodalmi művekben, rádióban, tévében így beszélnek? igen — nem

Hol szoktál rá ezeknek a szavaknak a használatára? gyermekkorban, a szülői házban, óvodában, iskolában, egyetemen, katonaságnál, munkahelyen, baráti körben? (A megfelelőt húzd alá!)

Lehetetlennek tartod-e, hogy leszkj az ilyen szóhasználatról? igen — nem

Ha igen, mi segíthetne abban, hogy leszkj róla? Szöveges választ adj!

A diák-korosztályon belül általános iskolásokat, középiskolásokat és főiskolásokat kérdeztünk meg, a középiskolásokat lakóhely szerinti bontásban: kisvárosi (Encs, Sátoraljaújhely) és nagyvárosi (Miskolc) gimnazistákat, szak- középiskolásokat és szakmunkástanulókat.

A felnőttekhez soroltam a katonákat kérdőívtípus szerint. A felnőttek körében végzett vizsgálódás társadalmi rétegek szerint történt: falusi lakosságra, kisvárosi üzemi munkásságra és nagyvárosi munkásrétegre, továbbá egészségügyi dolgozókra terjedt ki.

A megkérdezettek viszonylag jóindulatúan fogadták a kérdéseket: a kiküldött 1200 kérdőívből 1070-et küldtek vissza kitöltve (89%-ot), és ezek közül mindössze 32,8% nem tartalmazott szöveges választ.

A nyert kép visszataszítóan homogén: az ált. iskolások 93%-a, a kisvárosi középiskolásoknak 87%-a, a miskolciaknak 93,8%-a, a vidéki felnőtteknek 95, a katonáknak 96, a főiskolásoknak 95, a miskolci felnőtteknek 97%-a beszél trágár szavakkal! A vidéki középiskolások által nyújtott kép adhatna némi vigaszt, de lehet, hogy csak az őszinteség volt kisebb.

Elgondolkoztató viszont, hogy milyen kevesen vállalják azt a léptenyomon tapasztalható tényt, hogy a trágár szavak a mai embernek alapszókincséhez tartoznak, felindulás nélkül is használja őket. 1070 ember közül 36! (3%) húzta alá, hogy felidulás nélkül is durván beszél. Saját beszédük megítélésében a szépítő szándék más módon is megnyilvánult: egy 33 éves lakatos kijavította a kérdést: „Használ Ön trágár szavakat?” így: „Használ Ön *c s ú n y a* szavakat?” Többen, főként főiskolások szükségét érzik odaírni az igenlő válasz mellé: „Csak nagyon-nagyon ritkán.” Van, aki nemmel válaszol az első kérdésre, s aztán mégis aláhúzza a „felindulásból” választ. Az ilyen válaszadókat természetesen az igenlők közé számítottam.

A másik nem jelenléte legkevésbé az egészségügyi dolgozókat zavarja (44%-ukat); őket a főnök jelenléte sem. A katonáknál a legmagasabb azoknak a száma, akiket visszatart a durva szóhasználatától a másik nem (valószínűleg azért, mert nincs a környezetükben nő). Viszont meglepően sok a nő azok között a felnőttek között, akik zavartalanul beszélnek a másik nem jelenlétében „csúnyán”. Jellemző distinkció és középiskolás lányaink számára megszívlelendő volna egy harmadikos gimnazista fiú megjegyzése ehhez a kérdéshez: „attól függ, kicsoda”.

A szülők jelenléte kevésbé feszélyező a gyermekek számára, mint a tanároké: 79%, 84%, 87%. A felnőttek számára a gyermek jelenléte a legerősebb fegyelmező erő: 73%. (Bár így volna!) A miskolci felnőttek életkorából következik, hogy talán még nincs is gyermekük. Mindenesetre sokan nem válaszoltak erre a kérdésre, így tehát itt nincs értékelhető adatunk.

Az általános iskolásokat a tanár jelenléte kevésbé tartja vissza, mint a középiskolásokat. Leginkább a főiskolások respektálják tanáraikat.

	általános iskolások	középiskolások		főiskolások
		vidékiek	miskolciak	
Használ-e trágár szavakat? igen	93%	87%	93,8%	95%
nem	7%	13%	6,2%	5%
Felindulásból	91%	97%	97%	96%
Felindulás nélkül is	2 fő	5 fő	6 fő	4 fő
Visszatartja-e a másik nem jelenléte?	72%	87%	70%	69%
a szülő, ill. gyermek jelenléte	79%	84%	87%	87%
a tanár, ill. főnök jelenléte	79%	85%	83%	97%
Zavarja, ha csúnyán beszél szülő, ill. gyermek?	78,4%	79%	80%	91%
tanár, ill. főnök	91%	87%	81%	94%
Nem helyesli a tömegkommunikáció durvaságát	98%	97%	83%	91%
Családban szokott rá	18%	2%	5%	—
óvodában	18%	4%	16%	2,5%
iskolában	37%	48%	33,5%	47%
katonaságnál	—	KISZ-táborban 7%	—	—
munkahelyen	—	—	szakmunkás- tanulók 12%	—
baráti körben	27%	42%	41%	47%
Lehetségesnek tartja, hogy leszokják róla:	85%	96%	79%	88%
önfegyelemmel	27%	38%	36%	25%
környezetváltozással	48%	52%	50%	22%
egyéb külső tényező megváltozásával	25%	11%	10%	51%

katonák	göncruszakaiak	Felnőttek		egészségügyiek	Szakközépiskolai levelezősök
		Sátoraljaújhelyi BLZETT	miskolci üzemek		
96%	94%	95%	97%	95%	92%
4%	6%	5%	3%	5%	8%
98%	98%	98%	95%	93%	100%
2 fő	1 fő	5 fő	7 fő	4 fő	—
84%	63%	59%	49%	56%	75%
—	72%	73%	nincs adat	66%	80%
81%	69%	58%	70%	60%	68%
—	85%	80%	nincs adat	80%	84%
75%	77%	72%	70%	69%	72%
89%	88%	85%	82%	80%	90%
2%	5%	7%	12%	2%	—
1%	—	—	—	3%	1%
13%	15%	8%	8%	25%	18%
46%	a férfiak 28%	a férfiak 37%-a	2%	—	—
42%	58%	62%	61%	45%	60%
19%	22%	13%	17%	25%	21%
89%	86%	85%	79%	73%	92%
1 fő	14%	1%	25%	30%	30%
54%	24%	35%	30%	0,09%	35%
45%	76%	42%	45%	68%	35%

Megjegyzés: a trágár beszédéről való leszokásnak egyesek több feltételét is megjelölték, a fenti %-os arányok ezért meghaladják a 100%-ot.

Valamivel jobban zavar diákokat és felnőttet, ha szülője, illetve gyermeke beszél trágár szavakkal. Gyakori a szöveges tiltakozás: „Az én szüleim nem beszélnek így”; „Az én gyermekem nem beszél így.” Tiltakozás hangzik fel a kisiskolások részéről a tanárok beszédével kapcsolatban is: „Ők nem beszélnek csúnya szavakkal.” Sőt: „Még csak az kellene, hogy ők is így beszéljenek.”

Elszomorító a következő összehasonlítás: a miskolci szakmunkásképzős fiúk 84%-át nem botránkoztatná meg a tanár szájából felhangzó ocsmány-ság! A többi középiskolás 81 illetve 87%-a megbotránkozna rajta.

A főnök, a feljebbvaló káromkodása a katonák, illetve a dolgozó felnőttek kb. 70%-át zavarja. (Részletes adatokat l. a statisztikai összesítő lapon.)

Az irodalom és a tévé, rádió szabadszájúságának megítélése a legeggyértelműbben elítélő: ált. iskolásoknál 98%-ban, vidéki középiskolásoknál 97%-ban, a miskolci diákoknál 83, a főiskolásoknál 91, a katonáknál 89, a felnőtteknél 85%-ban. A főiskolásokat kivéve, akik a tanárok feltételezett rút beszédét ennél súlyosabban ítélnék el, ez az érték minden korcsoportban a legmagasabb! A tömegkommunikáció gyakran hivatkozik a tömegek ízlésére, ezeknek ún. rétegműsorokkal való kiszolgálására. Talán ez a szerény adalék is útbaigazító lehetne a műsorszövegek szóhasználatára nézve tömegműsorban és rétegműsorban egyaránt.

Árnyaltabb, szövegesen megfogalmazott véleményekkel itt is találkozunk: két általános iskolás odaírja: „attól függ”; „van, amikor elkerülhetetlen”; „Bizonyos műfajokban hazugság volna megmásítani”. Egy középiskolás vélemény: „Ezért beszélnek így a fiatalok is!”

A következő kérdés azt firtatta, hol, mikor szokott rá a megkérdezett a trágár beszédre. Itt két jelenség szembeszökő:

1. A rászokás helyeként általában azt jelölik meg, ahol éppen vannak: az iskolások az iskolát, a katonák a katonaságot, a dolgozók a munkahelyet. Ehhez hasonló magasabb értékek csak a „baráti körnél” szerepelnek.

2. Akik a családot jelölték meg a rászokás helyeként, azokat természetesen nem zavarja a szülők jelenléte és trágár beszéde, de többnyire a másneműeké sem. Ők felindulás nélkül is így beszélnek, ők helyeslik, hogy a művészi alkotások obszcének, s az utolsó kérdésre („Lehetetlennek tartja-e, hogy leszokjon...”) azt válaszolják, hogy igen. Őket neveztem el a magam számára „öntudatos trágár”-nak. Az általános iskolások között csak egyetlen kisdíák ilyen (a leszokásról azt írja: teljesen lehetetlen); a vidéki középiskolások 1,3%-a, a miskolciaknak 0,9%-a tartozik ebbe a csoportba. A főiskolások közt nincs, a katonák közt sem, a felnőtteknek azonban 4,7%-a ilyen és többségükben nők! (A nők kedvezőtlen aránya más válaszcsoportnál is kiderül.)

A kérdőívben megjelöltekén kívül egyéb helyeket és alkalmakat is odaírtak a válaszadók. A középiskolások 4%-a a KISZ-tábort jelölte meg, mint olyan színhelyt, ahol rászokott a durva beszédre. (KISZ-vezetők figyelmébe ajánlom!) Egy egészségügyi dolgozó pedig korunk jellemző gazdasági-pénzügyi tünetcsoportjára mutatott rá, amikor ezt írta: „Építkezéskor”.

Az összes megkérdezettnek 16%-a tartja lehetetlennek, hogy leszokjon a trágár beszédéről, ezeknek több mint a fele nő! Néhányan „érvekkel” is alátámasztják: „Szerintem semmi hátránya sincs annak, hogy valaki trágárul beszél a barátai előtt” (miskolci középiskolás); „Be kellene vezetni a köznyelvbe, akkor nem okozna megbotránkozás t. Sokkal egyszerűbb másoknak rászokni, mint nekünk, káromkodóknak leszokni róla” (27 éves miskolci autószerelő); „Ez az emberrel vele született hiba, kár ellene hadakozni”; „Ezek a

szavak az emberi fejlődés során épültek be a nyelvekbe, ezért a szóhasználatból kitörölhetetlenek”; „A düh legegyszerűbb levezetési eszköze ez marad, a nyugalom pedig elérhetetlen” (III. o. gimnazista fiúk Sátoraljaújhelyről).

Tipikusan egészségügyi érvekkel áll elő két ápolónő: „Jobb a trágár beszéd, mint az infarktus”; „Inkább a-káromkodás, mint a Seduxen.”

Az érvekben van ugyan igazságtartalom, de itt jórészt az önfelmentést szolgálják.

A felmérés legérdekesebb, legváltozatosabb része az utolsó válaszcsoporthoz erre a kérdésre: Mi segíthetne abban, hogy leszokj az ilyen szóhasználatról? A válaszok típusokba sorolhatóak:

1. A z ö n f e g y e l e m, az akaratérő szerepét említik sokan, de változó értékekben az egyes kor- és foglalkozáscsoportban: az ált. iskolások 27%-a, a középiskolások 31%-a, a főiskolások 25%-a, a katonaság 1 fő (!), göncruszkai lakosok 14%, a Mezőgazdasági Szakközépiskola Levelező Tagozata, Sátoraljaújhely (18–42 éves, vegyes foglalkozású felnőttek) 30%-a, ugyanakkor sátoraljaújhelyi ELZETT-Certa gyár dolgozói 1% (!), miskolci nagyüzemi dolgozók 25%-a, egészségügyi dolgozók 30%-a. Úgy tűnik, az iskolázottsággal egyenes arányban nő azoknak a száma, akik felismerik az önfegyelem jelentőségét.

2. Az önfegyelmet választók számánál azonban így is minden életkori és foglalkozási csoportban nagyobb azoknak a száma, akik a m e g v á l t o z o t t k ö r n y e z e t t ő l várják beszédük tisztulását: ált. iskolások: 48%, középiskolások: 52%, főiskolások 22% (egyedül itt kevesebb a környezetváltozás százaléka az önuralomnál, azaz ez a legtudatosabb csoport), katonák: 54% (és valamennyien úgy fogalmazzák meg: majd ha leszerelek), felnőttek: 24, 39, 30%. Az egészségügyieknek nem tűnik fel környezetük deformáló hatása: 0,09%-uk említi a nyelvi változás feltételeként a környezetváltozást. Ez a válaszcsoporthoz valóban a felelősség áthárítását kísérli meg: „Ha mások nem beszélnének így, én se beszélnék”; „Bármerre megyek, mindenütt csak ilyen beszédet hallok. A felnőttek gondolkozzanak csak el ezen, és segítsenek a gyerekeknek” (kisdíjakok); „Ha a környezetemben olyan személy volna jelen, akit tisztellek, nem beszélnék így” (Ezt a középiskolást nem tartja vissza a trágár beszéd a másik nem és szülei jelenléte sem, a tanárokat pedig megkérdőjelezte.); „Ha a többiek is leszoknának róla”; „Ha többet tartózkodnék azok körében, akik előtt nem használom ezt a beszédstílust”; „Baráti köröm megszűnése lenne ez a feltétel”; „Ígényesebb környezet”; „Ne beszéljenek így társaságban és a tévében sem”. Elgondolkoztató, hogy a tizenévesek 18%-a ezen a csoporton belül megfogalmaz bizonyos büntetésigényt. Általános iskolások írják: „Ha kapnék érte egy pofont”; „Ha jól megvernének érte”; „Ha 10 Ft-ot kellene fizetnem minden csúnya szó után”. Középiskolások: „Ha rámszólnának”; „Ha a nevelők is komolyabban vennék”; „Ha a szülők jobban odafigyelnének”; „Ha volna egy barátom, aki mindig rám szólna”. Vigasztaló, hogy két diák ezt írta: „Ha többet lehetnék a szüleimmel.”

3. K ü l s ő k ö r ű l m é n y e k m e g v á l t o z á s á t ő l remélik a többiek, hogy majd leszoknak a trágár szóhasználatról. Ezt az általános iskolások így fogalmazzák meg: „Ha mások nem bosszantanának fel.” 25%-uk ebbe a csoportba tartozik. A középiskolások 11%-a szintén ezt a feltételt választja, és hasonlóan fogalmaz: „Ha nem idegesítenének”; „Ha nem hazudnának a szemembe”; „Ha igazam van, nem vitatkoznának velem”. Az életkoruk megfelelő növekvő önérték szólal meg egy 17 éves autószerelő fiú válaszából: „... az ifjúság megértése, emberszámba vevése, a felvételin a tanulók

jobb megválasztása”. Jellemző ez a válasz is: „Amíg az ember a másik előtt nagyobbna akar látszani, nem fog leszokni erről a beszédről.” Íme, az eltorzult emberi és nyelvi értékrend!

A főiskolások a „szívnvonalas művek olvasásától”, a tömegkommunikációs eszközök tiszta beszédétől várják a segítséget.

A katonák külső körülményként a következőket nevezik meg: „Majd a családi élet leszoktat róla”; „Ha nem idegesít senki”; „Ha nem lesz fogdába zárva . . . ” (itt egy tulajdonnév következik, valószínűleg a válaszdó barátjának a neve); „majd a tanulás”; „a műveltség”. Négyen pedig úgy vélik: „az állam” változtathat ezen. Bővebb kifejtése nincs ennek a választípusnak.

A felnőtt lakosság vár a legtöbbet a külső, főként a munkakörülmények változásától: a göncruszkaiak 76%-ban, a sátoraljaújhelyi ELZETT dolgozói 42%-ban, az egészségügyi dolgozók 68%-ban, a miskolci üzemi dolgozók 45%-ban. E vélemények többsége hasonlít egymáshoz: legyen jó a munkahelyi légkör, legyen jobb a munkaszervezés, ésszerű érdekeltségi rendszer, a munkahelyi problémák kiküszöbölése, nyugodt munkavégzés, megfelelő anyagellátás stb. Túllép a munkahelyi problémákon a következő választípus, de még mindig a „külső körülmények” válaszcsoporton belül. Ők már általánosságban fogalmaznak, társadalmi és magánéleti gondokra, jelenségekre hivatkoznak: „Jó baráti, családi, munkahelyi légkör, kulturált magatartás”; „Ha annyi tiszteletet kapnék másoktól, mint amennyit én is adok másoknak”; „Rendezett családi élet”; „Az anyáknak ne kellene dolgozni, hogy ne kerüljenek felindult helyzetbe, nyugodt körülmények közt láthassák el a családjukat”. (A külső körülményekre támaszkodó válaszdók 18%-a ezt jelöli meg, s nemcsak nők!)

A fenti válaszok talán inkább már szociológiai feldolgozást igényelnének, túlmutatnak a nyelvi vizsgálódás körén. Jellemző rájuk, hogy a trágár szóhasználatot újból visszacsatolják a felindult lelkiállapothoz, holott tudjuk: a mai magyar szóhasználatra, sajnos, a felindultság nélküli trágárkodás a jellemző. Ebben a válaszcsoportban találhatók egyébként a legszélsőségesebb megnyilvánulások. Következzék válogatás ezekből: „Elsősorban az ifjúságot kellene leszoktatni róla” (felnőtt írja persze); „Ha majd bomba nők vesznek körül, akkor talán leszokok”; „Jó csávók legyenek a haverok, szeressék a pályinkát és a bagót, akkor majd”; „Mindenki így beszéljen, és ezeket a kifejezéseket megunjam”. Akad olcsó humorizálás is: „Ha megnémulnék”; „Ha nőtlen lennék”; „Az anyósom és a fia mellett sose fogok leszokni.”

Hárman is ajánlják: be kellene vezetni helyettesítő kifejezéseket, pl. *a teremburáját, a lóf . . . helyett: kankalin*. Ki tudja, miért írja válasz helyett erre a kérdésre négy fő ezt az önérzetesnek szánt mondatot: „Nem vagyok én hívó!” Vajon jehovistát értenek rajta, mint az észak-keleti nyelvjárásban ez gyakori? Vagy bármely más vallás elkötelezettjét, akiről feltételezik, hogy kerüli a trágár és a durva szavakat? Őket látszik igazolni az a göncruszkai lakos, aki a nemének megjelöléséhez ezt írta: „egy keresztyén férfi” és erre a kérdésre, „haszná-e Ön trágár szavakat”, a válasza így hangzott: soha. Ő írta a kérdőív aljára: „Köszönjük a felmérést. Bár ha tisztulna tőle a magyar nyelv!”

Bárha!

Katona Rezsőné

A talalós kérdés egyik típusa

1. Az elemzés célja. Ősi eredetű és ma is élő, értékes népköltészeti műfaj a talalós kérdés. Száma több tízezer lehet. Ez a régen zömében lakodalmi szertartás részeként ismert nyelvi játék ma elsősorban a gyerekek szórakoztatását, meggondolkodtatását szolgálja. A kisiskolások ilyen tréfás feladványokat tankönyvekben olvasnak, felnőttektől kapnak, egymást ugratják vele. A kérdésfeltevők — ha a válasz késik vagy rossz — jobbra meglegednek azzal, hogy a helyes feleletet ők maguk adják meg a talány minden tartalmi vagy formai magyarázata nélkül. Márpedig mivel a talalós kérdés tartalmi, logikai, nyelvi meglepetésre épül, ezért autentikus megfejtéséhez is ilyen jellegű ismeretekre van szükség.

Terjedelmi okok miatt nem foglalkozom a talalós kérdések logikai szerkezetének vizsgálatával, mégis mivel ennek nyelvi vetülete is van, közvetve említenem kell. Eltekinetek a néprajzi megközelítéstől is, tehát nem céloim tanulmányozni a talalóskérdés-repertoár rituális szerepét, keletkezésének törvényszerűségeit, továbbhagyományozásának vagy feledésbe merülésének dinamikáját. De a struktúravizsgálat kapcsán, amely a szerkezeti sajátosságok feltárásával lehetőséget ad az eredeti, vagyis népi és műtalányok elkülönítésére, folklorisztikai területet is érintek, mivel azt igyekszem megállapítani, hogy az írók, költők hogyan és mennyire ismerik fel a jellegzetes talalóskérdés-modellt, és vajon követik-e a népköltészeti formát.

Végül is arra vállalkozom, hogy lingvisztikai alapon vizsgáljam a talalósokat: nyelvi kritériumok alapján keressem ennek a jellegzetesen nyelvspecifikus folklór műfajnak a szemantikai, szintaktikai, modalitást érintő jegyeit. A magyar talalóskérdés-kínés óriási anyagából a Szó, fon, nem takács. Mi az? című talalóskérdés-gyűjteménybe Varga Ferencné csupán 616-ot válogatott össze a gyerekeknek. Elemzésemhez mégis azért használok föl ezt a kötetet, mert a 6—10 éves gyerekek számára jelenleg ez a legjobbnak tartott válogatás, és ugyanakkor ez a töredék-anyag is alkalmas az archívumba történő gyűjtés befejezése előtt is bizonyos nyelvészeti megfigyelésre. Minden szempontból helytálló megállapítások természetesen csak a teljes talalóskérdés-készlet ismeretében tehetők, de azért a műfajra általában jellemző nyelvi megformáltság kiolvasható kevesebb számú adatból is.

Azért tartom szükségesnek a talalós kérdések elemzését, mert bár a folkloristák foglalkoztak vele, de Voigt Vilmos így summázta eddigi eredményeit: „A magyar folklór talalós kutatástörténete meglehetősen egyszerűen elmondható: szakavatott módon sohasem foglalkoztak ezzel a műfajjal” (A magyar népköltészet, 184). A nyelvészek pedig nem elemezték őket, csak a gyűjtésükig jutottak el (lásd pl. a Nyr. első tíz évfolyamában). Különbö is lényeges eltérés mutatkozik a néprajzi és a nyelvészeti megközelítés között, ugyanis a néprajzi és nyelvi struktúrák nem esnek egybe. Szerkezeti szempontból a következő talalós két variánsának azonos a folklorisztikai modellje, de eltér szintaktikai szempontból modalitás terén:

Mi az, reggel négy lábú,
délben kétfő lábú, este három lábú?

(Kresz Mária, 3)

Reggel négy lábon mászik, / délben két lábon jár,
este meg / három botorkál... (336).

Szemléletesen mutatja a néprajz és nyelvészet kategóriái közötti eltérést a következő találós kérdés is:

140. Zöld, de nem bokr, / vörös, de nem alma,
farka van, de nem egér. / Mi az?

(Hónapos retek)

Nyelvi szempontból a *de* kötőszó és a *nem* tagadószó kitétele ellentétet eredményez; a folklorista azonban mégsem sorolhatja ezt a találóst az ellentétet tartalmazók közé, mert a *de nem* szókapcsolat a leíró részekhez asszociálható dolgok közül soronként csak egyet-egyet rekeszt ki, de nem eredményez szembenállást.

A néprajzos variánsnak minősíti a következő találós kérdéseket a rokon értelmű szavak cseréje, illetőleg a *megyen, megy* változat miatt:

78. Hídon megyen, nem dobog, / vízen megyen nem locsog,
nádon megyen, nem ropog, / sáron megyen, nem pocso. (Árnyék)
Vízen megy, nem csobog, / Nádon megy, nem zörög.

Mi az? (Árnyék) (Mándoki, 18.)

De az már csak a nyelvészt érdekli, hogy a *megyen* alak népiesebb, a hagyományt hívebben őrző igealak, mint a köznyelvi *megy*, azonkívül az újabb lejegyzés kevésbé zenei a rímtelen sorvégek miatt.

2. A találós kérdés

2.1. A találós kérdés fogalma. „A találós kérdés egyike a ... nem kielégítően meghatározott műfajoknak ... Eddig ... egyetlen folkloristának sem sikerült a találós kérdést konkrét és specifikus terminusokkal meghatározni” (Georges – Dundes, 250), noha a definíálással sokszor és sokan próbálkoztak. Én magam csak a körülírására vállalkozom.

A találós kérdés csavaros észjárásról tanúskodó, hangulatot teremtő, ma is élő szellemi játék: szóbeli rejtvény, amely zárt, sztereotip szerkezetű (rejtvény + megfejtés), beszédmű értékű szövegegesz, általában állandó jellegű szókapcsolat. Mint frazeológiai egység a szerepét a tartalom és a forma egymásra hatásával éri el. Tartalmi jellegzetessége: egy tárgyat (jelenséget) körülírással mutat be a rejtvényrész, amelyben rejtett módon, utalásszerűen benne található a megfejtés: a válasz is.

Tömörség jellemző a találós kérdésre, mivel a többnyire egy mondatos rejtvény forma egyrészt a nyelvi kifejezőeszközök, másrészt a valóságelemek sűrítéséről tanúskodik.

Sajátos logikai felépítettség jellemző a nem rákérdező, hanem a leíró részt tartalmazó találós kérdésekre, mert bennük valami egyes, egyedi általánossá vántéve:

102. Ágadzik, bogadzik, / mégse leveledzik. / Mi az?

(Folyó)

Azonban ez az általánosság nem valódi, hanem á l á l t a l á n o s s á g, ugyanis nem mind patak az, ami ágadzik. Vagyis a találós kérdés csupán az általános látszatával lép föl, holott egy egyesre, egy konkrétira vonatkozik. A megfejtésben tehát le kell leplezni ezt a látszatáltalánosságot, meg kell keresni a mögötte rejlő egyest, a leíró elemek tárgyát kell kitalálni.

Bár a találós kérdés népi eredetű műfaj, de sok a költői (Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty, Arany), a műtalány is. Mint a népköltészet egyik válfajára, érvényesek rá a folklór alkotások ősi szabályszerűségei (pl. a szóbeliség miatt variánsok léte), a műalkotás jelleget pedig stilisztikai-poétikai sajátosságok (verses forma, rím, ritmus, szókép) mutatják.

Noha a találós kérdéseket a prózai műfajok között tartják számon, de sorokra tördelésük a versritmus szerint alakul. Néha természetesen csak prózaritmus mutatható ki bennük.

A találós kérdés élő voltát jelzi az, hogy állandó változáson megy át (pl. tematika, kérdéstípus szempontjából). Eredetileg a lakodalmi szertartás részét képezte, de a fonóházakban vagy más társas összejövetelen az unalom elűzésének, az ugratásnak is eszköze volt, és spontán módon is elhangozhatott tréfás hangvételű beszédben.

2.2. A találós kérdés műfajának elhatárolása szükséges más folklór műfajoktól, mert a szakirodalomban terminológiai zavar és következetlenség fedezhető fel.

A néprajz ismeri a találós mese fogalmát, de van olyan eset, amikor a találós kérdés értelmében használják, például Bánóczi József Találós mesék címmel közölte a Nytr.-ben a következő, kétségtől távolos találós kérdéseket:

Mellik tóba nincsen víz? A hintóba.

Belű fényes, kívű fekete, mégis mindig piríttják, mi az? Fazék.

(Nytr. 7: 89)

Hogyan röpül a tarka tik a pallásra? Tarkán.

Mikor lud a lud? Mikor maga van, kettő már ludak.

(Nytr. 7: 280)

Szendrey Zsigmond, aki sokat foglalkozott a magyar találósokkal, aszerint különböztette meg két csoportját: a találós mesét és a találós kérdést, hogy tartalmaz-e kérdés formát (Népi találós kérdéseink szerkezete 83). Bár ez a szembeállítás fölöttebb forrás, de az elkülönítés világos.

Mándoki László viszont a Találós kérdések Baranyából című publikációjában zavart keltően a találós mesék csoportjába sorolja a legkülönbözőbb fajtákat:

4. Mindig nyílik, sohasem virágzik. Az ajtó.

10. Egy tető alatt négy testvér lakik? Asztal.

18. Vizen megy, nem csobog, / Nádön megy, nem zörög.

Mi az? Árnyék.

99. Mi az, ami az ágyban, sohasem nyugszik? A folyóvíz.

428. Mi nedves a tűzben, s a vízben mi száraz? Viasz.

Mándoki csoportosítása más szempontból is következetlen és tisztázatlan, mert a fentebb idézett tanulmányban a fölérendelt és az alárendelt fogalom is azonos: találós kérdés (a 2. csoport neve).

Szendrey nyomán A magyar népköltészet című egyetemi jegyzetben Voigt Vilmos is hagyományosan választja el a találós meséket és találós kérdéseket, de később írt tanulmányában kijelenti, hogy ez „a megoldás elméletileg sosem volt helyeselhető, . . . gyakorlatilag sem felel meg a tényeknek. Egyrészt elvileg minden találós kérdésünk átalakítható kérdő formájúvá (leggyakrabban a végéhez illesztett „Mi az?” kérdés segítségével), másrészt ugyanaz a találós hol e zárókérdéssel együtt, hol attól függetlenül hangzik el” (Egy közösség találós kérdései 206). Ezzel az utóbbival értek egyet. A sok példából álljon itt egy bizonyításként:

351. Mindig nyílik, de sohasem virágzik.

Mi az? (Ajtó)

Mindig nyílik, sohasem virágzik. (Mándoki, 4.)

3. A találós kérdések releváns jegyei

3.1. A találós kérdés struktúrája. A népköltészet alkotói és a költők nem a maguk elképzelése szerint találhatnak ki találós kérdéseket, hanem a szóbeli hagyomány funkcióazonosságot biztosító releváns jegyei alapján. Ezek pedig a stabilitást mutató formai motívumokban jelentkeznek elsősorban. Ezért célszerű a találós kérdések vizsgálatakor a struktúra analíziséből kiindulni, feltárni a lényeges elemeket, és leírni azokat a formai és tartalmi sajátosságokat, amelyeknek jelentésük, szerepük, stílus-hatásuk van, és egyáltalán a magyar találós kérdéseket általánosságban jellemzik.

A találós kérdés két szegmentumra különíthető kompozíciós egység, amelynek sztereotip szerkezetében a rejtvény és a megfejtés egysége megbonthatatlan — csak a vizsgálódás miatt van szükség a szétválasztásukra —, hiszen a kérdés és a válasz egymásra vonatkozása nyilvánvaló és kötött, együtt ad szerkezeti és tartalmi egységet.

Hogy a találós kérdés nemcsak maga a rejtvényelem, azt néhány példán szemléltetem. Miféle logika diktálja például azt, hogy a *Ki volt az első muzsikás?* kérdésre *A szűnyog* a válasz (294.)? A fejtörő kitalálójának logikája, ugyanis ez a találós a szűnyognak nem a legjellemzőbb tulajdonságát (ti. hogy csíp) emelte ki. Sokkal ésszerűbb lett volna a feltett kérdésre *A tücsök* válasz, hiszen két találós kérdés tanúsága szerint is erről híres ez a rovar:

282. Se hárfája, se gitárja, / mégis szól a muzsikája. (Tücsök)

283. Füvek sűrűjében / barna zenész csücsül... (Tücsök)

Módszeres út tehát nem vezet a megoldáshoz, vagyis okoskodás nem segítené a hallgatót a megfejtésben. Ez a találós kérdés nem akármilyen felelettel, csak *A szűnyog* válasszal válik lezárttá, teljessé.

Hasonló a helyzet a következő esetben is. A *Négy gyereknek egy kalapja. Mi az?* (361.) találós kérdésre — számításba véve a tartalmat: ti. hogy egy nagyobb dologhoz négy kisebb elem tartozik — felelet lehet a dióhéj és a négy dióbél, vagy a koci és a kerekei, mint ahogyan ez az összefüggés meg is jelenik az ezekkel kapcsolatos fejtörőkben:

187. Fenn, fenn / palotában / négyen ülnek / egy szobában. (Dió)

518. Négy testvér szalad egymás mellett, mégse érik utol soha egymást. Mi az?

(Kocsikerekek)

Mégis *Asztal* a megfejtés. Vagyis a kérdés nem teszi nyitottá a válogatási lehetőségeket, hiszen egy konkrét találóskérdés-rejtvényhez egy megszabott válasz tartozik megfejtésként. Így értem én azt, hogy a találós kérdés szerkezete zárt. A gondolkodás logikáján belül természetesen adódhatna több értelemszerű válasz is, és valóban vannak nyitottabb vagy félig zárt formák is (pl. a *Mindig nyílik, de sohasem virágzik*-ra az *Ajtó* és *Ablak* választ is megfelelőnek szokás tartani), amikor is alternatívák állnak rendelkezésünkre, de nem abszolút módon, hanem a nyelvi tréfa világán belül.

A találós kérdés funkcionális vizsgálata arról árulkodik, hogy pragmatikus szempontból ún. másodlagos kérdések ezek, vagyis nem jellemző rájuk a kérdés jellegzetes alaphelyzete (ti. amikor a kérdező nem ismeri, viszont a válaszoló tudja a feleletet). A találósokban a válasz rögzített, ezért a rejtvény rész nem valódi kérdés, mert nem nyitott, hanem *álkérés*, hiszen csak egy meghatározott válasszal válik zárttá, ahogy ezt Hegel meghatározta: „... a rejtvény... magán- és magáértvalósága szerint megoldott” (Ästhetik. Berlin, 1955. 392). A felelet és válasz fogalmának Kiefer-féle elkülönítése (NyK. 83: 273) a következőképpen állhat a találós kérdésekre is: ha a hagyománynak megfelelő a megfejtés: válasznak tartandó, ha eltér attól: csak felelet.

A rejtvény és a megfejtés egységet képező volta ellenére is külön-külön mondatban fogalmazódik meg, ezért az a típusú találós, amelynek az utolsó szava, egyben a megoldása beleolvad a találós kérdés rejtvényyszövegébe, vagyis válaszoló rínként felel az utolsó előtti sor rímhívó szavára, csak a gyermekirodalomban ismeretes:

166. Gyümölcs vagyok, édes vagyok, / ha megértem, piros vagyok,

Télen elrejt jól a kamra, / mi is volnék, ha nem . . . (alma)

Bár ennek a találósnak a forrása sem a nép-, sem a műköltészetben nincs feltüntetve, de mivel nem mutatja a folklór eredetű találós jellegzetességét a struktúrában, ugyanúgy műköltői alkotásnak tekinthető, mint az a hét hasonló versike még (5., 29., 47., 76., 83., 89., 345.), amelyeknek szerzőjét megnevezte a szerkesztő. Ezeket kizártam a vizsgáldásból.

3.2. A rejtvény

3.2.1. A rejtvény modalitása. A találós kérdés rejtvény részének talán legszembeesőbb specifikus jegye a modalitása.

Az előbbiekből anélkül foglaltam állást, hogy a találós kérdés fogalmába tartoznak a nem kérdő formájúak is, hiszen a *Mi az?* kérdéssel könnyen kérdővé formálhatók. De még más okok is e mellett a felfogás mellett szólnak. Először is: bár a leírt forma nem érzékelteti a dallamot, a kijelentő modalitású találósokat is, ha nem is szabályos, de valamiféle kérdő, tehát mindenképp szóbeli választ indukáló hanglejtéssel ejtjük. Ha ez nem így volna, akkor például a *Vízbe esik, eltörik, / kőre csik nem törik* (48.) mondat tudomásulvételét várnánk el a hallgatótól, aki ezt szabályos kijelentő dallamvonallal nem rejtvényként értelmezné, legföljebb rímes versikének gondolná, és nem törné a fejét a megoldáson.

Másrészt a kérdő formát a szituáció vagy a kontextus feleslegessé teheti: például a hagyományos lakodalmi ceremónia részeként, kukoricafosztáskor a szinte vetélkedő-szerűen elhangzó találóskérdés-sorozatban; vagy amikor a megelőző szöveg világossá teszi, hogy beszédbeli reagálást kívánó, kijelentő hanglejtésű találóst fogunk hallani. (Pl.: „Fejtörőnek egy találós kérdést mondok. Próbáljátok megfejteni! *Ut-fut, minden házból befut.*”)

Tehát a találós kérdések esetében a nem kérdő formájúakat is kérdésként kell értelmezni, vagyis a rejtvények modalitása nem bontja találós mesére, illetve találós kérdésre a szóbeli talányokat, mert teljesen azonos a funkciójuk: játékos módon gondolkodtatva kérdezhetnek rá ugyanarra a tárgyra, jelenségre mind a kijelentő, mind a kérdő formában, mind a kettő kombinációjában:

77. Vízen megyen, nem susog, / sáron megyen, nem suhog,

eső veri, nem ázik, / fagy éri, de nem fázik. (Árnyék)

72. Mi megyen át száraz lábbal a vízen? (Árnyék)

74. Lassan megy, mégis versenyt fut a nappal. Mi az? (Árnyék)

Érdemes mégis összevetni modalitás szempontjából a Szó, fon, nem takács. Mi az? című találóskérdés-gyűjtemény rejtvény anyagát.

A rejtvény					
1 mondatos			2 mondatos		
kijelentés	kérdés	felkiáltás	felszólítás	kijelentés + <i>Mi az?</i>	kijelentés + <i>Ki az?</i>
151	254	1	2	119	2

Az egy vagy két mondatos rejtvenyű — tehát jellegzetes struktúrájú — találós kérdésekre nem jellemző a felszólítás és felkiáltás. Csak két esetben kérdez rá a feladvány személyre, ezzel szemben viszont 119-szer dologra.

A Varga Ferencé-féle gyűjtemény többi rejtvenye nem mutatja a találós kérdés sajátos szerkezetét, mert több mondatból tevődik össze, illetve modalitás szempontjából is a legkülönbözőbb variánsok lépnek föl. Az I. mellékletben erről készített összesítés azt kívánja bemutatni: a rengeteg változat tipizálhatatlan a nagyon nagyfokú szóródás miatt.

A két vagy annál több kijelentésből álló rejtvenyek sem tűnnek az adatok alapján népköltészeti termékeknek, mert 46-ból Varga Ferencé csak 8-at származtat gyűjtésből, 26 esetben ismert szerzőt nevez meg, 12 talánnyal kapcsolatban viszont nem tünteti föl a forrást, de a 8 : 26 arányból és nyelvi tényekből arra következtethetünk, hogy ezek is műköltői alkotások.

A számadatok alapján modalitás szerint a találós kérdések 3 rejtvenytípusa gyakori:

- egy egyenes kérdés
- egy kijelentés
- egy kijelentés + *Mi az?*

A népi eredetű találós kérdés lényeges jellemzője tehát: a rövidség, tömörség, hiszen az emlékezet nehezen jegyez meg szóban elhangzó 3–4 összetett mondatot. Vagyis a műköltők, amikor terjedelmes találósokat gondolnak ki, aligha vannak tekintettel pszichikai okokra és a hagyományos szerkezeti modellekre, pedig ezek a tradicionális formák nagyban segítik az alkotást, a szöveg memorizálását, folklorizálódását, hagyományozását.

Különben a műköltői, illetve valószínűsíthetően műköltői alkotásokról árulkodó leghelyesebb jelek a következők: a több mondatos bonyolult szerkezet, amely eltér a szokványos, nagy gyakoriságot mutató egy mondatos rejtvenyektől; a mondatok modalitásának sokfélesége; a nem népi szövegbe illő szóhasználat (5. *menyei repkény*, 20. *patavert szikrákat*, 344. *pagonyból virányra*); költőiségre törekvés (alliteráció: 99. *hajót hordok hátamon*); didaktikus jelleg (111., 318.). Mivel ezek a találósok éppen a sajátos jegyeket nem mutatják, nem tartottam szükségesnek velük foglalkozni.

3.2.2. Az egyenes kérdésből álló rejtvenyek. A kérdésnek nagyon sok változata lehetséges. A találós kérdésnek nevezett folklór műfaj sajátos kérdést tartalmaz, mert nem az információ bizonytalansága vagy kiegészítésének vágya szüli, hanem a kérdésre adandó válasz ismeretében az az emberi kíváncsiság, hogy egy meglepő, beugrató vagy kétértelmű kérdéssel hogyan lehet vizsgáztatni az emberi értelmet. E miatt a szándék miatt sorolja Kiefer a kérdésattitűdök szerint a találóst a didaktikai kérdések közé (NyK. 83: 279).

Pragmatikai szempontból is jellegzetes válfaja a kérdéseknek a találós, mert a beszélő már ismert dolgot formál kérdéssé, vagyis a szokványos kérdésekkel szemben — ahol a kérdés mindig megelőzi a megismerést —, itt a tények tudása létezik előbb. Így két beszédhelyzet lehetséges csak: az egyik esetben a beszélő tudja a választ, és azt gondolja, hogy a hallgató nem ismeri azt; máskor a beszélő és a hallgató is ismeri a választ, de például a lakodalmi rítus kedvéért mégis elhangzik. A beszélőnek ebből a helyzetéből adódik az, hogy a kérdéshez felszólító mozzanat is társul, amely felelet adására készíti a hallgatót.

Ha a felszólító jelleg burkoltan jelentkezik, egyenes kérdés fogalmazódik, ha pedig nyíltan mutatkozik meg: függő kérdés keletkezik. A találós kérdések esetében, amelyek feladvány és nem feladat jellegűek, sokkal gyakoribb az előző típus. Jól érzékeltetik ezt a számadatok: a vizsgált találóskérdés-gyűjtemény

616 adatában 398 egyenes kérdés található, függő kérdés csak 9 (91., 108., 111., 173., 193., 196., 447., 609., 610.), ahol hétszer a *mond meg (mondjátok meg)*, kétszer pedig a *találd ki (találd el)* beszédre, gondolkodásra sarkalló állítmány szerepel. Egyetlen kivételt nem tekintve (609. Mond meg: öt cseh (öccse), öt török, öt görög, hány ember?) a függő kérdést tartalmazó mondat a deskriptív résztől elkülönül:

193. Van egy virág, jól ismerem, / szúrós tövis között terem.

Hajnalpiros a levele, / mondjátok meg, mi a neve! (Rózsa)

A találóskérdés-kötet anyagában szereplő 398 egyenes kérdésből 254 tartozik az egy mondatos rejtvények közé. Ezeket fogom közelebbről megvizsgálni.

A gyűjteményben csak egyetlen eldöntendő kérdés olvasható:

217. Lehet-e egy lovon hét patkó?

Ez ún. 'igen / nem' kérdés, mert egy feltevés megerősítését vagy elutasítását kívánja. Egy szintaktikai tényező: az -e kérdőszócska formálja kérdővé. Az állítmánya főhangsúlyos, és ezért egyenes szórendű a mondat.

Összesen két találós tartozik a kérdő mondatok egy sajátos fajtájába: a választó kérdő mondatok közé:

231. A fehér bárányok esznek-e többet, vagy a feketék?

264. Lejtőn fölfelé vagy lefelé fut könnyebben a nyúl?

Ez a két kérdés alternatív jellegű, hiszen kétféle választási lehetőséget nyújt. Az utóbbit csak a jellegzetes hanglejtés különíti el a kijelentéstől; az előbbit még egy lexikológiai elem is kérdővé teszi: az -e kérdőszó, amely a hangsúlytalan állítmányhoz tapadva szerepel. Ez a két választó kérdés szó szerint veendő, így ésszerű magyarázatot kell rá adni.

A találóskérdés-gyűjtemény 251 kiegészítendő kérdése minden esetben szintaktikai tényezővel jelölt: kérdő névmással vagy kérdő határozószóval. Nem véletlen tehát Mándoki László módszere, aki a Találós kérdések Baranyából című gyűjteményében e lexikológiai elemek abc rendje szerint csoportosítja adatait. Ez a felosztás azonban elemzés nélkül teljesen formális marad, hiszen nem tűnik ki, hogy ugyanaz a kérdőszó más-más szerepű is lehet. Például a *mit?* kérdés konkrét tartalmú ígéhez kapcsolódva accusativusra kérdez rá (524. Mit vesz az ember legtöbbet a piacon?), míg általános jelentésű ígével együtt cselekvésre (59. Mit csinálnak a lekvárosiak, mikor az eső esik?).

A kiegészítendő kérdés a közlemény egyik elemére vonatkozó információhiányt vagy bizonytalanságot kívánja megszüntetni. A szakirodalomban a kiegészítendő kérdések többféle felosztása ismert: a Ladányi Péter által ismertetett Reichenbach-féle osztályozás argumentum és funkció kérdéséről beszél (NyK. 64: 200), Szende Tamás mód-, okmegjelölő és kibővítendő kérdéseket különít el (Nyr. 98: 335), Kiefer Ferenc pedig a kiegészítendő kérdés mellett bevezeti a nyitott kérdés fogalmát is (NyK. 83: 275–6).

Véleményem szerint e csoportosítások bármelyikének átvétele nem vinne közelebb a találós kérdés problematikájának magyarázatához. Jellemzőbbnek gondolom a kérdőszók előfordulásának gyakoriságát, ezért ezt táblázatban is kimutattam. De mint a II. melléklet összesítése jelzi, nagyon nagy szóródást mutatnak ebből a szempontból a kiegészítendő kérdések, és modellálni csak a sűrűn előforduló típusokat érdemes.

3.2.2.1. A vizsgált találóskérdés-kötet legjellemzőbb kérdése: *melyik?*, és ez többnyire jelzői szerepű mondatrészként szerepel:

277. Melyik disznó nem volt soha malac?

298. Melyik ollót nem viszik soha köszörűshöz?

Ez a kérdésfajta tovább is bontható aszerint, hogy milyen sajátos lexikológiai, grammatikai elem fordul elő benne:

tagadás: <i>sose, soha, nem, nincs(en)</i>	18,
felsőfokú melléknév vagy számnév	15,
középfokú melléknév vagy számnév	4,
tipizálhatóan jellemző elem nincs	28 találós kérdésben.

A tagadó formulák általában a korlátozó, kirekesztő értelmet segítik érvényesülni:

330. Melyik vízben nincsen homok?

429. Melyik hordóba nem lehet bort tölteni?

Releváns, nem variálható elemei a következő meghatározott struktúrát alkotják:

melyik? + jelzett szó + tagadószó vagy tagadó ige

A felsőfokú melléknévet vagy számnévet tartalmazó kérdések a tulajdonság nyomósított kifejezésével sarkítják a jelentéstartalmat:

31. Melyik három ember a *legvénebb* a földön?

211. Melyik hónapban botlik a ló *legkevesebbet*?

A középfokú alakot használó találósok a viszonyítást nem hasonlító határozóval vagy hasonlító mellékmondattal fejezik ki, hanem a fokozott melléknév és a fokozott számnév mellett is két választási lehetőség szembesül:

18. Melyik *szükségesebb*: a nap vagy a hold?

484. Melyik *idősebb*, a kovács vagy a kalapács?

225. Az ökörnek melyik felén van *több szőr*?

527. Két asszony közül melyik beszél *többet*?

3.2.2.2. A *mi?* kérdő névmással induló 32 találóssal szemben csak kettő (85.) nem helyezte hangsúlyos helyre a kérdőszót, mivel mellékmondattal indított:

616. Ha egy véka búza harminc garas, *mi* az ára egy háromgarasos cipónak?

A *mi?* kérdő névmást tartalmazó 34 találós kérdés a mondatstruktúrából ítélve az alanyra kérdez rá:

mi? + állítmány + tárgy és/vagy határozó

207. Mi cifrázta ki a tarka macskát?

68. Mi van az üres kancsóban?

434. Mi hordja hátán a fülét?

A modell stabil elemei így is alakulhatnak:

mi + állítmány + mellékmondat

58. Mi nem lesz vizesebb, *ha vízbe esik*?

546. Mi van akkor, *ha a burkus király a hóba lép*?

A szerkezet relevanciáját láthatjuk a következő két találós esetében:

72. Mi megyen át száraz lábbal a vízben?

341. Mi megy át a vízben árnyék nélkül?

Ez a kérdéstípus jó példa arra, hogy az a formális módszer, amely a kérdést kezdő szavak szerint csoportosítja, helytelen, hiszen 4 találós nem alanyra, hanem határozós viszonyra kérdez:

115. *Mi nélkül* nem lehet el az erdő? }
 531. *Mi nélkül* nem lehet örölni? } *nélkül* névutóval,
 533. *Mi nélkül* nem lehet szántani? }
 169. *Mi után* érik az alma? *után* névutóval.

Az 545. találós viszont az állítmányra a *mi történik?* kérdéssel utal: *Mi történik* akkor, ha a néger a Vörös-tengerben fürdik?

A *mi a különbség?* kérdésre pedig szemantikai jellegéből adódóan nem egyetlen szó a válasz, hanem körülírás:

170. *Mi a különbség* az almafa és a szilvafa között?

Bár valószínű, hogy ebben a kérdésfajtában a struktúrának csak irreleváns eleme a melléknév, de mégis figyelemre méltó az a tény, hogy az ide tartozó 34 találós kérdésből 13-ban található ez a szófaj. Az alapfokúak jelzői funkcióban a jelentés megszorítását szolgálják, illetve a talányszerűséget fokozzák a jelentésszűkítő tartalmuk miatt:

68. *Mi van az üres* kancsóban?
 546. *Mi van akkor*, ha a *burkus* király a hóba lép?

A középfokú melléknévet tartalmazó 5 kérdés közül 4 hasonlító szerkezetben szerepel, egy pedig feltételes mellékmondatból bővül:

58. *Mi nem lesz vizesebb*, ha a vízbe esik?

A hasonlat mind a négy esetben ragos névszóval kifejezett határozóval történik, és a középfokú melléknév állítmányi szerepű. Ezek az azonos felépítettségű találós kérdések nagyfokú tömörséget mutatnak, mert csak a leglényegesebb komponensek találhatók meg bennük:

mi? + középfokú melléknévi állítmány + *-nál*, *-nél* ragos névszó

237. *Mi jobb egy disznónál?*
 320. *Mi feketébb a varjúnál?*
 535. *Mi erősebb a földnél?*
 542. *Mi édesebb a méznél*,
mi puhább a vánkosnál?

A felsőfokú melléknévek állítmányként (366. *Mi a legjobb a sütdkemencében?*) és határozóként (233. *Mi hasonlít legjobban a disznóhoz?*) fordulnak elő.

A *mi az, ami* fordulatot magába foglaló 4 találós kérdésből csak 1 igazán népi (103. *Mi az, ami ágyába soha meg nem nyugszik?*), de ez semmiképp nem jellegzetes kérdésfajta szemben a *mi az?*-zal záródó típussal.

3.2.2.3. A találóskérdés-kötet 30 *miért?*-tel fogalmazódó kérdése 28 esetben okra (55. *Miért esik az eső?* 110. *Miért folyik a patak előre és nem vissza?*), 2-szer célra kérdez rá (381. *Miért viselnek a molnárok szürke kalapot?* 385. *Miért varrják a kabáttra a gallért?*), de ez csak a válaszból válik egyértelművé, így ez a sajátság is hozzájárul a talányosság erősítéséhez.

A *miért?*-tel induló találósok szerkezeti modelljének releváns elemei a következők:

miért? + állítmány + alany (+ esetleg többi mondatrész)

57. *Miért nem eshetik az eső két nap egymás után?*
 276. *Miért nincs csizmája a rókának?*

Háromszor mellékmondatos a forma:

200. *Miért néz hátra a kutya, mikor kergetik?*

247. Miért hunyja be a kakas a szemét, *amikor kukorékol?*

550. Miért keresi az ember, *amit elvesztett?*

Egyetlen esetben helyezték csupán hangsúlytalan helyre a kérdőszót:

219. Tarka lótól *miért* nem vesznek vámot?

Ebben a típusban mindenképpen ismert a predikátum és az alany, de az ok-, illetőleg célhatározó helye „üres”, így válik nyitottá a kérdés. Sajátos szemantikai szerepe van mégis az igei elemnek — mert noha a találós kérdések állandósult szókapcsolatok —, az esetek többségében a tartalom módosulása nélkül fölcserélhető lenne más igével:

199. Miért *viszi* a kutya szájában a prédáját (*tartja, fogja*)

238. Miért *szalad* a disznó haza a mezőről? (*fut, rohan, csörtet*)

De olyankor, amikor a találós homonimiára épül, a szinonimával történő helyettesítés éppen a kérdés talányszerűségét szüntetné meg:

269. Miért nyúl a nyúl?

3.2.2.4. Az időpontra vagy a feltételre való rákérdezés mindenkor hangsúlyos a találósokban, ezért kivétel nélkül a *mikor?* kérdőszóval indulnak ezek a kérdések. A következő mondat szerkezeti modellek a tipikusak:

mikor? + állítmány + alany

226. Mikor legnehezebb az ökör? (még: 28., 259., 261., 266.)

mikor? + állítmány + $\begin{matrix} \text{határozó} \\ \text{tárgy} \end{matrix}$ + alany

96. Mikor lehet a vízen száraz lábbal átmenni? (még: 97., 252., 255., 549.)

mikor? + állítmány + alany + $\begin{matrix} \text{tárgy} \\ \text{határozó} \end{matrix}$

245. Mikor hagyja el a kakas a tojását? (még: 382., 420.)

Nem jellemző a mellékmondatos szerkesztésmód, mert csak kettő fordult elő ilyen (390. Mikor mondják a nadrágra, hogy ló? és 419.), illetőleg olyan forma, amely az alanyt két határozó közé ékeli (530. Mikor van fejtellenül a molnár a malomban?).

Az adatok azt igazolják, hogy rövid, tömör, egyszerű szerkesztésű kérdések ezek, és az egyetlen mondategységből álló műtalálós követi is a legjellemzőbb struktúráját (405. Mikor jó a száraz kalács?).

Összesen egy kérdés meghökkentő első hallásra, amelyben az alany és a névszói állítmány ugyanaz a főnév: 259. Mikor lúd a lúd?

3.2.2.5. A helyre kérdező 18 *hol?* kérdőszóval induló találós egy kivételt nem tekinve (246. Mikor a kakas otthon sincs, másnál sincs, hol van?) kizárólag a releváns elemeket tartalmazza, ezért szerkezeti szempontból tömör:

101. Hol a legdrágább a víz?

128. Hol kaszálják a lucernát?

3.2.2.6. A 18 *hogyan?* (*hogy?*) kérdőszó a találósok karakterisztikus beugrató formulája: *hoggy hívják?*, *hoggy mondják?* többször visszatér (12. *Hogyan mondják* helyesen: nyugaton vagy nyugoton kél fel a nap? 206. *Hoggy hívják* a macskát magyarul?, még: 274., 338., 485.), és a kérdőszó a 297. kivételével (Három hangya *hoggy* megy végig az országúton?) hangsúlyos helyen áll, vagyis mondatkezdeten.

3.2.2.7. A 16 mondatindító *milyen?* kérdőszóhoz mindig főnév tapad, és ehhez a népi találósok közül 6 esetben a létige kapcsolódik:

114. Milyen *fa* van legtöbb az erdőben?

216. Milyen *szőr* van a legtöbb lovon? (még: 305., 349., 581., 595.)

A *milyen?* + főnév + létige sémát 7, valószínűleg műköltői találósból (532., 552., 553., 569., 580., 583., 586.) 3 követi:

552. Milyen *kő* van legtöbb a patakban?

569. Milyen *tű* van sok az olvasókönyvben?

586. Milyen *rózsán* nincsen tövis?

Ebbe a csoportba vettem be az egyetlen *micsoda?* kérdőszós találós kérdést is, mert a *milyen?*-nel helyettesíthető, ugyanis ebben az értelemben szerepel:

118. *Micsoda* fát mondanak vasnak?

3.2.2.8. A vizsgált gyűjteményben 13 *hány?* kérdőszót tartalmazó népi eredetű találós kérdés van, de meglepő módon ezek közül 4 mondatban nem főhangsúlyos helyen áll a kérdőszó (256. Két tyúk *hány* pár?, még: 604., 607., 609.), és ez is érezteti, hogy a kérdésben nem a számszerűség a lényeg. Ezt az utóbbi szerkesztést utánozzák a nem jelölt forrásúak is:

431. Egy közönséges vendégségben *hány* kanál van? (még: 328., 603.)

3.2.2.9. A találóskérdés-gyűjtemény 7 *ki?* kérdő névmásos találósa a mondat alanyára kérdez mind a népi (294. Ki volt az első muzsikás?, még: 33., 342., 526.), mind a fel nem tüntetett forrású adatában (88. Ki a leggyorsabb festő?, még: 113., 213.), szemben azzal a 2 műköltői példával, amely csak formálisan alkotta meg a kérdést az alanyra kérdező formával. Ugyanis az utóbbiakban a felelet a deskriptív elem megfejtését adja, így a kérdő mondat felszólító értékben használatos, amelyhez a 15.-ben egy dologra kérdező függő kérdés, a 195.-ben accusativus kapcsolódik.

15. Hol volt, hol nem volt,
magasan volt, zsemle volt,
sarló lett, és kifli lett,
ki mondja meg, hogy mi ez?

(Hold)

195. Bölcsőmet vad / szél cibálja,
takaróm a / hópehely.
habár kicsit / hideg dunnám,
mégis jó, hogy átölel.
A nap első / sugarától,
a hópaplan / megreped ...
Én vagyok az / első virág ...
Ki tudja a nevemet? (Hóvirág)

Ezek a műtalálósok jól mutatják, hogy nemcsak bőbeszédűségük, költői szóhasználatuk, hanem bonyolult szerkezetük miatt is *kirítnak* a népi eredetű találós kérdések egyszerű struktúrái közül.

3.2.2.10. A *mit?* kérdő névmással induló 6 találósból 2 népi (271., 524.), 4 fel nem tüntetett forrású (59., 319., 528., 539.). Leggyakrabban a *csinál* igével formálódik, és struktúrája a következő:

mit? + *csinál* + alany + ^{(a)mikor}_{ha} + mellékmondat

319. *Mit csinál* a nyúl, *amikor* a dombtetőre ér?

271. *Mit csinál* a varjú, *ha* betölti a három évet? (még: 59., 539.)

3.3. A megfejtés

3.3.1. A megfejtés fogalmi körei. A találós kérdések szemantikai elrendezése sztereotip szerkezetük második elemének: a megfejtésnek az alapján történik. Ez kérdés-felelet esetében magától értetődő, mert a „kiegészítendő kérdés és felelete a z o n o s szemantikai szinten áll” (Ladányi: NyK. 64: 198).

A Szó, fon, nem takács. Mi az? című gyűjtemény szerkesztője a rokon fogalmakra kérdező találósokat egymás után rendezte. Eljárása azonban mégis felemás, mert csak a könyv első részében érvényesül a tematikai sorrend — különösebb merev csoportosítás nélkül —, ezzel szemben a második egységben egyes műfajokat (általa fejtörőknek, szó- és számrejtvényeknek nevezettek) foglalt egy csoportba. Tartalmi szempontból nem szinkron metszet ez a kötet, ugyanis a legkülönbözőbb korok folklórgyűjtéseiből és műtalányaiból válogatott a szerkesztő kisiskolásoknak. Ezért van az, hogy az egyik legrégibbnek tartott rejtvényfajta: a szerelmi tárgyú kimaradt, és nem fordul elő benne a régen divatos bibliai témájú találós kérdés sem.

Azonban a vizsgált kötet alapján is megállapítható, hogy a találós kérdések számtalan tárgya több fogalmi körbe rendezhető:

1. a természet tárgyai, jelenségei: nap, hold, napfény, csillagok, év, hónap, nap, nyár, ősz, árnyék, tűz, víz, folyó
2. időjárás: felhő, hó, eső, harmat, jégvirág, zúzmara, ég, szivárvány, köd, levegő, szél
3. növények: fa, bokor, fű, gyom, tövis, búza, len, hagyma, torma, retek ... sok kerti növény és gyümölcs
4. állatok: kutya, macska, ló, tehén ... medve, farkas, róka, csiga, pók, bolha ... fecske, páva, gólya ...
5. az emberi test részei: száj, szem ...
6. a ház és részei: ajtó, ablak ...
7. emberi ruházat: cipő, kesztyű ...
8. emberi eledel: kenyér, túró ...
9. háztartási eszközök: szita, korsó ...
10. tisztálkodási felszerelések: fésű, szappan ...
11. mesterségek szerszámai: kalapács, halászháló ...
12. hangszerek: hegedű, cimbalom ...
13. a közlekedéssel kapcsolatos fogalmak: országút, vonat ...

A gyűjtemény szerkesztője nem véletlenül rendezte el így a találós kérdéseket, mert a legősibbek és nagy számban szereplők a természeti jelenségekkel és az időjárással kapcsolatosak. A következő két, gazdag anyagot tartalmazó tárgykör: a növények és állatok világával a régi magyarság földművelő és állattenyésztő voltára utal vissza.

Ennek a találókérdés-gyűjteménynek a fogalmi körei jórészt megfelelnek A magyarság néprajza című kötetben feltüntetetteknek (335), tehát a találósok tematikája alig változik, őrzi a hagyományos jellegzetességeket, megszilárdult formában hagyományozódik nemzedékről nemzedékre. Ugyanakkor a magyarok életkörülményeiben végbemenő változások mégis nyomot hagytak az egyes találós kérdések témáján, hiszen mindennapi életünk új tárgyai, szerszámai is feltűnnek a találósokban: pl. 418. hurkapálca, 500. töltőtoll, 520. traktor, 521. exkavátor. Vagyis a konvencionális forma új jelentéstartalommal is feltölthető. A fejlődés olyan módon is hatott, hogy a manapság kiadott találókérdés-gyűjteményekből kihagyják az elavult fogalmakra kérdezőket: pl. „Melyik a legnehezebb, bot? A robot?”, illetve nem szójátékot alkotnak vele, hanem konkrét tárgyra kérdeznek:

551. Melyik bot a legnehezebb? (Amelyikkel ütnek.)

A találósok között sok nemzetközi vándortéma is akad (ezzel Szendrey Zsigmond Találós meséink és külföldi megfelelések című közleményében alaposan foglalkozott), illetőleg új szint jelentenek a vicclapokból folklorizálódott *mi a különbség?* kezdetű újabb fejlemények.

Végül is elmondható, hogy a találós kérdések műfajának élő voltát jelzi az a tény, hogy tartalma, ha kis mértékben is, de idővel változik. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a téma nem állandó része a találós kérdésnek.

3.3.2. A megfejtés szerkezete. A találós kérdések megfejtésének a struktúrátípusai a következők:

- egyszavasak
- felsorolásszerűek
- jelzős kifejezések
- névutós szerkezetek
- tagmondatlalt felelők
- elliptikus mondatlalt válaszolók.

Ezeknek a megfejtésfajtáknak a kérdőszavak szerinti gyakoriságát a III. melléklet tartalmazza, és mint a táblázatos kimutatás jelzi, a kérdő névmások és névmási kérdő határozószók határozzák meg a várt válasz milyenségét, szerkezetét, szófaját, mondatrészi szerepét. Így érthető például, hogy a *miért?* kérdésre, amelyik alaposabb magyarázatot igényel, sok a tagmondatos válasz; a *hol?*-ra adott feleletekben viszont névutós névszók is vannak.

A találósban a kérdés – felelet szituációból adódóan a sok egyszavas válasz tisztán entrópiikus voltával betölti a hiányt, illetőleg a mondatlalt adott válaszok is elliptikusak, mert a felesleges redundanciát így kerülük el. (263. Meddig szalad be a nyúl az erdőbe? A közepéig, mert utána már kifelé szalad.)

3.4. A találós kérdések típusai a rejtvény és a megfejtés viszonya szerint.

Sem a rejtvény önmagában, sem külön a megfejtés vizsgálata nem elég a találós kérdés minden lényeges jegyének feltárásához, csak e kettő viszonya vezet rá a talány nyitjára. A találósok rejtvénykérdésének jelentése ugyanis szervesen összefügg a megfejtésben adott válasszal. A megfejtések lényeges részei a találós kérdésnek, mert a válaszban oldódik fel a kérdés keltette feszültség. Ehhez a rejtvényben arra a szóra kell ráakadni, amelyen megfordul az értelmezése, vagyis ezzel le kell leplezni — a kérdés feltevőjével ellentétes utat bejárva — a látszatáltalánosságot, felfedve az egyest, a konkrétat.

A találós kérdés tréfája a rejtvény és a megfejtés viszonyából adódik, mivel ebből lehet tudni, hogy melyik kérdést lehet szó szerint venni, melyiket szükséges átértelmezni, képletesen venni.

Azonban, hogy milyen feladatot jelent a találós kérdések típusba sorolása, csoportosítása, álljon itt egy példa bizonyításként!

72. Mi megyen át száraz lábbal a vízben? (Árnyék)
 341. Mi megy át a vízben árnyék nélkül? (A hang)

Ez a két hasonló szerkezetű találós kérdés sok közös vonást mutat: a kitalálandót tárgyatlanság jellemzi (legalábbis a kézzelfoghatóság értelmében); ellentét a konkrét *megy* és a lábbal nem rendelkező jelenségek között; negativitás (vizesség nélkül, árnyék nélkül); gondolati érzékszervek (látás, hallás). Ezek alapján hová soroljuk be őket?

A népi fantázia és fufang számtalan variációt alkotott, így mindenegyes találós kérdést kategóriába erőszakolni képtelenség volna, ezért meg kell elégednünk a legjellegzetesebb fajták megállapításával.

3.4.1. Szó szerint értelmezendő kérdések. Az ebbe a típusba tartozó rejtvény-kérdésekre a válaszadás ismeretek, tapasztalatok révén lehetséges. Ezek egyenesen tudáspróbának minősülnek:

549. Melyik állat alszik egész télen át, fejfelé lefelé lógva? (A denevér)
 264. Lejtőn fölfelé vagy lefelé fut könnyebben a nyúl? (Fölfelé, mert a nyúlnak hosszú a hátsó és rövid az első lába)

496. Melyik kutya csúszik a jégen? (A fakutya)

Legfőljebb egy kis figyelemelterelő tudálékosság mögé rejtve kéri a találós számon a tudásanyagot:

12. Hogyan mondják helyesen: nyugaton vagy nyugoton kél fel a nap? (Sehogy sem, mert a nap keleten kel fel)

Ezeknek a találós kérdéseknek egy része inkább szellemeskedő, mint szellemes, és ugyanakkor könnyen kitalálható:

428. Melyik üvegbe lehet a tejet legkönnyebben beletölteni? (Az üres üvegbe)

438. Miből csinálják a dagasztóteknőt? (Ledőlt fából)

Mégis gyakran nem adunk választ például a következő találósokra, mert bár logikusan tudjuk a feleletet, de turpisságot várva a rejtvénytől, nem merjük az evidens választ megadni:

405. Mikor jó a száraz kalács? (Ha friss nincs)

429. Melyik hordóba nem lehet bort tölteni? (A tele hordóba)

550. Miért keresi az ember, amit elvesztett? (Mert nem tudja, hol van)

A szó szerint értelmezhető kérdések közé tartoznak a m a t e m a t i k a i jellegűek. A számtalányok egy része nem igényel alaposabb matematikai tudást:

607. Ipadnak, napadnak, három papnak, hat kappannak hány körme volt? (148)

615. Három öreg, hat malac, / kilenc disznó, mennyi az? (Tizennyolc)

614. Miképpen lehet két almát három személy között úgy elosztani, hogy mindegyiknek egy egész alma jusson? (Semmiképpen)

Még a terjedelmesebbek is fejszámolással könnyen elvégezhető művelet alkalmazását kívánják, a nehézséget legfeljebb a gyors, azonnali válaszadás jelenti, mivel a megszövegezés zavaros, illetőleg a komplikálás kedvéért a kérdés egy terjedelmes elbeszélő rész után következik:

612. Elöl megyen hat bak, / utána megy hat pap,
hatot üti, bakot üti, / pap a bakot bottal üti,
hányat ütött hát? (Kétszáztizenhatot)

A találós kérdések többnyire leleményesek, megtréfálják az embert, valamiféle nyelvi ötletre épülnek. Akad azonban közöttük jó néhány olyan is, amelyben semmi elméség nem lelhető fel, de nem is kikövetkeztethető, mert az ilyen fajta humortalan találynak a nyitottsága parttalan, a kérdésfeltevés sem nyújt körülhatárolást, és nem rögzít feleletet segítő előfeltevéseket:

254. Milyen tyúk mellett ül a kakas? (Tollas tyúk mellett)

320. Mi feketébb a varjúnál? (A tolla)

Hasonlóak még: 210., 265., 266., 271., 276., 294., 414., 415., 510.

A játékos elemet tartalmazó, megfigyelésen alapuló találós kérdések gondolkodással megfejtethetők, mert képletes, átvitt jelentés nem teszi kétértelművé őket:

57. Miért nem eshetik az eső két nap egymás után? (Mert mindig egy éjjel esik közbe)

68. Mi van az üres kancsóban? (Levegő)

Hasonlók még: 58., 85., 96., 97., 120., 129., 167., 191., 200., 211., 231., 484.

3.4.2. Tudás és okoskodás legtöbb esetben nem elegendő a találós kérdések megfejtéséhez, hiszen a találósok rejtvény részét szándékosan homályosan fogalmazzák:

valós elemeket képtelenségekkel vegyítenek, szántszándékkal hiányos mondatszerkezetet alkotnak. A tudatosan kódos megfogalmazás teszi talányszerűvé a kérdést, és nehezíti meg a válaszadást. A találós kérdések kihüvelyezése több, mint a morfémák felfogása, mert az elbújtatott többletinformáció kihámozásához furfangra, kombinatív gondolkodásra, kreativitásra van szükség. A megoldás kulesának a birtokában ezek a kérdések is egyértelművé válnak.

A találós kérdés a nyelvi homály sokféle lehetőségét használja ki, eszerint több fajtája van.

3.4.2.1. A szófelbontásra épülő találós kérdések. A találós kérdések legegyszerűbb fajtája a szófelbontáson alapuló szójáték, amely egyben tréfás népetimológia. A vizsgált gyűjtemény példái azt mutatják, hogy mind a megfejtés, mind a rejtvényben szereplő, értelmezett szó vagy szórész főnév. A rejtvény különben a szórész deskriptív bemutatásával, értelmezésével utal a megfejtésre.

A szófelbontás legtermészetesebb válfaja az, amikor egy összetett szó előtagjáról ad leírást a találós:

327. Melyik mérték a legolcsóbb? (A *szemmérték*)

454. Melyik óra mutatja csak a derült órákat? (A *napóra*) (Még: 543., 566.)

Ezek egyszerűen tudáspróbának tekinthetők, mert logikusan kikövetkeztethetők.

A rejtvényt a beszélő nehezíti néha félrevezető szavak betoldásával, mint például a következő találósban:

216. Milyen szőr van a legtöbb lovon? (*Lószőr*)

Az ilyen jellegű szófelbontás akkor hatásos, ha az elő- és utótag jelentésétől megszire eltávolodott az összetételé:

310. Melyik szem tud repülni? (Az *ökörszem*)

Már talányosabb az olyan fajta találós, amelyekben kombináló értelemmel lehet kapcsolatot felfedezni az összetétel utótagjának eredeti és átvitt értelme között:

398. Milyen haját lehet megenni, de nem lehet megfésülni? (A *kenyérhaját*)

496. Melyik kutya csúszik a jégen? (A *fakutya*)

Ilyen típusúak még: 26., 24., 585., 586., 277.

A következő adat azt jelzi, hogy nemcsak köz-, de tulajdonnév is alapja lehet átékos szófelbontásnak:

22. Melyik szekérre nem lehet szénát rakni? (A *Göncölszekérre*)

Mesterkéltebb és naivabb a szófelbontás akkor, ha egyszerű a l a p s z ó t vagy k é p z e t t e t metszenek szét úgy, hogy azt összetettnek tüntetik föl, mivel az utolsó hangjai értelmes szót adnak:

386. Melyik karó véd a hideg ellen? (A *takaró*)

311. Melyik ló tud szárnyon szállni? (A *holló*)

Sok ilyen található még a gyűjteményben: 31., 118., 390., 458., 517., 567–84., 587–97., 599. Ezekben a találós kérdésekben a hibás szófelbontáshoz kapcsolódó értelmezés, vagyis a leíró rész az ellentéteket rejtő képtelenségeivel meghökkentő:

575. Melyik ló tud papírt vágni (Az *olló*)

578. Melyik apa szerszám? (A *kapa*)

A nép fantáziájának gazdagságát mutatja, hogy a *ló* és *tű* szótagot tartalmazó szavainkra több talányt is alkotott: 575. *olló*, 576. *vasaló*, 579. *sarló*, 581. *padló*, 687. *zászló*, illetve: 566–9. *betű*.

Az utóbbiakban a megoldást csak az 569.-ben segíti az *olvasókönyvben* szó.

3.4.2.2. A szóösszevonásra épülő találós kérdések. A szóösszevonás a szófelbontáshoz hasonlóan egyszerű, de kevésbé gyakori fajta. A vizsgált kötet egyenes kérdései között erre csak egy példát találtam:

260. Hogy hajtanál egy ludat *százfelé* (Egy ludat hajtanék száz lúd felé)

Ennek a rejtvénynek a látszólagos képtelensége az *egy* és *száz* számnevek szembeállításán alapszik, a megoldás pedig a *százfelé* 'száz különböző irányba' és a *száz felé* 'száz vmi irányába' ejtési azonosságában rejlik.

3.4.2.3. Álmatematikai találós kérdések. Az álmatematikai találósok egyik típusát azok jelentik, amelyek már a rejtvényben megadják a megfejtést, de az éberséget próbára tevő megfogalmazás elrejtje ezt:

611. Elment a pap Piripócsra, / találkozott három tóttal,

három tótnak három zsákja, / három zsákban három macska,

hányan mentek Piripócsra? (Csak egy)

616. Ha egy véka búza harminc garas, mi az ára egy háromgarasos cipónak? (Három garas)

A másik típus beugrató jellegű, ugyanis nem számszerű választ vár:

602. Hány hét a világ? (Minden héttel eggyel kevesebb)

603. Két hét hány hét? (77)

604. Öt koldus öt-öt botja, / öt-öt boton öt-öt kaska, öt-öt kaskában öt-öt macska, / öt-öt macskának öt-öt fia, hány fiókmacska? (Sok)

Az egyenes kérdések egyetlen rokonsági talányának matematikai tréfája abban rejlik, hogy az egyik személy: az anya kettős funkcióban szerepel, anya és gyermek egy személyben:

606. Két anya, két gyermek, mennyi az? (Három: nagyanyám, anyám és én)

3.4.2.4. A poliszémiára épülő találós kérdések. Sok egyenes kérdésben a több jelentésű szavak talányképző szerepük.

A poliszém *hív* ige négy találós kérdésben két jelentésének: 'szól valakinek, hogy jöjjön' és 'névvel nevez' értelmének egyidejű felidézésével kelt homályt, félreértést. Az azonos szerkezetű 206.-ban és 338.-ban a *magyarul* szó kitétele félrevezetően a 'megnevez' jelentésre asszociáltat, és közben a megfejtés a hívogató szót adja meg:

206. Hogy *hívják* a macskát *magyarul*? (Cicc, cicc...)

338. Hogy *hívják* a gyereket *magyarul*? (Gyere ide!)

A 274. és 485. találós kérdésben a *hogy hívják?* kérdést konkretizálja látszólag a *pásztorok*, illetve a *Debrecenben* szó, és ennek hatására a megnevezett dolgok speciális nevét várjuk a megfejtéstől, helyett viszont a 'szól valakinek, hogy jöjjön' értelmet sztereotip fordulattal: *Nem hívják, hanem...* tagadja.

A farkas és a pásztor viszonylatában logikus is a 'magához hív' és az 'elkerget magától' jelentés oppozícióba állítása a megfejtésben:

274. Hogy hívják a farkast a pásztorok? (Nem hívják, hanem kergetik)

Már meglepőbb — mert lehetetlenség — a 'magához szólít' jelentés tárggyal kapcsolatban:

485. Hogy hívják a talicskát Debrecenben? (Nem hívják, hanem tolják)

A *fej* szó poliszemantikus voltábólszármazik három találós kérdés csattanója. Az emberi fej alapjelentésből a kéz és a láb megfelelő részének jelölésére metaforikus képpel kialakult mellékjelentéseire épített a tréfa a 331.-ben:

Hány *feje* van az embernek? (Öt: egy feje, két kéz- és két lábfeje)

A 480. és 482. poénja a 'szög kiszélesedő, felső része' mellékjelentésen alapul, de mégis másképp mind a kettőben. A 480.-ban a *Mibe veri a kovács a szöget?* kérdésre a megszögezendő anyag megnevezését várjuk, de helyette a *Fejbe* megfejtésben az élőlényre használt *fejbe ver* jelentés található, ahol a *fejbe ver* állandó szókapcsolat konkrét jelentésén túl az átvitt is belejátszik. — A 482. találós kérdés a *feje tetején megy* kifejezéssel a normálistól eltérő állapotra utal, miközben a válasz tovább fokozva a kontrasztot, a megszemélyesített tárgy szabályos helyzetét jelöli meg:

Mi megy a feje tetején? (Patkószeg a patkóba)

Az *alatt* névutó kettős jelentése: hely- és időhatározót kifejező szerepe ad lehetőséget az ugratásra a következő találósban:

456. Hogy tudnál egy óra alatt / Pestről Debrecenbe menni? (Ha a fejedre egy órát tennél)

A *miért?* kérdőszó okra és célra egyaránt kérdező jellege a tréfa lehetőségét hordja magában:

247. *Miért* hunyja be a kakas a szemét, amikor kukorékol? (Mert már kívülről tudja a kukorékolást)

381. *Miért* viselnek a molnárok sűrű kalapot? (Hogy befedjék a fejüket)

Ráadásul mivel az *-ért* rag eszközhatározói jelleggel 'valaminek az ellenértékeként' jelentésben is használatos, a rákérdező *miért?* fölvesz még harmadik jelentést is úgy, hogy a megszokott értelem sem homályosodik el:

347. *Miért* csinálják a házat? (Pénzért)

Egy toldalék több jelentésű volta a félreértés alapja a következő találós kérdésben, hiszen az *-ig* rag 'időhatár' és 'időn át' jelentésű is:

400. Hány kenyér sül esztendeig? (Egy sem)

Hasonlóképpen a poliszémia szemléletes és ugyanakkor homályossá tevő eszközzel operál még néhány találós kérdés. A 103.-ban az *ágyában*, a 249.-ben a *szem*, a 256.-ban a *pár*, a 298.-ban az *olló*, a 434.-ben a *fül*, az 534.-ben a *dülö*, az 536.-ban a *lyuk*, az 549.-ben a *népfölkelés* főnevek, az 530.-ban a *fejeletlenül* ragos melléknév, a 162.-ben a *megy*, a 403.-ban a *keres*, a 421.-ben a *kerül*, a 261.-ben és 439.-ben a *kel*, az 524.-ben a *vesz* ige kettős értelme kelt feszültséget.

3.4.2.5. A homonimiára épülő találós kérdések. Az egyenes kérdések között meglepően kevés az azonos alakúságra alapozott találóskérdés-tréfa. Pedig hogy milyen ötletes, meghökkentő eszköz, mutatja a jól ismert kérdés:

269. Miért nyúl a nyúl?

Ha ebben a rejtvényben akár az ígét cserélnénk ki rokon értelmű párral, akár a főnevet helyettesítenénk más állatnévvel, szójáték nem keletkezne, pedig milyen meglepő az, hogy ebben a találósban mindkét *nyúl* szót főnévnek érezzük és metaforikus azonosításnak. Ehhez, vagyis a főnévi és igei jelentés közötti vibráláshoz járul még hozzá a *miért?* kérdőszó poliszemantikussága.

Hogy ez a találós kérdés éppen a *nyúl* ige és főnév szótári azonos alakúságára épül, mutatja a rejtvény megváltoztathatatlan formája, ugyanakkor pedig, hogy mennyire másodlagos a válasz, jelzik a megfejtés variánsai:

Varga Ferencnél: Az ételért 269.

Mándoki Lászlónál: Amit megeszik (Találós kérdések Baranyából 668.)

Kövér Ilonánál: Amit nem ér el (Nyr. 46: 214)

Az álmatematikai talányok közé is beillő 28. és 603. találós kérdés a *hét* szó tőszám-névi és főnévi jelentésének együttértelmezésén alapul:

28. Mikor volt egy esztendő három *hét*? (777-ben)

603. Két *hét* hány *hét*? (77)

3.4.2.6. A szinonimiára épülő találós kérdések

Néhány egyenes kérdésben a humor lehetősége a rokonértelműségből fakad, és a megoldást az jelenti, hogy a találó válasz — minden esetben tagadó formában — a szinonim párral való helyettesítésből adódik:

55. Miért *esik* az eső? (Mert másképp nem tud *lejönni* a földre)

312. Hányat *lép* a veréb egy esztendő alatt? (Egyet sem, mert a veréb nem lép, hanem *ugrik*)

3.4.2.7. A konkrét és az átvitt jelentésen alapuló találós kérdések. A tudatos homálykeltésre hatásos eszköz a valódi és a képes értelem fölcserélése, illetve akaratlanul is párhuzamos felidézése:

553. Milyen mély a tenger? (Egy kődobásnyi)

A következő találósban a *kenyere javát megette* állandó kifejezés 'túl van élete delén' jelentése és ugyanakkor konkrét értelmezése a válaszban egyszerre van jelen:

404. Hogy ette meg öregapád a kenyérének javát? (Falatonként)

Igen szellemes, mert szemléletes a valós és a képes értelem kontrasztja miatt a 382. találós kérdés:

Mikor van az ember fülig adósságban? (Amikor hitelbe vesz kalapot)

3.4.2.8. Hiányos megfogalmazásra épülő találós kérdések. A betűrejtvények mind a hiányos mondatszerkesztés következtében talányosak:

559. Mi van a rét közepén? (*É* betű)

560. Hol a világ közepe? (Ahol az *l* betű van)

561. Hol van a keréknek a vége és a kezdete? (A *k* betűnél)

563. Hány betű van a könyvben? (Öt: könyv)

Ezekben a megfejtés kulcsát adja a kezünkbe a szó kitétele. Az 564. találós kérdés pedig a *jelentő* szót szerkezettel válna hiánytalan közléssé:

564. Hogyan lehet leírni a száraz füvet öt betűvel? (Széna)

3.4.2.9. Egy figyelemelterelő szón alapuló találós kérdések. A beugratás egyik gyakori eszköze az, hogy miközben egy általánosan megfogalmazott kérdést egy tényhez, személyhez kötve konkrétabbá tesznek, ezzel nehezítik meg a megfejtést:

59. Mit csinálnak a *lekvárosiak*, mikor az eső esik? (Hagyják esni)

301. Mi megy át a *Körösön* csont nélkül? (A pióca)
 305. Milyen hal van legtöbb a *Balatonban*? (Pikkelyes vagy pénzes)
 306. Melyik a *legkisebb* hal? (Amelyiknek a farka legközelebb van a fejéhez)
 307. Merre repül a *legtöbb* madár? (Amerre a csőrét tartja)
 545. Mi történik akkor, ha a *néger* a *Vörös-tengerben* fürdik? (Vizes lesz)
 546. Mi van akkor, ha a *burkus* király a hóba lép? (Tél)
 380. Miért vesz a *kopasz* ember sapkát? (Mert ingyen nem adnak neki)
 381. Miért viselnek a *molnárok szürke* kalapot? (Hogy befedjék a fejüket)
 431. Egy *közönséges* vendégségben hány kanál van? (Ahány nyele)
 216. Milyen szőr van a *legtöbb* lovon? (Lószőr)
 219. *Tarka* lótól miért nem vesznek vámot? (Mert a gazdája megfizeti)

A rejtvények tartalma semmit nem változna (de a jelentése igen), ha az aláhúzott szavak helyett az általános jelentésűek szerepelnének (*Körösön* – folyón), vagy teljesen kihagynánk a mondatból őket (219. Lótól miért nem vesznek vámot?).

3.4.2.10. Hangsúlyeltolódáson alapuló találós kérdések.
 A szándékos figyelemelterelés azáltal is megvalósulhat, hogy a rejtvénynek nem azt a szavát hangsúlyozzuk, amelyiken megfordul a talány, vagyis amelyekre a válasz épül:

263. Meddig szalad be a nyúl az erdőbe? (A közepéig, mert utána már kifelé szalad)

Szabályosan a főhangsúly a kérdőszón van, pedig a talány az igeikötőn fordul meg.

A következő találós kérdésben pedig a jelző válik hangsúlyossá a szórend miatt, s így a kérdőszó – amire a megfejtés épül – kisebb nyomatóékat kap:

431. Egy *közönséges* vendégségben hány kanál van? (Ahány nyele)

3.4.2.11. Beugrató találós kérdések. A találós kérdés ötletessége azon alapul jórészt, hogy nem arra ad megfejtést, amire látszólag irányul. Például az 56. találós *Hogyan esik az eső?* kérdésére a csapadék minőségének, mennyiségének a jelzését várnánk logikusan, de ehelyett a megfejtés a következő evidencia: *Vizesen*. Hasonló az 50. találós is.

A *miért?*-es kérdések soha sincsenek fufang híján:

247. Miért hunyja be a kakas a szemét, amikor kukorékol? (Mert már kívülről tudja a kukorékolást)

A 30 *miért?* kérdőszóval alkotott találósból 20 a megfigyelésen, tapasztalaton alapuló rejtvény kérdésére nem logikus, szakszerű választ vár (55. Miért esik az eső?), hanem a beugrató szót kell észrevenni a rejtvényben, és a képtelenség tagadásával kell rá válaszolni:

406. Miért szűrik meg a tejet? (Mert nem lehet megmosni)
 415. Miért isszák meg a bort? (Mert nem kell eltenni magnak)
 441. Miért néz az ember a pohárba? (Mert nem nézhet ki belőle)

Hasonlóak még: 55., 110., 168., 183., 199., 200., 202., 267., 268., 273., 276., 322., 380., 385., 504., 534., 550.

A *hol?* kérdőszavas találósok gyakran meglepő helymeghatározást adnak a megoldásban:

389. Hol húzták föl először a bő gatyát? (A lábuk szárán)

A kérdés vonatkozhat például földterületre, ehelyett a válasz emberi testrészt nevez meg. Ugyanilyen típusúak: 391., 402., 414., 251.

A *milyen?* kérdőszóval induló találósokban is ott lappang a félreérthetőség veszélye, hiszen fajtára, típusra kérdeznek rá, de a válasz külső tulajdonságot nevez meg:

114. Milyen fa van a legtöbb az erdőben? (Görbe)

305. Milyen hal van legtöbb a Balatonban? (Pikkelyes vagy pénzes)

Ilyen fajtájúak még: 254., 532., 552.

A válaszadást kellőképpen megnehezíti az, ha a rejtvény *ki? kik?* névmással kérdez — mint ahogyan személyekre szokás —, és közben a megfejtés dologra vonatkozik:

88. Ki a leggyorsabb festő? (Tűz)

213. Ha a török császár kikocsikázik, kik mennek elől? (A lovak)

Ide sorolhatók a következő találósok: 113., 294., 342.

A *csinál* igével nagyon sokféle cselekvés kifejezhető. Ezt használják fel a rejtvényalkotók, hogy a maguk számára szubjektív módon nyitottá tegyék a válaszadási lehetőséget, és meglepő fordulattal éljenek:

271. Mit csinál a nyúl, amikor a dombtetőre ér? (A síkságra mén)

319. Mit csinál a varjú, ha betölti a három évet? (A negyedikbe megy)

Ehhez a típushoz tartoznak még: 59., 539.

Bizonyos ragok is módot adnak arra, hogy becsapó kérdést alkossanak velük:

212. Meddig van a patkó a lovon? (Amíg patkolják, azután a ló van a patkón)

218. Hány patkó van a lovon? (Egy se, mert a ló van a patkón)

293. Melyik állat bírja legjobban a hideget? (A bolha, mert az télen is *ingben* megy sétálni)

Néha vonzatok ejtik tévedésbe a rejtvényfejtőt, mint a következő esetben is:

215. Mire való a ló feje? (A nyakúra)

Ugyanis a *való* melléknévi igenév mellett *-ra*, *-re* rag célhatározó érzékeltetésére alkalmas, itt a megoldás mégis helyviszont jelöl.

4. **Lezáráshelyett.** Mivel csak a találós kérdések egyik típusával foglalkoztam dolgozatomban, nem tekinthetem lezártnak a mondandómat. Egy számomra meglepő észrevételem azonban mégis ide kívánczolkodik. Régebben a találós kérdéseket metaforákkal azonosították egy arisztotelészi kijelentés alapján: „a rejtvénytípusú mindig egy metaforában rejlik” (Rhetorika. II. 2,1405 b 4). Nekem azonban az tűnt fel, hogy az egyenes kérdések típusában kevés metaforára bukkantam. Ennek magyarázatát abban látom, hogy leíró rész ritkán található ebben a fajtában, így a metaforikus kép is kevesebb.

I. melléklet: A több mondategységből álló rejtvények modalitásának gyakorisága

több kijelentés: 46

két kérdés: 1

kijelentés + kérdés: 6

kijelentés + felszólítás: 6

kijelentés + felkiáltás: 2

kérdés + kijelentés: 3

kérdés + kijelentés + felkiáltás + felszólítás: 1

felkiáltás + 3 kijelentés: 1

kijelentés + kérdés + kijelentés: 1

kijelentés + felkiáltás + kérdés: 1

2 kijelentés + kérdés: 3
 4 kijelentés + kérdés: 3
 kérdés + kijelentés + kérdés: 1
 2 kijelentés + kérdés: 3
 4 kijelentés + kérdés: 3
 kérdés + kijelentés + kérdés: 1
 felkiáltás + kijelentés + felszólítás: 1
 3 kijelentés + kérdés + felszólítás: 1
 2 kijelentés + felszólítás: 1
 5 kijelentés + felszólítás: 1
 felszólító + felkiáltó: 1

IRODALOM

- Arisztotelész: Rétorika. Gondolat, 1982.
 Bánóczy József: Találós mesék: Nyr. 7: 89, 280.
 Dömötör Tekla—Katona Imre—Örtutay Gyula—Voigt Vilmos: A magyar népköltészet. Bp., 1974. 183—5, 361—6.
 Faragó József: Új találós kérdések: Igaz szó. 1955. febr. 141—9.
 R. Georges—A. Dundes: A találós kérdések strukturalista meghatározása. Folcloristica, 1978. 2—3. 250—71
 Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp., 1969.
 Károly Sándor: A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából: NyK. 66: 67—88.
 Kiefer Ferenc: A kérdő mondatról: NyK. 83: 273—92.
 Kövér Ilona: Adalék a szójáték jelentéstanához: Nyr. 46: 209—16.
 Kresz Mária: Találós kérdések könyve. Anonymus, 1946.
 Ladányi Péter: A kérdő mondatok logikai analíziséhez: NyK. 64: 187—207.
 A magyarság néprajza II. (szerk. Berze Nagy János) 2. kiadás 1943 (?)
 Magyar néprajzi lexikon V. Bp., 1982. 162—3.
 Mándoki László: Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete: JPMÉ XXIV. Pécs, 1980.; — Találós kérdések Baranyából: JPMÉ XXIII. Pécs, 1979. 319—54.
 Szemerkényi Ágnes: „Csümő, csümő, mi az?” In: Kis magyar néprajz a rádióban. RTV-Minerva, 1978. 369—71; — A proverbiumok logikai-szemantikai összehasonlító vizsgálatához: NKNT 2—3. 225—33.
 Szendrey Zsigmond: Népi találós kérdéseink szerkezete: Népélet, 1923. 83—92; Találós meséink és külföldi megfelelőik: Ethn. 32: 69—81.
 Újváry Zoltán: Fejtő kérdések: Múzeumi Kurír, 17. II. köt. 7: 3—8; — Találós kérdések Gömörből: Múzeumi Kurír. 31. VI. köt. 1: 16—26.
 Voigt Vilmos: Egy közösség találós kérdései. Mezőcsáti Helytörténeti Füzetek. 1971. 3: 200—41.
 Szó, fon, nem takács. Mi az? (Találós kérdések gyerekeknek) vál. Varga Ferencné. 3. kiadás Bp., 1975.

Szikszai Lajosné

II. melléklet: A kérdőszók gyakorisága a rejtvények egyenes kérdéseiben

Kérdőszó	Kérdő névmás			Kérdő névmási határozószó		
	főnévi	melléknévi	számnévi	hely	idő	különféle
melyik?	—	65	—	—	—	—
mi?	34	—	—	—	—	—
miért?	—	—	—	—	—	30
mikor?	—	—	—	—	19	—
hogy(an)?	—	—	—	—	—	18
hol?	—	—	—	18	—	—
milyen?	—	17	—	—	—	—
hány?	—	—	16	—	—	—
ki? (kik?)	7	—	—	—	—	—
mit?	6	—	—	—	—	—
hányat?	—	—	2	—	—	—
hová?	—	—	—	2	—	—
meddig?	—	—	—	—	2	—
mennyi?	—	—	2	—	—	—
mibe?	2	—	—	—	—	—
miből?	2	—	—	—	—	—
mije?	2	—	—	—	—	—
hányan?	—	—	1	—	—	—
kinek?	1	—	—	—	—	—
mennyit?	—	—	1	—	—	—
merre?	—	—	—	1	—	—
miképpen?	—	—	—	—	—	1
mire?	1	—	—	—	—	—
mivel?	1	—	—	—	—	—

III. melléklet: A megfejtések struktúra-típusainak gyakorisága a kérdőszavak szerint

Kérdőszó	Megfejtés						
	egyszavas	felsorolás	jelzős	névutós	tagmondat	mondat	Összesen
melyik?	46	1	5	—	7	6	65
mi?	19	—	5	4	2	4	34
miért?	2	—	—	—	28	—	30
mikor?	1	—	1	—	16	1	19
hogyan?	8	—	1	—	4	5	18
hol?	5	—	2	4	3	4	18
milyen?	11	1	3	1	1	—	17
hány?	5	3	1	—	2	5	16
ki?	4	—	1	—	1	1	7
mit?	2	—	—	—	—	4	6
hányat?	1	—	—	—	—	1	2
hová?	—	—	1	1	—	—	2
meddig?	—	—	—	—	—	2	2
mennyi?	1	1	—	—	—	—	2
mibe?	2	—	—	—	—	—	2
miből?	1	—	1	—	—	—	2
mije?	1	—	1	—	—	—	2
hányan?	1	—	—	—	—	—	1
kinek?	—	—	—	—	—	1	1
mennyit?	1	—	—	—	—	—	1
merre?	—	—	—	—	1	—	1
miképpen?	1	—	—	—	—	—	1
mire?	1	—	—	—	—	—	1
mivel?	1	—	—	—	—	—	1
eldöntendő	—	—	—	—	—	3	3
	114	6	22	10	65	37	254

Szó- és szólásmagyarázatok

Bal lábbal kelt fel. Aki bal lábbal kelt fel, arról manapság azt tartják, hogy rossz-kedvű, veszekedős hangulatban van, míg régebben úgy gondolták, hogy kellemetlenségek érik. Ennek a hiedelemnek a magyarázata látszólag kézenfekvő. A *bal* jelző ugyanis közismerten rosszat jelent, mint a *balsors*, *baljós*, *ballépés* stb. szavakban. Erre alapította magyarázatát O. Nagy Gábor is, hozzátéve, hogy a *bal* szó ilyen jelentése a balkéz gyengébb, ügyetlenebb voltából származik. Számos hiedelmünk azonban a baloldalt éppenséggel szerencsésnek tartja: akinek a bal szeme viszket, azt öröm éri, akinek a bal füle cseng, az jó hírt hall, s a bal tenyér viszketése is azt jelenti, hogy pénzt kapunk. Ugyanakkor a jobb szem, fül, tenyér hasonló kellemetlenségei már bajt, rossz hírt, pénzkidást jósoltak (Kovács Endre: Doroszló hiedelemvilága 1269, 1270, 1272). Ha viszont olyan testrész viszket, ahol nem teszünk jobb és bal megkülönböztetést, akkor a viszketés egyértelműen rosszat jelent, így az orrvizketés bosszúságot, a hát viszketése verést (uo. 1276, 1271).

S ez nemcsak nálunk volt így. A római madárjósoknál is a balról érkező jel jelentett jót, s a görög Aszklépiosz a Gorgó bal oldalán levő erekből vett vérral feltámasztotta a halottakat, viszont a jobb oldalival azonnali halált okozott (R. Graves: A görög mítoszok 1: 275). Egy ótörök hiedelem szerint akinek a jobb szemöldöke rángatózik, az elárul (V. V. Ivanov: Nyelv, mítosz, kultúra 55). De még a bal láb is jelenthetett szerencsét. Egy gombosi hiedelem szerint esküvőre menet a menyasszonynak bal lábbal kellett kilépnie az utcára vagy a templomból haza, hogy szerencsés legyen (Jung K.: Az emberélet fordulói 115 és Jugoszláviai magyar folklór 269). A katonák is mind a mai napig bal lábbal lépnek ki.

Mindezek a hiedelmek egy egyetemes és ősi hiedelemvilág részei, melyben a bal oldal bizonyos ellentétpárok (bináris oppozíciók) azon feléhez tartozik, melyhez még az alvilág (az alvilági hatalmak), az éjszaka, a halál (a hozzá tartozó nyugati világtájjal), a női elv (a bal oldal a női oldal), a hold, a páratlan számok, a láthatatlanság stb. tartoznak, míg a szembenálló félhez a jobb oldal, a fenti világ, a nappal, az élet, a kelet, a férfi elv, a nap, a páros számok, a láthatóság stb. Ilyen kettős szimbolikus rendszerek kimutathatók az archaikus társadalmakban, s maradványaik ma is élnek babonáinkban (I. V. Ivanov i. m. 48–66).

A bal oldal és a nő összefüggését jól mutatják az olyan hiedelmek, melyek szerint ha a terhes nőnek a bal lába dagad, leányt, ha a jobb, fiút fog szülni (Gönczi Ferenc: Somogyi gyermek 40), s Dél-Indiában, ha fogamzás közben a jobb orrlyukon keresztül vesznek levegőt, fiuk születik, ha a balon, akkor lányuk (V. V. Ivanov i. m. 54).

Hogy a bal oldalhoz az alvilág és az alvilági démonok: boszorkányok, varázslók, jósok stb. valóban hozzátartoznak, bizonyítják az olyan közismert hiedelmek, mint az, hogy a démonok ellen csak a bal kézzel végzett cselekvés lehet hatásos, csak ballal lehet őket megütni, mert jobbal saját magunkat ütnénk meg, vagy hogy a balfelé, a nap járásával ellentétes irányban végzett keringés vagy forgás a halál felé, az alvilágba vezet. Egy egyiptomi i. e. 4. századi papiruszon arról olvasunk, hogy a sötétség démonának

az Apophisz kígyónak a képmását bal lábbal kell megtaposni (Kákonyi L.: Varázslás az ősi Egyiptomban 44–5) és igen régi feliratok szerint a kígyók (alvilági lények) ellen a bal hüvelyket kell kinyújtani (uo. 68). Ennek megfelelően az igen régi istenszobrokon és vázsképeken megfigyelhető, hogy az alvilági istenek, démonok (Hüpnosz, Thanatosz, Plutón) bal lábukat helyezik előre, azzal lépnek ki, mint Eüridiké és halotti kísérője is, s ugyanezt teszik az etruszk és görög harcosok is, mivel a katonák is az alvilághoz tartoznak, mint a ksatriyák kasztja Indiában (Ivanov i. m. 211). Gyakran jelvényeiket is, mint pl. Plutón háromágú szigonyát, bal kezükben tartják, vagy baljukat nyújtják előre, mert ez az isten „súlyos bal keze”, amiről O. Nagy ír (Mi fán terem? 205). A bal kéz tehát a démoni kéz, ezért is félték régen a balkezes emberektől, s a *bal* mai 'rossz' jelentését a kereszténység terjesztette el.

Ugyanakkor az alvilágban (a túlvilágon) mindent megfordítottnak képzeltek el: ami a világban jobb, az ott bal, ami itt fent van, az ott lent és így tovább, amiképpen ez a kút vagy a víz tükrében látszik (a földi vizek is az alvilághoz tartoznak). Ezért tették a sírokban bal oldalra azokat a tárgyakat, melyeket a halott életében a jobb oldalon hordott. Még az is hozzátartozott a fordítottság képzetéhez, hogy ami a földön jó, az ott rossz és viszont, ami miatt a földi ember jót kérhetett a démonoktól a rosszért cserében. Mint például egy 1744-ben lejegyzett adatban: „Szép asszonyok, vigyétek el ti az én fiamnak sírását, rívását, hozzátok meg ti az ő édes álmát” (Reizner J.: Szeged története 4: 529). Jellemző, hogy a boszorkányok éjjeli mulatozásainál használt arany pohár és selyemruha a p a l r a lópatává és undoksággá változik. Ugyanezért jelent a baloldali rossz jót: a bal szemnek — melyet a salis indiánok egy mondája halott szemnek tart — a viszketezése örömet (V. V. Ivanov i. m. 271).

Ezek után miért jelent mégis rosszat a bal lábbal való felkelés? Minden bizonnyal azért, mert itt egy másik törvény érvényesül. Ugyanis itt egy e l s ő cselekvésről van szó, új napra kelve e l ő s z ő r tesszük lábunkat a földre. Az első cselekvés pedig, mint minden kezdet, ősi hagyományok szerint veszélyes. Ennek eklatáns példája a nászéjszakának, az asszonyi lét kezdetének veszélyessége, de hasonlóan veszélyes volt egy új házba való első belépés, egy új hídon elsőként keresztülmenés stb. Ide tartozik, hogy egyes varázscselekedetekhez k e z d e t l e n, azaz s z ű z víz kívántatott, a megkezdett víz már megromtott víz volt. El kellett tehát kerülni a kezdetnek a rontó démonok okozta veszélyességét, akár azáltal, hogy áldozatot hoztak nekik, amint régen föláldozták az elsőszülötteket és a termések zsengéit, akár úgy, hogy varázsmondással eltávolították őket („újság hasamba, hideglelés pokolba”), vagy pedig a bal oldalt, a nőket stb. szándékosan fölcserélték a tulajdonképpen rosszat jelentő jobb oldallal, férfival, úgy okoskodva, hogy az első rossz becsapja a démonokat, s utána már jöhet a jó. A kártyában sem jó e l ő s z ő r nyerni. Plutarchos írja, hogy a nászéjszakán a nőket férfiainak álcázták; s egy új köcsögből nálunk is először férfinak kell inni (Nyr. 4: 421). Új házba költözéskor a mindig szerencsétlenségnek számító tükörtörés Nyugat-Csehországban szerencsét jelentett (A bűvös tükör. Magyar Hírmondó 257), s az egyébként rosszat jelentő jobb lábbal léptek ki reggel először az ajtón, s még a lovat is jobb lábbal léptették ki az istállóból, ha vásárra vitték (O. Nagy: Mi fán terem? 204), ami új vállalkozás volt. Rossz ómen volt farfallal kikelni az ágyból, mert a megfordítottság épp olyan veszélyes volt, mint a bal láb.

Szerencsétlenséget jelentett a nő is, ha kezdő napon: újévkor vagy hétfőn, nő jött először a házhoz, ha valaki az utcakapun kilépve először nővel találkozott, ha az új párnak először nő kívánt szerencsét. De rosszat jelentett a vadásznak és a halásznak is, ha útnak indulva (ez is vállalkozás) elsőnek nővel, fekete állattal, nyúllal találkozik (a fekete állatok s az üregi nyúl alvilági lények).

Ide kívánczik még két érdekes hiedelem. Az egyik az, hogy az afrikai meru törzs a sámán balkezét szentnek tartotta, s azt senkinek sem volt szabad megpillantania.

Ivanov helyesen állapítja meg, hogy ez onnan van, hogy a „bal” és a „láthatatlan” egyazon klasszifikációs sorban helyezkedik el (i. m. 57). Hozzá tehetjük, hogy a görögök „sámánjának”, az alvilággal rokon kígyóhérosz, Aszklépiosznak a bal keze sem látható szobrán, annyira beburkolja azt ruhája leple. A másik: Ivanov a kínai bináris oppozíciókról szólva rendellenességnek (rituális inverciónak) véli, hogy a kínaiak hite szerint a fiúmagzat a méhben balfelől, a lánymagzat jobbfelől helyezkedik el (i. m. 54). Azonban a mi népünk is pontosan így hiszi (Jung K. i. m. 21). Ennek oka az, hogy az uterust mindenütt az alvilághoz hasonlónak képzeltek el, mivel az a halál és a születés helye, s ahol ezért minden fordítva van, a gyermek is fejjel lefelé jön a világra, s a bal ott a jobb.

És még egy megjegyzés. Manapság több esetben találkozunk olyan hiedelemmel, hogy a jobb oldal jelent valami jót, nem a bal. Az ilyen vélekedésekben gondolkodásunk realizálódása folyik le szemünk előtt, a nép ma már természetesebbnek veszi, hogy a jobb oldal jelenti a „jobbát”. Ez is bizonyítja, hogy azok a hiedelmek, amelyekben még a bal jelenti ezt, az ősiek, a régebbiek.

Mint a fenti szólásfejtés tanúsítja, a nyelvész gyakran nem nélkülözheti az etnográfiai, sőt etnológiai ismereteket.

Bernáth Béla

Süketszoba. Az egyre növekvő műszaki érdeklődés, az általánossá váló szakképzettség és a tömegtájékoztató révén mind több szaknyelvi szó áramlik a köznyelvbe. Bárki tanúsíthatja e tényt — újságolvasóként is. Magam nemrég figyeltem fel helyi napilapunk hasábjain egy riport „Süket szoba” címére. A köznap beszédben, bizalmas körben nemritkán hallható a *süket duma*, *süket játék*, *süket fazék* (tájainkon ’üresfejű nő’) a *süket pali* hatására. A különírt szókapcsolat hirtelen oly helyiség képzetét keltette (bizonyára nemcsak bennem), amelyben rosszak, nem megfelelőek a hallási viszonyok (vö.: *süket [színház]terem*). Meglepetésemre az újságcikk egészen másról, egy tájainkon — de Európaszerte is — ritka műszaki mérőhelyiség tervezéséről tudósított. Abban pedig ugyancsak kitűnő a hangszigetelés.

Az akusztikai laboratóriumnak is nevezhető *süketszoba* (helyesen így, egybeírva) szakszó, az adott fogalommal együtt, a szakemberek körében természetesen közkeletű. Az általánosan ismert műszavakat is magukban foglaló, a 60–70-es években megjelent értelmező szótárainkban, még Eckhardt Sándor nagy Francia–magyar szótárában sem fordul elő. Az új, nagy, Polinszky Károly szerkesztette Műszaki Lexikonban természetesen már megtaláljuk. E szerint a *süketszoba* ’olyan felületekkel határolt tér, amelynek külső felszíne teljesen visszaveri, belső felszíne pedig teljesen elnyeli a ráeső hangerőt’. A napilapban nyilatkozó tervezőmérnök (aki az akusztikai tervezés kérdéskörének anyanyelvi terminológiájában Tarnóczy Tamás 1966-ban kiadott monográfiájára támaszkodik) közérthetően részletezi, miszerint ebben a különleges helyiségben, amely „a szabad hangtér gyakorlati megvalósítása”, semmi külső zaj, rezgés nem zavarhatja a hangszerek, illetve különféle ipari termékek érzékeny műszerekkel való megfigyelését. A Műszaki lexikon pótkötetében már kis méretű társáról, a *süketládá*-ról is olvashatunk, amelyet mikrofonom és kisebb elektroakusztikai átalakítók üzemi ellenőrző mérésére alkalmaznak.

Figyelmet érdemel, hogy a *süketszoba* műszó a nemzetközi szabvány (ISO)-ban adott terminológiai megfelelőinek (anechoic room / la salle anechoïque) nem szó szerinti (tükör)fordítása, hanem nyelvünk szemléletéhez igazodó szerencsés szóalkotás: a ’*visszhangmentes*’, ’*visszhangtalan*’ jelző szakmai tartalmát — találó tömörséggel — a régi nyelvből merített *süket* melléknévvel magyarítja. (Hasonlóan jellemző szemléleti eltérés mondatja velünk például a fr. „L’appareil ne fonctionne pas” helyett: *süket telefon!*)

A *süketzsoba* nyomaiba eredve, nem nehéz egy másik nyelvrétegbe jutnunk. Éspedig abba, amelyet a terminus előtagja, az ismeretlen eredetű, ősi *süket* szavunk sugall. E szó a népnyelvből került egykor — betegségnévként — a tudós orvosi nyelv vérkeringésébe. Legrégibb fennmaradt, Marosvásárhelyen őrzött, XVI. századi orvoscönyvünkben, az *Ars Medica* néven ismert manuscriptumban a fül betegségeiről már részletes fejezetek szólnak. A „Syketsegről es nehezen hallasrol” c. kórtani fejtegetésből idézzük: „Az Embör ha Syketön zwletyk, soha megh nem gyógyulhat, de ha az vthan Syketödöth megh es chyak keth eztendeye, megh gyógyul.” A klasszikus orvosi nyelv jelölőinek (lat. *surdus*, *surditas*; gör. *kophosis*) magyar megfelelőjeként a *süket* mn. és a *süketseg* fn. már legrégibb, XIV—XVI. századi szójegyzékeinkben is (KönSzj., SchlSzj., Murm., SzikszF.) szerepel, sőt — tanúsítja a TESz. — már a XII. századból adatolható ’nem halló, nagyothalló’ jelentésben.

Süketzsoba szakszavunk természetesen csak a fülészet újabbkori szakirodalmában lelhető fel (lásd dr. Vargha Gyula és Révész György átfogó szakmunkáját), a fül funkcionális vizsgálatáról, a hallásvizsgálatokról szóló fejezetekben. Az elektroakusztika fejlődése tette ugyanis lehetővé a hallás értékeinek, a lég- és csontvezetési tiszta hangnak a klasszikus hallásmérő módszereknél pontosabb mennyiségi megállapítását. E vizsgálat legcélszerűbben a környezet zajától hangszigetelt falakkal elzárt helyiségben, az ún. csendes szobában (*camera silentia*) történik, korszerű hallásmérővel, az audiométerrel (vö. Orvosi Lexikon: *audiometria*).

A nyelv iránt érdeklődő figyelmét nem kerülheti el az sem, hogy a *süketzsoba* szakszó alkotóelemei ma már alakilag összeforrtak, egy szóként viselkednek. Az összetétel előtagja, a *süket* mn. ugyanakkor egyedíti, mintegy specializálja a *-zsoba/-láda* utótag eredeti köznyelvi jelentését. S új jelentéselemeket felvéve, állandó kapcsolattá szilárdulva, immár bonyolult fogalmi tartalmat (’kisebb-nagyobb méretű, sajátos, teljesen zajtalan, zárt hangtér’) sűrítene. Szakszavunk elemeinek jelentésmódosulására mi sem jellemzőbb, mint hogy a *süket* szónak már jelzett, a mindennapi beszédben kialakult lebecsülő, pejoratív (érzéketlenséget, közönyösséget, tökéletlenséget jelölő) átvitt értelme helyett, a szaknyelvben éppen fordítva: pozitív előjelű töltete fejlődött. A teljes zajtalanság, a süket ember halláshiányához fogható csend éppen kíváncsok nélkülözhetetlen feltétel a hangszerek vagy az emberi hallás érzékeny műszerekkel való méréséhez.

Orvos- és akusztikatörténészek feladata, hogy a *süketzsoba* terminus első szakirodalmi előfordulását tisztázzák. Magam nem ismerem például a biofizikus Békésy György egyetemi tanárnak magyar fordításban megjelent munkáit, holott köztudomású, hogy a Nobel-díjas professzor már a 40-es évek végén önműködő hallásvizsgáló berendezést (ún. Békésy-féle audiométert) szerkesztett. A *süketzsoba* szakszó gyökerei azonban mélyebbre nyúlhatnak, hiszen a múlt század második felében kidolgozott és általánossá vált klasszikus hallásvizsgáló módszerek bevezetéséhez is előfeltétel volt a minél csendesebb helyiség kialakítása.

Bármelyik tudományág művelőjének, gyakorló szakemberének is tulajdonítható a megnevezés, a találóan alkotott, immár a köznyelvben is honos *süketzsoba* jól példázza, hogy szüntelenül gyarapodó fogalmi világunk jelölésének szüksége a nyelv kimeríthetetlen belső erőit mozgósítja.

L. Szini Karola

Sarj. Az életlen (tompá élű) vagy pedig kicsorbult vágó szerszám fenésekor, ha már kialakult az új él, rajta van még a régi él maradványa, a *sarj* (többünk szerint a *sarja*, a *sorja*). Mintha a szerszám éle mágneses lenne, úgy ül rajta a finom fémreszelékhez hasonlítható sarj. Ezt a sarjat finom olajozott fenőkövel *lefenik*, *leszedik*, a borotvát még borotvaszíjon is *lehúzzák*.

Bizonyságul idézem Ferenczy Bénit: „Ha köszörűkövel köszörültünk, és ... utána ronggyal jó tisztára törültük a vésőt ... , akkor a véső leendő élének helyén kiszakad néhány rongyfoszlány, mert megakad a vésőn keletkező »sorjában«. A lapos vésőt egészen tisztára kifenhethjük, előbb a hosszabb, aztán a laposabb élsíkon csúsztatva, addig, amíg a »sorja« szépen leválik” (A képzőművészet iskolája. Bp., 1976. 1: 258).

Így tudom magam is már jó ötven éve, még Marosvásárhelyről, és így tudja ma is Kolozsvár talán egyetlen önálló köszörűse. Mindketten csak *sorját* tudunk.

Téves az ÉrtSz. értelmezése: „Vágó, metsző eszköznek eltompult éle, amit fenéssel tesznek használhatóvá.” A példamondatokból is csupán ennyi a helyes: „lefeni a borotva sarját”.

A TESz. a *sarjú* alatt a sarj második jelentésének ezt adja: 'vágóeszköz éle' (Molnár J. Könyvház 13 : 135. N. Sz.) Az idézett helyen a *sarj* szó nem található, hanem csak Molnár János e kötethez toldott dolgozatának („A zsidó szókhoz, úgymint gyökerekhez, egyéb nemzetű nyelveknek hasonlítása”) 135. lapján, mégpedig így: „tzur vagy Szur két magyar szó szor-os, és *sor-ja* az éles késnek vagy kaszának meg-vagyon egy azon értelemben az említett Zsidó szókban.”

Ha jól értem ezt a zavaros mondatot, akkor a *sarj* nem 'vágóeszköz éle' (TESz.), sem 'Vágó, metsző eszköznek eltompult éle' (ÉrtSz.), hanem a vágó szerszám élének valamije. Úgy vélem, hogy Ferenczy Béni, a kolozsvári köszörűs és jómagam értelmezését igazolja — amennyire valamit is igazolhat — Molnár János fenti mondata, ezenkívül a Liget Vid.: Mul. sokf. 71 is, melyet a TESz. említ a *sarj* más feltételezett jelentése, az 'él csorbasága, reszelősége' bizonyítékául. (A TESz. forrásjelzései között nem találok ezt a rövidítést, nem találtam meg a kiadványt sem, tehát nem idézhetem a *sarj* szót tartalmazó mondatot.)

A TESz. szerint a *sarj* előfordul „fegyvernévként; als Name eine Waffe” (Nyr. 3: 501). Közlöm a forrás teljes címét, majd a *sarj*-ra vonatkozó részt: „Adatok a nyelvújítás történetéhez. Kazinczy Ferencz munkái VI. kötet. Ossiánnak minden énekei”: „*sarj*: schwert 64, 69 (és több helyen)”.

A *schwert* Márton 1803 szerint 'fegyver, kard', összetételekben viszont a *Schwert-träger* 'fegyverhordozó' kivételével mindig 'kard'. A fűszál és a kard között van is hasonlóság; a *sarj* is egy szótagú és *s*-sel kezdődik, mint a *Schwert*; ezenkívül a *kard* és a *sarj* két belső hangja azonos. A nyelvújító Kazinczy ilyesféleképpen is újított — ez a tanulság —, de ez kitérő. Most nem ez a problémánk, hanem az, hogy a TESz. miért nem jelzi, hogy a *sarj* 'kard' (vagy akár 'fegyver') jelentése nem élő jelentés, hanem nyelvújítói lelemény csupán.

A *sarj*-nak van még egy műszakinak tekinthető jelentése. A képzőművészet iskolájának első kötetében a 187. lapon olvasom a pusztatúról vagy hidegtúról: „Mint neve mutatja, lemezét savkezelés nélkül, csupán tűvel dolgozzuk meg. . . A tűkörsimaságúra csiszolt lemezre tehát alapozás nélkül kerül a rajz, éles tű segítségével, amely barázdát és barázdasarjat hagy a lemezen.”

Ugyanitt a 196. lapon a rézmetszet technikájáról ezt olvasom: „A kiforgácsolt réz a vonalperem mentén és a végződéseknél kis *sarjat* hagy maga után. Ezt, amely a nyomtatásnál bolyhosszá teszi a vonal szélét, simítóvassal, finomabb esetekben faszénnel távolítjuk el, illetve csiszoljuk lemezzintbe.”

Vigh Gyula Károly

Magyar helységnevek a Keleti-Kárpátokon túl

Petrás Ince János (1813—1886) emlékének

A Keleti-Kárpátokon túli magyarság eredete régóta foglalkoztatja a kutatókat. Némely tekintélyes tudósunk vélekedése szerint a moldovai Bákó és Románvásár környékén élő magyarok honfoglaló őseinknek a Kárpátokon kívül maradt töredékeitől származhatnak. (L. Gunda Bélának a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1985. december 10-én elhangzott előadását.) Ám szakembereink többsége inkább azon a nézeten van, hogy a Moldovában, Bukovinában, sőt a messzi Besszarábiában is megtelepedett magyar csoportok a Kárpát-medencéből vándoroltak ki új lakóhelyükre. Az első csoportok bizonyára még az Árpád-korban kirajzottak, később pedig, amikor a moldvai fejedelemség a magyar király hűbéres tartománya volt, egyre gyarapodott a számuk. A XV. században Moldovában találtak menedéket a Magyarországról elmenekült magyar husziták. Huszita alapításúnak tartható a moldovai Husztváros, s részben a besszarábiai Csöbörcsök. Hogy Tatrosra kerültek-e husziták, arra nincs adat. A középkori magyar királyság lehanyatlásával a Keleti-Kárpátokon túli magyarok helyzete megrendült, s a városokból sorra kiszorultak. A székelyek kivándorlása azonban kisebb-nagyobb mértékben szakadatlanul folyt.

Számba veszem a Keleti-Kárpátokon túli magyar helységneveket. Magától értetődik, hogy a magyar etnikumú lakosságtól használt, magyarnak számító helységnevek között nyelvi eredetük tekintetében nemcsak sajátosan magyarok, hanem jövevények, tükörfordítással keletkezettek is lehetnek.

Elsősorban a régi helységnevek bemutatására törekszem. De nem mondhatok le a XVII. századnál későbbi adatolású helységnevek bizonyos mennyiségének a vizsgálatáról sem.

A helységnevek lokalizálásakor Gegő Elek, Györffy István, Mikecs László, Szabó T. Attila, Márton Gyula és az ÚMTsz. térképvázlataira, valamint a századforduló körüli 1 : 200 000-es katonai térképlapokra támaszkodom. Ha a helység fekvését teljes bizonyossággal nem tudom megállapítani, akkor erre a körülményre az „itt és itt keresendő” formula alkalmazásával hívom fel a figyelmet.

Moldova

A Keleti-Kárpátok és a Prut között elterülő, nevét a Szeret jobb oldali mellékfolyójáról nyerő Moldova [1466: *Moldouabā* gr.: MünchK. 215, de latinos formában már 1395: „terre nostre *Moldauie*”: ZsigmOkl. 1: 415] magyar (csángó és székely) lakosainak együttes számát Györffy István 1916-ban — az 1912. évi népszámlálást véve alapul — 92 ezerre tette. Akkortájt mintegy 130 közigazgatási községben éltek. Egy-egy közigazgatási község olykor 3—5 tanyaszerű házcsoportból (*cătun*) is állott, s a község rendszertint valamelyik nagyobb — többnyire román lakosságú — falucskájának a (román)

nevét viselte. A második világháború után a Csángó Nyelvjárás Atlasza számára 92 kutatóponton gyűjtöttek anyagot, de az atlaszba csak a 43 legfontosabb település anyaga került be. A moldovai magyarság mai lélekszáma mintegy 40–50 ezerre becsülhető (NéprLex. 3: 635). Területi elhelyezkedésükről, nyelvjárási sajátosságaikról Szabó T. Attilától (VálTan. 3: 122–131) nyerhetünk helyszíni ismereteken alapuló áttekintést. „A moldvai magyarok néprajzi kutatása” címen Gunda Béla (A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások. Az 1982. november 19–20-án Debrecenben, a Déri Múzeumban tartott országos konferencia anyaga. TIT Néprajzi Füzetek. Bp., 1984. 66–112) foglalta össze a moldvai magyarság vizsgálatának csaknem teljes kérdéskörét.

Nyolcvan moldovai helységnevet vesznek közelebből szemügyre. A figyelmes olvasó észre fogja venni, hogy a magyar névadásból származó nagyszámú moldovai helységnév közül hiányzik a legősibb két típus, mégpedig a pusztázó törzsnévből és a pusztázó vezérnévből alakult helységnevek sajátos típusa, de nem találhatók Moldovában olyan magyar helységnevek sem, amelyeknek előzménye templomi védőszentnév (patriocínium) vagy templomeím (titulus) lett volna. (Mint látni fogjuk, Besszarábiában voltak a templomok védőszentjének nevével azonos magyar helységnevek.) A románban keletkezett számos helységnév mellett feltűnhet a szláv eredetű földrajzi nevek jelentős hányada is. Ez azzal függ össze, hogy legkésőbb a VI. században szláv törzsek költöztek be Moldovába.

Adzsud. A Dél-Moldovában, a Tatrosnak a Szeretbe való torkollása környékén fekvő város magyar alapítású. Erre mutatnak nevének legrégibb adatai: 1433: *Egyd-halma* (Binder: KM. 458); 1547: *Edgethallom* (uo.). A helységnév a magyar *Egyed* [1138/1329: *Egid*: MNy. 32: 56] személynévnek és a *halom* főnévnek az összetétele. A helységnév előtagjából a románban *Adjud* lett, s ez idővel visszakerült a magyarba; l.: 1816: *Adschur* [o: *Adschuid*] (Hübner: Lex. 1: 34); 1838: *Adzsiud* (Gegő: MMT. 43). (Irodalom: EtSz. 1: 1496 *Egyed* a.; Mikecs: MagyRom. 1: 458; Iordan: TopRom. 178, 210, 337; Binder: KM. 122.)

Akna. A Szalone vagy Szlánik víze és a Tatros összefolyásánál fekvő helység nevére l.: 1804–6: *Okna* (Lipszky térképe); 1838: „*Aknához* (Okna)” gr. (Gegő: MMT. 15). A helységet sóbányáiról (aknáiról) nevezték el. Ezekre utal a román névváltozat is: *Tîrgu Ocna* (tkp. 'Aknavásárhely'). A román *ocnă* 'sóbánya, akna' a magyarból való. — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 177). (Irodalom: Tamás: UngElRum. 574; TESz. 1: 117.)

Alfalu. A Lukácsfalvától délkeletre keresendő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Alfalu* (MSznA. 30. sz. 38); 1693: *Albalu* (Kázmér: Falu 132); 1735: *Alfalva* (uo.). Az *al* 'lejjebb vagy alacsonyabban fekvő, alsó' és a *falu* összetétele. — A román *Satul de Jos* 'Alfalu' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. (Irodalom: Iordan: TopRom. 195; Kázmér: Falu 132.)

Bákó. Az Aranyos-Beszterce folyó jobb partján, az Aranyos-Besztercenek és a Szeretnek az összefolyása közelében épült város nevére l.: 1407: *Bákó* (Auner: RMT. 11, az adat közlése nélkül); 1431: in civitate *Bako* (Binder: KM. 122); 1545: *Bako* (i. m. 123); 1646–7/1780: *Bakovia* (MSznA. 30. sz. 41); 1838: *Bákóba* gr. (Gegő: MMT. 21); 1893: *Bakau* (PallasLex. 2: 492). Pusztázó személynévből keletkezett magyar névadással; vö.: 1229/1550: *Bocou* személynév (VárReg. 351.); 1311/1328: *Bokou* személynév (UrkBurg. 3: 52). Az ukrán régi *Бакоч* 'Bákó' [1408: SiStaroukr. 1: 84] és a román *Bacău* 'Bákó' a magyarból való. (Auner: RMT. 11; EtSz. 1: 241; Mikecs: MagyRom. 1: 458; Tamás: UngElRum. 86; Binder KM. 458.)

Balusest. A Románvásártól dél-délkeletre fekvő helység nevére l. 1906—7/1936: *beleşest*'j (CsángSz. 11). A név a román *Băluseşti* átvétele. Ez a román *Baluş* személynév származéka. — A helység lakosai északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). — 1936-ban *Balázsfalva* néven is szerepelt a helység. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 188; Kázmér: Falu 160.)

Bargován. A Karácsonkőtől kelet-északkeletre, az Aranyos-Beszterce és a Moldova közén fekvő helység nevére l. 1906—7/1936: *bărgauân* (CsángSz. 10). A név a román *Bărgăoani* átvétele. Ennek tkp. értelme 'az erdélyi Bîrgău helységből való'. A *Bîrgău* helységnév a német *Burgau* (tkp. 'várberek') átvétele. — A helység lakosai északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176.) (Irodalom: Iordan: TopRom. 405; FNEsz. 120 *Borgói-hegység* a.)

Barlad. A Szeret bal oldali mellékveze, a Barlad középső folyása mentén épült város nevére l.: 1541: *Barlat* (Binder: KM. 338); 1646—7/1780: *Barlad* (MSznA. 30. sz. 34); 1816: *Barlad* (Hübner: Lex. 1: 305). A város arról a folyóról vehette nevét, amely mellett fekszik. Vö. román *Bîrlad* 'folyó és város'. De a románból kimutatható a személy- és családnévi használatú *Bîrlad* is. Az etimológia további tisztázásra szorul. (Irodalom: Iordan: TopRom. 449; Constantinescu: DOR. 204; Binder: KM. 125).

Bogdana. Az Akna (Tîrgu Oena) és Adzsud között, a Tatros egyik jobb oldali mellékvizének völgyében fekvő helység nevére l.: 1646—7/1780: *Bogdana* (MSznA. 30. sz. 35). Ez a román *Bogdana* helységnév [<: román *Bogdan* személynév] átvétele. (Irodalom: Iordan: TopRom. 179; Constantinescu: DOR. 24.)

Bogdánfalva. A Bákó várostól dél-délnyugatra fekvő helység nevére l.: 1646—7/1780: *Bogdánfalva* (MSznA. 30. sz. 40); 1906—7/1936: *bogdân-fălă* (CsángSz. 14). A magyar *Bogdán* személynévnek [1213: *Bogdan*: UkrBurg. 1: 64], családnévnek [1646—7/1780: Demetrius *Bogdân*: MSzA. 30. sz. 40] és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetételeként keletkezett. A község lakossága déli csángó nyelvjárásban beszél (Márton: Csáng. 176). — A helység román neve *Valea Seacă* (tkp. 'száraz völgy, kiapadt patak'). (Irodalom: Kázmér: Falu 268; Iordan: TopRom. 127.)

Botosány. Az Észak-Moldovában fekvő város nevére l.: 1816: *Botoczany* (Hübner: Lex. 1: 436); 1838: „*Batusányon keresztül*” gr., *Botosány* (Gegő: MMT. 29, 42). A név a román *Botăşani* átvétele. Ez a román *Botăş* személynév (< román *botaş* 'perlekedő, civakodó' <: román *bota* 'bot' < magyar *bot*) származéka. Az ukránba átkerült román helységnév 1459 óta adatolható (SIStaroukr. 1: 115). (Irodalom: Constantinescu: DOR. 212; Tamás: UngElRum. 145.)

Bruszturósza. A Gyimesi-szorostól délkeletre, a Tatros mellett fekvő helység nevére l. 1838: *Brusztulăca* (Gegő: MMT. 13.). A név a román *Brusturoasa* átvétele. Ez a román *brusture* 'nagy bojtortán, koldustető' származéka. Bojtortánnal benőtt helyen települt falura utal. — A helység lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 177). (Irodalom: Iordan: TopRom. 62, 468.)

Buhus. A Bákótól északnyugatra, az Aranyos-Beszterce bal partján épült város nevére l. 1916: *Buhus* (Györffy István: A moldvai csángók néprajzi térképe). A név a román *Buhuşi* átvétele. Ez a román *Buhuş* személynév többes számú alakja. L. még román nyelvjárási *buhuş* 'bozót, sövény'. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 220.)

Csügés. A Gyimesi-szorostól dél-délkeletre, a Tatros jobb oldali mellékvölgyében, a Csügés vize mellett épült falu nevére l.: 1838: *Csügés* (Gegő: MMT. 46); 1869: „Az oláh vámon belül levő első falu *Oláh Csügés*, ellentétben az erdélyi Magyar Csügéssel, mely a Tatrosfolyóval jobbról párhuzamosan futó, s Moldovába kifolyó Csügésvize mellett fekszik; pedig ezen megkülönböztető elnevezésben anomália van, mert midőn Magyar Csügés lakói mind oláhok, *Oláh Csügés* lakói mind csángók” (Orbán: Szék. 2: 84). A Csík megyei Szépvízhez tartozó Csügés (régén Magyarcsügés, azaz magyarországi Csügés) és a moldovai Csügés (régén Oláhcsügés, azaz oláhországi Csügés) ugyanannak a pataknak a felső, illetőleg alsó folyása mentén fekszik, s a patakról kapta nevét. A *Csügés* [1804 – 6: B. *Csuges*: Lipszky térképe; 1869: *Csügésvize*: Orbán: Szék. 2: 84; 1915 u.: *Csügés* p., Pär. *Chiughieşu*: Csik-Ménaság. 1 : 75 000-es térkép] víznév előzményeként egy **csüggés* ‘meredeken lenyúló hegy, völgy, erdő stb.’ főnevet tehetünk fel. Ehhez l. *csüggés* (<átvitt értelemben vett> függés’ (SzT. 2: 234), *csüggő* ‘csüngő, függő; (meredélyesen) befüggő’ (SzT. 2: 235). Jelentéstani párhuzamként l. *befügg* ? ‘berüg, beékelődik’ (SzT. 1: 673), *befüggő* ? ‘berügő, beékelődő’ (uo.), *Befüggő* <határrészek neveként> (uo.), *függő* ‘meredeken lenyúló’ (SzT. 4: 458), *Függő* <nagyszámú határrész neveként> (SzT. 4: 458). A Szépvíztől kelet-északkeletre emelkedő, 1208 m magas *Függés-tető* [1869: *Függés tetőre* gr.: Orbán: Szék. 2: 77; 1915 u.: *Függéselek*: Csik-Ménaság. 1 : 75 000-es térkép] azonban esetleg nem a *függ* igéhez, hanem a *füge* ‘vadegres’ növénynévhez kapcsolódik (l. SzT. 4: 453 *füges* a.). A legvalószínűbbnek mégis azt tartom, hogy az eredeti névalak a *függ* ige származékeként keletkezett **Függés* volt, de ez idővel átvonódott a *füge* ‘vadegres’ családjába, s *Füges* lett belőle. — A helység lakosai székelyes jellegű csángó nyelv-járásban beszélnek (Márton: Csáng. 177).

Diószeg. A Tatros jobb partján, Tatros helységgel átellenben fekvő helység nevére l. 1838: *Diószeg* (Gegő: MMT. 46). A név a *dió* ‘diófa’ és a *szeg* ‘sarok, szöglet, zug’ átvétele. Diófákkal benőtt szögletre utal. A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelv-járásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). — A román *Tuta* ‘Diószeg’ helységnévhez l. román *Tuta* személynév < *tut* ‘buta, ostoba’. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 394; FNEsz.⁴ kézirat.)

Doftana. Az Aknától északnyugatra, a Tatros jobb partján fekvő helység nevére l. 1838: *Doftanát* gr., *Doftánfalva* (Gegő: MMT. 15, 45). A név a román *Doftana* <patak és helység> átvétele. Ennek végső forrása egy szláv régi **Deg(v)těna* helynév >: **degotb* ‘kátrány’. A magyar *Döjtene* ‘a Tatrang bal oldali mellékvize a barcasági Hétfalú vidékén’ (Árvay 144) etimológiailag ugyanez a név, de a magyarba közvetlenül a szlávból került. (Irodalom: Iordan: TopRom. 352, 357; Petrovici: StDialTop. 158, 191; FNEsz.⁴ kézirat.)

Dokia. A Karácsonkőktől kelet-délkeletre fekvő helység nevére l. 1906 – 7/1936: *dōkíε* (CsángSz. 22). A név a román *Dochia* átvétele. Ehhez l. román *Dochia* <: *Evdochia* női személynév. — A helység lakosai északi csángó nyelv-járásban beszélnek (Márton: Csáng. 176.) (Irodalom: Constantinescu: DOR. 53).

Domafalva. A Románváros környéki Dzsida falvától északnyugatra, a Szeret jobb partján települt község nevére l.: 1646 – 7/1780: *Domafalva* (MSznA. 30. sz. 44); 1906 – 7/1936: *dumu-fălă* (CsángSz. 23). A név a magyar *Doma* [1263/1264: *Doma*: Sztpt. KritJ. 1: 413] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. — A román *Răchiteni* ‘Domafalva’ tkp. értelmé ‘füzes vagy rekettyés helyről való’. (Irodalom: Iordan: TopRom. 100; Kázmér: Falu 269.)

Dormánfalva. Az Aknától északnyugatra, az Úz és a Tatros összefolyásának közepén települt község nevére l. 1675: *Dorman Falván* (MNY. 27: 76). A helységnév a török (talán besenyő) eredetű magyar *Dormán* [1285: ad *Dormanum*: ÁÜO. 12: 435; 1364: *Dorman*: ZalaOkl. 2:3] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetételeként keletkezett. A román *Dărmănești* 'Dormánfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. Figyelmet érdemel, hogy a románban is megvan a *Dorman* ~ *Dărman* személynév. — A helység lakossága székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszél (Márton: Csáng. 177). (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 488; Constantinescu: DOR. 260; Kázmér: Falu 163; FNEsz. 185 *Dormánd* a.; Rásonyi: HD. 146.)

Dózsa. A Klézsétől délkeletre fekvő falu korábbi nevére l.: 1842: Kövess-Allya *Ujfalu* (Kázmér: Falu 150); 1906–7/1936: *uj-falu* (CsángSz. 160). A név újonnan települt, környezeténél fiatalabb falura utal. A román *Satu Nou* a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. — A hivatalos névadásból származó magyar *Dózsa* ~ román *Doja* helységnév Dózsa György emlékére idézi. — A helység lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Kázmér: Falu 150; FNEsz. 300 *Jászdózsa* a., 437 *Murokország* a.)

Dzsida falva. A Románváros környéki Tamásfalvától északra a Szeret jobb partján fekvő község nevére l.: 1646–7/1780: *Dsida falva* (MSznA. 30. sz. 43); 1906–7/1936: *žudá-fálá* (CsángSz. 173). A magyar *Dsida* (l. Dsida Jenő, 1907–1938) ~ *Dzsida* (1981. évi budapesti telefonkönyv 1: 286) családnévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetételeként keletkezett. — A román *Ajudeni* ~ *Agiudeni* ~ *Adjudeni* 'Dzsida falva' tkp. értelve vagy 'Adzsudról valók', vagy 'Agiud [= Egyed] embeerei'. Az utóbbi magyarázatot látszik támogatni az 1936-ban feljegyzett magyar *Egyedfalva* névváltozat. (Irodalom: Iordan: TopRom. 210; Kázmér: Falu 269.)

Foksány. A Dél-Moldovában, a Milkó mentén épült város nevére l.: 1706: *Foxinban* gr. (UtEur. 168); 1816: *Fockschani* (Hübner: Lex. 2: 262); 1838: *Fokszány* (Gegő: MMT. 43). A név a román *Focșani* átvétele. Ez a *Focșa* személynév származéka. (Irodalom: FNEsz. 222.)

Forrófalva. A Klézsétől északra fekvő község nevére l.: 1646–7/1780: *Forrofalva* (MSznA. 30. sz. 34); 1906–7/1936: *foru-fálá* (CsángSz. 44). A magyar *Forró* személynévnek [1391: „Egidium et Petruin dictos *forro* de Zenthlazlo”: ZichyOkm. 4: 467], családnévnek [1492: Thomas *forro*: SzT. 4: 321; 1598: *forro Janos*: uo.] és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetételeként keletkezett. A község lakossága székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszél (Márton: Csáng. 176). — A román *Fărăoani* 'Forrófalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye a *Forró* személynév alapján. (Irodalom: Iordan: TopRom. 167; Kázmér: Falu 270; FNEsz. 223 *Forró* a.)

Frumósza. A Tázló völgyében, Bakótól nyugat-északnyugatra települt helység nevére l.: 1951/1962: *Frumószával* gr. (Szabó T. A.: Váltan. 3: 128). A név a román *Frumoasa* (tkp. 'a szép') átvétele. A falu lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). — Az 1709: *Terquľ Frumosz* (UtEur. 173) más helységre, mégpedig a Jászvásártól nyugatra eső *Tîrgu(l) Frumos* (tkp. 'szép vásárhely') nevű helységre utal. Ezt régebben *Szépváros*-nak [1838: Gegő: MMT. 25] is hívták magyarul. (Irodalom: Iordan: TopRom. 113; Constantinescu: DOR. 277.)

Fűrészfalva. Az Ojtoz völgyében Gorzafalvától nyugatra fekvő helység nevére l. 1838: *Fűrész* (Gegő: MMT. 45); 1842: *Fűrészfalva* (Kázmér: Falu 165); 1865: *Fűrészfalva* (uo.). A név arra utal, hogy a falu egy fűrészmalom mellé települt. A román *Fereastră* 'Fűrészfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. Köznévi előzményéhez l. román *ferestrau* 'fűrész' < : román *ferestru* 'fűrész' < magyar *fűrész* < : magyar *fűrész*. — A helység lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton Csáng. 176). (Irodalom: EtSz. 2: 680 *Fűrész* a.; Tamás: UngElRum. 332; Kázmér: Falu 165.)

Galac. A Dél-Moldovában a Duna bal partján fekvő város nevére l.: 1636: *Galaczig* gr. (UtEur. 111); 1646—7/1780: *Galaz* (MSznA. 30. sz. 35); 1705: *Galacz* (UtEur. 155); 1816: *Galacz* (Hübner: Lex. 2: 317 *Galatsch* a.). A név a román *Galafi* átvétele. Ennek eredete nincs tisztázva. Talán kapcsolatba hozható a szerbhorvát *Galac* személynévvél. Románul *Galafi*-nak, magyarul *Galac*-nak hangzó földrajzi nevek Erdélyben is vannak. (Irodalom: EtSz. 2: 819 *Galac* a.; Knieszsa: MagyRom. 1: 202; Iordan: TopRom. 271; FNESz. 230.)

Gírlény. A Bákótól északnyugatra, az Aranyos-Beszterce jobb partján fekvő helység nevére l. 1916: *Garleni* (Györffy István: A moldvai csángók néprajzi térképe); 1951/1962: *Gírlény* (Szabó T. A.: Váltan. 3: 127). A név a román *Gírleni* átvétele. Ez a román *gírlă* 'patak, elágazás, mellékfolyó, ág' származéka. A Szeret mellékága mellett lakók településére utal. — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Szabó T. A.: Váltan. 3: 127). (Irodalom: Iordan: TopRom. 68.)

Gorzafalva. Az Aknától délre, a Tartosba ömlő Ojtoz völgyében települt község nevére l.: 1646—7/1780: *Gorzdafalva* (MSznA. 30. sz. 36), 1836: *Gorzdafalvára* gr. (Gegő: MMT. 18). A magyar *Gorza* (1981. évi budapesti telefonkönyv 1: 414) családnévnek és a birtokos személyranggal ellátott *falva* főnévnek az összetétele. — A román *Oituz* 'Gorzafalva' az Ojtoz patak nevéből van véve. — A helység lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Kázmér: Falu 165; FNESz. 479 *Ojtozi-szoros* a.)

Harló. A Jászvásártól (Iasi) nyugat-északnyugatra fekvő helység nevére l.: 1541: *Harlov* (Binder: KM. 338); 1646—7/1780: *Herlo* (MSznA. 30. sz. 47); 1816: *Harlew* (Hübner: Lex. 2: 456). L. még román *Hîrlău*. Mikecs (MagyRom. 1: 497) hivatkozott két mássalhangzó-torlódásos kezdetű régi adatra (1541: *Crolow*, 1563: *Hrăläu*), és úgy vélte, hogy a mássalhangzó-torlódás feloldása a magyarban ment végbe, tehát a mai román *Hîrlău* névalak a magyarból származik. Ezt az elgondolást abban az esetben lehet elfogadnunk, ha meg tudjuk fejteni a név etimológiáját. Nos, a név ősforrása a *Хролюв* alakban is előforduló régi ukrán *Хролюв* 'Harló' (SlStaroukr. 2: 520), amely az ukrán *Хроль* [< *Флоръ* < latin *Florus*] személynév (i. m. 2: 519) birtoklást jelölő melléknévi származéka. Ez az ukrán helységnév volt a magyar *Harló* > román *Hîrlău* előzménye. (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 497; Binder: KM. 125, 339.)

Hidegkút. A Bákótól északra fekvő helység nevére l.: 1646—7/1780: *Hidegkut* (MSznA. 30. sz. 40). A név egy hideg vízü kútnál települt helységre utal. A román *Fîntînele* 'Hidegkút' tkp. értelmű 'kis kutak, kutaeskák'. L. román *fîntînea* 'kis kút, kutaeska' < : román *fîntînă* 'kút' < latin *fontana* 'kút'. (Irodalom: Iordan: TopRom. 239; Cioranescu: DiccEtRum. 330; FNESz. 276.)

Husztváros. A Jászvásártól (Iasi) dél-délkeletre fekvő, a hagyomány szerint magyar alapítású moldovai város nevére l.: 1541: *Hwztwarus* (Binder: KM. 338); 1547: *Hustwar* (uo.); 1646–7/1780: *Hus* (MSznA. 30. sz. 33); 1816: *Hus, Husch* (Hübner: Lex. 2: 546). A régi *Husztvár(os)* névalak a magyar *huszt* 'huszita' [1527: *hwztnak* gr.: ÉrdyK. 76] és *vár(os)* főnév összetétele. A XV. században itt letelepült magyar huszitákra emlékeztet. Vö. 1420: „Sind etliche Ungarn wegen Johann Husz Lehre in die Moldau verjaget worden” [= Néhány magyart Husz János tanítása miatt elűztek Moldovába] (Binder: KM. 338). A román *Huși* [többes szám] 'Husztváros' úgy keletkezett, hogy a magyar *Husztvár(os)* előtagját hozzáigazították a román *Hus(ul)* személynév [1489: Iordan: TopRom. 169] többes számú alakjához. A román *Huși* idővel felülkerekedett a magyarban is. (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 461, 486; Iordan: TopRom. 169; Constantinescu: DOR. 75; TESz. 2: 175 *huszita* a.; Binder: KM. 123, 338; FNEsz.⁴ kézirat.)

Jászvásár. Az Észak-Moldovában, a Prutba ömlő Bahlui partjain épült város nevére l.: 1412: forum *Jaswasarhel* (Pesty: MoHn. 146); 1541: *Bahloiiazwar* (uo.); 1562: *Jászvásár* (uo.); 1577: *Jaszúasar* (RMG1. 798); 1646–7/1780: *Ias, Iasvasar* (MSznA. 30. sz. 49); 1705: *Jászra* gr., *Jászvásárig* gr. (UtEur. 152); 1757: *Jaffi* (Bertalanffi: Vil. 749); 1816: *Jasch, Jassy* (Hübner: Lex. 3: 50). Vö. orosz Ясскы мѣстѣ (tkp. 'Jászvásár'), ukrán régi Яси [tkp. 'jászok'] (SlStaroukr. 2: 586). A városnévben az az orosz яси 'jászok' népnév rejlik, amelyből a magyar *jász* 'egy iráni, közelebből alán néptörzs tagja' is származik. Az újabb magyar *Jas ~ Jassi* névváltozat a román *Iasi* átvétele. Ennek *ș* hangjához l. *Husztváros* magyarázatát. (Irodalom: Vasmer: RussEtWb. 3: 496 ясиu a.; Iordan: TopRom. 169, 274; FNEsz. 286.)

Jugán. A Románvásártól északnyugatra fekvő helység nevére l.: 1907: *Ingán* (o: *Iugán*) (Nyr. 36: 238); 1906–7/1936: *iugăn* (CsángSz. 69). A név a román *Iugani* átvétele. Ez a *Iuga* [< *Gheorghie* 'György'] személynév származéka. — A falu lakosai északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176.) (Irodalom: Constantinescu: DOR. 67.)

Karácsonkő. A hegyekből kilépő Aranyos-Beszterce mellett épült város nevére l.: 1395: „in terra nostra Molduana ante villam *Karachonkw*” (ZsigmOkl. 1: 415); 1646–7/1780: *Kracsonkő, Karacsonköviensis* [latin származék] (MSznA. 30. sz. 43). A név a személynévként alkalmazott magyar *karacsony*-nak és a *kő* 'szikla, sziklás hegy' főnévnek az összetétele. Elsődlegesen a város fölött emelkedő, 590 m magas hegyre vonatkozott. (Ennek mai román neve: *Petricica* < *pietricica* 'kövecske'). A magyar helységnévvel párhuzamosan keletkezett az ukrán régi *Короченець камень* 'Karácsonkő' [1453: SlStaroukr. 1: 500], *Корочинь камень* [1458: uo.], *Крачуновъ камень* [1431: i. m. 1: 511]. A román *Piatra* [< *piatră* 'kő']. 'Karácsonkő' a magyar és ukrán névalakhoz képest másodlagos. Az újabban használatos *Peatra Neamț* névváltozat második eleme a *Neamț* (tkp. 'német') megyéről van véve, és az Olt alsó folyásánál fekvő *Piatra Olt*-tól való megkülönböztetésére szolgál. (Irodalom: FNEsz.⁴ kézirat.)

Kelgyest. A Románvásártól északnyugatra, a Moldova bal partján települt helység nevére l.: 1906–7/1936: *kèl'd-jěšt'j* (CsángSz. 73); 1907: *Peldest* (Nyr. 36: 238). A név a román *Pildești ~ Childesti* átvétele. Ebben a személynévi használatú román *pildă* 'példázat, példabeszéd, példa' [< magyar *példa*] rejlik. — A falu lakosai északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176.) (Irodalom: Iordan: TopRom. 347; Constantinescu: DOR. 347; Tamás: UngEIRum. 612.)

Ketris. A Bákótól dél-délkeletre, a Szeret bal partján települt helység nevére l.: 1906–7/1936: *ketriş* (CsángSz. 77); 1930/1931: *Chetres* (Ethn. 42: 142). A név a román *Chetris* átvétele. Ez a román *peatră* 'kő' származéka. A *p* > *ch* változáshoz l. *Kelgyest* magyarázatát. — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 347).

Kickófalva. A Románvásár környéki Szabófalvától északnyugatra fekvő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Steczko-falva* (MSznA. 30. sz. 45); 1781: *Ticzko-falva* (Kázmér: Falu 271); 1906–7/1936: *kűşkő-fálá* (CsángSz. 79). Az elsődleges *Szteckófalva* névalak személynévi előtagjához l. ukrán *Стецько* személynév (Hrinčenko 4: 560; régi adatokra l. SIStaroukr. 2: 367) < ukrán *Cmenán* 'István'. Az utótag a birtokos személyranggal ellátott magyar *falv*. A magyarban elmaradt a szó eleji mássalhangzó-torlódás első mássalhangzója (*Szteckófalva* > *Tickófalva*), majd *t: k* > *k: k* hasonulás ment végbe (*Tickófalva* > *Kickófalva*). A román *Teţcani* 'Kickófalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. — Figyelmet érdemel az 1936-ban feljegyzett magyar *Istvánfalva* névváltozat. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 155; Kázmér: Falu 271.)

Klészse. A Dél-Moldovában, Bogdánfalvától délkeletre fekvő község nevére 1781 óta vannak adatok *Clésé*, *Kleschu*, *Clesia*, *Cleja*, *Klézsé*, *Klézsa*, *Klesia* változatban (NévtDolg. 58. sz. 4). L. még 1838: *Klézsét* gr. (Gegő: MMT. 18); 1874: *Klészse* (Nyr. 3: 144); 1906–7/1936: *kléze* (CsángSz. 79). A név a román *Cleja* átvétele. Ennek köznévi előzményéhez l. román nyelvjárási *clejă* 'a templom jószágá, földbirtoka' < román *eclejie* 'ua.' < magyar *eklézsia* 'egyházközség' < latin *ecclesia* 'egyház' < görög *ἐκκλησία* 'egyház, gyülekezet'. — A község lakossága székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszél (Márton: Csáng. 176.) (Irodalom: Constantinescu: DOR. 48; Tamás: UngElRum. 311; TESz. 1: 734 *eklézsia* a.; Halász: NévtDolg. 58. sz. 4.)

Kománfalva. A Tatros völgyében, Aknától északnyugatra fekvő helység nevére l. 1838: „*Kománfalvára*, oláhuł Komanest” (Gegő: MMT. 15). A név személynévi előtagjára l.: 1369: *Comanfalva* 'helység Temes megyében' (DoeVal. 218), *Komán* családnév (1981. évi budapesti telefonkönyv 2: 99). L. még: ukrán régi *Коман* személynév (SIStaroukr. 1: 492), román *Coman* ~ *Cuman* családnév (Constantinescu: DOR. 247). Mindezek forrása a török *quman* 'kun'. Az utótag a birtokos személyranggal ellátott *falv*. A román *Comăneşti* 'Kománfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. (Irodalom: Györffy I.: MNMH. 454; Iordan: TopRom. 269; Kázmér: Falu 169; Rásonyi: HD. 154.)

Kotnár. A Harlótól dél-délkeletre fekvő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Kutlnar* (MSznA. 30. sz. 48); 1816: *Kotnar* (Hübner: Lex. 3: 165); 1861–2: „*Kotnár* híres bortermesztő falu, melynek venyigéje Tokajból került. Magyar lakosainak kat. temploma van” (Oroszhegyi: RomÉl. 72); 1906–7/1936: *kotnār* (CsángSz. 82). A helység román neve *Cotnari*. L. még régi ukrán *Котнарь* 'Kotnár' (SIStaroukr. 1: 504). Az etimológia megoldása nyilván az ukrán *Котнарь* felől remélhető (l. a közeli *Harló* magyarázatát), de a fő tisztázása további vizsgálatot igényel. A kotnári szőlőművelés nagyobb csoportokban vonzotta oda az erdélyi magyarokat és velük a szászokat. A XVI. században a kotnári szőlőhegyek között magyar nevűek is voltak: *Laslo*, *Szamar*, *Kevély* (MSznA. 30. sz. 48, 49). A román *Cotnari* helységnév köznevesülésével jött létre a legzamatosabb és legkeresettebb moldvai borbélét jelölő *cotnari* főnév. (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 461, 485, 497; Binder: KM. 114, 336.)

Lábnik. A Bákótól délkeletre fekvő helység nevére l. 1951/1962: *Lábnjik* (Szabó T. A.: Váltan. 3: 128). A név román eredetű; vö. román *Vladnic* 'Lábnik'. Ehhez l. román *vladnic* 'erős, hatalmas'. — A helységben székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 409.)

Lakosfalva. A Románvásár környéki Szabófalvától északra keresendő helység nevére l.: 1646—7/1780: *Lakosfalva* (MSznA. 30. sz. 45); 1838: *Lakosfalva* (Gegő: MMT. 24). A név a magyar *Lakos* személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falv* főnévnek az összetétele. — A régi román *Leucușăuți* [1408: Kázmér: Falu 219] 'Lakosfalva' előzménye egy ukrán **Лескушіву* volt. Ez a magyarral párhuzamos ukrán névadás eredménye. (Irodalom: Kázmér: Falu 219; SIStaroukr. 1: 542.)

Lészped. A Bákótól északnyugatra, az Aranyos-Besztérce jobb partján fekvő helység nevére l. 1951/1962: *Lészped* (Szabó T. A.: Váltan. 3: 127). A név román eredetű; vö. román *Lespezi* [többes szám] 'Lészped' <: *lespede* 'kőlap; lapos kő'. E szó etimológiája nincs tisztázva. — A falu lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: TopRom. 78; Cioranescu: DiccEtRum. 475.)

Lukácsfalva. Az Aknától észak-északnyugatra, a Sós-Tázló völgyében épült helység nevére l.: 1646—7/1780: *Lukácsfalva* (MSznA. 30. sz. 38). A név a magyar *Lukács* személynévnek [1138/1329: *Lucas*: MNy. 32: 131], családnévnek [1585: palffalvi *Lukach* Thamas: SzékOkl. ŰS. 1: 23] és a birtokos személyraggal ellátott *falv* főnévnek az összetétele. — A román *Lukăcești* 'Lukácsfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 97; Kázmér: Falu 170.)

Magyarfalu. A Klézsétől délkeletre, a Szeret bal partján emelkedő erdős hegyek keleti oldalán fekvő helység nevére l.: 1851: *Magyarfalu* (Kázmér: Falu 138). A név a magyar népnévnek és a *falv* főnévnek az összetétele. — A román *Unguri ~ Ungureni* 'Magyarfalu' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Kázmér: Falu 138; Iordan: TopRom. 252; Constantinescu: DOR. 400; FNEsz. 396 *Magyarfalva* a.; Halász: NévDolg. 19. sz. 3.)

Mánfalva. A Tatros völgyi Aknától észak-északnyugatra fekvő helység nevére l. 1646—7/1780: *Manfalva* (MSznA. 30. sz. 36). A név a *Moján* [1369—77: de villa *Moyan*: DocVal. 221] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falv* főnévnek az összetétele. A *Moján* személynévhez l. szerbhorvát *Mojan* <: *Mojmir*, *Mojsije* stb. személynév (Grković: RIS. 140). A román *Moinești* 'Mánfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. A román névalak idővel a magyarban is felülkerekedett; vö. 1838: *Moinește* gr. (Gegő: MMT. 30). — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Constantinescu: DOR. 113; Kázmér: Falu 223.)

Miklósfalva. A Szeret bal partján, Románvásártól északra fekvő falu nevére l.: 1838: *Miklósfalva* (Gegő: MMT. 45). A név a *Miklós* [1211: *Miclous*: PRT. 10: 510] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falv* főnévnek az összetétele. — A román *Miclăușeni* 'Miklósfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 118 Kázmér: Falu 172.)

Moldvabánya. Moldova első fővárosának, a Szucsavától délre, a Moldava folyó bal partján települt helységnek nevére l. 1518: *Moldvabanensi* [latin származék] (Binder: KM. 335), 1592: *Banya* in Moldnerlandt (uo.). A helység katolikus püspöke 1431-ben a husziták moldvai befogadásáról írva a latin nyelvű levél keltezési helyeként *Moldavie* várost jelölte meg (i. m. 334). A helység román neve *Baia*; ennek köznévi előzménye, a *baie* 'bánya' a magyarból való. A helységnév egykori bányauzemmél kapcsolatos. Főleg aranyat bányásztak, mostak itt ki az aranyban bővelkedő Moldava folyóból és egyéb patakokból. E munkát többnyire szászok végezték, de magyar aranymosóról is van adat. A román *Baia* helységnév idővel bekerült a magyarba is l. 1646–7/1790: *Baja* (MSznA. 30. sz. 46). (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 499 Iordan: TopRom. 52. Tamás: UngEl-Rum. 88; FNEsz. 429; Binder: KM. 109, 334.)

Nagypatak. A Bákótól dél-délnyugatra eső helység nevére l.: *Nagypatak* (Gegő: MMT. 44); 1901: *Nagypatak* (Nyr. 30: 227); 1906–7/1936: *nod'j-páták* (CsángSz. 104). A helység a Szeret jobb oldali mellékveze mellett települt, s róla kapta nevét. A román *Valea Mare* 'Nagypatak' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. A falu lakosai déli csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 46.)

Nemc. A Karácsonkőtől északra, a hegyek lábánál fekvő helység nevére l.: 1395: „ante castrum *Nempch* in terra nostra Moldouana” (ZsigmOkl. 1: 415); 1646–7/1780: *Nemcz* (MSznA. 30. sz. 46); 1804–6: *Nyamcz* (Lipszky térképe); 1838: *Niamcz*, *Németi* (Gegő: MMT. 43), *Német Város* (i. m. térképmelléklete). L. még ukrán régi *Немець, Нямц* 'Nemc' [1403: SIStaroukr. 2: 38] és román *Ţirgu Neamţ* (tkp. 'Németvásár'). A román *neamţ* 'német', akárcsak a magyar *német* népnév, szláv eredetű. A magyar *Nemc* városnév átadója az ukrán lehetett. — A szakirodalomban fel-felbukkanó *Németvásár* (l. pl. Györffy I.: MNMF. 443) névváltozatra régi adatot nem találtam. (Irodalom: Iordan: TopRom. 278; Cioranescu: DiceEtRum. 560.)

Nyersesty. A Románvásártól észak-északnyugatra eső helység nevére l.: 1906–7/1936: *ńerśeśťj* (CsángSz. 105). A név az 1455 óta adatolt román *Mirceşti* átvétele. Ez a román *Mircea* személynév származéka. — A helységnek 1936-ban feljegyzett népies magyar neve *Merszefala*. (Irodalom: Iordan: TopRom. 171; Constantinescu: DOR. 323; Kázmér: Falu 272; SIStaroukr. 1: 595.)

Onyest. A Tázló, Tatros, Ojtoz és Kászon összefolyásánál fekvő helység nevére l. 1844/1851: *Onest* (NévtDolg. 32. sz. 5). A név román eredetű; vö. román *Oneşti* > ukrán régi *Oneu* [1436: SIStaroukr. 2: 84]. Ez a román *Onu* < *Ion* < *Ioan* személynév származéka. — A magyar *Ónfalva* [1916 körül: Györffy István: A moldvai csángók néprajzi térképe] névváltozatra nincs népnyelvi adat. — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 172; Hálsz: NévtDolg. 32. sz. 3.)

Pakura. A Tatros bal partján, Aknától északnyugatra fekvő helység nevére l. 1951/1962: *Pakura* (Szabó T. A.: Váltan. 3: 129). A név előzménye a csángó nyelvjárási *pakura* 'szekérkenős'. A környéken a következőképpen nyerték a pakurát: „A' moldvaiak . . . a' föld' kövérségét felületéből kitapogatván, gödröt kezdenek ásni 's ezt tüstént vesszőkkel körülfonják. A' gödör' torkolatját keskenyen hagyván, belsejét minél mélyebbre ássák annál inkább szélesítik. A' fekete földzsírt elérvén, csigát alkalmaznak a' gödör mellé 's lovak által vedrekben felhúztatják. Az illetén higany, kosár keresztezte

árokba töltetik, hol a' víz kiszivárogván belőle, elvégre a nyúlékony dohot [= pakura] hordókba jut" (Gegő: MMT. 30). A *pakura* a román *păcură* 'ua.' [< latin *picula* 'szurok'] átvétele. A román *Păcurele* 'Pakura' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. A falu régebbi magyar neve *Degettes* [<: *deget* 'szekérkenőcs'] (Szabó T. A.: Váltan. 3: 129) volt. — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 177). (Irodalom: TESz. 3: 66.)

Páskán. A Románvásártól észak-északnyugatra, a Szeret jobb partján fekvő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Paskan* (MSznA. 30. sz. 40); 1709: *Paskany* nevű faluba, *Paskaniból* gr. (UtEur. 173); 1838: *Paskán* (Gegő: MMT. 44). Előzményéhez l. román *Pașcani* helységnév <: *Pașcan* személynév. L. még ukrán régi *Пащкани* 'helység Szucsava környékén' [1419: SIStaroukr. 2: 131]. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 129.)

Ploszkucény. Az Adzsudtól keletre, a Szeret bal partján fekvő helység nevére l.: 1906–7/1936: *ploskoțșîen*, *ploskoțșîen* (CsángSz. 116). A név a román *Ploscuțeni* átvétele. Ennek alapszáva a bizonyára személy- vagy helynévi használatú román *ploscuța* 'kis palaack, kis kulacs; palaackféreg, poloska'. — A helység lakói északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Szabó T. A.: Váltan. 3: 126).

Pokolpatak. Az Onyestől észak-északnyugatra, a Tázló egyik bal oldali mellék-vize mentén települt falu nevére l.: 1838: *Pokolpatakáig* gr., *Pokolpatakon* gr. (Gegő: MMT. 19, 20; 1916: *Pokolpatak* (Györffy István: A moldvai csángók néprajzi térképe). A helység arról a patakról kapta nevét, amely mellett fekszik. A *Pokol-* névelem azzal hozható kapcsolatba, hogy a patak mellékét nehéz megművelni. Hasonló a szemléleti alapja a román névváltozatnak is: *Valea Rea* (tkp. 'rossz patak'). Idővel a román névváltozat felülkerekedett a magyarban is; l. 1951/1962: *Váléri* (Szabó T. A.: Váltan. 3: 129). (Irodalom: Iordan: TopRom. 46.)

Pusztina. A Tázló völgyében, Bákótól nyugatra fekvő helység nevére l. 1838: *Pusztinába* gr. (Gegő: MMT. 30). A név román eredetű, vö. román *Pustiana*. Ennek tkp. értelme 'elpusztított, kifosztott hely'. — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 112; Barthas: MSznA. 45. sz. 3.)

Románvásár. A Bákótól északra, a Moldava és a Szeret összefolyásánál épült város nevére l.: 1541: *Romanvasar* (MagyRom. 1: 486); 1588: *románvásáriak* sz., oppidi *Roman* (Binder: KM. 113); 1598: *Roma(n) vasarra* gr. (Szabó T. A.: Váltan. 3: 119); 1646–7/1790: *Roman* (MSznA. 30. sz. 43); 1816: *Roman* (Hübner: Lex. 4: 312); 1838: *Románba*, vagy moldvai magyarosan *Románvásárba* gr. (Gegő: MMT. 24). Személynévi előzményéhez l. m. *Román* (1227: *Roman*: HazaiOkm. 8: 20], román *Roman* (Constantinescu: DOR. 140). A hagyomány szerint a névadó I. Roman moldvai vajda (ur. 1391–94) volt. L. még ukrán régi *Романовъ торгъ* [tkp. 'Románvásár'] városnév [1403: SIStaroukr. 2: 301] és román *Roman* városnév. A *puszta* személynévvel való helynévadás azonban sajátosan magyar. (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 458, 486; Iordan: TopRom. 300; Constantinescu: DOR. 140; Binder: KM. 112, 338.)

Somoska. A Klézsétől délkeletre fekvő helység nevére l.: 1901: *Somoska* (Nyr. 30: 227); 1906–7/1936: *șumuşká* (CsángSz. 136). A név a *somos* 'sombokorral benőtt hely' kicsinyítő képzős származéka. Elsődlegesen a Szeret jobb oldali mellékvizét jelölhette. A román *Șomuşca* 'Somoska' a magyarból való. — A helység lakosai székelyes

jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 58.)

Szabófalva. A Románvásártól északnyugatra fekvő község nevére l.: 1646–7/1780: *Szabofalva* (MSznA. 30. sz. 44); 1671: *szabofaluiai* sz. (MagyRom. 1: 488); 1838: *Szabófalvára* gr. (Gegő: MMT. 24); 1906–7/1936: *şebu-fală* (CsángSz. 128). A név a magyar *Szabó* személynévnek [1237/1320: *Zobov*: ÁŰO. 2: 76], családnévnek [1341/1387: *Zabopalfelde*: ZsigmOkl. 1: 15] és a birtokos személyraggal ellátott *falva* főnévnek sz. összetétele. — Az 1453 óta adatolható román *Săbăoani* 'Szabófalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. — A helység lakosai északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 488; Constantinescu: DOR. 457; Kázmér: Falu 274; Kiss: MNy. 82. 164.)

Szászkút. Az Adzsudtól északnyugatra, a Szeret és Tatros között fekvő helység nevére l.: 1838: *Szászkut* (Gegő: MMT. térképmelléklet); 1906–7/1936: *şăş-kut*, *şăş-kut* (CsángSz. 127). A helységnév a magyar *szász* népnévnek és a *kút* 'víznyerésre való gödör' főnévnek az összetétele. — A román *Săscut* a magyarból való. — A helység lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 240, 283.)

Szalonc. A Bákótól nyugatra, a Tázló és Sós-Tázló völgye között húzódó hegyháton települt helység nevére l.: 1646–7/1790: *Szalonc* (MSznA. 30. sz. 38); 1804–6: *Szolonce* (Lipszky térképe). Vö. román *Solonţ* 'Szalonc'. A név eredetileg a Tázló jobb oldali mellékvizét jelölte; vö. román *Gura Solonţ* (tkp. 'Szalontorok') ~ magyar *Szoloncka*, *Kicsiszolonc* 'helység a Szalonc és a Tázló összefolyásánál; lakossága székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszél' (Márton: Csáng. 176.) A magyar *Szalonc* < román *Solonţ* víznév ukrán eredetű; vö. ukrán *Солоніть* <gyakori víznév) (SlStaroukr. 2: 368-SHUkr. 518) < *солоніть* 'szikes talaj; olyan hely, ahol sós források fakadnak'. (Irodalom: Iordan: TopRom. 126.)

Szeketura. A Bákótól nyugat-északnyugatra fekvő helység nevére l. 1951/1962: *Szakatúra* (Szabó T. A.: VáITan. 3: 126). A név román eredetű; vö. román *Săcătura*. Ez a román *sec* 'kiapadt, száraz' származéka, s kiapadt vízre, száraz helyre utal. De néhol 'rtás' jelentés is tulajdonítható neki. — A helység lakói déli csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 127.)

Szerbek. A Sós-Tázló és a Tázló összefolyásánál fekvő helység nevére l. 1951/1962: *Szerbek* (Szabó T. A.: VáITan. 3: 129). A helységnév a *szerb* népnévnek a többes szám jelével ellátott alakjából keletkezett. Vö. román *Sîrbi* 'Szerbek'. Melich (HonfMg. 168) szerint az effajta helységnevek a szerbségnek a rigómezei csata (1389.) utáni vándorlásával hozhatók kapcsolatba. — A község lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Melich: HonfMg. Iordan: TopRom. 285; Constantinescu: DOR. 371.)

Szőlőhegy. A Tatros helységtől délre, a Tatros folyó jobb partján települt helység nevére l. 1838: *Szöllőhegy* (Gegő: MMT. 45). A név előzménye a magyar *szőlőhegy* 'szőlővel beültetett hegy vagy domb'. A román *Pîrgareşti* 'Szőlőhegy' alapszava a román *Pîrgar* személynév [< román *pîrgar* 'tanácsbeli személy; polgár; fertálymester; községi küldönc; könnyelmű ember' < magyar *polgár*]. — A helységben székelyes jellegű csángó

nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Constantinescu: DOR. 452; Tamás: UngElRum. 620.)

Sztrunga. A Tirgu Frumostól délnyugatra fekvő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Strunga* (MSzNA. 30. sz. 49); 1838: *Strunga* (Gegő: MMT. 43). A név a román *Strunga* [*< strungă* 'juhkarám, juhakol, esztrenga; szurdok'] átvétele. (Irodalom: Iordan: TopRom. 532; TESz. 1: 807 *esztrenga* a.; Bakos: RET. 151, 212.)

Sztánfalva. A Tázló, Tatros, Ojtoz és Kászon összefolyásánál épült Onyest közelében keresendő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Stanfalva* (MSzNA. 30. sz. 35). A név a *Sztán* személynévnek [1386: *Stan*: DocVal. 325], családnévnek (DocVal. 107) és a birtokos személyraggal ellátott *falv* főnévnek az összetétele. — Az 1410 óta adatolható román *Stănișorăști* [o: *Stănișorăști*] 'Sztánfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye; vö. román *Stănișor* személynév és *-aști* helynévképző. (Irodalom: Iordan: TopRom. 309; Constantinescu: DOR. 375; Kázmér: Falu 243; Halász: NévtDolg. 32. sz. 4.)

Tamás. A Bákótól dél-délkeletre fekvő helység nevére l.: 1906–7/1936: *tamãș* (CsángSz. 147). A név a magyar *Tamás* személynévből keletkezett. A román *Tamași* 'Tamás' a magyarból való. — A helység lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 175.)

Tamásfalva. A Románvásártól északnyugatra fekvő község nevére l.: 1646–7/1780: *Thamasfalva* (MSzNA. 30. sz. 43); 1906–7/1936: *tamãș-fălă* (CsángSz. 147). A név a magyar *Tamás* [1138/1329: *Thomas*: MNy. 32: 56] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falv*-nak az összetétele. Az 1449 óta adatolható román *Tămășeni* 'Tamásfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. (Irodalom: Kázmér: Falu 274.)

Tatros. A Csíki-havasokban eredő és Adzsudnál jobb felől a Szeretbe ömlő folyó melletti, Aknától kelet-délkeletre fekvő helység nevére l.: 1456: *Tathros* varofaban (MünchK. 215); 1541: oppidum *Thataros* (Binder: KM. 337); 1540–50: „domokos Janos von *Tatros*” (uo.); 1575: *tattrofon* gr. (MNy. 59: 361); 1598: *Tatrosra* gr. (Szabó T. A.: Váltan. 3: 119); 1646–7/1780: *Tatros* (MSzNA. 30. sz. 37). A helység arról a folyóvízről kapta nevét, amelynek partján települt. A víznévben talán egy *tatár* előtagú összetett: növénynév rejlik; vö. 1505: *Tatharros* (= tatár-rozs] ? 'pohánka, hajdina' (OkI Sz. 965). A román *Trotuș* 'folyóvíz és helység' a magyarból való. (Irodalom: Kniezsa: MagyRom. 1: 193; Mikees: MagyRom. 1: 458, 486; Binder: KM. 119, 337, 338: FNESz.⁴ kézirat.)

Tázló. A bal felől a Tatrosba torkolló Tázló felső folyása mentén, Bákótól északnyugatra eső helység nevére l.: 1804–6: M. *Taszlo* (Lipszky térképe). A helység arról a folyóról [1804–6: V. *Taszlo*: Lipszky térképe] kapta nevét, amely mellett települt. Györffy István (MNMF. 454) a folyónevet kun eredetűnek gyanította. A sóban gazdag vidék támogatni látszik a 'só' jelentésű török *tuz*-zal való etimológiai összekapcsolást. Vö. *Tuzla* 'város Észak-Boszniában' < oszmán-török *tuzla* 'sótelep, sóbánya, sófőző üzem' < : *tuz*. A hangalakot befolyásolhatta a román *Tăslav* személynév, amely a szláv *Stanislav* személynévből formálódott. L. még: ukrán *Тазлово* <folyó> [1400: Sl-Staroukr. 2: 416], <helység> [1457: uo.], román *Tazlău* <folyó és helység>. (Irodalom: Györffy I.: MNMF. 454; Iordan: TopRom. 126; Constantinescu: DOR. 375; FNESz. 663 *Tuzla* a.)

Tekucs. A Barlad alsó folyása mellett épült város nevére l.: 1646–7/1780: *Takucs* (MSznA. 30. sz. 35); 1817: *Tekutsch* (Hübner: Lex. 5: 144); 1838: *Tekucz* (Gegő: MMT. 44); 1861–2: *Tekucs* (Oroszhegyi: RomÉl. 72). A név a román *Tecuci* átvétele. Ez ukrán eredetű; vö. ukrán régi *Текучь* 'Tecuci' (SlStaroukr. 2: 426) < *Текучь* 'egy vízfolyás' (uo.) < *mekyuuu* '(át)folyó, áramló'. (Iordan: TopRom. 93; Binder: KM. 122; FNESz.⁴ kézirat.)

Templomfalva. Az Aknától délnyugatra, a Tatrosba siető Szalone vagy Szlánik vize mellett fekvő helység nevére l. 1951/1962: *Templomfalván* gr. (Szabó T. A.: Váltan. 3: 130). A név arra utal, hogy a falu egy templom mellé települt. A helységben székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 177). — A román *Satu Bisericii* 'Templomfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. (Irodalom: Iordan: TopRom. 232.)

Terebes. A Bákótól északnyugatra, a Trebişul patak mellett fekvő helység nevére l.: 1646–7/1790: *Terebes* (MSznA. 30. sz. 40). A pataknévhez l. ukrán *Теpeбіж* (tkp. 'irtvány') 'két patak Ukrajnában' (SHUkr. 558). Némelyek szerint a román *Trebişul* 'Terebes' a magyarból való. (Irodalom: Iordan: TopRom. 138; FNESz. 639 *Terpes* a., 656 *Tőketerebes* a.)

Trunk. A Bákótól délre a Szeret jobb partján települt helység nevére l.: 1930/1931: *Trunk* (Ethn. 42: 137). A helységnév köznévi előzményeként l. csángó nyelvjárási (Klészse) *trónk* 'röviden vágott darab fa' (Nyr. 5: 378), (Onyest) *trunyty* 'fatörzs' (Márton: Csáng. 564) < román *trunchi* 'fatörzs, rönk, tőke' < latin *truncus* 'ua.'. A román *Galbeni* 'Trunk' tkp. jelentése 'sárga'. A talaj színére vonatkozhat. — A helység lakosai déli csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 114; Kiss: Nyr. 102: 232; Márton: Csáng. 564; Bakos: RET. 362.)

Újfalu¹. A Románvásártól északra fekvő helység nevére l.: 1881: Traian, *Újfalu* (Kázmér: Falu 150). A név újonnan települt, környezeténél fiatalabb falura utal. A román *Traian* 'Újfalu' helységnévhez l. *Traian* személynév. — A helység lakosai északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Contantinescu: DOR. 391; Kázmér: Falu 150.)

Újfalu². A Tatros völgyi Aknától (Tîrgu-Ocna) délkeletre fekvő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Ujfalva*, *Új Falu* (MSznA. 30. sz. 37). A név újonnan települt, környezeténél fiatalabb falura utal. A román *Satul Nou* 'Újfalu' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. — A falu lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Kázmér: Falu 150.)

Valény. A Bákótól délkeletre fekvő helység nevére l.: 1906–7/1936: *vel'ēn* (Csáng-Sz. 167). A név román a *Văleni* átvétele. Ennek tkp. jelentése 'völgylakók'. — A helység lakói északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Szabó T. A.: Váltan. 3: 126). (Irodalom: Iordan: TopRom. 412.)

Vaszló. A Barladtól északra, a Vaszló és a Barlad összefolyásánál fekvő város nevére l.: 1460: *Wazlo* (Binder: KM. 126); 1541: *Wazlo* (i. m. 338); 1646–7/1790: *Vaslo* (MSznA. 30. sz. 34); 1817: *Wasluy* (Hübner: Lex. 5: 376). L. még: román *Vashui* 'folyó és város', ukrán régi *Bacnyu* 'folyó és város' (SlStaroukr. 1: 155). A folyó- és városnév közül a folyónév az elsődleges, amelyet — végződése alapján — a román *Bahlui*, *Căl-*

măru, Călu, Covurhul, Derehul, Urlul stb. víznevekkel szoktak együvé venni, de kielégítő etimológiai megoldás még nem született. (Irodalom: Iordan: TopRom. 94; Binder: KM. 126.)

Vizánta. A Dél-Moldovában, Onyestől délre fekvő helység nevére l.: 1838: *Vizanta* (Gegő: MMT. 45); 1916: *Visonta* (Györffy István: A moldvai csángók néprajzi térképe); 1951/1962: *Vizánta* (Szabó T. A.: Váltan. 3: 130). A név román eredetű; vö. román *Vizantea Răzăsească* (tkp. 'Szabadparaszti-Bizánci). Ehhez l. román *răzeș* 'szabadparaszt' < magyar *részes*, illetőleg *Vizante* 'bizánci, Bizáncból való'. A szomszédos falu neve *Vizanteu Mănăstirească* (tkp. 'Kolostori-Bizánci'). — Vizánta lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csángó 177). (Irodalom: Iordan: TopRom. 190; Constantinescu: DOR. 407; Tamás: UngElRum. 663.)

Völcsök. Az Ojtoz völgyi Gorzafalva környékén keresendő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Völcsök* (MSznA. 30. sz. 36); 1838: *Völcsök* (Gegő: MMT. 47). A név összeeseng a Szilágy megyei Szilágycsehitől északra fekvő *Völcsök* [1388: *Veolchek*: ZsigmOkl. 1: 58] község nevével. Lehetséges, hogy a név magyar áttelepülők révén került át a Szilágyságból Moldovába. A szilágysági *Völcsök* szláv eredetű; vö. bolgár *Волчек* helynév, szerbhorvát *Vučak* helynév, lengyel *Wilczak* helynév, orosz *Волчек* helynév. Tövében az ósszláv **volkъ* 'farkas' rejlik. A Szilágy megyei román *Ulcium* 'Völcsök' a magyarból való. — A Tatros völgyi *Völcsök* román ekvivalense nem ismeretes. (Irodalom: Kniezsa: MagyRom. 1: 276; FNESz.⁴ kézirat.)

Zsozsény. A Klézsétől kelet-északkeletre, a Szeret bal partján települt helység nevére l.: 1906–7/1936: *Žogŕn, žogŕn* (CsángSz. 173); 1907: *Zsószenben* gr. (NyK. 37:156.) A név a román *Geoseni* átvétele. Ez a *Joseni* (tkp. 'alsó vagy déli részen lakók') nyelvjárási módosulata. — A helység lakosai déli csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 152.)

Besszarábia

A Keleti-Kárpátokon átvezető Gyimesi-szorostól messze keletre, légvonalban mintegy 290 km-re, a kanyargós Dnyeszter folyó jobb partján található **Csobrucsi**, egykori magyar nevén **Csőbörcsök** falu, amelyben a középkor óta magyar lakosok, a feltevések szerint Dnyeszter-fehérvárból (Atterman) átköltöztetett magyar határőrök és huszita menekültek éltek. A vidék a Prut és a Dnyeszter közötti történelmi Besszarábiához (a Besszarábia névhez l. FNESz. 107), a mai Szovjet-Moldovához tartozik. Csőbörcsök falu nevének fontosabb adatai a következők: 1484: *Csőbörcsök* (Auner: RMT. 16, az adat közlése nélkül); 1528: *Csőbörcsök* (UtEur. 200, az adat közlése nélkül); 1551: civitatem *Czurburcza* (uo.); 1624: *Cebercek* (Száz. 119: 897; 1646–7/1780: Georgius *Csőbörcsöki* szn. (MSznA. 30. sz. 33); 1706: „háltunk az Neszter-parton, *Csebercsik* nevű magyar faluban. Ezen *Csoborcsi* nevű falut többekkel együtt még László király telepítette volt meg több falukkal együtt Akkerman, avagy Neszter-Fejérvár körül Besszarabiában, sive Budzsakban. Már az több faluk mind elpusztultak, ez az egy maradt meg, ennek is hasonfele már román falu. Ezek még az mai napig magyar nyelven beszélnek, az tatár chán jobbágyfaluja. Ezek még vadnak gazdaemberek harmincan, gyermekei, eselédi sokan vadnak, jó magabíró emberek; panaszolkodtak, hogy már egynehány esztendőül fogva páterek nincsen, catholicusok lévén máskint. Házasodnak, szaporódnak, multiplicálódnak magok között pap nélkül” (UtEur. 166); 1743: *Tsőbörcsökfalva* (Kázmér: Falu 296); 1838: *Cső-*

böröcsök (Gegő: MMT. 88); 1940/1942: *Czebrucz* (Honv. Térk. Int. 1 : 750 000-es térkép); 1959: *Csobrucsi* (Világatl. 33. sz. térkép).

Csőböröcsök etimológiája nincs kellően tisztázva. Talán kun vagy besenyő eredetű. Afféle személynév lehetett az előzménye, mint amilyen *Tőbörzsöt*-ben (FNESz. 52 *Alsó-tőbörzsök* a.) rejlik. Az újabb román *Ciobărcei(ul)*, orosz *Чобрычу* névváltozat és a belőlük származó magyar *Csobrucsi* a régi *Csőböröcsök*-höz képest másodlagos, kialakulásának körülményei azonban vizsgálatra szorulnak. — A Dnyeszter vidékén *Csőböröcsökön* kívül magyar lakosságú volt Szentpéter, Szentjános és Szentantal is. 1767-ben Zöld Péter csíkdelnei plébános — egy románul tudó paptársával együtt — 7139 hívt gyóntatott meg *Csőböröcsökön*, túlnyomórészt magyarul. Jerny János alig hetvenhét év múlva már egyetlen magyar lelket sem talált *Csőböröcsökön*; mind elrománosodtak. (Irodalom: Gegő. MMT. 109 — 114; Thaly: Száz. 2: 582; Györffy I.: MNMF. 444, 458; Domokos P. P.: Moldv. 182; Mikecs: MagyRom. 1: 464, 472; Kázmér: Falu 296, UtEur. 200; Benda: Száz. 119: 895, MNy. 83: 240.)

De van Besszarábiában (Szovjet-Moldovában) egy város is, amely magyaroktól kapta nevét. E város a Kisinyovtól 46 km-re északra, a Dnyeszterbe ömlő Reut folyó bal partján épült. Román neve *Orhei* (magyar adatként l. 1816: *Orhey*; Hübner: Lex. 4: 33; 1838: *Orhei*; Gegő: MMT. 40); ebből alakult a ma hivatalosan használt orosz *Орехи*. A román *Ohrei* pedig nem más, mint egy magyar **Várhely* átvétele. (A Doboka megyei *Várhely*-re l. Györffy 2: 93, a Hunyad megyei *Várhely*-re l. Csánki 5: 146 és Györffy 3 : 290 *Bertonia* a.) A hangtani megfelelésre a Doboka megyei *Várhely* > román *Orhei* *Bistriței* névpáron kívül l. magyar város, varga, Várad, Temesvár stb. > román oraș, orga, Oradea, Timișoara, illetőleg magyar kastély, műhely, persely > román coștei, mihei, perșei stb.) A besszarábiai magyar **Várhely*-re ugyan semmi okleveles adatunk nincs, de a város határában ma is álló XIV–XV. századi vár arra mutat, hogy olyan egykori magyar végvárral van dolgunk, amely a Duna és a Dnyeszter mellett, magyar helyőrségű erődítések sorába tartozott (Orlea, Szörénytorony, Gyurgyevó, Kilia, Dnyeszterfehérvár). (Irodalom: Györffy I.: MNMF. 453; Mikecs: MagyRom. 1: 464; Iordan: TopRom. 309; Nikonov: KrTopSl. 310.)

Besszarábia székhelyének, Kisinyov-nak a nevét némelyek az Arad megyei *Kis-jenő* [1476: *Kysyenev*; Csánki 1: 611, de l. 1202–3 k./15. sz.: *Jeneu*; Sztp. KritJ. 1: 64] nevével azonosítják, tehát az ómagyar *Jenő* törzs településének gyanítják. E feltevés tarthatatlan. *Kisinyov* török eredetű, még ha a részletek nincsenek is teljesen tisztázva. (L. Vasmer: RussEtWb. 1: 564; FNESz.⁴ kézirat.)

A **Várhely*-lyel kapcsolatban már említett *Dnyeszterfehérvár* [1541: *Nester Feierwar*; MagyRom. 1: 481; 1636: *Neszterfejérvárról* gr.: UtEur. 115; 1709: „*Neszterfejérvár* is — mit törökül *Akkermann*nak hínak”: i. m. 177] a Dnyeszter torkolatvidékén fekvő várost jelöli. (E vidék a történelmi Besszarábia déli részéhez tartozott; ma Szovjet-Ukrajna része.) A város óorosz neve *Бѣлгородъ* [tkp. 'fehér vár'], török neve *Ak kârman* (tkp. 'ua.'), román neve *Cetatea Albă* (tkp. 'ua.'). Hivatalosan használt mai orosz neve *Бѣлгород-Днѣстробескиѣ*. (Irodalom: Vasmer: RussEtWb. 1: 8; Nikonov: KrTopSl. 47.)

Bukovina

A Keleti-Kárpátok és a Dnyeszter felső folyása között elterülő vidék a középkorban Moldovához tartozott, s így szoros kapcsolatban állott Magyarországgal. Maga a **Bukovina** tájnév Zsigmond király uralkodása idején, 1412-ben fordul elő először magyar oklevélben (PallasLex. 3: 816). A név ukrán eredetű, s jelentése 'bükkerdő, bükös vidék'

(FNESz. 134). A XVI. század óta két bukovinai város névváltozatáról is vannak adataink. E két város Szeredvásár és Szucsava.

Szeredvásár. A bukovinai Szucsavától északnyugatra, a Szeret folyó jobb partján épült város nevére l.: 1587: *Szeret-Vásárhel* (UtEur. 181); 1646–7/1790: *Seredvasar* (MSznA. 30. sz. 47); 1817: *Szeret* (Hübner: Lex. 5: 114). Vö. ukrán régi *Серетський міст* [tkp. 'Szeretvásár'], illetőleg román *Siret* 'folyó és város'. A folyónév ősi, indoeurópai keletkezésű. (Irodalom: Iordan: TopRom. 94 FNESz. 611 *Szeret* a.)

Szucsava. A Dél-Bukovinában, a jobb felől a Szeretbe ömlő Szucsava folyó mellett fekvő város nevére l.: 1550 (c. 1541/1600: *Suczowa* (Reychersdorf: Szamota István nyomán); 1587: *Szoczavia* (UtEur. 181); 1646–7/1780: *Szucsavia* (MSznA. 30. sz. 47); 1653: *Szucsva* (MonOkm. 24: 469) 1705: *Szucsaván* gr. (UtEur. 151); 1817: *Sucsawa*, *Sutschawa* (Hübner: Lex. 5: 72). A város arról a folyóról kapta nevét, amelynek jobb partján települt. A folyónév az ukránban keletkezett; vö.: ukrán *Сучава* [1490: SlStaroukr. 2: 403] < régi *Совава* [1393: uo.] <: régi *сока* (mai *cik*) 'lé, nedv', *социмуся* 'szívárog, nedvet ereszt, folyik'. L. még ukrán régi *Сучавський міст* [tkp. 'Szucsavavásár'] 'Szucsava város' (uo.). A román *Suceava* 'folyó és város' az ukránból való. A magyar *Szucsava* átadója a román lehetett. (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 477; Iordan: TopRom. 101, 480; Karpenko: TopBuk. 193; Binder: KM. 106, 333; FNESz.⁴ kézirat.)

Az 1769. évi orosz–török háborúban Bukovinát az oroszok szállták meg. Lengyelország első, 1772. évi felosztását követően Oroszország tudomásul vette Bukovinának Ausztriához való csatolását, s ebbe Törökország is belenyugodott 1775-ben (PallasLex. 3: 816). Ekkor még alig tíz év telt el a madéfalvi veszedelem, a siculicidium (1764.) óta, és Moldovában székely menekültek kisebb-nagyobb csoportjai keresték boldogulásukat. A gyéren lakott Bukovinában, annak déli részében hatósági jóváhagyással és támogatással székely bujdosók kezdtek megtelepedni. 1776 és 1786 között hat falut építettek maguknak a Szeretbe torkolló Szucsava menti Radóc (vö. román *Rădăuți* < ukrán *Радоси* (tkp. 'Rad emberei, Radék'; l. Iordan: TopRom. 27, 78, 424 és SlStaroukr. 2: 286) és Szucsava környékén. E dél-bukovinai székely falvak — a kamarai telepítések módjára — mérnöki tervek szerint épültek rendezett, széles utcákkal, amelyekre merőlegesen futottak ki a téglalakú telkek. Nevük a következő: *Andrásfalva*, *Fogadjisten*, *Hadikfalva*, *Istensegits*, *Józseffalva*, *Laudonfalva*. Vegyük őket sorra.

Andrásfalva. A Radóctól északra, a Sucsava jobb partján fekvő község 1786 tavaszán alakult meg, később, mint a többi bukovinai székely község. A Hadikfalva szomszédságában levő település Hadik Andrásról kapta nevét. Ehhez l. *Hadikfalva* magyarázatát. — Andrásfalva román neve *Mănauți*. Ez ukrán eredetű; vö. ukrán *Манешу* helynév (SlStaroukr. 1: 574) <: *Мань* személynév <: *Мануил* 'Emánuel ~ Mánuel'. (Irodalom: Kis-Várdy: Ethn. 44: 137; Kázmér: Falu 159; Sebestyén Ádám: A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig. Szekszárd, 1972; Hajdú: MSznA. 3. sz. 5; Fazekas–Hajdú: MSznA. 21. sz. 3–5.)

Fogadjisten. A Radóctól délkeletre, a Szucsava jobb partján települt község nevére 1779-ből van a legkorábbi adatunk (Ethn. 44: 132). Kis-Várdy (Ethn. 44: 131) szerint azonban a községalapítás már három évvel korábban megtörténhetett: „Nagyon valószínű, hogy a kolozsvári születésű Splényi tábornok [, aki Bukovina megszállását intézte színmagyar hadsereg élén,] hívta meg azt a száz családot, kik 1776-ban Fogadjistent és Istensegitsét, a két fohászszerű nevet viselő községet alapították a Szu-

csáva-folyó partján, egymás szomszédságában.” A *Fotadjisten* helységnév abból a „fogadj Isten” szavakkal kifejezett köszöntésből alakult, amely válaszul szolgál az „adjon Isten”-féle köszöntésre. Vö.: 1519 k.: „Valaki ő neki köszön vala, ő az köszönetet felel vala *vr isten fogadia*” (DebrC. 273; NySz. 1: 881); 1638: „keöszőne az monarnak, mondua(n) hofi egessegel apa, s monda az eöreg h emberis hofi *fogagi Isten* fiam” (SzT. 4: 173). — A község román neve *Iacobesti* [tkp. 'Jákob emberei, Jákobék'] (Constantinescu: DOR. 76.) A hagyomány szerint e név egy hajdani *Jákob* nevű remetére emlékeztet. (Irodalom: Kis-Várday: Ethn. 44: 131–2; Hajdú: MSznA. 3. sz. 3–9.)

Hadikfalva. A Radóctól északkeletre fekvő Hadikfalvát 1785. június 5-én alapították ünnepélyes keretek között. Nevét Hadik András (1710–1790) tábornagyról, a bécsi Udvari Haditanács elnökéről kapta. A Haditanácsban Hadik szorgalmazta a Moldvában hanyóddó székelyek letelepítését. A *Hadik* családnév szlovák eredetű; vö. szlovák *hadík* 'kis kigyó' (SlSJ. 1: 450). — A *Hadikfalva* név a szomszédos *Andrásfalva* (l. ott) nevével sajátságos névpárt alkotott. — A román *Dornești* [többes szám] 'Hadikfalva' tövéhez l. román nyelvjárási *dornă* 'örvény' (Iordan: TopRom. 59; Constantinescu: DOR. 263). (Irodalom: Kis-Várday: Ethn. 44: 134, 135; Kázmér: Falu 166; Hajdú: MSznA. 3. sz. 5, 7. sz. 3–5.)

Istensegits. A Radóctól délkeletre, a Sucsava bal partján, Fogadjisten szomszédságában települt falu nevére 1779. október 29-ről van a legkorábbi adatunk: „zwei Ortschaften namens Helf-Gott und Vergells [o: Vergelt's]-Gott oder auf ungarisch *Isten-Segitsch* und *Fogodisten*” (Ethn. 44: 132). A helységnév a segélykérő *Isten segits* fohászkodásból keletkezett. A szomszédos *Fogadjisten* nevével sajátos névpárt alkot. — A helység román neve *Țibeni* (Constantinescu: DOR. 396). Ehhez l. ukrán régi *Цибань* személynév (SlStaroukr. 2: 526) < ? *цубань* 'hosszú lábú ember' (Hrinčenko 4: 428). L. még EtSlSJaz. 3: 196 **cipatъb* a. (Irodalom: Kis-Várday: Ethn. 44: 131; Hajdú: MSznA. 3. sz. 3–9.)

Józseffalva. A Sucsavától délnyugatra fekvő falu meglehetősen félreesik a többi bukovinai székely teleptől. Megalakulásáról 1785. szeptember 25-i jelentés tudósít (Ethn. 44: 136.) Nevét az uralkodó II. Józsefről kapta. Az első világháború után egy Kanadából hazatért gazda a község közelében, attól keletre tanyabirtokot vásárolt, s ezzel megvette az önálló községi jelleg nélküli *Kisjózseffalva* alapját. — Józseffalva román neve *Vornicenii* (Nici) [többes szám]. Ez a román *vornic* 'országbíró; falusi bíró' [< szláv **dvornikъ* 'udvarbíró'] származéka (Iordan: TopRom. 212). (Irodalom: Kis-Várday: Ethn. 44: 136; Kázmér: Falu 167; Hajdú: MSznA. 12. sz. 3–4.)

Laudonfalva. A Hadikfalvától északkeletre fekvő falu nevére 1785. szeptember 16-ról van a legkorábbi adatunk (Ethn. 44: 136). A székely lakosok azonban hamarosan átköltöztek Hadikfalvára, tehát a település székely jellege megszűnt. A község G. E. Laudon (1717–1790) osztrák tábornagyról kapta nevét. A *Laudon* családnévhez l. cseh *Laudon* családnév (Beneš: ČPrjím. 92) <: cseh *Laudat* ~ *Loudát* családnév, személynév (Beneš: ČPrjím. 51) < latin *Laudatus* [tkp. 'dicsért, magasztalt'] (van der Schaar 153). Más felfogás szerint a német *Laudon* családnév egy *Laudohn* helységnévből való (Naumann: Familiennamenbuch 186). — A falu román neve *Bălcăuți*. Ez ukrán eredetű; vö. ukrán *Балкоути* helységnév (SlStaroukr. 1: 85) <: *Балко* családnév (Rudnycky: EtDietUkr. 1: 65). (Irodalom: Kis-Várday: Ethn. 44: 136; Kázmér: Falu 170; Hajdú: MSznA. 3. sz. 5.)

A kis határú, túlnépesedett bukovinai székely községek lakossága az 1880-as évektől kezdve kezdett elvándorolni, sőt szóba került a Magyarországra való hazatelepítésük is. 1883-ban az Al-Duna melletti Pancsova környékére telepítettek mintegy 4000 bukovinai székelyt. Falvaik ma is megvannak *Hertelendyfalva* (Vojlovica), *Székelykeve* (Skorenovac) és *Sándoregyháza* (Ivanovo) néven. 1883 és 1910 között különböző erdélyi helységekbe további 2500–3000 bukovinai székely telepes költözött. 1941-ben a magyar állam néhány család kivételével az egész Bukovinában maradt székelységet a Jugoszláviától akkoriban visszacsatolt Bácskába, mégpedig Szabadka, Topolya, Újvidék és Zombor vidékére telepítette (2828 család 13 198 személlyel, de ebben a számban bizonyára benne van a moldovai Magyarfalu-Gajcsána, Lábnik, Pusztina, Lészped stb. falvakból áttelepült, székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélő 973 magyar személy is). S a székelyek magukkal hozták Bukovinából helységneveiket, sőt a Kulához tartozó *Istensegits-en*, a Regőcéhez tartozó *Hadikfalvá-n*, a Magyarkanizsához tartozó *Fogadjisten-en* kívül megjelent az 1944. évi Helységnévtárban *Adjisten*, *Hadikföldje*, *Hadikhalom*, *Hadikisfalu*, *Hadikliget*, *Hadiknépe*, *Hadikörs*, *Hadikszállás*, *Hadiktelke*, *Hadikújfalu*, *Istenáldás*, *Istenes*, *Istenföldje*, *Istenhozott*, *Istenvelünk* is. 1944 végén a háborús események folytán a bácskai székelyek ismét menekülni voltak kénytelenek. Hosszú hanyattatás után 1946–47-ben Tolna, Baranya és Bács megye kiűrtett német falvaiban kaptak új otthont. Idővel néhány száz család felköltözött a Budapest kapujának számító Érdre. (Irodalom: Kósa – Filep 53, 74; Hajdú: MSznA. 3. sz. 7–9; NéprLex. 1: 62, 384; Penavin Olga – Matijevics Lajos: Székely szójegyzék. Újvidék, 1980.; Fazekas: MSznA. 39. sz. 3–5.)

Kiss Lajos

Nyelvészet és tömegkommunikáció I—II.

A Tömegkommunikációs Kutatóközpont Membrán Könyvek c. sorozatának 15. kötete. Bp., 1985. 246 és 232 oldal

E tanulmánykötet terve az 1970-es évek közepén merült föl a Nyelvtudományi Intézet magyar osztályán. „A tömegkommunikáció hatalmas szakirodalmát látva, úgy ítéltük meg — írja Grétsy László az Előszóban —, hogy nagy szükség volna egy olyan műre, amely egyesíti, egyaránt kamatoztatja a nyelvészetnek és a tömegkommunikáció-kutatásnak az eddigi eredményeit” (5). Az öt tanulmány szerzői (négy nyelvész és egy pszichológus) sokoldalú megközelítésben, a kommunikációelmélet, a szociológia, a pszichológia, a nyelvtudomány módszereivel vizsgálják a tömegkommunikációs eszközök (a sajtó, a rádió és a tévé) nyelvét. Az elemzések konkrét, nagyrészt friss anyaghoz kapcsolódnak, a sajtó írásaihoz, valamint 1976 és 1980 között elhangzott rádió- és tévé-műsorok 400, illetve 80 oldalnyi lejegyzett szövegéhez.

Buda Béla a tömegtájékoztatás nyelvének néhány kommunikáció-lélektani és szociolingvisztikai sajátosságát vizsgálja (II. 3—29), Heltainé Nagy Erzsébet A megszólalás kulcsa a másik embernél van c. tanulmányában a befogadó oldaláról nézve mond el gondolatokat (II. 31—72), Huszár Ágnes a rádió és a televízió beszélt nyelvének mondat-tanáról ír (II. 72—117), Kemény Gábor kutatásainak témája kép és kommunikáció (II. 119—205), Wacha Imrée szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban (I. 7—246). E bemutatással nemcsak az olvasók tájékoztatását szolgálom, hanem a tanulmányozás sorrendjét is tanácsolnám a témában még jóratlan vagy kezdő olvasónak. A témamegjelölésből is kitűnik, hogy Wacha Imre és Huszár Ágnes a rádió és a tévé nyelvével foglalkozik.

Kitűnő könyvvel gazdagodott a mai, korszerűen értelmezett és vizsgálódó nyelvtudomány. Sokoldalú megközelítésben, jellemző kép áll össze benne a tömegkommunikáció nyelvről; képet kapunk a tömegkommunikációs eszközökkel kapcsolatos kommunikáció-elméleti, pszicholingvisztikai, szociolingvisztikai, nyelvészeti kutatások előzményeiről, mai állapotáról; az egyes fejezetek kivétel nélkül vitatémákat is felvetnek, s ezzel további gondolkodásra, kutatásra adnak ösztönzést; a gazdag szakirodalmi jegyzék (II. 207—32), a szövegek szakirodalmi utalásai módot adnak a téma elmélyültebb tanulmányozására; a sajtó, a rádió, a tévé munkatársai — akiket Wacha Imre nemegyszer név szerint is megemlít —, a nyelvhasználat ügye iránt érdeklődők sokat tanulhatnak az elméleti fejtegetésekből és a töméntelen példa találó és élvezetes elemzéséből. Igen nagy kár, szinte mulasztás, hogy az I. kötethez, Wacha Imre fejtegetéseihez nem mellékeltek legalább a tipikus (jól eltalált, ill. elhibázott) formákat tartalmazó magnófelvételt. Ennek hiányában a hangzó nyelv, a beszéd helyes, illetve nem szerencsés vagy hibás vonásainak mérlegelésében jóratlan vagy kevésbé jártas olvasó csupán Wacha Imre „kottáira” meg a saját fantáziájára (belső hallására) van utalva. Szinte valamennyi tanulmány olvasását nehezíti a nyelvészek „filosz” módszere: a szerzőkre, művekre való nagy mennyiségű utalás, hivatkozás.

Vajon kinek írták ezt az imponáló tudásanyagot és megszámlálhatatlanul sok példát tartalmazó szakkönyvet? Mert hogy szakkönyv, az egynehány oldal átnézése után is világos. Az Előszó tanúsága szerint a tanulmánykötet az Akadémia tudományos tervtémáinak keretében készült el, tehát kutatási beszámoló. De a könyv a Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadásában jelent meg, tehát a szakma gyakorlati művelőinek is szánták. Nagy haszonnal forgathatják a nyelvművelők, a magyar (és nem csak magyar) szakos tanárok. Minden bizonnyal találnak benne érdekes és élvezetes részleteket a nyelv ügye iránt érdeklődők. Félő, hogy a magnószalag hiánya, a filológiai hivatkozások sokak számára gátat jelentenek a végigolvasásban, pedig a teljes mű megérdemli, megéri a fáradságot, az együttgondolkodást. Vajon nem érné-e meg, hogy az egyik szerző vagy egy hatodik szakember összegezze (a megállapításoknak itt kényszerű ismétlődését elkerülő) és népszerű, olvasmányos művet írna a nagyközönség részére? (Pl. a Gyorsuló idő-sorozatban, TIT-kiadványként vagy az újságíró iskola részére.)

Wacha Imre tanulmánya (Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban) a legterjedelmesebb fejezet, az egész első kötetet kitölti. Wacha évtizedek óta foglalkozik a rádió nyelvével, a rádióbemondók képzésével, tagja a Rádió Nyelvi Bizottságának; kezdettől jelen van (csaknem 25 éve) a Kazinczy-kiejtési verseny győri döntőjén, az „Édes anyanyelvünk” nyelvhasználati verseny sátorlajújhelyi döntőjén, megfigyel, jegyzetel, vitázik, hasznos tanácsokat ad a versenyzőket felkészítő magyar szakos tanároknak. Ez a műve eddigi kutatásainak, vizsgálódásainak összegezése, de nem lezárása. Nemcsak abban az értelemben nem lezárása, hogy a nyelv (s fő megjeleneési formája, a beszéd) szakadatlanul változik, hanem azért se, mert tanulmányából is kitűnően a beszéd végtelen áradásában megfigyelt és egyre pontosabban megfigyelt jelenségek körét egyre tágitja, osztályozásukat, csoportosításukat egyre árnyalja, az átfogó szintézisnek pedig egyre tolódik az elkészítése. Erre, a kiejtési kézikönyv problémakörére utal a 238–9. o.-on: „Az elhangzó beszéddel kapcsolatos norma – sajnos és szerencsére – mindmáig nincs egységes kézikönyvben »kodifikálva«. A helyes kiejtés és beszéd kérdéseivel nagyon sok szakcikk, részlettanulmány foglalkozik... Csakhogy e cikkek, tanulmányok nincsenek összegyűjtve; főleg szakfolyóiratokban, szakkönyvekben jelentek meg, és – főleg az újabb kutatások eredményei – még a beszéddel hivatászerűen foglalkozókhoz sem jutottak el.”

Wacha a tanulmányában sorra kerülő csoportosításokat megalapozandó összegezi előző idevágó munkáinak megállapítását a nyelvi közösség beszédének kategóriáiról: 1. a spontán, kötetlen beszéd, azaz a legszorosabb értelemben vett előszó; 2. a felolvasás; 3. a reprodukív-interpretatív beszéd, azaz előre megírt (szépirodalmi vagy egyéb szöveg) szó szerinti megszólaltatása úgy, mintha akkor és ott jönne létre; 4. a fél-reprodukív beszéd.

A rádió és a televízió hangja – a gyakran hallható vélekedéssel, általánosítással ellentétben – nem egységes: két nagy stílus kategóriára, műfaj típusra válik szét, az irodalmi igényű beszéd és a tájékoztató-ismeretterjesztő-politikai beszédstílus vagy egyszerűen az informatív stílus rétegére, természetesen elsősorban a hangzásforma felől kiindulva-vizsgálva az elhangzó beszédet. A két nagy kategória közt nagyon sok az átmenet, jegyzi meg Wacha. Az irodalmi igényű beszéd a fenti csoportosítás 3. kategóriájára; tárgyalását mellőzi, mert inkább a színművészet, a filmművészet és az előadóművészet köré tartozik.

Az informatív stílusban (Deme László, Kovalovszky Miklós és saját kutatásai nyomán) a következő beszélt nyelvi stílusokat, rétegeket különbözteti meg: az igényes, irodalmi nyelvi kiejtés és beszéd (pl. Az olvasás gyönyörűsége, A századforduló irodalmának hetei a rádióban, Öröklésünk titkai a tévében); a közlő prózai beszédstílus (a rádió, a tévé híradásai, a 168 óra nem riportszerű részletei, A hét, a Fórum, a Stúdió 82–83

adásában a műsorvezetők szövege); a közéleti stílus (a kis és középközélet személyiségei beszélnek: propagandisták, közép szintű vezetők, tudósítók, kommentátorok); a tömegkommunikációs stílus (több kisebb rétegre bomlik: riportok; irodalmi műsorok, ha nem színészek a szereplők; rétegműsorok: zenei, irodalmi, esztétikai stb. szakelőadások; híradások, kommentárok, politikai és gazdasági műsorok); a köznyelvi beszéd rétege (pl. Ötödik sebesség, Csúcsforgalom); a regionális köznyelv vagy nyelvjárási színezetű beszéd (csak élőszóban él egy-egy rádiós, tévés munkatárs, közéleti vezető megszólalásai-ban); a nyelvjárás vagy nyelvjárási beszéd (ritkán, egy-egy riportban találkozunk vele); a vulgáris vagy pongyola beszéd (több változata is él a rádióban és a tévében: pl. Kapcsol-tam, Csúcsforgalom, Ötödik sebesség).

Természetesen ezek a nyelvi rétegek a valóságban egymással keveredve jelennek meg a rádióban és a tévében. „Mégis — tér rá Wacha kiemelten fontos mondanivalójára — mindezek felett és mellett nem a műveltségi, táji, társadalmi stb. tényezők a fő meghatározói a rádió és televízió informatív beszédének”, hanem a kommunikációs helyzet, melyben a szöveg létrejön, illetve elhangzik; a szövegtípus; a beszélőnek a szöveg megszólaltatási módjával kapcsolatos szándéka; a beszélő egyénisége, kulturáltsága. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a témát, a beszélő célját, szándékát, hallgatóságához való viszonyát, vele kialakuló kapcsolatát. „Ezek azonban egy korábbi fokon meghatározói a beszédnek . . . Elsődleges hatásai(k) a tartalmat hordozó nyelvi forma kialakítására, (a) mondanivaló (nyelvi) megfogalmazására, megszerkesztésére, nyelvi »tálalására« van-nak” (48). Ha ezt a kiegészítést figyelembe vesszük, nem látunk ellentmondást Huszár Ágnes megállapításával, aki külföldi szerzőkre is hivatkozva azt hangsúlyozza, hogy a rádiós, tévés beszélgetések résztvevői által választott kódot alapvetően a beszédhelyzet és a téma határozza meg (II. 88—91).

A továbbiakban a szerző sorra veszi az általa meghatározónak tartott tényezőket, válaszolja kommunikációelméleti és nyelvészeti jellemzőiket, és nagy számú példán mutatja be tipikus megjelenési formáikat.

Wacha vizsgálódásának utolsó területe a rádióban és a tévében elhangzó természetes élőszó, szembeállítva tehát a spontán beszédet az írásos szövegen alapuló addig vizsgált megszólalással. Ez se tiszta kategória, az efféle műsorokban is elhangzik előre megírt szövegen alapuló közlés, de meg kell jegyezni, az informatív stílus során tárgyalt rétegekben, elemzett példákban is jócskán találkoztunk élőszavas megnyilatkozásokkal, sőt maga a szerző is utalt erre a tényre. Külön tárgyalja Wacha e fejezet részben a riporterek, a műsorvezetők, illetve a riportalanyok, a nyilatkozók beszédét s ennek árnyalatait (pl. a sportriporterek, a fiatal riporterek beszéde; az oldottabb, természetes hangvétel, a fiataloknak szóló műsorok beszéde).

Nem könnyű követni e fejezet hatalmas anyagának csoportosítását, a kisebb-nagyobb kategóriákat, csoportokat, a finom árnyalatokat, de a témában inkább tájékozódni kívánó, a könyvből tanulni vágyó olvasó számára nem is ez a fontos, hanem megítélésem szerint a következők:

1. A példák színessége és frappáns elemzése, bár — mint már említettem — a hangszalag itt nagyon hiányzik. A szerző „kottával” dolgozik, ennek értelmezését a 21. és a 24. o.-on adja meg; több ízben utal rá, hogy nyomdatechnikai okokból a beszédíram, a beszéddallam és más fontos jellemzők jelölése megoldhatatlan volt (24., 25. o. és másutt). A kiejtési szakirodalomban nem eléggé jártas olvasónak gondot jelenthetnek a kottákat kísérő terminus technikusok: *szóközár v. vesszőhanglejtés* (197), *ráütő hangszűly, ponthanglejtés, szünethangszűly, biztonsági pont* (167), *tételhangszűly v. mondathangszűly, v. gerincnyomatékos rész* (216). Ezeket részben megmagyarázza a szerző (az előző zárójelekben megjelölt oldalakon), részben nem, de hát egy kutatási beszámolóban ez nem is feladata. Ezért, ha elkészül a felvetett népszerű összegezés, ezek szótárszerű összeállítására és

megmagyarázására is gondolni kellene, ide értve az olyan grammatikai, szövegnyelvészeti kifejezéseket is, mint *szimultán és szukcesszív mondat* (68), *balra bővített szerkezet* (75), *konkomitáns és alternatív használat* (121), *fonémikus frázis* (143) stb.

2. Figyelmet érdemelnek Wachának az elemzéseket előkészítő vagy kísérő nyelvészeti, kiejtési, kommunikáció-elméleti fejtegetései, így a szimultán és a szukcesszív mondatról (68–9), a beszéd normájáról, melyet „mint széles, több szintre osztódó akusztikus tartományt kell felfogni” (238–41).

Fontossága és sokak számára újdonsága miatt kiemelem a találóan „fülle fogalmazás” tételét, követelményét. Wacha az írott szövegre épülő beszéd nehézségeit vizsgálva felvázolja az írásos fogalmazás és az élőbeszéd szövegalkotásának jellemzőit, eltéréseit, utal az írásra jellemző szimultán, illetve az élőszóhoz közelebb álló szukcesszív mondatra (67–71), majd elbeszéli, a 60-as évek közepén elindult a rádióban — a közlemények hatékonyságát növelendő — egy törekvés, hogy a „felolvasó” rádiót „beszélő” rádióvá alakítsák át. Próbálkoztak a hangvétel, a stílus javításával, de nem hozta meg a kívánt eredményt. „Az írott nyelvű rádiós szövegek ugyanis »ellenálltak« a beszédnek; megszólaltatóik nem — legalábbis nem minden esetben — tudták felkelteni az élő beszéd illúzióját . . . Az igazi eredményt az hozta meg, hogy — éppen e kísérletsorozat eredményeképpen, de más úton is . . . — a rádiós szerzők felismerték: nem elég a rádióban elhangzó szövegek tartalmi, szerkezeti, nyelvi precízsege és helyessége. Sokkal fontosabb volt annak felmérése (felismerése), hogy — ha nem az olvasókhöz, hanem a hallgatókhoz akarunk szólni — nem az írásos mondatszerkesztés szabályai szerint, hanem a fül számára kell megfogalmazni, nyelvi formába önteni mondatainkat, gondolatainkat” (81).

Az írásos és élőszószzerű mondatyszerkesztés különbségeit három kitűnő példán mutatja be (82–6). Nekem itt csak egyből, a középsőből van terem a lényeg kiemelésére. Az eredeti mondat (tipikusan írásos fogalmazás): „Az akkori harmadikutas szudáni kormány Azhari elnök vezetésével vendégül látta ugyan a portugál gyarmatok és Dél-Afrika népeinek megsegítésére összehívott első nemzetközi szolidaritási konferenciát, de a kormány mindent elkövetett, hogy az egész rendezvényt »szalonképessé« tegye a nyugati nagyhatalmak szemében.” A mondatban túl sok információt zsúfoltak össze, ennek megfelelően több síkja (szintje) van, a mély szerkezeteket aligha lehet a fül számára értelmesen tagolni. Fülle fogalmazva: „Az akkori, harmadikutas szudáni kormány — Azhari elnök vezetésével — vendégül látta az első nemzetközi szolidaritási konferenciát, melyet a portugál gyarmatok és Dél-Afrika népeinek megsegítésére hívtak össze. A kormány azonban mindent elkövetett, hogy az egész rendezvényt »szalonképessé« tegye a nyugati nagyhatalmak szemében.”

Azt gondolom, velem együtt sokan szívesen olvastak volna többet a kommunikációs helyzettel kapcsolatban éppen csak megemlített attitűdökről, az egyenrangú helyzetről, a felfelé, a lefelé beszélésről, a „harmadik személy” (A Főnök, a Kritikus) figyelembe vételéről (64–5), de erre sem elegendő tere, sem felkutatott anyaga nem volt a szerzőnek.

3. Gyakran találkozunk élvezetes vitákkal, vitatémákkal. Ezek egyik területe a kiejtési babonák, álszabályok leleplezése, az ellenük való tiltakozás. Ilyen babonák: a magyarban a szavak első szótagja mindig hangsúlyos (91), mindig a jelzőt kell hangsúlyozni (239), vesszőnél szünetet tartunk; vesszőnél felvisszük, pontnál leeresztjük a hangot, sőt a „hangsúlyt” (uo.).

Az éneklő, pesti vagy lipótvárosi hanglejtést bemutatva és bírálva hozzászeli, hogy „ez a beszédmodor szuggesztív erejű”, s azon kellene gondolkoznunk, „mit és hogyan kellene belőle átmenteni az előzőekben bemutatott kategóriák (főleg az értő-értető beszéd) hangzásába, hogy azok is szuggesztívabbá váljanak . . .” (176–8). Szerintem belőle semmit; de azzal egyetérték, hogy a meggyőző, érzelmileg is hatásos beszéd eszközeit keresnünk kell. Azért is erős bennem a tiltakozás az éneklő hanglejtés ellen, mert sok

értelmiségi beszédében az angломán dallamforma máris rákapaszkodott, s így egymást erősítik.

Vannak fenntartásaim — éppen a nyelvünkre jellemző határozott és tiszta hangképzés megőrzése érdekében — azzal a javaslattal kapcsolatban is, hogy „érdemes lenne felülvizsgálni a sziszegő-susogó hangok (a spiránsok és affrikáták: *s-zs, sz-z, cs-dzs, c-dz*) hangszínének hallgatolagos kiejtési normáit is”. Nem kellene engedményt tennünk a széles körű pőszeség javára, ezzel az érveléssel sem: „... nem valószínű, hogy egy nyelvet beszélő közösség tagjainak többsége hibásan képeznék azon nyelvnek a beszédhangjait, mely nyelvet ő maga hozott létre, alkotott meg” (194—5). Ebben az érvelésben sok az igazság, ha a nyelvi változások általános tendenciáit mérlegeljük, s a tendenciák nincsenek ellentétben a megértés, az egyértelműség követelményével. Lám a *suksük* alakokat, a rövid *i, u, ü* hangokat a hosszúak helyett nem vettük be a normába, pedig elterjedtebbek (voltak) a pőszeségnél, nem legalizáltuk az *é*-be hajló *d*-t, az *u*-ba vagy *a*-ba hajló *o*-t, a (kakuminális) *t, d* hangot sem.

Meggyőzően és árnyaltan érvel a szerző a szóközárás hanglejtés értékelésének megváltoztatása mellett: „...engedélyezni kellene az emelkedő dallammenetet..., hiszen a kijelentő, közlő tartalmú mondatokon belül (de olykor még a többszakaszos kérdő mondat belsejében is) a mondat szerkezeti tagoltságának érzékeltetésére, illetőleg jelzésére ez az egyik leggyakrabban használt mondatfonetikai eszköz” (198). Ezt a hanglejtési formát a beszédművelő szakirodalom ma általában hibáztatja.

4. Utaltam már rá, hogy Wacha név szerint is emlegeti a rádió és a tévé munkatársait, hol dicserve, hol bírálva beszédüket, kiejtésüket. Szóltam arról is, milyen régóta foglalkozik a rádiós nyelvvel. A tanulmány szövegéből kiderül, jól ismeri a bemondók, az állandó szereplők helyzetét, nehézségeit (vö. 124, 127—8). Éppen ez, helyzetismerete, a tanár beleérző képessége, együtt gondolkodó és dolgozó magatartása óvja meg attól, hogy személyre szóló utalásait, a rádiónak és a tévének szóló tanácsait kioktatásnak vagy vállveregetésnek érezzék vagy érezzük.

Buda Béla tanulmánya (A tömegtájékoztató nyelvnek néhány kommunikációlélektani és szociolingvisztikai sajátossága) abból indul ki, hogy a címbeli szóhasználattal ellentétben a *tömegtájékoztató, tömegközlés, tömegkommunikáció* megnevezések közül a harmadik mellett tör lándzsát, mert ez a tájékoztatáson kívül magában foglalja a szórákoztatást is, valamint a szórákoztatás közben meginduló bonyolult és nagy hatású információs áramlatokat is.

A tömegkommunikációban — folytatja a szerző — általában és minden országban társadalmi kontroll érvényesül, ezek az eszközök a „birtokos”, az államapparátus céljait és érdekeit szolgálják. A társadalmi ellenőrzés kiterjed a nyelvre is: a tömegkommunikáció ún. „társadalmi hangerősítő” hatása nemcsak ebben mutatkozik meg, hanem a különféle szubkultúrák nyelvi elemeinek (az ifjúsági nyelvnek, a deviáns elemek szavainak, szöfűzésének) terjesztésében is. „A tömegkommunikáció hírtartalmainak szerkesztettsége megmutatkozik a tömegkommunikációs nyelv uniformizáltságában... további nyelvi következménye a politikai tartalmú és célú közlemények nyelvi ritualizálódása. Bizonyos szavak, szókapcsolatok, nyelvi fordulatok külön mögöttes üzeneteket vesznek magukra...” (11).

Sajnálattal állapítja meg, hogy az elemzésre kiválasztott anyag (1. erről az előszót) — mely nyelvészeti vizsgálódásra alkalmas lehet — kommunikációelméleti és szociolingvisztikai célokra nem elégséges, mert szükség volna megfelelő társadalmi beszéd- (beszélgetés-) helyzetekben felvett összehasonlító szövegekre, hosszabb távon kellene ismerni a rádió és a tévé stílusának alakulását (ő is említi a rádió stílusváltását, melyről Wacha szól), figyelembe kellene venni más országok tömegkommunikációs gyakorlatát. (Utál a szovjet politikai nyelvből, a nagy nyugati hírmagazinokból, a luxemburgi, az

olasz, a francia rádiótól érkező hatásokra.) Ismerni kellene a metakommunikatív tényezőket. A felvételtől leírt szövegek ki vannak emelve a műsorszerkezetből, nem adnak módot a nem nyelvi eszközök (pl. zajok, zenei bevezetés vagy aláfestés, a situáció, a tévébeli képek) figyelembevételére. Egy ilyen összetett elemzés valóban, véleményem szerint is új összefüggéseket tudna megállapítani. Mindezek hiányában „a tömeg tájékoztatás nyelvénél kommunikációs és szociolingvisztikai vonásairól csak következtetési és feltételezéses általánosítások formájában” tehet kijelentéseket (14).

A sajtó, a tévé és a rádió nyelvénél elemzése ezek után bizony elnagyolt, a szerző általános megfigyelésein alapul, de tartalmaz figyelmet érdemlő megállapításokat. Ilyen, hogy a komoly műsorok egyszerű és elsősorban tartalmi konnotációjú címet kapnak (pl. *Falurádió, Rádiólexikon*), az érdekességre törekvő műsorok címében növekszik a jelképeség (*Ötödik sebesség, Filmszem, Táskarádió*). Ilyen, hogy meghatározott szavak vonatkoznak az államapparátusra, valamint ennek barátaira és szövetségeseire, egészen más kifejezések használatosak a politikai ellenlábasra (pl. *báb, bábkormány, zsoldoshadsereg, különítmény*). „Ismereteseek azok a témakörök, amelyekben lehet elmaradásról beszélni, míg másutt még vannak hibák, ismét másutt pedig a nagyarányú fejlődés ellenére vannak megoldatlan problémák” (20). Továbbá: „Minél inkább a kívánt énképet vagy az ellenféllel való viszonyt érinti a hír, annál jobban ügyel a lap arra, hogy a hivatalos fogalmazásmódtól ne térjen el. Ez különösen alkalmas mechanizmus a kommunikátor bizonytalanságainak kifejezésére, ill. „átengedésére”, a központi sajtóhírt ugyanis valamely „kényes” témában a lap nem meri korrigálni” (uo.). Ehhez még azt teszem hozzá, hogy az ilyen bizonytalan helyzetekben még több közhellyel, sablonnal, sokszor bírált bürokratikus fordulattal találkozunk.

Buda Béla úgy véli, hogy a rádióban, a tévében feltűnő a sok nyögés, töltelékészó, míg ezek az olasz, francia, spanyol nyelvben alig fordulnak elő, de szokatlanok a németben és az angolban is (25). A magam francia és angol nyelvi tapasztalatai alapján ezt nem állítanám; a nyögés, a töltelékészók itt is, ott is az élőbeszédben igen sokszor a gondolkodás, a pontos kifejezés keresésének jelei.

Heltainé Nagy Erzsébet A megszólalás kulcsa a másik embernél van c. tanulmányának bevezető részében utal a kommunikáció-elmélet külföldi és hazai kezdeteire, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont sorozataira, ezekben a Nyelv és kommunikáció c. kötetre, mely a téma első hazai összefoglalása. A kommunikáció-elmélet egyik legfontosabb nyelvészeti hatása, hogy a „második” személy éppoly lényeges a kommunikációban, mint az első, hogy a szöveg mellett kiemelt szerepet kaptak a nem nyelvi és a szupraszegmentális eszközök. Hasonlóan előtérbe kerültek a nyelvhasználat megértésében a pszichológiai és a szociolingvisztikai kutatások. A kommunikációelmélet hatással van az iskolai, az anyanyelvi oktatásra is.

A tanulmány gerincében azt vizsgálja, mi a beszédbeli kommunikáció, beszéd közben milyen jelenségek hogyan mennek végbe, elsősorban a beszélőtárs szempontjából. Ennek megalapozására ismerteti Fabricius-Kovács Ferenc kommunikáció-elméletét, mely kiemeli a beszélőtárs aktív szerepét, a beszédnek mint cselekvésnek a felfogását, s összefoglalja a beszédaktus-elmélet lényegét. „Az elméletből fény derül arra is, hogy a nyelv használatát éppúgy kötött szabályok, konvenciók vezérlik, mint a nyelvtani struktúrák felépítését, és a nyelvhasználati szabályok éppúgy hozzátartoznak a beszélők nyelvi képességéhez, nyelvi tudásához, mint a grammatikai szabályok” (48).

A modern tömegkommunikáció közönsége nem tömeg már, hanem egyenlően aktív, autonóm felek kommunikációs közössége (50). Varga Károly A tömegközlés rendszerei és eszközei c. tanulmánya alapján (a Nyelv és Kommunikáció c. kötetben, 1969.) felvázolja, hogyan formálódott a tömegkommunikáció tömegéből emberarcú közönség. A közönség bekapcsolását, bekapcsolódását jelzik a többesatornás műsorok (a rádióban

három, a tévében kettő), a visszajelzés sokféle módszerei (nyilvános felvételek, akár előadás, hangverseny vagy kabaré, Kapcsoltam). A kölcsönös viszonyulások egyik — a mi szempontunkból is — fontos jelensége a közkeletű sztereotípiák (nyelvi sztereotípiák) megjelenése a műsorokban.

Hazai és külföldi vizsgálatok számszerűsített formában feltárták, hogy a társadalom egyes rétegei eltérő mértékben élnek a tömegkommunikáció lehetőségeivel. Rámutattak arra az első pillantásra ellentmondásosnak látszó tényre, hogy jóllehet pl. Magyarországon jó és magas az eszközellátottság, sok órában fejezhető ki az újságolvasás, rádióhallgatás, tévézés, mégis az információk, ill. a különféle műsorok megértése egyre kisebb hatékonyságú. A hatékonyság főleg a társadalmi rétegződés és az iskolai végzettség függvénye. Ebben — mint Terestyéni Tamás Tömegkommunikáció és anyanyelv c. tanulmányában rámutat — az ok elsősorban a műsorközvetítők és az információt befogadók eltérő nyelvi kódrendszerre. A műsorok jelentősen nagy része az ún. kidolgozott nyelvi kódrendszerben szólal meg, s ez akadálya (teljesebb) megértésüknek mindazok körében, akik csak az ún. korlátozott kód(ok) birtokában vannak.

A tanulmány a kommunikációelmélet nyelvészeti hatásának, hasznosságának jó összefoglalása, de a szerzőnek az a törekvése, hogy a kiterjedt szakirodalom minden lényeges gondolatát legalább felvillantsa (pl. projekció és introjekció, 52; a mycélium- és a folklór modell, 55–6), nemegyszer megakasztja az olvasót, ill. — s ez hasznos hatás — töprengésre, a szakirodalom tanulmányozásra készteti.

Konkrét szövegelemzésekre épülő új megállapításai miatt Wachá tanulmánya mellett figyelemre méltó Huszár Ágnesé, A rádió és a televízió beszélt nyelvének mondatana.

Külföldi (szovjet és csehszlovák) nyelvészeti kutatásokra és publikációkra is támaszkodva a beszélt nyelv mibenlétéről az az álláspontja, hogy az a közvetlen kommunikációs folyamatban megjelenő, hangos, előkészítetlen, spontán beszéd. Felfogása szerint a „nemzeti nyelven belüli legteljesebb alrendszer az ún. köznyelv”, melynek „egyaránt van írott és beszélt változata”. Huszár az irodalmi nyelv terminust akarja kiiktatni, mert rajta sokan a szépirodalom nyelvét értik. Ennek ellenére nem nyúlnék az *irodalmi és/vagy köznyelv* megnevezéshez nemcsak kialakult hagyománya miatt, hanem azért sem, mert mint Huszár is meggyőzően bizonyítja, más az irodalmi és más a köznyelv grammatikája (elsősorban mondatana) és szövegépítkezése (82).

Minden nyelvi közösségnek — a területinek, a szociálisnak is — van normája — idézi B. Havraneket. A normák követése az egyes emberek részéről többé-kevésbé tudatos, s azzal függ össze, mennyire értékeli a norma mögött álló társadalmi csoportot. A csoport nyelvhasználatához való alkalmazkodás igénye válthatja ki a sokat emlegetett „hiperkorrekciós” hibákat, pl. *nehogy elszalasztjuk — elszalasszuk* helyett, *hazudom, részesüljék — hazudok, részesüljön* helyett. A köznyelvi norma nyelvészek, nyelvművelők tudatos beavatkozása révén jött létre, az irodalmi és tudományos művek írott szövegeinek elemzésével. A legtöbb normatív nyelvtan túlnyomórészt írott művekből veszi példaanyagát. „Ez az írott nyelv-központúság mindmáig sajnálatos hibája nyelvtanírásunknak, és hatását ma sem gyúrtuk még le teljesen” (85). A szerző — több külföldi publikációra is hivatkozva — az írott és a beszélt nyelvnek külön-külön normájáról beszél, s arról, hogy a beszélt, ill. az írott nyelvi norma sajátosságait le kell írni. Ezt igen fontos megállapításnak tartom, magam is kifejtettem ebbeli véleményemet évekkal ezelőtt a nyíregyházi anyanyelvoktatási napokon és a szombathelyi nemzetközi magyar nyelvtudományi kongresszuson.

A rádió és a televízió nyelve c. fejezetben ő is utal e két tömegkommunikációs fórum nyelvhasználatának sokféleségére, a közönség figyelembevételének fontosságára,

a korlátozott és a kidolgozott kód különbségére, mely leginkább a szóhasználatban és a szintaxisban érhető tetten. Hogy a beszélgetések résztvevői milyen kódot használnak, azt alapvetően a beszédhelyzet és a téma határozza meg. Szól az adások „emberi tényezőiről”, a riporterről vagy műsorvezetőről és a riportalanyról. Igaza van, hogy a riporterek, műsorvezetők beszédtechnikai képzését ki kellene egészíteni szövegalkotási készségük fejlesztésével, mert ebben vannak fogyatékságaik, és mert mintául szolgálnak közönségük előtt, sőt riportalanyaik közvetlenül megfigyelhetően átveszik fordulataikat, szavaiikat. A riporterek, riportalanyok beszédét igen nagy mértékben meghatározza, melyik társadalmi csoportot tekintik mintának, így pl. az ifjúsági adásokban. A rádió- és tévéműfajok is eleve meghatározzák a bennünk használt beszédformát (hírek, 168 óra, Csúcsforgalom — három különböző műfaj és stílus). Figyelemre méltó, amit V. P. Morozovtól idéz a szerző a rádiós és tévés nyelv sűrítetttségéről: „Az ember szavakat ejt ki. Mi felfogjuk jelentésüket. De milyen sok értelem rejtőzik még a szavakon kívül magában a hangban! Figyeljük meg egy ismeretlen ember beszédének hangjait... Talán a hangszín, a beszédmod, az intonáció nem árul-e el sokat érzéseiről és jelleméről? Hiszen a hang lehet meleg és lágy, durva és komor, ijedt és bátortalan, ujjongó és magabiztos, kaján és behízelgő, kemény, élénk, diadalmas és még ezerféle árnyalatú, kifejezve az érzések sokféleségét, az ember hangulatait, sőt még gondolatait is” (97). (Nyilván erre is gondolt Buda Béla, mikor a szalagról papírra átírt szövegek elégtelenségéről írt.)

A fejezetnek sok új megfigyelést, megállapítást tartalmazó része az élőbeszéddel foglalkozik. Az élőbeszédet — a saját, magnóról visszahallgatott előadást is — általában hibásnak tartja a közvélemény (hozzátehetem: a nyelvész közvélemény is). Pedig ez olyan mítosz, melynek nincs valós alapja, írja Huszár Ágnes, és idézi W. Labor megállapítását is.

Az élőbeszéd sajátosságait taglalva, a szerző nem tekinti hibának az írott nyelvtől eltérő szórendet, az értelmezős szerkezetek másfajta használatát, a nyelvtanilag hibátlan, de redundáns mondatokat, a töltelékszókat. Hibának minősíti viszont a javítást (szerintem nem az — vö. gondolkodás), a kiegészíthetetlen hiányos mondatokat, az ismétlést, az egyeztetés elmaradását, s igen sok kitűnő példával illusztrálja megállapításait.

Az élőbeszéd jellegzetességei közt a következőket veszi száma: a kötőszó nélküli összetett mondatok, különösen a kettős állítmányú mondatok (*el kell menjek*); — a kötőszók halmozása; — a beékelődés, különösen a fatikus jellegűek („Szóval az, ami kiderült, és itt az előbb elhangzottakhoz szeretnék kapcsolódni, az az, hogy... — 105); — a formai és tartalmi ismétlés („De ez nemcsak generációs szinten jelentkezik, hanem jelentkezik az egyéni ember életében” 107); — az értelmezős szerkezetek („... amit azzal tudok, példával talán jól megvilágítani... ” 109). — Az élőbeszédben általában igyekeznek elkerülni a balra bővülő és viszonylag mély szerkezeteket. — Jellemzők az élőbeszédre a téma-kiemelő és témaismétlő szerkezetek („A temetők, több száz síros temetőket is ismerünk, és hússzezer körül jár az avar sírok száma, ugyanakkor telepet, hát egy kézen meg lehet számolni, hogy hány avar telepet ismerünk” (113). — Nem hibásak az effélek sem, bár korábban hibáztatták őket: „Nos hát nézzük meg azt, hogy ez a szellemi burleszkjelleg, ez miből fakad?” (113) A megértést segítik. — Gyakori a mondatát szövdés: „A Kincskereső kisködmönt én úgy érzem, hogy szépen sikerült” (115).

Még egyszer ismételve és megerősítve Huszár Ágnes álláspontját, az efféle mondat- és szövegszerkesztési jellegzetességeket tovább kell kutatni, le kell írni, s úgy gondolom, meg kell keresnünk az elemzés adekvát módszereit is.

Kemény Gábor tanulmánya, Kép és kommunikáció egy szűknek látszó, de olvasás közben meglepően gazdag tartalmúnak bizonyuló téma kifejtése. Elsősorban a sajátból meríti példáit, de ezeket bőven fűszerezi a rádió és a tévé nyelvéből vett anyaggal.

A nyelvi képek többféleképpen csoportosíthatók (szerkezetük, anyaguk, logikai-szemantikai alkatuk, stílárius rendeltetésük stb. szerint); Kemény eredetiségük fokát a szerint tekinti át a tömegtájékoztató nyelvben előforduló típusokat: eredeti, köznyelvi és exképek. A köznyelvi képek — tapasztalatai szerint — gyakoribbak a tömegkommunikáció nyelvében, mint az eredetiek. A két típus közt van egy átmeneti csoport, mely régi is, új is, ismert is, ismeretlen is. Tanulmányában ezzel foglalkozik részletesen.

Keletkezésük két legtipikusabb eljárása: elhomályosult köznyelvi kép megújítása, ill. idézetre, formulára, szokásmondásra stb. való utalás, célzás, „rájátszás”. M. Riffaterre utalva megjegyzi, hogy az elhomályosult képek megújítása nem szünteti meg teljesen a klisék klisé jellegét. „A stílushatás abból ered, hogy a kontextusban egy előre nem látható, megjósolhatatlan elem bukkan fel. Az ily módon kiváltott sokkhatás annál erősebb, minél inkább előre látható a kontextus, amelyet megtör. Ezek a deformációk arra készítik a címzettet, hogy egyszerre vegye tudomásul a megújító és a megújított elemet. E kettős olvasás... révén a megújított képek egy asszociációhálózat csomópontjaivá válnak: a szöveg egy többlet dimenzióval gazdagodik” (136—7). Pl. „(A Volga) Normálbenzint *iszik*, a legolcsóbb olajat, sőt a múltkor megkérdeztem a szerelőmet, hogy nem kellene *megkínálni* egy kis szuperbenzinnel? És azt mondja: Anyaisten! Eszedbe ne jusson, *disznónak kaviárt?*” (137—8); „Miért éppen most támadt föl *cigarettahamvaiból* Karádi Katalin?” (uo.).

Sok-sok példán mutatja be ezt az átmeneti típust, megragadó elemzésekkel, melyekben rámutat az ügyetlen megoldásokra is. A hazai sajtóra alkalmazott újdonsága miatt figyelemre méltó az *embli márkó* frott rész (165—86). Emblémák „azok a szövegrészek, amelyek azáltal kapnak szimbolikus tartalmat, hogy azonosak, ill. azonosíthatók egy adott szövegen kívüli kontextusban megjelenő szövegrésszel” (165). Pl. „Könyves Kálmán stílusában így fogalmazhatnánk: vezércikkük pedig nincsenek” (178); „Sándor főherceg pedig volt... Az eredetiből tehát mindössze egy kötőszó, a *pedig* maradt meg, de a jellegzetes mondatséma miatt ennyi is elég ahhoz, hogy felidézze a „Boszorkányok pedig nincsenek” mondást” (179).

Befejezésül azt vizsgálja, „hogyan vesz részt a nyelvi kép a szövegstruktúra kialakításában, van-e, lehet-e formaképző jelentősége egy képnek a tömegtájékoztatóban is, vagy ezt a szépirodalmi kommunikáció sajátosságának kell tartanunk?” (186). Úgy találja, hogy igen, s így arra keresi a választ, hogyan szerveződik egy (vagy több) kép köré a szöveg, s milyen fajta képek ezek. Sok érdekes példát mutat be, elemezve a jobban és kevésbé sikerült képeket, és megállapíthatja róluk, hogy közismert vagy megújított képek, toposzok, nemegyszer közhelyek.

Találunk a két kötetben kis számban fogalmazási, nyelvhelyességi, helyesírási hibákat, jelölési pontatlanságot, de ezeket nem részletezem, mert méltatlanul csorbítanám a műnek, a komplikált szöveg kiváló szedésének értékét.

Talán ez az áttekintés is meggyőzte olvasóit, hogy kincsesbányát tártak föl a szerzők: hatalmas nyelvi anyagot elemeztek és rendszereztek korszerű elméletbe ágyazottan, sok-sok részlet további átgondolására és kutatására ösztönöztek.

Bencédy József

Pásztor Emil: Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. 272 oldal

1. A Toldi-szótár (rövidítve: ATSz.) a harmadik magyar írói szótár a JuSz. és a PSz. után. (Az utóbbinak negyedik, befejező kötete még nem jelent meg.) A JuSz.-ban Benkő László dolgozta föl Juhász Gyula költői nyelvének szókészletét, a PSz. viszont Petőfi Sándor életművének tartalmazza valamennyi szavát; ezt a szótárat egy munkacsoport hozta létre. Pásztor Emil Arany Jánosnak egyik legjelesebb elbeszélő költeményét szótárázta. Így tehát a három magyar írói szótár az anyagukat adó szókincs alapján eleve háromféle — az egyéb különbségeket nem is említve. (Az írói szótárak fajtáira l. Benkő László: Az írói szótár. A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása. Budapest, 1979. 63.)

2. Pásztor Emil könyvének tagolása: Tájékoztató (7–27), Szótár (29–263) és Függelék (264–72). A szerző először rövid tájékoztatót ad az olvasónak az írói szótárakról, és arról, hogy a Toldi nyelvi anyagával már a múlt században foglalkozott Lehr Albert, aki egy Arany-szótár elkészítésébe is belefogott. Századunk elején Riedl Frigyes, Trencsény Károly és Viski Károly is foglalkozott Arany szókincsével, de szótár nem született. Pásztor mindezeket az előzményeket számon tartva és az iskolákban folyó anyanyelvi nevelésre is gondolva készítette könyvét, amelynek fő céljáról ezt írta: „Arany Toldiját minden szavában is közkincsé tenni, hogy olvasói pontosan értsék az elbeszélő költemény valamennyi szavát és kifejezését, s el tudjanak mélyedni a mű nyelvi gazdagságának, változatosságának élvezésében” ATSz. 9). Hangsúlyozza, „[. . .] hogy az ATSz. nemcsak tudományos célt akar szolgálni, hanem olyan szótár szerene lenni, amelyet egyaránt haszonnal forgathat [. . .] 1. az iskola [. . .], 2. az iskolán kívüli olvasó közönség és 3. Arany János nyelv művészetének tudós kutatója” (i. h.).

Részletesen szól Pásztor a Tájékoztató III. részében a szótár alapjául szolgáló szövegről (10–3). Szövegkritikai vizsgálódásai alapján az 1883. évi Ráth Mór-féle kiadás (Arany János összes munkái, II. Budapest) szövegét véli a legpontosabbnak. Szótárának az e kiadástól való eltéréseit gondosan közli (11–2), az eltérések főképp a helyesírás némi korszerűsítéséből (pl. *cz* betű helyett *c*), egyes sajtóhibák kijavításából és néhány más változtatásból állnak. Ez utóbbiak viszont — jogosnak látszón — az 1867. évi, harmadik kiadásra mennek vissza.

A címszókról a Tájékoztató IV. része szól (13–6): „A címszókat olyan alakban közlöm, ahogy ez a szótárakban szokásos” (13). — A népnyelvi vagy régies szavakat, ha hangalakjuk vagy írásmódjuk eltér a megszokottabb, a köznyelvi vagy a mai formától, nem modernizálja: *átaltörni*, *böcsmérel*, *csolnak* stb., de a szócikkben ilyenkor is utal a szokásos köznyelvi alakra. A régies írású szavakat mai helyesírásban adja, pl. *hegyke* : *hetyke*, ám az eredeti *hegyke* utaló címszóba kerül. Némely szónak a Toldiban több kiejtés szerinti vagy helyesírási változata van, ezeknek közös címszója a mai helyesíráshoz van igazítva, de a változatokra a szócikkben fölhívja a figyelmet még a változatok előfordulási számát is megadva. Így megtudhatjuk például, hogy a *felett* névutónak egy *felett* és egy *fölött* alakú előfordulása van. — Önálló címszó „[. . .] az *ő* és az *ők* személyes névmás, továbbá a *van* igétől alakjában eléggé elkülönült *vala*, *volna* és *volt*” (15), mint Pásztor írja, a jobb áttekintés kedvéért. S ezt az érvet el kell fogadni, hiszen a PSz.-nek is fölrótták bizonyos túlrtságát, túlbonyolítottágát (Martinkó András: It. 61 [1979.]: 668 kk.), amit valóban célszerű elkerülni. Az ATSz. tízféle toldalékos szóttípust is önálló címszóvá tett, nyilván az előbbi megfontolásból, így a ható igéket, a különféle igeneveket, az úgynevezett személyragos főneveket é. i. t.

A szójelentések elemzése és a stilisztikai minősítések (16–20). A szójelentések megadására korábban Pásztor Emil korlátozott mértékben törekedett, úgy gondolta: „Kajon [. . .] minél nagyobb teret a szótárban — az értelmezésekkel szemben — maga az Arany János-i szöveg!” (Az „Arany János Toldijának szótára” című könyv terve. Nyr. 106 [1982.]: 271.) Ezért nem volt szándéka egyes szavakat (*ablak, ajtó, zöld* stb.) értelmezni, mondván: „A Toldi olvasói a szöveg szavainak 80 százalékát jól megértik, ezeket egy ilyen szótárban nem kell magyarázni [. . .]” (i. h. 272). Benkő László hívta föl Pásztor figyelmét arra, hogy ne glosszáriumot, ne konkordanciát, hanem ezeknél igényesebb, korszerű írói szótárt készítsen, s az értelmezésekben, illetőleg elhagyásukban legyen körültekintő (Megjegyzések a Toldi-szótár tervéhez. Nyr. 107 [1983.]: 306–8). Pásztor válaszcikke (A Toldi-szótár a megvalósulás útján. Nyr. 107 [1983.]: 428–33) s még inkább a kész szótár tanúskodik a tudományos vita hasznáról. Az *ablak* főnevet Pásztor eleinte nem kívánta értelmezni, a szótárban viszont megadja a jelentését az *ablakba teheti* állandó szókapcsolatával együtt. Ugyanez tapasztalható az *asztal* főnév tervezett és kész szócikkében, a *had*-ében, a *kiszakad* igéében és nyilván más esetekben is, amelyekről a szerző annak idején nem közölt próbaszócikket. A szótárkészítő azonban továbbra sem értelmezi a *cél*, a *csók*, a *deszka*, a *játék*, a *mosolyog* stb. stb. szavakat. Így bizonyos mértékig mégis csak kettős arculatú lett a szótár, a nem értelmezett címszavak miatt a konkordancia típushoz is húz. Az iskolai gyakorlatban bizonyos az, hogy azok a szócikkek lesznek a használhatóbbak, amelyek értelmezést tartalmaznak, még akkor is, ha az értelmezés nélküli szavaknak — ezek mintegy tíz százaléknyiak — mindenki ismeri a jelentését, ami ugyan egyáltalán nem biztos; akkor is, ha ezeknek a szavaknak a jelentése az ÉrtSz.-ban vagy az ÉKsz.-ban könnyen megtalálható.

A szótárát ismertető első Nyr.-beli írásában Pásztor azt sem tartotta szükségesnek, hogy stílusminősítéseket adjon. Ezt az álláspontját — helyesen! — megváltoztatta, s végül a szótára több mint negyven különböző stílusesszékkel jelöl (ezekről: 18–20). Valóban: írói szótár nem lehet meg ezek nélkül (l. Benkő i. m. 308). Pásztor stílusminősítési rendszere megfelelő, noha természetesen ez is, mint minden ilyen rendszer, vitatható. Talán csak a meglevenítés fogalmának használatára utalok. A *befúr* szócikkéből idézem: „(megelev[enítés]) az édes álom . . . utoljára is csalással ejté meg [. . .], Köntösét elkérte a hideglelésnek; Ugy *furá* [. . .] magát *be* tarkójába hátul”. Nos: itt egy **az álom* # *hideglelés* alapmetafora és egy *(*az álom* # *hideglelés*) *befúrja magát valahova* alapmetafora van a szövegbe szerkesztve. Az utóbbi (alap)metafora valóban meglevenítő szerepű. Ám ugyanilyen a metafora itt is: „Barna zsindeletetők *hunnyáskodnak* alább” (a *hunnyáskodik* szócikkéből), s mégis (*átvitt értelmű*) használatot jelez a szerző. A megszemélyesítésnek nevezett metaforafajtát lehet és szokás további alfajtákra bontani, de akkor ebben következetesen kell eljárni, s a meglevenítés mellé oda kell állítani a tárgyiasítást, amelynek példája lehetne: „kelletlen, hivatlan A fiú betoppan; szíve égő *katlan*” (a *katlan* szócikkéből). A **szív* # *katlan* alapmetafora egyszersmind tárgyiasítás, a *szív* ugyanis 'az ember valamely érzésének jelképe' (vö.: ÉrtSz. *szív*² 4.).

Mind jelentéstani, mind stilisztikai szempontból nagyon hasznos az a szótárban alkalmazott eljárás, amelynek révén különféle összevetésekre hívja föl a figyelmet a szerkesztő. Nem a minden szótárban szükségszerűen megélő utaló szócikkekre gondolok, hanem az összetett szavakkal, a szinonimákkal és egybekkel kapcsolatos „vö.” jelzésekre. Az *álomméz* címszó a *méz* címszóra (és fordítva), az *aprómarha-nyáj* a *nyáj*-ra figyelmeztet, az *anya* címszónál „vö. *anyámasszony, édesanya, szülő*” olvasható. Az ilyes összevetésekre való fölhívások rendkívül hasznosak, hiszen segítségükkel a Toldinak mint szövegműnek a nyelvi építkezésébe lehet betekintést nyerni, abba a részben alkotáslélektani folyamatba, amelynek során Arany János a szöveget mint olyat kialakította. Ezt az eljárást Pásztor Emil tudatosan hozta létre: „A Toldi korpuszának tízezernyi szavára

nem úgy tekintek, hogy ezek egyszerűen Arany János-i szavak, hanem hogy egy sajátos, egyszeri műalkotásnak az építőkövei. E szókincsnek — az Arany János-i életművön, sőt a Toldi-trilógián belül is — saját belvilága és szerkesztettsége van” — írta (Nyr. 107 [1983.]: 429). Ez a szövegtani felfogás sok szempontból lehet gyümölcsöző. Az összetételek használatához, stilisztikai értékük megállapításához nélkülözhetetlen az összetételi elemek jelentésének, stílusértékének, esetleg etimológiájának ismerete. Ennek tudatában tér el a RMG1. is az általános szótárírói gyakorlattól: „[. . .]nemcsak az önálló szavak jelentését jelzi, hanem az összetett szavak és lexikológiai egységek tagjainak jelentését is” (i. m. 16; vö. még 23).

A Tájékoztató VI. része: A szócikkek példaanyaga (idézetek) címet viseli. A szótárban előforduló szavak idézetei vagy idézet nélküli lelőhely-jelzetei mindig a Toldi-beli sorrendjükben követik egymást. Ez a főntebb említett szövegtani felfogás következménye. Mivel azonban — láttuk — az ATSz. nem értelmez minden szót, némelykor az előfordulások felsorolása nem szemlélteti a jelentésbeli és fölhasználásbeli gazdagságot a stílusminősítések ellenére sem. A *szív* főnév szócikkében például 27 előfordulás van idézettel szemléltetve 26 egységben, s ezek a 11. egységben lévő két, 'személy' jelentésű *szív*-en kívül látszólag csak grammatikai és jelentésátviteli szempontból különböznek, holott e főnév számos jelentését ismerhetjük föl az előfordulásokban. E jelentéseket az ÉrtSz. már rögzítette, talán célszerű lett volna e jelentésekre ügyelve fölépíteni a szócikket, a jelentések fajtái alá rendelve az előfordulás sorrendjét. E kérdéskör természetesen azzal függ össze, amit már mondtam: a szótár bizonyos fokú konkordancia, illetőleg glossza jellegével. — A szócikkek nyomdatechnikai, tipográfiai megformálása megfelelő: az értelmezések — ha vannak — felemelt vesszők között találhatók, az idézetektől különféle zárójelekkel vagy dőlt betűkkel különülnek el a különböző megjegyzések, a címszó szövegbeli alakját dőlt betűs szedés különíti el. Az egyes szavak nyelvtani alakjait is — mindegyiket legalább egyszer — példaszövegben mutatja be. Ez tetszetős megoldás, a pusztá grammatikai váz helyett az élő szövegtestre irányítja a figyelmet. Ennek az iskolai gyakorlat is biztosan hasznát veszi.

A Tájékoztató utolsó, VII. fejezete a szócikkek szerkezetéről és statisztikai adatairól ad számot (23—6).

A szótári rész, a kötet érdemi része (29—263) után egy szógyakorisági listát (264—7), a szótár és a szócikkek adatainak összesítését (267), valamint a címszók szófajainak felsorolását (268—9), majd a rövidítések és jelzések föloldását (270—1) találhatjuk. Kissé nehézkesnek mutatkoznak a melléknévi és a határozói igenevek megkülönböztető jelzései: „1. *mn-i in* (= az -ó, -ő képzősek[. . .]); 2. *mn-i in* (= a -t, -tt képzősek[. . .])” stb. (15—6; 270—1). Hasonlóképpen: túl finom e két rövidítés: „kif” és „kif.”, az egyetlen pontnyi különbség sok figyelmet igényel a szótárforgatótól; föloldásuk egyébként: „kifejezés” és „kifejezésére”.

3. A szerző maga adott már példát kötete alkalmazásának lehetőségére: Arany János nyelv művészetének tanulmányozása a Toldi-szótár segítségével (Népr. és Nytud. 27 [1983.]: 33—7), ám munkájának használhatósága és hatása az iskolai gyakorlatban és a magyar nyelvtudományban — a szótár érdemei alapján méltán remélhetőn — majd csak évek múltán mutatkozik meg.

Büky László

A mai magyar argó kyszótára

A csinos kiállítású, négyíves füzet, melyet a Belügyminisztérium sajtóosztályával együttműködve az Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat adott közre Boross József és Szűts László összeállításában, a hátsó borítón olvasható felirat tanúsága szerint „csak belső használatra” készült, de reméljük, hogy idővel a nagyközönség is megismerkedhet vele.

A kyszótár rövid előszó és alapos bevezető (A csoportnyelvek és az argó — A magyar argó története — A magyar argó eredete — Az argó más nyelvekben) után abécé-rendben mutatja be anyagát. Első címszava, az *abcug* az argóban ebben az állandó szókapcsolatban él: *abcugra vesz*, azaz (a zsebtolvaj) a tárcát a zsebből kihúzza. Az utolsó pedig a *zsuzska*, amely köznévvé válva — s emiatt kis kezdőbetűvel írva — pénzt jelent.

Több mint két évtizede, hogy Kovalovszky Miklós (Az ifjúság nyelvéről. Valóság 1963/5: 66–75) és Kolozsvári Grandpierre Emil (Utazás az argó körül. Kritika 1965/5: 39–46) felhívta a figyelmet az argó nyelv- és irodalomgazdagító szerepére, vagyis arra, hogy ez a gyakran elmarasztalt csoportnyelv, ill. nyelvi réteg sajátos árnyalatot képvisel nyelvünk színiskáláján, s ezért az argónyelvi elemek — mértékkel alkalmazva — életszerűbbé tehetik a stílust. Az új argószótár anyaga is bizonyítja, hogy a joggal kifogásolt durvaság és cinizmus mellett mennyi érték is rejlik a tolvajnyelvben, amely, mint tudjuk, már régóta nem(csak) a tolvajoknak a nyelve.

Különösen a nyelvi képek, képes kifejezések vannak tele ötlettel: a *sakkozik* például itt azt is jelenti, hogy 'felmossa a fogdát' (a képzettársításnak a fekete-fehér kockás kőpadló és a sakktábla hasonlósága lehetett az alapja). A népi ülnök, tiszteletlenül bár, de szellemesen a *bólogató* nevet kapta (ez eszembe juttatja az olajbányászatban alkalmazott bólogató himba népies elnevezését: *eszébítőkár*). A lovasrendőr *emeletes zsarú*, a kerékpáros rendőr *gumizsarú*, a hamisított bor *morzsolts rizling* (talán azért, mert kukoricaszesz is van benne?) stb.

Az argónyelv képes kifejezései akár mondat terjedelműek is lehetnek: aki *fekvő nyolcast kapott*, azt életfogytiglanra ítélték (a fekvő nyolcas ugyanis a végtelennek a jele), aki nem figyel oda valamire, az *kihúzza a banándugót*. Ez utóbbi már kezd közhasználatúvá válni: *Húzd ki a dugót!*, azaz: Ne figyelj rá!, Ne törődj vele!, Rá se ránts!

Sajátos típusát alkotják az argónyelvi képeknek azok a szóösszetételek vagy jelzős szerkezetek, melyeknek képes értelmű második elemét a szó szoros értelmében vett előtag vagy jelző „helyesbíti”: *bébiörkölt* 'tejbedara', *rendőrkolbász* 'gumibot', *ötágú villa* 'kéz', *kétlábú kirakat* 'feltűnően öltözködő nő'.

A képes kifejezés olykor pusztán a szavak hangalakjának hasonlóságán alapul: a mindent tagadó vádolt így kaphatta a *Nemo kapi ány* nevet (a *néma*, illetve a *nem* szóra emlékeztető hangzása miatt); még furcsább, hogy a szótár szerint az ismert énekesnő neve az argóban falbontásra való jeladásul szolgál (*bontovics kati*, így, kis kezdőbetűvel).

Argónyelvünkben — történeti okokból — elég sok az idegen elem, de a magyar szavak aránya egyre nő. A bevezetés 14. lapján azt olvasom, hogy 1000 mai argószóból 200 német, 50 héber vagy jiddis, 20 cigány, 30 pedig egyéb eredetű. Ez összesen 300 szó, vagyis a többi 700 magyar. Az argó tehát megszűnt titkos nyelv lenni, utánpótlását ma már jobbra belső forrásokból kapja.

Az argónak, mint ismeretes, igen gyorsan változik, cserélődik a szókínese. Ha összehasonlítjuk egy kisebb terjedelmű betűnek, mondjuk a *d*-nek az anyagát az új szótárban és Szirmay István régi gyűjteményében (A magyar tolvajnyelv szótára. Bp. é. n. [1924], Béta Irodalmi Rt., 61 l.), azt láthatjuk, hogy Szirmay 54 és Szűtsék 37 címszava közül mindössze 7 az azonos. Ezek a következők: *dardli* — *dargli* 'álkules', *darizik* 'kéreget', *diró* 'lakás', *dohány* 'pénz', *drót* 'értesítés, hír', *drótos* 'hírszerző, hírvívó', *durrant* 'lop'.

A hat évtizeddel korábbi argónyelvi szókincsből nem érték tehát meg napjainkat ezek a szavak: *dáhorog* 'álkules', *dázé* 'ezüsttál, ezüstitálca', *Deák* 'ász, disznó a kártyában', *delles* 'ajtó', *déli nyitó* 'kirakattolvaj', *demulál* 'megver', *dütrich* 'álkules', *doktor* 'vörös szín a kártyában', *doli* 'nő', *dolman* 'akasztófa', *dőfi* 'kenyér', *döli* 'ajtó', *dönt* 'elhitet' (de ma is *bedőlünk* valakinek vagy valaminek), *dragacsirol* 'kibicelés közben lop', *drasál* 'fél', *drevi* 'fa', *drimó* 'verkli', *drum* 'nagy', *dugál* 'énekel', *dukaj* 'dohány', *duli* 'iskola', *duneg* 'kulcslenyomathoz való viasz', *duplarollni* 'fiáker, kétfogatú kocsi', *durancs* 'rendőr' és még sok más.

Akadnak a régi tolvajnyelvi szójegyzékekben olyan szavak is, amelyek azért hiányoznak a nyolcvanas évek közepének argósztárából, mert azóta közhasználatúvá váltak: *degesz* (1924-ben főnévként szótározták, 'tömött pénztárca' jelentéssel), *dilis*, *dilizik*, *disznó* szerencséje van, *dosztig* vagyok vele, ismeri a *dörgést*, *dugó* 'kis termetű ember', *duma*, *dumál*, *durmol* 'alszik'. Bár ezen az alapon ki lehetett volna hagyni a *dohány*-t is, amelyről már Kosztolányi is megírta, hogy „nem is olyan régen minden bohém *dohány*-nak hívta a pénzt. Ma a bohémek a pénzt *pénz*-nek hívják, csak a vidéki családapák beszélnek még *dohány*-ról” (Csibésznyelv. A Hét, 1914. máj. 10. — Nyelv és lélek. Bp. 1971, Szépirodalmi, 31).

Találhatunk viszont mintegy 30 olyan új szót, kifejezést. A mai magyar argó kisserztárában, amelyet a régebbi szerző még nem ismerhetett vagy figyelmen kívül hagyott. Ezek közül itt csak néhányat említünk: *dalol* 'vallomást tesz', *dezső* 'dollár', *digózik* 'nő olasz férfiakkal pénztért ismerkedik', *dobbant* 'disszidál', *dudva* 'pénz', *duruzs* 'beszélő a börtönben', *dszungelnyuszú* 'színesbőrű ember'.

Sok tanulságot meríthetünk tehát ebből a kis munkából, nemcsak az argónyelv, hanem az azt beszélő társadalmi réteg életére, ennek az életnek, életformának a változásaira nézve is. Éppen ezért érdemes volna e kisserztárt — a netán szükségesnek látszó átdolgozás és bővítés után — a nagyközönség számára is hozzáférhetővé tenni.

Kemény Gábor

Kiss Ádám (szerk.): Mi micsoda magyarul a számítástechnikában? — Mikroszámítógépes értelmező szótár. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1986 — oldal

A Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi Bizottsága 1984. június 4-i ülésén neves számítástechnikai szakemberek bevonásával megvitatta a számítástechnika iskolai oktatásával kapcsolatban felmerülő nyelvi kérdéseket. (A vitaindító beszámoló és a hozzászólások a Nyr. 1984. 3. és 4. számában olvashatók.) A vita során elhangzott az a javaslat, hogy össze kell állítani egy olyan számítástechnikai szótárt, amelyik nemcsak szakmailag nyújt a szakembereknek és a laikus kívülállóknak értékes információkat, hanem a számítástechnika sokat vitatott nyelvezetének és nyelvhasználatának kérdéseiben is használható segítséget nyújt. Éltető László kifejezetten *értelmező* szótárt javasolt (Uott. 453); Páris György szerint pedig „kulcskérdés, hogy *mielőbb elkészüljön egy olyan szókészlet- vagy kifejezésgyűjtemény*, amely az egyes angol szakkifejezések megfelelő magyar nyelvű változatát tartalmazza” (Uott. 460).

Bizonyos megszorításokkal mindkét feladatra vállalkozott a szerkesztő, Kis Ádám, és a szócikkek további hat szerzője: Bánó György, Fekete Márta, Gál József, Kovács Attila, Tringer Éva és Várszeginé Burán Zsuzsa.

Az egyik megszorítás az, hogy az értelmező-magyarító szócikkek pusztán a személyi számítógépek terminológiáját tárgyalják; a másik, hogy a szerzők lemondtak a

teljességről, a kevésbé lényeges adatokat elhagyták. Abból indultak ki a válogatáskor, hogy szótárunk szakismeretek közlésére hivatott, s ezért nem sorolták be a szócikkek közé a köznyelvi jelentésben használt szakszavakat (pl.: *hiba*), illetve azokat az összetett szavakat, amelyek jelentése az összetevők ismeretében egyértelmű (pl.: *hibakeresés*).

A szerzők a magyar számítástechnikai szakirodalom alapos ismeretének birtokában is jelentősen támaszkodtak a korábban megjelent számítástechnikai terminológiai kiadványokra. Ezek közül legfőképpen az MSZ 7788 jelzetet viselő, „Az adatfeldolgozás alapfogalmai” közös című szabványsorozatra, amely tematikus sorrendben tárgyalja a számítástechnika terminológiáját és nomenklatúráját, de sajátos nyelvezete, valamint az, hogy szakembereknek készülve feltételezi a teljes körű szakmai ismereteket, szélesebb körű használatra nem alkalmas.

A szótár készítői is kifejtik az Előszóban, hogy terminológiai törekvéseik „lényegében összhangban vannak” az MSZ 7788-as szabványsorozattal. A szabványsorozat is a szótár készítői is mindig az egyes fogalmak magyar megfelelőit részesítik előnyben. A *file* címszó után csak annyi olvasható: „L.: *adatállomány*”. Ezzel mintegy sugallják a szótár, illetve a szaknyelv használóinak, hogy lehetőség szerint igyekezzenek a magyar megfelelőt használni.

A mű négy részből áll. Az első az Angol–magyar számítástechnikai kisszótár (sic!) fejezetcímét viseli. Ez meglehetősen zavaró, hiszen ez, a mű zömét kitevő rész lényegében a szakszavakat címszóként értelmező fejezet. Az egyes szavakat vagy kifejezéseket a magyar nyelvű alaknál értelmezi, de a magyar címszó után minden esetben megadja az angol nyelvű eredeti megfelelőt is. Esetenként a gyakorlatban használatos, de a szerzők által nem javallt kifejezést is felveszik a címszavak közé, de az olvasót az általuk helyesnek tartott címszóhoz utasítja: „*fix disk (fixed disk)*: L.: *nem cserélhető lemez*.”

Lényegében ez a szerkesztésforma a szavak minden különösebb értékelése vagy minősítése nélkül eléri a szerzők által az előszóban is megfogalmazott nyelvművelési célt: „Az értelmezések elhelyezésével a helyes terminológia mellett foglaltunk állást” (8).

Erénye a műnek, hogy — a fejezet címétől eltérően — e rész magyar–angol szógyűjteményként is használható. Ugyanakkor a szerzők nem riadtak vissza attól, hogy megfelelő magyar változat híján az angol nyelvű címszó után kerüljön az értelmezés (pl.: *firmware*).

Az értelmező rész a szótárként való használatán kívül jelentős segítséget nyújt akár a számítástechnikát tanulóknak, akár a laikus érdeklődőknek az egyes szakmai fogalmak tartalmi megértésében.

A mű második része az Angol–magyar szójegyzék. Pusztán az egyes angol terminusok magyar megfelelőjét találjuk meg benne. Segítségével viszont lehetővé válik, hogy azok, akik az angol terminus technicust ismerik, vagy azzal találkoznak először, a magyar megfelelő birtokába jutva az értelmező részt könnyebben használhassák. Ez a fejezet a szakfordítók számára is értékes segítséget nyújthat.

A harmadik fejezet Szabó Ivánnak a Jel–kép 1985/2-es számában Kis magyar informatika címmel megjelent gyűjteményét adja. A fejezet címe: Az adatátvitellel kapcsolatos angol szakkifejezések magyar megfelelői. Az angol szakszövegek magyar nyelvű megfeleltetéséhez nyújthat értékes segítséget.

A negyedik rész, a Függelék, ábécérendbe szedve tartalmazza a személyi számítógépek nyelvének, a Basic gépnyelvnek a szavait. Az egyes Basic szavak után jelöli a szó fajtáját (utasítás, parancs, függvény, logikai művelet, változónév stb.). Ha a kulcsszó az angolban rövidítés, megadja ennek a magyar fordítását. Ezt követi a szó használati körének igen rövid leírása, lényegében magyarázat nélkül. Egyes kulcsszavak után, ha ez célszerű vagy lehetséges, az értelmező rész megfelelő címszavához utasítja az olvasót.

A mű mindenki számára hasznos segédeszköz lehet, aki valamilyen formában foglalkozik vagy kapcsolatba kerül a számítástechnikával. Különösen nagy értéke, hogy szerzői — szakmai céljaikon túl, de azokkal összhangban — nyelvi-nyelvhelyességi szempontokat is igyekeztek érvényre juttatni. Ebből a szempontból szinte rendhagyó a műszaki szak- és szótárirodalom területén.

A szótárt viszonylag rövid idő alatt sikerült elkészíteni, megjelentetni, s ezzel a szerzők a szakmai-tudományos irodalom kiadásában oly gyakori késedelmekkel szemben a mű frissességét, használhatóságát tették lehetővé. A nyelvi-nyelvhelyességi szempontok érvényre juttatásában pedig követendő példa lehet a szakmai irodalom művelői számára.

Seregy Lajos

Göncz Lajos: A kétnyelvűség pszichológiája (A magyar—szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata), Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1985. 225 oldal

1980-ban Budapesten megjelent egy könyv 30 ezer példányban: Ódor László Balázs beszélni tanul (jegyzetek a nyelv születéséről) című műve. Élvezetes népszerű olvasmány, melyben a szerző jelentős teret szentel az egynél több nyelvet tanuló és beszélő emberek nyelvi világának is. 1985-ben a magyar nyelvterület peremén, Újvidéken, megjelent az első magyar nyelvű tudományos könyv a kétnyelvűség lélektani kérdéseiről — 800 példányban, melyből néhány eljutott egy-két magyarországi könyvesboltba is. A könyv szerzője, Göncz Lajos, az Újvidéki Egyetem Pszichológiai Tanszékének tanára.

Könyvében a magyar—szerbhorvát kétnyelvűséggel kapcsolatos, tíz éve folyó kutatásainak az eredményeit foglalja össze. Munkáját nagy örömmel üdvözljük, mivel a környező országok kétnyelvű magyarjainak nyelvi-pszichológiai-szociológiai vizsgálata a Duna menti tudomány fehér foltja. Kivételt e sommás megállapítás alól csak az USA-beli Susan Gal felsőőri és a szintén amerikai Sozan Mihály alsőőri kutatásai* jelentenek. Ausztria után tehát Jugoszláviára se igaz már maradéktalanul — Göncz Lajosnak köszönhetően — az iménti „fehér folt”-ra vonatkozó megállapítás.

A könyv Előszóból (5), Bevezetésből (6—10), hat fejezetből, irodalomjegyzékből (188—202) és a mérőeszközöket közlő mellékletből (203—23) áll. A fejezetek címei, sorrendben: A kétnyelvűség definíciója és egyes aspektusainak mérése (11—33), A kétnyelvű egyének nyelvrendszerei közötti kölcsönhatás lélektani vonatkozásai (34—81), A kétnyelvűség pedagógiai-pszichológiai vonatkozásai (82—92), A kétnyelvűség szociálpszichológiai vonatkozásai (93—106), A korai kétnyelvűség fejlődéslélektani vonatkozásai (107—73) és Összefoglalás: a vajdasági magyar—szerbhorvát kétnyelvűség pszichológiai vonatkozásai (174—87).

Amint a fejezetcímekből kitéunik, Göncz olyan könyvet írt, amelyet a magyarországi egyetemek pszichológiai, pedagógiai, nyelvészeti és szociológiai tanszékein tankönyvként is jól lehetne használni. A könyv konkrét kutatási beszámolók sorozata, melyből az olvasó a vajdasági magyarok kétnyelvűségének egyes vonásairól értesülhet — annyi hírlapíró után, végre — egy tudóstól. Ugyanakkor először olvashatunk magyar

*Vö. Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria. New York, Academic Press, 1979 (ismertetése a Nyelvtudományi Közleményekben, 82. évf. 428—32) és A határ két oldalán. Az Irodalmi Újság Sorozata, Párizs, 1985.

nyelven átfogó ismertetést a kétnyelvűség kutatásának legfontosabb, vagyis a kanadai eredményeiről.

A szerző többek között megkísérli „egy új kétnyelvűségi tipológia” felállítását (60 kk.). Osgood és Ervin 1954-i klasszikus tanulmányát követve koordinált és összetett (ang. coordinate és compound) kétnyelvűséget különböztet meg, a kétnyelvűség foka szerint pedig balansz (= kiegyensúlyozott) és domináns (ebben az egyik nyelv ismerete lényegesen meghaladja a másikat) típusokat ismer el. Így a következő osztályozást kapjuk (61):

A kétnyelvűség foka	A kétnyelvűség fajtája	Koordinált	Összetett
Balansz		A típus	C típus
Domináns		B típus	D típus

Göncz hipotézise szerint az A típusú kétnyelvűségben a legkisebb az interferencia, a B típusúban nagyobb, a C-ben még nagyobb, s végül a D-ben a legnagyobb. A szerző egyes vizsgálatait ezt a hipotézist empirikusan igazolják.

Göncz Lajos könyvével közvetíti a nemzetközi tudományos eredményeket a magyar olvasó számára, másrészt eredeti kutatásaival bővíti ismereteinket. Ez több, mint amit bárki magyar tudós valaha is tett ezen a területen.

Kontra Miklós

Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról (1521). A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 1985. 150 oldal

1. A nyelvemlékkiadvány az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén készült, az MTA és az MM kutatási pályázatának keretében.

Az előkészítő munkacsoport tagjai: Korompay Klára, ill. Bánki Judit, Fodor Adrienne, Kovács Zsuzsa és Kozoca Sándor. A bevezetést és a jegyzeteket Pusztai István írta.

Ez a kiadvány új sorozatot indít el, amely Régi magyar kódexek néven — bár szerényebb kivitelben, mint az 1942-ben megindított Codices Hungarici kötetei, de azok célkitűzését követve — egységes elvek szerint kívánja hozzáférhetővé tenni a még hasonmásban meg nem jelent XV—XVI. századi kódexeinket.

Az új sorozat első darabja egy viszonylag rövid kódexünk hasonmás, ill. betűhív szövegét tartalmazza. A bevezetésből megtudjuk, hogy az 1521-ben készült Könyvecse ma használatos címét szerzőjének kezdő sorairól kapta, amelyet mai helyesírással így idézhetünk: „Úrnak nevébe kezdetik egy *könyvecse* az szent apostoloknak méltóságokról és dicsőségekről.” Nem eredeti alkotás, hanem — mint oly sok társa — minden bizonnyal latinból való fordítás, jöllehet eredetije még nem került elő.

2. A kiadványnak jól átgondolt a szerkezete. Bevezetéséből megtudjuk a kódexre vonatkozó szakszerű adatokat, a Pusztai Istvántól megszokott aprólékosan pontos, mégis érdekkeltő — még ábrával is illusztrált — formában. Magát a kódexet az Egyetemi Könyvtár őrzi. Kötése nem eredeti. A kézirat papírja elég finom, ívnagysága eredetileg 30×40 cm lehetett; a mai kötéstábla mérete 143×193 mm, a levélméretek bekötések alkalmával kisebbedtek, és itt-ott emiatt csonkult a szöveg is.

Az írás egyenletes, egyetlen kéz munkája; a scriptor minden bizonnyal nő volt — Domonkos-rendi apáca —, s feltehetően nőolvasók számára készítette a kódexet. Az írás idejét feljegyezte: 1521, a keletkezési helyre vagy a tulajdonosra utaló bejegyzést nem találunk benne.

A Nyelvelmléktár VII. kötetében Volf György tette közzé először a Könyvecse szövegét, s itt azt a véleményét is közli, hogy a margitszigeti apácakolostorban készült; ez a valószínű tény megmagyarázza a kódex hányattatásait is: „A domonkos nővérek, birtokaikat, egyházi felszerelésüket, kódexeiket a pozsonyi klarisszákra hagyták... Itt köthették egybe azt az öt kódexet (Cornides-, Bod-kódex, Példák könyve, Könyvecse Sándor-kódex), amely egymástól el nem választva 1841 júniusában — nem tudni, mióta — az Egyetemi Könyvtár őrzetében volt” (Pusztai I.: Bev. 11). Kódexünk történetére a kolligátum szétszedése ad némi támpontot (vö. i. h.).

A bevezető tanulmány a kódex sorsának kideríthető mozzanatait bemutatva az átírás elveinek tisztázására tér rá. Csak egyetérthetünk azzal a módszertanilag egyetlen korszerű eljárással, amelyet így fogalmaz meg: „... kiteszünk minden mellékjelet... tekintet nélkül arra, hogy van-e funkciója vagy nincs” (i. m. 12). Kiegészítik, ill. pontosítják e fejezetben Kniezsa Helyesírástörténetének a kódex ortográfiájára vonatkozó táblázatát (i. m. 12–3). Szó van még az írásjelek használatáról, és — igen helyesen — az íráshibák jellemzését is megtaláljuk itt. Föltétlenül igaz, hogy „Az itt csak példázott javítgatások gondos tanulmányozása hangtani szempontból sokat ígérő vállalkozás” (i. m. 13).

Részletesen taglalja a következő fejezet a latin forrás kérdését. A mű fordítás voltát a szöveg latinizmusainak jellegzetes példái kétségtelenül bizonyítják.

A bevezetés záró sorai megmutatják a további kutatások irányát, feladatát és remélhető eredményeit: „Az eddig fellelt latin megfelelők azzal biztatnak, hogy kódexünk latin szövege előbb-utóbb — az eredeti latin kézirat hiányában is — csaknem teljes egészében összeállítható, és segítségével mélyebben bepillantathatunk középkori fordítás-irodalmunk rejtelseibe” (i. m. 16).

3. A bevezető tanulmányt az idézetek és utalások lelőhelyeinek bemutatása, majd a bibliográfia követi. Az idézetek és utalások másfél lapnyi fejezetének terjedelme alig sejteti, hogy milyen aprólékos filológiai munka gyümölcse. Az elején található hat és fél soros tájékoztatásból megtudjuk, hogy a kódexben előforduló idézeteknek és utalásoknak a lelőhelyét a közzétevő nevének rövidítésével közlik, a jelzés nélküliek a jelen kiadás során felleltek.

Ezek után találjuk a kódex hasonmását, ill. betűhív átíratát.

Újítása a kiadványnak a korábbiakhoz képest, hogy a fényképmásolat és az átírat egy-egy oldala közvetlenül egymás mellé került (a levelek recto és verso oldalának jelzése segít elképzelni az eredeti teljes kódexlevél képét). Ez megkönnyíti az elmélyült olvasást és szövegtanulmányozást, megkíméli az olvasót a gyakori visszalapozgatástól, keresgéléstől. A lapszámozás kétféle: a jobb oldal alsó lapszélén a teljes kötet páratlan oldalszámai követik egymást, a faksimile oldalai, érthetően, számozatlanok, de a számozás — mint a fentiekből kiderült — figyelembe veszi és beszámítja őket. A másik számozás fenn, a jobb oldal jobb sarkán található (a már említett levéljelzés fölött), ez folyamatos, azonban csak a nyelvelmlékszöveget követi.

A betűhív átirat lapalji jegyzetei szakszerűek, precízek: utalnak a szöveg későbbi kéztől származó bejegyzéseire éppúgy, mint paleográfiai sajátosságokra, a kézirat állapota, a javítások, utólagos bejegyzések technikájára is.

Mindent egybevetve elmondhatjuk, hogy a kiadványt jól átgondolt, korszerű kiadási elvek szerint szerkesztették meg, nagy kincset adva így a kutatók, de az érdeklődő olvasók kezébe is. Kívánjuk, hogy e megindított új sorozat további kötetei is mielőbb megjelenhessenek, és semmiképpen se maradjon torzó — több elődje sorsára jutva — ez a szép vállalkozás.

Velcsov Mártonné

A magyar beszédgyógyítás 100 éve

(Tudományos tanácskozás, Kőszeg, 1986. okt. 9—11.)

A fonetika tudományának kialakulásában és fejlődésében meghatározó szerep jutott a „hibás beszédűeken, a siketnémákon” való segíteni akarásnak. Ez vezette a magyar hangtan egyik legnagyobb alakját, Kempelen Farkast is kutatásaiban; ugyancsak a pedagógiai gyakorlat szülte az első magyar nyelvű hangtan, Simon Antal Igaz mestere. A XIX. század új irányzatára, a kísérleti vagy eszközfonetikára az elsők között reagáló magyar kutatás annak legfőbb hasznát abban találja, hogy a „gyógyfonetika”, mai szakszóval a *logopédia* számára új lehetőségeket lát benne.

A fonetika az elmúlt fél évszázadban önálló helyet vívott ki magának a magyar nyelvészetben, de egyúttal őrzi haladó hagyományait, szoros kapcsolatát a beszédgyógyítással. A nyelvészeti, a kísérleti fonetika és a beszédjavítással, beszédtanítással foglalkozó másik két tudományág, a foniátria és a logopédia intézményes kapcsolatát a Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság biztosítja. Ez egyfelől azt jelenti, hogy azonos célok érdekében összefogja és egyesíti a különböző tudományterületek képviselőit, másfelől lehetőséget nyújt ahhoz, hogy a külön-külön dolgozó, elméleti és gyakorlati szakemberek megismerhessék egymás módszereit, eredményeit, ezeket felhasználhassák saját munkájukban — végeredményképpen erősíti a több tudományágat érintő találkozási pontokat, alkalmat ad a korunkban nélkülözhetetlen interdiszciplináris jellegű vizsgálatokra, kutatásokra.

Ennek az igénynek a jegyében folynak a társaság két évente megrendezésre kerülő kongresszusai, amelyeken előre meghatározott témá(ka)t tárgyalnak meg a résztvevők.

A legutóbb Kőszegen megtartott „A magyar beszédgyógyítás 100 éve” című rendkívüli tanácskozást a Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság a Magyar Gyógypedagógusok Egyesülete Logopédiai Szekciójával, az Országos Pedagógiai Intézet Gyógypedagógiai Osztályával, valamint a kőszegi Beszédjavító Általános Iskolával közösen szervezte meg. A kongresszus a Beszédjavító Általános Iskola dísztermében zajlott le; a technikai felszerelések és a szervezés (beleértve a nem tudományos összejöveteleket is) nemzetközi színvonalú volt. Mindez a szervező bizottságnak, valamint a kongresszus elnökének, Mohr Jánosnak az érdeme. A közel 180 résztvevő három témakörrel tanácskozott: kiemelten a fonetika, a logopédia és a foniátria történetével; a hangképzési és beszédzavarokkal, illetve a beszédfejlődéssel; valamint a jövő távlatával. A három nap alatt 8 referátum és 30 előadás hangzott el, ezek közül kilencet 35 éven aluli szakember tartott.

Az egyes szakterületek egy-egy jelentős képviselője tekintette át a hagyományokat, a múltat és a jelen égető kérdéseit. Hirschberg Jenő, Frint Tibor és Patáki László a magyar foniátriáról, Vértess O. András a magyar fonetika és logopédia századairól, Stepper Magda és Vekerdi Zsuzsa a társaság dél-magyarországi csoportjának történetéről beszélt. A témakörök egyes előadásai fontos

részproblémákkal foglalkoztak. A foniátria és a logopédia, illetve a foniátria és a fonetika közös feladatait, megoldandó kérdéseit több előadásban érintették: az egyoldali hangszalagbénulás foniátriai kezelésével, a hangréstágító műtétek utáni hangreedukáció lehetőségeivel, a gyermekkori dysphonia (a rekedtség egy fajtája) okaival, illetve típusaival és kezelésével, valamint az eszközfonetika és a foniátria műszeres vizsgálataival kapcsolatban. Az akusztikai fonetika és a logopédia/foniátria érintkezési pontjai mutatkoztak meg a nyelősőbeszéd energiamagvainak összehasonlító vizsgálatáról, a *l* mássalhangzó akusztikumáról vagy a gyermek- és felnőttkori beszédmegértésről szóló előadásokban. Ugyancsak a különböző tudományágak határterületeinek szoros kapcsolatát bizonyították a hangadási légzéssel, az objektív hallásvizsgálatoknak a foniátriai és a logopédiai gyakorlatban betöltött szerepével, a beszédmegértés és a hallásállapot összefüggésével (a beszédfejlődés elmaradása esetén), az ortodontia (fogszabályozás) és a logopédia kapcsolatával, illetve egy betegség (myasthenia gravis) felismerésében a foniátria jelentőségével foglalkozó előadások. Az óvodai és a kisiskolai nevelés/tanítás témájához szorosabban kapcsolódó vizsgálatok és eredmények megismerése hasznos lehetne az egészséges gyermekekkel foglalkozók számára is. Gondolok a beszédszimbólumok szerepére az óvodai és a logopédiai gyakorlatban, az összehasonlító szókincsvizsgálat eredményeire második és harmadik osztályos ép és beszédhibás tanulóknál, a dyslexia prevencióban (az írás-olvasás zavarainak megelőzésére irányuló kezelésben) részesülő gyermekek differenciáldiagnosztikájának néhány kérdésére vagy a dyscalculia (számolási nehézség, zavar) javításának módszerére.

A jövő távlatai összefoglaló témakör keretében egyrészt a még inkább a jövőben megvalósítandó lehetőségekről, másrészt a közeljövő tennivalóiról, elvi kérdéseiről, a logopédusképzésről, a logopédiai hálózatfejlesztés összetett feladatairól esett szó. A nyelvészet és a logopédia újabb érintkezési területéről, az együttműködés igényéről: a neurolingvisztikának a logopédiában betöltött szerepéről, a halmozottan sérült, nem beszélő gyermekek kommunikációs lehetőségeiről, a már felmutatható eredményekről hallhattunk néhány előadást.

Videofilmen mutatták be, hogy a kőszegi Beszédjavító Általános Iskolában a legnehezebben gyógyítható beszédhibák kezelésében milyen eredményeket értek el. P a l o t á s M á r t a filmje egy elektív mutizmusban (a némaság egy fajtájában) szenvedő gyermek beszédfejlesztésének módszerét, K i s s G y u l á e pedig egy nagyon erősen dadogó kisfiú beszédállapotában bekövetkező fokozatos javulást mutatott be. Mindkét videofilmet követően a gyermekek a tudományos tanácskozás előtt is megjelentek és beszéltek, bizonyosságot adva arról, hogy még egy ilyen különlegesen felfokozott pszichikai helyzetben is képesek már helytállni. Nehéz pátoz nélkül leírni azt, amit a recenzens a látottak-tapasztaltak, a logopédusok munkája iránt érez. Ezért csak a tényeket ismétli meg: az a két gyermek — és még sokan mások is — beszélnek az anyanyelvükön, noha a kezdetkor úgy tűnhetett, hogy a hátrányuk behozhatatlan. Nem volt az.

Két német vendégelőadás gazdagította a kongresszus programját. M. S p i e k e r-H e n k e (NSZK) a hangszalagbénulás logopédiai kezelését, W. L e g l (Ausztria) pedig a dadogók beszédjavításának egy terápiás módszerét ismertette.

A szokásnak megfelelően, a kongresszuson átadták a Kempelen Farkas-érmeket, amelyeket a jutalmazottak a beszéd gyógyítása-javítása érdekében végzett munkásságuk elismeréseként kaptak. Ez évben — a kongresszus tematikájához kapcsolódóan — a „határtudományok” jeles képviselői kapták a megtisztelő jutalmat. Így dr. G ö t z e Á r p á d audiológus főorvos, dr. R e h á k G i z e l l a ortodontus főorvos és dr. H o r v á t h S z a b o l c s ideggyógyász.

Valamennyi referátum és előadás — bővített változatban — önálló kötetként fog megjelenni 1988 első félévében az Országos Pedagógiai Intézet gondozásában.

A társaság soron következő konferenciáját Gyulán rendezték meg 1987 júniusában, az afázia, a foniátria és a logopédia kapcsolata, valamint a beszédtechnika — beszédkultúra tárgyköréből. Egy, a jövőt érintő gondolat kívánczik éppen a Nyelvőr hasábjaira. Azt hiszem, nagyon fontos lenne, ha ezeken a konferenciákon azok is ott lennének, akik a hétköznapiakon ugyancsak a gyermekekkel foglalkoznak, őrzői-fejlesztői beszédüknek: az óvónők és a tanítók.

A kőszegi tudományos tanácskozás emelkedett légköre méltó volt a mottóul választott Kosztolányi-idézethez: „Sohase lehet eléggé bámulni azon, hogy az ember beszél, és lehelete mozgatta hangszálaival közölni tudja azt, amit gondol és érez.”

Gósy Mária

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. II. 11. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
87.16392 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Bernáth Béla</i> : Bal lábbal kelt fel	210
<i>L. Szini Karola</i> : Süketszoba	212
<i>Vigh Gyula Károly</i> : Sarj	213
<i>Kiss Lajos</i> : Magyar helységnevek a Keleti-Kárpátokon túl	215

Szemle

Nyelvészet és tömegkommunikáció I—II. (Ismereti: <i>Bencédy József</i>)	234
Pásztor Emil: Toldi-szótár (Ismereti: <i>Büky László</i>)	243
A mai magyar argó kisszótára (Ismereti: <i>Kemény Gábor</i>)	246
Kiss Ádám (szerk.): Mi micsoda magyarul a számítástechnikában? (Ismereti: <i>Seregy Lajos</i>)	247
Göncz Lajos: A kényelvűség pszichológiája (Ismereti: <i>Kontra Miklós</i>)	249
Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról (Ismereti: <i>Velcsov Mártonné</i>) ...	250

A nyelvőr hírei

<i>Gósy Mária</i> : A magyar beszédgyógyítás 100 éve	253
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postaútványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185—881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások egyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft.
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó, 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1978. Akadémiai Kiadó, 727 oldal, 175,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó, 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó, 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvfeldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szöke Péterné-Szöke Péter: Helyes írás – vagy helyesírás tíz körömmel ?

Jakab István: Személyjel alakú képzők a magyar nyelvben

Fábry Eszter: Szabó Lőrinc: Holdfogyatkozás

Hegedűs Rita: Egy külföldieknek írandó magyar nyelvtan elé

Kernya Róza: A világos gondolatközlés néhány jellemzője kisiskolások elbeszéléseiben

Pongrácz Judit: A szaknyelvi kutatások önállósága és interdiszciplináris törekvései

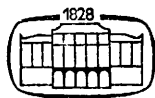
Nyáriné Bojtor Rozália: Ikerítésből kivált becézőnevek Nagyigmádon

Farkas Vilmos: Szókinszünk indiai eredetű nemzetközi és vándorszavairól

Balázs Géza: A firkálások kutatása és nyelvi jellemzői Magyarországon

Somhegyi Gyula: Poligén frazém sorok a magyarban

Bernáth Béla: Kopó, kopár, felkopik az álla

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

111. ÉVFOLYAM 1987. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

- Szőke Péterné—Szőke Péter*: Helyes írás — vagy helyesírás tíz körömmel?..... 257
Jakab István: Személyjel alakú képzők a magyar nyelvben..... 276

Íróink nyelve

- Fábry Eszter*: Szabó Lőrinc: Holdfogyatkozás 279

Nyelv és iskola

- Hegedűs Rita*: Egy külföldieknek írandó magyar nyelvtan elé..... 287
Kernya Róza: A világos gondolatközlés néhány jellemzője kisiskolások elbeszélései-
ben 301

Nyelvjárásaink, szaknyelveink

- Nyáriné Bojtor Rozália*: Ikerítésből kivált becézőnevek Nagyigmádon 308
Pongrácz Judit: A szaknyelvi kutatások önállósága és interdiszciplináris törekvései 310

A nyelvtudomány műhelyéből

- Farkas Vilmos*: Szókincsünk indiai eredetű nemzetközi és vándorszavairól..... 321
Balázs Géza: A firkálások kutatása és nyelvi jellemzői Magyarországon..... 330
Somhegyi Gyula: Poligén frazémásorok a magyarban 338

Szó- és szólásmagyarázatok

- Bernáth Béla*: Kopó, kopár, felkopik az álla 350

(1 1 1 - 1 1 1 1)

Imre Samu

(1 1 1 1 1 1 1 1 1)

MAGYAR NYELVŐR

111. ÉVFOLYAM * 1987. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Helyes írás — vagy helyesírás tíz körömmel?

Két nem-nyelvész tapasztalatai
az egybe-, külön- és kötőjeles írással

I.

A magyar helyesírás szabályai új, tizenegyedik, módosított kiadásának a 138. és a 139. pontja — ha csak olvassuk őket, gyakorlati viselkedésük elégséges ismerete nélkül — szükségesnek és hasznosnak tűnik.

A 138. szabály azt írja (elő), hogy a három- vagy többszörös szóösszetételeket, ha azok hat szótagnál hosszabbak, tagoljuk kötőjellel két részre, és csak ha ennél rövidebbek (hat vagy kevesebb szótagúak), akkor írjuk őket egybe. Mindezt a k ö n n y e b b o l v a s h a t ó s á g kedvéért. A szabály szándéka elismerést érdemlő, de hogy mennyire és hogyan alkalmazható az írás mindennapi gyakorlatában, annak felismerésére és megítélésére e sorok t. Olvasója tegyen kísérletet. Pillantson rá a következő mindennapi szóra, és a z o n n a l, gondolkodás nélkül mondja ki hangosan, hány szótag van benne: *munkaerőnyilvántartás*. Ha ezt így, azon nyomban nem sikerülne megállapítania, ismételje meg a kísérletet, ugyanúgy, ezekkel a szavakkal is: *könyvritkasággyűjtemény*, *dokumentumfilmbemutató*, *foszforműtrágyagyártás*, *csapatzászlóavatás*, *tornászcsapatbajnokság*. (Valamennyi a szabályzatból való, csak ott kötőjellel tagoltan vannak írva.) Azt fogja tapasztalni, hogy ilyen nagy (4-5-nél nagyobb) szótagszám meghatározása ilyen közvetlen módon nem lehetséges. Akár olvassuk, akár halljuk, akár csak gondoljuk a szót. Ennek az az oka, hogy az emberi látás, hallás és gondolkodás pillanatnyi mennyiségfelismerő képessége idegélettanilag korlátozott. Ám e hiányosságunk pótlására a jelen esetben van egy másfajta lehetőségünk, amellyel a t. Olvasó is kénytelen lesz élni, mivel — a szabályzatot követve — nincs más választása.

S z ó t a g o l j a l a s s a n (hangosan vagy akár halkan, önmagához beszélve) a fenti hosszú összetett szavakat, és mindegyik szótagnál állítsa fel öklének (s ha az nem elég, a másiknak is) egy-egy ujját, majd számolja meg: ahány ujjá áll a szó végénél, annyi szótagból áll a vizsgált s leírandó szó. Csak így és csakis így tudhatja meg — keze munkájával, ujjai mutogatásával és számolgatásával —, hogy a fenti többszörös szóösszetételek hat szótagnál mind hosszabbak, tehát a szabályzat szerint kötőjellel kellene írni őket. (Előbbi egybeírásuk eszerint helytelen volna.)

E sorok írói az elmúlt években sokszor voltak tanúi és részvevői e „kézműves” helyesírás-megszabó módszer tömeges gyakorlásának és alkalmazásának a Nyomdaipari Műszaki Egyesület, a MTESZ, a Nyelvtudományi Intézet, nyomdák és kiadók rendezte szakmai helyesírási tanfolyamokon, vetélkedőkön, előadásokon és vizsgákon. S meg kell vallaniuk, mindig ellenérzést

keltett bennük a látvány: a szóösszetételes versenyfeladatok diktálása közben, megoldásukon tehetetlenkedve, 40-50 korrektor, kéziratelőkészítő, szerkesztő, szedő és más érdekelt és érdeklődő előrehajol, az iskolapad alá dugva kezét, és számlálja ujjain, ajkait is mozgatva, a szótagokat: megtudni, kell-e kötőjel, nem-e, a szóba.

Ezek a tapasztalatok és tények arra a felismerésre kényszerítenek, s nem lehet azt itt ki nem mondani is, hogy a hosszú többszörös szóösszetételek olvasásának kötőjeles „megkönnyítését” — s nem általános, hanem hatszótagos hosszúsághatárhoz merevített „könnyítését” — habár jó szándékú, de úgy tűnik, nem kellően körültekintő szemlélet szülte. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ujjainkkal játszott szótag-kiszámolósi körülményesebb, terhesebb és időemésztőbb művelet, mint bármilyen hosszú egybeírt szókapcsolatoknak az elolvasása. Amit nyernénk (ha nyernénk) e vélt könnyítéssel a réven, többszörösen elveszítjük a vámon. Tíz ujjunk kisiskolás állítgatása egyes magyar szavak „helyes” leírásának az eltalálásához, úgy tűnik, talán kissé méltatlan is a felnőtt komoly emberhez s általában az emberi történelem és kultúra olyan magasrendű szellemi produktumához, mint a nyelv és az írás.

Indokolatlan a hatszótagos kötőjelhatár meghúzása „hosszabb” szóösszetételeinkben elolvasásuk megkönnyítése céljából azért is, mert hiszen számtalan olyan kettős összetételű szavunk van, amelyek egyszerű összetettséjük ellenére is hosszabbak, mint a hat szótagot meghaladó többszörös összetételek, s ezek mégis kötőjellel tagolandók, míg amazokat hosszabb voltuk ellenére is egybeírjuk. Íme néhány példa ezekre (szótagszámuk feltüntetésével zárójelben): (8) *matematikatatanítás*, (8) *teljesítménynövekedés*, (8) *televíziókészülék*, (7) *paradicsomsaláta*, (9) *nitrogénasszimiláció*. Ha ez így helyes, márpedig az, akkor mivel volna elfogadható módon indokolható például a következő szavak kötőjeles írásának a „hivatalos” (szabályzati) követelménye: (7) *tévéprogram-készítés*, (7) *hangverseny-közvetítés*, (7) *pénzváltás-szabályozás*?

Az ember, a nép, a tanult értelmiséget is (még az írókat is) beleértve, ugyanis fogalmakban (egységes fogalmi egészekben) gondolkodik, amelyeket a szavak, az összetettek is, csak jeleznek-jelképeznek. Ezért beszéd és írás közben az ember nemigen lehet (nincs) tudatában a gondolt, leírt vagy kimondott szavak kettős, hármas, gyakran többszörös összetettségének. Különösen a nyelvünkben régen állandósult, összeforrott és megszokott szókapcsolatokénak. (Például, a legegyszerűbbek közül, ilyenekének: *rendőr*, *csendőr*, *hónap*, *köznep*, *vasárnap*, *hétfő*, *húsvét*, *verőfény*, *színház*, *baromfi*, *testvér*, *fok-hagyma*, *nyombél*, *közhely*, *szerszám*, *hangszer*, *tévé*, *hétköznep* stb.) A gondolkodás, a beszéd s így az írás is a mondandó jelentéstartalomra irányul, nem elemzi a fogalmat képviselő szavak nyelvi összetevőit, nem törődik azok hosszával, szótagjaik számával. Hát még azzal a különös és körülményes „aprószabállyal”, mellyel a helyesírási szabályzat előírja, hogy a hatszótagos kötőjelhatár keresgélésekor ne az egész (ragozott) szóalakot, hanem annak csak a jel és ragozók nélküli törzsét, valamint a szó esetleges -i vagy -ú, -ű képzőjét számítsuk bele a szótagszámba, az igezőtök közül pedig az egy szótagúakat hagyjuk figyelmen kívül és csak a két vagy több szótagúakat tekintsük külön összetételi tagnak.

Ezeknek a nyelvtani „apróságoknak” a figyelése és szakadatlan számbavétele írás közben nem segíti, hanem még komplikáltabbá teszi a „kötőjel vagy egybeírás” műproblémájának az eldöntését s magát az ujjakkal végzendő szótagszám-kiszámítást is.

Ezt a szótagkihagyási és -beszámítási „szabályozást” — a hatszótagos kötőjelhatár pótszabályát — kényszerűség szülte. Ha ugyanis a nyelvünkre jellemző sok és sokféle kifejezéstömörítő (és szóhosszúság-növelő) rag, kis ige-kötő és egyéb nyelvtani jel (mint például a *-ba, -ból, -ra, -ról, -nak, -tól, -val, -hoz, -aink, -aitok, -aitokéinak* stb. vagy a *ki-, be-, el-, le-, föl-, szét-, meg-, túl-* stb.) is mind beleszámítandó volna a szótagszámba (bár ez lenne a természetes), akkor ez százezernyi megszokott összetett szavunkat tenné „nem kívánatos határátlépővé”: a hatszótagos demarkációs vonalon túlra nyújtózkodóvá és, ige-kötőtől számítva, többszörös összetétellé. Ennek pedig az lenne a szabályzati következménye, hogy túrhetetlenül sok feltűnő kötőjeles összetett szóalak jelenne meg nyelvünk írásképeiben.

Az ettől való félelem érthető, bár valójában fölösleges volt. A fenyegető képzeletbeli kötőjelzőn ugyanis további „kisszabályok” életbe léptetése helyett egyszerűbben is (igen egyszerűen) megelőzhető lett volna. Ha nem rögzíti a szabályzat az egyébként hasznos szótagoló kötőjel alkalmazását merev hatszótagú (se rövidebb, se hosszabb) sorompóhoz, akkor nem lett volna kénytelen azt annak elkerülhetetlenül támadó helyesírási következményei ellen további, kétes értékű szabályozással is körülbástyázni: végiggondolatlanul végiggondolatlanul tetézni.

Ennek a megállapításnak, illetve felismerésnek a helyességéről — személyes véleményunktől függetlenül — a későbbiekben bemutatott konkrét összetett szó-leletek tényszerűen tanúskodnak.

Többszörös összetételű hosszabb szavaink egy bizonyos szótagszámhoz merevített kötőjeles tagolásának az argumentációját nem erősíti a nagy európai kultúrnyelvek helyesírási szemlélete (példája) sem.

A német helyesírási szabályzat egybeírat még ilyen nagy szótagszámú sokszoros szóösszetételeket is: (7) *Maschinenbetriebsleiter*, (8) *Donaudampfschiffahrtsgesellschaft*, (8) *Kabelaufwickelmaschine*, (8) *Schnellreparaturmethode*, (8) *Parallelmaschinenschraubstock*, (9) *Radialgegendruckmaschine*, (9) *Metallschneidewerkzeugmaschine*, (9) *Schnellfortpflanzungsgeschwindigkeit*, (10) *Kaserneninspektionsoffizier*, (11) *Fotodokumentationsausstellung*.

Az angol helyesírási szemlélet viszont a német ellenkezője. Általában különírat még igen rövid, 2, 3, 4 szótagú kettős szókapcsolatokat is: *folk song* (népdal), *song form* (dalforma), *bird song* (madárdal), *atom bomb* (atombomba), *price index* (árindex), *corn duty* (gabonavám); más hasonló szavakat kötőjellel fűz össze: *sun-bow* (szivárvány), *bone-fat* (csontzsír), *body-belt* (haskötő), *seed-grain* (vetőmag), *gold-digger* (aranyásó), *carpet-raid* (szőnyegbombázás), *emery-stick* (köszörűkő) *rice-pudding* (rizskása); megint másokat egybe: *sunshine* (napfény), *moonshine* (holdfény), *horseshoe* (lópatkó), *postcard* (levelezőlap), *playfellow* (játsszópajtás). Igaz, e háromféle szókapcsolatírás eseteit az angol embernek előzőleg meg kell tanulnia, hogy aztán helyesen, folyamatosan és zavartalanul írhasson (sőt még bonyolultabb dolgot is: az angol szókinsznek a kiejtéstől közismerten igen eltérő, történelmileg kialakult nem fonetikus, konzervatív írásmódját). De mindez megtanulható, s minden angol már iskoláskorában meg is tanulja. Amit pedig az ember már tud, annak alkalmazása már nem okozhat és nem is okoz neki problémát egy pillanatra sem az írás és gondolkodás folyamatában és folyamatosságában.

A bemutatott német és angol helyesírási megoldások számunkra nem okvetlenül követendő példák, de van egy tanulságuk, mely nekünk szól. Az e nyelveken írónak nincs szükségük írásközben szóbeli kifejezéseik

összetettségének, szótagszámmal mért hosszának a meghatározására, tehát — eltérően a magyar helyesírás-szabályozástól — ujjaiak gondolat- és írás-félbeszakító igénybevételére sem. A német, az angol ember (de a francia, az olasz, az orosz és a többi szláv is) e tekintetben akadálytalanabban ír és helyesír anyanyelvén, mint a magyar.

A magyar kötőjelhasználat szótagszámhoz kötöttségének ellene szól az idegen nyelvi példák tanulságain kívül egy másfajta, nem pusztán helyesírási, hanem emberi-érzelmi érv is. Aki ennek a szabályozásnak a respektálásával kíván vagy köteles írni, és sokat, rendszeresen ír, illetve lelkiismeretesen végzi korrektori, kéziratelőkészítői, lektori, szerkesztői dolgát, az ettől a gyakorlat-tól előbb-utóbb elbizonytalanodik, megzavarodik, kételkedni kezd a szabály következetes betarthatóságában, és úgy érzi — kiterjesztve elégedetlenségét, sokszor hangosan, sajnos, az egész magyar helyesírás-szabályozásra —, hogy azt nem neki, a szakembernek (hanem kinek?) csinálták! E sorok közlői is nemegyszer jutottak munkájuk során ebbe a lelkiállapotba. Az ő elégedetlenségük azonban kíváncsiságot és szelíd adatgyűjtést eredményezett, és ez — hosszas fontolgatások után — megérlelte és elkerülhetetlenné tette felgyülemlett tapasztalataik közrebocsátását.

Annak kézzelfoghatóvá tételére, hogy „a hiba nem az ő készülékükben van”, lássunk néhány, a bizonyításhoz elégséges számú kirívó példát (szó-leletet), mégpedig olyan csaknem azonos vagy rokon jelen-t és ű összetett szó-párokat, amelyeknek az első szavát (az első oszlopban lévő) hatnál nem nagyobb szótagszáma vagy csak kettős összetétele miatt a szabályzat szerint egybe kell írni, a másik szavát pedig (a második oszlopban) többszörös összetétele és hat szótagot meghaladó hossza miatt kötőjellel tagoltan. Az ilyen szó-párok meglehetősen eltérő „helyesírását” a gyakorlati ész (és az elvont elméleti gondolkodás is) aligha lesz képes elfogadni és megtanulni:

(6) előadóművész:	(7) előadó-művész
(6) élelmiszerküldés:	(7) élelmiszer-küldemény
(6) édestejkészítmény:	(7) savanyútej-készítmény
(6) sárgarigófészek:	(7) feketerigő-fészek
(6) vegyszerkereskedés:	(7) vegyszer-kereskedelem
(6) anyagcserepróba:	(7) anyagcsere-vizsgálat
(6) békeszerződésterv:	(8) békeszerződés-tervezet
(6) kerekasztalvita:	(7) kerekasztal-disputa
(6) osztályösszetartás:	(7) osztály-együttműködés
(6) melegvízpazarlás:	(7) melegvíz-pocsékolás
(6) pénzügyminiszter:	(7) igazságügy-miniszter
(6) bértarifaskála:	(7) bértarifa-táblázat
(6) tisztviselőlétszám:	(7) főtisztviselő-létszám
(6) madárhangfejlődés:	(7) madárhang-evolúció
(6) madárdalfejlődés:	(7) madárének-fejlődés
(5) falemezgyártás:	(7) fenyőfalemez-gyártás
(6) holtmunkaszükséglet:	(7) élőmunka-szükséglet
(6) löttvadkereskedés:	(7) baromfi-kereskedés
(6) földimogyoróliszt:	(7) földimogyoró-dara
(6) kölcsönkifizetés:	(7) kölcsön-visszafizetés
(5) villanyszerelő:	(7) vízvezeték-szerelő

(6) gazdaságtudomány:	(7) közgazdaság-tudomány
(5) katonaruha:	(7) katona-egyenruha
(6) gazdaságalakulás:	(8) pénzgazdaság-alakulás
(6) valutaigényles:	(7) valuta-visszakérés
(7) kéregevolúció:	(7) légkör-evolúció
(8) devizaengedélyezés:	(7) deviza-jóváhagyás
(8) információátvitel:	(9) információ-visszatartás
(9) viselkedésevolúció:	(9) magatartás-evolúció
(6) haderőcsökkentés:	(7) haderő-csökkentési
(6) irodaszámvitel:	(7) iroda-számviteli
(6) kerékpárjavítás:	(7) kerékpár-javítási
(6) élelmiszeripar:	(7) élelmiszer-ipari
(5) vegyszeripari:	(8) édesítőszer-ipari
(6) földgázvezetés:	(7) földgáz-elvezetésű

Ezt a csaknem 80 összetett szót (40 szópárt) riasztó példának kötöttük itt össze kettesével — reméljük, hervadékony — csokorba. Mi is csak a tíz ujjunkon szótagolva őket voltunk képesek erre. A bennük foglalt 509 szótagot így, a szabályzatnak megfelelően szótagonként végigszámolni nem öröm és nem kis munka volt.

Az elkerülhetetlen ujjtorna és annak „eredménye”, a rokon vagy hasonló típusú és jelentéstartalmú összetett kifejezések gyakran indokolhatatlanul ellentmondásos írásképe, sajnos — e g y e d ü l á l l ó m a g y a r h e l y e s í r á s i s a j á t o s s á g.

De meddig marad az?

II.

Újragondolásra készítet a szabályzat 139. pontja is, az ún. m o z g ó s z a b á l y, mely végig gondolatlanságával akarva-akaratlanul járhatatlan utat nyit elfogadhatatlan (pl. akár ilyen:) „soktagúszóösszetétel-írásmódok” felé is. És ha alkalmazása úgy kívánja, akkor figyelmen kívül hagyja a többszörös szóösszetételek hat szótagon túli kötőjeles tagolásának a követelményét, ellentmondva ezzel a szabályzat előző, általunk kritikával illetett 138. pontjának.

A mozgószabály lényege az, hogy egyszerű vagy összetett főnévhez (mely a mozgószabály szerint írandó teljes szóösszetételben „utótag”-ként fog szerepelni) úgy csatolunk hozzá elülről („előtag”-ként) egy különírt vagy már magában is eredetileg kötőjellel tagolt szókapcsolatot, hogy az így keletkező e g é s z e l ő t a g o t e g y b e í r j u k, tekintet nélkül annak összetettségére és szótagszámára, és k ö t ő j e l l e l f ű z z ü k h o z z á a z u t ó t a g h o z. Az így születő különös szóösszetétel mozgószabályosan írt képében c s a k e g y e t l e n k ö t ő j e l l e h e t: a megnövesztett s egybeírt előtag és az utótag között. Közismert példája a szabályzatból: *hajlított bútor*, de *hajlított-bútor-gyár*; és néhány a saját gyűjtésünkből: *magyar nóta*, de *magyarnóta-album*; *esküvői ruha*, de *esküvőiruha-kölcsönzés*; *libamáj*, de *hízottliba-máj*.

H a t s z ó t a g n á l h o s s z a b b r a n ö v e l t t ö b b s z ö r ö s s z ó ö s s z e t é t e l ű e l ő t a g o k b a n a z o n b a n m á r k i ű t k ö z i k a m o z g ó s z a b á l y e l l e n t m o n d á s a a s z a b á l y z a t 138. p o n t j á v a l, mely kötőjelet rendelne az előtagba is, de azt a mozgószabály ott nem engedi meg, mert az előtag és az utótag közé foglalta

le. Lássuk a két fejezet ütközését néhány példán: *élelmiszerjegy-hivatal*, de (8) *élelmiszerjegy-hivatal-létesítés*; *anyagcsere-vizsgálat*, de (7) *anyagcserevizsgálat-kérelem*; *árpa-elővetemény*, de (7) *árpaelővetemény-állomány*.

Nem lehet persze el nem ismerni, hogy ebben a mozgószabály szerinti helyesírási problémamegoldás-módban (vagy talán: (8) „helyesírási-probléma-megoldásmódban”?) van némi helyeslehetőség, habár nem annyira beszédköz-pontú, mint inkább íráskép-szemléletű logika. Hiszen tény, hogy az összetett előtagképződmény első (minőségjelző) szava — akár főnév, akár melléknév az — nem az utótaghoz tartozik, hanem az előtagi szóösszetétel utolsó szavára vonatkozik. A bevezetett mozgószabály formális logikai megoldás-javaslattal próbálja írásképileg is elejét venni a gondolt fogalom összetett jelzésévé egyesülő szavak esetleg megtévesztő egymásra vonatkoztatásának.

Ez a félelem azonban nem eléggé indokolt. Az élő, hangzó (és gondolt) beszéd szófűzéseiben ugyanis megtévesztő vagy félreérthető fogalmi kapcsolódások nemigen fordulhatnak elő, mert a folyamatos normális beszéd részeként elhangzó szavak és szókapcsolatok tényleges alkalmi jelentése közismerten nemcsak azok formális és formai logikájától, elvont és merev egyszeri szótári jelentésétől függ, hanem meghatározólag hat rá a beszéd teljes gondolati-érzelmi tartalma, a kimondott szavak és mondatok széles szöveggörnyezete, hangzó és belső indulatdinamikája is. A hangzó beszédnek, illetve a gondolkodásnak ebből a szavakat és szókapcsolatokat egymásba áramoltató „közlekedőedény-folyamatából” kíván a helyesírási mozgószabály valamicskét kiragadni és a szemünk számára is rögzíteni, láthatóvá tenni.

Kérdés azonban, lehetséges és szükséges-e ez, és mikor, milyen mértékig? S ha igen, akkor hogyan — vagy minden áron?

Erre a kérdésre próbálunk a szabályzatban szentesített, egyszerűnek és logikusnak tűnő mozgószabályos megoldáshoz képest elgondolkodtatóbb és talán megnyugtatóbb (bár nyugtalanságot is kelthető) választ keresni és adni ebben a tapasztalati „helyesírásiélmény-beszámolóban”. Válaszunk e fejtegetések során csak fokról fokra kerekedhet ki, s remélhetőleg talán egyre megnyerőbb arcot is ölt, mint ahogy fokozatosan alakult ki és nyert meg mibennünket magunkat is két évtizedes írásfűrkésző tapasztalati nyelvörkődésünk során.

Láttuk, és látjuk, a mozgószabály következetes szakmai (kiadói-nyomdai) alkalmazásának a „munkaköri kényszere” (de legalábbis kötelező illendősége) megzavarja, hol furcsán széttöri, hol túltömöríti nyelvünk nemegy jól összeforrott szókapcsolatának a megszokott és indokolt hagyományos írásképet. Nem jó, nem szép látni, leggyakrabban napilapjainkban, egy-egy hosszabb szóösszetétel végén „mozgószabályosan” kötőjellel bontva a „... cipő-bolt”-ot (*minőségicipő-bolt*), az „... ár-színvonal”-at (*nagykereskedelmiár-színvonal*), a „... brigád-vezető”-t (*szocialistabrigád-vezető*), a „... nyelv-tanár”-t (*francianyelv-tanár*) stb.

Elviselhetőbbnek tűnik a mértéktartóan alkalmazott szabály, amikor még kevésbé összeforrott, főleg új, kortársi vagy elvont jelentésű szóösszetételeket látunk vele írva. Olyanokat, amelyek ma csaknem kizárólag a „helyesírásiszabályzat-tisztelő” napi- és hetisajtóban s egyéb nem szépirodalmi szövegekben bukkannak fel. Lássunk erre néhány általunk lelt példát nyomtatott írásokból. Először olyanokat, amelyeknek az előtagjában melléknév és főnév eredetileg különírt kapcsolata van a mozgószabály kedvéért

egybeírva: *piacidr-módosítás, politikai-könyv-terjesztés, tudományoskönyv-kiállítás, kórháziágyszám-növelés, ismeretlentettes-keresés*. És néhány még meglepőbbet, amelyekben az egyetlen előtagba kényszerített (s ezért egybeírt) többszörös szóösszetétel terjedelme túllépi, olykor tetemesen meghaladja az egybeírhatóság hat szótagnyi határát:

(7) *világháborúsbomba-robbanás*, (7) *aranyoklevelesmérnök-avatás*, (7) *politikai-falragasz-pályázat*, (7) *munkásmozgalmibélyeg-kiállítás*, (7) *politikaiöntudat-növekedés*, (8) *visszaváltásibetétdíj-rendszer*, (8) *munkavédelmiszakember-képzés*, (8) *tejhasznosításútehén-istálló*, (9) *mezőgazdaságigépalkatrész-utánpótlás*.

Ezeket a példákat, így írva, nyomtatott szövegekből jegyeztük ki, tehát az életből valók (ha nem is eléggé életrevalók). A mozgószabály elgondolásának megfelelően írt hosszú (aligha előrelátott) szóösszetétel-formák. A továbbiakban bemutatjuk, hogy még hosszabb és összetettebb szókapcsolatformák is keletkezhetnek, és keletkeztek is nem kis számban, ebben a kategóriában, ha eredeti lelőhelyükön nem is a mozgószabálynak megfelelően egybeírva találtuk őket (mert leíróik a „modern”, nem mindennapi mozgószabályt nyilván nem ismerték vagy nem is akarták ismerni és elismerni). Nehezen megy ugyanis a fejbe, hogy amit a 138. paragrafus „megtilt” (a hat szótagnál hosszabb többszörös összetételek egybeírását) és amit „előír” (az ilyen összetételek kötőjellel tagolását), annak a 139. paragrafus mozgószabály-javaslatára miért írja elő éppen a fordítottját (a hat szótagnál hosszabb s többszörös összetételű előtag egybeírását), és tiltja is meg a fordítottját (a kötőjeles tagolást az előtagban, bármilyen összetett és hosszú is az). Amitől az egyik paragrafus félt az olvasó embert (a hosszú szóösszetételek nehéz olvashatóságától), ugyanannak (hosszú sokszoros összetételeknek) a csinálására készíti az író embert a másik paragrafus.

Eddig tett megállapításaink (és még a következők) tárgyi alátámasztására magunk gyűjtötte példák sokaságát sorakoztatjuk fel a következő oldalakon. Sokaságát azért — a t. Olvasó érdeklődését és türelmét remélve hozzá —, mert tapasztalataink figyelemre érdemességének az elismertetése érdekében leleteinknek nemcsak az elvi-gyakorlati tanulságát, hanem előfordulásuknak a viszonylagos gyakoriságában is kifejeződő súlyát és erejét is latba szeretnénk vetni.

A következő, különféleképpen csoportosított összetett kifejezéseket, miként már említettük, mintegy 20 év alatt gyűjtöttük össze Budapesten, eleinte pusztán csak a nyelvünk s helyesírásunk (és általában a nyelv) iránti érdeklődésből-kíváncsiságból. Nem gondoltunk arra, hogy egyszer majd úgy fogjuk érezni, hasznos lehet közzétenni gyűjtésünk „java részét” és megírni róla — miként most ennyi elfektető év után mégis tesszük — tapasztalatainkat s egyre rendeződtebbnek (rendezhetőbbnek) tűnő gondolatainkat. Kitéve őket s magunkat is mások, sokak, az olvasó-író humán-műszaki-tudományos értelmiség — szakemberek és nem szakemberek — vitázó, ellentmondó vagy egyetértő véleményének.

A következőkben felsorakoztatott kifejezéseket — abban a „helyesírási” formában, amelyikben a két egymás melletti szóoszlop közül az elsőben vannak írva — az „utcan” találtuk. Ezt részben konkrétan, részben képletesen értve. Nem szépirodalomból, esszékből, műkritikákból és egyéb művészeti írásokból valók, hanem az utcan, utcai elárusítóhelyeken kapható

napilapokból (köztük a Népszabadságból, a Magyar Nemzetből, a Népszavából stb.), hetilapokból, szakfolyóiratokból, tudománynépszerűsítő-ismeretterjesztő cikkekből, útikönyvekből, gyártmány- és áruismertetőkből, prospektusokból, hirdetményekből, sajtófelhívásokból, reklámszövegekből, beszámolókból, vállalatok, boltok, hivatalok, intézetek és intézmények falakon-leveleken olvasható elnevezéseiből, plakátokról, pályázati és versenyfelhívásokból, használati utasításokból, technikai leírásokból, sajtó- és tévéhirdetésekből stb., szóval a mindennapi, gazdasági, üzleti, szakmai, közigazgatási, politikai élet eleven írásos információövezetéből szedegettük össze, írogattuk ki őket. Úgy, ahogyan ott írva voltak (és vannak).

A következő lapokon megnyíló „találtszó-tárlatnak” az első függőleges oszlopában tehát a feljegyzőnoteszunkból idézett összetett kifejezések eredeti, „népi” írásmódját mutatjuk be. A második oszlopban pedig — összehasonlításként és a t. Olvasó elgondolkodtatására — szembeállítjuk vele a mozgószabály kívánta (a szabályzat szerint írandó) s itt miáltalunk képzett helyesírási alakjukat. (Olykor egyes összetett kifejezések ebben az alakban vannak írva a napisajtóban is.) „Mozgószabálydömpingünkkel” azt is érzékeltetni szeretnénk, milyen szokatlan, furcsa és idegen lenne a mához képest nyelvi „utca- és sajtóképünk”, vagyis a bennünket naponta érintő információforrások írott-látott világa, ha szógyűjtögető passzióink soha nem lobbanhatott volna fel, nem lévén rá tárgyi indíték, mert — tegyük fel képzeletben — már évtizedekkel ezelőtt mindenki begyakorlottan, megszokottan és következetesen a mozgószabályt és csakis azt alkalmazta volna írnivalóiban, házon belül, házon kívül.

Egyenlőtlen-bizonytalan helyesírási műveltségünk és szemléletünk azonban, sajnos, lehetővé tette és fellobbanthatta — objektív indítékoktól ösztökélve — adatgyűjtő és vizsgálódó kedvtelésünket. S most, hogy e dolgozatban itt van megfigyeléseinknek ez a tárgyilagosságnak szánt, ám az érzelmeinktől sem egészen mentes „összefoglalása”, jó volna tudnunk és megtudnunk mások, illetékesebbek észrevételeiből is, volt-e, van-e, lesz-e, lehet-e önkéntelen (de kénytelen) vállalkozásunknak valamilyen közhasznú értelme is, kettőnk személyes örömein túl.

A következő, egymást követő szópárcsoportokban úgy fokozódik majd a „mozgószabályosítás” csoportról csoportra növekvő „dinamikája” — az egyszerűbb formáktól az összetettebbek, sőt az irreálisan (de tanulságosan) túl összetettek felé egyre bonyolultabbá meg bonyolultabbá válva —, mint valamely extrém több tételes hangművészeti produkció hangossága pianótól fortissimóig s nem kívánatos módon még azon túl is, ahol a „hangerő” (a mozgószabályosítás foka) már kibírhatatlan.

Ez az előrejelző jellemzés, látni fogjuk, képiségeiben se képtelen megállapítás. De kezdjük az elején.

III.

Lássuk a gyűjteményt, néhány szócsoportha osztva.

1. Az alábbi csoport 1. oszlopában egy jelzős kéttagú összetételek következnek (talált írásformájukban), a 2. oszlopban pedig ezek „normál” mozgószabályos formái (általunk írva át ebbe a formába):

„elemes bútorbolt”:	<i>elemesbútor-bolt</i>
„népi hangszergyűjtemény”:	<i>népihangszer-gyűjtemény</i>
„közületi telefonkönyv”:	<i>közületitelefon-könyv</i>
„egyéni telefonkönyv”:	<i>egyéni telefontelefon-könyv</i>
„minőségi cipőbolt”:	<i>minőségicipő-bolt</i>
„Ortopéd Cipőszövetkezet”:	<i>Ortopédcipő-Szövetkezet</i>
„kulturális értékmegőrzés”:	<i>kulturálisérték-megőrzés</i>
„IBUSZ szállodai szobafoglalás”:	<i>IBUSZ szállodaiszoba-foglalás</i>
„politikai könyvhét”:	<i>politikaikönyv-hét</i>
„közgazdasági könyvkiadás”:	<i>közgazdaságikönyv-kiadás</i>
„logikai játékverseny”:	<i>logikaijáték-verseny</i>
„fogyasztási áremelés”:	<i>fogyasztásiár-emelés</i>
„műszaki tanárképzés”:	<i>műszakitanár-képzés</i>
„vasúti állomásfőnök”:	<i>vasútiállomás-főnök</i>
„politikai daltanítás”:	<i>politikaidal-tanítás</i>
„esküvői ruhakölcsönzés”:	<i>esküvőiruha-kölcsönzés</i>
„műszaki könyvnapok”:	<i>műszakikönyv-napok</i>
„orosz beszédvizsga”:	<i>oroszbeszéd-vizsga</i>
„étkezési túróválaszték”:	<i>étkezésitúró-választék</i>

2. A következő, hasonló jellegű egy jelzős kéttagú főnévkapcsolatok összetevő szöveleleit eredeti írásmódjukban különírtva találtuk (1. oszlop):

„olcsó bor vásár”:	<i>olcsóbor-vásár</i>
„francia sanzon est”:	<i>franciasanzon-est</i>
„ropogós nápolyi vásár”:	<i>ropogósnápolyi-vásár</i>
„új szemüveg készítés”:	<i>újszemüveg-készítés</i>
„régizenei napok”:	<i>régizenei napok</i>
„Soproni Szőnyeg Napok Budapestén”:	<i>Soproniszőnyeg-Napok Bp.-en</i>
„háztartási kisgép árusítás”:	<i>háztartásikisgép-árusítás</i>
„expressz tisztaruha kiadás”:	<i>expressztisztaruha-kiadás</i>
„expressz szennyesruha átvétel”:	<i>expressz-szennyesruha-átvétel</i>
„felvehető mangán tartalom”:	<i>felvehetőmangán-tartalom</i>
„szabad mangán tartalom”:	<i>szabadmangán-tartalom</i>
„cirill gépirás tanfolyam”:	<i>cirillgépirás-tanfolyam</i>
„ipari fonal árusítás”:	<i>iparifonal-árusítás</i>
„cseh gyermekcipő napok”:	<i>csehgyermekcipő-napok</i>
„orosz gyermekkönyv kiállítás”:	<i>oroszgyermekkönyv-kiállítás</i>
„szlovák népzene gyűjtés”:	<i>szlováknépzene-gyűjtés</i>
„női felsőruha készítés”:	<i>nőifelsőruha-készítés</i>
„műszaki rajzolás oktatás”:	<i>műszakirajzolás-oktatás</i>
„hazafias népfront feladatok”:	<i>hazafiasnépfront-feladatok</i>
„köztársasági elnök választás”:	<i>köztársaságielnök-választás</i>
„katonai kollégium avató”:	<i>katonaikollégium-avató</i>
„magyar nyelv tanárok”:	<i>magyarnyelv-tanárok</i>
„rozsdamentes acél kalapács”:	<i>rozsdamentesacél-kalapács</i>
„cinkes mikrotápanyag kezelés”:	<i>cinkesmikrotápanyag-kezelés</i>
„társadalmi lét újratermelés”:	<i>társadalmilét-újratermelés</i>

„vemhes kocasüldő értékesítés”:	<i>vemheskocasüldő-értékesítés</i>
„kórházi ágyszám növelés”:	<i>kórháziágyszám-növelés</i>
„tájnyelvi hanglejtés kutatás”:	<i>tájnyelvi hanglejtés-kutatás</i>
„utazási program szervezés”:	<i>utazási program-szervezés</i>
„szocialista brigád mozgalom”:	<i>szocialistabrigád-mozgalom</i>

3. A következő szócsoport 1. oszlopa a gyűjtött kifejezések eredeti írásmódját mutatja. A 2. oszlopba írt, általunk mozgószabályos mintára formált szókapcsolatok előtagja már *h a t s z ó t a g n á l h o s s z a b b* többszörös „összetétel” lenne, ám a mozgószabály elvétől kényszerítve *e g y b e í r a n d ó*:

„mezőgazdasági könyvhét”:	(7) <i>mezőgazdaságikönyv-hét</i>
„gimnáziumi tankönyvárúsítás”:	(7) <i>gimnáziumitankönyv-árúsítás</i>
„összhangzattani példamegoldások”:	(7) <i>összhangzattani példa-megoldások</i>
„országgyűlési képviselőválasztás”:	(9) <i>országgyűlésiképviselő-választás</i>
„termonukleáris robbantáskísérlet”:	(9) <i>termonukleárisrobbantás-kísérlet</i>
„közép-hatósugarú rakéta-program”:	(10) <i>középhatósugarú rakéta-program</i>

4. Az 1. oszlopban egymás alá írt szókapcsolatokat talált formájukban („különírós népi” helyesírással írva) mutatjuk a következő csoportban. A mozgószabály szerint írt (írandó?) formájukban (2. oszlop) az előtagok itt is *m i n d h a t s z ó t a g n á l h o s s z a b b t ö b b s z ö r ö s s z ó k a p c s o l a t o k*, amelyeknek az összetevő szavait azonban *r e n d h a g y ó a n* egybe kell írni:

„emberi érdekszféra megfigyelések”:	(7) <i>emberiérdekszféra-megfigyelések</i>
„különleges pékáru sütés”:	(7) <i>különlegespékáru-sütés</i>
„kutatási eredményhiány termelés”:	(9) <i>kutatásieredményhiány-termelés</i>
„vízügyi főiskola létesítés”:	(7) <i>vízügyifőiskola-létesítés</i>
„szűcsipari technikum alapítás”:	(7) <i>szűcsiparitechnikum-alapítás</i>
„teljes lakberendezés házhozszállítás”:	(7) <i>teljeslakberendezés-házhozszállítás</i>
„legjobb táncdalénekes verseny”:	(7) <i>legjobb táncdalénekes-verseny</i>
„nemzetközi kapcsolat szélesítés”:	(7) <i>nemzetközikapcsolat-szélesítés</i>
„ritmikus gyermektorna tanfolyam”:	(7) <i>ritmikusgyermektorna-tanfolyam</i>
„műszálas fürdőruha árusítás”:	(7) <i>műszálasfürdőruha-árúsítás</i>
„feketelábú albatrosz kolónia”:	(8) <i>feketelábúalbatrosz-kolónia</i>
„rozsdásbegyű bozótírgó fészek”:	(8) <i>rozsdásbegyűbozótírgó-fészek</i>
„kutatási végeredmény figyelés”:	(8) <i>kutatásivégeredmény-figyelés</i>
„kistételeű vegyiáru telep”:	(8) <i>kistételeűvegyiáru-telep</i>
„külföldi ajándécsomag küldés”:	(8) <i>külföldiajándécsomag-küldés</i>
„folyékony műtrágyaszóró gép”:	(6) <i>folyékonyműtrágya-szóró gép</i>
„kalocsai kézimunka előnyomás”:	(8) <i>kalocsaikézimunka-előnyomás</i>
„társasutazási program tervezés”:	(8) <i>társasutazási program-tervezés</i>
„palackozott italáru forgalom”:	(8) <i>palackozottitaláru-forgalom</i>
„munkavédelmi szakember képzés”:	(8) <i>munkavédelmishakember-képzés</i>
„átutalási betét számlakivonat”:	(9) <i>átutalásibetét számla-kivonat</i>
„vörösszárnnyű feketérígó fióka”:	(9) <i>vörösszárnnyűfeketérígó-fióka</i>
„betegsegélyző szemüvegvény beváltás”:	(9) <i>betegsegélyzőszemüvegvény-beváltás</i>

„forgalmi autóbuszvezető kiképzés”:	(9) <i>forgalmiautóbuszvezető-kiképzés</i>
„eszközleköltési járulék fizetés”:	(9) <i>eszközleköltésijárulék-fizetés</i>
„idegenforgalmi szakközgazdász képzés”:	(10) <i>idegenforgalmiszakközgazdász-képzés</i>
„háztartási varrógéppalkatrész utánpótlás”:	(10) <i>háztartásivarrógépalkatrész-utánpótlás</i>
„délutáni színielőadás bérlet”:	(10) <i>délutániszínielőadás-bérlet</i>
„Radnóti Miklós Hivatásos Előadóművész Fesztivál”:	(10) <i>R. M. Hivatásoselőadóművész-Fesztivál</i>
„mikroelektronikai alkatrész osztály”:	(11) <i>mikroelektronikaialkatrész-osztály</i>

Az eddig bemutatott szócsoportok valamennyi mozgószabályosított szemelvényében a helyesírási szabályzat által ajánlott *hajlított bútor* — *hajlítottbútor-gyár* minta szerint jártunk el. De már eddig is látni kellett, hogy ez a „szabály”, ha egyszer már elvben elfogadtuk, a gyakorlatban milyen könnyen és gyanútlanul vezethet — és el is vezetett — általános és hagyományos nyelvi-olvasási-írási-gondolkodási ízlésünkkel és valóságigényünkkel aligha egyező szokatlan (és össznépi méreteken megszokhatatlan) helyesírási „megoldásokra”.

Ám menjünk még messzebb a szokatlanságok útján. De előbb lássuk gyűjtésünk további darabjainak világánál, hogyan és milyen formában jelennek meg (és képződnek ma is) az élő mindennapi érdekszféra célratörő szóhasználatában és írásgyakorlatában még a fentieknél is több különírt tagú, szinte korlátozhatatlanul terjengő, „nyelv hivatali” szempontok szerint bár jelenleg kerülendő, de a valóságban mégis élő-élni akaró-létező expanzív többjelzős szókapcsolatok. Nemcsak egyjelzős *hajlított bútor*-t írhatunk, amiből a mozgószabály bicskájával könnyen faraghatunk *hajlítottbútor-gyár*-at, hanem írhatunk és írunk is (írnak az emberek) „hajlított irodai bútor”-t vagy akár „természetes fa színű hajlított irodai bútor bemutató”-t is. De akkor írhatunk-e vagy kell-e írunk a mozgószabály parancsára vagy engedélyével „hajlítottirodaibútor-bemutató”-t vagy akár „természetes faszínűhajlítottirodaibútor-bemutató”-t is? Biztos, hogy nem, de a helyesírási szabályzat az ajánlott mozgószabály alkalmazásának korlátozó hatáiról vagy kiterjeszthetőségéről nem szól. Nincs benne az ilyen sokjelzős fonatú kifejezések számára felállított, intézményesen is elfogadott és szentesített, a jelen helyzetből kivezető s egyértelműen eligazító fogalmazási és helyesírási zöld vagy piros útjelzés. (Bár ha volna, meggyőződésünk, az semmiképpen sem a mozgószabályosítás semmibe vesző útját jelezné.)

Ennek híján az alábbi szócsoport vizsgálatásakor eresszük képzeletben kissé szabadjára a mozgószabály helyesírásunk fészkebe óvatosan-merészen beleköltött „kakukk-logikáját”, s ne csak azért, hogy lássuk, szokatlanul mintázott „tojásai” hogyan festenek-föltűnősködnék ott, hanem hogy medíthassunk rajta, milyen korlátokon belül vagy terjedelemig lehetne és egyáltalában lehetne-e mégis élni vele a mindennapok szülte (s mégse mindennapi) hosszú többjelzős szóleleteink helyesírási képének megformálásában.

5. Döntse el a t. Olvasó, az 1. oszlopban látható alábbi talált különírássos formákra szavaz-e vagy a 2. oszlopban feltüntetett, mozgószabályosan összevont alakokra (e sorok írói az 1. oszlopra szavaznak):

„szép magyar beszéd verseny”:	<i>szépmagyarbeszéd-verseny</i>
„színes női táska készítés”:	<i>színesnőitáska-készítés</i>
„nehéz testi munkás létszám”:	<i>nehéztestimunkás-létszám</i>
„színes amatőr film előhívás”:	<i>színesamatőrfilm-előhívás</i>
„csupa új film összeállítás”:	<i>csupaiújfilm-összeállítás</i>
„magyar fehér hússertés koca”:	(7) <i>magyarfehérhússertés-koca</i>
„étkezési száraz bab fajtakísérlete”:	(7) <i>étkezésiszárazbab-fajtakísérletek</i>
„fertőző beteg gyermek bajárat”:	(7) <i>fertőzőbeteggyermek-bejárat</i>
„árendményes használt cikk vásár”:	(8) <i>árendményeshasználtcikk-vásár</i>
„szintetikus ipari fonal előállítás”:	(8) <i>szintetikusiparifonal-előállítás</i>
„házi sütésű friss kenyér árusítás”:	(8) <i>házisütésűfrisskenyér-árusítás</i>
„mindennapi friss hentesáru választék”:	(8) <i>mindennapifrisshtentesáru-választék</i>
„ritka ásványi nyersanyag termelés”:	(8) <i>ritkaásványinyersanyag-termelés</i>
„jó minőségű vetőmag szükséglet”:	(8) <i>jóminőségűvetőmag-szükséglet</i>
„házi készítésű húzáru kóstoló”:	(9) <i>házikészítésűhúzáru-kóstoló</i>
„burgenlandi magyar népzene feljegyzések”:	(9) <i>burgenlandimagyarnépzene-feljegyzések</i>
„divatos keretű szemüveg készítés”:	(9) <i>divatoskeretűszemüveg-készítés</i>
„leszállított árú nőruha böngészde”:	(10) <i>leszállítottárúnőruha-böngészde</i>
„kis teljesítményű kazán fűtőtanfolyam”:	(10) <i>kis teljesítményűkazán-fűtőtanfolyam</i>
„alapvető közfogyasztási cikk ellátás”:	(10) <i>alapvetőközfogyasztásicikk-ellátás</i>
„állati eredetű fehérje fogyasztás”:	(10) <i>állati eredetűfehérje-fogyasztás</i>
„háztartási hulladék lerakóhely kijelölés”:	(11) <i>háztartási hulladéklerakóhely-kijelölés</i>
„egzotikus népzenei hanglemek kiadók”:	(11) <i>egzotikusnépzeneihanglemek-kiadók</i>
„eszmei programadó nyilatkozat gyártás”:	(11) <i>eszmeiprogramadónyilatkozat-gyártás</i>
„magas szénsav tartalmú üdítőital árusítás”:	(12) <i>magasszénsavtartalmúüdítőital-árusítás</i>
„kedvezményes ívhegesztő berendezés árusítás”:	(12) <i>kedvezményesívhegesztőberendezés-árusítás</i>
„ifjúsági tudománynépszerűsítő könyvterjesztés”:	(13) <i>ifjúságitudománynépszerűsítőkönyv-terjesztés</i>
„nemzetközi gasztronómiai kiállítás rendezés”:	(14) <i>nemzetközigasztronómiai kiállítás-rendezés</i>
„egyszeri rendkívüli temetkezési segély kérés”:	(14) <i>egyszerirendkívüli temetkezésisegély-kérés</i>
„háztáji előállítású húzáru forgalom növelés”:	(15) <i>háztáji előállítású húzáru forgalom-növelés</i>
„országgyűlési képviselőválasztási törvény módosítás”:	(15) <i>országgyűlési képviselőválasztási törvény-módosítás</i>
„első osztályú szép fehér kegyeleti viaszgyertya árusítás”:	(16) <i>elsőosztályú szép fehér kegyeleti viaszgyertya-árusítás</i>

6. A következő, ugyancsak „kint az életben” talált laza szóláncoatok pedig már nem is bújtathatók bele — útban álló és kötőszavacskáik miatt s

még elriasztó példálódzás kedvéért sem — a mozgószabály zárt és feszes kényszerzubonyába:

„használt fényképezőgép és egyéb fotócikk eladás és vétel”
 „fekete-fehér gyászruha és kellék szaküzlet”
 „egyéni és csoportos érdek- és magánszféra kutatás”
 „népi fúvós, vonós és ütő hangszer kiállítás”
 „temetési csokor, koszorú és gyászszalag készítés”
 „híradástechnikai cikk és alkatrész bolt”
 „hazai és külföldi italkülönlegesség vásár”
 „bel- és külföldi társasutazás szervezés”
 „menyasszonyi és egyéb alkalmi ruha kölcsönzés”
 „friss sertés- és marhahús kínálat”

IV.

Ekkora és efféle szófüzéreket mozgószabályos sűrítésére természetesen nem szánja-szánhatja rá magát a valóságban, se ma, sem a jövőben egyetlen sajtóember, se más szakember vagy bárki, aki magyarul ír. A mozgószabály elvének ezt az abszurd s nemegyszer groteszk szókapcsolatokat eredményező potenciálját azért mutattuk be mégis, s ilyen nagy mennyiségű példával, hogy az súlyával mennél nyomasztóbban nehezdedjen rá mindenkire, aki e sorokat érdeklődéssel, érdekeltként vagy érintettként olvassa, és hogy lássék, a mozgószabálynak milyen hosszú tudna lenni a keze, és hogy már kezdeti, egyszerűbb, rövidebb és tűrhetőbb alkalmazási formáiban se túl szerencsés leleménye — elnyúló alakjaiban pedig rút ördöge — helyesírási törekvéseinknek.

Ezért is szívlelendő meg a helyesírási szabályzat tanácsa, mely szerint jobb, ha a túlsűrített fogalmak szót meg szót (meg szót) egymásba író mozgószabályos képi megjelenítése helyett világosabb, szebb és helyesebb „szerkezetes” megoldásokkal élünk. Például ilyenekkel: „házi sütésű friss kenyér árusítása” („... árusítás” helyett); bár ez a hajlékonyabb megoldás sem illeszthető hozzá mindenkor elég hajlékonyan bármilyen szövegfolytatáshoz. Mégis, némi hiányérzetünk is van ennek a „szerkezetesmegoldás-párti” tanácsnak az üdvösségével kapcsolatban. Ez a tanács ugyanis akarva-akaratlanul csak a „mozgószabályos vagy szerkezetes fogalmazás?” kérdést tartja és tarthatja szem előtt, de szellemi kardjának élével nem vágja ketté a „szerkezetes vagy nem szerkezetes (a talált népi) fogalmazásmód?” nyelv helyesség i problémájának a „hivatalos” nyelvismereti szinten nem jelentkező, de a nyelv mindennapi életében jelen lévő mondott s írott gordiuszi gubancát. Szétvágása, vagyis a válasz, nem kerülhető meg, mert a nyelv a nyelvműveléstől, a nyelvészettől, a tiszta logikától is függetlenül létezik, él és lopakodva-változva halad és hódít a maga haszonérdekű útján. Amit már létrehozott, vagy ami éppen születőben (akár elvetélődő- vagy pusztulófélben) van társadalmi méhében és létében, ami tehát már vagy még van, ha nem válhatott is általánosan befogadottá: keresi és követeli a maga szükséges és lehetséges írásmódját („helyesírását”), fogalommegjelenítő nyelvi-nyelvtani formáját. (Lásd gyűjtött kifejezéseinket a III. fejezet 5. pontjában.) Ez a gyakorlati élet, az ember, a társadalom szükséglete, nem a nyelvtudományé, nem a művészeté, irodalomé. Erről a mi kis, de mégse jelentéktelen „rendbontó” kifejezés-gyűjteményünk is tanúskodik. Az ilyen kifejezések éppen a ma szabálytalannak,

az elfogadottól eltérőnek mutatkozó „élet- és munkaszagú” formájukkal és hasznos jelentéstömörítő képességükkel befolyásolhatják nyelvünk további fejlődését. A biológusok tudják, soha nem jött és jöhetett volna létre evolúció s általa az ezer nyelvű ember sem, ha már a legelső élő szervezetek tulajdonság- és formaalakító génsoraiban is nem keletkeztek volna véletlenül és folyton „rendellenes” („fogalmazási és helyesírási”) szerkezeti hibák s nem éppen e hibás mutációk — nemzedékről nemzedékre jutva és felhalmozódva — eredményezték volna új fajok keletkezését, a fajok fejlődését. A nyelv — az, amit észlelünk, látunk, hallunk és használunk belőle — döntően társadalmi jelenség, ám az abban keletkező hibák (szokatlanságok) se mindig csak egyszerű és egyszeri hibák, hanem gyakran olyan változások, amelyek ha ismétlődnek és sokasodnak, újabb nyelvfejlődési tendenciák elindítóivá és hordozóivá — elfogadhatóvá-elfogadottá-maradandóvá — válhatnak.

Költők és egyéb „szépműfaji” írók szövegeiben is találni — nem is ritkán — szokatlan és szabálytalan (hibás?), hol akár több kötőjellel is egybefűzött vagy tagolt, hol akár egyvégbeírt szó-óriáskapcsolatokat (bár különírt szavúakat ritkán). Ám őtőlük ezt elfogadják (nem is tárgyalja) a szabályzat. Még meg is csodáljuk, költői leleménynek, eredeti nyelvi újításnak nevezzük „kifejezésalkotó” kísérleteiket. Juhász Ferencnél például tömegesen találunk szokatlanul alkotott és írt sokszoros szóösszetételeket; „Az írástudók hűsége” című írásában (amelyik nem is vers) a többi között ilyeneket (Népszabadság, 1977. okt. 2.):

(8) „neutronsugárzásszállkúpok”,

(8) „húsvitorlahártyaszárnyú”,

„korcs-törpe-szörnyszülött-dagadtságóriás-összekeveredettség”.

Az efféle írói (nem „népi”, nem „utcán talált”) sokszoros szókapcsolatoknak az olvasása, leírása nehéz, körülményes. Ám ha a költő számára szubjektíve fontosak, úgy írja s írhatja őket, olyan (helyes? nem helyes?) „helyesírással”, ahogyan és aminővel akarja. Ezt a jussát nem vitatja és nem vitathatja el tőle semmiféle nyomtatott helyesírási szabályzat vagy helyesírási bizottság. Ilyesmi nem is fenyegeti őt. (Bár a szabadság se lehet soha abszolút korlátlan; az íróké sem.)

De vajon nem ugyanarról a töről, mint a poetica licentia, mint Juhász, Tandori vagy Ady írói szabadsága, fakadnak-e cél-lényegük mélyéről, ösztönösen, a mi gyűjtésünk „utcai táptalajon” fogant és kihajtott hosszú kacsubindájú szokatlan „szóvirágai” is? Ezeket is nem ugyanaz a „mindent bele!”, az „egyszerre mondani ki mindent!” siettető érdeke és sikervágya, nem ugyanaz az emberi alkotó és szóalkotó szükség, tettakarás és leleményesség szüli-e, mint amely ugyanazt az embert, a költőt is a maga *e s z m e i - s z e l l e m i á r u j á n a k* (a költészet érdekeinek) a „reklámozására” és szemérmes „árusítására” kényszeríti a maga örök irodalmi vásárának éjjel-nappal nyitva tartó „könyvnapi utcájában”? Az ember itt a költészet és a szépség nem mindennapi hasznától, ott a mindennapi érdekek remélt vásári hasznától üzelve? Bár összességében a szépíróknál is többet író „nem-író” népességnek nincs a maga ritkább szóalkotásaira és íráshelyességére intézményileg is szentesített és elismert „licentiá”-ja.

Változó és gyorsuló, teremtető és pusztító, atomcsodaterhes világunkban nyelvanyánk méhe is, megtermékenyülve tőle, szakadatlanul újabb meg újabb, napvilágra kívánczó fogalom- és szómagzatokkal terhes. És meg is szüli,

magukra is hagyja — a társadalmi érdekszféra gyakorlatára — őket. Közülük szemeltünk föl mi is néhányat (talán csak a fölét-alját) szógyűjtő portyázásaink során. A véletlenül támadó s gyökéresesztést próbálgató új nyelvi jelenségeket és elkerülhetetlenségüket a nyelvész Grétsy László is hasonlóformán látja, habár ő bizonyára nem éppen a kettőnk gyűjtögette-féle szóösszetevődésekre céloz: „Korunkban egyre szaporodnak az olyan . . . összetételek, melyeknek elemei bonyolultabban, áttételesebben függnék össze egymással, mint hagyományosabb társaik megfelelő részei” (Népszabadság, 1986. június 5.).

Egyszóval: nyelvi kortünet?

Ezért is csaknem hiába, bár jogosnak tűnően, javasolja a helyesírási szabályzat — miként, helyeselve, már korábban is idéztük —, hogy hosszú sokszoros összetételek képzése helyett *f o g a l m a z z u n k m á s k é p p e n*. Ez a jól gondolt tanács ugyanis a szabályzat néhány tízezernyi kinyomtatott példányán túl aligha jut el messzire, az egész több milliós író-olvasó társadalomhoz. S akikhez eljut, nem mind olvassák is; akik olvassák is, nem mind értik is; akik pedig értik, nem mind tartják is meg. Tőle, akárcsak számos egyéb fogalmazási-helyesírási „szakintelemtől” függetlenül is, az írók, a költők, a művészeti tollforgatók, kritikusok, esszéisták pedig (a napiújság-írókat itt nem számítva közéjük) úgyis másképpen — éniázlősen és őnerdekően — fogalmaznak és „helyesírnak”. Ők nem kedvelik és sohase fogják megkedvelni sem a mozgószabályt (még annak rövidebb és elfogadhatóbb „vívmányait” sem), sem a hat szótag és a többszörös összetettség határátlépéséhez bilincselte kötőjelköteles írás, egyszóval az egybeírás-különírás merev „szabályozását”. És nem bírja azt elfogadni az „író-olvasó” népi-köznyelvi gondolkodás és gyakorlat sem. Beleértve a humán és egyéb szakmai körű értelmiség írásbeliségét is.

Vannak azonban, akik egy életen át — nyugdíjazásukig s talán még azon túl is — munkakörük helyesírási Laokoónjaiként hivatásszerűen, illetékeségből naponta birkóznak a mozgószabálynak és a hat szótagra vigyázó kötőjelező és kötőjeltelenítő manufaktúrális munka szabályainak (a 138. és a 139. paragrafusnak) a betartásával és betartatásával, akiknek nincs szabad választási lehetőségük, lévén a helyesírási szabályzat „ajánlásai” számukra kötelezőek. Döntően könyvkiadók, lapkiadók, szerkesztőségek, nyomdák s hasonló íráscsináló intézmények szervezetében és érdekvilágában élő s munkálkodó emberek ezek: szerzők, szerkesztők, kéziratelőkészítők, korrektorok, lektorok, fordítók, írók (persze semmiképpen se szépirodalmiak). Valamennyien nehéz szellemi munkások! Közéjük tartozó még talán — bár kisebb mértékben — a részben ugyanazokkal a problémákkal küszködő tanítóság, tanárság, valamint a megtaníthatatlant megtanulni szorított országnyi létszámú általános-, közép- és főiskolai diákság.

Személyükben — szakmai munkacsoportokon belül dolgozva — e valóságok megírói is átérték ezeket a különös hivatásköri helyesírási és kéziratrendezési kétségeket és gyötrelmeket. A harcot írással, emberekkel, intézményekkel, tekintélyekkel. Saját tapasztalataikból tudják, s tehetnek itt valomást arról, hogy helyesírásunk e tekintetben való megoldatlanságának a gondjai milyen gyakran ülik meg rossz álmoként nappalaikban is (s néha álmatlan éjszakáikon át is) az ébren és éberén dolgozó sokezer becsületes írásszaki „gályahajtó” munkakedvét.

Gályahajtó? Netán „gályarab”? Döntse el az alábbi valóságos helyzetkép a szerzők egyike volt munkahelyének (korrektori és kéziratelőkészítő csoportnak) a mindennapi életéből.

Neves agrárszakember, minisztériumi főosztályvezető, egyetemi tanár, kutatóintézet jeles kutatója, Kossuth-díjas tekintély vagy „egyszerű” osztályvezető stb. nem követi (mert nem ismeri vagy nem fogadja el) könyve, tanulmánya kéziratában a helyesírási szabályzatnak az egybe- vagy kötőjeles írásra, illetőleg a mozgószabályra vonatkozó követelményeit. (Több évtizedes tapasztalataink szerint általában ez a helyzet.) A szerkesztőbizottság azonban ezt még nem láthatja, amikor a szerző kéziratát kiadásra elfogadja. Mihelyt ez megtörtént, 12 stációs kálváriajárásra indul a leendő könyv.

1. A szerkesztő átnézi a kéziratot, s már ő esetleg kijavít benne (ami nem az ő feladata) néhány feltűnő, szerző elkövette helyesírási hibát.

2. A kéziratelőkészítő feladata a többi között, hogy a helyesírási szabályzatnak megfelelően gondosan kijavítsa a kézirat minden helyesírási tévesztését (különös figyelemmel az egybeírás, a kötőjeles írás, a különírás szabályzati követelményeire). Ám ezt gyakran nem kielégítően, hanem hibázva és hiányosan teszi.

3. Az így preparált kéziratot a nyomda kiszedi, házi korrektora végigjavítja a hasáblevonatot, szigorúan tartva magát a helyesírási szabályzatnak a 138. és 139. pontjaiban foglalt, a nyomdákra gyakorlatilag kötelező javaslataihoz.

4. Ezt követőleg a kiadó korrektora javítja át a hasáblevonatot (I. korrektúra).

5. A korrigált hasáblevonatot most megkapja a nagy tekintélyű és öntudatos szakszerző, aki rendszerint nemigen respektálja (gyakran nem is ismeri) e helyesírási paragrafusokat, és hol indokoltan, hol indokolatlanul figyelmen kívül hagyva azokat, vissza-visszaállítja saját eredeti írásmódjait s új verziót („szerzői korrektúrát”) csinál.

6. A könyv szerkesztője átnézi a szerző beavatkozásait, s fejét csóválva, gyakran szitkozódva is (de nemcsak a szerző helyesírási hézagai, hanem a helyesírási szabályozás „hézagai” miatt is), ismét helyreállíttatja a levonatban a „rendet”.

7. A nyomda véghezviszi az utólagos javítási utasításokat (minden egyes igazításnak Ft-ára van), és ún. „tördelt” levonatot készít.

8. Ezt újra átnézi a kiadó korrektora (II. korrektúra), és kijavítja a még megmaradt vagy újra keletkezett hibákat.

9. A könyv szerzője megnézi a tördelt (II.) levonatot is, és jó, ha már nem támaszt újabb javítani valókat benne.

10. A szerkesztő átnézi a szerző által végleg jóváhagyott, illetve néha (ritkábban) további igazításokat kívánó levonatot.

11. Esetleges III. korrektúra.

12. Nyomtatás.

Ezzel vége a ki tudja hányiszori ujjszámogatásnak is, a könyv megjelenik. Helyesírási képe magán viseli e sok „belső” huzavona, a számos ilyen-olyan irányú beavatkozás nyomait, bár ezeket, a könyv szép külsejében gyönyörködve és csak a tartalmára figyelve, senki sem igen látja. Csak azok tudják — ha nem is mindig tudva-tudatosan —, mi ment és megy itt végbe, akik cselekvő-szenvedő részesei ennek a stációjárásnak. S így folyik ez sok-sok könyvön és sok-sok éven át. Nem lehet kétséges, hogy ezen változtatni kell. A szép-irodalom tengerén túli vizeken a kedvezőtlen „helyesírási széljárástól” olykor egyhelyben forgó „könyvgályákon” a szellemi-fizikai „rabmunkát” meg kell szüntetni, de legalábbis könnyíteni. Az evezők (és az evezősök) ereje nem

„helyesírási örvények”, hanem csak szedési hibák ellen küzdő munkára való. De miért nem tudnak, úgy tűnik, minderről ott, ahol nyelvünkről egyébként „mindent” tudnak?

Mert a művészetek nyelvezetével törődők, az íróművészek, a művészeti írók, a magyar nyelv tudományos-elméleti problémáival elfoglalt nyelvészek, valamint az ő kiváltságosabb helyesírásvédelmi és „nyomdaiakna-szedő” szabadalakulataik evezősei nem ilyen „gályákon”, hanem magasan fölöttük a „kék égen” úsznak, ahová nem hallatszik föl „lentről” a közönséges szakirodalom-szolgálgató munkára vagy legalábbis a magyar helyesírási sóhajok hídján céltalan ide-oda járkálásra ítélték panasza, olykor káromkodása. S ha fölföhallatszik is oda valami, más az: hallani abból vagy róla egyet s mást, és megint más: a saját bőrünkön — és ujjainkon — tapasztalni azt, naponta, éveken, életeken át.

Vajon lehetséges-e, van-e megoldás? S ha van: mi az?

Mielőtt kifejténénk erről nem pusztán kigondolt, hanem az objektív szükségyszerűség szülte elképzelésünket, szeretnénk mentségünkre egy tárgyunk lényegéhez nem tartozó, de számunkra mégis fontos, megértést váró vallomást tenni a t. Olvasónak (és bírálóinknak). Ennek a helyesírási helyzetrajznak az alapjában tárgyas nyelvezetűnek szánt előadásmodora helyenként, személyes közérdekű érzelmektől is hevítve, bátortalanul is bátor képesképletes jellemzéseket és ítéleteket is megenged magának, és szavaink a valóságról olykor metaforikusra fordulnak. Úgy véljük, a bemutatott tények és a belőlük kifejtett érvek meggyőző és bizonyító erejét ez nem csökkentheti, hanem ellenkezőleg, színesebb, emberibb fényben mutatja meg. A napvilágra került helyesírási problémahelyzet (netán „helyesírásiprobléma-helyzet”?) igazában még szélesebb körű, még részletesebb és több oldalú, objektív szociológiai felmérést kívánt és érdemelt volna, ha látó igény, érdek és lehetőség merült volna fel erre valahol, minálunk illetékesebb helyen. A mi laikusi esetünkben, az első sejtések és felismerések pusztán érdeklődési és munkavégzési szintjén, ennek a lehetősége és szükségessége eszünkbe se juthatott. Ami lehetett és lett (s ez is különböző véletlenek találkozásának köszönhetően): az az itt előttünk fekvő „esszéisztikus” helyzetjelentés és megoldási elgondolás, mely egy alkalomra szóló rögtönzött „műfajánál” fogva, úgy érezzük, lehetővé teszi és megtűri, talán meg is kívánja az érvelés melegebb eszmei és érzelmi áramlását is a hideg tények körül.

V.

„Ha én miniszter lennék” című írásában Németh László sok évvel ezelőtt elmondta, ő mit tenne e hatalom birtokában. Ez adta az ötletet nekünk is, hogy remélhetőleg senkit se bántó formában mondhassuk el, mit tennénk mi is, az előadottak során feltárulkozó, sokakat talán fel is bolydító probléma rendezésére.

Ha mi is — ennek az írásnak az írói-szülői — magyar miniszterek lennénk — egyikünk a „helyesírási”, másikunk a „nyelvhelyességi” —, de nem közönséges halandó földi, hanem mindjárt a király után következő nagy hatalmú „mesebeli miniszterek” (mert a földieknek nincs elég hatalmuk, nyelv- és írásbeli ítélezésekben pedig egyáltalában semmilyen), akkor a sokat hallott és hallatott „demo-krácia”, még szívesebben a létező „demosz” — a nép — nevében és érdekében először is „megparancsolnánk”, hogy a magyar

helyesírás-szabályozás ezentúl semmiképpen se legyen meghatározóan csak logikai központú, elméletközpontú, nyelvészeti központú, tudományközpontú, szűkkeblűen nyelvtani és szóközpontú, hanem legyen mindenekelőtt gyakorlatközpontú, megtanulhatóság- és könnyenírhatóság-központú, egyszerűen: emberközpontú, életközpontú. És „szigorú parancsba adnánk”, hogy a nyelvértő és -művelő Írástudó Tudományos Szolgálók Tanácsa ilyen (efféle!) elvi alapokon fogalmazza meg szépen — necsak hosszas definíciók és nehezen követhető grammatikusi leírások formájában, hanem a nem nagy iskolákat végzettek számára is érthető művelt köznyelven is — a magyar nyelv helyes írásának az össznépi használhatóságú és hasznú „szabályait”.

Közös párosminiszteri feladatkörünknel és mesebeli hatalmunknál fogva azonban mindenképpen kikötnénk a következőket (hátha a Tanács magától nem akarná belátni és agyontudóskodná szükségességüket):

1. A hosszabb, olykor akár a rövidebb (ezek közt főleg a még eléggé össze nem szokott, alkalmi) szóösszetételeket is lehessen a k á r kötőjellel tagolni, a k á r egybeírni, úgy ahogy az írójuk (ha nem is költő, nem is szépíró) látja jónak, érzi mondanivalójának tartalmától függően fontosnak, szükségesnek, célszerűnek, helyesnek, kívánatosnak, akár csak szépek. Válgjon ezzel fölősszegessé és szűnjön meg örökre — jó lenne, ha még a mi „miniszterségünk” idejében — a szótagszám (hat? kevesebb? több?) tíz körmünkön való össznépi-nemzeti számolgatása, valamint a szakadatlan bajlódás azzal (amihez úgyszólam mindenkinek képessége, se türelme, nemegyszer kellő nyelvtanismereti jártassága sem), hogy az éppen írt szó összetétel-e, kettős-e, többszörös-e, s hogy van-e s hol s mi benne a képző, a rag, az igekötő, s hogy ez, ha van, egy vagy több szótagú-e? Mert ha ma mindezeknek írásközben nem vagyunk tudatában, akkor nem tudunk „helyesen” (a ma érvényes helyesírási szabályzatnak megfelelően) írni.

2. A még hosszabb (alkalmi vagy sajátos) szóösszetételeket (amelyekhez illőnek és megszokhatónak látszik a „művi” eredetű mozgószabály, miután már bevezettük és olykor életjeleit is látjuk a sajtóban) szintén lehessen kétféleképpen írni. Mégpedig itt is írójuk ítéletétől, kifejezési érdekeitől és szükségességétől, írása céljától, nyelvi ízlésétől függően: a) v a g y továbbra is alkalmazva a szabályzat ajánlotta módon, nem túlozva el, a mozgószabályt („hajlítottbútor-gyár”, „politikaikönyv-kiállítás”); b) v a g y mellőzve a mozgószabályt és annak túlzó lehetőségeit: kötőjel nélkül külön-külön írva a szókapcsolat minden szavát („hajlított bútor gyár”, „politikai könyv kiállítás”, „szocialista brigád mozgalom”, „közársasági elnök választás”, „szép magyar beszéd verseny”).

3. Nem éreznénk azonban veszélyeztetve mesebeli miniszterségünk tekintélyét attól a javaslatunktól sem, hogy az „édes anyanyelvünk” (s nem „édesanya-nyelvünk”) másképpen már nem is írható mintájára más hasonló s megszokottabb szókapcsolatok esetében is alkalmazható legyen ez a logikátlannak látszó, ám egyértelmű jelentésénél fogva mégis félreérthetetlen írósmód is: „politikai könyvkiállítás”, „szocialista brigádmozgalom”, „logikai játékverseny”, „mozgalmi daltanítás”. Úgy véljük, a „logikus”, de szóalak-deformáló mozgószabálýnál elfogadhatóbb és erősebb a fogalmi-gondolati-tartalmi meghatározottság, az egyszerűbb alkalmazhatóság, a beszédyszerű mindennapi hagyományosság nem pusztán szóalakbeli, hanem tartalmi „logikája”.

4. Összefoglalva és általánosítva. Mereven kötelező egyféle szabályzati megkötések helyett a v a g y l a g o s s á g megfelelően

körülhatárolt elve, vagyis a két- vagy többtagú szókapcsolatok többféle meghatározott írásmódjának a lehetősége és értelmes szabad választhatósága vezetessék be helyesírásunkba, legalábbis a tanulmányunkban szemügyre vett vonatkozásokban. És ne csak az írók, költők számára, akik e tekintetben eddig is szabadok voltak, hanem mindenkre egyformán kiterjedő érvennyel. Ez az engedmény: közkedvezmény, melynek megadása (alkalmazhatósági körének a meghatározásával) nem vinne bele korlátozatlan önkényességet, parttalan szabadosságot, zavarkeltó szabályozatlanságot helyesírásunk gyakorlatába, hanem ellenkezőleg, a mai rendezetlen és uralhatatlan helyzethez képest valódi, rugalmas és hasznos szabályozottságot teremtené benne e vonatkozásokban, egy hasznos sürgető közügy — nemzeti írásunk s a kiadói-nyomdai könyvgondozó munka megkönnyítése és megszépítése — érdekében, a „szabályozás a szabályozásért” szemlélet háttérbe szorításaért. A kiadók és nyomdák helyesírásunkon örködő-fáradozó dolgozói — s legelőször is éppen ők — csak megkönnyebbüléssel és egyetértéssel üdvözölhetik a jelen tanulmányban közös szemlére kitergetett, legtöbb gondot és fölösleges munkát okozó kérdéses helyesírási szabályok merevségének a föllazítását, és aligha fognak tiltakozni egy azok helyett alkalmazandó olyan új „szabály” ellen, mely szerint a kéziratokban így vagy úgy alkalmazott kötőjelezéshez vagy egybeíráshoz — hacsak nem nyilvánvalóan értelemzavaró — ezentúl nem kell hozzányúlniuk.

Az ilyen vonatkozású s idejeérett helyesírás-normalizálás egy csapásra megszüntetné a mostanáig jótékony (vagy inkább kártékony?) homályban rejtőzködő, de a felgyülemlett új tapasztalatok világánál lemeztelenedett anomáliákat. Az így helyesbített (helyesbítendő) magyar helyesírás széles körű érvényesítésével és őrzésével járó munka és általában írótevékenységünk (de nemcsak az íróké), ha azt a szabályozott vagylagosság kifejtett elvének felszabadító könnyítéseivel igazítjuk: egyszerűbb, biztonságosabb, gyorsabb, szellemileg-fizikailag emberre szabottabb, grammatikai fejtörésektől és szerzői-kiadói-nyomdai-korrektori vitáktól mentesebb, kultúránkhoz és íráskultúránkhoz méltóbb és illőbb lesz. Előnyeikhez hozzászámíthatjuk az I., II. és III. korrektúrák évente országosan sok százszézer forintokra rúgó fölösleges újrameg újraszédési többletköltségeinek a megtakarítását is.

Helyesírásunk e lappangó és pangó sajátos gyengélkedésének a végleges megszüntetésére, úgy tűnik, nincs más hatékony ír, mint a mindenki által könnyen, hibátlanul és folyamatosan alkalmazható, széles célszerű korlátok között tartott (s mégis nyitott) szabad, toleráns „vagylagossági szabály” bevezetése, vagyis helyesírási szemléletünk némi módosítása: gyakorlatibbá, emberközpontúbbá tétele, valódi demokratizálása.*

Szóke Péterné — Szóke Péter

* A szerzők részvételének megoszlása e munkában:

- a) első szerző: a kifejezésgyűjtés túlnyomóan nagyobb része; a gyűjtemény voltaképeni szerzője; a problémák első felismerése és elvi bírálata kiadói munkagyakorlata során;
- b) második szerző: a tanulmány szerkezetének megformálása, nyelvi megfogalmazása (az első szerzővel való folyamatos megbeszélésük alapján);
- c) közös eredmény: az első szerző által munkája során felismert problémák éveken át folyó közös megtanáskozása; a következtetések kritikai és önkritikus érteleme; a javaslatok elgondolása.

Személyjel alakú képzők a magyar nyelvben

1. Néhány évvel ezelőtt A névszói személyragozás kérdéséhez címmel egy kisebb közleményem jelent meg a MNy.-ben (75: 205–8). Kifogást emeltem benne a *határozószói személyragozás* terminus technicus ellen, kijelentvén: „... a személyragos határozószóknak minősített alakulások nagy része a legjobb indulattal sem tekinthető ilyen szóalaknak, így ... maga a *határozószói személyragozás* terminus technicus is inkább zavart okoz, mintsem minősít” (i. h. 206). Rámutattam, hogy a *velem*, *irántam* stb. típusú alakulások nem személyragozott határozószók, hanem valamilyen más elem (határozórag, illetve névutó) éppen a személyrag által lett határozószóvá. (Kivételt csak az *alá*, *elé*, *felé*, *hozzá* stb., esetleg a *benn[em]* képezhetne, mivel ezek személyrag nélkül is betölthetnek határozószói szerepet.) Kitértem továbbá a melléknevek, a számnevek és bizonyos névmásfajták ilyen jellegű személyragozására is (*legkisebbikük* 'közülük a legkisebb'; *hármunkat* 'közülünk hármat'; *valamelyiket* 'közületek valamelyik'), s mindent összevetve azt a következtetést vontam le, hogy magát a ragozást — funkciójánál fogva — helyesebb lenne *személynévmásiasító személyragozás*-nak nevezni, s a *velem*, *irántam* típusú határozószókat — éppen határozószói jellegüknél fogva — szinkrón szempontból elemezhetetleneknek tekinteni, ugyanis a *vel-* elem még szónak sem tekinthető, amelyet ragozni lehetne, az *iránt* meg lexéma ugyan, de a személyraggal kiegészülve újabb lexémává lesz. Végezetül a névszói személyragozás rendszerét így láttam felállíthatónak: 1. a birtokos személyragozás; 2. a főnévi igenév személyragozása; 3. a személynévmásiasító személyragozás (a határozószók személyragozása ennek csak egyik részrendszere lenne; személyragozható határozószókon természetesen csak az *alá*, *felé* stb., személyraggal valóban ellátható elemeket értve); 4. az igenévi-igei alakulások személyragozása.

Egy újabb magyar nyelvtan írása közben — a nyelvi elemek és jelenségek reálisabb rendszerbe állításának lehetőségeit vizsgálgatva — azonban más megoldásra, más véleményre jutottam. Csupán a birtokos személyragozást és a főnévi igenév személyragozását sorolom a névszói személyragozás rendszerébe, mindkettőt — sőt az összefoglaló kategóriát is — *személyjelezés*-nek nevezve. Kihagyom belőle az általam előbb *személynévmásiasító személyragozás*-nak nevezett kategóriát is, sőt a 4. kategóriaként említett, az általában *igenévi-igei alakulások személyragozása*-nak nevezettet is.

2. Bármennyire igyekeznénk is — határozószói jellegüknél fogva — szinkrón szempontból szerkesztetlennek minősíteni a *velem*, *irántam* típusú elemeket, ez aligha sikerülne. Különösen az utóbbi altípushoz: a szó értékű (névutói) tövűek csoportjához tartozó elemeket (*irántam*, *alattad*, *utánunk* stb.), noha a toldalékolt alakok nem tekinthetők már szófaji szempontból névutónak, mert minőségi változás keletkezett a toldalékolás által. S itt vetődik fel a kérdés: ha alakilag szerkesztettek ezek az elemek, s jelentésük is lényegesen megváltozik a tövükhöz képest, sőt annyira, hogy a ragból, illetve a névutóból határozószó (és személyes névmás) lesz, miért ne lehetne képzőnek tekinteni ezeket a személyjel alakú toldalékokat? Csupán azért, mert elfogadtunk egy elvet (illetve azt hittük), hogy a valóságos határozószók szerkezeti szempontból (vagy alak és jelentés tekintetében, vagy csupán jelentés tekintetében) elhomályosult elemek, s képzettek meg szóba sem jöhetnek közöttük? Nyilván ezzel magyarázható az a tény is, hogy a *szépen*, *hanyagul*,

lovastul, ötször és a többi hasonló elemet nem voltunk hajlandók képzett határozószóknak elismerni, hanem egy kiagyalt kategóriába soroltuk, határozói viszonyragos mellézneveknek minősítve őket. De azt hiszem, egyre több nyelvész ismeri már el a határozószó-képzők létjogosultságát, illetve a képzett valóságos határozószókat a valóságos határozószók egyik alfajául. S íme, most is van még egy képzőcsoport, amely elismertetést kér: a személyjel alakú határozószó-képzőké.

De vajon megmerevedhet-e a nyelvi rendszerről alkotott felfogásunk? Akik nem feltétlen hívei a régi nyelvtani kategóriák kritikátlan átvételének, hanem képesek arra is, hogy állandó vizsgálódással keressék egy-egy nyelvtani kategória minél megfelelőbb helyét a rendszerben, azokat ez a tény meg sem lepi, sőt lehetséges, hogy már maguk is gondoltak erre a besorolási lehetőségre.

Mert nézzük csak, mi indokolja ezt!

a) Azt már említettük, hogy maga a toldalék minőségi változást hoz létre: ragból, illetve névutóból határozószót alkot (amely helyettesíti a személyes névmások hiányzó ragos és névutós alakjait). Talán nem kell bizonyítanom, hogy sem a birtokos személyjel (könyvem), sem a főnévi igenév személyjele (olvassom) nem változtatja meg a lexémát. A *velem, irántam* típusú elemek toldalékai viszont igen.

b) Ami a tövet illeti: a névutónak névszótői jellege van, tehát járulhat hozzá képző. A viszonyragokkal (vagy inkább esetragokkal) kapcsolatban lehetnének kételyeink, mivel azok nem önálló szó értékűek. De ha azt nézzük, hogy sok olyan elemhez járul képző, amely nem szerepel kész lexémaként a magyar nyelvben, hanem a képző által lesz lexémává — pl. az önálló indulatszóként nem használatos hangutánzó tövek (*kon-dul, csik-orog, dob-og, bő-dül* stb.), hangulatfestő tövek (*csill-og, vill-an, bic-eg*), bizonyos szemben álló jelentésű képzőkkel ellátott igetövek (*ap-ad, ap-aszt; rep-ül, rep-ít* stb.) —, akkor talán az említett nem lexéma értékű elemek is felvehetik. Vagy ha valaki azt a felfogást vallja, hogy „a tö . . . mindig lexéma vagy lexéma értékben használt egyéb elem” (vö. Deme László: *A beszéd és a nyelv* 120), akkor ezt az „egyéb elemet” (az esetragot) is lexémának tekintheti.

3. De nemcsak az esetraghoz és névutóhoz járulva viselkednek képzőként a szóban forgó elemek, hanem melléknévhez, számnévhez és bizonyos névmásfajtákhoz illesztve is, csakhogy ezekből nem határozószót és személyes névmást, hanem többes számú személyes névmást (vagy azt is) alkotnak. De lássuk részletesebben ezt a kérdést!

Az *-ik* kiemelő jeles melléznevekhez, a határozott és határozatlan számnemekhez járulva szófajt változtatnak: főnévi személyes névmási értékű elemeket hoznak létre. Pl. a következő mondatokban: „A *legkisebbiketek* jöjjen ide!”; „*Négyünket* hívtak meg”; „*Sokuknak* volt ez a *véleményük*” — a *legkisebbiketek, négyünket, sokuknak* már nem tekinthető melléknévnek, illetve számnévnek, hiszen főnévi helyzetűvé önállósodott, pontosabban főnévi névmásivá: személyes névmásivá lett. A toldalékok révén e szavak ’közületek a legkisebbik’, ’közülünk négyet’, ’közülük sokat’ jelentést kaptak. Eltérek tehát a birtokos személyjellel ellátott alakok jelentésétől (vö. „A ti *legkisebbiketek* jöjjen be!”: ’legkisebbik gyereketek’; „Fogyaszd el a mi *négyünket* is!”: ’négy almánkat’; stb.).

A melléknévi és számnévi szerepű határozatlan, általános, vonatkozó, kérdő, sőt mutató névmásokhoz is járulhat ez a toldalék, s ezeket főnévi név-

másokká önállósítja, alfajukat tekintve meg személyes névmásivá (is) teszi őket. Pl. a *valamelyikünk* ('közülünk valamelyik'), *melyikük* ('közületek melyik') csak főnévi névmás lehet, alfaját tekintve esetleg kereszteződhet: határozatlan + személyes, kérdő + személyes névmási szerepben állhat.

Ami a megnevezési kérdését illeti, a *velem*, *írántam* típusúakban levő toldalékot nevezhetjük *személyjel alakú határozószó-képző*-nek, mert valóban határozószót (vagy ezt is) képez. (S a képzett határozószók elismerése úgysem várathat sokáig magára, hiszen a sokak által még viszonyragos melléknévnek, számnévnek tekintett elemeket nem lehet már sokáig kirekeszteni a határozószók közül.) De a *személynévmásképző* nevet is okkal adhatnánk neki. Esetleg mindkettőt.

A melléknevekből, számnevekből, névmási alfajokból személynévmást (is) létrehozó képzőket azonban csak *személynévmásképző*-nek nevezhetnénk.

4. Minél jobban belemélyedtem az ún. igenévi-igei alakulások személyragozásának vizsgálatásába, annál erősebbé vált az a meggyőződése, hogy — a rokon nyelvi példák bármit sugallnak is — a magyarban nem névszói személyjelezésről van szó, hanem a tárgyas igeragozású alakok melléknévi használatáról. Ezzel a kérdéssel nem is szándékozom bővebben foglalkozni — megtették ezt már előttem mások —, csupán a következő érveket sorakoztatom fel:

a) Maguk a toldalékok nem személyjelek, és nem is képzők, hanem a tárgyas ragozás igeragjai, s nincs itt szó ragozásról vagy jelezésről, illetve képzésről, hanem igeik tárgyas ragozású alakjainak melléknévi használatáról.

b) A tövek nem tekinthetők melléknévi igenéviékné, hiszen a magyar melléknévi igenévi tövek gyakran különböznek a szóban forgó alakok töveitől. Meggyőződhetünk erről, valamint az a) pontbeli állításom helyességéről, ha összevetjük a tárgyalt alakokat az igenévből alkalmilag főnevesedett, birtokos személyjellel ellátott alakokkal:

(a) <i>kivágt-am</i> (fa)	(a kivágott fám >) a <i>kivágott-am</i>
(a) <i>kivágt-ad</i> (fa)	(a kivágott fád >) a <i>kivágott-ad</i>
(a) <i>kivágt-a</i> (fa)	(a kivágott fája >) a <i>kivágott-ja</i>
(a) <i>kivágt-uk</i> (fa)	(a kivágott fánk >) a <i>kivágott-unk</i>
(a) <i>kivágt-átok</i> (fa)	(a kivágott fátok >) a <i>kivágott-atok</i>
(a) <i>kivágt-ák</i> (fa)	(a kivágott fájuk >) a <i>kivágott-juk</i>

Csak egy pillantást kell vetnünk a táblázatra, hogy lássuk: mind a tövek, mind pedig a személyragok különböznek egymástól. Ha pedig a tövek éppen egyeznek is a két rendszerben (pl. [a] *kiválasztott-am* [társ]: [a kiválasztott társam >] a *kiválasztott-am*), a személyragok az egyes szám 3. személytől kezdve végig eltérnek (a *kiválasztott-a*, *-uk*, *-átok*, *-ák* [társ]: a *kiválasztott-ja*, *-unk*, *-atok*, *-juk*). De az egyező tövek a tárgyas ragozású ige-tövektől sem különböznek.

Ehhez nem kell semmit hozzátenni. Esetleg még azt említhetjük meg, hogy több (főként tárgyas ragozású) igealakot használunk melléknévi szerepben, önmagukban és más szavakkal szerves vagy szervetlen összetételt alkotva: *találom* módon, *eszem-iszom* ember, *nemtörődöm* személy stb.

A névszói személyjelezés rendszerében tehát csak a birtokos személyjelezésnek, valamint a főnévi igenév személyjelezésének volna vitathatatlanul helye.

Szabó Lőrinc: Holdfogyatkozás

Nyáréji tó. Jegenyék, álmodók.
Sugársokszögön körben ráng a pók.
Öreg ezüstben öreg topolyák.
Ünnepély ma a megbúvölt világ
⁵ s nagy némajáték: éjfél s egy között
Árnykúpunk hegye lassan átsöpört
az égi Gömbön, s úgy üzent felém,
hogy van a Földön túl is esemény.
De, lám, a csillag újra gyúl s tovább
¹⁰ hinti az ürbe halk álomporát.
Bár meg se moccan, rohan minden út.
Kúszik rólunk is a fekete kúp.
Búcsuzót gügyög a fülemüle.
Álommá zsongul a tücsökHzene.
¹⁵ Majd a legpuhább lepke is elül,
a Hold a szomszéd kertbe menekül
s ott játszik tovább, ezüstcsöndű fény,
a pók sokszögű tündérlemezén.

A Holdfogyatkozás Szabó Lőrinc TücsökHzene című kötetének záró verse. Felépítése pontosan megegyezik a kötet többi költeményéével: valamennyi tizenhét, páros hímrímmel záródó tíz szótagos, jambikus lejtésű sorból áll. Ez utóbbtól ez a vers valamelyest eltér annyiban, hogy a szöveg nagyon közel áll az élőbeszédhez. A beszélt nyelvi normáktól csak nagyon kevésben tér el, ha megfigyeljük a nyelv különböző szintjein (egyelőre csak nagy vonalakban, figyelemfelhívó jelleggel).

Az élőbeszédhez közelíti a vers szövegét a magán- és mássalhangzók aránya, amely csaknem pontosan megfelel a köznyelvi 41 : 59-es aránynak. A hangtani szinten vizsgálódva feltűnik az is, hogy a mély és a magas hangrendű rímek szabályosan váltakoznak: az első két pár rím mély, a következő kettő magas, majd megint két mély, és a vers végén három pár magas hangrendű rím található (ennek a mondanivaló tagolásában lesz fontos szerepe). Ugyancsak fontos, hogy az utolsó hat sorban a sorok első felében többnyire a mély, második felében pedig a magas magánhangzók dominálnak. Ez azért szúr szemet, mert ennyire hangsúlyosan sehol máshol nem szerepelnek így, „tömbösítve”, csak magas, vagy csak mély magánhangzók.

Itt említhetők a szintén a hangtani jelenségek közé sorolható alliterációk is. Mindössze három van a versben: „nagy némajáték”, „hinti ... halk álomporát”, „legpuhább lepke”. Ezeknek is kiemelő szerepük van a versben.

A költemény egy természeti jelenség: a holdfogyatkozás élményének bemutatása. A jelenség nem a Földön játszódik le, mégis szoros kapcsolatban van azzal: egyrészt a Föld és a Hold egymáshoz viszonyuló mozgása idézi elő, másrészt a költő földi, természeti környezetből szemléli és éli át. A jelenség maga pedig meghatározza a versidőt is. A vershelyzet eme vonásai determinálják a költemény szókincsét; egyrészt a tájleírás szavai: részben természeti elemek és lények nevei (*tó, jegenye, topolya; pók, fülemüle; tücsökHzene* stb.), részben az égi szféra elemei (*égi Gömb, csillag, úr, Hold*), másrészt az éjszakához kapcsolódó szavak (*nyáráji, álmodó, csillag, álompor, éjjél* stb.) dominálnak benne.

A szóképzőletet vizsgálva feltűnő a névszók nagy aránya: a költemény nyolcvan tartalmas szavának több mint egyharmada (31) főnév (illetve főnévi szerepben megjelenő más szófajú szó); az igék száma ennek alig felét teszi ki (14), s ugyanennyi (14) a melléknevek száma is. Az igéket megfigyelve azt is észrevevesszük, hogy azoknak csak a fele mozgást jelentő ige, s igazán dinamikus mozgást csak a *rohan* és a *menekül* fejez ki. Ez azért furcsa, mert tulajdonképpen a költeményben bemutatott jelenség: a holdfogyatkozás az égitestek mozgása révén jön létre, bár ez az ember számára csak igen kevésbé érzékelhető. A mozgásnak ez a visszafogottsága fontos szerepet játszik a vershangulat megteremtésében.

A szóképzőletet más szempontból vizsgálva azt látjuk, hogy a beszélt nyelvi szókincsből építkezik a vers. Ez alól persze kivételek az egyedi költői szóalkotások (*sugársokszög, ezüstcsöndű, tündérlemez* stb.), és egy, ma már régies tájszó: a *topolya*.

Alaktani szempontból nézve a szöveget, szintén kevés „szabálytalanságot”, figyelemre méltót találunk. Ilyen pl. a magánhangzó hosszának megváltoztatása a *menekül*, *ezüstcsöndű*, *Búcsuzót* szavakban (valószínűleg ritmikai okokból).

Három ige az igekötő használata (illetve nem használata) révén tűnik ki. Az *átsöpört* azért, mert az *át* igekötő ritkán kapcsolódik a *söpör* igéhez, s mert ennek az igének általában tárgyi vonzata van (különösen, ha igekötős); itt azonban helyhatározó kapcsolódik hozzá.

Két másik ige: a *gyúl* és a *kúszik* (valahonnan) igekötő nélkül szerepel, holott a *gyúl*-hoz általában szokott társulni igekötő, leginkább a *ki*; a (valahonnan) *kúszik*-hoz pedig legtöbbször a *le* vagy a *fel*.

Még egy igére érdemes felfigyelnünk, s ez a *zsongul*. Ezt a köznyelvben amúgy is ritkán szereplő szót ilyen visszaható jelentésű toldalékkal még kevesebbszer használjuk, így fülünknek szokatlan. Ennek a képzőnek azonban a szó, a mondat, és az egész vers jelentését illetően fontos szerepe van (erről később még lesz szó).

Ami a mondat szintet illeti, megállapíthatjuk, hogy a vers tizenegy mondatából mindössze kettő hosszú, összetett, bonyolult mondat; többségük rövid, egyszerű vagy csak két tagmondatból álló összetett mondat. A versben a rövid és hosszú, egyszerű és bonyolult mondatok egymásutánálása nem véletlenszerű: szorosan összefügg a költemény tartalmával, egyes részeinek hangulati változásával — így nagy szerepet kap a vers szerkezeti felépítésében is. (Ezért szerencsésebb a mondattani elemzést részletesen a kompozicionális elemzés kapcsán elvégezni.)

Eddigi megfigyeléseink azt mutatják, hogy minden eszközt, „fűszert” épp csak annyira alkalmaz a költő, hogy ne legyen szembeszökő, de mégis

megadja a kész vers sajátos ízét. Ezek a finom hatások a képek elemzése során még inkább kibontakoznak, kiteljesítik az első benyomásokat.

A költő két igen rövid hiányos mondatral: két villanásnyi közléssel mutatja be környezetét — így indul a vers. A főnevek (*tó, jegenyék*) a tájat, a történés helyét adják meg, a melléknevek (*nyáréji, álmodók*) pedig az idejét. De sem a hely, sem az idő nem annyira konkrét, hogy ne lehetne bármely tó partja és bármely éjszaka — ez ad lehetőséget a költemény elvont mondánivalójának általánosítására. (Az is figyelemre méltó, hogy az idő megjelölésére hivatott határozók helyett jelzőket alkalmaz a költő, ezzel is növelve a névszók számát, szerepük jelentőségét.)

A harmadik mondatban az éj sötéttségét már némi fény bontja meg. Csak a fény visszatükröződését látjuk, ami visszafogottá teszi erejét — de a szóhasználat az egyszerű főnévi metaforában megjelenő fényt mégis feltűnővé teszi. Ez az egy szó: a *sugársokszög* a tájat különlegessé, titkokat, csodákat rejtővé, „elvarázsolttá” teszi. Ezzel ízelítőt ad a költő a vers később kibontakozó hangulatából is, amit ezzel rokon hangulatú szavak teljesítenek majd ki: *Ünnepély, megbűvölt, álompor, ezüstcsöndü, tündérlemez*. Ez utóbbi ugyanaz, mint a *sugársokszög*: a pók hálóját látjuk, melyen megcsillan a fény. Ezzel az apró képpel (s a családiasan hangzó *topolya* szóval) Szabó Lőrinc otthonossá, ismerőssé teszi a tájat. A tó és a fák után most egy ezekhez képest parányi valamit is fölfedezünk; s így a természet mikrovilágának, belső életének is ismerői, „beavatottjai” leszünk — részesei ennek a titokzatos, csodás világnak. A sugár a pók amúgy is finom művű remekét egészen anyagtalanná oldja, s valóban „tündéri” jelenséggé emeli.

Az apró kép után ismét nagy fákat látunk: öreg topolyákat, „Öreg ezüstben”. Az *ezüstben* egyszerű metafora igen tömören fejez ki összetett jelentést. A teljes metafora *ezüst fény* lenne, ez esetben az *ezüst* eredeti főnévi (‘nemesfém’) szerepét levetve, melléknévként jelenne meg. A költeményben azonban már melléknévből ismét főnevesült, de melléknév „korából” magával hozta a hozzá kapcsolódott ‘fény’ (vagy ‘ruha’) jelentést is. Így kaphat jelzót az *öreg* melléknévben, egyúttal megszemélyesítést hozva létre, antropomorfá téve a tájat.

Eddig tartott a költő környezetének, a tájnak bemutatása. E három sor tizenkét tartalmas szavából mindössze egy ige: a *ráng*. Ez az egyetlen szó, ami a teljes mozdulatlanságba valami eleveniséget visz, de ez is csak apró, finom mozgások képzetét kelti. A tájleírás tehát a nominális stílus eszközeivel történik — egymás mellé helyezett (álló)képek felvillantásával.

A negyedik sorral elérkeztünk a vers legfontosabb mondatához, melynek döntő szerepét hossza, összetettsége, igeidői, névszói állítmányai stb. is hangsúlyozza. A mondat első része még erősen kapcsolódik az első három sorhoz: „Ünnepély ma a megbűvölt világ / s nagy némajáték”. Az *ünnepély* és a *megbűvölt* szavak az előző három sor szelíd fényű csöndjét, nyugalmát teljesítik ki, s vonják a tájat varázslatos bűvkörbe. Az eddig leírással bemutatott világot teljes főnévi metaforában azonosítja a költő magával az ünnepéllyel, illetve a némajátékkal, erősebb hatást keltve így, mintha jelzót kapcsolt volna a mondat alanyához. Ugyanezt szolgálja a szimmetrikus szerkesztésmód: a két „félmetafora” között középen helyezkedik el közös „másik felük”: a *világ*.

A *világ* szó az eddigi szűkre szabott tájtól átmenetet képez a hamarosan elénk táruló kozmikus jelenség tere: a világűr méretei felé. Ez a mondat vezeti

be a nagy, „világra szóló” esemény leírását, s egyúttal — kimondva a szót — tudatosítja: semmi zaj nincs, „ünnepélyes csendben” zajlik le a holdfogyatkozás: „éjfél s egy között / Árnykúpunk hegye lassan átsöpört / az égi Gömbön . . .”.

Itt találkozunk a versben a második igével: *átsöpört*. Ez a mozgás lassú, hatalmas ívű, méltóságteljes — ellentétben a *ráng*-gal —, de ez sem visz élnékeséget a csaknem teljes (földi) mozdulatlanságba. S bár a mozgást magát — a Föld keringését — az ember nem érzékeli közvetlenül, mégis látja annak eredményét: a Hold árnyékba kerülését. Az égi jelenség kozmikus méreteit kiemeli a széles ívű mondat (a versben szokatlan) hosszúsága és a szóhasználat is: a Föld „Árnykúpjának” csak a hegye elég volt ahhoz, hogy a Holdat eltakarja, hogy azután az „újra gyúljon”.

Mindezt a megszemélyesítések („Árnykúpunk hegye . . . *átsöpört*”, *üzent*) és más szóképek (pl. *Árnykúp* egyszerű metafora, *égi Gömb* körülírás stb.) segítségével rendkívüli tömörséggel és láttató erővel mondja el a költő, előkészítve a vers egyik legfontosabb gondolatát hordozó sort, mely viszont semmilyen költői eszközt nem tartalmaz: ez az oly ritkán észlelhető jelenés „üzent . . . , hogy van a Földön túl is esemény”.

A jelenség lezajlását az 5–10. sorban írja le a költő, s a „csodát” azzal is kiemeli, hogy csak ebben a mondatban találunk múlt idejű igéket; a költemény többi részében az igék jelenidejűsége az élmény frissességének érzetét hordozza magában. Ugyancsak a „csoda” kiemelését szolgálja a szóhasználat: a mozgás oly nagy jelentősége ellenére csupán egy mozgást jelentő ige szerepel itt: az *átsöpör*.

Megfigyelhetjük ezzel a pár sorral kapcsolatban azt is, hogy míg az előző és a következő sorokban a földi világ elemei szerepelnek (*tó, jegenyék, topolyák, pók; út, fülemüle, tücsöklégy, lepke, kert* stb.), addig az ebben a részben szereplő tárgyi elemek az égi világ, az űr részei (*égi Gömb, Földön túl, csillag, űr*). Ez a szóhasználat a kompozíció szempontjából lesz fontos.

A jelenés folytatódik: „De, lám, a csillag újra gyúl s tovább / hinti az űrbe halk álomporát”. Ismét metaforák és megszemélyesítések teszik szemléletessé a képet (a *csillag*, a Hold megfelelője „újra gyúl”, s *álomporát*, azaz a fénysugarakat „tovább hinti”).

Úgy tűnik, nem véletlen, hogy a *gyúl* ige igekötő nélkül szerepel itt: az igekötő növelné a történés intenzitását és a befejezettség érzését, s a történés gyorsabb bekövetkezését sugallná, ami nem illenék az eddigi lassú, méltóságteljes eseményekhez. (Ugyanez az oka a 12. sorban a *kúszik* ige igekötő nélküli szerepeltetésének.) Így azonban vontatottabb, ugyanakkor folyamatosabb a történés, amit a *tovább* szó is hangsúlyoz. Ugyanebben a két sorban jelenik meg egy „szinesztétikus metafora” révén az első hanghatás: a csillag „hinti . . . *halk* álomporát”. Az *álompor* egyszerű metafora itt a fény helyetteseként szerepel, így látványt idéz fel, a *halk* melléknév pedig hallásérzetet kapcsol hozzá, s így kapcsolódik a metaforához a szinesztézia. (Mivel azonban itt nem *fény*, hanem *álompor* szerepel, álszinesztéziának is tekinthetjük.) A *halk* jelző azonban nem az eredeti jelentésében szerepel itt, hanem a szinesztézia révén jelentését megváltoztatja, s így mégsem hanghatást idéz fel; ezzel éri el a költő, hogy a csendet egy ilyen alapvetően akusztikai élményekkel kapcsolatos melléknévvel szinte megzavarja, de a szó eredeti jelentésétől való megfosztása által mégsem zavarja meg — így teszi tökéletessé a csöndet.

„Megbűvölt” ez a világ — rezzenés nélküli áhítattal lesi a csodát. A földi szférában valóban csak apró mozgást látunk: a pók rángását a fonálon.

A földön kívüli szférában azonban hatalmas ívű mozgások zajlanak le. Ezt a kettősséget fejezi ki a következő sor: „Bár meg se moccan, rohan minden út”. Itt találkozunk az első s csaknem egyetlen intenzív mozgást kifejező igével: *rohan*. Ez az ige a mondatban szereplő ellentét egyik pólusa; az út maga nem élőlény, hanem dolog — természetes tehát, hogy nem képes mozgásra: „meg se moccan”. Ugyanakkor egy mozgó égitest része, és így a világűrben mégis vele együtt kering: rohan. Ennek köszönhető, hogy „Kúszik rólunk is a fekete kúp”. Ez a kép kétféle módon fejthető fel. Az egyik szerint a *fekete kúp* az *árnykúp* szinonimája: a Föld árnyékba borítja a Holdat, eltakarja annak fényét — így a Földön is sötét lesz; s ez a sötétség a holdfogyatkozás elmúltával megszűnik. A *fekete kúp* azonban az éjszaka metaforikus körülírása is lehet: ahogy a nappali égboltot gyakran hasonlítják kék boltozathoz, kupolához, úgy az éjszakai égbolt lehet a Föld fölé boruló fekete gömb vagy boltozat. Talán ez a jelentés valószínűbb: nem árnyékról, hanem sötét térségről van már szó. Így értelmezve a képet a vers további sorai is könnyebben megérthetők: a korai, nyári hajnal közeledtét mutatják be.

Az éjszaka múlásával az éjjeli állatok is elcsendesednek — ezt a költő hanghatások révén mutatja be. Eddig nem szerepeltek hangok a versben az egy *halk* jelzöt kivéve, ami viszont szinesztéziás szerepe révén nem feltétlenül, és nem csak akusztikai hatásokra vonatkozik. Eddig az ünnepélyes, „megbűvölt” világ néma áhítattal figyelte a csodát. Most a jelenésnek vége lett, a varázslat is mintha oldódott volna: a teljes csöndet hirtelen felváltja a sokféle éjszakai hang, melyek eddig nem hatoltak el a holdfogyatkozást figyelő költő füléig, tudatáig. Most egyszerre meghallja őket — de ugyanakkor már el is halkulnak, tompulnak ezek a hangok. A fülemüle, mely nyáron egész éjszakákon át hangosan csattogni szokott, most „Búcsuzót gügyög” (a *búcsuzó* egyszerű metafora), azaz utolsó hangjait; a tücsök harsány cirpelése „Álomma zsongul”, s a hangot adni csak szárnyuk csattogásával tudó éjjeli pillangók is nyugovóra térnek, nem verdesnek többé — közeledik a reggel.

A *legpuhább* lepke szintagma egyszerre több stilisztikai eszköz hordozója. Lehet egyfelől melléknévi metafora. Másfelől — a hanghatásokat felidéző szövegkörnyezet miatt — a *legpuhább* jelentheti azt is: 'leghalkabb', hiszen a szárnyával csapdosva hangot adó éjjeli pillangóról van itt szó; így ez az egy szó kétféle érzetet (tapitást és hallást) hordoz magában, és ez erősen közelíti a szinesztézia felé (bár nem válik azzá, mivel a két érzet közül csak az egyiket mondja ki a költő, a másik csak az olvasó asszociációiban jelenik meg). S mivel a lepke szárnyával ad hangot — így rész-egész viszonyon alapuló szinekdochét is magában hordoz ez a szókapcsolat.

Az állatok teljesen elcsendesesednek, ismét a némaság lesz úrrá a tájon, s közben az ember is nyugovóra tér: az „Álomma zsongul a tücsökzene” sor nemcsak azt jelentheti, hogy a tücsök elalszanak, hanem azt is, hogy az őket hallgató ember álomba merülve egyre inkább csak egybefolyó zsongást hall a cirpelés helyett: az álom elzsongítja a hangot, míg teljesen elhal. Ilyen értelemben az ige visszaható ragos alakja logikai inverziót hoz létre, s ez az elalvás folyamatát sokkal jobban érzékelteti, mintha az álom „aktív cselekvésének” („zsongít”) lenne eredménye a csend.

A csöndbe merült tájon most már semmi sem mozdul, csak a Hold vándorol tovább az égen: „a Hold a szomszéd kertbe menekül”. A megismerés mellett itt szinekdochét is találunk, hiszen a Hold nem léphet be egy kertbe, csak a *sugara* — ezzel az eszközzel a Föld és ég között szinte összeköttetést

teremt a költő: az égre vetett futó pillantás után (mellyel észreveszi, hogy a Hold odébb ballagott) „visszatér” a Földre, a kertbe, a tücskök, lepkék és pókok világába, hiszen tovább már hiába keresne az égen tündéri jelenségeket: azokat most már — igaz, már nem a kozmosz, hanem csak a mikrokozmosz méreteiben — a kertben találja meg: „... kertbe menekül / s ott játszik tovább, ezüstcsöndü fény, / a pók sokszögű tündérlemezen” — azaz folytatja „némajátékát”, amit az előbb az égbolton abbahagyott. Ismét mesteri tömörítés tanúi lehetünk, mint a vers elején is: a *fény* (mely itt nemcsak önmagát, hanem a Holdat is jelenti, ahogy a Hold az előbb a fénysugarat is jelentette; azaz színekdochéről van szó, melynek segítségével az égi és földi világot összekapcsolja a költő) jelzőjével: az *ezüstcsöndü*-vel — mely önmagában is színesztéziás összetétel — színesztéziát alkot (látás- és hallásérzet keveredik); ily módon egyetlen szóval fel tudja kelteni Szabó Lőrinc az általa átélt hangulatot az olvasóban is. Ugyancsak ezt a célt szolgálja a *tündérlemez* egyszerű metafora is, s ez a szó még egyszer felidézi, és egyúttal fel is erősíti az éjszaka varázslatosságát.

A vers képein végighaladva láttuk, hogy az első pillantásra oly egyszerűnek, eszköztelennek tűnő költemény apró „fogásokkal” mégis mennyire hatása alá vonja olvasóját. A költeményből áradó fenséges nyugalom, varázslatos hangulat óhatatlanul magával ragadja az embert; s ez a nyugalom, mozdulatlanság annál hatásosabb, mivel apró, finom mozgások, hangok, illetve a nagyívú, de alig észrevehető („kozmosz”) mozgás éppen csak annyira zavarják meg, hogy ezáltal még jobban kiemeljék.

Ezt a fenségességet hangsúlyossá teszi az is, hogy semmilyen érzelmi, indulati megnyilvánulás nem zavarja meg: csupa kijelentő mondatból épül fel a vers. E mondatokban összesen tizenhat állítmány szerepel, s ezekből mindössze kettő névszói — tehát a versben szereplő valamennyi ige állítmány a mondatban. Mégsem visz ez dinamikát a költeménybe — s ez az igék jelentésén múlik.

A két névszói állítmány: az *ünnepély* és a *némajáték* a vers legfontosabb mondatában, tehát hangsúlyos helyen szerepel. A leghosszabb mondat rövid mondatok után, váratlanul következik, majd utána egy közepes hosszúságú mondat vezet át az utána következő rövid mondatokhoz, s így lefékézi a többszörös összetétel, és az enjambement-ok lendületét. Ismét egysoros mondatok követik egymást, szaggatottá téve a szöveget; ezt a szaggatottságot oldja fel valamelyest a 13–14. sor két mondatának párhuzamos szerkezete. Ez azonban csak némileg ad feloldást, hiszen a mondatpárhuzam bizonyos fokú gördülékenysége mégsem elegendő arra, hogy ismét folyamatosságot adjon a szakadozottá vált beszédnek. Az utolsó négy sort egyetlen összetett mondat foglalja ugyan el, de az egyes gondolatok a sorvégeken zárulnak, s csak egy nagyon szelíd áthajlás található benne, ami ezt a tagolást nem mossa el, így a szaggatottság továbbra is megmarad. Az azonban, hogy nem pont zárja a sorokat, hanem vessző, csökkenti valamennyire ezt az érzést, hiszen hangos olvasáskor a hang felfelé ível ilyenkor; ez teszi annyira hasonlatossá az utolsó sorokat a félálomban levő, a világot már alig érzékelő ember beszédjéhez — a közlések szinte „elúsznak” a levegőben. Ez a szövegfelépítés is az elalvást idézi.

A mondatok ilyen egymásutánjának a vers szerkezeti felépítésében is van szerepe. A kompozíciót azonban egyszerre több dolog is „befolyásolja”.

Ad a versnek egyfajta tagolást a magas és mély hangrendű rímek elhelyezkedése. Az első négy (és fél) — mély rímű — sorban a táj, a világ, a vers-

helyzet bemutatása zajlik le; az 5. sor közepétől a holdfogyatkozás jelenségének vagyunk tanúi: az 5—8. sorok magas rímekkel zárulnak. A 9. sorban végleg befejeződik ez a történés, és ugyanekkor újabb kezdődik: a világ visszatér a rendes kerékvágásba; ismét mély hangrendű rímek jelzik ezt az egységet. Az utolsó hat sor pedig a hajnal közeledését és az álomba merülést mutatja be — ismét magas sorvégekkel. A tartalmi egységek határait tehát a rímek változása is jelzi.

Ugyancsak szerepet kap a költemény tagolásában a szóhasználat, szó-kincs is. Az első négy sorban a földi világ elemei jelennek meg: tó, fák, pók, majd ismét fák, s innen indul felfelé ívelő hatalmas ív: a *világ* szó kitágítja a képet, hogy azután az 5—10. sorban csak a világúrral, égitestekkel kapcsolatos szavak szerepeltetése révén felíveljen az égi szférába (*égi Gömb, Földön túl, csillag, űr*). A 10—12. sorban már tulajdonképpen földi, de nagyobb elemekkel (*út, fekete kúp*) visszatérünk a Földre: az ív itt fordul s lesz lefelé ívelő. Az utolsó hat sorban pedig megint a természeti szféra elemei szerepelnek: *fülemüle, tücsökgzene, lepke, kert, pók tündérlemeze*. Ez a hatalmas ív fogja kompozicionális egységbe a verset, mely így tulajdonképpen csak három részre tagolódik, s a középső ezen belül még két kisebb egységre, melyeket a rímek váltakozása választ el.

A vers középső részének ez a kettős szerkezeti tagolódása ugyancsak a mondanivaló legfontosabb részének kiemelését szolgálja. E rész utolsó magas hangrendű sora: a nyolcadik tartalmazza a költő jelenség felidézte gondolatnak tetőpontját: „van a Földön túl is esemény”. Ezután mélyre vált a rím: innen az esemény „folytatása”, „következménye” jelenik meg: a Hold újra láthatóvá lesz az égen. Ez a jelenség még egy gondolatot ébreszt a szemlélődő költőben, s ez a vers h á t u l r ó l számított nyolcadik sorában jelenik meg: „Bár meg se moccan, rohan minden út”; az emberi élet, az emberi árnyok viszonylagosságáról van itt szó.

A két legfőbb gondolat tehát a költemény felező tengelye mentén szimmetrikusan helyezkedik el, közrefogva azt a két sort, melyben minden visszatér a megszokott kerékvágásba. Ezzel a két sorral kezdődik a mély hangrendű rímek sora, s e relatív mozgásokra való figyelmesség, illetve e mozgások „következménye” zárja le a versnek ezt az egységét.

Ez a költemény a kötet első kiadásában még nem szerepelt: csak 1957-ben íródott Szabó Lőrinc utolsó befejezett verseként, amikor a költő már közelinek érezte halála óráját.

A kötet alcíme: Rajzok egy élet tájairól; versei a költő életének epizódjait mutatják be. A tücsökgzene szimbolikus jelentőséget nyert ebben a versfűzérben: valahányszor a költő élete fordulópontjához ér, megjelennek a tücskök, felhangzik ciripelésük. Ebben a záró versben azonban „Álomma zsongul a tücsökgzene” — véget ér a mű is, az élet is, melyek ezzel a zenével némiképp azonosultak. Ez is meghatározójává vált talán a vershelyzetnek: az éjszaka, az elalvás, a sötétség a halál képzetéhez nagyon közel esik, s az ezzel kapcsolatos kifejezések nagy számban szerepelnek a versben: *nyáréji, álmodó, éjfél, árnykúp, fekete kúp, álom*.

A halálra készülődő ember sokat gondol arra, mi lesz vele halála után — erre is utal az égi világ megjelenése (*égi Gömb, csillag, űr, Hold*), s kimondva is megjelenik a túlvilág: „van a Földön túl is esemény”. E mondat konkrét — egy holdfogyatkozásra vonatkozó — jelentése így kap jelképes, átvitt értelmet is: az emberi életen túlmutatót. Ezért is válik ez a sor a költemény kulcs-

sorává. S ezzel függ össze a másik fontos sor is — bár nem érzékeljük, csak ilyen kivételes alkalmakkor, de észre kell vennünk, hogy földi életünkön kívül is lehet létezés, s ehhez képest a mi világunk mennyire eltörpülhet. Így, egy önéletrajzi versciklus záró darabjaként különös jelentőséget kap ez a vers, s benne néhány szó: az álom, a fény, a sötétség, a tücsökzene.

Kristályos tisztaságú ez a vers: képei egyszerűek, mégis hihetetlen expresszivitással, tömörítő erővel bírnak — valóban betetőzése e költemény Szabó Lőrinc művének. De nemcsak életére, művészetére teszi fel a koronát, hanem e kötetet is kiteljesíti. Rónay György írja a Tücsökzenéről, hogy érdemes egyszer egyvégtében, az életrajzon végighaladva elolvasni. „S akkor az ember nemcsak a tücsökszó búvóletével telik meg, nemcsak a mű genezisének élet-halál-teljességét érzi meg, hanem a műnek és a művé emelt életnek azt a hatalmas sodrát is, amely végül valami modern-görög kozmikusság időtlen, az elemi dolgok nagyságához méltóan egyszerű és nyugodt pátozába torkollott: egyik oromteltjesítményeként a modern világirodalom lírájának. Álljon itt példának rá a Tücsökzene utolsó verse 1957-ből: a Holdfogyatkozás. . . . Ez már a líra legmagasabb, sapphói, hölderlini csúcsai között van, valami édeshűs léttelenség nyugodt, örök fényében” (Rónay György: Szabó Lőrinc: Tücsökzene ItK. 1959/2. 301).

Fábry Eszter

Egy külföldieknek írandó magyar nyelvtan elé

0.0. A nyelvtanítás során már a kezdet kezdetén felmerül egy átfogó nyelvleírás igénye. Az alkalmazott nyelvész — s ide tartozik a nyelvtanár — oktatási tevékenységét csak úgy tudja előre megtervezni, a megtanítandó nyelvi korpuszt kiválasztani, felépíteni, az előrehaladás menetét meghatározni, ha támaszkodhat egy leíró nyelvtanra.

Természetesen nem mindegy, hogy az illető tanár a nyelvet kinek — kiknek — oktatja. A magyarnyelv-oktatásból kiindulva pl. taníthatjuk a nyelvet anyanyelvűeknek — éljenek azok magyar nyelvterületen vagy idegen nyelvi közegben — és idegen ajkúaknak, akik más módszert igényelnek aszerint, hogy célnyelvi vagy idegen környezetben tanulnak-e (vö. Éder 1984).

Az optimális helyzet az lenne, ha minden területre rendelkezznénk speciális nyelvleírással, s a tanárnak a tanulók igényei szerint legfeljebb a haladás menetét kellene megterveznie és a feldolgozandó szövegeket kiválasztania.

Sajnos, igen messze vagyunk ettől a helyzettől, hiszen a MMNyR.-re legfeljebb az anyanyelvi oktatásban támaszkodhatunk — s a meg-megújuló viták azt bizonyítják, hogy ott sem maradéktalanul. Tény, hogy ha magyar nyelvre külföldieket eredményesen akarunk oktatni, szükségünk lenne egy, e célra készült nyelvleírásra. Irigykedve vesszük kézbe — hogy csak az általam ismert nyelveket említsem — pl. az angol Close, R. A. *English as a Foreign Language* (George Allen and Union, London, 1966., 1972.²), a német Helbig-Buscha: *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht* (VEB Verlag Enzyklopedie Leipzig, 1981-ig 7 kiadás), Walter Jung: *Grammatik der deutschen Sprache* (Leipzig, 1973.), Schulz-Griesbach: *Grammatik der deutschen Sprache* (München, 1960.) grammatikákat, amelyek speciálisan az illető nyelv idegen nyelvként való oktatásának bázisául szolgálnak.

0.1. A magyar mint idegen nyelv (a továbbiakban MID) oktatásának nincsenek ilyen korszerű segédeszközei. Hogy szükség lenne rá, azt senki sem vitatja — de eddig még bizonyos részterületeket feldolgozó, egymástól többé-kevésbé elszigetelt tanulmányokon kívül más nem áll rendelkezésünkre.

Nem marad más hátra, mint a „magad uram, ha szolgád nincsen” közmondást megfogadva minden oktató elkezdi saját módszerei, felfogása alapján évek hosszú során át feldolgozni az egyes részeket, s íróasztalában lassan-lassan összegyűjt akár több leíró nyelvtanra való anyagot is. Megoldás ez? A szakirodalom tanulmányozása közben rá kell jönnünk, hogy egyáltalán nem. Nem igaz, hogy ennyire magunkra vagyunk hagyva, hogy minden összefüggést, minden szabályszerűséget nekünk magunknak kell összegyűjtenünk, megfogalmaznunk. Jelen dolgozatomban nem kívánok visszamenni a régi nyelv-

tanokra; az újabb nyelvleírási kísérleteknek azokra a fejezeteire szeretném felhívni a figyelmet, amelyek a MID oktatásában sikeresen alkalmazhatók, s talán egy lépéssel közelebb vezetnek egy majdan megszülető, a MID szempontjából készült nyelvleíráshoz.

0.2. A vizsgált irányzatok, művek megítélésében Deme László értékrendjét fogadom el: „Hagyomány és modernség nem alternatívája egymásnak, hanem feltétele: nem igazi hagyomány az, ami folytatásra alkalmatlan s nem igazi modernség, ami nem az addigiakból nőtt ki” (Deme 1976: 7).

Egy nyelv idegen nyelvként való leírásánál az alábbi szempontokat emelném ki; ezeket tartom a legcélravezetőbb megközelítésnek: 1. Kommunikációközpontúság; 2. A nyelvi rendszer belső mozgásainak feltárása; 3. Explicit szabályok adása; 4. A nyelv funkcionális-formai rendszerének feltárása, más nyelvekkel való összevetése (vö. Éder – Kálmán – Szili 1984).

1.1. „Kezdetben a beszédnek — s így egységének, a mondatnak is — a spontán reagálás az indítója” (Deme 1976: 74). Addig, amíg tanítványaink ily módon nem tudják használni a nyelvet, nem mondhatjuk, hogy tudnak magyarul. Hiába tudnak leírni egy képet, megoldani transzformációs gyakorlatok tucatját, amíg nem képesek a tanult nyelven reagálni a külvilág ingereire, addig csak passzív birtokosai a nyelvi szabályrendszer bizonyos részének. A nyelvtudás alapfokának tehát csak azt a szintet nevezném, amikor a tanulók már kommunikációképesek: feltett kérdésre önállóan válaszolnak, ők maguk is kérdeznek, grammatikailag többé-kevésbé helyesen ki tudják fejezni gondolataikat, indulataikat. Nagyon gyakran előfordul azonban, hogy ezekben a grammatikailag helyes mondatokban nem azt mondják, amit ténylegesen akarnak. Az „én megyek iskolába” és az „iskolába megyek”, ill. „én iskolába megyek” közötti különbség természetesen a szórend alapvető szabályainak tisztázásával megmagyarázható, de alapvető szemléletbeli eligazítást a balra, ill. jobbra bővülő nyelvek összehasonlítása adhat (Deme 1976: 77). A tanulóknak szóló magyarázatunkban hangsúlyoznunk kell, hogy „a magyarban újabb és újabb alárendelt szerkezettagok a nekik fölérendelt rész elé kerülnek” (Deme 1976: 77) — tehát a lényeg, a legfontosabb információ, a mondat újdonsághordozó része csak követi az őt esetleg szintén új adalékokkal pontosító-módosító szerkezettagokat. Ez megmutatkozik többek közt a minőségjelző és a jelzett szó: *piros virág*; a birtokosjelző és a birtokos: *Kati piros virága*; az ige és határozója: *gyorsan fut* — tehát a mondatfunkciós részek és szerkezettagok — sorrendjében.

Talán e szemlélet segítségével megkönnyíthető a semleges¹ mondatokban a határozott és határozatlan tárgy sorrendi viselkedésének kettőssége: 1. *Péter kenyeret eszik*. 2. *Péter eszi a kenyeret*. Megítélésem szerint az első mondat *kenyeret* tárgya nem tekinthető mondatfunkciós résznek, csak szerkezeti tagnak (1. bővebben: 2.1.2.), ezzel szemben a 2. mondat *a kenyeret* tárgy mondatfunkciós rész. Deme László ugyan a jelzőkkel kapcsolatban különíti el élesen a mondatfunkciós részt és a szerkezettagot, de meghatározása a határozott tárgyra is áll: „... nem az állítmánynak, mint mondatközpontnak (s ha az

¹ Semleges mondatnak nevezem az Arany János-féle terminológia szerinti jelentő mondatokat: „... melynek főszálya az egész mondatnak alapul szolgáló subjectumra és praedicatumra, nem pedig valamely határozottan kiemelt s ez által előtérbe állított mellékrészre esik” (Arany. ÖM 583).

állítmánynak, akkor sem mint mondatközpontnak) áll közvetlen függvényében” (75).

Más elnevezésekkel, de végeredményben ugyanerre a jelenségre hívja fel a figyelmet É. Kiss (1979: 81): „... valószínű ugyanis, hogy az ige és az igekötői argumentum között szorosabb kapcsolat van: talán VP-t, azaz igei csoportot alkotnak együtt. Az igekötővel rokon szerepet tölt be a tárgyas igék determináns nélküli tárgya és a tárgyatlan igék determináns nélküli határozóragos névszói bővítése is, ezért az igekötővel együtt az igemódosítók (ModV) osztályába sorolhatnánk őket. Hogy az igekötő és az effajta determináns nélküli bővítések hasonló funkciót töltenek be, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy többnyire nem fordulnak elő együtt, egyazon mondaton belül.

Pl. *János töltöttkáposztát evett.*

János megevett egy töltöttkáposztát.

* *János megevett töltöttkáposztát.*

A szerző felsorolja a *János töltöttkáposztát evett meg.* mondatot is: szerintem ez nem semleges, hanem emfatikus mondat; ha semlegesnek veszem, akkor pedig agrammatikus.

Úgy érzem, a határozott tárgy, valamint a vonzatok és szabad határozók kérdéskörét, szórendi viselkedését érdemes lenne erről az oldalról is vizsgálni. Más nyelvekre ilyen típusú gyakorlatrendszereket már kidolgoztak — pl. a 2. gimnáziumi német könyvben több olyan gyakorlat található, amely a mondatot az ige kötelező és nem kötelező vonzatai szerint analizáltatja, a kész mondatokat minimum-mondatokká zsugoríttatja (Szanyi 1984: 80. 5. gyakorlat). Természetesen az ilyesfajta gyakorlatok a tanításnak sohasem válhatnak céljává, meg kell maradniuk hasznos eszköznek!

1.2. A mondatnak — mint a beszéd alapegységének — megszerkesztése a külföldi számára a tanulás folyamán szinte mindvégig nehézséget okoz; a szórend ún. „szabad” mivolta számos hiba forrása. Már a tanulás kezdetén fel kell hívnunk a figyelmet arra a tényre, hogy „Valamely nyelvet annál szorosabban köteleznek a szórendezés állandó törvényei, mennél kevesebbek az eszközök, melyekkel a szavak egymáshoz való viszonyát és mondatbeli működését hangoztatni bírja”. Ennek az összefüggésnek a felismerését a nyelvtudomány Georg von Gabelentznek tulajdonítja, de Brassai már 9 évvel előtte — tehát már 1860-ban leírta fenti megállapítását, valamint azt, hogy a szavak egymáshoz és a mondatához való viszonyát három összetevő eredményeként értelmezi: a szórend („szófüzés”), a flexió, ill. ragozás és az accentus (Brassai 1860: 309—92).

Ma ugyanezt az összefüggést kell a tanulókkal közölnünk, mikor felhívjuk figyelmüket a következőkre: minél kevesebb olyan eszköz van a nyelvben, amely a szavak mondatbeli szerepét megmutatja, annál kötöttebb a szórend. Itt jó példa az angol, ill. német nyelvben az accusativus és dativus kötött helye. Ezzel szemben a magyar mindenféle esetet önálló morfémával jelöl, így a szórendnek más lesz a funkciója: a hangsúly (nyomaték) jelölése.²

² „... az angolban, ahol a meghatározott esetfunkciójú mondatrészek meghatározott mondatbeli helyet foglalnak el, a fókusz, azaz a nyomaték helye változik mondatról mondatra kommunikatív szándékainktól függően. A magyarban viszont, ahol a mondatrészek szintaktikai esetfunkciója az esetvégződésekből világos, a fókusz, tehát a szemantikai-fonetikai nyomaték helye között, s az elemek sorrendjét változtatjuk, hogy kommunikatív szándékainkat megvalósíthassuk” (É. Kiss 1983: 22).

1.3. Más szemszögből, de szintén a mondat felől közelíti meg a nyelvet Hadrovics László „A funkcionális mondattan alapjai”-ban, s könyve szintén nagy segítséget jelent a MID oktatásában. A mondatok vizsgálatánál a mondatrész szerinti elemzés helyett a szófajok jelentésviszonyaiból, a közlés tartalma és a grammatikai megformálás közötti összefüggésből indul ki. (Tulajdonképpen ezen az úton járt Adami Mihály 1764-es nyelvkönyvében, és ezt a módszert követik Bél Mátyás Sprachmeisterének 1774 után megjelent átdolgozásai is: a Rectio részben a hasonló jelentésű szavakat azonos vonzataik alapján sorolja azonos csoportba.)

A szavak jelentéskörének változása — bővülés vagy szűkülés — esetén már nem elég az igének — mint a mondat középpontjának — alapjelentését megadni, hanem körül kell határolni az alapszóval szintagmát alkotó determinánsoknak azt a körét, amelyek logikai vagy nyelvtani megkötöttségüknél fogva megférnek az adott alaptaggal. A gyakorlatban az ilyen szintagmalánccá alakult halmazokat érdemes összehasonlítani az idegen nyelv hasonló jelenségeivel, s az eltérésekre-egyezésekre fel kell hívunk a tanulók figyelmét.³

A hagyományos, mondatrész szerinti elemzés nyomja rá a bélyegét az összetett mondatok elemzésének ma uralkodó felfogására és gyakorlatára. Így az érvényben levő kategóriák szerint véletlenül sem találkozhat egymással pl. az okhatározói alárendelő mondat a következtető mellérendelő mondattal. *Azért ment el, mert fáj a feje. Fáj a feje, ezért elment.* — pedig a valóságban ezek nagyon is közel állnak egymáshoz.

Komoly problémát okoz a külföldieknek a kötőszók használata. Nem könnyíti ezt meg a MMNyR.-re épült osztályozás sem, amely pl. az *és, s, meg, azután* kapcsolatos és a *de, azonban, ellenben, viszont, pedig* ellentétes értelmű kötőszókat szigorúan elkülöníti egymástól. Ha tagmondatok viszonyai helyett az ellentét problematikája felől vizsgáljuk a következő mondatokat, rögtön érthetővé válik a kötőszók „rendbontó” viselkedése (id. Hadrovics; 179).

„Két diplomája van és nem tud elhelyezkedni.” (Móricz, Hagy. 310.)

„A leány nem szólt, de a tett beszélt.” (Jókai 29: III)

Az összetett mondatoknak a fenti megközelítés szerinti oktatására már példát is találunk egy jegyzetben.⁴

Ebből az újfajta szemléletből szinte önként adódik, hogy stilisztika és grammatika a nyelvtanításban elválaszthatatlan egymástól. A szóhasználat a hangulati hatás egyik összetevője, s éppen az elérni kívánt hangulat dönti el, hogy a szinonimák halmazából melyiket kell kiválasztanunk. S ahhoz, hogy választani tudjunk, természetesen tisztában kell lennünk egy-egy szó — mint a fenti példában a kötőszó — összes jelentésével, tartalmi-grammatikai-stilisztikai kötöttségével. Sajnos, a stilisztikát ma gyakran úgy kezelik, mint a nyelvtanulásnak többé-kevésbé elhanyagolható kérdését, utólagos simítást, amely nélkül még tökéletesen megértethetjük magunkat a tanult nyelven.

1.4. A kommunikációnak ugyan alapegysége a mondat, de szinte sohasem fordul elő olyan szituáció, amikor egymástól független, elkülönített mon-

³ L. még: Zsilka János munkái; Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 115. Bp., 1983.; Jelentésszerkezet és szintaxis. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 3. Bp., 1985.

⁴ Kálmán Péter—Kovács Mária—Magyar Péterné: Magyar nyelvkönyv. Orvosi Szakirány. NEI 1980.

datokban beszélünk. A MID oktatása során külön figyelmet kell szentelnünk a szöveg szerkesztésére, az önálló mondatok összekapcsolásának szabályaira. Rácz Endre (Rácz 1983) tanulmányában két elemi szövegegység összefűzésének grammatikai eszközeit vizsgálja. A kötőszók feladata két mondat összekapcsolása; a névmásoké az előre, ill. vissza utalás. E kettő — a kötőszók és a névmások használata — szorosan összefügg egymással. Külföldiek tanításakor nem szabad sajnálnunk a fáradságot és időt arra, hogy részletesen végigvegyük a közelre, ill. távolra mutató névmások felhasználásának eseteit. Alapelvként tisztáznunk kell, hogy az *az* (ill. minden távolra mutató névmás) valamilyen, eddig még nem említett tárgyra, körülményre utal, ezzel szemben az *ez* — vagyis minden közelre mutató névmás — már előfordult, megnevezett, vagy a szövegben rejtett formában meglevő körülményre, tárgyra stb. mutat. Rendkívül sok hibalehetőséget küszöbölünk ki, ha már kezdetben végigveszünk párhuzamos mondat sorokat. Pl.:

Jön a villamos.

*Az a villamos jön, amelyik
a Rákóczi úton jár.*

— még nem látom a villamost,
eddig még nem beszéltünk róla.

*Ha holnap orvoshoz mérs,
erre a villamosra szállj fel!*

— a villamos itt van előttünk.

Még jobban, világosabban megmutatható az összefüggés az ok- és célhatározó tanításánál:

Azért indult ilyen korán, hogy elérje a vonatot. A célt a második tagmondat tartalmazza; a beszélő előbb a tényleges cselekvést említi — s ez időben természetesen a később bekövetkező, a 2. tagmondatban célként jelölt cselekvés előtt játszódik le.

Korán indul a vonat, ezért (így) hajnalban kell indulnunk. Az első tagmondat megad egy cselekvést, amelyre a 2. tagmondat visszautal. Időben a 2. tagmondat cselekvésének meg kell előznie az elsőt.

1.4.1. Az egyeztetés grammatikai eszközeihez; a névmásításon,⁵ kötőszókon kívül odatartozik még a számbeli + értelmi egyeztetés is. A kötőszók és a névmások helytelen használatából — mint Rácz kimutatja (Rácz 1983: 252) — alanytévesztés, témavesztés és ún. „téves kapcsolat” — azaz a helytelenül használt névmás nem a kívánt mondatrészre utal — következhet be.

A számbeli és értelmi egyeztetés bemutatásánál ki kell térnünk azokra az esetekre, amikor az irányító tag gyűjtőnév — ilyenkor a hiányos szerkezetű mondat vagy tagmondat állítmánya többes számba kerül („*A tömeg éljenzt, majd elkezdtek énekelni*” id. Rácz, 1983: 255).

A határozottságbeli egyeztetés során különösen ott merül fel probléma, ahol a szövegben az előző tárgyra *azt* mutatónévmással utalunk. Ez a nagyon is gyakran előforduló mondat szerkezet kivételes, hisz ellenkezik egyrészt az előző pontban kifejtett megfigyeléssel — a már megnevezett dologra, cselekvésre a közelre mutató névmással utalok —, másrészt az ige tárgy szerinti egyeztetésének „határozottan ragozom az igét, ha a tárgy mellékmondat

⁵ A nyelvismeret magasabb fokán — különösen, ha a hallgató fordítással is foglalkozik — érdemes felhívunk a figyelmet a fókuszkiemelés és a pronominalizáció összefüggéseire. L. Pléh Csaba—Radics Katalin: „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. ÁltNyT. XI. 261–75.

van kifejezve, s kitett vagy kitehető utalószava az *azt*” szabályával (MMNy. 281).

Pl. — *Pincér! Kérek egy kávét!*
— *Én is azt kérek!*

1.4.2. A személybeli egyeztetés alapvető szabályainak megtanításán kívül érdemes rámutatnunk a magyar személyragok információgazdagságára. Nyilvánvaló, hogy egy szóalakban a magyar nyelv sokkal több adatot hordoz, mint az indoeurópai nyelvek. A személyragok szegényedési tendenciája magával hozza a kötőelemek gyakoribbá válását, ennek következtében ugyanazt a gondolatot több nyelvi eszközzel, azaz hosszabban tudom csak kifejezni. Az *emléltetem példa* szintagma ugyanazt fejezi ki, mint a *példa, amelyet emléltetem* szerkezet. Ugyanígy a *-ván, -vén* határozói igenév képzője ma már egyre ritkábban használatos, helyette legtöbbször *miután* kötőszóval bevezetett mellékmondat következik.

2.1. A szinkrón nyelvi rendszer mozgásai megmutatkoznak — mint ahogyan előbb utaltam rá — a jelentésváltozásokban — szűkülésben-bővülésben —, s ez gyakran megváltoztatja az alapszó vonzatkörét is. Már nem sorolhatjuk egyértelműen a szinkroniához a személyragok szegényedési tendenciáját, s ennek eredményeképp a kötőelemek gyakoribbá válását. Amikor a nyelv szinkrón rendszerét próbáljuk bemutatni, nem szabad teljesen kizárnunk magyarázatunkból a történetet sem, hiszen ez sokszor világosabbá, logikusabbá teszi a jelen nyelvi állapot megértését, s természetesebben érdekesebbé, ennél fogva jobban megjegyezhetővé az összefüggéseket.

A toldalékkolt főnevek látszólag „logikátlan” eseteinél segít, ha megemlítjük pl. a kétnyíltszótagos törvényt; a szórendi hibák jó részének pedig elejét vehetjük, ha felhívjuk a figyelmet a valóságos határozószók, határozóragok, névutók és igekötők történetileg szoros összefüggéseire, az igekötő és a valóságos határozószó, valamint a névutó és a határozóragok viselkedésének, funkciójának azonosságaira.

2.1.1. Komlósy András⁶ az igék között két figyelemre méltó csoportot határol el, az ún. hangsúlykerülő és hangsúlykérő igéket. A hangsúlykerülő igék: pl. *vmi vhol van, marad, található, húzódik, áll, fekszik, elterül; vki vmit vhol hagy, felejt, tart, talál* stb. a mondatban nem lehetnek hangsúlyosak. Nem mondhatjuk: **Péter van; *Budapest elterül*. Ezek elé az igék elé tehetünk határozott bővítményt, de semleges csak akkor marad a mondat, ha a határozott bővítmény az ige előtt van: *Péter a házban van*. (A hangsúlykerülő igék egyéb kritériumaival és a hangsúlykérő igékkel most nem foglalkozom.)

Molecz Béla 1900-ban írt tanulmányában érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet: 1811-ből származó példamondata: *Meránia vagyon Tirolisban* (Budai Ésaías: Magyarország históriája a mohácsi veszedelemig. Debrecen 1811) ellentmond a Komlósy-féle elméletnek, hiszen itt a *vagyon* létige hangsúlyos. Másik példájában: *Az reggeli italt hívták aquavitának* szintén ez a helyzet (Molecz 1900: 43).

Tehát itt egy nyelvi tendenciának lehetünk tanúi, amelyet Simonyi (Nyr. 13: 359) így fogalmaz meg: „... mai nyelvünkben épen az a szokás, hogy, ha

⁶ Komlósy András: Hangsúlykerülő és hangsúlykérő igék a magyarban. Elhangzott 1985. áprilisban K. A. „Funkcionális és összevető nyelvvizsgálat” c. kollégiumán.

az ige tartalmának megjelölhetjük valamely általános irányát, s ha nem akarjuk éppen a folyamatosságot jelölni, akkor meghatározóképpen az ige elé, nyomatékos helyre tesszük az igekötőt, még akkor is, ha nem akarjuk különös nyomatékkal *e l l e n m o n d á s k é p p e n* kiemelni.”

Molecz 6 évvel később ezt szögezi le: „Az igéknek egy külön csoportja, általában igekötő nélkül állott, meghatározatlanul a régi magyar nyelvben. A gondolat teljes megértésére szolgált a mondat többi része: ez leginkább utána következett a nyomatékos igének. Későbbi korokban elkerülük az igének ezt a határozatlanságát azzal, hogy valami igekötőt tesznek elébe meghatározóul” (71).

„... mai nyelvünk tovább fejlődött, az ige elé meghatározót tesz, mely az ige fogalmát szűkebbre fogja, de éppen ezzel világosabbá, szabatosabbá, »határozottabbá« is teszi” (57).

Molecz Béla tanulmánya és Komlósy András kutatásai egy irányba mutatnak: az igék jelentéskörének bővülésével együttjáró tartalmi szegényedés szükségessé tette, hogy az ige maga mellé vegyen valamely meghatározó elemet, mely konkrétabbá teszi. Ez az elem elsősorban az igekötő, mely az igével jelentéstani és grammatikai egységet alkot — jelentését módosítja vagy új jelentést ad, nyelvtani vonzatát megváltoztat(hat)ja —, azaz (elő)képzőként viselkedik? (l. 1.1.7 É. Kiss 1979: 81).

2.1.2. A fenti folyamat alaposabb vizsgálata érdekében tegyünk rövid kitérőt, s nézzük meg az alábbi semleges mondatokat:

1. *Annã a konyhában főz.* /*Anna főz a konyhában.*
2. *Anna főzi a levest.*
3. *Anna ránéz Péterre.*
4. *Anna levest főz.*
5. *A kocka hat lapból áll.*
6. *Anna ír egy levelet.* /*Anna egy levelet ír.*

Az igék kiegészítőit leltárba véve a következő eredményt kapjuk: *a)* az 1., 3., 5. mondatban az alanyon kívül van a mondatban egy-egy határozó; *b)* a 2., 4., 6. mondatban egy-egy tárgy.

A mondatok jellemző szórendi viselkedését leírva a következőket állapíthatjuk meg: *α)* az 1. és 6. mondatban az ige kiegészítője az ige előtt és az ige után is állhat, a mondat semleges marad; *β)* a 2. és 3. mondatban a kiegészítő csak az ige után; *γ)* a 4. és 5. mondatban csak az ige előtt állhat (semleges mondatban).

A leltárt és a leírást összevetve a következő eredményre juthatunk: *x)* ha az ige kiegészítője határozó, az állhat vagy az ige előtt, vagy az ige után; *y)* ha az ige kiegészítője tárgy, az állhat vagy az ige előtt, vagy az ige után.

Úgy tűnik, ezen az úton járva még meglehetősen messze vagyunk az explicit szabály megfogalmazásától! Vagy mégsem? *x)* megállapítást tovább vizsgálva kitűnik, hogy az 1., 3. és 5. mondat határozója nem egynemű. Komlósy András (1985) és H. Molnár Ilona (1969) kutatásaira támaszkodva, Komlósy András meghatározását idézve különbséget tehetünk a mondatban a szabad határozók és a vonzatok között. Eszerint: a szabad határozók a mondat jelentéséhez annyival járulnak hozzá, amennyit alkotórészeik elsődleges jelen-

⁷ Bővebben l. Szili Katalin: Az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 7. szám. Bp., 1985.

tésének az összege kitesz; amihez járulnak, az önmagában is teljes értékű mondat mind formáját, mind jelentését tekintve, s a határozót befogadó mondat jelentése nem változik, csak mennyiségileg kiegészül; használatuk nem kötődik szorosan a befogadó mondat valamely részének tulajdonságához. Ezzel szemben a vonzatok a mondatban nem szószerinti jelentésükben szerepelnek; nem mennyiségileg növelik az egyébként is kifogástalan mondat információtartalmát, hanem mondattá tesznek valamit, ami önmagában nem lenne teljes értékű mondat, vagy gyökeresen más jelentésű mondatot eredményeznek, mint a nélkülik megalkotott elemsorok; nem a mondat egészéhez járulnak, hanem mindig egy-egy mondatrészszel akotnak többé-kevésbé szoros egységet. Ennek a mondatrésznek a lexikai anyaga kívánja meg vagy teszi lehetővé, hogy megjelenjenek a mondatban, ez szabja meg formájukat. Egy határozóról izoláltan, a mondatból kiemelve nem lehet eldönteni, hogy melyik: szabatosan így kell az elnevezéseket használnunk: a mondat szabad határozója, az *X* ige vonzata.

Tehát a fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az első mondat *konnyában* határozója szabad határozó, az ötödik mondat *hat lapból* határozója az *áll* ige vonzata. A harmadik mondat *Péterre* határozója olyan vonzat, amely tulajdonképpen igekötőtől meghatározott bővítmény.

Az *y*) megállapítást tovább látjuk, hogy a 6. mondat tárgya határozatlan névelős tárgy; a 4. mondat tárgya névelőtlen tárgy, amelyet az 1.1. pontban szerkezetagnak minősítettem; a 2. mondat tárgya határozott tárgy, amelyre az ige ragozása is utal.

A megállapításokat összevetve már csak arra a kérdésre kell megkeresnünk a választ, hogy *A*) miért azonos a szórendi viselkedése az igevonzatoknak és a névelő nélküli határozatlan tárgynak (6. és 4. mondat); *B*) a szabad határozónak és a határozatlan névelős tárgynak (1. és 6. mondat); *C*) az igekötőtől meghatározott határozónak és a határozott névelős tárgynak (2. és 3. mondat).

Semleges mondatokról lévén szó, amelyeknek szórendi szabályairól igen keveset tudunk,⁸ azt hiszem, a külföldiek magyartanításában az is nagy segítséget jelent, ha szabályként elmondjuk: *A*) esetben a határozó az ige előtt áll; *B*) esetben állhat az ige előtt és után is (de inkább az ige után áll); *C*) esetben az ige után áll.

Érdemes azonban felfigyelnünk arra, hogy az *A*), *B*) és *C*) szabály mennyire beleillik a Simonyi—Molecz—Komlószy féle megfigyelések vonalába! A szabályt a következőképpen fogalmazom meg:

Semleges mondatokban, ahol a határozó vagy tárgy az ige mellett meghatározó-pontosító szerepet kap, szerkezettag — ill. az ige, mint jelentésbeli egység része — lesz, ott megelőzi az igét (ugyanúgy, mint ahogyan a jelző a jelzett szót, az igekötő az igét). Ahol mondatfunkciós rész, ott pedig követi.⁹

⁸ „Minthogy a kiinduló szerkezet nem más, mint az az elméleti konstrukció, melyből a rokon, egymással transzformációs viszonyban álló felszíni szerkezetekből és a feltételezett transzformációs szabályokból tudunk visszakövetkeztetni. Tudomásunk azonban egyelőre a mondatok felszíni szerkezetéről és a transzformációs szabályokról is korlátozott, tehát még inkább az a kiinduló szerkezet esetében.” (É. Kiss.: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. NytudÉrt. 116. Bp., 1983. 28).

⁹ Az itt megállapított szabályt hasznos lenne összevetni Kovácsné Réczey Margit (A nyomatéktalan mondatok optimális szórendje. Nyr. 102 [1985.]: 322–37) példanyagával.

2.3. További kutatásokat igényel a *C)* eset: a határozott tárgy, s az igekötőtől megszabott és a tárggyal váltakozni képes határozó egyaránt a cselekvés célját, irányulását mutatja.

A határozók és a tárgy hasonló viselkedése a tranzitív ige fogalmának H. Molnár Ilona (1969) javasolta kiterjesztését sugallja: a tranzitív igék csoportjához a tárgyas igéken kívül a kötelező vonzattal álló igéket is besorolja.

Ezt — ha a fenti szórendi csoportosítást elfogadjuk — már három tényező is alátámasztja: *a)* a határozós szerkezetek tárgyas szerkezetekké való átrendezésének lehetősége; *b)* bizonyos tárgy- és határozócsoporthoz hasonló szórendi viselkedése; *c)* az igeragozás átfedései — határozatlan tárgy esetén és tárgyat nem tartalmazó mondatokban egyikféleképpen, határozott tárgyat tartalmazó mondatokban másikféleképpen ragozzuk az igét. Ezen sajátosság miatt lényegretörőbbnek tartanám az általános és a határozott elnevezést (l. Lotz 1976 és Éder 1977).

A tárgy és a határozók érintkezése sokat segíthet a tárgy fogalmának tisztázásánál különösen olyan tanulók esetében, akiknek anyanyelvében tárgy egyáltalán nem vagy másként jelenik meg, mint a magyarban. A tárgyat különböző határozók mellé állítva felhívhatjuk a figyelmet közös vonásaikra és grammatikai különbségeikre. Pl.:

időhatározó és tárgy összefüggése:

aludt egy keveset — kevés ideig aludt

sétált egy nagyot — nagyon sokáig sétált

egy hetet pihent — egy hétig, egy héten keresztül pihent

módhatározó és tárgy összefüggése:

jót aludt — jól aludt

nagyot úszott — nagyon jól, sokáig, kimerítően úszott

nagyot nevetett — teli szájjal, teljes szívből nevetett

fok-mértékhatározó és tárgy összefüggése:

számhatározó

húzott egyet az üvegből — egyszer húzott az üvegből

lemaradt egy hosszat — lemaradt egy hosszal

valamit én is értek a zenéhez — valamennyire én is értek hozzá

tíz kilót hízott — tíz kilóval meghízott

Segítséget nyújtanak még Hadrovics (1969: 78—9) jelentéscsoportjai is, pl. hatást keltő igék, megvalósító igék, a hangadás általános igéi stb.

3.1. A nyelvtanulás kezdeti fokán különösen igényli a tanuló az explicit szabályokat, amelyekre támaszkodva nyelvi biztonságérzetre tehet szert. Természetesen nyilvánvaló, hogy kivétel nélküli szabályok nem léteznek, s a kivételeket a tanítás során az elért szintnek megfelelően kell adagolni, nem szabad sem említés nélkül hagyni őket, sem eltúlozni a fontosságukat. A szabályoknak egy idő után találkozniuk kell egymással, s így fokozatosan kibontakozik a tanulóban a nyelv összefüggő rendszere. Ez az oka annak, hogy a bevezető 3. és 4. pontjában felsoroltakat — az explicit szabályok szükségességét és a nyelv funkcionális-formai rendszerének — feltárását együtt tárgyalom.

A nyelvi adatok módszeres feltárása, „a variánsok mögött az egységek keresése a nyelvi funkcióban; az egységek közötti összefüggések, viszonyok,

az oppozíciós rendszerek kutatása; a nyelvi összefüggések pontos és szabatos leírása; az emberi nyelvre vonatkozó általános érvényű megállapítások . . , mind maradandó eredményei a strukturalizmusnak” — állapítja meg Lotz János (1966: 394) a strukturalizmus hatását elemezve. A strukturalista megközelítési módnak ezek a sajátosságai gyümölcsözően felhasználhatók a nyelvoktatásban is.

A nyelvi jelenségek oppozícióban való bemutatása szemléletesebbé, jobban megjegyezhetővé teszi a tárgyalt anyagot. Nem kell attól tartani, hogy a sok ellentétes információ összezavarja a tanulót. Már kezdetben tisztáznunk kell, rögtön párhuzamos példákon, egyszerre kell bemutatnunk pl. az általános — határozott ragozás kettősségét — a jelenséget úgysem egyik óráról a másikra kell a tanulóknak elsajátítaniuk. Van elég időnk a szabály megerősítésére, kibővítésére — és sokkal többet árt a helyes nyelvérzék kialakulásának a sok mesterkelt, kizárólag a tankönyv céljára összeállított szöveg, amelyben kényszeres munkával igyekszik a szerző olyan szituációkat teremteni, ahol csak általános vagy csak határozott ragozású igealakokat használ.

A felszólító mód használatánál, a célhatározói mondatok bemutatásánál nagy segítség, ha rögtön mellette ott áll az okhatározói mondat:

Elment fogorvoshoz, hogy kihúzzák a fogát.

Elment fogorvoshoz, mert fáj a foga.

Ha kellően aláhúzzuk a már bekövetkezett cselekvés és a csak a jövőben bekövetkező, célként kitűzött cselekvés közötti különbséget, akkor nem okoz olyan nehézséget a módhatározói mellékmondatoknál, hogy az ige hol felszólító, hol kijelentő módban áll (l. még 1.4.):

*Jobb ez az írógép annál, semhogy kiselejtezzem!
mintsem*

*Jobb ez az írógép annál, mintsem gondold!
gondolnád!*

A közös pont tehát a célhatározói és módhatározói alárendelt mondatok igemódhasználatában, amely tendenciaként érvényesül:

bekövetkezett cselekvés — kijelentő mód (esetleg feltételes);
jövőben bekövetkező cselekvés — felszólító mód
(Vö. Brassai 1860: 352, a conjunctivusról.)

3.2. Kizárólag oppozícióban lehet bemutatnunk a magyar szórend alapvető törvényszerűségeit. A hangsúlyozott — nem hangsúlyos mondatrészek, az igekötő helye nélkül nem magyarázható meg. Amíg a tanulás első lépéseinél a semleges mondat szórendjében megfigyelhető tendenciát nem akarjuk kimerítően bemutatni (l. 2.1.2;), segíthet a nem éppen tudományos pontossággal megfogalmazott jótanács: „Ha nem biztos egy mondat szórendjében, hangsúlyozzon egy mondatrészt!”

A generatív grammatika célja modellálni a beszélőnek és a hallgatónak azt a képességét, amellyel meg tudja különböztetni egymástól a jó és rossz mondatokat. Ehhez véges számú szabályt kell keresni (vö. Károly 1969: 16).

Ezeknek a szabályoknak a megfogalmazása természetesen hallatlan segítséget jelentene a nyelvoktatásban. A jelenlegi szinten azonban — gondolok itt a levezetések bonyolult műveletére — inkább a részeredmények között érde-

mes körülnéznünk. Utalnék itt a szórend kutatásában elért eredményekre, a Fogarasi—Brassai-féle hagyomány felélesztésével a fókusz és kontrafókusz fogalmának részletekbe menő tisztázására, az univerzális kifejezések viselkedésének kutatására.¹⁰ Erről a területről ragadnék ki egy példát, amely igazolja a tételt: az előbb különálló, explicit szabályok bizonyos pontokon érintkeznek, s az egyre sűrűsödő érintkezések nyomán kirajzolódik a részrendszerek összefüggő hálózata, a nyelv rendszerszerű felépítése.

É. Kiss Katalin kandidátusi értekezésében (É. Kiss 1979), valamint „A magyar mondat szerkezet generatív leírása” c. tanulmányában részletesen foglalkozik az univerzális kifejezések — s köztük a *mind* előtagú névmások — szórendi kötöttségével. A fókuszkiemelés szabályait leírva megállapítja; „Az X V ConV sorban ... az X elem ... csakis emfatikus mondatrész lehet, tehát ellentétező, kontrasztív jelentés kapcsolódik hozzá. Ez viszont kizárja az univerzális kvantálás lehetőségét, hiszen egy osztály valamennyi elemét vagy valaminek az abszolút fokát nincs mivel szembeállítani” (É. Kiss 1979, 115).

Más oldalról indul el Vörös József (Vörös 1973) „Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe” c. cikkében (Vörös 1973). Megállapítja, hogy ha névelő nélküli határozatlan alany esetén az igekötő az ige után kerül, a mondatban határozatlanság-fogalom lép be:

1. *Hazajöttek a hadifoglyok.*

Jöttek haza hadifoglyok is.

Ezt a jelenséget már Simonyi is észrevette, s részelő szórendnek nevezte. Athenaeum-beli cikkében hasonló példákat Fogarasi is hoz, de magyarázatot nem ad (Fogarasi 1838: 21).

É. Kiss megfigyelése — hogy univerzális jelentésű mondatrészt nem lehet hangsúlyozni — itt más szempontból kap megerősítést. Mivel semleges mondatban az igekötő az ige után kerülve az ige vonzatának határozatlan, bizonytalan jelentést ad, az univerzális kifejezés belső szemantikájával nem fér meg a bizonytalanság fogalma. É. Kiss fent idézett meghatározását kiegészíteném azzal, hogy univerzális kifejezés sem hangsúlyos pozícióban, sem semleges mondatban nem kerülhet az igekötő s ige elé (tehát az X V ConV sorban X helyére).

Kiefer Ferenc megállapítása (Kiefer 1983: 146) — az aspektust nem az ige szemantikájához, hanem a mondat tulajdonságaihoz kötötte — megerősítést nyer, hiszen az igekötőnek az ige után kerülésével esetenként az alany (*Jöttek haza hadifoglyok*); a tárgy (*Hoztam fel bort*) bizonytalanságát, s ha van a mondatban időhatározó (*Jöttek már haza hadifoglyok*), a mondat időbeli határozatlanságát jelöli.

Vörös megfigyelése: „Ha az igekötő szerepe elsősorban az ige perfektivizálása, a tárgyalt inverziós típus helyett inkább egyszerű igét mondunk. *Olvasott el hosszabb műveket is*, helyett *Olvasott hosszabb műveket is*” (Vörös 1973: 421). Ezt így egészíteném ki:

Ha az igekötő az ige irányát jelzi, kapcsolatos mellérendelő mondatok esetén az ige után álló igekötő az első mondat cselekvésének lefolyását nagyon is konkretizálja, pontszerűen a második tagmondat cselekvése elé helyezi:

¹⁰ L. még Szabolcsi Anna, Kenesei István kutatásait

Lépek be a kapun, hát a fejemre esik egy tégl.
Veszem elő a pénztárcám, s látom, nincs benne egy fillér sem.
 (Vö.: Simonyi 1894.)

A fent vázolt esetben tehát két, egymástól meglehetősen távol eső részrendszer, az aspektualitás és a szórend találkozott egymással.

3.2.1. Ide sorolhatjuk még a beszéd két elemi egységének összekötő eszközeként használt jelenséget, amelyet szintén Vörös elemez cikkében (vö. 1.4.1.): „Ha a mondat egyetlen igéből áll, nemcsak az alanyi és tárgyas ragozás eltérése, hanem a szórend is jelzi a beleértendő tárgy határozottságát, ill. határozatlanságát.

Behozta (a fát).

Hozott be (fát).

Amikor a tárgyas ragozás igealakja egyezik az alanyi ragozásával, ige-kötős igénél a szórend egymaga tölti be a megkülönböztető jel szerepét a tárgy határozottságának vagy határozatlanságának jelzésére.

Behoztam (a fát).

Hoztam be (fát).

Első és második személyű tárgy esetében:

Elfogyott a benzinem, de Péter hozott. (benzint)

Elfogyott a benzinem, de Péter hozott haza. (benzint)

Elfogyott a benzinem, de Péter hazahozott. (engem)”

(Vörös 1973: 421).

A fenti példák alapján ezek után az egyeztetés grammatikai eszközeihez (1.4.1.) a névmásításon, kötőszókon, számbeli, értelmi, határozottságbeli egyeztetésen kívül bátran odasorolhatjuk az ige-kötő és az ige sorrendjének szabályszerűségeit is.

3.3. A születendő leíró nyelvtenban az explicit szabályoknak utalniuk kellene az egyes grammatikai jelenségek gyakoriságára is. Károly Sándor produktivitas-nyelvtenában részben a generatív grammatikák kritikájaként felveti ezt a főként a szóképzésből ismert fogalmat (Károly 1971).

Az egyes képzők funkcióinak tisztázásakor természetesen megemlítjük, hogy a képző mennyire gyakori — de ezzel még korántsem „foglaltuk szabályba a nyelvérzék” — azaz nem tudja a tanuló, hogy az azonos funkciójú képzők közül adott esetben melyiket válassza. Egyelőre messze vagyunk még attól, hogy az *ul*, *-ül*; *-odik*, *-ödik* képzők gyakoriságát szabályba foglaljuk, de ma már szabályként tudjuk közölni a tanulóval pl. a nemrég még a megfoghatatlan nyelvérzékre bízott döntést: az időhatározó kifejezési eszközei közül melyek azok, amelyek befejezett, s melyek azok, amelyek folyamatos cselekvéssel állhatnak.¹¹ Ahol nincs világos alaktani kötöttség, ott — mint jelen példánk nál — az aspektusbeli egyezésre kell a figyelmet fordítani; vagy — mint a semleges mondatok szórendjének kérdésénél (2.1.2) — meg kell keresnünk a nyelv belső mozgásának azt a tendenciáját, amelybe a keresett jelenség beleillik. Az új típusú nyelvéírásban túl kell lépünk azon a gyakorlaton, hogy a szabály egyet jelent a morfológia eszközeinek pontos számbavételével, regisztrálásával.

¹¹ Hegedűs — Kálmán — Szili: Magyar nyelv 1. (megj. alatt).

A produktivitási szabályokba beleférnek időnként statisztikai adatok is — nem elég az új szerkezetet megtanítanunk, használatának gyakoriságára is ügyelnünk kell. Ezzel kiküszöbölhetjük az oly sokszor előforduló, „nyelvtanári logikánknak” ellentmondó eseteket: bizonyos, a nyelv rendszerébe világosan beletartozó, levezethető grammatikai formákat egyáltalán nem használunk. Pl.: *Kiéi ezek a könyvek?* S ugyanakkor a régies igei-igenévi szófajú jelzők: *esőverte, napégette* a mindennapi életben a vártnál sűrűbben fordulnak elő.

Csínján kell bánnunk a transzformációs gyakorlatokkal is! A nyelvtani-jelentésbeli szinonimák alkalmat adhatnak grammatikai struktúrák pontos egybevetésére, részazonosságuk és különbözőségeik bemutatására, de a kedvükért nem szabad eltekintenuünk a nyelv alapvető ökonomiájától: nem véletlen a szinonim szerkezetek, alakok egymás mellett élése! Használatuk különbözőségére megintcsak alapos produktivitási vizsgálat deríthet fényt.

4.1. Belelapozva Lotz János „Első grammatikai felfogásomról” c. írásába (1976: 111—20), szigorú figyelmeztetésként intenek e sorok: „Az anyag feldolgozásában a legszigorúbb következetességre törekedtünk. Egyetlen tény sem fordulhat elő kétszer, s minden egyes ténynek csak egyetlen helye lehet a rendszerben. Még abban az esetben is, ha ez látszólag nem így van, csupán arról van szó, hogy határesetekkel állunk szemben, vagy hogy nyomdatechnikai okokból valamilyen kérdés egymás melletti párhuzamos tárgyalása nem volt lehetséges. A tartalomjegyzék a belső, szisztematikus összefüggést mutatja, nem pedig a téregymásutániságot” (113).

Bizony, dolgozatom összeállítása közben nemhogy kétszer, de számtalanszor találtam magam szemben ugyanazzal a nyelvi jelenséggel — s hol van ez a dolgozat egy átfogó, mindenre kiterjedő nyelvéírástól! A „déja vu” véleményem szerint a nyelvéírásban nem hiba, nem érzéki csalódás: egy-egy nyelvi tény a valóságban is több részrendszerbe tartozik bele, s a tények és összefüggések együttese adja a nyelv rendszerét.

A tanításhoz felhasznált nyelvéírásnak különösen meg kell ragadnia minden összefüggést és részösszefüggést ahhoz, hogy a nyelvet a maga logikus, ugyanakkor esetleges, egységes, de egyúttal több rétegből álló mivoltában bemutassa. A leíró nyelvtan sorakoztasson fel egy egész eszköztárat ahhoz, hogy a tanárnak legyen miből kiválasztania a legcélravezetőbb utat-módot!

4.2. Dolgozatomban igyekeztem felhívni a figyelmet több, már meglevő, s a majdani leíró nyelvtanban felhasználható eredményre. Ezek a következők:

- a mondatnak mondatfunkciós részek és szerkezettagok szerinti elemzése (1.1);
- a jobbra és balra épülő, a szabad és kötött szórendű nyelvek különbsége (1.3);
- az egyeztetés típusai és eszközei (1.4.1, 3.2.1);
- a szófajok jelentésviszonyainak és grammatikai viselkedésének összefüggése (1.3);
- a szórend és az aspektualitás összefüggése (3.2).

Emellett megpróbáltam rámutatni néhány olyan tendenciára, összefüggésre, amelyeken továbbhaladva, amelyeket tovább kutatva újabb, az oktatásban eredményesen felhasználható szabályszerűséghez juthatunk. Pl.:

- az ige jelentésváltozásának és a semleges mondat szórendjének összefüggései (2.1.1);

a tárgy és a határozók kapcsolata (2.3);
 a felszólító és kijelentő mód oppozíciójának logikai kapcsolata (1.4; 3.1);
 az igekötő és az ige sorrendjének szerepe az egyszerű és a mellérendelő mondatok aspektusában; az univerzális kifejezések szórendje (3.2);
 a produktivitási vizsgálatok eredményeinek felhasználhatósága a tanításban (3.3).

Szeretném, ha az itt összegyűjtött megfigyelések, eredmények egyre több, a születendő nyelvleírás szempontjából gyümölcsöző kutatáshoz adnának néhány újabb ötletet, lendületet.

Irodalom

- Adámi Mihály: Ausführliche und neuerlauterte ungarische Sprachkunst. Bécs, 1746.
 Arany János: A szórend. ÖM. XI. 528–30; A magyar jelentő mondatról. ÖM. XI. 583–86.
 Brassai Sámuel: A magyar mondat. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye I. 1860. 279–399.
 Deme László: A beszéd és a nyelv. Bp., 1976.
 Éder Zoltán: A magyar igealakok személyes névmási tárgyhatározottsága. NytudÉrt. 104. sz. 1977., 289–98.
 Éder Zoltán: Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 2. sz. 1983.
 Éder Zoltán—Kálmán Péter—Szili Katalin: Sajátos rendező elvek a magyar mint idegen nyelv leírásában és oktatásában. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és hungarológia köréből. 5. sz. 1984.
 É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. NytudÉrt. 116. sz. 1983.; A magyar szintaxis egy transzformációs megközelítése. Kandidátusi értekezés. 1979.
 Fogarasi János: „Εἴρηκα”. Athenaeum II. 1838. 13: 193–8; 16: 241–9; 19: 289–97.
 Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp. 1969.
 Hegedűs Rita—Kálmán Péter—Szili Katalin: Magyar nyelv I. (Egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó. Megjelenés alatt)
 H. Molnár Ilona: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. ÁltNyT. VI. 196, 229–70.
 Jolanta Jastzebska: A tárgyas ragozás használata — idegen szemmel. Nyr. 102 [1985.]: 306–10.
 Károly Sándor: A generatív nyelvtan kapcsolata a produktivitás és a szinonimika vizsgálatával. MNy. 67 [1971.]: 270–80.
 Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete. Bp. 1983.
 Kovácsné Réczai Margit: A nyomatéktalan mondatok optimális szórendje. Nyr. 102 [1985.]: 322–37.
 Komlósy András: Próbafejezet a vonzatok és szabad határozók az egynemű mondatokban c. téma anyagából. (Kéziratban)
 Lotz János: Das ungarische Sprachsystem. Stockholm 1949.; Egy nyelvtani modell. MNy. 63 [1967.]: 394–408.; Szonettkoszorú a nyelvről. Bp. 1976.
 Molecz Béla: A magyar szórend történeti fejlődése. Bp. 1900.
 Rác Endre: Egyeztetés és szöveggrammatika. Tanulmányok a mai magyar nyelv szó-készlettana köréből. Bp. 1983. 249–96.
 Simonyi Zsigmond: „Fordul elő” Nyr. 13 [1894.]: 356–64.
 Szanyi Gyula: Német nyelvkönyv I. Bp. 1984.
 Szili Katalin: Az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 7. sz. Bp. 1985.
 Yörös József: Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe. Nyr. [1973.]: 427–000.

Hegedűs Rita

A világos gondolatközlés néhány jellemzője kisiskolások elbeszéléseiben

Átélt események elmondása látszólag egyszerű fogalmazási művelet, hiszen a gondolatmenet valójában asszociációs sor: a történet kezdő láncszemének felidézése maga után vonja a többi mozzanat felidéződését is. Ha azonban a fogalmazás a közlés szándékával készül, akkor a mondanivalót az olvasó számára kell alakítani, s ez a fogalmazótól más nyelvi magatartást kíván. A szerzőnek maga elé kell képzelnie olvasóját, a történetet minden részletében tudatosan és pontosan rekonstruálnia kell, majd nyelvi eszközökkel újra kell alkotnia úgy, hogy az az olvasó számára is világos, félreérthetetlen legyen.

Mindez a 8–10 éves tanuló számára elég nehéz feladat. Ha olvasóját pontosan tájékoztatni akarja valamilyen eseményről, akkor mindenekelőtt arra kell törekednie, hogy mondanivalóját racionális rendben adja elő. Ezen túl figyelembe kell vennie azt is, hogy az olvasó „... még bizonyos távolságban van attól a tárgytól, amit a fogalmazó előadása nyomán fog megismerni...” (Baranyai Erzsébet—Lénárt Edit: Az írásbeli közlés gondolkodáslélektani vonásai. Akadémiai K. Bp., 1959. 251). Ezért a fogalmazás készítőjének is távolságot kell létesítenie maga és az előadandó tárgy között, és úgy kell lépésről lépésre kifejtenie mondanivalóját, mintha maga is akkor ismerné meg.

Baranyai Erzsébeték fentebb idézett munkájukban ezt a távolságot teremtő magatartást személytelen hangnak nevezik. Ezzel állítják szembe a személyes hangot, amelyről akkor beszélhetünk, ha a fogalmazó nem veszi fel az olvasó szempontját, nem teremt távolságot maga és tárgya közt, hanem azzal egybeolvad.

Itt kell megjegyezni, hogy a *személytelen hang* kifejezés a köznyelvben mást jelent, mint Baranyaiék szóhasználatában. A köznyelvben negatív értelemben használjuk az olyan megnyilatkozások minősítésére, amelyekből ányoznak az egyéni nyelvhasználat jellegzetességei. A *személyes hang* pedig — a köznyelvi értelmezés szerint — azokat a fogalmazványokat jellemzi, amelyekben a szerző az olvasóhoz szól, és sikerül is vele közvetlen kapcsolatot teremteni a szöveg segítségével. Tudnunk kell azonban, hogy minden írásos szövegformálás személytelenebb a szóbelinél, hiszen jelen nem levő címzetthez szól. Ez a tény — akár tudatában van ennek a szerző, akár nincs — szükségképpen feltételezi, hogy eltávolodjon valamelyest beszéd tárgyától. A körülményeskedő, nehézkes nyelvezetű és a jól érthető fogalmazványok is magukban hordják a fogalmazónak ezt a távolságot teremtő magatartását. Csak az előbbiek a személytelenség szélsőséges formáját jelentik, az utóbbiak viszont az ún. arany középutat, a személytelenség ideális esetét.

Ezek után nézzük meg, hogy ez a jó értelemben vett személytelen hang milyen formában nyilvánul meg az általam vizsgált fogalmazásokban!

1. Mindenekelőtt abban, ahogyan a fogalmazó az általa elbeszélt történetben a szereplők beszédét (dikcióját) kezeli. Az elbeszélő a szereplők beszédét valamilyen formában reprodukálja, mégpedig vagy egyenes beszédként, szó szerinti idézetként (oratio recta), vagy függő beszédként, tartalmi idézetként (oratio obliqua).

A 3–4. osztályos tanulók gyakran használják fogalmazásaikban mind az egyenes, mind a függő beszédet. Az alábbi fogalmazásrészletben a Téliapó szavait közvetíti egyenes beszédként az író:

„... Amikor abbahagyta, hozzánk fordult. Kedves gyerekek! Messzi útról jöttem, Meseországából. Tudtam, hogy van itt egy harmadik osztály. Hát eljöttem meglátogatni titeket. Hoztam nektek egy kis ajándékot is...” (N. J. 3. o., Látrány).

Helyesírási szempontból ugyan nem hibátlan a megoldás — hiszen hiányzik az idézőjel és az idézet előtti kettőspont —, de az elbeszélő és a szereplő hangja jól elválik egymástól, s az olvasó pontosan tudja, kinek a szavait olvassa.

A következő részletekben a függő beszéddel találkozhatunk:

„... Megígérte, hogy jövőre is eljön” (az előbbi fogalmazás befejezése).
 „... Egyik nap apukám nagy örömmel jött haza, és azt mondta, hogy megkaptuk a családi beutalót Sopronba...” (J. É. 4. o., Kaposvár).

Ha azonban az elbeszélő szavai nem válnak el a szereplők szavaitól, zavar támad. Olykor félreértés is keletkezhet, s ilyenkor beszélhetünk személyes hangról. A következő fogalmazásrészlet azt az esetet mutatja, amikor kissé nehéz eldönteni, hogy éppen ki beszél.

„... A Mikulás megkérdezte a gyerekeket, hogy szerettek-e fogat mosni. Igen, szeretünk. Piros volt a ruhája...
 És megígérte, hogy jövőre is eljövök” (K. I. 3. o. Látrány).

Az idézet első mondatában még nem is annyira zavaró a személyes formára való áttérés, ugyanis némi helyesírási javítás után — kettőspont, idézőjel kitétele — a mondat második mondategységét egyenes beszédnek minősíthetnénk, s így már személytelen lenne a hang. A második mondatról természetesen tudja az olvasó, hogy az a gyerekek válasza, mégis hiányolja az idéző mondatot (*felelték* vagy *válaszolták*), ugyanis így volna teljes értékű a közlés, így válna el az elbeszélő hangja a szereplőkétől. Leginkább a fogalmazást befejező mondatban zavaró az, hogy az elbeszélő nem választotta el magát a történetben szereplő többi személytől. Előzőleg ugyanis még egy kramposz is szerepelt a fogalmazásban, és így az olvasó törheti a fejét, hogy ki tette az ígéretet: a Téliapó, a segítőtársa vagy az elbeszélő — mint erre az idézett mondat igéjéből következtetni lehet.

2. A személytelen hang abban is megnyilvánul, hogy a fogalmazó a mondanivaló kifejtése közben tájékoztatja-e olvasóját, hogy ugyanarról van-e szó, amiről az előbbieken, vagy megváltozott a tárgy. Azaz: a történet elmondása során időről időre azonosítja-e a résztárgyakat; a változó szereplők, helyszínek stb. azonosításával segíti-e az olvasót a megértésben? Ha a fogalmazó erről megfigyelt, az olvasó félreértheti a közölteket. Ezt szintén személyes hangnak minősíthetjük, mert a fogalmazó nem az olvasó szempontjából formálta mondanivalóját. Mint pl. az alábbi fogalmazásrészlet írója:

„Énekekkel vártuk. A csengőt felhúzta és szépen csilingelt. Amikor abbahagyta, hozzánk fordult...” (N. I. 3. o., Látrány).

A fogalmazás további részéből kiderül ugyan, hogy a télapó ünnepélyről van szó, tehát a Téliapót várták, ő muzsikált. Azonban míg ezt fel nem fedezi

az olvasó, a következő kérdések merülnek fel benne: Kit vártak? Ki húzta fel a csengőt? Ki és mit hagyott abba? S talán még az is, hogy ki vagy mi csilingelt. A Téalapó vagy a csengő? A fogalmazó tudja, miről van szó, de nem veszi figyelembe az olvasó tudatlanságát. S mivel a saját tudása szempontjából fogalmaz, az ilyen magatartás személyes hangot eredményez.

Ha a fogalmazás a közlés tudatával készül, akkor az olvasót állandóan tájékoztatni kell mindazokról a dolgokról, cselekvésekről, helyszínekről, szereplőkről stb., amelyekről az elbeszélés szól. S mivel ezek az előadás folyamán változhatnak, a fogalmazónak gondoskodnia kell azonosításukról. Ha ugyanis az egyik tárgy összeolvad az utána következővel, az olvasó azt hiheti, hogy az új tárgyról szóló megállapítás az előzőre vonatkozik. (L. fentebb a Téalapó és a csengő csilingelése.) A félreértés elkerülése végett olyankor is meg kell nevezni a résztárgyat, ha azt ki is lehetne találni. (L. fentebb: az „Énekekkel vártuk” mondatból kitalálható a Téalapó, mégis szükségét érezzük a megnevezésnek.)

A beszéd tárgyának azonosítása többféleképpen történhet. Megoldásának nyelvi eszközei részben a szöveg jelentés szintű kapcsolóelemeiből, részben pedig a grammatikai kapcsolóelemek közül valók. Ezeknek a következő típusaival találkoztam a tanulók fogalmazásaiban *a)* részben vagy teljesen megismételt szavak, szószerkezetek; *b)* a beszéd tárgy megnevezésére használt szavaknak szinonimával való helyettesítése; *c)* személyre, helyre stb. történő utalással (névmással, névmási határozószóval stb.).

3. A személytelen hang következő megnyilvánulási formájának Baranyai Erzsébeték az utalások egyik fajtáját, a közeli-távoli utalások csoportját tartják. Ha a történet elbeszélése a közlés tudatával készül, akkor a fogalmazónak valóban szüksége is van ilyen utalások alkalmazására. Részben azért, hogy a maga és tárgya közti távolságot megtartsa, részben pedig azért, hogy a szöveg-időben is tájékoztassa olvasóját.

Mint az előzőekből kitűnik, a szövegfolytonosság megteremtésének nyelvi eszközei közül az utalásoknak sajátos szerepük van. Szükségesnek látszott, hogy a közeli-távoli utalásokat részletesebben is vizsgáljam. A következő típusait sikerült elkülönítenem a fogalmazásokban:

a) A személytelen hang megnyilvánult akkor, amikor a fogalmazás írója maga beszélt, és a maga, illetve tárgya közti távolságot távoli utalásokkal fejezte ki. Pl. a cselekmény helyére utalt:

„A nyáron a családdal Sopronban nyaraltunk.

Ott voltak az unokatestvéremék is . . .” (V. A. 4. o., Kaposvár).

„Elhatároztuk, hogy meglátogatjuk a debreceni rokonokat. Késő este értünk *oda*, ezért engem és húgomat azonnal aludni küldtek . . .” (T. I. 4. o., Siófok).

Időre utal:

„. . . Bejelentettük, hogy lemegyünk a vízpartra fürödni.

Azon a napon nagy szél fújt . . .” (O. B. 3. o., Somogyudvarhely).

b) Kifejeződött a személytelen hang a közeli-távoli utalásokban akkor is, amikor a fogalmazó a történet valamelyik szereplőjének beszédét idézte. Ilyenkor — főleg abban az esetben, ha az egyenes beszédként történt — a sze-

replő szempontjából aktuálisnak tekintette a szóban forgó helyet és/vagy időt, és ezt közeli utalással fejezte ki. Pl.: „... Hallottam, hogy van *itt* egy harmadik osztály...” (N. J. 3. o., Látvány); „... Hallottam *ennek* az osztálynak is a hírét...” (P. B. 3. o., Barcs); „... Egyik nap apukám *így* szólt hozzánk...” (K. V. 4. o., Kaposvár).

c) Az utolsónak idézett példa átvezet a közeli-távoli utalások harmadik válfajához. Ezt a szövegidő szempontjából történő utalások alkották. Az utalás mindhárom iránya megtalálható volt a gyerekek fogalmazásaiban. „... Hirtelen megfogtam anyu kezét, és görcsösen szorítottam. *Erre* anyukám fölnevetett...”. Az *erre* utalószó itt jelenre utal (deixis), ugyanis a szövegidő szempontjából az előtte álló mondatra, mint jelenre vonatkozik.

A fogalmazás így folytatódik: „... fölnevetett és *azt* mondta, ha csendben maradok, megláthatom, hogy mi kopog...” (T. Á. 3. o., Barcs). A tanuló az anya szavait függő beszédként idézi, de az idézetet megelőzi a mutató névmás, ezért indokolt a távolra mutató változat alkalmazása. Ha viszont egyenes beszédként idézi, akkor pedig a közeli utalás a helyes forma. „Egyik nap apukám *így* szólt hozzánk: Ha akartok, vasárnap eljöhetnek velem horgászni a Desedára...” (K. V. 4. o., Kaposvár).

Az utóbbi két példában az előreutalással (katafora) találkoztunk. Akadt példa a hátrautalásra is (anafora):

„A télen megígérte apu, hogy ha jó lesz a bizonyítványom, elmehetek nyaralni a nagyihoz Villányba... A bizonyítványom 4,7 lett, és apukám betartotta *azt, amit* ígért...”. (V. Cs. 4. o., Kaposvár).

Az *azt* utaló szó részben visszautal az első mondategész tartalmára, részben pedig a kötőszóval együtt az utána álló mondategység tartalmára is utal, tehát itt kölcsönös utalással állunk szemben.

Az eredmények a számok tükrében

A személytelen hang és a közlés tudata a dikció alapján

380–380 fogalmazást vizsgáltam meg ebből a szempontból. A dikció valamelyik formájával (vagy mindkettővel) a 3. osztályban 245, a 4.-ben 308 fogalmazásban találok. Ez a dolgozatoknak 61,8, illetve 81%-a. A dikció előfordulása: 3. osztályban 632, 4. osztályban 845. Megszámláltam az egyenes és a függő beszéd helyes és helytelen előfordulásait is, és az így kapott adatokat a következő táblázatban foglaltam össze:

	3. osztály		4. osztály	
	szám	%	szám	%
1. Jól kezeli a dikciót az egyenes beszédben	142	22,6	197	23,3
2. Jól kezeli függő beszédben	238	37,6	302	35,7
3. Keveredik az elbeszélő és a szereplő hangja	252	39,8	346	41,0
Összesen:	632	100	845	100

A táblázatból jól leolvasható, hogy a személytelen hang a dikció alapján a két osztályban körülbelül azonos mértékben nyilvánul meg. Sem az egyenes beszéd, sem a függő beszéd alkalmazásában, sem a hibázásban nincs számottevő különbség a gyerekek teljesítményében. És ez azt jelzi, hogy a mondani-való kisebb részleteiben képesek az olvasó szempontjainak figyelembevételére.

A személytelen hang és a közlés tudata a beszéd tárgy azonosítása alapján

Mivel e dolgozat terjedelme nem teszi lehetővé, hogy a szöveg kapcsoló-elemeivel részletesen foglalkozzam, csak két kategóriát állítottam fel.

	3. osztály		4. osztály	
	szám	%	szám	%
1. Valamilyen módon azonosítja tárgyát	80	21	133	35
2. Nem azonosítja következetesen	300	79	247	65
Összesen:	380	100	380	100

Amint az adatokból kitűnik, a tanulók többsége nem tudta megvalósítani a mindenkor beszéd tárgy következetes azonosítását. Ennek több oka is lehet, amelyek közül talán a legfontosabbak a következők: 1. Az olvasókönyvi szemelvények nyelvi elemzése közben a tanítók nem fordítanak elég gondot a szövegbeli szinonimák vizsgálatára. 2. A fogalmazástani tanítás egyik babonája a szóismétlések kerülése. 3. A gyerekek nem ismerik eléggé a névmások szöveg-tani szerepét.

A közlés tudata és a személytelen hang a közeli-távoli utalásokban

Az utalásoknak e speciális formájában csak a mutató névmással és a határozószókkal megoldott közeli-távoli utalásokat vettem számba. Ilyen utalást összesen 3292-t találtam, ebből 3.-ban 1465, 4.-ben 1827 fordult elő. Egy-egy fogalmazásra tehát átlagosan 4,7 ilyen utalás esett. A közeli-távoli utalásokat aszerint csoportosítottam, hogy milyen szövegrészletben fordulnak elő. Így három típust kaptam: a) elbeszélő részletben előforduló utalások (itt a fogalmazó maga beszél az eseményekről); b) beszéltető részletben előforduló utalások (ide soroltam az egyenes beszédet idéző mondatával együtt); c) szövegíró szempontjából történő utalások (ide vettem a függő beszédbeli utalásokat és azt a néhány esetet, amikor a fogalmazó valóban a saját szövegére utal).

Csoportosítottam az egyes típusokban az utalásokat aszerint is, hogy mire vonatkoznak. Így ismét három kategóriát állítottam fel: a) helyre, b) időre, c) a cselekvés módjára vonatkozó utalások. A szövegíró kategóriában pedig megkülönböztettem az előre, hátra és a jelenre utalást.

Adataimat a következő táblázatban foglaltam össze.

	3. osztály			4. osztály		
	összesen	helyes	helytelen	összesen	helyes	helytelen
1. Elbeszélő részletben	746			895		
a) helyre utal		301	63		433	98
b) időre utal		348	89		213	105
c) a cselekvés módjára utal		23	16		32	14
2. Beszéltető részletben	203			321		
a) helyre utal		78	19		122	32
b) időre utal		63	35		114	44
c) a cselekvés módjára utal		7	1		7	2
3. Szövegidő szempontjából	516			611		
a) előre utal		196	58		219	83
b) hátra utal		153	81		175	102
c) jelre utal		21	7		21	11

Amint a táblázatból jól látható, az elbeszélő részletekben kevesebb hibát tartalmaz a helyre történő utalás, mint az időre való utalás. Ennek oka feltételezhetően nem a közlés tudatának hiányosságában, hanem a tanulók időfogalmának fejletlenségében keresendő. Ezzel magyarázható az is, hogy a beszéltető részletekben az időre utalásban kisebb a hibázási arány. Itt ugyanis a tanulóknak csak reprodukálniuk kellett a beszéltetett szereplő szavait, s ha azokra pontosan vissza tudtak emlékezni, kisebb volt a hibalehetőség. A helyre és a cselekvés módjára vonatkozó utalásokban elkövetett hibák viszont egyértelműen a közlés tudatának tökéletlen voltára engednek következtetni.

Ezek a hibák abból származnak, hogy a gyerekek rendre kiesnek az olvasónak való írás szerepéből, és saját tudásuk, s nem az olvasó tudatlanságának szempontjából alkalmazzák az utalószókat. Ugyanezt igazolja az is, hogy az előreutalásokban kevesebb hibát találunk mindkét osztályban, mint a hátrautalásokban. A közlés igénye él a gyerekekben, de mivel közlési tudatuk fejletlen, csak arra figyelnek, amit a közlés folyamatában még ezután akarnak kifejteni. Ha a szöveg egy adott mondatához viszonyítva kell visszautalni a már elmondottakra (anafora), akkor gyakrabban hibáznak, mint az előreutalásban (katafora).

A 380–380 dolgozatot alapul véve 3. osztályban az összes közeli-távoli utalásnak 25,2%-a (1465 utalásból 369), 4. osztályban pedig 26,8%-a (1827-ből 491) bizonyult hibásnak. Ezekből az eredményekből kétféle következtetés adódik. Az egyik az, hogy a közeli-távoli utalást a tanulók negyede nem tudja helyesen alkalmazni, tehát a közlés tudatának hiányosságaira a tanulók negyedénél ebből is lehet következtetni. A másik pedig az, hogy a fejlettebb közlési tudattal rendelkező tanulók is követnek el hibákat az utalások e speciális fajtájában, tehát a közlés tudata náluk sem működik hibátlanul a nyelvi megformálás során. Ennek oka lehet gondolkodásbeli fejletlenség is, de a nyelvi ismeretek hiánya is.

Összegezésképpen a következőket állapíthatjuk meg:

1. A személytelen hang megnyilvánulási formái a fogalmazásokban a közlési magatartás felvételére, a közlés tudatának valamilyen szintű meglétére utalnak.

2. E megnyilvánulási formákból önmagukban a szöveg színvonalára nem következtethetünk. Csupán azt jelzik, hogy a szöveg egyes részletei világosan vagy kevésbé világosan érthetők az olvasó számára.

3. A személytelen hang azokat a fogalmazásokat jellemzi, amelyek a kontextusos beszédhez állnak közelebb, míg a személyes hang a szituatív beszédhez közelítő fogalmazások sajátossága.

4. Fogalmazástanításunkban az eddiginél is nagyobb gondot kell fordítani a világos gondolatközlés nyelvi eszközeinek megismertetésére és alkalmaztatására.

Kernya Róza

Ikerítésből kivált becézőnevek Nagyigmádon

1. A Komárom megyei Nagyigmánd községben végeztem személynév-kutatási gyűjtőmunkát. Alaktani szempontból igyekeztem rendszerezni a hivatalos és a népi névrendszerben élő valamennyi névtípust. Vizsgálódásaim során feltűnt, hogy a ritka becézési módnak tekintett ikerítés e település névképzésében gyakori. Nagyigmándi adataim igazolják Rácz Endre feltételezését, miszerint ennek a névalakulási formának a használata vidékenként jelentősen eltér. Az ikerítésből kivált becézők nemcsak alkalmi megszólításként élnek, illetve tréfás, csúfolódó gyermekversekben szerepelnek, hanem a népi névrendszerben elfogadott névváltozatok. A község névanyagában aktuális és lexikális gyakoriságot tekintve is a képzés után a legaktívabb becézési forma.

2. Az ikerítés már Melich rendszerében is előforduló becézési eljárás (MNYTK. 15. 93). Az ikerítés az a becenévképzési mód, amely az alapnevet vagy annak becéző formáját a hangalak kis megváltoztatásával megismétli. A változtatás lényege: a magánhangzóval kezdődő név egy *b*, illetve *p* előtagot kap; ha mássalhangzóval kezdődik a névalak, akkor pedig a kezdőhang helyet cserél a *b* vagy *p* hanggal. Tolnai csoportosításában találkozunk először az ikerített és az ikerítésből kivált, állandósult nevek különválasztásával (MNY. 22: 171). Vargha Katalin is felveszi az ikerített nevek kategóriáját, de ő csak rövidült és képzett nevek esetében beszél ikerítésről, és mint elődei, csak a magánhangzóval kezdődő becézőkből tartja lehetségesnek az ikerítést (Keresztneveink becéző alakjai. 1931.). Kelemen József viszont példákat hoz a teljes név és a mássalhangzóval kezdődő keresztnév ikerítésére is (NytudÉrt. 40. sz. 181—6). Az ikerített nevek problémakörével részletesen Rácz Endre foglalkozott (MNY. 52: 48, 63: 292; Népr. és Nytud. 2: 43). Ő megemlíti — Csefkő nyomán — a másodlagos ikerítéssel keletkezett becézőket. Szabó T. Attila lényegében a Rácz Endre által alkotott altípusokat építi be rendszerébe (NyIrK. 10: 275). Ördög Ferenc ikerítésből kivált és képzett változatokat különít el (Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén 91—2). A becenevek legteljesebb összefoglaló morfológiai elemzését Hajdú Mihály végezte el (Magyar becézőnevek 1770—1970). Rendszerében helyet kapnak a mássalhangzóval kezdődő ikerítéses becézők, az utótagjukban köznevet tartalmazó nevek és a másodlagos ikerítésből kivált becenevek is. Nagyigmánd népi névrendszerében az ikerítésből kivált becézőnevek képviselnek valódi névalkotó kategóriát. Ezen belül a teljes név, a rövidült és képzett becenév ikerítésére és a másodlagos ikerítésre találtam példát.

3. A község 1953 hivatalosan bejegyzett lakosának írásbeli és szóbeli névanyagát gyűjtöttem össze (1496 férfi és 1457 nő). 67 férfi- és 91 női név

szerepel a keresztnévek között. A szólítónevek alakulásmódjait tekintve a becenévvel történő megszólítás a leggyakoribb. 1104 férfit és 1165 nőt szólítanak alapnevük becéző változatával. A település egész lakosságát tekintve 2269 személynek van beceneve. Nagyigmánd népi névrendszerében 331 becézőváltozat él (133 férfi és 198 nő). Az ikerítésből kivált becézőnevek az aktuális gyakoriság sorrendjében a második helyen állnak. 212 személyt (109 férfit és 103 nőt) szólítanak ilyen becézővel. Lexikális gyakoriságban is közvetlenül a képzést követi az ikerítés, 23 változattal (10 férfi és 13 női becézőnév).

A gyűjtés során alkalmam volt megfigyelni az ikerítés folyamatát. Feljegyeztem néhány, a nagyigmándi gyerekektől hallott csúfolódó verset. „*Vince ~ Pince*, tele van a *pince*”; „*Rizi ~ Rozi*, rossz kocsi, bolond, aki megveszi”; „Pesten jártam iskolába, térdig érő tulipánba, láttam az *Öskét ~ Böske*t, szedte a tiskét ~ tüskét, mondtam neki istiglic.” A *Vince* ikerítésben természetesen szerepet játszik a *pince* közszó is, de a *Pince* önállósult becézőként él, viselője felnőtt, családos ember (vö. Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek 1770–1970. 179–84). A *Rizi ~ Rozi* alakból a hangszínét váltó ikerített tag nem vált általánosan elfogadott becézőnévvé, de él a *Reza* változat. Az *Erzsébet*-nek több, ikerítésből kivált becézője ismert, a versben előforduló *Böske* is. Érdekesség, hogy a hasonló *tüske* szó hatására a *Böske*-hez ikerített változatként kapcsolódik a *Tüske* becéző. Van alkalmi *Böske ~ Tüske* megszólítás is, ma)jd *Tüske ~ Tüsi* alakban az *Erzsébet* állandósult becézőjévé vált. Ez a jelenség a másodlagos ikerítésre emlékeztet.

A másodlagos ikerítés a *b*, *p*-vel alakult becenevekből újabb, játszi változatot hoz létre (Rácz Endre: Népr. és Nytud. 2: 43; Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek 1770–1970. 160.)

4. A névanyag szinkrón vizsgálata a közösség által elfogadott névváltozatok csoportosítása. A továbbiakban az állandósult névváltozatok kategorizálását ismertetem.

4.1. A teljes név ikerítéséből kivált becézőre a férfi nevek között a más-salhangzóval kezdődő *Vince*: *Pince* példát találtam. 1 személyt szólítanak így.

4.2. Rövidült és képzett név ikerítéséből kivált név:

a) Magánhangzóval kezdődő név ikerítése: *István*: *Pityú* (41), *Pista* (28), *Pisti* (27), *Pityuka* (4), *Pistike* (2), *Pitya* (1); *András*: *Bandi* (3), *Bandika* (1); *Erzsébet*: *Böksi* (52), *Böske* (15), *Bözsike* (7), *Bözse* (3); *Anna*: *Panni* (9) *Pannika* (2). Alaktanilag ehhez a csoporthoz áll legközelebb az *Erzsébet* név *Pötyi* becézője (4 személy viseli e nevet).

b) Mássalhangzóval kezdődő név ikerítése: *Viktor*: *Pikesz* (1), *Gabriella*: *Gabi*: *Babi* (1), *Julianna*: *Juci*: *Buci* (1). A *Babi* több névhez is kapcsolódik, mint nem keresztnévi eredetű szólítónév. Ebben az esetben viszont — Hajdú Mihály rendszerezését követve — alaktanilag is levezethető a *Gabi* becézőből, így helyet kaphat ebben a kategóriában. A nevet viselő személyt ritkábban *Gabi*-nak is szólítják. Korábbi gyűjtésem során találkoztam a *Julianna* név *Puci* becézőváltozatával. Viselője azonban az adatok feljegyzésekor már nem volt igmándi lakos. Az *Erika* név *Rika* becézőjének *Prika* ikerítése is ide sorolható leginkább. 1 személyt szólítanak így.

4.3. A másodlagos ikerítésből kivált nevek: *Erzsébet*: *Öske*: *Böske*: *Tüske*: *Tüsi* (2) és *Észter*: *Peszti*: *Cseszti* (1). A *Tüsi* becenév keletkezése magyarázható lenne az *Etelka*: *Etus*: *Tusi*: *Tüsi* folyamattal is. Az *Etelká-*

nak viszont *Tusi* becézője nincs, jöllehet a település névanyagában gyakran mondható az alapnév (18). Valószínűbbnek tartom a már idézett gyermekversben előforduló kombinációt (vö. Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek 1770–1970. 159, 179–81). Függelékként ide sorolom az *Erzsébet* név *Csöpi* változatát is. Itt is számolni kell a *csöpp* köznév hatásával, de a *Csöpi* egyértelműen az *Erzsébet* keresztnév becézőjének tekinthető a közösség névanyagában. 4 személy viseli ezt a becenevet. Ha etimologikusan nem is tudom levezetni a névalakulást, úgy érzem, alakjában legjobban a másodlagos ikerítéshez hasonlít.

5. A szakirodalom az ikerítést tekinti az egyik legjátszibb becézési módnak. Érdekes jelenség, hogy a Nagyigmádon használatos változatok hangulati értéke kisebb. Egyes ikerítésből kivált becézőnevek erősen megterheltek, pl. *Pityú, Pista, Bözsi, Panni*. Már ez önmagában csökkenti a becéző funkciót. Ugyancsak ezt támasztja alá a nevek viselőinek életkor szerinti megoszlása. A *Pista, Pityú* elfogadott szólítóneve 50 éves férfiaknak is, hasonlóképpen van 70 éves *Panni* és *Bözsi* is. A becézési módok divatjának változását is próbáltam nyomon követni. Adataim szerint az ikerítésből kivált nevek korábban népszerűbbek voltak, több változatuk élt. A *Bözsi, Böske* becézőt már nem szívesen fogadják el a fiatalok. Mégis aktív névképzésnek kell tekinteni az ikerítést, ezt igazolják az újabb keletkezésű nevek: *Tüsi, Cseszti, Pikesz, Prika*.

Nyárárdyiné Bojtör Rozália

A szaknyelvi kutatások önállósága és interdiszciplináris törekvései

A szaknyelvekkel foglalkozó nyelvészeti rendezvényeken a vita során szinte minden alkalommal elhangzik a kérdés: „Végül is mi a szaknyelv?” Az örök visszatérés az alapkérdéshez arra vall, hogy a szaknyelv kutatás nyelvészeti alapjai mind a mai napig tisztázatlanok. Nyilvánvalónak látszik, hogy minden alkalmazott nyelvészeti diszciplína, így a szaknyelv kutatás elméleti alapjait is az általános nyelvészetben kell keresnünk. Ezt a nyilvánvaló összefüggést a szaknyelv kutatás elmélete azonban az 1980-as évekig ritkán hangsúlyozta. Vegyünk például néhány mérvadó, német nyelvű munkát: H.-R. Fluck *Fachsprachen* című monográfiájában (Fluck 1980.) a szaknyelv problematikáját történeti összefüggéseiben tárgyalja. Bemutatja a szaknyelvek kialakulásának körülményeit, foglalkozik az egyes szaknyelvek legfontosabbnak tartott, főként lexikai jegyeivel, de a szaknyelvi kutatások elméleti alapjairól nem tesz említést. W. von Hahn szerkesztésében, szintén *Fachsprachen* címmel, reprezentatív válogatás jelent meg az elmúlt 50 év szaknyelvi tanulmányaiból (Hahn 1981.). A szerkesztő egyetlen olyan tanulmányt sem vett fel kötetébe, amely a szaknyelv kutatás elméleti alapjaival foglalkozik. L. Hoffmann a terminológia kutatásával kapcsolatban röviden érinti az általános nyelvészeti alapok kérdését, amikor vitába száll L. Weisgerbernek és követőinek a világ nyelvi megismeréséről alkotott koncepciójával (das Worten der Welt, die sprachliche Erschließung der Welt, és megállapítja, hogy ez a fel fogás nem lehet a szakszókincs kutatásának elméleti alapja (Hoffmann 1984. 23), de más általános nyelvészeti elmélet elfogadására nem tesz javaslatot. Eközben azonban mégis létrejött a szaknyelv saját elmélete.

Ha a kutatás az elméleti alapok kérdésének kevés teret szentelt is, azért a szaknyelvek leírása mégiscsak kezdetét vette, mégpedig a nyelvészetben már kimunkált utak

bejárásával. A szaknyelvkutatás első, az 1960–1975 közötti időszakra tehető szakaszában gyors ütemben bejárta azt az utat, amelyet a nyelvtudomány az ókortól kezdve megtett. A legerterjedtebb nyelvreírási modellt követte, amely a kisebb nyelvi elemektől jutott el a nagyobb egységekig (vö. Nagy 1984. 5). A grafémáktól, a fonémáktól kezdve a szavakon, szókapcsolatokon, mondatokon át a szövegig eljutó, leíró tárgyalásmód mintegy a szaknyelvek nyelvtanának tekinthető (pl. Hoffmann 1984. 79–242). A hetvenes évek második fele óta a szaknyelvi kutatásokra egyre inkább a sajátosan szaknyelvi anyagon folytatott vizsgálati módszerek alkalmazása a jellemző, amelyekről e terület művelői a szaknyelvek lényegének feltárását remélik (pl. Hoffmann 1975., Hoffmann, Piotrowski 1979.). Különösen a statisztikai nyelvészet eredményeit kell kiemelni a szaknyelvről és a szakszövegről tett olyan általánosságokban mozgó, ún. funkcionális megállapításokkal szemben, mint például az a jellemzés, hogy a szaknyelv „pontos, egyértelmű, tömör” (vö. Schwanzer 1981.). De a statisztikai vizsgálatok nem képesek feltárni a szakszöveggé szerveződés logikai, szemantikai és pragmatikai lényegét. Ez nem is lehet másként, hiszen a nyelvi jelet nyelvi jelhez hasonlítás, valamint a frekvencia-vizsgálatok felső szintje a szintaxis, amely egyben a szövegségre vonatkozó vizsgálatok alsó szintje. A logikai, szemantikai és pragmatikai szintek vizsgálata már nyelven kívüli tertium comparationis bevonását teszi szükségessé. Ezen a ponton ér véget a módszer és kezdődik az elmélet, hiszen a logikai, szemantikai és pragmatikai szintek bevonása a vizsgálatokba csak az ismeretelméleti komponens segítségével lehetséges.

Így a szaknyelvi kutatások nyelvészeti alapjainak tisztázatlansága feltehetően abból adódik, hogy a szaknyelvkutatás túlságosan korán és nagy biztonsággal lépett fel az autonóm elméletalkotás igényével, illetve más esetekben fel sem vetette az elméleti alapok kérdését. A korai szaknyelvi kutatásokban a kutatási részterület és a módszer kiválasztása az elmélet szintjére emelkedett. Ugyanakkor nem kapott hangsúlyt a szaknyelvi kutatások tárgyának, a szaknyelvi anyagnak eredendően interdiszciplináris jellege. Az eddigi legismertebb szaknyelvi elméletek lényege a következőkben foglalható össze: 1. A szaknyelv egyenlő a szakterminológiával. 2. A szaknyelv bizonyos grammatikai eszközök sajátos alkalmazása meghatározott szókincs szöveggé szervezésére. 3. A szaknyelv funkcionális stílus. 4. A szaknyelv a nemzeti nyelvek egy bizonyos résznyelve. Akármelyik elmélet mellett vagy ellen érvelünk, mindig eljutunk a továbbra is jogos kérdéshez: „Végül is mi a szaknyelv?”

Milyen okokra vezethetők vissza ezek az elégedetlenséget kiváltó nyilvánvaló leegyszerűsítések? Véleményem szerint két okra vezethetők vissza. Az első ok feloldható, a második antagonisztikus ellentmondást tartalmaz. Az első ok a szaknyelvi kutatások tárgya interdiszciplináris jellegének figyelmen kívül hagyása. A második ok a nyelv és a szaknyelv fogalmának nem összemérhető volta, eltérő absztrakciós szintje. Vegyük szemügyre az első okot, amely eddig különösen a társadalomtudományok művelőinek okozott gondot. Igen pontosan kitűnik ez R. N. St. Clair *The Contexts of Language* című tanulmányából. A szociolingvisztika tárgyát elemezve a szerző megállapítja, hogy a tárgy vizsgálatához mind a szociológia, mind a nyelvészet egész sor szempontot ad, amelyek meghatározzák a kutató munkáját (Clair 1980. 15). Ennek következtében a *szociolingvisztika* műszót a szociológusok és a nyelvészek már nem is azonos értelemben használják. E szó a szociológusok számára elsősorban Durkheim elméletére utal, a nyelvészek számára pedig a Saussure sугallta értelmezést jelöli (Clair 1980. 19).

A jelzett probléma természetesen jelen van a természettudományokban és a műszaki tudományokban is, de nem az értelmezés, hanem a hovatartozás, a mirevalóság vonatkozásában. „Kié a szaknyelv?” — ezt a kérdést többnyire nem tesszük fel, mégis jelen van a szaktudományok és a nyelvészet közös területeit érintő vitákban. Ha például a gépgyártás szaknyelvről van szó, akkor a gépgyártási szakemberek saját szakterületük

fogalomrendszerére, a gépgyártási szakszövegek felhasználására gondolnak. A nyelvész pedig bizonyos nyelvi jellegzetességek feltárásának igényével közelít a gépgyártási szaknyelvnek nevezett nyelvhasználati variánshoz. Az e kettősségből adódó ellentmondás azonban feloldható. A mérnökből lehet nyelvész és a nyelvész is szert tehet műszaki ismeretekre, s így a jelenséget, valamely szakterület sajátos nyelvhasználatát annak kettős: szakmai és nyelvi meghatározottságában szemlélheti.

Az elégedetlenséget kiváltó másik leegyszerűsítés viszont antagonisztikus ellentétet tartalmaz. A szaknyelvek autonóm elméletalkotása ugyanis általában figyelmen kívül hagyja, hogy nyelv és szaknyelv az absztrakciós szint tekintetében nem összemérhető nagyságok. E probléma közelebbi megvilágításához hívjuk segítségül L. Hoffmann mindenki által ismert, tömörsége miatt leginkább elfogadott definícióját. A további elemzéshez szükséges, hogy a közismert definíciót idézzem: „A szaknyelv azoknak a nyelvi jeleknek az összessége, amelyeket valamely szakmailag meghatározott kommunikációs területen használnak abból a célból, hogy az ezen a területen tevékenykedő emberek közötti megértést biztosítsák”¹ (Hoffmann 1984. 53. ford. P. J.). A definícióval kapcsolatos alapvető kérdés a következő: rendszerszerűsítésre vagy használati szabályra vonatkozik-e, rendszernek vagy nyelvhasználati módnak tekinti-e a szaknyelvet? A „nyelvi jelek összessége” az adott összefüggésben egyértelműen rendszerszerűsítésre utal. Ez azonban a jelelmélet alapján csak úgy lenne lehetséges, ha a jeleknek már keletkezésükkor sajátosan szakmai meghatározottságuk lenne. De nincs okunk feltételezni, hogy a szakmai/tudományos fogalom másképpen jön létre, mint az ún. mindennapi élet fogalmai. Messze vezetne itt most annak a bizonyítása, hogy az ún. mindennapi élet fogalmai is egyben valamely szakmai vagy tudomány fogalomrendszerének a részei. Ha viszont a szakmai/tudományos fogalmak nem keletkezésük, hanem használatuk során nyerik el szakmai meghatározottságukat, úgy aligha beszélhetünk azok összességéről. A szakmai nyelvhasználatban előforduló nyelvi jelek, hacsak nem szűkítjük le őket a terminológiára, nem alkotnak külön rendszert. Tehát a hoffmanni definíció végső soron ellentmond a használat elvű szaknyelvfelfogásnak, amely szerint a szaknyelv a nyelv használatának sajátos esete. Meg kell fontolnunk, hogy a nyelv és a szaknyelv egymásnak oppozíciói lehetnek-e. Igen zavaró az azonos megjelölés: egyfelől a *nyelv* szakszó, amelynek ismeretelméleti jelentése van, másfelől a *szak-* determinánssal ellátott összetétel, amely a használat módjára utal.

A szaknyelv tehát nem rendszer, a *szaknyelv* szakszó pedig a szakmai nyelvhasználat elliptikus megjelölése, amely a nyelvi rendszer egy függőleges tagolást megengedő, erős kontextualitást feltételező, alkalmi szerveződésére utal. Az autonóm igényű szaknyelvi elméletek legfőbb problémája, hogy ennek az alkalmi szerveződésnek az eseteit a rendszerszerű leírás igényével közelítik meg. A szakmai nyelvhasználat rendszerszerűségéről csak igen korlátozott értelemben beszélhetünk. A szakmai nyelvhasználat — nevezük *szaknyelv*-nek — csak olyan értelemben része a nyelvnek mint univerzálának, mint amennyire egy család része az emberiségnek. Egy adott család életének eseményei az emberiség létezését csak elenyészően kis mértékben befolyásolják. Ha sok család életét leírjuk, abból nem alakul ki az emberiség képe, még kevésbé az emberiség fogalma. Térjünk vissza a hasonlattól elemzésünk tárgyához: Ha minden szaknyelvet a legrezselebbebbben leírunk, akkor sem jutunk el a nyelv rendszerszerű leírásához. Ugyanakkor a nyelvi rendszerre vonatkozó vizsgálatokba bármikor bevonhatók a különböző szakterületek nyelvhasználatának tényei, röviden a szaknyelvek is. Tehát itt egyirányú függőség-

¹ Fachsprache — das ist die Gesamtheit aller sprachlichen Mittel, die in einem fachlich begrenzten Kommunikationsbereich verwendet werden, um die Verständigung zwischen den in diesem Bereich tätigen Menschen zu gewährleisten.

ről van szó, olyan hierarchiáról, amely a nyelvi rendszertől a nemzeti nyelveken keresztül a rendszer sajátos aktualizált változata, a szaknyelv felé halad.

Az emberi nyelv rendszerének lényegéről alkotott felfogás filozófia, más nézet szerint pszichológia. N. Chomsky például a nyelvi vizsgálódásokat a pszichológia részének tekinti (Chomsky 1975. 299). Szerinte a nyelvész grammatikája tulajdonképpen pszichológiai elmélet; egy nyelvet ismerni annyit jelent, mint sajátos beállítottsággal rendelkezni, olyan beállítottsággal, amelyet nyelvészeti grammatikának nevezhetünk (uott. 304). A nyelvről szemlélettel rendelkezni, arról sajátos beállítottsággal bírni, tekintsük ezt akár filozófiának, akár pszichológiának, mindenképpen kívülállást jelent. Más megközelítésből a nyelvészeti kívülállás szükségességét hangsúlyozza G. Helbig is, amikor a nyelv háromféle grammatikájáról ír. Az első az ún. *A* grammatika: a tudatunktól függetlenül létező nyelvi rendszer. A második az ún. *B* grammatika: a nyelvész ismereteinek összessége a nyelvi rendszerről. A harmadik az ún. *C* grammatika: az a tudás, amelyet a nyelvet elsajátító ember az *A* grammatikából átvesz (Helbig 1981. 49).

A szaknyelvek nyelvészeti kutatásának elengedhetetlen feltétele, hogy a kutató rendelkezze valamely *B* grammatikával, tehát valamely általános nyelvészeti modellből induljon ki. Az eddigi szaknyelvi kutatások nagy problémája, hogy azokban a G. Helbig által *A*, *B* és *C* betűkkel jelölt grammatikák nem különülnek el egymástól egyértelműen. Nyilvánvaló, hogy önálló *A* grammatika a szaknyelvek vonatkozásában nem létezik. Létezik azonban az *A* grammatikának egy bizonyos alkalmi, funkcionális szerveződése, amelynek a *C* grammatikában, a nyelvről szóló ismereteinkben tükröződő vetületéről kell a nyelvésznek számot adnia, amikor a szaknyelvhez a vizsgálat igényével közelít. Megfelelő *B* grammatika elméleti alapjairól kiindulva a szaknyelv kutatója számos hipotézist állíthat fel, amelyeket változatos módszerekkel igazolhat. Hipotéziseiből természetesen elméleti következtetésekhez is eljuthat, sőt: szükséges, hogy ezekhez eljusson, hiszen ezért végzi el a vizsgálatokat. Ezek az elméletek azonban nem lehetnek önálló nyelvészeti elméletek, hanem az alkalmazott nyelvészet részelméletei, amelyek általános nyelvészeti alapokról indulnak ki, és erősen interdiszciplináris jellegűek. Az ilyen típusú részelméletekre, azok életképességére és hasznosságára már vannak példák a szaknyelv-kutatás elméleti munkáiban. A más vonatkozásban már idézett W. von Hahn *Fachkommunikation, Entwicklung, Linguistische Konzepte, Betriebliche Beispiele* című könyvében a szaknyelv-kutatás feladatait és azok megoldásának lehetőségeit már interdiszciplináris síkon vázolja fel, többek között kitér a szaknyelv-kutatás, a pragmatika és a szociolingvisztika kapcsolatára is (Hahn 1983. 10). Az általános nyelvészet és ugyanakkor az interdiszciplináris megközelítés felé tekint D. Möhn és R. Pelka *Fachsprachen* című monográfiája is. A szaknyelvnek a szerzők által feltételezett hét funkciójában nem nehéz felfedezni a jakobsoni kommunikatív funkciók változatait. Ezek a következők: leíró, instruktív, direktív, metanyelvi, kontaktív, expresszív és izolatív funkció (Möhn, Pelka 1984. 5–8). A monográfia a szaknyelveket a nemzeti nyelvek variánsaiként tárgyalja. A szerzők a könyv terjedelmének 10 százalékát a köznyelv és a szaknyelv kölcsönhatásainak szentelik. A szaknyelvvel kapcsolatos megállapításait a kor releváns általános nyelvészeti elméleteinek alapján kifejti a szerző munkájában a szaknyelv problematikája általánosabb megvilágításba kerül, mint számos korábbi szaknyelvi munkában. D. Möhn és R. Pelka szaknyelvi monográfiája tulajdonképpen egyben általános nyelvészeti munkának is tekinthető.

Eljutottunk tehát annak a hipotézisnek a felállításáig, hogy a szaknyelv lényegére és a szaknyelvi kommunikáció alapvető kérdéseire csak az általános nyelvészet adhat választ. De hogyan fogadja az általános nyelvészet a szaknyelvi kutatások közeledését? A zártság és a nyitottság kettősségét az általános nyelvészetben éppen úgy fellelhetjük, mint a szaknyelv-kutatásban. Századunk közepéig az autonóm törekvések erősebbek

voltak az általános nyelvészetben, mint az interdiszciplináris kapcsolatok kiépítésének igénye, amelyet az ötvenes évek közepe óta lehet erősödő tendenciának tekinteni. Azonban itt csak tendenciáról van szó. A zártság és a nyitottság igénye ma is egyaránt megtalálható (vö. Máté 1977. 17). A. Martinet például nemegyszer hangsúlyozza a nyelvészet autonómiájának szükségességét az interdiszciplináris kapcsolatok erősödése idején is: „Egy abszolút nélkülözhetetlen interdiszciplináris együttműködés nem állhat fenn, ha a kutatás más területeivel való legkisebb kontaktusra a nyelvészet másban olvad fel és elveszti azonosságát” (Martinet 1984. 80) — így csendül ki például tudománya önállósággá nak féltése az általános nyelvész szavaiból.

Korunk általános nyelvészetre tehát — R. Jakobson szavaival élve — az autonómiának és a kölcsönös függésnek a korrelációja jellemző (Jakobson 1969. 5). Szépe György a korreláció második elemére, a külső nyelvészet megnövekedett jelentőségére hívja fel a figyelmet, amikor megállapítja, hogy a nyelvészetnek a XX. században fokozatosan kialakult, Saussure utáni kereteiben a külső nyelvészet tudományosan érintkezik számos társadalmi tevékenységgel (Szépe 1984. 303). Bizonyos, hogy a szaknyelv kutatásnak, ennek a par excellence külső nyelvészetnek, korunkban aligha lehetnek kizárólag befelé forduló törekvései, ha csak nem akarja saját tárgya releváns szempontok szerinti kifejtését vizsélyeztetni vagy feladni.

Nyilvánvaló, hogy a szaknyelv kutatás nem integrálható közvetlenül az általános nyelvészetbe, hanem továbbra is szüksége van az alkalmazott nyelvészetre.

Az alkalmazott nyelvészet feladata, hogy az általános nyelvészeti modelleket más nyelvészeti területekre is átvigye. Az alkalmazás művelete erősen kötődik a funkcionális fogalomhoz. Éppen ezért a szaknyelvek kutatását a funkcionális nyelvelméletekből, főként a prágai iskolából szokták eredeztetni. Ám ezen a téren is megfigyelhetők bizonyos leegyszerűsítések. Óvatosságra int M. A. K. Halliday *System and Function in Language* című tanulmányában (Halliday 1976.), amelyben F. Daneš szintaxis-felfogását elemezve rámutat, hogy a nyelvi funkció mint lehetőség nem azonos a megnyilatkozással (utterance) mint valósággal. A nyelvi megnyilatkozásnak számtalan ténye van, amelyeket egyetlen nyelvelmélet sem képes összességükben regisztrálni. A funkció lehetőség, a nyelv tulajdonsága, amely módot ad a megnyilatkozások sorának létrehozására. A szaknyelvek szempontjából a M. A. K. Halliday által megkülönböztetett tapasztalati (experiential), interperszonális (interpersonal) és szövegalkotó (textual) funkciók közül különösen a szövegalkotó funkciónak van nagy jelentősége (Halliday 1976. 29).

A szaknyelv maga tehát nem funkció, de a nyelvnek megvan az a tulajdonsága, hogy szaknyelvet hozzon létre. Ennek feltételeire és körülményeire utal a hoffmanni definíció két eleme: 1. a szakmailag meghatározott kommunikációs terület és 2. a megértés biztosítása. Ez csak szöveg segítségével lehetséges. „A meghatározott kommunikációs terület” oksági, „a megértés biztosítása” teleologikus összetevőre utal. Mindkettő nélkülözhetetlen eleme a szövegalkotásnak.

A szöveg a szakmai nyelvhasználatnak olyan szintje, amelyet nem terhel fogalmi kétértelműség. Szöveg és szakszöveg között különbség a fogalom absztrakciós szintjét illetően. A szakszövegtudomány a szaknyelvi kutatások interdiszciplináris törekvései számára ideális talajnak tűnik. Ugyanakkor — mint erről még röviden írni fogok — a szakszövegtudatásnak is vannak autonóm törekvései.

R.-A. de Beaugrande és W. U. Dressler értelmezésében a szöveg kommunikatív esemény (kommunikative Okkurrenz), amely a szövegség (Textualitát) hét kritériumának felel meg. Ezek: a kohézió és a koherencia, az intencionalitás és az elfogadhatóság (Akzeptabilitát), az informativitás, a szituációhoz kötöttség (Situationalitát) és a más szövegekhez kapcsolódás (Intertextualitát). (Beaugrande, Dressler 1981. 3.) A szöveg útján a konstitutív elvek érvényesülésével jön létre a kommunikáció. A szakszövegtudomány egyik

központi kérdése, hogy a szöveget mint keletkezési folyamatot vagy mint eredményt kell-e vizsgálni. Ezt a kérdést nem tartom döntő fontosságúnak, hiszen a két szemléletmód elválaszthatatlan egymástól. Valamely folyamat vizsgálata nem lehetséges azok nélkül a pillanatképek nélkül, amelyekre az adott folyamat felbontható. Gondoljunk a pergőfilmre, amely mozgás, ugyanakkor képek sorozata is. Ha a mozgásról szeretnénk pontosabb információkat szerezni, lelassítjuk a képek vetítését, közelítünk az állóképhez. Ha pedig az állóképek mirevalóságát vizsgáljuk, felgyorsítjuk azok egymást követését.

A szövegtan jellegzetesen mai, már keletkezésekor több irányba tartó nyelvészeti tudomány, amely megengedi a szöveg statikus (állóképszerű) és dinamikus (pergőképszerű) vizsgálatát. Ennek a megkülönböztetésnek elsősorban módszertani jelentősége van. A struktúrákat feltáró, kvantitatív vizsgálatok szükségképpen a szövegre mint eredményre, a funkcionális vizsgálatok pedig a szövegre mint folyamatra vonatkoznak.

De van a szövegnek egy harmadik megközelítési módja is, amelynek érdemes különös figyelmet szentelnünk, ha vizsgálatainkat a szakszövegekre is ki akarjuk terjeszteni. Balázs János szerint nem azt kell kutatnunk, hogy a nyelv hogyan jött létre, sem pedig azt, hogy elemei és szintjei strukturálisan hogyan függenek össze egymással, hanem azt, hogy a nyelvi kifejezőeszközöket közlésbeli céljainknak megfelelően a szövegalkotás folyamán hogyan használjuk fel (Balázs 1985. 37). A szövegnek ez a harmadik, lényeges megközelítési módja tehát teleologikus meghatározottságából adódik. Más szemszögből kiindulva hasonló megállapításra jut Deme László: „... a szöveg nyelvi formába öntött objektivációja egy egyéni pszichikai tartalom egy részének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy a tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és a lezártság érzetét is felkeltse” (Deme 1979. 59). A szöveg tehát Deme László felfogása szerint is elsősorban nem milyenségével, hanem mirevalóságával jellemezhető. Formai kikötés a szöveggel szemben, hogy nyelvi eszközökből álljon, még ha csak egy indulatszövből is. De ha a szöveg ennél nagyobb terjedelmű, akkor nyelvi és nyelvhasználati szabályok szerint kell megszerkesztődni. Ennyi a szövegben a rendszerszerűség. Többi jellemzője funkcionális. Eleget kell tennie a kommunikatív funkciók ellátásának, mégpedig adott helyzetben a teljesség érzetét keltve (Deme 1979. 59).

Vonatkoztható-e mindez a szakszövegekre is? Véleményem szerint igen. Ebből viszont az következik, hogy nincsen külön szakszövegnyelvészet, csak szövegnyelvészet van, amely szakszövegek vizsgálatára is kiterjeszthető. Deme László szerint a szöveg kommunikatív hatékonyságának első és nélkülözhetetlen feltétele alkotójának és megfejtőjének közös nyelvűsége. Aki nem ismeri a felhasznált kódot, annak számára a szöveg nem tartalmaz üzenetet. De még aki csak árnyalataiban használja is rosszul az eszközöket vagy szabályokat, annak a szövege is lehet téves hatású vagy hatástalan. Így minden szöveg, mint kommunikációs aktus megvalósítója, mindenekelőtt a közös nyelvűség függvényében áll, írja Deme László (Deme 1979. 59–60).

A szakszövegekre gondolva érdemes egy pillanatra elidőzni a közös nyelv fogalmánál. Nagyon leegyszerűsítőnek tűnik ugyanis az a megkülönböztetés, hogy vannak köznapi témák, és az ezekkel foglalkozó szövegeket mindenki megérti, akinek az adott nyelv az anyanyelve. Elégge önkényesnek tűnik a köznapi és a szakmai témák elhatárolása is. Az elhatárolás fő szempontja szociológiailag a városlakóvá válás nehézségeiből eredeztethető. Arra a korábbi időkre jellemző élethelyzetre vezethető vissza, amelyben a falusi gyerek a városba megy tanulni, „úr” lesz belőle, olyan dolgokkal foglalkozik, amelyeket régi környezete már nem ért meg; elvesztették a „közös nyelvet”. De nem veszíti-e el a közös nyelvet a tanyára költöző városlakó értelmiségi is? Száz meg száz olyan foglalommal és az ezekkel kapcsolatos beszédművekkel kerül szembe, amelyeket nem ért meg, mert hiányoznak közös előismeretei, következőképpen közös nyelve is új kommunikációs

partnereivel. A nyelvi korlátok tehát, amelyeknek a szaknyelvek irodalma oly nagy teret szentel, nem sajátosan szakmai meghatározottságúak, hanem a közös előismeretek bármiféle okra visszavezethető hiányából eredhetnek. Nyilvánvaló, hogy egy szakma, egy elmélet, egy tudomány elsajátítása nagyobb intellektuális teljesítmény, mint a tanyasi környezetnek és nyelvhasználatának a megismerése, de a különbség csak a nehézség fokában van. Nem várható, hogy valaki megfelelő előtanulmányok nélkül megértse a Lukács György esztétikai nézeteit tartalmazó szövegeket. De ugyanúgy nem várható, hogy más valaki megfelelő szemléltetés és magyarázat nélkül megértse például egy két-száz év előtti háztartás működését.

Amíg tehát a nyelv és a szaknyelv megkülönböztetésekor ügyelniünk kell a rendszer és a használat síkjainak szétválasztására, addig a szöveg és a szakszöveg esetében el kell kerülnünk azt a csábító lehetőséget, hogy a szakszöveget a nem szakmai jellegű szövegnél ismeretelméletileg magasabb absztrakciós szintre helyezzük. Szöveg és szakszöveg közös jellemzője teleologikus meghatározottságukban lelhető fel. A szakszöveg bonyolult meghatározásai nem sok többletet nyújtanak ahhoz képest, amit a szövegről már tudunk. Vegyünk egy példát! L. Hoffmann szerint „a szakszöveg valamely szakosított társadalmi-produktív tevékenységgel kapcsolatban folytatott nyelvi kommunikatív tevékenység eszköze, illetve eredménye. Funkcionális és strukturális egységet (egészet) képez, és pragmatikailag, szemantikailag, valamint szintaktikailag koherens megnyilatkozások, illetve mondatok véges, rendezett tömegéből áll, amelyek az ember tudatában mint komplex nyelvi jelek komplex megnyilatkozásoknak felelnek meg, az objektív valóságban pedig komplex tényeknek”² (Fachsprachliche Textlinguistik 1984).

Ezután a meghatározás után L. Hoffmann a R.-A. de Beaugrande és W. U. Dressler által kiemelt, fentebb már idézett hét konstitutív elvet sorolja fel mint a szakszöveg fő ismérveit. A szakszöveg meghatározása a szövegtől tehát csak a következőkben tér el: hangsúlyozza a termeléshez fűződő kapcsolatot és a tények objektív létezését. De — mint tudjuk — a szakszöveg vonatkozhat nem a termeléshez kapcsolódó, spekulatív elméletre is. Abban a vonatkozásban a hoffmanni szakszöveg-definíció azonban feltétlenül releváns, hogy a szakszöveg bevallott célja soha nem lehet abszurd vagy nonszens, vagyis mindenképpen a valósághoz kötődik. R.-A. de Beaugrande és W. U. Dressler szerint egy abszurd költeményben még a korcsolázó halott nyúl is elfogadható. De — mint írják — meglehetősen irritáló lenne, ha például egy tudományos beszámoló a következőket tartalmazná: „Ez a tanulmány azt az anyagot vizsgálja, amelyet a Max Planck Zoológiai intézet a halott nyulak sporttevékenységéről összegyűjtött”³ (Beaugrande, Dressler 1981. 156).

Az önálló elméletalkotásra törekvő szakszöveg-felfogásokban gyakran keveredik a teleologikus meghatározottság kifejtése a normativitás igényével. Pedig a normativitás a szöveg megközelítésének egészen más síkját jelenti, nem a szöveg keletkezésének folyamatát és eredményét, nem is célját, hanem stílusát helyezi előtérbe, ami másodlagos jegynek tekinthető. A lipcei R. Gläser szakszövegdefiníciója így szól: „A szakszöveg egy szakmailag jellemző tény szellemi és nyelvi feldolgozása egy konkrét kommunikációs

² Der Fachtext ist Instrument bzw. Resultat der im Zusammenhang mit einer spezialisierten gesellschaftlich-produktiven Tätigkeit ausgeübten sprachlich-kommunikativen Tätigkeit. Er bildet eine funktionale und strukturelle Einheit (Ganzheit) und besteht aus einer endlichen, geordneten Menge pragmatisch, semantisch und syntaktisch kohärenter Aussagen bzw. Sätze, die als komplexe sprachliche Zeichen komplexen Aussagen im Bewußtsein des Menschen und komplexen Sachverhalten in der objektiven Realität entsprechen.

³ Diese Abhandlung untersucht das Material über die sportliche Betätigung toter Hasen, das am Max-Planck-Institut für Zoologie gesammelt worden ist.

situációban, amelyet a mindenkori tevékenységi szféra, a kommunikációs partnerek szakmai kompetenciája, az üzenet küldőjének intenciója és a nyelvi eszközök célszerű felhasználása határoz meg. Mint a kommunikatív cselekmény redménye a szakszöveg összefüggő, lezárt és a tárgyalt dolog logikájának megfelelően tagolt nyelvi megnyilatkozás, amely szakmailag jellemző tényről tükröz vissza, és amelyet nemverbális információhordozók (rövidítések, szimbólumok, képletek, grafikonok) egészíthetnek ki)⁴ (Fachsprachliche Textlinguistik 1984).

Hogy a szakszöveg mennyire összefüggő és lezárt, hogy mennyire tagolt a tárgyalt dolog logikájának megfelelően, tehát hogy mennyire felel meg bizonyos normatív követelménynek, az — mint a definíció is hangsúlyozza — bizonyos körülményektől függ. Éppen ezért — véleményem szerint — a normativitás lényegét illetően sincsen elvi különbség szöveg és szakszöveg között. Ez következik Deme László fentebb idézett cikkének végiggondolásából is. Deme Lászlónak a szituativitás fontosságát bemutató példája így hangzik: „Hoztál?” — „A fiókodba tettem!” (Deme 1979. 60). A szerző szerint ez a dialógusrészlet adott situációban minden nehézség nélkül megérthető. Szerintem ez a situáció akár szakmai is lehet. Deme László példája részlete lehet egy csokoládét remélő gyerek és neki soha ellenállni nem tudó szülője dialógusának csakúgy, mint egy hiányzó gépalkatrészre váró dolgozó és egy sikeres anyagbeszerző szakmai dialógusának. R. Gläser normatív összetevőkre is kiterjedő szakszöveg-definíciója nyilvánvalóan csak az írott formában megjelenő szakszövegekre, azok közül is elsősorban a tudományos szövegekre vonatkozik. Nem kétséges, hogy a szaknyelvi kommunikációban a szituativitásnak és az abból következő elliptikus kifejezésmódnak éppen olyan fontos szerep jut, mint a köznyelvi kommunikációban.

A szövegség ismérvei alapján szerintem nem is kell túlzott merészség a szakszövegnek a fentieknél egyszerűbb és talán általánosabb meghatározásához: Szakszöveg az a szöveg, amelyet az üzenet küldője szakmai közlésre szán és az üzenet befogadója szakmai közlésnek tekint. Ebben a definíciókísérletben két tényezőt szeretnék kiemelni mint a szakszöveg elsődleges jegyeit. Ezek: a céljelleg és a közös nyelv, amely közös előismereteket és szituativitást implikál. Ha egy detektívregényben vérfagyasztó részletességgel leírt boncolási jegyzőkönyvet találunk, az nem szakszöveg, noha kimutatható rajta a szakszöveg minden lexikai és strukturális ismérve. Nem szakszöveg, mert az adott kontextusban nélkülözi a szakszöveg céljellegét. Sem az üzenet küldője, a regény szerzője nem szánja szakszövegnek, sem az üzenet befogadója, a detektívregény olvasója nem tekinti úgy ezt a regényrészletet, hogy annak segítségével patológiai ismeretek birtokába kívánják őt juttatni. A regény írója egy-egy ilyen szövegrészlettel csak saját beavatottságát kívánja bizonyítani, presztizs okokból használja a szaknyelvet, ami nem tekinthető szakmai nyelvhasználatnak.

Vegyünk egy másik példát a közös előismereteket és szituativitást implikáló közös nyelvre. Az a felszólítás, hogy *о́н, у́хнем!* megfelel látszik R. Gläsernek a fentiekben idézett normatív szövegdefiníciójának, mivel „... egy szakmailag jellemző tény szellemi és nyelvi feldolgozása egy konkrét kommunikációs situációban, amelyet a mindenkori

⁴ Der Fachtext ist die geistig-sprachliche Verarbeitung eines fachspezifischen Sachverhalts in einer konkreten Kommunikationssituation, die von der jeweiligen Tätigkeitssphäre, der fachlichen Kompetenz der Kommunikationspartner, der Intention des Senders und der zweckentsprechenden Verwendung sprachlicher Mittel bestimmt ist. Als Ergebnis einer kommunikativen Handlung ist der Fachtext eine zusammenhängende, abgeschlossene und sachlogisch gegliederte sprachliche Äußerung, die einen fachspezifischen Sachverhalt widerspiegelt und durch nichtverbale Informationsträger (Abkürzungen, Symbole, Formeln, Graphika) ergänzt sein kann.

tevékenységi szféra, a kommunikációs partnerek szakmai kompetenciája, az üzenet küldőjének intenciója és a nyelvi eszközök célszerű felhasználása határoz meg” (Fachsprachliche Textlinguistik 1984). De csak látszik megfelelni. Mert új közös nyelv részévé vált, elvesztette eredeti szituativitását. A hajdani volgai hajóvontatók önmagukat munkára buzdító kiáltásait tudatunkban a Saljapin énekelte dal és Rjepin híres festménye egy új, művészettel kapcsolatos szituációba ágyazta.

Viszonylag hosszasan időztem a szöveg és szakszöveg azonos absztrakciós szintjének kérdésénél, mivel azt kívántam bizonyítani, hogy a szakszövegek nyelvészeti leírása nem külön elmélet, hanem szövegelmélet sajátos tárggyaál, interdiszciplináris törekvésekkel. Pedig tudjuk, hogy létezik önálló elméletalkotásra törekvő szakszövegnyelvészet is. Bókay Antal 1979-ben még azt állapította meg, hogy Z. Harris elmélete Európában gyakorlatilag hatástalan maradt (Bókay 1979. 47). A nyolcvanas években azonban éppen a harrisi értelemben vett „discourse analysis” kategóriáinak alapján igen határozott önálló elméletalkotási igénnyel fellépő szakszöveg-nyelvészeti iskola alakult ki az NDK-ban.

Ezen túlmenően viszonylagos autonómiát mutat a szakszövegtudomány belül a szövegfajták szerinti felosztás elmélete is. A szövegfajták kérdése a nyelvtipológia nehéz területe, amint ezt R.-A. de Beaugrande és W. U. Dressler is megállapítják. A nyelvetipológiai egybevetése szövegalkotó tulajdonságaikat tekintve éppen úgy a szövegtipológia feladata, mint ahogyan a fonológiai, morfológiai és szintaktikai jegyek egybevetése ezen nyelvi szintek tipológiájára vár. A különbség azonban igen nagy a szövegtipológia rovására. A fonológiai, morfológiai, szintaktikai rendszerek virtuális rendszerek, tehát nyelvek absztrakt potenciális struktúráinak rendszerezései. A szövegtipológiának azonban aktualizált rendszerekkel kell foglalkoznia, amelyekben már megvalósultak bizonyos választási folyamatok és döntések. Ennek az új kutatási területnek a fő problémája abban rejlik, hogy sok aktualizált példa valamely ideális típus jellemzőit sem teljesen, sem exakt módon nem képes visszaadni. Valamely szövegfajtaival szembeni normatív követelések vagy elvárások a mindenkori kontextusban módosulhatnak (Beaugrande, Dressler 1981. 188–9).

A valóban érdekes, a kutatókat mintegy másfél évtizede foglalkoztató kérdésre, hogy valamely szövegfajta miért egy bizonyos és nem más frekvencia jellemző a statisztikai vizsgálatok során, még nem született meg a válasz. Elégképpen kevés meglepetést tartogatunk a magunk számára, ha ún. funkcionális szövegfajta felosztásból indulunk ki, és statisztikai jellemzőkkel hangsúlyozzuk a már előre meghatározott szövegfajták ismert jegyeit. Új vonás a szakszövegfajták leírásában a tematikus felosztás, amelyet például D. Möhn és R. Pelka alkalmaznak már idézett könyvükben (Möhn, Pelka 1984.). Az egyes szakterületekből indulnak ki, és leírják az e területeken használatos szövegfajtákat. Egy nagyüzem életével kapcsolatos szövegfajták például a tervezéssel, a fejlesztéssel, a gyártással, az információval és az eladással, az oktatással foglalkozó szövegek.

A szövegfajták szempontjából érdekesek az ún. függő szövegek (vö. Nagy 1984. 20), amelyek egy alapszöveg variánsai. Ilyenek például a kereskedelmi levelek, a használati utasítások, az írásos szerződések. Érdekes egybevetési szemponthoz jutunk, ha a funkcionális kritériumok szerinti felosztást egy vízszintes tengelyre, a tematikus kritériumok szerinti felosztást pedig egy függőleges tengelyre vázoljuk fel, és megkeressük e rendszerek közös pontjait. Zsákutába csak akkor jutunk, ha ezekből az összefüggés-keresésekből szövegelméletet akarunk felállítani.

Nyilvánvaló, hogy a szövegfajták szerinti vizsgálatok célja csak a szöveg szakmai determináltságának feltárása lehet. Azok az elrendezési elvek, amelyek akár a funkcionális, akár a tematikus, akár pedig a függő szövegek szerinti felosztásban érvényesülnek, valamiképpen azzal a szakterülettel függenek össze, amelyet az adott szövegfajta tárgyal. Így elmondhatjuk, hogy a viszonylagos elméletalkotási autonómia példajaként felhozott

szövegfajta-kutatás is csak akkor hoz releváns új eredményeket, ha abban a nyelvészeti hipotézis az interdiszciplináris szemlélet útján nyer bizonyítást.

Nem célom, hogy a leegyszerűsítések bírálatától egy másik leegyszerűsítésig jussak el. Nem szeretném azt hirdetni, hogy a jelzett problémák megoldásának kulcsa a szakszövegkutatások teljes beolvasztása a szövegnyelvészetbe. Autonómiáról és interdiszciplináris törekvésekről, általános nyelvészetről, alkalmazott nyelvészetről és szaknyelv-kutatásról az elméleti alapok aspektusából tettem említést. Hogy ezek a kérdések aktuálisak, azt a szakirodalom témái és a szakmai rendezvények bizonyítják. A szövegkutatás interdiszciplináris törekvéseit valósítja meg a Th. van Dijk szerkesztésében megjelenő Text című folyóirat. Néhány téma a folyóiratból: az intézményes diskurzus, a megállapodás és a megállapodás felbontása előbeszéd és levelezés útján, a szövegtípus és a diskurzus szerkezete, szövegnyelvészet és iskolai fogalmazás, a jogi szövegek sajátosságai, hogy csak néhány példát említsék.

A hamburgi egyetemen igen sokat tesz az interdiszciplináris, de nyelvészeti alapokról kiinduló kutatásokért Th. Bungarten. Néhány cím fordítása egy 1981-ben szerkesztésében megjelent tanulmánykötetből: A kvantitatív nyelvészet lehetőségei és határai a tudományos szaknyelvek tanulmányozásában; Magyarázatok és argumentációk a tudományos kommunikációban; Preszuppozíciók, implikációk és a tudományos argumentáció szerkezete (Bungarten 1981.). Th. Bungarten 1985-ben Nyelv a gazdaságban és a társadalomban címmel megrendezett kongresszusára öt magyar résztvevő jutott el és tartott előadást. De számos hazai példát is hozhatok arra, hogy az általános nyelvészeti alapokról kiinduló interdiszciplináris jellegű vizsgálatok sok szaknyelvi kutatót vonzanak. Nem lenne érdektelen egyszer megvizsgálni, hogy mit nyújtott eddig ezen a téren a Folia practico-lingvisztica (Budapesti Műszaki Egyetem, Nyelvi Intézet), a Nyelvpedagógiai Írások (Marx Károly Tudományegyetem, Nyelvi Intézet), a Nyelvoktatás Felsőfokon (Külkereskedelmi Főiskola) és a Fordításméleti Füzetek (Magyar Tudományos Akadémia, Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottság, Fordításméleti Szekció — Külkereskedelmi Főiskola), hiszen ezekben a kiadványokban az említett törekvések egyre inkább megvalósulnak.

Indításként feltettem a megválaszolatlannak tartott kérdést, hogy végül is mi a szaknyelv. Befejezésül most illik, hogy legalább megkíséreljem megválaszolni, noha úgy érzem, hogy válaszom az elmondottakból kitűnt. Összefoglalva: A szaknyelv véleményem szerint nyelvhasználat, parole-jelenség, discours-jelenség, szöveg. Meghatározásaként elfogadhatjuk L. Hoffmann elemzett definícióját azzal a talán megengedhető módosítással, hogy „a nyelvi jelek összességén” nem mennyiséget értünk, hanem a kombinálhatóság, a szöveggé szerveződés megszámlálhatatlan esetét. De le is mondhatunk arról az igényről, hogy a szaknyelvet mindenképpen meghatározzuk, hiszen valamely, csak használatában létező dolog meghatározása eleve nem lehet hiánytalan. A szaknyelv rendszerszerű szemlélete helyett javasolt használati szemléletétől nem kell féltanunk a szaknyelvi kutatások jövőjét. Hogy a parole-nyelvészet milyen sok lehetőséget tartogat a szaknyelvoktatás számára, arra a Text című folyóiratból és a Wissenschaftssprache című tanulmánykötetből vett példákkal igyekeztem utalni.

Nem szóltam a terminológiáról, mert nem tartozik dolgozatom témájához. De bármilyen szaknyelvi felfogást vallunk is, abban mindannyian megegyezünk, hogy a terminológiának a szakmai nyelvhasználatban kitüntetett helye van. Terminológia nélkül nincsen szakmai nyelvhasználat, a terminus a szakmai kommunikációban akkor is jelen van, ha éppen nem verbalizáljuk, csak utalunk vagy gondolunk rájuk. De az is nyilvánvaló, hogy a szótárszerűen adott terminológia önmagában nem szaknyelv.

Mi nyelvtanárok naponta mondjuk, hogy „szaknyelvet tanítunk”, „szaknyelvi órát tartottunk”, „szaknyelvi órára készülünk”. De mit tanítunk valójában? Terminológiát biztosan. De tanítható-e az, ami a terminológián túlmenően a szakmai kommuniká-

ciót adja, vagy csak gyakorolható, imitálható-e? Ennek az oktatás-módszertani kérdésnek a megvitatása sem lenne érdektelen, még ha nem is tudnánk rá egyértelmű választ adni. Hiszen a nem azonnal megválaszolható kérdések az igazán érdekesek, mint ahogyan ezt a szaknyelv mibenléte körüli vitánk is évek óta példázza.

IRODALOM

- Balázs János: A szöveg. Budapest, 1985.
- Beaugrande, Robert-Alain, de; Dressler, Wolfgang Ulrich: Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, 1981.
- Bókay Antal: A szövegelmélet modelljei és alkalmazási lehetőségük. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. Kaposvár, 1979. 47–55.
- Bungarten, Theo, szerk.: Wissenschaftssprache. München, 1981.
- Chomsky, Noam: Knowledge of Language. Minnesota Studies in the Philosophy of Science. Szerk. Feigl, Herbert és Maxwell, Grover. VII. kötet. 299–320. Language, Mind and Knowledge. Szerk. Gunderson, Keith. Minneapolis, 1975.
- Clair, Robert N. St.: The Contexts of Language. The social and psychological contexts of language. Szerk. Clair, Robert N. St. és Giles, Howard. New Jersey, 1980. 11–38.
- Deme László: A szöveg alaptermészetéről. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. Kaposvár, 1979. 57–65.
- Fachsprachliche Textlinguistik: az azonos című, 1984. december 11–12-én megrendezett konferencia előadásainak tartalmi kivonatai. Leipzig, 1984.
- Fluck, Hans-Rüdiger: Fachsprachen. München, 1980.
- Hahn, Walter von: Fachkommunikation, Entwicklung, Linguistische Konzepte, Betriebliche Beispiele. Berlin, New York, 1983.
- Hahn, Walther von: Fachsprachen. Darmstadt, 1981.
- Halliday, M. A. K.: Functions and universals of language. System and Function in Language. Szerk. Kress, G. R. London, 1976. 26–35.
- Helbig, Gerhard: Sprachwissenschaft, Konfrontation, Fremdsprachenunterricht. Leipzig, 1981.
- Hoffmann, Lothar: Kommunikationsmittel Fachsprache. Berlin, 1984.
- Hoffmann, Lothar et al.: Fachsprachen und Sprachstatistik. Berlin, 1975.
- Hoffmann, Lothar; Piotrowski, R. G.: Beiträge zur Sprachstatistik. Leipzig, 1979.
- Jakobson, Roman: Hang—Jel—Vers. Budapest, 1969.
- Martinet, André: A funkció fogalma a nyelvészetben. Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény V., 2. kötet. Szerk. Antal László, ford. Csongrády Zsuzsanna. Budapest, 1984. 73–80, 109–18.
- Máté Jakab: Szerkesztői bevezetés. Marcus, Solomon: A nyelvi szépség matematikája. Budapest, 1977. 7–42.
- Möhn, Dieter—Pelka, Roland: Fachsprachen. Tübingen, 1984.
- Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Budapest, 1984.
- Schwanner, Vilam: Syntaktisch-stilistische Universalien in den wissenschaftlichen Fachsprachen. Wissenschaftssprache. Szerk. Bungarten, Theo. München, 1981. 213–30.
- Szépe György: Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról. ÁNyT. XV. Szerk. Szépe György. Budapest, 1984. 303–29.
- Text, an interdisciplinary journal for the study of discourse. Szerk. van Dijk, Theun A. Berlin, New York, Amsterdam, 1984, 1985.

Pongrácz Judit

Szókincsünk indiai eredetű nemzetközi és vándorszavairól

Az alábbi dolgozat egy megvédett akadémiai doktori disszertációnak a részlete; ebből a disszertációból jelent már meg egy másik részlet is: Mutatvány „Keleti eredetű nemzetközi elemek a magyar szókincsben” című monográfiából (Nyr. 104: 355–61). Most itt a címbeli „indiai” nyilvánvalóan területi (összefoglaló értelmű) megjelölés akar lenni; arra utal, hogy a szóban forgó szavaknak a végső forrása valamely indiai (vagy ahhoz közeli) területen használatos nyelvben keresendő. E nemzetközivé vált szavak különféle (főleg európai) nyelvek közvetítésével kerültek szókincsünkbe. A nemzetközi szó, vándorszó, műveltség szó mibenlétére, kritériumaira l. Kiss: MNy. 62: 179. — Az ide vonható (s az említett disszertációban kidolgozott) fontosabb elemek, néhány származékot is említve: *alóé* (?), *anilin* (szárm.), *aréka*, *árja*, *atoll*, *barbár(us)*, *bengáli* (szárm.), *beriberi*, *berill(us)*, *bétel*, *brahman* (*brahmin*), *buddhista* (szárm.), *buddhizmus* (szárm.), *bungáló*, *cukor*, *curry*, *díngi*, *dravida*, *galanga*, *gaur'dzsungeltulok*, *gaviál*, *gurkha*, *guru* 'szikh felekezeti vezető', *gyömbér*, *hindi* (nyelv), *hindu*, *ind(us)*, *indian* (szárm.), *indigó* (szárm.), *jóga*, *jógi*, *juta*, *kalikó*, *kámfor*, *karambol*, *kasmir*, *katamarán*, *khaki*, *kopra*, *korund*, *kuli*, *lakk*, *maharadzsa*, *mandarin* (tisztviselő), *mangófa*, *maráthi* (nyelv), *R. mungos* 'mungó', *nábob*, *narancs*, *nirvána*, *opál*, *páli* (nyelv), *panda*, *pária*, *prákrit* (nyelv), *rádzsa* (fejedelem), *rizz*, *rúpia*, *sampon*, *saharin*, (szárm.), *szanszkrit*, *szári*, *szikh(ek)*, *szingaléz*, (szárm.), *tamil* (nyelv), *tamtam*, *teakfa*, *urdu* (nyelv).

Az alábbi részletben olyan címszavak tárgyalatnak, melyek a TESz.-ből hiányoznak. — A címszavak magyar értelmezésében felhasználtam az ÚjMagyLex. 1–6. Bp. 1959–62; az ÉKSz. Bp. 1972; Bakos: IdSzKifSz. Bp. 1983. műveket is.

anilin *anilin* (1865: Babos 20 *anil* a.; 1879: MagyLex. 1: 269; 1891: Füredi 13; 1893: PallasLex. 1: 670; Radó 11; stb.);

'egy fajta szintelen, folyékony szerves vegyület; Anilin'.

Alapja a hindi, urdu *nīl* '(sötét) kék' (Platts 2: 1168), *nīlī* 'indigócsérje: Indigofera tinctoria' (i. q. *nīl*: uo. 1169); vö. ezzel óind *nīlī* 'ua.' (Mayrhofer 2: 174 *nīlah* 'dunkelfarbig, blau' a.); l. még *nīlī*, f. of *nīla* 'sötét színű; indigóval festett' (Monier-Williams 567, 566); átkerült más nyelvekbe is; vö. perzsa *nīl* 'indigócsérje; kék szín; indigókék' (Steingass 1444); arab *nīl* 'indigó' (Wehr 2: 902); vö. ezzel még: „Indico est un mot Portugais, dont l'on

appelle une teinture bleüe qui vient des Indes Orientales, qui est de contrabande en France, les Turqs et les Arabes la nomment *Nīl*” (1653 [De la Boullaye-le-Gouz, Voyages 543]: Hobson—Jobson 31 *Anile* a.). — Az arab *an* (< *al-*) névelős változatnak (Onions 37 *anil* a.) is volt némi elterjedtsége; vö. port. *anil* 'ua.' (1179 [Portugaliae Monumenta Historica, Leges 412]: Machado 1: 206); sp. *anil* 'ua.' (13. sz.: Messner 60); ol. *anile* 'ua.' (16. sz. m. f.: Battaglia 1: 478); stb. — Modern nemzetközi szóként ennek az arab névelős *anil*-féle változatnak a kémiai *-in(e)* képzős alakja terjedt el. Az elnevezésnek az az alapja, hogy az anilint az indigó meszes

desztillálásakor fedezték fel 1826-ban. — Korai (nemzetközi) adat a ném. *Anilin* (1841: Römpf 1: 163); svéd *anilin* (1841: Hellquist 1: 22); ang. *aniline* (1850: Oxf. *Aniline* a.); fr. *aniline* (1855: FEW. 19: 140 *nîl* a.; Le Grand Robert 1: 378); or. *ανιλιν* (1862: SURLJ. 1: 143); ol. *anilina* (19. sz.: Battisti—Alessio 1: 207); stb.: 'anlin'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. — Az *anilin nîl*-féle alapszava összefügg *lila* szavunk eredetijével.

Devic 32 *Anil* a.; Lokotsch 1568.; Partridge 18; Marzell 2: 1007 *Indigofera tinctoria* a.; Webster 1: 85; de Vries 16; Skeat 22; Klein 1: 77; AmHeritDict. 52; Trésor 3: 35.

aréka *arika* (1801: NSz.), *areka* (1837: RefNy. 339), *aréka* (1865: Babos 31; l. még 1893: PallasLex. 2: 76; 1927: NapkeletLex. 1: 77), *areca* (1879: Magy Lex. 1: 439; l. még 1927: i. m. 1: 144 *Bételbors* a.);

'bételpálma, katechupálma: Areca catechu; Arekapalme | bételdió; Arekanuß'.

Forrása valamely dravida nyelvben keresendő; vö. kanarez (kannada) *ādike*; malajálám *adekka* (Onions 49): 'pinangdió' = tamil *āḍaikāy*, tkp. *adai* '(összerendezett) fiúrt' + *kāy* 'dió' (uo.); vö. még malajálám *adekka*, *adekka* (AmHeritDict. 69), *adekka*: 'ua.' (Hobson—Jobson 35). — Közvetítője a port. *areca* 'aréka'; vö. port. R. *harequa* 'ua.' (1510 [Dalgado, Glossário 1: 51]; Machado 1: 238). Elterjedésében a növényntani lat. *Areca Catechu* (1753: Marzell 1: 387, 1342; Simonović 45) is szerepet játszhatott. — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *arecha* (1510: Oxf. *Areca* a.); fr. R. *areca* (1521: Grand Larousse 1: 232); ol. *arèca* (1580: Battisti — Alessio 1: 279); ném. *Arekapalme* (1793: Marzell i. h.): 'aréka'; vö. még sp. *areca* (LarousseSp. 1: 156); cseh *areka* (PSIJČ. 1: 43); le. *areka* (WEP. 1: 360); or. *ápeka* (SzovjEncikl.³ 2: 185); stb.: 'ua.'. — A magyarba elsősorban a növényntani latinból kerülhetett, esetleg a ném. *Arekapalme*, *Arekanuß* félfordításából, az *arékapálma*, *arékadíó*-féle szókapcsolatból önállósult.

Lokotsch 17.; Marzell 1: 1342 *Areca* a.; Battaglia 1: 640; Webster 1: 115; Klein 1: 102; FEW. 20: 90; Trésor 3: 457.

atoll *atoll* (1879: MagyLex. 2: 70; l. még 1893: PallasLex. 2: 296; 1927: NapkeletLex. 1: 91; stb.);

'gyűrű alakú korallzátony; Atoll(e)'.

Forrásaként vö. Maldív-szigeti *atolu* 'atoll: gyűrű alakú korallzátony' (Onions 60; FEW. 20: 90), „*atolu*, du lingua das Maldivas, a sudoeste da ilha de Ceilão, onde esta palavra designa precisamente as ilhas deste tipo” (Machado 1: 278 *Atol* a.); vö. még malajálám *atolu* 'reef [: zátony, szirt, homokpad a tenger szintjén; stb.]' (AmHeritDict. 83); esetleg összefüggésbe hozható a szingaléz *ātul* 'belső' (Bel'kovics—Vühuholev 101) szóval, s az elnevezés arra utal, hogy a gyűrű alakú korallzátony sekély lagunát zár magába. — Korai (nemzetközi) adata a fr. *attôle* (1773: Trésor 3: 797); ang. *atoll* (1832: Oxf. *Atoll* a.); ol. *atollo* (19. sz.: Battisti—Alessio 1: 348); ném. *Atoll* (19—20. sz.: DudenEtym. 38); stb.: 'atoll'; vö. még sp. *atoll*; le. *atol*; or. *ατόλλ*: 'ua.'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. — E szócsaládba vonható a R. *atollon* 'atoll'-féle szó is (1611: Grand Larousse 1: 291; 1621: Oxf. i. h.).

Lokotsch 132.; Machado i. h.; Partridge 30; Skeat 36; Hobson—Jobson 40.

bengáli (tűz, fény) *Bengali* (tűz) (1808: NSz.), *bengáli* (tűz) (1865: Babos 50; l. még 1879: MagyLex. 3: 469; 1883: NSz.; 1893: PallasLex. 3: 93); — vö. még *Bengáli* harkály (1808: NSz.);

'tűzijáték céljára való, nagy színes (vörös) lánggal égő, por alakú keverék'; bengalisches Feuer'.

Végző forrása a bengáli *Baṅgāl* 'Bengál(ia)' (Mayrhofer 3: 124 *Vaṅgāḥ* plur. 'Name eines Volkes und des von ihm bewohnten Landes' a.), (klasszikus) hindi *baṅgāl* 'ua.' (Platts 1: 171); vö. még bengáli *Baṅgālī* 'bengáli(ai)' mn., fn. (Oxf. *Bengali*, *Bengalee* a.), (klasszikus) hindi *bangālī* 'ua.' (Platts 1: 172). Tárgytörténetileg:

„Die indischen Fürsten pflegten bei ihren Festen ihre Paläste und Gärten durch eigenartige Brennstoffe in glänzend bunte Beleuchtung zu setzen” (Lokotsch 289.). Használata a *bengáli tűz* (*fény*)-féle szókapcsolatban speciális; vö. ném. *bengalisches Feuer* ’bunt brennende Flamme’ (1818: Schulz 1: 83); or. *бензальский (огонь)* (1836: SRLJ. 1: 392); ang. *Bengal lighth* (1865 k.: Oxf. *Bengal* a.); fr. *feu de Bengale* (1872: Le Grand Robert 4: 484 *feu* II./6. a.), ’composition pyrotechnique qui donne des flammes diversement colorées’ (1877: FEW. 20: 92); stb.: ’bengáli-tűz’; vö. még ol. *fuochi di bengala* (Battaglia 2: 174); le. *ogień bengalski*; stb.: ’ua.’. — A magyarba a német megfelelő részfordításával kerülhetett; tkp. egy *Bengália-i* (tűz) is szabályos volna; a német melléknév fordítása azonban mintegy a **Bengál* ’Bengália’ tulajdonnévnek -i képzős származéka; vö. ezzel még: *Babilonia*: *babiloni* (fogság).

Onions 89; Webster 1: 204 ¹ *bengali* a.; Kiss 102 *Bengália* a.; Römpf 1: 315.

beriberi beriberi (1879: MagyLex. 3: 526; l. még 1893: PallasLex. 3: 146), *beriberi* (1927: NapkeletLex. 1: 139);

’a B₁-vitamin (thiamin) hiányában kialakuló betegség; Beriberi’.

Föltehető forrásaként vö. pl. szingaléz *baeribaeri* (Webster: 1: 206; l. még Belkovics—Vühuholev 498 [бэрубэру]: ’beriberi (betegség)’; vö. még indonéz (*penjakit*) *biri-biri* ’ua.’ (Kamus 126), ’beriberi disease’ (Echols—Shadily 58), ’Hungerödem’ (Kahlo—Bärwinkel 68). Etimológiailag pl. összefügghet vele a szingaléz *beri* ’непёренный, перезрелый’ (Belkovics—Vühuholev i. h. *бepу* a.) mint az eddigi származtatás alapja, s a főnév jelentése tkp. ’gyengeség’ (a hiánybetegségből adódóan). — Közvetítője részben talán a port. R. *berebere* ’ua.’ (1613 [M. Godinho de Herédia, Declaração de Malaca, fl. 19]: Machado 1: 355; de l. 1568: Hobson—Jobson 88; Trésor 4: 412). Elterjedésében az orvosi lat. *beriberi* ’ua.’ (Brencsán 66) is szerepet játszhatott; l. „Constat frequenti illorum

usu, praesertim liquoris saguier dieti, non solum diarrhaeas ... sed et paralysin *Beriberi* dictam hinc natam esse” (1631 [Jac. Bontii, Dial. IV. Sec also Lib. II. cap. III., and Lib. III. p. 40]: Hobson—Jobson i. h.); uő. „De paralyseos quadam specie, quam Indigenae *beriberij* vocant” (1642: FEW. 20: 92 [idézet Jakob de Bondt = Bantius holland orvos De medicina Indorum c. művéből]). — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *berber* (1617 [J. Mocquet, Voy. en Afrique, Asie, Ind. Or. et Occ. 221]: Trésor 4: 412), R. *berisberi* (1665: Le Grand Robert 1: 943), *beriberi* (1686: FEW. i. h.); holl. *beri-beri* (17. sz.: Frank—van Wijk Suppl. 17); ang. R. *berri-berri* (1809: Hobson—Jobson i. h.); or. R. *бepубepу* (1863: SRLJ. 1: 389), *бepу-бepу* (1873: uo.); ol. *beriberi* (20. sz.: Battaglia 2: 183); stb.: ’beriberi’. — A magyarba elsősorban a németből, esetleg az orvosi latinból kerülhetett.

Lokotsch 292.; Machado i. h.; de Vries 46; Onions 90; AmHeritDiet. 125.

bétel bétel (1801: NSz.; l. még 1893: PallasLex. 3: 216), *betel* (1865: Babos 51; l. még 1879: MagyLex. 3: 612; 1893: PallasLex. 2: 76 *Arékapálma* a.);

’Indiában, DK-Ázsiában elterjedt élvezeti cikk; Art Genußmittel: Betel’.

Forrásaként vö. (dravida) malajálam *vettila* ’bétel’ (Onions 91); vö. ezzel tamil *verrilai* ’Betelpfeffer, Betelblatt’, kota *vett* ’Betelblatt’ (Mayrhofer 3: 236 *vittikā* ’Rolle aus Betel und Areca-Nuß ...’ a.). Közvetítője elsősorban a port. *betele* ’ua.’ (1500 [Dalgado, Glossário 1: 122]: Machado 1: 361). Elterjedésében a növénytani lat. *Piper betle* ’rágóbors, bételbors’ is szerepet játszhatott; a bétel felhasználására (fogyasztására) és hatásmechanizmusára l. „Celebratur in universo oriente radix quaedam vocata *Betel*, quam Indi et reliqui in ore habere et mandere consueverunt, atque ex eā mansionem mire recreantur, et ad labores tolerandos, et ad languores discutandos ... videtur autem esse ex narcoticis, quia magnopere denigrat dentes” (1623–1673 [Bacon, Historia Vitae et Mor-

tis 97]; Hobson—Jobson 89). — Korai (nemzetközi) megfelelő a fr. R. *beteille* (1515: Trésor 4: 435), *betele* (1553: FEW. 20: 113); ol. R. *bettre* (1583: Battaglia 2: 198); ang. R. *bettel* (1585: Oxf. *Betel* a.); ném. R. *betele* (1595: Weigand⁵ 1: 221); ol. *betelle* (1613: Battisti—Alessio 1: 501, de l. *betel* 1510 [Lodovico di Varthema p. 144]; Hobson—Jobson 89]; svéd R. *bettela* (1705: Hellquist 1: 67), *betel* (1712: uo.); or. *bémént* (1836: SIKLJ. 1: 445); stb.: 'bétel'; vö. még le. *betel* (SIJP. 1: 411) 'ua'. — A magyarba elsősorban a német közvetítette.

Lokotsch 318., 2149; Webster 1: 209; de Vries 49 *betelnoot* a.; Skeat 57; Kluge²⁰ 71; AmHeritDict. 127; Hobson—Jobson i. h.

bungaló *bangalo* (1853: NytudÉrt. 93. sz. 84), *bungalow* (1904: Radó 23; l. még 1926: TolnaiLex. 2: 312; 1937: PHLex. 179), *bangalo* (1911: RévaiLex. 2: 544), *bungaló* (1930: Csorba 33);

'(verandás) indiai épület; Bungalow'.

Forrásaként vö. (indiai) gudzsaráti *bangalo* 'bungaló' (Onions 126; AmHeritDict. 176); etimológiailag összefügg a *bengáli* (tűz) eredetijével (l. ott), tkp. 'house of Bengal' (Klein 1: 209). — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *bungale* (1676: Oxf. *Bungalow* a.), R. *bungelow* (1711: uo.); fr. R. *bungaloe* (1808: Le Grand Robert 2: 226), *bungalow* (1826: uo.; l. még Grand Larousse 1: 543); port. *bangaló* (19. sz. [Fr. L. Gomes, Os Brahamanes, p. 15]; Machado 1: 316); ol. *bungalow* (1914: Battisti—Alessio 1: 643); ném. *Bungalow* (20. sz.: DudenEtym. 90); stb.: 'bungaló'; vö. még sp. *bungalow* (LarousseSp. 1: 326); le. *bungalow* (SIJP. 1: 724): 'ua.'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 214.; Partridge 64; Skeat 79; de Vries 95; Hobson—Jobson 128 *Bungalow* a.; Trésor 4: 1064; Ország: NytudÉrt. i. h.

curry *curry* por (1928: NytudÉrt. 93. sz. 101); — de vö. *curry-powder* 'sárga gyömbér' (1895: PallasLex. 11: 115 *Kurkuma* a.);

'erős indiai fűszerkeverék; Curry: Gewürzmischung (in Pulverform)'.

Forrásaként vö. tamil *kari* 'mártás, szósz; ételízesítő (főleg rizses-húsos ételek), curry' (Oxf. *Curry* a.; AmHeritDict. 324 *curry*² a.). Közvetítője részben talán az újkori latin; vö.: „Curcuma in Indiā tam ad cibum quam ad medicinam adhibetur. Indi enim . . . adeo ipsi adsueti sunt ut cum cunctis admiscunt condimentis et piscibus, praesertim autem isti quod *karri* ipsis vocatur” (1690 k. [Rumphius, Herbarium Amboinense, Pars Vta p. 166]; Hobson—Jobson 282). — Korai (nemzetközi) adat a fr. R. *cary* (1688: Trésor 5: 207), R. *carri*: 'ua.' (1708: uo.); ang. R. *currey* (1747: Oxf. i. h.), *curry* (1781: Hobson—Jobson i. h.), *currypouder* (1810: Oxf. i. h.); fr. *curry* (1854: Trésor 6: 636); svéd *kurrypulver* (1874: Hellquist 1: 528); ném. *Curry* (20. sz.: DudenEtym. 97); stb.: 'curry'; vö. még sp. *cari*, *curry* (LarousseSp. 1: 384, 558); ol. *curry* (DizEncIt. 3: 703); cseh *curry*, *kari* (PSIN. 1: 355, 2: 459); le. *curry* (WEP. 2: 638): 'ua.'. — Megjegyzendő, hogy a kanarez *karil* 'curry' (Hobson—Jobson 281) a port. *caril* 'ua.' (1502 [G. Correia, Lendas da Índia 1: 302]; Machado 1: 510) közvetítése alapján az európai nyelvekből ugyancsak adatolható (l. Oxf. i. h.; Trésor i. h.; Hobson—Jobson i. h.). — A *curry* féle szó a magyarba esetleg közvetlenül az angolból kerülhetett, német közvetítéssel is.

Lokotsch 1093.; Onions 237; Klein 1: 387; FEW. 20: 100.

dingi *dingi* (1934: NSz.; l. még 1938: NytudÉrt. 93. sz. 91; 1952: Bánhidi 222), *dinghi* (1958: NSz.), *dinghy* (1960: ÚjMagyLex. 2: 70 *dinghi* a.);

'egy fajta (vitorlás) csónak, kisebb hajó; Dingi'.

Forrásaként vö. (klasszikus) hindi *dingī*, *deṅgī* 'kisméretű csónak, sajka, komp(átkelőcsónak), szkiff, kenu: egy fajta kisebb vízi jármű' (Platts 1: 576); vö. még *dongi* 'ua.' (uo.) <: *donḡā* 'ua.' (uo. 569). — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *dingues*, l. „ . . . pour aller à terre on est

obligé de se servir d'un petit Bateau dont les bords sont très hauts, qu'on appelle *Dingues*" (1705 [Luillier, Voyage du Sieur, aux Grandes Indes 39]: Hobson—Jobson 318 *Dingy* a.), *dinghi* (1870: Grand Larousse 2: 1333); ang. R. *dingies* (1785 [Letters of Tippoo 6]: Hobson—Jobson i. h.), R. *dingie* (1810: Oxf. *Dinghy* a.); stb.: 'dingi'; vö. még ol. *dinghy* (Battisti—Alessio 2: 1309); le. *dingi* (SIJP. 11: 109): 'ua.'. — A magyarba elsősorban az angolból kerülhetett, s jobbára sport(mű)szóként használatos.

Partridge 157; Battaglia 4: 495 *Dingo*¹ a.; Onions 269; AmHeritDiet. 371; Ország: NyttudÉrt. 93. sz. i. h.

gaviál gaviál (1885: MagyLex. 16: 448; l. még 1894: PallasLex. 7: 850);

• 'indiai (csőrös) krokodil: *Gavialis gangeticus*; *Gavial*'.

Forrásaként vö. hindi *ghariyāl* 'Lacerta gangetica: the Gangetic alligator: indiai (csőrös) krokodil' (Platts 2: 934), l. ang. R. *ghorial* 'ua.' (1809 k. [Buchanan's Rungpoor in Eastern India 3: 581–2]: Hobson—Jobson 367 *Gavial* a.). Nemzetközi szóként ennek romlott változata terjedt el; vö. „The Gangetic crocodile, or *Gavial* (in correct orthography, *Garial*) . . ." (Oxf. *Gavial* a.). — Korai (nemzetközi) adata a fr. *gavial* (1789: Grand Larousse 3: 2172); ang. *gavial* (1825: Oxf. i. h.); port. *gavial* (1837: Machado 1: 1083); stb.: 'gavial'; vö. még ném. *Gavial* (Brockhaus¹⁷ 6: 811); le. *gawial* (SIJP. 2: 1062); stb.: 'ua.'; az ol. *gaviale* 'ua.' a tud. lat. *Gavialis (gangeticus)* tükörzöje. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 714.; Corominas 2: 709; Klein 1: 644; Onions 392; AmHeritDiet. 546; Le Grand Robert 4: 851.

jógi dsogi (1893: PallasLex. 5: 545), *dzsogi* (1912: RévaiLex. 6: 89), *jogi* (1914: uo. 11: 13), *yogi* (1927: TolnaiLex. 7: 315 *Jogi* a.), *jógi* (1939: ÚjIdőkLex. 13–14: 3539);

'a jóga gyakorlója; Jogi, Yogi'.

Forrásaként vö. (klasszikus) hindi *yogī* = *jogī* 'a devotee, an ascetic, a hermit; a jóga (l. ott) követője' (Platts 1: 398, 2: 1253); vö. még *Chughi* (1298 [Marco Polo, 2nd ed. 2: 351]: Hobson—Jobson 461 *Jogee* a.); *jogī* (1343 [Ibn Batuta 4: 62–3]: uo.). Előzménye az óind *yogin* 'ua.' (Monier-Williams 857). — Korai (nemzetközi) adata a port. *jogue* (16. sz./1897 [Crónica dos Reis de Bisnaga 19]: Machado 2: 1264), de l. G. Correa (Lendas da India por) és Livro de Duarte Barbosa adatát (idézi: Hobson—Jobson i. h.); ol. R. *iotge* (1510 [L. di Varthema 111: uo.]); fr. R. *yoguie* (1615: FEW. 20: 113); ang. R. *ioggue* (1619: Oxf. *Yogi* a.); stb.: 'jógi'; vö. még or. *uōz*, *ūoz* (1934: SÍRLJ. 5: 605); sp. *yogi* (LarousseSp. 3: 612); ol. *iōghi* (~ *iōgui*, *jōgi*) (Battaglia 8: 484); ném. *Jogi* (DudenEtym. 296 *Joga* a.); stb.: 'ua.'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 2169.; Partridge 321 5. *The Skt yoga* a.; Klein 2: 1763; Onions 1020; AmHeritDiet. 1484.

katamarán catamaran (1912: RévaiLex. 4: 322), *katamaran* (1914: uo. 11: 334), *katamarán* (1966: Bakos 245);

'kettős törzsű hajótípus; Katamarán'.

Forrásaként vö. tamil *kaṭṭumaran* (Pjatigorskij—Rudin—Somasundaram 204), tkp. 'tied wood' [összekötő(zó)tt fa (a tutaj építésére utalóan)] (Onions 152); vö. tamil *kaṭṭu* 'köt' (l. fent: i. m. 202–3) + *maram* 'fa' (uo. 1099). Közvetítője föltehetően a port. *catamarão*, R. *catamarães* (17. sz. [P. Fernão de Queirós, Conquista de Ceilão 362]: Machado 1: 532). — Korai (nemzetközi) adata az ol. R. *gatamaroni* (1583 [G. Balbi, Viaggio dell'Indie Orientali, f. 82]: Hobson—Jobson 173); ang. R. *cattamaran* (1673 [J. Fryer, A New Account of East India . . . 24]: uo.), *catamaran* (1697: Oxf. *Catamaran* a.); fr. R. *catimaron* 'radeau des Indes' (1699: FEW. 20: 100; l. még Le Grand Robert 2: 400); stb.: 'katamarán'; vö. még sp. *catamarán* (LarousseSp. 1: 409); ol. *catamaràn* (Devoto—Oli 1: 482); le. *katamaran* (SIJP.

11: 230); stb.: 'ua.'. — A magyarba első sorban a németből kerülhetett.

Skeat 96; Klein 1: 248; DizEncIt. 3: 5; AmHeritDict. 211; Trésor 5: 295.

kopra kopra (1895: PallasLex. 10: 774), *copra* (1912: RévaiLex. 4: 654);

'száritott kókuszdió-bél; Kopra'.

Forrásaként vö. malajálám *koppara* (Machado 1: 672 *Copra* a.; Onions 214; AmHeritDict. 294); tamil *koppera[i]*:

(FEW. 20: 102): 'kókuszdió, kopra'. Megfelelője a hindi *khoprā* 'ua.' (Platts 2: 882), tkp. 'koponya'; vö. hindi *khoparī*, *khoparī*, N. *khoprī*, *khoprī* 'ua.' (uo.): hindi *khappar* 'ua.' (uo. 869), s ez összefügghet az óind *kharpah* 'Kopf, Schädel' (Mayrhofer 1: 304) szóval. Az elnevezés a kókuszdiónak meg bizonyos majomfajta fejalakjának a külső hasonlóságán alapulhat. — Közvetítője a port. *copra* 'ua.' (1563 [G. de Orta, Colóquios I, col. XVI, 238]: Machado i. h.; l. még Trésor 6: 151 *coprah* a.). — Korai (nemzetközi) adata a sp. *copra* (1578 [Christ. Acosta, Tractado 104]: Hobson—Jobson 254); ang. R. *chopra* (1584: Oxf. *Copra* a.); fr. *copra* (1602—1758: FEW. i. h.); stb.: 'kopra'; vö. még or. *konpá* (1913: SURLJ. 5: 1398); sp. *copra*, *copre*; ol. *copra*; le. *kopra* (StJP. 3: 966); stb.: 'ua.'. — A magyarba első sorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 1169.; Klein 1: 350; Bloch—Wartburg⁴ 157; Hobson—Jobson 253 *Coprah* a.; Le Grand Robert 2: 915.

korund korund (1865: Babos 185; l. még 1879: NSz.; 1882: MagyLex. 10: 575; 1886: NSz.; 1891: Füredi 118; 1895: PallasLex. 10: 811; 1898: NSz.);

'kemény, üvegfényű ásvány; Korund'.

Forrásaként vö. (dravida) tamil *kurundam* (Onions 218), *kuruntam* (AmHeritDict. 300); vö. még (andhra) telugu *kuruvindum* (Hobson—Jobson 259): 'korund (kő)'; megfelelője a (klasszikus) hindi *kurand* 'corundum stone; adamantinus corundum' (Platts 2: 828); ezek előzménye lehet az óind *kuruvinda* 'rubintkő' (Mo-

nier-Williams 294). — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *corind* (1667: Trésor 6: 185), *corindon* (1781: uo.); ang. R. *corivindum* (1728: Oxf. *Corundum* a.); or. *κορύνη* (1847: SURLJ. 5: 1479); stb.: 'korund'; vö. még sp. *corindón*; ol. *corindóne*; holl. *korund*; le. *korund*; stb.: 'ua.'. — A magyarba első sorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 1263.; Mayrhofer 1: 236; de Vries 353; Hobson—Jobson 259; FEW. 20: 103; Ország: NytudÉrt. 93. sz. 70; Le Grand Robert 2: 933.

mangófa mangófa (1808: NSz.; l. még 1883: MagyLex. 12: 60), *mangofa* (1883: uo. 59 *Mangifera* a.; l. még 1897: PallasLex. 12: 276), *mángófa* (1883: NSz.);

1. 'mangosztánfa: *Garcinia mangostana*; *Mangostanbaum*' (1808: l. fent).

2. 'mangófa: *Mangifera indica*; *Mango-baum*' (1883: l. fent).

Forrásaként vö. pl. malajálám *manga* 'mangófa; ennek gyümölcse' (Machado 2: 1414 *Manga*³ a.); ez a tamil *māṅgāi* 'ua.' (Somasundaram 479 [*māṅgo* a.]), *māṅkāy* 'ua.' (Machado i. h.; FEW. 20: 104; AmHeritDict. 793) fejleménye; tkp. *mān* 'mangófa' + *kāy* 'termés, gyümölcs' (Onions 551). Megfelelője a maláj *mangā* (AmHeritDict. i. h.); indonéz *mangga* 'Mangifera indica: mangófa; ennek gyümölcse' (Kahlo—Bärwinkel 202; l. még Kamus 541; Echols—Shadily 236). Közvetítője a port. *manga* 'mangó' (1525: Corominas: Breve 370); l. még *mangas* (XVI. sz./1897 [Crónica dos Reis de Bisnaga 81]: Machado i. h.); továbbá fr. R. *manga* (1540: FEW. i. h.); sp. R. *manga* (1578: Corominas 3: 229 *mango* a.); ang. R. *mangas* (1582: Oxf. *Mango* a.); újkori tud. lat. *mang(h)us*: 'ua.' (uo.); vö. még újkori tud. lat. „Alibi vero commemorat *mangae* specimen fortis admodum odoris, Terebinthinam scilicet, et Piceae arboris lacrymam redolentes, quas propterea nostri stinkers appellant” (1631 [G. Piso, de Indiae utriusque Re Naturali et Medicā on J. Bontius, Hist. Nat. et Med. Indiae 95]: Hobson—Jobson 554). Az -o végű alak korai (nemzetközi) adata az ang. R. *manggo* 'ua.' (1655: Oxf.

i. h.); or. *manzo* (1864: SURLJ. 6: 588): 'ua.'; megfelelőként vö. még holl. *mango* (*boom*); ol. *mango*; le. *mango*; stb. 'ua.'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. Az 1. jelentés kialakulását a *mangó* meg a *mongosztán* (l. ott) azonos szókezdete is segíthette.

Lokotsch 1393.; Marzell 3: 53 *Mangifera* a.; Skeat 359.

R. *mongosz* *mongos* (1883: MagyLex. 12: 423), *mongosz* (1897: PallasLex. 12: 840);

'(indiai) ichneumon: *Mungos mungo*; *Mungos*'.

Forrásaként vö. maráthi *mangūs* (Onions 586 *mongoose* a.; AmHeritDict. 848 *mongoose* a.), *mungūs* (Machado 2: 1415 *Manguço* a.): 'indiai ichneumon'; vö. még (klasszikus) hindi *mungūs*, *maṅgūs* 'the Mongoose, or ichneumon: Vivera ichneumon' (Platts 2: 1081); megfelelője (közvetlen előzménye) a telugu (andhra) *mangisu*, *mungisa* 'ua.' (Hobson—Jobson 596 *mongoose* a.); összefügghet az óind *aṅgūsha* (Monier-Williams 8), *aṅgūśaḥ* (Mayrhofer 1: 22): 'ichneumon' szóval. — Közvetítője a port. *mongús* (1685 [J. Ribeiro, *Fatalidade Historica* 1: cap. 20]: Machado i. h.), *mangus* 'ua.' (1716; uo.). Elterjedésében az állattani latin (l. fent) is szerepet játszott. — Korai (nemzetközi) adata az ang. *mongoose* (1673: Skeat 391; 1698: Oxf. *Mongoose* a.); fr. R. *mangouze* (1697: Bloch—Wartburg⁴ 387 *mangouste* a.); ol. R. „Il *Mongūse* animale simile ad una donnola” (1829/1875 [A. de Gubernatis, *Storia dei Viaggiatori Italiani nelle Indie Orientali* 279]: Hobson—Jobson 597 *mongoose* a.). — A magyarba elsősorban az állattani latinból, esetleg a németből kerülhetett.

Mayrhofer 1: 22 *aṅgūśaḥ* 'Ichneumon' a.; Partridge 413; DudenEtym. 455 *Mungo* a.; TESz. 2: 975 *mungo*¹ a.

rúpia *rupia* (1854: Heckenast² 173; l. még 1865: Babos 277; 1884: MagyLex. 14: 432; 1891: Füredi 194; 1897: PallasLex. 14: 752; 1904: Radó 153; 1913: Horváth

189; 1930: Csorba 188; stb.), rúpia (1957: Bakos 683);

'indiai stb. pénzegység; *Rupie*'.

Forrásaként vö. (klasszikus) hindi *rupiā*, *rupīyā* 'a rupee (the silver coin so called); coin, cash, money: rúpia, ezüst pénzérme' (Platts 1: 586 *rupiā* a.); urdu *rupiā* 'ua.' (uo. 604); előzménye az óind *rūpya* 'well-shaped; stamped, impressed; wrought silver or gold, stamped coin: formás, ismertetőjellel ellátott; vert ezüst, arany; (fém)-jelzett érme' (Monier-Williams 886 *rūp* 'to form' a.). Megfelelője a perzsa *rūpiya* 'rúpia' (Steingass 591 *rūpa* a.). — Közvetítője részben talán a port. *rupia* (1600 [P. Fernão Guerreiro, *Relação Anual* 31]: Machado 2: 1919), illetéleg az újkori latin, l. „*Rupias monetae* genus est, quarum singulae XXVI assibus gallicis aut circiter aequivalent” (1616 [P. Jarric, *Rerum Indicarum Thesaurus* 3: 83]: Hobson—Jobson 776). — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *rupia* (1610 [Hawkins, *Voyages*: in *Purchas* 1: 427]: Hobson—Jobson i. h.), R. *rupeia*, *rupia* (1612: Oxf. *Rupiee* a.); fr. R. *rupia* (1614: Grand Larousse 6: 5279 2. *roupie* a.), *roupia* (1616: FEW. 20. 109); holl. *ropie* (1648 [J. van Twist, *Generall Beschrijvinge van Indien* 26]: Hobson—Jobson i. h.); ol. R. *roupia* (1749: Battisti—Alessio 5: 3298); or. R. *pynu* (1806: SURLJ. 12: 1573), *рупия* (1864: uo.); stb.: 'rúpia'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Devic 198; Lokotsch 1730.; Skeat 529; Mayrhofer 3: 70 *rūpām* 'äußere Erscheinung, Form' a.; AmHeritDict. 1136; Le Grand Robert 8: 489.

szanszkrit *sánskrit* (1801: NSz.; 1821: TudGyűjt. 8: 82), *sanskrit* (1821: NSz.; 1852: IsmT. 4: 597; 1854: Heckenast² 174; 1877: NSz.; 1884: MagyLex. 14: 481; 1891: Füredi 196), *sámskrit* (1821: TudGyűjt. 8: 84), *szanszkritt* (1839: NSz.), *sanscrit* (1844: uo.), *sanszkrit* (1847/1900: NSz.), *sanskrit* (1862: IsmT. 4: 527), *szánszkrit* (1852: uo. 454; 1897: PallasLex. 15: 410), *szanszkrit* (1852: IsmT. 4: 454; 1859/1890: NSz.; 1877/97: uo.; 1884: MagyLex. 15: 106;

1891: Füredi 214; 1899: NSz.), *szanszkrit* (1860: uo.); stb.

’óind; Sanskrit’.

Forrásaként vö. óind *saṃ-skṛita* (or *sām-skṛita*) ’the Sanskrit language’ (Monier-Williams 1120), tkp. ’(meg)-szerkesztett, hiánytalanul alakított, tökéletesített (finomított), rendkívül kidolgozott; stb.’ (a nyelvre vonatkozólag, szemben a prákrit nyelvvel: l. ott). — Korai (nemzetközi) adata a ? *Sahaskrit* (1318 [Amir Khusrū in Elliot 3: 563]; Hobson—Jobson 792 *Sanskrit* a.); ol. *Samscruta* (1586 [Sasseti, extracted in de Gubernatis, Storia dei viaggiatori Italiani nelle Indie Orientali 221]: uo.); ang. R. *Samescetan* (1617: Oxf. *Sanscrit* a.); fr. R. *hanscrit* (1667: Le Grand Robert 8: 576); port. R. *samsucruta* (17. sz.: Machado 2: 1945 *Sānschrīto* a.), *hanscrit* (1727: uo.); or. *санскрит* (1890—1907: SURLJ. 13: 170); stb.: ’szanszkrit’; megfelelőket l. még Lokotsch 1817. — A magyarba elsősorban a német közvetítette.

Monier-Williams 1111 *saṃ* (in comp.) = 2. *saṃ* q[uod] v. [ide]: 2. *sām* ’with, together with’: [1152], 300—301 *kṛi* ’to do, make’ a.); Hellquist 2: 888; Partridge 520 *Prakrit* a.; Mayrhofer 3: 410 *saṃskārah* a., 680 [Nachträge] *kr̥nōti* a.; Klein 2: 1381; Onions 787; AmHeritDict. 1150.

szári szári (1963: Bakos 669);

’az indiai nők fejét és testet teljesen beborító, művészien csavart lepelruhája, l. Képes divattörténet az ókortól napjainkig. Corvina Kiadó, 1974. 535; Sari’.

Forrásként vö. (klasszikus) hindi *sārī*, *sārī* ’a kind of dress worn by Hindū women, a long piece of cloth wrapped round the body and passed the head: szári’, l. fent (Platts 2: 625). Ez az óind *sāṛī* (Monier-Williams 1063 *sāṛī* ’a strip of cloth, a kind of skirt or petticoat’ a.) szóra megy vissza, s a perzsa *shāl* ’a shawl or mantle’ (Steingass 724) alakon át *sāl* szavunk eredetijével azonos. Megfelelő szó az indonéz *sari* ’женская одежда в Индии’ (Kamus 736), ’Sari (roter Haarschleier den die Frauen in Indien übers Haar legen, wenn

sie es aufgesteckt tragen’ (Kahlo—Bärwinkel 414). — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *sarriyn* ’szári(szővet)’ (1598: Oxf. *Saree* a.), R. *saurry* (1785: uo.), *sarie* (1800: uo.); fr. *sari* (1872: Le Grand Robert 8: 587); le. *sari* (SJP. 11: 455); stb.: ’ua.’. — A magyar szó közvetlen forrása nem határozható meg.

Partridge 587; Webster 2: 2015; Onions 789; Klein 2: 1384; Mayrhofer 3: 322 *sāṛī* ’Tuch, Zeugstreifen, Gewand’ a.; AmHeritDict. 1153 *sari* a.

szikh(ek) Sikhek gr. (1852: IsmT. 4: 596 *Kasmir* a.), *szikh* (1897: PallasLex. 15: 683), *szikh* (1897: uo.);

’egy (hindu és mohamedán elemeket egyesítő) indiai felekezet követője; Sikh’;

Forrásaként vö. hindi *sikh* ’disciple, pupil, scholar, apprentice; a follower of Gurū Nanak [1469—1538], a Sikh; the people who inhabit the Panjāb’ (Platts 2: 665); előzménye az óind *śiṣya* ’a pupil, scholar, disciple’ (Monier-Williams 1077), *śiṣyaḥ* ’Schüler’ (Mayrhofer 3: 348). Közvetítő s korai (nemzetközi) adata az ang. R. *Sykes* (1756: Hobson—Jobson 836), *Seek* (1781: Oxf. *Sikh* a.); fr. *sikh*, *sikhe* (19. sz.: Le Grand Robert 8: 771); stb.: ’szikh’; vö. még ném. *Sikh* (Fremdw. Leipzig 580; Brockhaus¹⁷ 17: 420); sp. *Sikhs*, *Seikhs* (LarousseSp. 3: 348): ’ua.’. — A magyarba elsősorban a német közvetítette.

Egli² 4: 852 *Sikh* a.; Partridge 622; Klein 2: 1443; Onions 826; AmHeritDict. 1205; Losique 202; Mayrhofer 3: 330 *sāṛī* a.; Weekley 386; l. még Khuswand Singh, *The Sikhs* (New-York 1953.).

tamtam tamtam (1844: NSz.; l. még 1897: PallasLex. 15: 912; 1904: Radó 168), *tam-tam* (1864: NSz.; l. még 1872: uo.; 1929: TolnaiLex. 16: 293; 1937: PHLex. 1034), *tám-tám* (1894: NSz.);

’dob-, gongszerű ütőhangszer; Tam-tam’.

Föltehető forrásaként vö. hindi *ṭam-ṭam* ’kisebb kézi dob, tam-tam dob; ennek

hangzása' (Platts 1: 358); vö. még szingaléz *tammāṭṭama* '(kettős) deszkadob: tam-tam-dob' (Belkovics—Vühuholev 282; l. még. Oxf. *Tom-tom* a.); indonéz *tamtam* 'тамтам (вид барабана)' (Kamus 842), *tong-tong* 'Hillebille; hölzernes Signalgerät' (Kahlo—Bärwinkel 485), 'signal drum made from a bamboo or hollowed-out log: jelződob bambuszból, (kivájt) fából', l. (Echols—Shadily 406); de vö. „meaning a Chinese gong or similar percussion-instrument, it is clearly echoic” (Partridge

726 *tom-tom* a.). — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *tom tom* (1693: Oxf. i. h.); fr. *tam-tam* (1769: Le Grand Robert 9: 150; 1773: Grand Larousse 7: 5933); ol. *tam-tam* (1826: Battisti—Alessio 5: 3709); ném. *Tamtam* (1841: Weigand⁵ 2: 1022); or. *тамтам* (1847: SURLJ. 15: 95); stb.: 'tamtam'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 2014.; Vasmer 3: 75; Klein 2: 1569; Onions 930; AmHeritDict. 1314.

Rövidítések

az alábbiakban csak azoknak a rövidítéseknek a teljes feloldására kerül sor, amelyek a TESz. I—III. kötetében nem használatosak; a többi a TESz. megfelelő (betűrendes) tétele alapján értendő; sőt — helykímélésből — még ezeket is „csönkítani” kellett úgy, hogy a szerző: mű viszonyára esetenként csak a szerző vezetékeve utal; pl. Battisti—Alessio = Battisti—Alessio: DizEtIt., l. TESz. 1: 38. — A szerzőnév közlése az alapelv a TESz.-ben nem szereplő rövidítések teljes feloldásakor is. — Alkalmanként a szerzőnév helyett a TESz.-beli rövidítéskezdetet is önállósítottam; pl. Oxf. = OxfEnglDict.; stb.

AmHeritDict. = The American Heritage Dictionary ... William Morris, Editor. New York, 1969.

Belkovics—Vühuholev = Сингальско-русский словарь. Составили А. А. Белькович и В. В. Выхухолев ... Москва, 1970.

Devic = Devic, L. M.: Dictionnaire étymologique des mots français d'origine orientale. Amsterdam—Paris, [1876/1965.].

Devoto—Oli = Vocabolario illustrato della lingua italiana di G. Devoto e G. C. Oli. I—II. Milano, MCMLXVII.

DizEncIt. = Dizionario enciclopedico italiano. I—XII. Roma, 1955—1963.

Echols—Shadily = Echols, J. M. — Shadily, H.: An Indonesian—English dictionary. New York, 1963.

Egli² = Egli, J. J.: Nomina geographica ... Leipzig, 1893.

FEW. = Wartburg: FEW. (l. TESz. 1: 81).

Grand Larousse = Grand Larousse de la langue française. I—VII. Paris, 1971—1978.

Hobson—Jobson = A glossary of colloquial Anglo—Indian words and phrases ...

By H. Yule and A. C. Burnell. New edition edited by Crooke. London, 1886/1969.

Kahlo—Bärwinkel = Kahlo, G.—Bärwinkel, R.: Indonesisch—Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1966.

Kamus = Kamus bahasa Indonesia—Rusia. Moskow, 1963.

Kiss = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1980.

Le Grand Robert = Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue Française de Paul Robert. Deuxième édition ... Tome I. — 1985. Montréal, Canada.

Losique = Losique, S.: Dictionnaire étymologique des noms de pays et de peuples. Paris, 1971.

Messner = Messner, D.: Geschichte des spanischen Wortschatzes. Heidelberg, 1979.

Monier-Williams = Monier-Williams, M. A.: A Sanskrit—English dictionary. Oxford, 1899/1956.

Pjatigorskij—Rudin—Somasundaram = Тамильского-русский словарь. Составили А. М. Пятигорский и С. Г. Рудин. Под редакцией П. Сомасундарам. Москва, 1960.

Platts = A dictionary of Urdū, classical Hindī and English ... by John T. Platts. I—II. London, 1959.

Somasundaram = Русско-тамильский словарь ... Под редакцией П. Сомасундарам. Москва, 1965.

Trésor = Trésor de la langue française ... Publié sous la direction de P. Imbs. Paris, I (1971.) —.

Farkas Vilmos

A firkálások kutatása és nyelvi jellemzői Magyarországon

1. Nemzetközileg *graffiti*-nek nevezik azt a jelenséget, amellyel írásunk keretében foglalkozni fogunk. Ez a görög eredetű szó az olasz nyelv közvetítésével terjedt el világszerte, s lett az angol nyelvterületen kívül is a falfirkálások elnevezése. Német nyelvterületen eleinte a *Wandinschrift* és *Wandkritzelei* ('falfelirat' és 'falfirka, falrajz') a neve, de az újabb szakirodalomban már az angol formát, a *Graffiti*-t használják. A gyermekcipőben levő magyar kutatások eleinte ingadoztak a *felirat*, *falfelirat* és a *firkálások*, *falfirkák* megnevezések között. Ez az ingadozás egyébként a német terminológiában is megfigyelhető volt az *Innschrift*, a *Wandinschrift* és a *Graffiti* között. Szerencsésebbnek tartjuk azonban a *felirat* és a *firkálás* éles szétválasztását: az első alatt a hivatalos jellegű, elfogadott, a másodikon a spontán jellegű és üldözött, elítélt írásműveket értve. E mellett foglal állást Voigt Vilmos is, aki a graffiti első magyar nyelvű szócikkét írta: „falra és egyéb helyekre felfirkált rövid szövegek, jelszavak, rigmusok” [Graffiti. Világirodalmi Lexikon, Bp., 1975. III/714].* A születő magyar terminológia számára javasoljuk ezt a megkülönböztetést.

2. Kezdetben útleírások, néprajzi adatközlések ejtettek szót a firkálásokról. Ezeknek kezdeti formái a turistafirkálások (*Besucherinschriften*), a vendéglői és börtöngraffitik. Szláv, német és francia nyelvterületről hozott tudományos igényű adatot az *Anthropophyteia* című folyóirat egyik 1906-os cikke (Reiskel, K.: *Skatologische Inschriften*. In: *Anthropophyteia* 3 [1906.]: 244–6). A firkálások kutatásában és dokumentálásában az amerikai és német kutatók járnak az élen. Az amerikai firkálások nyelvészeti kutatását Read 1935-ös alapvetése indította el az angol nyelv „alacsonyabbrendű” szavairól szóló művében (Read, A. W.: *Classical American Graffiti*. *Lexical Evidence from Folk Epigraphy in Western North America*. Paris, 1935). Sechrest és Flores a firkálások szociálpszichológiai jellemzőit kutatták több tanulmányukban is (pl.: *Homosexuality in the Philippines and the United States: The Handwriting on the Wall*. In: *Journal of Social Psychology* 79 [1969.]: 3–12). Az amerikai kutatások szintézisszerű összefoglalásának és újabb csoportjellemzőket feltáró munkának tekinthető Stocker és munkatársainak tanulmánya (Stocker, T. L., Dutcher, L. W., Hargrove, S. M., Cook, E. A.: *Social Analysis of Graffiti*. In: *Journal of American Folklore* 58 [1972.]: 356–66). Az amerikai „vécéköltségzet” elemzője Dundes (Dundes, A.: *Here I Sit: A Study of American Latrinalia*. In: *The Kroeber Anthropological Society Papers* 34 [1966.]: 91–105). Míg az amerikai kutatások főleg az antropológiai nyelvészetnek nevezett irányzatban belül folytatódnak, addig a német nyelvű publikációkat leginkább a szociolingvisztika körébe sorolhatjuk. Thiel összeállította s megjelentette — igaz magánkiadásban — a firkálások bibliográfiáját (Thiel, A.: *Graffiti[sic!]—Bibliographie*. Privatdruck Kassel 1982.). Wehse a firkálások néprajzi jellemzőit foglalta össze szintén bő bibliográfiai utalásokkal (Wehse, R.: *Graffiti*. *Wandkritzeleien als Gegendstand der Volkskunde*. In: *Zeitschrift für Volkskunde* 80 [1984.] II. 207–15). Tanulmányát azért is érzem nagyon fontosnak, mert ez az egyetlen olyan külföldi tudományos munka, amely elemzéseiben norvég, svéd, dán, angol, skót, német, francia, spanyol, olasz, osztrák, jugoszláviai, görög, amerikai és mexikói anyag mellett magyar gyűjtést is fölhasznál. A német ku-

* Köszönetemet fejezem ki Voigt Vilmosnak, az ELTE Folklore Tanszék vezetőjének segítségéért.

tatók előszeretettel foglalkoztak a padfirkálásokkal (pl. Hochmuth, J.: Die Sprache der Schulbänke. In: Bund Deutscher Kunsterzieher [1980.]: 107–27). Angol és német nyelvterületen egyaránt több „városgraffiti”-monográfia született (Mailer, N.: Graffiti de New York. New York, 1973.; Raabe, H.-J.: „Berlin Graffiti”. Berlin, 1982. Stb.).

Más nyelvterületekről már jóval elszórtabban találkozunk jó adatközlésekkel és feldolgozásokkal. Kiemelendő a finn gyermekfolklór kutatójának angol nyelvű munkája, amelyben a graffitiról is említést tesz (Virtanen, L.: Children's Lore. Helsinki, 1978.), vagy a svéd firkálásgyűjtemény (Dagrin, B.: Världen är Skiti! Leve Graffiti. Stocholm, 1980.) Jóval ritkább adataink vannak az afrikai és közel-keleti firkáláskultúráról (Griaule, M.: Äthiopische Graffiti. Frankfurt [Main], 1980. és Field, H.: Camel Brands and Graffiti from Iraq, Syria, Jordan, Iran, Arabia. Baltimore, 1952). E művek hatására a legutóbbi években olasz, spanyol, sőt ausztráliai kutatók is érdeklődéssel fordultak hazájuk firkálásai felé (pl. Ellis, R.; Turner, I.: Australian Graffiti. Melbourne, 1975.).

A fenti, talán kicsit hosszadalmas, de szükséges áttekintés jól jelzi a firkálások kutatásának nemzetközi eredményeit, a fő kutatási központok, területek jellegét. Mit mondhatunk ezek után a magyarországi firkálásokról? A múlt század óta vannak feljegyzéseink a firkálások létéről. Írók, újságírók előszeretettel figyelték a falra rótt írásokat — néha lejegyezték, inkább minősítették őket. Terjedelmes gyűjteménye van a budapesti szóbeli folklórról Háty Ágnesnak. Ez azért fontos, mert közölt szövegválogatásának sok darabja a firkálások révén is terjedt (Hülye, aki elolvassa. Mozgó Világ, 6 [1980.]: 8–18). Hernádi Milós írt figyelemreméltó tanulmányt a firkálásokról (A házfalak kommunikációja. Kultúra és Közösség 1978. 81–92). Kiállításokon mutatkozott be Bakos Zoltán és Kis Mihály, akik évek óta fényképezik a budapesti firkálásokat. Egyik kiállításuk alkalmából tanulmánykötetet is megjelentettek (Kovács Ákos [szerk.]: Budapesti falfirkák. A Múcsarnok és az Országos Közművelődési Központ közös kiállítása. Bp., 1986.). Mindezek fontos adalékok, sőt dokumentumok, amelyeket minden bizonnyal a későbbi tudományos vizsgálódás is hasznosítani tud. Tallózó, szórványos anyaggyűjtéssel még számos helyen találkozhatunk (bizonyára magángyűjteményekben is értékes anyag lappang), de tudományos igényű, egy adott terület teljes firkálásanyagát feldolgozó és rendszerező munka eddig csak egy jelent meg Magyarországon (Balázs Géza: Firkálások a gödöllői HÉV-en. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 18. Bp., 1983.). 1985-ben egy építőtábor lakóinak segítségével összegyűjtöttem egy nyári középiskolás tábor teljes firkálásanyagát is. Mindezek — s természetesen a különböző tallózó adatgyűjtések, „ajándékba kapott” firkálások — alapján ma már a magyarországi firkálások jellege, nyelve, típusai jobban körülhatárolhatók.

3. Nincs megírva a firkálások nemzetközi művelődéstörténete. Ezt rendszerint minden tanulmányíró sajnálkozva állapítja meg, holott elég sok bizonyítékkal rendelkezünk arra nézve, hogy a firkálások végigkísérték az írástudó emberiség egész történetét. Az egyiptomi piramisok turistafirkálásai jelzik a graffiti megszületését. Ezek manapság az egyiptológusok kincsesbányái. Szép számú firkálás maradt fenn Pompeiből, több kocsmafelirat Rómából. A korai germán szövegemlékek között találhatók a bizánci császár viking testőreinek a pireuszi oroszlánokra rótt runabetűs feliratai. A novgorodi nyírfakéreg iratok között egy kisgyerek Onfim ábécé-vázlatait figyelhetjük meg.

Az első magyarországi firkálások Pannónia városaiból kerültek elő. Találtak ilyen szövegeket Sabariában, de más városokban is. Az esztergomi várkapolnában a feltárás során latin és német nyelvű falfirkálások kerültek elő. Magyar nyelvű firkálásokkal találkozhatunk a szepeshelyi Zápolya-kápolna külső falán (a témához lásd még: Entz Géza: XV–XVII. századi bekarcolások falfestményeken. Művészettörténeti Értesítő,

1952. 131–2). A nagybörzsönyi Szent István templomban üveg alatt őrzik a feltárások során a vakolatréteg alól előkerült turista formulaszöveget: *Lukas Sombathy itt jártam*. Szécsi Ferenc közlése szerint János király özvegyének, Izabella királynénak a jelmondatát szobája falára festették: *Isabella regina. Sic fata volunt*. S ennek kezdőbetűit véste a hagyomány szerint egy fa kérgébe Egregynél, a Ménés-hegy lejtőjén, amikor 1551. július 19-én távoznia kellett Magyarországról (Szécsi Ferenc: Szállóigék. Bp., 1936. 142). Meglehetősen sok adatunk van a múlt századi, XX. század eleji kocsmafeliratokról. Bevilacqua Borsody Béla, a magyar „serfogyasztás” monográfiusa be is mutat néhányat a régi felvidéki és erdélyi német ivóhelyek, sörkocsmák falfirkálásaiból. A német formulaszövegek pontos megfelelői a mai napig élnek a magyar szóbeliségben. Pl.: *Wein auf Bier, das rath' ich Dir. — Bier auf Wein, trinkt ein Schwein. — Bier auf Wein, das lass' sein. — Bier auf Wein, kann gut sein.* (A magyar serfőzés története, 1–2. Bp., 1931. 1011.) Eötvös Károly, Krúdy Gyula és Ottlik Géza írásaiban szintén találkozunk a firkálásokkal. A firkálások szenvedélyének állítólag még Arany János is hódolt — egy kedves anekdota szerint (Vargha Balázs közlése nyomán: Makoldi Mihályné: Szülőföldünk, Budapest. Bp., 1981. 131).

4. A firkálás egyszersmind kommunikációs mód és folklór kisműfaj. Kommunikációs módként, sőt a tömegkommunikáció „megfordításaként” határozza meg Hernádi Miklós (i. m.: 81–92). A folklorisztikában a kisműfajok között tarthatjuk számon a szólások, közmondások, üdvözlések, kiáltások, jelszók, feliratok, találósok stb. társaságában (vö.: Voigt Vilmos: Kisepeikai prózaműfajok. 283–323. In: A magyar folklór. Egyetemi tankönyv. Bp., 1979.). A nyelvtudományban ezeket a „kisműfajokat” a frazeológia tárgykörébe soroljuk, bár ebben bizonyos kutatók között jelentős eltérések vannak. (A témához lásd: Juhász József: A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína. 79–97. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészletana és jelentéstana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Bp., 1980.) Nyelvészetileg és folklorisztikailag egyaránt a formulaszerűség, a rögzített forma és a jelentésükben is érzékelhető állandósultság tartja össze ezeket a jelenségeket, s különbözteti meg a mondatok, a szintagmák egyéb jellegzetességeitől. Hangsúlyozni kell, hogy nem a szókombináció gyakorisága, használati megterheltsége a döntő érv, hogy egy-egy szókapcsolatot állandósultnak minősítsünk (Juhász József i. m. 84). A firkálások között tehát találunk formulákat, állandósult szókapcsolatokat, azonban nem ez a firkálások fő jellemzője. Mivel egy fontos kommunikációs eszköznek is kell tartanunk, nyilvánvalóan a firkálás keretében nem az állandósultság, hanem éppen az innováció, a megújítás lesz a döntő. De bármennyire szabadszájú és önkifejező is a firkálás, a közösségi szóhagyományhoz gyakran visszatér — pontosabban nem tud elszakadni tőle.

A firkálás mint kommunikációs eszköz eléggé jellegzetesen elkülönül a többitől: a levéltől, az újságtól, a rádiótól, a filmtől, a televíziótól (bár alkalmasszerűen bármelyiket helyettesítheti). A firkálás keretében az egyes, az alul levő, a tömegkommunikációba beleszólni nem tudó ember képes igen hatásos módon, demokratikusan, sokak számára szólóan véleményt nyilvánítani. Mivel a firkálás nyilvános teljesítmény, az egyes ember üzeneteit sokan dekódolhatják, és szükség esetén reagálhatnak, válaszolhatnak rá. A firkálás azért különösen jelentős a folklorista és a nyelvész számára, mert a szóbeliség (a népi és a városi szóbeliség) egyik első írott csatornája, közvetítési módja. Firkálás „köntösében” számos folklór és irodalmi műfaj — rendszerint szóbeli, beszélt változata — megjelenik.

Nézzünk egy csokrot ezekből a kisműfajokból. (A gyűjtések a 80-as évek magyar firkálásaiból származnak, a helyesírás minden esetben az elfogadott norma szerint lett kijavítva. Az ettől eltérő eseteket külön jelzem.)

(1) Szólások

*A rock örök és elpusztíthatatlan.**A szerelem mindent legyőz.*

(2) Jelszó, torzított jelszó

A szerelem öl, butít, nyomorba dönt.

Az alkohol öl, butít, nyomorba dönt! Ez egy 1919-es szöveges plakát jelmondata volt, amely szólásként, közhelyként és a firkálások között a szóbeliségre oly jellemző átalakított, torzított szólásként is megjelent.

(3) Közmondásferdítés

Ami ma megtehetsz, azt megteheted holnap is.

(4) Városi „népköltészet”, „aszfaltköltészet”

*Szeretnék szeretni**Szerelmez szerezni*

*

*Nagy a tél**Nagy a hó**Nagy a sár**Nagyanyó*

(5) Emlékkönyvlíra

*Hosszú álom az élet**Kívánom, álmodjál szépet**Rózsák nyílnak utadon**Ne ismerd a szót: fájdalom.*

(6) Pajzán énekek

*Van nekem egy csikos gatyám**Abban hordom a ceruzám**Minden este írok vele**Mégsem kopik el a hegye.*

(7) Városi „félhivatalos” feliratok

*Kuka utas vésd az észbe**Ne szólj bele a vezetésbe!*

(8) Anyósrigma

*Szép vagy Ági és kapós**Csak az a baj, hogy belőled is lesz anyós!*

(9) Ivósrigma

*Reggel konyak, este konyak**Ettől leszünk mozgékonyak*

(10) Futballrigma

*Akárhogy is fáj**Fradi itt a sztár**Pölöskei a király!*

- (11) Névcsőfoló
Elvis a prézli
- (12) Kancsalrím
*Jaj, de hüvös ez a beton
Leteszem a nagyketom.*
- (13) Vécéköltészet, latrináliák
*Ez a sz temetője
A diáknak pihenője.*
- (14) Sírfelirat
*Itt nyugszik az öreg skót
Lenyelte a sőtartót.*
- (15) Reklámszöveg
*Ha kávéja Omnia
Nem kell ágyat nyomnia.*
- (16) Reminiszcencia, utánérzés, idézet
Sohase modd, hogy vége!

Nem hozok idézetet néhány más kisműfajra. De ily módon terjedhet a vice, s firkálások keretében jelenhet meg a levélműfaj, a hirdetés. A firkálás gyakran csak egy név, egy szám.

A firkálás legszorosabb rokonának a felirat tekinthető. Bizonyára ezért is volt kezdetben (s egyes írónál ma is) gyakori a felirat, firkálás fogalmak összekeverése. A feliratok a firkálások hivatalosan elfogadott, sőt szorgalmazott vagy megtűrt változatai. Velük is minden írásbeli kultúrában találkozhatunk. Az epigrafika, a felirattan kutatja a klasszikus előfordulásait. A feliratok művészi megvalósulásának tekinthető a feliratirodalom – a minden irodalomban előforduló feliratszerű költemények összessége. A felirat középületeken, nyilvánosságra szánt használati tárgyakon levő jóváhagyott, az adott kulturális környezettel nem ellenkező és vitatkozó szöveg. Tematikájában megtalálható a tanító, böleselkedő és a tréfás-viccelődő jelleg. Felirattal leggyakrabban középületeken, szobrokon, emlékműveken találkozunk. A feliratok népies változata a feliratos népköltészet. Ezek közé sorolhatjuk a ház-, kapu-, kocsma-, csárda-, sír-, butella- és bútorfeliratokat. Általában olyan szövegekről van szó, amelyek folklórközelit rétegektől származnak, s ezért a firkálások és feliratok között elég szoros a kapcsolat, az átmenet. A feliratok modernebb, de napjainkig minden magyar faluban meglevő változata a falvédőfelirat, amely a különböző kulturális területek között fontos információáramoltató eszköz. (Közülük tett közzé nemrégiben egy gazdag gyűjteményt Kovács Ákos. Magyarországi falvédőfeliratok. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 24. Bp., 1985.) Bár a feliratos népköltészetéről szép anyagunk van, Szendrey Zsigmond korai, figyelemfelhívó munkája óta senki sem vállalkozott módszeres rendszerezésükre (A népi feliratos költészetéről. Népiünk és Nyelvünk, 1931.). Pedig a feliratok világa állandóan terebélyesedik. A modern nagyvárosban megjelentek a ruha- és táskafeliratok (nemcsak a reklám hatására, hanem „belső indítatásból” is), az öntapadós feliratok, amelyeket gépkocsikra, ajtókra, irodák falára lehet tartósan ragasztani. A felirat és a firkálás határmezsgyéjén sajátos helyet foglal el a tetovált szöveg. Természetesen ez sem új jelenség, mégis magyarországi vizsgálatuk csak a legutóbbi esztendőben kezdődött meg (pl. Balázs Géza: Titok a neved,

Suha János! [Magyaroszági tetovált feliratok] In: Forrás 19 [1987.] 3: 35–52). A feliratokat a tartósságra való törekvés, a szerzőség védelme, az adott kulturális közeg — szubkultúra — erkölcsi értékrendjének tiszteletben tartása jellemzi. Néhány felíratíró egyenesen büszke is mesterségére. Az egyik ónodi fazekas, Rusznák Gyula így nevezte meg foglalkozását: *Rusznák Gyula butykos- és kulacskészítő, rigmusfaragó mester.*

A felírat és a firkálás közös jellemzőit és főbb eltéréseit a következő táblázat is mutatja:

	Szerző	Befogadó	A rögzítés módja	Célja, mondanivalója	Létrehozása
Felírat	anonim, önmagát vállaló	laikus	tartós	diszító-, tanító- és tréfás jelleg	megrendelésre
Firkálás	anonim, pseudonim, önmagát nem vállaló	laikus	rövid-életű	szókimondó, önkifejező jelleg	önkifejezés

5. A firkálások nyelvi jellemzői erősen függenek a firkálás előfordulási helyétől. Firkálás természetesen minden nyilvános helyen elképzelhető. Nem is nagyon akad olyan hely, ahol huzamosabb ideig emberek tartózkodnak, és nem jelenik meg valamilyen firka, falirajz. Mégis a legjellemzőbb helyszínek és közegek alapján némi csoportosítás elképzelhető. A tipikus firkáláshelyszínek a következők:

- (1) Falak (házfal, lépcsőház, szemétdobó helyiségek fala, kerítés, klingertéglás épületfal, várrom, várótermek fala, sátorfal, ablaküveg, illemhely oldala, ajtó, stb.)
- (2) Emlékmű, szobor, szikla, kémény
- (3) Élőfa
- (4) Vízszintes felületek (asztallap, pad, üléshez, aszfalt, alacsony helyiségek teteje stb.)
- (5) Zárt, zárható helyiségek (illemhely, börtöncella, lift, kulcsosház, sátor, szállodai szekrényajtó stb.)
- (6) Közlekedési eszköz (karosszéria, lakókocsi, utánfutó stb.)
- (7) Elkészült betonalap, csatorna, út
- (8) Könyv- és folyóiratfirkálások (elsősorban könyvtárakban)

A közeg nyilvánvalóan meghatározza a szövegeket. A zárt helyszíneken, a nehezen vagy egyáltalán nem ellenőrizhető környezetekben hosszabb, terjedelmesebb szövegek szülehetnek. A klingertégla adott területe meghatározza a szöveg keretét: általában csak egy szó, név fér be a téglakeretbe. Párás ablaküvegre, piszkos karosszériára csak pillanatnyi, hamar tovatűnő és „elpusztítható” firkálás kerülhet, míg egy elkészült betonalap vagy kémény hosszú évtizedekig hirdetheti a firkálók kezennyomatát.

Firkálások egyaránt előfordulhatnak folyóirással és nyomtatott betűkkel. Mivel a firkálók azon mesterkednek, hogy szövegeiket mások is megértsék, igyekeznek olvashatóan írni. Ennek legjobban a nyomtatott betűs írás kedvez. A technikák változatosság: az egyszerű kódarabtól, a krétától, a ceruzától, a filettollaktól a legújabban használt szórófestékekig terjednek. A firkálók törekednek a tömörségre, ezért a firkálásszövegek redun-

danciája viszonylag alacsony. Természetesen akadnak kivételek is. A végállomáson vesztglő HÉV-szerelvényen vagy a befűzött ajtajú sátorban akár hatverszszakos költemény is firkálható. Az írások terjedelme az egyes betűktől (pl. monogram) a többszörösen összetett mondatokig, tagolt szövegekig terjed.

A szöveges firkálások külön is vizsgálat tárgyát képezhetik, noha legtöbbször ábra és szöveg, illetve a különböző írásjelek, jelképek kontextuális kapcsolatba lépnek egymással. A firkálások fontos szintaktikai jellemzője, hogy a szövegek reflektálnak egymásra. Ezenkívül a firkálások szemantikai csoportokba rendezhetők. Szövegsajátosságai-
ból elevenen tanulmányozható a nyelv és a helyesírás társadalmi birtoklásának szintje, mikéntje, a beszélt nyelv sajátosságai. A firkálás ugyanis a beszélt nyelv sajátosságait legjobban tükröző írásmód, a társalgási, vulgáris beszélt nyelvi stílus legkifejezőbb írásbeli megfelelője. Amikor valaki egy hallomásból, a folklórból ismert (s akár több száz éves) szöveget lejegyez — az egyén szempontjából mindenesetre megteremti az első lejegyzett variációt —, általában az írásbeli műveltség hiányosságaival találkozunk: a verssorokat ötletszerűen tördelik, névelőket elhagynak, alapvető helyesírási hibákat követnek el. Bizonyos helyesírási hibák azonban éppen a firkálások révén társadalmi jelentőségűvé nőnek, sajátos szemantikai tartalommal bírnak. Föltétlenül ilyennek kell tekinteni a *hülye ~ hüje* alakpárt (én leginkább helyesírási variánsnak nevezném), amely gyakran tudatosan, éppen a műveletlenséget kigúnyolandó kerül helytelen formában a falra. Ezt a firkálási sajátosságot még az irodalom is fölhasználhatja. Gondoljunk Weöres Sándor versére:

KARESZ HÜJE
GYÖNGYI HÜJE
csak én vagyok okos
ennekem a segembe is felyem van.

(Egybegyűjtött írások. III/23. Bp., 1981.)

A firkálások nyelvi jellemzőinek kutatóit természetesen a formulaszerűség, az állandó elemek megléte és ismétlődése izgatja a legjobban. A nemzetközileg ismert és lejegyzett, valamint mindenki által tanulmányozható firkálásformulák Magyarországon is megvannak, s ezekből összeállítható egy gyűjtemény:

(1) Időpont és névfirkálások

A legősibb firkálástípusnak tekinthető, hiszen már a legkorábbiak között is megtalálható. Általában a (2) formulával együtt jelentkezik. A névfirkálások többnyire monogramok, gyakran becenevek.

(2) Turistafeljegyzések

A világ minden részén megtalálható. Az utazásokkal, a felfedezésekkel kapcsolatos. Magyarországon az *Itt jártam...* formulával jegyzik be nevüket a látogatók, kirándulók. Az „itt és most” tényét sajátosan örökítik meg a börtönök lakói és az iskolások. Pl.: *Itt szenvedtem 8 évig.*

(3) Szerelmi vallomások

A firkálások gyakori típusa. Legtöbbször előforduló formulája a *Szeretlek...*, s ezt igen kedvelik németül, angolul, franciául, olaszul, sőt oroszul is firkálni. De a szóbeliség egyéb szinonimái is feltűnnek: *Bírlak...*, *Komállak...*, *Jó vagy nálam...* stb.

(4) A kódra vonatkozó tréfás megjegyzések

Szintén nemzetközileg ismert a *Hülye, aki elolvassa* formulaszöveg. Ez a tréfás, gyermeki firka természetesen legfőljebb mosolyra indítja felnőtt olvasóját.

(5) Véleménygyűjtés

Az *aki* vonatkozó névmással kezdődő mondatok valójában valamiféle tudatos vagy tudat alatti társkeresést, vonatkozási csoport keresést jelentenek. Pl.: *Aki szereti a koszt, az húzzon ide egy rovdst!* Bizonyos közvéleménygyűjtés tréfás jellegű, s rímes megoldású. Pl.: *Aki szereti a p . . .-t / húzzon ide egy rubrikát!* Természetesen az ilyen típusú szövegek kikényszerítik az olvasóikból a firkálást, s valószínűleg azért is jöttek létre. Tulajdonképpen nem a közlemény eredeti tartalmában keresnek társat, hanem a firkálásban. Firkálásra csábító formulának is lehetne nevezni az ilyen szövegeket.

Ahol firkálás van, ott ezek a formulák minden bizonnyal fölfedezhetők. Kisközségek, szubkultúrák természetesen sajátos firkáláshagyományt alakíthatnak ki. Szektafirkálásnak tekinthetők a *Jézus él* típusú szövegek.

A firkálások szóhasználatára jellemző az „alacsonyabbrendű”, vulgáris szavak kultusza. A „nyomdafestéket nem tűrő”, az eufemisztikusan „négybetűsnek” mondott szavak elemi erővel fakadnak föl az „elfojtott én”-ből. Ezért a firkálások keretében tanulmányozható talán legjobban a durva nyelvhasználat, amelynek mindennapiságáról és terjedéséről nyilvánvalóan mindenkinek tudomása van. Figyelemreméltó viszont az, hogy tipikus és kerek káromkodásformulák viszonylag ritkán fordulnak elő firkálásként. Ennek az is lehet az oka, hogy a káromkodás valójában beszélt műfaj: beszédhelyzethez, szituációhoz van kötve.

A firkálások egy másik beszélt nyelvi réteget is képviselnek. Ez pedig a familiáris, családi nyelvhasználat.

Általánosnak mondható a firkálások esetében a központosítás hiánya. Az írásjelek azonban nem tűnnek el végleg. A felkiáltó- és kérdőjeleknek általában fontos kommunikatív funkciója van, s megfigyelhető, hogy rendszerint halmozottan teszik ki őket (pl. *!!!!!!!* vagy *????????*).

A trágár szövegek nemcsak elítélendő nyelvi tények, hiszen körükben valóságos nyelvi lelemények is előfordulnak. Többen fölhívták már a figyelmet a firkálás és a városi folklór remek ötleteire, nyelvi leleményeire, amelyek kétségtelenül állandóan hatnak az irodalmi nyelvre is. Örökény István, Tandori Dezső, Kolozsvári Grandpierre Emil, Esterházy Péter művészetében kimutatható a firkálások, a városi folklór hatása. A trágárság elkerülése gyakran valóságos nyelvi bravúrt követel meg alkotójától. Lássunk egy ilyen „trágárságkerülő” szöveget:

*A tengerben áll egy nő
Kezében drágakő
Mormolja imáját
S közben a víz mossa a térdét
De ez így nem rímel
Nyugalom, nyugalom
Csak semmi aggály
A vers rímelni fog
Ha jön a dagály.*

Ebben az esetben a rím kikerülhetetlen logikája alkalmas eszköz arra, hogy a beszéd-tabut föloldja és bemutassa.

A firkálások között kedvelt versépítési mód az alliteráció. Igen kedvelik az „amátor versírók” a különböző homoním rímeket. Ezek között is akadnak bravúros teljesítmények, amelyek rímkovács és befogadó nyelvi kompetenciáját föltétlenül befolyásolják, gazdagítják. Pl.:

Kikiáltott: gyere kecske!
Ki kiáltott? Gyerekecske?

A homonímiát egyébként a feliratok alkotói is igen kedvelik. A homonímia ugyanis a nyelvi humor egyik jellegzetes megnyilvánulási formája. A mai nyaraló- és kutyaöl-feliratok között például a következők jellegzetesek: *Harap-lak, Ősszelopta-lak* stb.

Nem utolsósorban szókimondása és játékossága miatt kedveli sok író és költő a szóbeliséget, a nyelv „alacsonyabbrendű” elemeit, amelyben valóságos értékek is teremnek. A firkálásokat az irodalom mellett egyébként még a reklámpiar is fölhasználja: egyes szöveges reklámok esetében a graffitire jellemző írásmódot fedezhetjük föl. A firkálások esetében is igazolható a folklorizmus sokszor érvényesülő tétele: a hivatalos kultúrának bármely terméke megjelenhet, persze általában torzított, durvább, szókimondóbb változatban.

A kultúrák közötti kölcsönhatást a következő ábra szemlélteti:

Népi	Félhivatalos	Hivatalos	
		Magas művészet	Alkalmazott művészet
[Felirat]	Felirat ↔ feliratirodalom		
Firkálás	←————→	„firkálásiirodalom” ↔ reklám	

6. Magyarországon is megindult a firkálások nemzetközileg már ismert és dokumentált műfajának a folklorisztikai, nyelvészeti vizsgálata. Ehhez természetesen továbbra is a legfontosabb az, hogy minél több szövegnek legyünk a birtokában. A hazai keretek között egyre jobban érvényre jutó beszélt nyelvi, valamint szociolingvisztikai kutatások jelenthetnek reményt arra, hogy ez a mellőzött és lenézett jelenség „megszóljalon” a tudósok számára: többet mondjon el az emberről, kapcsolatairól, mindennapjairól. Az „utca hangjainak” oly sokszor meghirdetett — s igazából soha meg nem valósuló — gyűjtőprogramja mellett égetően nagy szükség lenne az „utca nyelvének” a rögzítésére is. Egy azonban bizonyos: akár előrelépünk, akár egy helyben topogunk, utódainknak már lesz némi alapanyaga ahhoz, hogy a nyolcvanas évek elejének magyarországi firkálásait vállaltóra fogják!

Balázs Géza

Poligén frazémasorok a magyarban

Poligén frazémasornak azt a szűkebb értelemben vett (szólás értékű) állandósult szókapcsolatot nevezem, amelynek egyik eleme nem vesz részt a szólásokra jellemző komplex jelentésváltozásban, s megmarad lexémának. Ez annyit jelent, hogy eredeti jelentésében vagy annak valamelyik szinonimájával értelmezhető a frazeologizmusban is, s ily módon a lexéma csak feltétele a többi elem együttes jelentésváltozásának, pl. m. *állig föl fegyverkezett/föl fegyverkezik*, ang. *blush to the roots of one's hair*, ném. *jn. bis ins innerste Mark kennen*, or. *pokrasnet' do ušej*, szh. *pokvaren do srži* stb. — m. *rava sz, mint a róka*, bolg. *gladen kato vŕlk*, fr. *pauvre comme un rat d'église*, le. *glodny jak wilk/pies*, or. *cholodny jak mramor*, sz. *psovat i kao kočijaš* stb. — m. *él, mint Marci Hevesen*, ném. *leben wie unser Herrgott*

in Frankreich, or. ž i t' kak u Chri staza pazuchoj, szh. s k u p o kao svetog Petra kajgana stb. — m. t u d j a, honnét júj a szél, ang. he d o e s n o t k n o w which way to turn, bolg. z n a e svinja da jede dinja, ol. n o n s o d o v e abbia il capo, or. z n a t' gde raki zimujut, szh. z n a koliko je sati stb.

A példákbl bizonyára kitűnik, hogy a poligén frazémásor terminussal napjaink frazeológiai kutatásaiban talán a legmostohábban kezelt állandósult képződményeket jelölöm. Jelen dolgozatomban ezek bemutatását tűztem ki célul az eddigiektől merőben új megközelítési szempontok alapján. Elméleti fejtegetéseim alátámasztására huszadik századi magyar klasszikusoktól vett példákat használok, s ezek segítségével illusztrálom azt a négy altípust, amelyet a poligén frazémásorokon belül különíttek el egymástól: 1. Lexéma-frazéma kapcsolatok, 2. Lexémahasonlító frazémásorok, 3. Lexémanyomósító frazémásorok, 4. Lexémakiegészítő frazémásorok.

1. *Lexéma-frazéma kapcsolat*-nak nevezem azt a szólás értékű állandósult szókapcsolatot, amelyben egyetlen frazéma nyomósítja a konkrét jelentésű szintagmát vagy szintagnakapcsolatot. Példák: *Fülig (el)pirul/elvörösödik* 'nagyon (el)pirul/elvörösödik': „Az idegen, egy karcsú, előkelő külsejű és leányosan szép fiú, *fülig elpirult*” (Herczeg 482); „Én mindig szerettelek benneteket. A leány meglepődött, a fiú szemébe nézett, és *fülig elvörösödött*. Soha ilyen különös, ragyogó férfiszemet nem érzett még a testén” (Kosztolányi 152). — *Nyakig úszik az adósságban* 'nagyon eladósodott': „Amikor már *nyakig úszott* mindenféle adósságban” (Sütő 1: 120). — *Velejég romlott* 'teljesen romlott': „Ha ez a Rudi úr — aki talán nem *velejég romlott* — hajlana a szóra, és megígérné például, hogy soha többé nem teszi a lábát a strandra” (Örkény 3: 220). — *Vérig sért* 'nagyon megsért': „ÁGIKA. Például tavaly tavasszal, méghozzá a vasárnapi korzón, *vérig* tetszett sérteni Tomaji főtisztelendő urat” (Örkény 1: 244). Stb.

Amint a példák mutatják, a lexéma-frazéma kapcsolatokhoz csak azokat a frazeológizmusokat sorolom, amelyekben a lexéma nyomósítására csak meghatározott frazémák szolgálnak. Mondhatjuk pl., hogy *fülig elpirul*, *velejég romlott*, viszont a **fülig romlott*, **velejég elpirul* már hibás szerkesztés. Nem tartoznak tehát ide a *szívből szeret, megvet, utál* stb.-féle szabad lexémás kapcsolatok, valamint a *fülig szalad a szája*, *nyakig homlok* 'kopasz'-féle szólások. Ezekben ugyanis a frazéma több lexémát is nyomósíthat, ill. a lexémával együtt egy teljesen új jelentést ad a szókapcsolatnak.

O. Nagy ezeket a nyelvi jelenségeket elméleti fejtegetéseiben és gyűjteményében egyaránt mellőzi, s ily módon nem tekinti őket a szűkebb értelemben vett frazeológia tárgyának. Ennek ellenére napjainkban egyre gyakoribbak az olyan feldolgozások, amelyekben az effajta állandósult képződmények is teljes polgárjogot kapnak. Vö. pl. Matesić, Josip: Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika, Zagreb 1982.

2. *Lexémahasonlító frazémásor*-nak azt az állandósult összetett mondat értékű képződményt nevezem, amelyben a lexéma stiláris többletét valamilyen dinamikus képzetársító erővel rendelkező szimbolikus elemhez való hasonlítás eredményezi, mégpedig oly módon, hogy az egy nyelvi jellel azonos értékű képszerkezet értelmezése nem ütközik komolyabb nehézségekbe a konkrét sík szemantikai törvényei alapján sem. Példák: *Fehér/sápadt, mint a fal* 'nagyon sápadt': „— Engem? — dadogott az asszony, és *fehér lett, mint a fal*. — Téged. — Az nem lehet — és megivott majd egy pohár vizet” (Kosztolányi 593); „A nyomában előrehajló fejjel siet Aladár királyfi . . . *Sápadt, mint a fal*” (Gárdonyi 258). — (*Úgy*) *fél tőle, mint a(z) égő tűztől* 'nagyon fél, retteg tőle': „*Úgy félek tőle, mint a tűztől*, mert borzasztó felforgató ember volt” (Móra 2: 94). — *Hajlik, mint a nádszál* 'könnyed, kecses mozdulatokkal hajladozik': „És annál a táncnál *Hajlik* a lány, *mint a nádszál* . . .” (Örkény 2: 64). (*Úgy*) *ismeri, mint a tenyerét* 'nagyon jól ismer (vmely

helyet): „Frombach láthatóan *úgy* ismerte a vidéket, *mint a tenyerét*” (Herczeg 549). — (*Annyit*) *iszik, mint a/egy gödény* ’nagyon sok szeszes italt/vizet iszik’: „Egész véletlenül izelednek rá a fiúk a vízre, az imént még eszükbe se volt, de most *isznak* mindúntalan, *mint a gödény*” (Szabó P. 25). — (*Úgy megy, mint a karikacsapás* ’gyorsan és fennakadás nélkül megy’: „Ha én *vezetem az előadást, úgy megy, mint a karikacsapás*. Mert a sügő minden” (Kosztolányi 481). — *Ordít, mint a/egy sakál* ’fülsértő hangon ordít’: „És idejön néha a Verótársasággal valami Bölény nevű szobrász, az *úgy ordít, mint egy sakál*, ronda, rekedt hangja van, és durva a személyzetéhez” (Nagy 222–3). — *Reszket, mint a nyárfa-levél/nádszál* ’nagyon reszket’: „Könnyét törli Borbála, ahogy szól a fiára, *reszket, mint a nádszál*, beteg van a háznál” (Szabó 48). — (*Úgy jár/sétál, mint a páva* ’öntelten, büszkélkedve jár’: „— Gyere, gyere! — szól oda neki. — Ne *sétálj, mint a páva!*” (Tamási 1: 370). Stb.

Amint a példákban kitűnik, a lexémahasonlító frazémásor terminust az O. Nagy-i értelemben vett szóláshasonlatok jelölésére használok. Erre egyrészt terminológiám egysége érdekében szántam rá magam, másrészt pedig azért, mert ezt a megjelölést alkalmasabbnak találom e nyelvi jelek poligén jellegének érzékeltetésére.

2.1. Az effajta jelenségekben a frazémásor az összetett mondat értékű szókapcsolatnak jelentésére önállóan is utaló lexéma által jelölt állapotnak, cselekvésnek, jelenségnek és tulajdonságnak a jelképként fogható fel. Ilyen jelképek gyakran figyelhetők meg egy-egy nyelven belül, ezek mindegyikéből azonban nem lesz szóláshasonlat. A nyelv ugyanis igen takarékosan bánt a kínálkozó lehetőségekkel, s közülük alig észrevehető árnyalati eltérések figyelembevételével csak azt az egyet választja ki, amelyik legjobban megfelel az adott nyelvközösség szemléletének. Pl. nagyon sok nyelvben a farkas utal az éhségre, annak ellenére, hogy más állat kapcsán is lehetne jelölni ezt az állapotot, hisz ennek csillapítása központi helyet foglal el az élővilágban a létfenntartás szempontjából. Az effajta jelkapcsolatoknak azonban épp a többitől való megkülönböztetésben rejlik kifejezőerejük, s ez eredményezi azt is, hogy a legplasztikusabban ható egyedi esetekre konkretizálódnak az általános jelenségek és tulajdonságok. Éhségre vezethető vissza pl. az *ordít/üvölt, mint a sakál* vagy a *ravasz, mint a róka* képződmény is, ezek azonban mégis más szimbólumok jelölésére rögződtek meg a nyelvhasználatban. A *sakál* pl. jellegzetes ordítással/üvöltéssel jelzi éhségérzetét, s e tulajdonsága alapján vált alkalmassá a *fülsértő ordítás/üvöltés* kifejezésére. A *róka* viszont annak alapján bizonyult megfelelőnek a *ravaszság* érzékeltetésére, ahogyan megszerzi magának a táplálékot, ennek folyamán ugyanis gyakran emlékeztet az alattomos és fondorlatos emberre. Ezzel szemben a *farkas* már a kíméletlen módszerekkel megszerzett táplálék mohó elfogyasztását idézi fel, s e tulajdonsága alapján utal az *éhségre*. Egy-egy ilyen megrögződött jelképes elem a későbbiekben aztán már láncreakciószerűen terjed tovább a nyelvben, pl. *farkas lakik a gyomrában, farkasra bizza a bárányt; farkát csóválja, mint a róka* ’ért a ravaszkodáshoz’, *rókát szopott* ’csalafinta, ravasz’ stb.

A fenti példák az ember kifinomult megfigyelőképesége mellett arról tanúskodnak, hogy a lexémahasonlító frazémásorokban mindig a legplasztikusabban ható egyedi utal a hasonlóra, amely asszociatív erejénél fogva alkalmas egész képsorok tömörített formában való felidézésére. Ennek talán legklasszikusabb példája a már említett *éhes, mint a farkas* képződmény, melynek közel harminc szinonimáját említi O. Nagy, s ezek közül csak ez az egy szimbolikus jellegű.

Az effajta nyelvi jelekben tartalmilag tehát mindig többet kell feltételeznünk, mint amennyire a szemantikailag és grammatikailag egyaránt lehetséges konkrét értelmezés következtetni enged. Éppen ezért pl. az *éhes, mint a farkas*, valamint *ravasz, mint a róka* frazeologizmusok ’nagyon éhes’, ill. ’nagyon ravasz’ értelmezése nem tekinthető kielégítőnek, hisz nem utal arra az eredeti szemléletre, amelynek alapján elvonódott a

szóláshasonlat. Ezek esetében tehát nem a nyomósítás kiemelése a lényeges, hanem az, hogy vki annyira éhes, hogy mohón és válogatás nélkül (az eredeti képből: kíméletlenül) sokat tud enni, ill. vki alattomosan és fondorlatosan ravasz. E többletre egyébként a beszédben csaknem mindig utalunk szupraszegmentális eszközökkel, ami abban nyilvánul meg, hogy a nyelvhasználó a szokásostól eltérően hangsúlyozza a számára fontos frazémákat.

2.2. A szóláshasonlatoknak ezt a stiláris többletét általában figyelmen kívül hagyják az értelmezésekben. Ez jellemző O. Nagyra is (vö. *éhes, mint a farkas* 'nagyon éhes'). Ő azonban nem következetesen alkalmazza ezt az eljárást, hisz gyakran utal a keletkezés szempontjából nem közömbös háttérre. Pl. az *ordít/üvölt, mint a sakál* frazémáról értelmezését *fülsértő hangon ordít/üvölt* változatban adja meg, ami nem azonos azzal, hogy *vki nagyon ordít/üvölt*. Ebből kitűnik, hogy O. Nagy számolt az eredeti szemlélet meghatározó jellegével. Ennek ellenére azonban mégis egyenlőséget tett az állandósult hasonlatok közé, s azokat együttesen állította szembe az alkalmi hasonlatokkal. Ez abból derül ki, hogy a Magyar szólások és közmondások (Bp. 1976.) c. munkájába felvette azokat a képződményeket is, amelyekben a mellékmondati rész csak a képszerűség nyomósítására szolgál, s nem tölt be egész képsorokat felidéző asszociatív funkciót, pl. *kemény, mint a csont / kő, fehér, mint az aludttej/hattyú/hó/gyöcs/liliom, patyolat/tej* stb. Ez főleg azért fel tűnő, mert elméleti fejtegetéseiben ezeket a hasonlatokat soha sem említi a szóláshasonlatok között (vö. Mi a szólás? Bp. 1954. MNyTK. 87. 11–4; i. m. Bevezető 13). Gyűjteménye tehát többlet nyújt, mint amennyire a címből következtetni lehet. Tekintettel arra, hogy az említett hasonlatok nyelvünk színekészletének nélkülözhetetlen kellékei, ezért azok számbavételét nem lehet kifogásolni, s így O. Nagynak inkább a címen kellett volna változtatnia. Megfelelőbb lett volna pl. a „Magyar frazeológiai gyűjtemény v. szótár” cím. Ebben az esetben azonban tekintettel kellett volna lennie olyan képes kifejezésekre is, mint pl. *gurul a nevetéstől, úszik a boldogságban* stb.

Hasonló ellentmondás egyébként O. Nagy frazeológiai munkásságában más vonatkozásban is megfigyelhető, ami arra vall, hogy egyre inkább kezdett felhagyni az állandósult szókapcsolatok minősítésénél a történelmi múlt kritériumként való merev kezelésével. Dolgozatában pl. az alábbiakat olvashatjuk: „Az állandó szókapcsolatok harmadik típusába azokat a képes kifejezéseket sorolhatjuk, amelyek közkeletű voltukat és stiláris szerepüket tekintve nagyon hasonlítanak a szólásokhoz, de alkat, illetőleg eredet szempontjából lényegesen különböznek tőlük. Olyan képes kifejezések tartoznak ide, . . . , másrészt pedig ilyenek: . . . , *valakinek a nyakába sóz valamit, törí a fejét valamin* stb. (Mi a szólás 5). Ennek ellenére e két említett képződmény mégis megtalálható gyűjteményében: (*A*) *nyakába sóz* [*varr v. rég.: köt*] *vkinek vmit* = a) <főlsége-sen v. silány árut> megvétet vele; b) vmely terhes, kellemetlen feladattal bíz meg vkit; c) <bűnt, felelősséget stb.> jogtalanul v. nem méltányos módon vkire hárft. (biz), *törí a fejét* = a) <vmin:> nagyon gondolkodik, töpreng vmin; b) <vmiben:> vmit tervez, forral, vmi csínyt v. rosszat akar elkövetni.

2.2.1. Ezek az állandósult képződmények első tekintetre semmiben sem térnek el az *éhes, mint a farkas*-féle képződményektől, hisz kötött jellegükön kívül azonos nyelvi szerkezetük, s közös tulajdonságuk az is, hogy alkotóelemeik konkrét értelmezése alapján könnyen megállapítható a jelentésük. S ami talán a leglényegesebb: mindkét típusban jelképes lexémára utaló elem a hasonlítás alapja. Pl. a farkas az éhség vagy a hó a fehérség szimbólumaként fogható fel. Ha azonban jobban szemügyre vesszük őket, tapasztalhatjuk, hogy a sokrétű egyezések ellenére minőségi különbség van köztük, ami a szimbolikus elemek funkcionális eltéréséből adódik. Ennek szemléltetésére igen alkalmasak az olyan szembeállítások, mint pl. *hideg, mint a jég* 'nagyon hideg': „Marika leszáll az ágyról, *hideg* a föld, *mint a jég*, s a kihűlt ház szellőzteti ingét” (Szabó P. 34); *hideg, mint a márvány* = b) <arc, tekin-

tet) visszautasító, fagyos, merev (O. Nagy). — *Piros, mint a vér* 'élénkpiros, vérpiros': A rum *piros, mint a vér*, amint Ilonka a csészébe tölti (Szabó P. 62) — *piros, mint a rózsza* 'szép, egészségesen piros': Zsuzsi egyszerre *piros lett, mint a rózsza* (Tamási 1: 572) stb. Azt hiszem, ezekből a párhuzamokból egyértelműen kitűnik, hogy az ugyanarra a lexémára utaló elem az elsőként említett szintagmakapcsolatokban (*jég, vér*) csak a lexéma statikus képszerűségének a nyomósítására szolgál, az utóbbiakban (*rózsza, márvány*) viszont ezen túlmenően betöltött egész képsorokat felidéző asszociatív funkciót is. Erre eredeti használati köre, ill. az arra visszavezethető érzelmi telítettsége teszi alkalmassá. A *márvány* pl. azáltal utal a jelző átvitt értelmére, hogy a belőle készített síremléket vagy oszlopot idézi fel tudatunkban a velük kapcsolatba hozható képzetekkel együtt. A *rózsza* viszont a szépségre és az ahhoz fűződő vonzalom megnyilvánulási formáira irányítja gondolatainkat. Ezzel szemben a *jég* és *vér* nem rendelkezik ilyen képzettársító erővel, s ezért csak a vezér szó konkrét jelentésének ad nagyobb nyomatékot.

2.2.2. A két típus nyelvi megformálhatóságuk alapján is élesen elkülöníthető egymástól. A nem szólás értékű hasonlatok ugyanis csaknem kivétel nélkül előfordulnak megrövidült, összetett melléknévi változatban is, Hadrovics László szóbeli közlése alapján több esetben német mintára, pl. *jéghideg, vérpiros, koromfekete* 'teljesen fekete': „A haja, a szeme *koromfekete volt*” (Kosztolányi 35); *lángvörös* 'élénkvrörös': „tűz van a városban, az egész égboltzat *lángvörös*” (Móra 2: 368); *ólomnehéz* 'nagyon nehéz': „Vilma ült a kertben, petuniák és verbénák között. *Ólomnehéz* nyári éjszaka feküdt mellére, csillagok nélkül, melyet a vidéki por sűrűvé és fullasztóvá tett” (Kosztolányi 773); *szénfekete* 'teljesen fekete': „ti megértitek a szenvedélyek lávatűzében *szénfeketére* égett lelkemet” (Kosztolányi 111); stb. Ismeretlen viszont a magyarban pl. az **almapiros, *rókaravasz, *vaserős* stb. összevonás, bár ez utóbbi alól néhány eset kivételt képez, pl. *falfehér* 'sápadt': „PÉTER. Mi van azon siratnivaló? CICA. Éppen az, hogy semmi. Nem ismeri az asszonyokat? Mindig azon sírnak, amin nem kéne. PÉTER. Nem más? . . . Láttam, egészen *falfehér voltál*” (Német 1: 57); *halálsápadt* 'nagyon/ijesztően sápadt': „Nagy láрма támadt, az igazgató *halálsápadtan* rázta a csengőt, végre megkérdezte, hogy kívánok-e szólni” (Móra 3: 39); „Égészen közel hajolt a fiatalemberhez, a mellét csaknem annak az arcába bökte. A költő *halálsápadt* lett, s mintha szélhűdés érte volna, sem szólni, sem mozdulni nem tudott” (Nagy 70); *makkegészséges* 'teljesen/virulóan egészséges': „RIPORTER. Eszerint egészséges még nem is volt soha? VENDÉG. Most jól kérdezett. Voltam, kérem, nem is egyszer, *makkegészségesen*, utókezelésen valamilyen kellemes helyen, mint amilyen Parád” (Örkény 3: 342); stb.

Az összetételként értelmezhető megrövidült változattal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az egyik típus esetében sem egyenrangú stílárius szempontból az eredeti változattal. Ez abban nyilvánul meg, hogy csak az összetett mondat formájában használt szintagmakapcsolatokban tagolhatók, s ezáltal élesen elkülöníthetők, a hasonlatot alkotó elemek, a megrövidült változatban viszont erre már nincs lehetőség. Pl. az *éhes, mint a farkas, kemény, mint a kő* képződményekben az *éhes* és *farkas*, ill. *kemény* és *kő* elemek egyaránt kaphatnak külön-külön is nyomatékot a beszéd folyamatban, a *farkaséhes*, ill. *kőkemény* változatokban viszont csak az összetétel első tagja (*farkas, kő*) hangsúlyozható.

A stílusérték csökkenése ellenére azonban a megrövidült változatok egyre gyakrabban bukkannak fel a nyelvhasználatban. Ennek okát abban látom, hogy az elsődleges, teljes képződmények csak állítmányi funkció jelölésére alkalmasak, s szófaji szempontból szinte kezelhetetlenek, s ily módon nem lehet szintagmatikus viszonyba állítani őket további szabad lexémákkal. Ezzel szemben a megrövidült változatok valódi melléknévekként viselkednek, s minden nehézség nélkül szintagmatizálódhatnak. Vö. **egészséges, mint a makk ember* — *makkegészséges ember, *piros, mint a rózsza arc* — *rózsapiros arc* stb.

2.2.3. Az említettek alapján felvetődik most már az is, hogy a *sápadt, mint a halál*

— *halálsápadt, hideg, mint a jég* — *jéghideg, nehéz, mint az ólom* — *ólomnehéz-féle hasonlatokat* tekinthetjük-e egyáltalán kötött szerkezeteknek. Azt hiszem, a mondottak szemelőtt tartásával az *állandósult* megjelölés nem fedi teljes egészében a valóságot, s ezért a kétváltozatú (bivariáns) terminust megfelelőbbnek tartom alaki tulajdonságaik érzékeltetésére.

2.2.4. A magyarban a bivariáns hasonlatok többsége abból a szempontból is eltér a tulajdonképpeni szóláshasonlatoktól, hogy bennük nemcsak a legplasztikusabban ható egyedi utal a lexéma képszerűségére, ill. nyomósítására, hanem a nyelv számba vesz minden olyan lehetőséget, amely alapja lehet a hasonlításnak, pl. *kemény, mint az acél/beton/csonk/kő* 'nagyon kemény': „Végül is az ő füle, nem az enyém. Csak megfagyott. Kemény, mint a kő, mint egy kőszobor letört füle” (Örkény 1: 456); „Valentin örült, hogy túl volt már a vacsorán, mert egyszerre olyan keménynek érezte a gyomrát, mint a kő” (Szabó 124). — *Fehér, mint az aludttej/gyolcs/hattyú/hó/liliom/patolya/tej* 'nagyon, feltűnően (szép) fehér': „Tudniillik azokkal igazolhatom, hogy minket itt megmostak izsóppal, és fehérebbek lettünk, mint a hó” (Móra 3: 19); „Álmában a gipszangyalt látta, aki *fehén, mint a hó*, feléje mosolygott, mint egy ember” (Kosztolányi 462); A költő maradjon *fehér, mint a liliom*, de neki még az árnyéka is fehér legyen” (Móra 2: 188); „Az sem érdektelen dolog, miért hívják a tejgyertyát tejgyertyának és a bicskát tollkésnek. Nem azért, mert az egyik olyan szép *fehér, mint a tej*, a másikkal meg pennát faragtak valamikor a lúdtollból” (Móra 2: 374); stb. S ami ez esetben lényeges: ezek a változatok általánosan használhatók, ha vminek a fehér, ill. kemény mivoltát kívánjuk képszerűen kifejezni. Használatukra vonatkozóan a nyelv mindössze azt a kikötést szabja meg, hogy frazémásorral párhuzamosan nem jelölhetik ugyanazt a denotátumot. Pl. a sápadtságra utaló *fehér* lexémát csak a fal frazéma követheti, s ugyanebben az értelemben nem mondhatjuk helyette vkiről, hogy *fehér, mint az aludttej/gyolcs/hattyú/hó/liliom/patolya/tej*, mert ezek a bivariáns hasonlatok csak a fehér szín képszerűsítésére, ill. nyomósítására rögzödtek meg a magyarban, s nem lettek szóláshasonlatok. Ha mégis ilyen funkcióban kísérelnénk meg használni ezeket a változatokat, akkor olyan dinamikus képzetársításra ösztönző elvont jelkapcsolatokat hoznánk létre, amelyek a közösségi konvenció hiánya miatt teljesen értelmetlenek, s ezáltal érthetetlenek maradnának beszéd társunk számára.

2.2.5. Az előbb mondottak arra vallanak, hogy a bivariáns hasonlatok abból a szempontból is eltérnek a tulajdonképpeni szóláshasonlatoktól, hogy mindig csak konkrét jelentésben használt lexémára vonatkoztathatók. Valójában ezzel magyarázható, hogy megértésük nem okoz nehézséget, ha ismerjük a hasonlítás alapjául szolgáló elem jelentését, ill. tulajdonságát.

Emellett azonban még egy lényeges dologra is következtetni lehet a fejtegetésekből. Azokban a szóláshasonlatokban, amelyekben a frazémásor átvitt értelemben használt lexémára utal, épp az adja a stílárius telítettséget, hogy olyan jeleket viszonyítunk egymáshoz, amelyek összeilleszthetetlenek a konkrét síkon. Az ilyen szemantikailag összeilleszthetetlen nyelvi képződmények értelmetlenségét az adja, hogy az állat- és növényvilág, ill. az élettelen természet képviselőinek jellegzetes tulajdonságait vonatkoztatjuk az emberre, s ezáltal megsértjük a nyelvi rendszer funkcionális működésének a törvényeit. A nyelv úgy oldja fel ezt az ellentmondásosságot, hogy külön jelentéssel ruhazza fel az effajta szintagmakapcsolatokat, s ily módon lehetővé teszi, hogy azok önálló lexémaként illeszkedjenek be a szókészletbe. Ennek folyamán azonban — amint azt a *fehér, mint az aludttej/gyolcs/hattyú* stb. — *fal* típusú párhuzamok mutatják —, ez esetben is igen takarékosan bánnak a kínálkozó lehetőségekkel, s közülük csak azt az egyet választja ki, amelyik valamilyen oknál fogva (pl. érzelmi telítettsége, ill. felhasználása folyamán tapasztalt jellegzetessége alapján) a legjobban tükrözi a nyelvközösség sajátos viszonyát a valósághoz. Emellett néha idegen nyelvi minta is segítheti az effajta jelkapcsolatok megrögződését.

Az egyedi kiemelésének azonban más szempontból is jelentősége van: Egyrészt ez biztosítja a stiláris telítettséget, hisz pl. ha a *fehér, mint a fal* képződmény mellett az említett bivariáns hasonlatok is utalnának a sápadtságra, akkor ez stiláris elszíntelenedéshez vezetne. Másrészt pedig ez mentesíti a nyelvhasználót az alól, hogy egyszerű lexémák és viszonykeltési ismeretek mellett nagy számban kelljen elsajátítania bonyolult jelkapcsolatokat a beszédtevékenység érdekében.

2.2.6. A nem szólásértékű állandósult hasonlatok kapcsán felmerül az is, hogy azok kimondottan konkrét jelentésű képződményeknek tekinthetők-e. Erre egyértelműen azt válaszolhatjuk, hogy nem, hisz ha valakiről azt állítjuk, hogy *olyan fehér a bőre, mint a hó* vagy *a tej*, akkor már eltávolodunk a valóságtól, vagyis átvitt értelemben mondjuk ezt róla. Ez az átvitel azonban nem olyan fokú, mint mikor valakiről azt mondjuk, hogy *fehér, mint a fal*, amiből az következik, hogy az átvitelnek több fokozata is lehet. Hogy erre nem tudunk egyértelműen utalni, annak okát a használatban lévő terminológia elégtelenségében látom, hisz az nem teszi lehetővé a konkrét és absztrakt jelentés közötti mediális árnyalat jelölését. Ezt a hiányosságot úgy kívánom pótolni, hogy a *konkrét jelentés* és *átvitt jelentés* terminusokat kiegészítem a *minőségileg átvitt jelentés* terminussal. Ennek értelmében pl. az *Ennek a kislánynak az arca hideg* szintagmakapcsolatot konkrét kapcsolatnak, az *Ennek a kislánynak az arca hideg, mint a jég* szintagmakapcsolatot átvitt jelentésű kapcsolatnak, az *Ennek a kislánynak az arca hideg, mint a márvány* szintagmakapcsolatot pedig minőségileg átvitt kapcsolatnak nevezem.

2.2.7. Bivariáns párok szubsztantiválódással is kialakulhatnak. Ez abban nyilvánul meg, hogy az összetett mondat értékű képződmény főnév formájában rögződik meg a nyelvhasználatban, pl. *hű, mint a kutya* 'nagyon hű' – *kutyahűség* 'igazi hűség': „A jó fiú meg *kutyahűséggel* ragaszkodott hozzájuk” (Kosztolányi 148). *Türelmes, mint a birka* 'az ostobaságig türelmes' – *birkatürelem* 'nagyon nagy türelem': „Keresztapám megbotráncozott a hirtelen szavakon, de *birkatürelemmel* válaszolt” (Tamási 1: 540). *Lassú, mint a csiga* 'nagyon lassan halad' – *csigalassúság* 'kínosan nagy lassúság': „a serege javát elindította délnek. *Csigalassúsággal* masírozott, végül azonban mégiscsak Fehértemplom elé érkezett” (Herczeg 481). Stb.

Ez a jelenség jól mutatja, hogy a lexémahasonlító frazémasorokban valóban szimbolikus elemek képezik a hasonlítás alapját.

2.2.8. Lexémahasonlító frazémasor kialakulását eredményezheti olyan jelek egymáshoz való viszonyítása is, amelyek a nyelvközösség sajátos szemléletéből adódóan szinonim- ill. antonimszerű pároknak tekinthetők már a konkrét síkon is, pl. *úgy illik rá, mint számárna a bársonynyereg* 'nem illik rá, mert nem illeti meg, méltatlan hozzá' (O. Nagy); (*úgy szereti, mint kecske a kést* 'egyáltalán nem szereti' (O. Nagy); stb.

Az effajta hasonlatokban sokszor annyira nyilvánvaló az okozati összefüggés, hogy a frazémák alapján is következtetni lehet a szókapcsolat jelentésére. Pl. a *számárna – bársonynyereg*, ill. *kecske – kés* frazemapárok már önmagukban is olyan képsorokat idéznek fel az összeilleszthetetlenség, ill. összebékíthetetlenség hiperbolikus kifejezésére, amelyekre a vezérszó jelentésével csak tömören és szegényesen lehet utalni. Ez azt a benyomást kelti, hogy a vezérszó csak a frazémák szemantikai egybetartozásának a grammatikai viszonyíthatóságára hivatott. Valójában azonban fokozza a jelkapcsolat stiláris erejét is, mégpedig azért, hogy állító alakban épp a frazémák közötti ellentétet nyomósítja. A fenti szembeállítások alapján keletkezett hasonlatoknak ti. az az értelme, hogy 'egyáltalán nem illik/nem méltó rá', ill. 'egyáltalán nem szereti'.

2.2.9. Néha előfordul az is, hogy a hasonlat alapjául szolgáló elem több tulajdonságra utal, vagyis egy frazéma több lexémára vonatkoztatható, pl. *ártatlan, mint a bárány* 'teljesen ártatlan', *szelíd, mint a bárány* 'nagyon békés/jámbor'. Ezeket a poliszémiákat a nyelv úgy szünteti meg, hogy jelzővel látia el a frazémát: *szelíd, mint a k e z e s bárány*,

ártatlan, mint a m a s z ü l e t e t t b á r á n y. Ez a megoldás nemcsak választékosabbá teszi a hasonlatot, hanem azt is eredményezi, hogy a jelzős frazéma tekinthető tulajdonképpen a lexémával kifejezett tulajdonság jelképének. Pl. a *bárány* szó hallatára nem valószínű, hogy a fenti lexémák által jelölt tulajdonságokra gondolunk, s lehet, hogy csak az állat idéződik fel bennünk. Biztosra vehető viszont, hogy a jelzős alakok az *ártatlanságot*, ill. a *szelidséget* juttatják eszünkbe.

Jelző segítségével bivariáns hasonlatok is átalakulhatnak szóláshasonlatokká, pl. *fehér, mint a leesett/leszakajtott hó*; *piros, mint a cseppentett vér*; stb.

A stílusértéket növelhetik alkalmi jelző is: „hiszen ez ő, a végbeliek bálványa, minden pogányok ostroma, a híres, a nevezetes, aki bátor, mint a vadkan, vérengző, mint a farkas, és ravasz, mint a vén róka!” (Herczeg 329).

2.2.10. Vannak olyan főnévi elemek egybevetéséből keletkezett hasonlatok is, amelyekben csak a hasonló fordul elő a mellékmondatban, s a hasonlítottat a főmondat foglalja magába, pl. *akkora a szája, mint a bécsi kapu* 'sokat hangoskodik, nagyon szájaszkodó' (O. Nagy), *olyan a feje, mint a sajtár* 'sok minden van a fejében' stb. Ezeknek az a jellemzőjük, hogy a nyelvi megformálásban nem történik külön utalás a szembeállításból adódó jelentésre, s ily módon arra csak akkor tudunk következtetni, ha ismerjük a hasonlítás alapját. Ezek valószínűleg megrövidült alakok, s eredeti változatuk *akkora/olyan nagy a szája, mint a bécsi kapu*, ill. *annyi/olyan sok minden van/jár a fejében, mint a sajtárban* lehetett.

2.2.11. Az előzőekhez hasonló megrövidülésre mutatnak azok a hasonlatok is, amelyekben a főmondati részt csak a rámutató szó alkotja, pl. *olyan, mint a fölmelegített káposzta* "mondják a hosszú harag után újra éledő szerelemre v. barátságra:" nem bíz, hatunk a tartósságában"; *olyan, mint Noé bárkája* 'nagyon nagy': „Az udvarmester feje olyan volt, mint a Noé bárkája: minden elfért benne” (Herczeg 378); stb. Ez utóbbi példában az író a jelentést is mellékli az alkalomszerű szóláshasonlathoz.

2.2.12. A lexémahasonlító frazémásorok középfokú hasonlítás esetében használhatók *mint* kötőszó nélkül is, akárcsak az alkalmi hasonlatok, pl.: „FRUZZSINA. Ó, Istenem, hová beszél, kisasszony! Igaz, hogy kedvesek ezek a szókék, szívet csiklandozók, vágyakat ingerlők, de mit ér, ha *koldusabbak a templom egerénél*? Nem jobb egy férj ha vén is, de ha gazdag?” (Örkény 3: 361); „a javaslataimat pedig vagy nem értik, vagy nem akarják érteni, amit nem is csodálok, mert senki sem örül, ha *napnál világosabban* bebizonyítják az alkalmatlanságát” (Örkény 2: 61); stb.

Ez a jelenség nemcsak arra mutat, hogy a grammatikai viszonykeltésben nincs különbség konkrét és absztrakt sík között, hanem azt is példázza, hogy a nyelvi jelkapcsolatok állandósulásában a szemantikai oldal a döntő, s a grammatikai kivitelezés csak kísérő jelenség.

2.2.13. A fejtegetésekből az tűnik ki, hogy a lexémahasonlító frazémásorok (szóláshasonlatok) többféleképpen rögzídhetnek meg a nyelvben, s mindig asszociatív képsorok formájában teszik szemléletessé azt a denotátumot, amelyre vonatkoztathatók. Segítségükkel leggyakrabban az állat- és növényvilág szembevetendő jellegzetességeit használjuk fel emberi tulajdonságok ill. cselekvések jelölésére, de ugyanilyen céllal tükröződik bennük az adott nyelvközösséget körülvevő tárgyi valóság is.

3. Lexémagyomósító frazémásor-nak azt az összetett mondatértékű állandósult szintagmakapcsolatot nevezem, amelyben a lexémára utaló frazémásor nem dinamikus képsorok felidézésére szolgál, pl.: *él, mint Marci Hevesen*; *másról beszél, mint Bodóné*, *mikor a bor árát kéri*; stb.

Ezeknek a képződményeknek két típusát különítem el:

3.1. Az egyik típust azok az állandósult kapcsolatok alkotják, amelyek valamely

megtörtént vagy adomaszerű esetre vezethetők vissza, pl. *elpusztul, mint béka a savanyú tejben* 'elpusztul': „*Elpusztulsz, mint béka a savanyú tejben*” (Tamási 1: 88). *Úgy néz vkire, mint a szerzetesre, aki számárrá változott* 'csodálkozva néz vkire': „*Félrehúzódnak tisztelettel, és úgy néznek rám, mint a szerzetesre, aki számárrá változott*” (Sütő 1: 199). *Iszik, mint Szent György napján a reves fa* 'nagyon sokat iszik': „*De a falu házában hullott is a vén tapasz, mert járták, mint paphalálkor az ördög, s ittak, mint Szent György napján a reves fa*” (Tamási 1: 83). *Vérévé válik, mint barátnak a lencse* 'különösen/nagyon jólesik neki': „*A vasút a posta meg a végrehajtó nem is mond semmit, csak egyszerűen kerekít minden indoklás nélkül. Neki az már vérevé vált, mint barátnak a lencse*” (Móra 1: 347). Stb.

Ezek a képződmények általában szabályos hasonlatok formájában rögződtek meg, valójában azonban mégsem ezt a funkciót jelölik. Ennek az az oka, hogy a hasonlítás alapjául szolgáló szemlélet már feledésbe merült, s ezért szemantikai elemezhetetlenségük miatt nem rendelkeznek konkrétumra utaló asszociatív erővel.

Alaki szempontból egyaránt lehetnek egyszerűbb és bonyolultabb nyelvi megformálásúak. Mindkét esetben azonban a merev kötöttség jellemző rájuk, bár ettől néha el lehet tekinteni a stílushatás érdekében: „*Ilna behúzódik a boltba, becsúja az ajtót, megfordítja a zárban a kulcsot. — Itt hagyott, mint Szent Pál... Szent Pál... mint az oláhok Szent Pált*” (Nagy 410).

Ezeket a képződményeket O. Nagy sem tekinti szóláshasonlatoknak, viszont együtt említi őket olyan szólásokkal, amelyek az együttes jelentésváltozás következtében teljesen elszakadtak a konkrét sktől, pl. *element Földvára deszkát árulni* (Mi a szólás? 19). A szóláshasonlatokhoz hasonlóan tehát ezeknek az esetében sem utal arra, hogy a vezérszó önmagában is enged következtetni a jelentésre, vagyis megmarad lexémának, pl. *rátartós, mint a Kompódi kisasszony* (i. m. 18).

3.1.1. Ide sorolhatók a magyarban ritkán előforduló Wellerizmusok (szólásidézetek) is, mint pl. *mindent meg lehet szokni, mint cigány mondta, mikor akasztani vitték*: „*De hát én ezt mind megállnám zokszó nélkül, mert mindent meg lehet szokni, mint cigány mondta, mikor akasztani vitték*” (Móra 1: 347); „*ez a nap is jól kezdődik, mondta a cigány hétfőn reggel, amikor akasztani vitték*” (Kiss Lajos szóbeli közlése alapján említem).

3.2. A másik típust azok a mellékmondati képződmények alkotják, amelyek az eredetileg kötött vezérléxéma nélkül is használatosak, pl.: *olyan sötét/köd van, hogy az orrát/az orra hegyét sem látja az ember* 'nagyon sötét/ködös idő van'; *akkorát/olyat ásitott, hogy majd kiesett a feje a száján* 'nagyon nagyot ásitott': „*amikkel a vendéglátó ház úrnője most szokta feleleveníteni a társaságot, mikor már a hölgyek és urak akkorát ásitának, hogy majd kiesik a szájukon a fejük*” (Móra 2: 330). *Felugrik/felsziessen, mintha kigyó csípte/harapta/marta volna meg* 'hirtelen/váratlanul felugrik, fájdalmasan felsziessen': „*Egyszer csak fölsziessen Verpeléti, mintha kigyó csípte volna meg, s egy kritikai füzetet levág a földre: — Ezt a gázságot! (Nagy 148). (Meg)áll, mintha gyökeret vert/eresztett volna (a lába)* 'mozdulatlanul/megmerevedve áll a megdöbbenéstől/meglepetéstől': „*Sata Balázs a zsi-vajgásbat utat tört magának, majd a muzsikások polca előtt megállott, mintha helyben gyökeret eresztett volna*” (Tamási 1: 75). Stb.

Ezeknek a képződményeknek lehet valóságos alapjuk, pl. az *olyan sötét/köd van, hogy az orrát/orra hegyét sem látja az ember* frazéma sor a sötétben tapogatódzó embert idézi fel, de szemantikailag értelmetlen jelkapcsolat is nyomósíthatja a lexémát, pl.: *úgy pofon vágja, hogy az eget is nagybőgőnek nézi*.

Általában olyan hasonlatok tartoznak ide, amelyek abban térnek el a tulajdonképpeni szóláshasonlatoktól, hogy bennük nem jelképes elem, hanem valamilyen cselekvés jelölésére szolgáló értelmezőszerű szintagmakapcsolat utal a lexémára. Ez egyébként az *(a)míg, hogy, mintha* kötőszók használatából is kitűnik.

Szerkezetüket tekintve ezek a nyelvi jelenségek teljes (elsődleges) változatuk alapján bonyolult grammatikai kapcsolatoknak tekinthetők, s ezért nem hajlamosak arra, hogy megrögződjenek a *langue*-ban. Az ilyen bonyolult kötöttségek ugyanis nemcsak a beszélőnek jelenthetnek nehézségeket, hanem a grammatikai viszonykeltés lehetőségeit is korlátozzák, hisz sokszor többszörösen összetett mondatok használatát teszik kötelezővé. A nyelv ezeket a zavarlehetőségeket azáltal küszöböli ki, hogy a vezérelemet szabaddá teszi, s ily módon a mellékmondati részt fokozatosan önállósítja.

3.2.1. Ennek a fejlődési folyamatnak az első fokát az jelenti, amikor a mellékmondat kötőszóval együtt válik el a lexémától, pl.: *(a)mióta az eszemet tudom* 'ti. olyan régóta; amennyire csak vissza tudok emlékezni, nagyon régóta': „Mióta az eszemet tudom, a nyári vasárnap délutánok mindig hoztak nekem valami olyan játékot, amit csak nekem talált ki az örökkévaló Játékgyáros” (Móra 1: 356). *Míntha elfűjták volna* 'ti. úgy elmúlt, eltűnt; észrevétlenül/hirtelen elmúlt/eltűnt/megszűnt': „Nekem, amíg fűzős cipőt viseltem, elég gyakran megdagadt a lábam. És épp azt mondom, amit Giza sem akart elhinni, amióta félcipőt hordok, vége. *Míntha elfűjták volna*” (Örkény 1: 314). Stb.

3.2.2. A következő fokot az jelenti, amikor a mellékmondat kötőszó nélkül önállósul, pl. *alig áll a lábán* 'ti. annyira/olyan beteg/fáradt/gyenge/kimerült/részeg stb.; nagyon beteg/fáradt/gyenge/kimerült/részeg stb.': „Oly fáradt voltam, *alig álltam a lábamon*: bementem a palota mögé a szállásomra” (Gárdonyi 269); „Édesapja nem ismerte meg, mert a gyerek ijesztően rossz színben volt, annyira lesóványodott és elgyöngült, hogy *alig tudott állani a lábán*” (Herczeg 548); „Már öt perce tart a viaskodás. A pengék szinte játszanak, halálosan ki vagyok merülve, *alig állok a lábamon*” (Kosztolányi 129); „BODNÁRNÉ. Még mindig nem szellőzött ki a fejed?. Leszoptad magad, annyi az egész... BODNÁRNÉ. Én. Hisz *alig álltál a lábodon*” (Németh 1: 60). *Megfojtaná/megölné egy kanál vízben* 'ti. annyira gyűlöli, hogy...; halálosan gyűlöli': „De ez csak külszín. Az igazság az, hogy *megölnék egymást egy kanál vízben*” (Nagy 351). *A bőrt/húst is lehúzza, lehúzná/lenyúzná az emberről* 'ti. annyira kihasználná/kiszípolozná/kiuzsorázná, hogy...; a végtelenségig kihasznál/kiszípoloz/kiuzsoráz vkit': „Még hogy tizenhat fillér egy verdung tejfel. *Lenyúznák ezek az emberről még a húst is*” (Nagy 317). Stb.

3.2.3. A végső fokot az jelenti, amikor a mellékmondati részek szemantikai egybeartozása grammatikailag leegyszerűsödött formában rögződik meg, pl. *torkaszakadtából* [*< úgy kiabál/ordít/visít* stb., hogy majd a torka szakad belé, ahogy (csak) a torkán kifer] 'olyan hangosan, ahogyan csak bír': „— Ez az ember tolvaj! — kiabált *torkaszakadtából*” (Kosztolányi 334); — Az óvodát! — ordítottam *torkom szakadtából*” (Kosztolányi 615); „— Nem úgy! — visított *torka szakadtából* —, a Bujkot vezessed!” (Móra 1: 83); stb.

A megrövidült frazémásorokkal kapcsolatban megjegyzem, hogy azok szemantikailag nem szakadnak el teljesen az eredeti lexémától. Ez főleg abban nyilvánul meg, hogy a beszéd-, ill. szövegkörnyezetben csaknem mindig történik utalás az eredeti lexémára vagy annak valamelyik szinonimájára. Valójában tehát csak részleges kötetlenségről van szó, azonban ez is elegendő ahhoz, hogy ezek a nyelvi képződmények variálhatóságukkal alkalmasak legyenek a stílushatás fokozására.

3.3. Az általam lexémanyomosító frazémásoroknak minősített képződményekkel O. Nagy nem foglalkozik behatóbban. Olyan kapcsolatokra vonatkozóan, mint *szegény ember gazdag városban, köszönje meg, ha látja Szentendré tornyát* stb. csupán azt jegyzi meg, hogy ezek mondatértékű szólások (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976. Bevezető 14).

4. Lexémakiegészítő frazémásor-nak azt az összetett mondatértékű képződményt nevezem, amelyben a konkrét jelentését megőrző lexéma önmagában nem utal a szintagmakapcsolat jelentésére, s csak a frazémással kiegészülve alkot értelmes nyelvi egységet.

Pl.: *tudja hányadán áll/van vkivel 'tudja*, milyen viszonyban van vkivel, el *tud* vkin igazodni': „Most *tudom*, hányadán vagyok vele . . . És jó lesz, ha a pénzemre kukkantok” (Örkény 3: 343); „Amit adott, annyit adott; azzal békén hagy, *tudod hányadán állsz vele*. A nyugalomhoz az kell: *tudja az ember, hányadán áll a világgal*” (Sütő 1: 142); *azt se(m) tudja, hol (áll) a feje* 'annyi baja/gondja/dolga van, hogy másra nem is tud figyelni': „Tessék elhinni, én mindent elhiszek anyusnak, de szerdán vizsgázom angolból, *azt se tudom, hol áll a fejem*” (Örkény 1: 314); „Üres az udvar, üres a ház . . . Rádásul kézfogó lesz, *azt se tudják, hol a fejük*” (Örkény 3: 268); „— Házi orvosunk a világ másik végén lakott, a maga bölcsességéből. Borogatnom kellett szegénykét, folyton nyöszörgött. *Azt sem tudtam, hol a fejem*. Hát átküldtem a szomszédba . . . hozzá” (Kosztolányi 765). *Azt sem tudja, hogy hol van 'ua.'*: „Nem is felel a kérdésekre, hanem kiabálni kezd velem, mint egy cseléddel, és a gyalázatos sértések egész özönét zúdítja rám. Egészen megállt az eszem, *azt sem tudtam, hogy hol vagyok*” (Nagy 16). *Tudja, honnét fúj a szél* 'ismeri vki magatartásának v. valamely dolog megtörténtének a rejtett okát' (O. Nagy): „És a világgosság között nagy és jó mesterkedéssel elkeverve olyan bűbáj, amely képes kinövesztetni a férfi kemény fején a szarvat. Csak így szép és fűszeres a világ. — No, mozduljunk béfelé, József! József *tudja, hogy mért fúj a szél*, de maga előtt is tagadja. — Hát ide mért? — Ide Eszterhez” (Tamási 1: 521). A szövegben nyelvjárási változat szerepel.

Ilyen kiegészítést főleg azok a lexémák kapnak, amelyeknek információértékük sokszor a konkrét síkon is csak másik nyelvi jel társaságában érvényesül, pl. *tud*, *van*.

Megjegyzem azt is, hogy az állandósult szókapcsolatoknak ez a típusa szoros rokonságot mutat a közmondások egyik fajtájával, pl. *aki mer, az nyer*; *ki korán kel, aranyat lel* stb., hisz ezeknek a mellékmondati része önmagában szintén nem alkot önálló egészet. Természetesen ez a megállapítás csak alaki szempontból helytálló, tartalmilag ugyanis nagy különbség van a két nyelvi jelenség között.

Ezeket a képződményeket W. Fleischer is külön említi, s frazeologizálódott részmondatoknak (phraseologisierte Teilsätze) nevezi őket (Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig 1982. 107–8).

5. Dolgozatomban a szűkebb értelemben vett állandósult szókapcsolatoknak azt a terjedelmesebb csoportját igyekeztem bemutatni magyar viszonylatban, amelynek képviselőiben az egyik elem a komplex jelentésváltozás után is megőrzi eredeti konkrét jelentését, vagyis megmarad lexémának. Ez általában a vezérszóra jellemző (*éhes*, *mint a farkas*), néha azonban megfigyelhető akkor is, amikor a frazéma tekinthető domináns elemnek (*vele jéig romlott*). Részben ennek figyelembevételével, részben pedig annak alapján, hogy egyszerű szintagmák és többszörösen összetett mondatok egyaránt képviseltetik magukat e nyelvi jelenségeken belül, négy típust különítettem el: 1. Lexéma-frazéma kapcsolat, 2. Lexémahasonlító frazémator, 3. Lexémanyomósító frazémator, 4. Lexémakiegészítő frazémator.

A lexéma jellegen túlmenően utaltam arra is, hogy ezekben a képződményekben a lexéma és a frazéma, ill. frazémator viszonya nem egyforma. Az első három típusban ugyanis a lexéma önmagában is következtetni enged a szintagmakapcsolat jelentésére, a negyedikben viszont csak a frazématorral kiegészülve tekinthető értelmes szemantikai egységnek. Ebből az következik, hogy a frazémának kettős szerepük van a poligén frazématorokban: egyrészt plasztikussá teszik a lexéma jelentését, másrészt pedig — ezen túlmenően — konkretizálják annak poliszemikus közlőértékét (pl. *tudjad*).

Az említett típusok elkülönítésével valójában már rámutattam arra is, hogy a frazémák eltérően viselkednek abból a szempontból is, ahogyan pregnánsabbá teszik a lexéma jelentését, vagyis ahogyan nagyobb nyomatékot adnak annak. Ez részben történhet a frazémák eredeti jelentésének az értelmezhetősége alapján, de megfigyelhető

akkor is, amikor szemantikailag elemezhetetlen, ill. értelmetlen jelkapcsolat nyomó s í t j a a lexémát. Pl. a *fűlig szerelmes* képződményben a *fűl* frazéma annak alapján lehet a lexéma mértékhatározója, hogy az köztudottan az ember testén a legmagasabbban helyezkedik el. Ebből következően jelentése: *annyira szerelmes/benne van a szerelemben hogy csak a fűlétől látszik ki belőle*. De ugyanígy a konkrét elemezhetőség ad jelentéstöbbletet az *éhes, mint a farkas* hasonlatnak is. Ebben az ember éhségét annak az állatnak az éhségéhez hasonlítjuk, amelyről szinte mindenki tudja, hogy a (kíméletlen módszerekkel) megszerzett táplálékot mohón és válogatás nélkül, mindenestől falja fel. Ezekkel szemben pl. az *él, mint Marci Hevesen* kapcsolatban a frazémásor semmiféle konkrétumra nem utal, s így kimondottan csak képzettársítás nélküli nyomósításra szolgál.

A poligén frazémásorok említett tulajdonságaira az általam használt és javasolt terminológiával is utalni kívánok. Kialakításával azonban főleg mégis az volt a célom, hogy felvessem az egységes, mindenre kiterjedő terminusok szükségességének a gondolatát, mert az ellentmondások és a szakirodalom terjedelmessége nagyrészt erre vezethetők vissza. Ez utóbbi abban nyilvánul meg, hogy a kutatók az e téren úton-útfélen felbukkanó hiányosságokat saját — sokszor definíciószerű — terminusaikkal kívánják pótolni, s ezek ismertetésére nagyobb teret kel szentelniük munkájukban. (L. pl. Archangel'skij, V. L.: *Ustojeivye frazy v sovremennom russkom jazyke*. Rostov-na-Donu 1964. Tagiev, M. T.: *Glagol'naja frazeologija sovremennogo russkogo jazyka*. Baku, 1966. Gläser, R.: *Syntactico-semantic Aspects of the Phraseological Unit* [In: *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik* 26, Heft 4 (1978.). Stb.] S hogy azután ez a sok egyéni kezdeményezés mihez vezet, arra S. I. Ožegovnak még 1974-ben papírra vetett gondolataival kívánok válaszolni, amelyek véleményem szerint napjainkban is helytállóak: „Zybkost', neopredelennost' i mnogoobrazie v ponimanii objekta frazeologičeskich issledovanij sopraženy s takoj zaputannost'ju terminologii, kakoj net, verojatno, ni v odnom razdele lingvistiki (Leksikologija. Leksikografija. Kul'tura reči. M. 1974. 193).

FORRÁSJEGYZÉK

Déry	= Déry Tibor: <i>A napok hordaléka</i> . Bp., 1982.
Gárdonyi	= Gárdonyi Géza: <i>A láthatatlan ember</i> . Bp., 1980.
Herczeg	= Herczeg Ferenc: <i>Történelmi regények</i> . Bp., 1983.
Kosztolányi	= Kosztolányi Dezső: <i>A léggömb elrepül</i> . Bp., 1981.
Móra	= Móra Ferenc
:1	= A vadember és családja. Nádihegedű. Bp., 1981.
:2	= Napok, holdak, elmúlt csillagok. A fele sem tudomány. Bp., 1980.
:3	= Hannibál föltámasztása. Ezek az évek 1914–1933. Bp., 1981.
Nagy	= Nagy Lajos: <i>A vadember</i> . Budapest nagykováház. Három boltos-kisasszony. Bp., 1981.
Németh	= Németh László: <i>Szerettem az igazságot</i> . Drámák 1931–1955. 1–2. Bp., 1981.
O. Nagy	= O. Nagy Gábor: <i>Magyar szólások és közmondások</i> . Bp., 1976.
Örkény	= Örkény István: <i>Drámák</i> . 1–3. Bp., 1982.
Sütő	= Sütő András
:1	= Anyám könnyű álmot ígér. Bp., 1981.
Szabó	= Szabó Magda: <i>Bárány Boldizsár. Sziget-kék. Tündér Lala</i> . Bp., 1983.
Szabó P.	= Szabó Pál: <i>Talpalatnyi föld</i> . 1–2. Bp., 1961.
Tamási	= Tamási Áron: <i>Összes novellái</i> . 1–2. Budapest–Debrecen, 1979.

Somhegyi Gyula

Szó- és szólásmagyarázatok

Kopó, kopár, felkopik az álla. Van nem egy, régóta fennálló etimológiánk, mely jöllehet egyáltalán nem meggyőző, megcáfolására eddig mégsem történt kísérlet. Ilyennek tartható a *kopó* és a *felkopik az álla* elfogadott magyarázata.

A *kopó* kutyanev a TESz. szerint a *kap* igéből származó *kapó* o tőhangú változata, s eredetileg elkapó, megfogó ebet jelölt. Azonban a kopónak sohasem volt az a feladata, hogy a vadat elfogja, hanem csupán hogy felferje, hajszolja, űzze: „a kopó a vadat felkergeti, csaholva űzi, megfordítja vagy elszalasztja — az agár fogja meg” (Nyr. 7: 421). Nem helyes az orosz *lovcsaja szobaka* elnevezésre sem hivatkozni, mivel a *lovity* ige sem jelent, mint folyamatos ige, megfogást, hanem csak űzést, kergetést, s a német *Hetzhund* is csak vadat hajszoló kutyát jelent.

A *kopó* régi melléknévi 'vorax' jelentése a *vorare* 'mohón enni, habzsolni' igére megy vissza, s 'falánk'-ot jelentett, s mivel mohón az eszik, aki éhes, így 'éhes'-et is. Megegyezik ezt a jelentést egy XVII. század végi adat: „Nem tudod, Leányzók ékes bokkrétája, / Mikre legényeknek *ásít kopó szája*” (RMDrE. II: 537). E száját éppúgy nevezhetjük mohó, mint éhes szájnak, de inkább éhesnek: 'kikre áhítzik a legényeknek éhes szája'. A 'mohó' és az 'éhes' jelentésnek természetesen nincs köze a *kap* igehez. A még régebbi, XVI. század középi „koposzaiuk” 'nyitva álló szájuk' a *mactici* adatánál is utalhat falánkságra vagy éhségre, az éhes madárfiókáknak is tátva van a szájuk. S talán éppen az 'éhes' jelentésre gondolva beszél egy régi szindarab „éhel holt kopók”-ról: „a város Tzirkálói, az éhel-holt *Kopók*, össze meg össze törtek”, mondja a tolvaj. Ma is beszélünk *rendőrkopókról* (mellesleg ez az 1790-es adat, Simai: Igazházi 3 alatt, régebbi, mint a TESz. 1810-es adata), de az „éhel-holt” jelző itt nem jelentheti azt, hogy a rendőrök az éhhalálhoz közel voltak, hiszen akkor nem törhették volna össze a tolvajt; csupán azért kaphatták ezt a jelzőt, mivel az volt a szokásos jelzője a kopókutyáknak. „Koplaltam, mint az eb” szólás járta 1793-ban (M. Játékszín III:127). A *kopó* jelző éppen a éhesség miatt jelenthetett soványat, vékonyat is, mint a *kopólevés* 'ius macrum, tenue' szóban (Simai: VSzót.).

A kopóval azonos tövű *kopár* ugyancsak jelent 'éhes'-et, amire SzD. éppen ezt a példát közli: „*kopár*: éhes, p. o. *eb*”. Ma is a népnyelvben a *kopárképű* a. m. 'sovány, éhes, falánk' (pontosan a *kopó* jelentései!). „*Kopáron*, szomjan maradott” a régi nyelvben (MVir. 312) 'éhen, szomjan maradt'. Viszont a Győr megyei *nádkopó* 'nádtarló' (MTsz. a Tsz.-ből) kopója a *kopár* mai jelentését tartalmazza.

A *kopár* szó származéka a *kopározik* 'éhezik, koplal' jelentésű ige (SzD., VSzót.). Több régi adatunk van rá: „mellette (pénzem mellett) *kopározok* inkább, éltemet éh-koppal töltöm” (1786, ItK. 1909:221); „benne (az elpusztult Londonban) két-három medvefi *kopároz*” (Csokonai: Vál. m. 1950, I: 22); „Kincsét féltve *kopároz*” (Édes Gergely: Sz. D. sz. I: 44).

A *kopár föld* is eredetileg 'sovány föld' lehetett. Vö. *kopár*: sovány, meddő” (SzD.). A régi néphit a soványakat nem termőknek, meddőknek tartotta, Wagner a *sterilitas* szó jelentéseit így adja vissza: „meddőség, magtalanság, *kopárság*” (1147).

A kopó tehát kopár eb. A *kopó* és a *kopár* úgy függ össze, mint a *folyó* és a *folyár*, a *buvó* és a *búvár*, *gyakó* és *gyakár*. Mivel mindezek a szók ikes igékből képződtek, így a *kopó* és a *kopár* alapszava is ikes, egy *kopik* ige, melynek jelentése 'éhezik, soványodik, fogy'.

Semmi akadály, hogy ezt a **kopik* igét ne tarthatnánk azonosnak a *kopik* 'abge-nützt werden, abgetragen werden' igeünkkel. A 'soványodik, fogy' jelentésből levezethető a mai 'kopik' jelentés, annál is inkább, mivel Fogarasi szótára a *kopik* igeének 'entbehren', azaz 'nélkülöz' jelentését is ismeri. Egy 'éhezik, soványodik' jelentéshez könnyen kapcsolható a *koplat* ige jelentése is, amihez vö. *koplik* 'kopik' (Brassó-Hétfalu, MTSz.), *koplat* 'koptat' (Drávamellék, uo.), *koplos* 'szolgálat vagy hivatal nélkül élő', vagy nagy urat, játszó szegény ember', akit 'nélkülöző, koplaló'-nak is mondhatnánk (Garam melléke, Léva, uo.); *kopolódik* 'koplal' (OrmSz.), azaz fokozatosan kopik, kopódik. Mármint a *koplat* tulajdonképpen a. m. 'koptat, fogyaszt', mint a hasonló szinonimikájú *vásik* mellett a *vásal*, vagy az ellentétes jelentésű *hízik* mellett a *hízal*, ami egyszermind arra is mutat, hogy az ebbe a jelentéscsoportba tartozó *koplat* valóban a *kopik* ige műveltető alakja.

Ezek után nyilvánvalóan ide kapcsolhatjuk a *fölkopik az álla*, azaz 'fölsoványodik az álla' kifejezést. Ez pontosan megfelel a vele párhuzamosan használt *fölaszik az álla* szólásnak. „Felaszik az állad attú, amit én adok” (Szalonta, Nyr. 42:257), *fölkopik* vagy *föl-aszik az álla* (Győr, Nyr. 37:86); *fölkopik* vagy *felaszik az álla* (MNY. 31:115); *felaszik az álla* (Nyr. 37:46, 26:567) stb. Megerősíti a *kopik* változatot a Dugonicsnál följegyzett *felkop-tatták az állát* is (Péld. II:290).

A hasonlat kézenfekvő. A kövér ember tokát ereszt, hízik az álla, a lesoványodónak kopik (a hízik ellentéte). Az áll hízása szerepel ebben a 1711-ből származó adatban is: „Eben a lóhalál, tudjátok, hogy nem áll, / Ha úgy volna, *híznék ott sok komondor-áll*” (ItK. 1904:347), ami egy régi példabeszéd verses formája, mely szerint ha az ebeken mülna a lovak halála, mindig a kövér lovak halnának meg. Az áll emlegetése hízással, fogyással kapcsolatban egyaránt gyakori. Egy XVIII. századi tréfás testamentum szerint egy bárány így végrendekezik: „Az államat hagyom az ásitóznoknak, / *Éhkoppot* (olv.: éhkoppal) gyakorta jóllakó dádeknak, / Azok közt a szegény Negrelli Klárának, / Hogy ő ezt meg-rágván, ne tartassék váznak” (Egy. Phil. K. 1910: 155). Szentmártoni Bodó „Az vasról” 1625-ben írott versében találjuk a következő sorokat: „Az délig alvó nála igen hitván, / *Annak az bőri megkopik az állán*” (RMKT. XVII. sz. IV. köt. 208). Ma is él ez a kép: *szegre akasztja az állát 'koplat'* (O. Nagy: SzólKm. 618).

A *fel* igekötőre is van egy jellegzetes párhuzam: a régi *ágyék fölcspörödés* 'intertrigo' Calepinusnál, mihez vö. *csöpörödik* 'corrugatur, rugas contrahit' (MA.), azaz az ágyék fölcspörödése voltaképp fölráncosodás, föltöpörödés, fölászás.

Mindezzel, úgy hiszem, kiküszöböltük azt az eddigi, hihetetlenül ható „magyarázatot”, mely szerint a *fölkopik az álla* szólás onnan származik, hogy a kutya „hiába kapkod a megkívánt falat után” (Mi fán terem? 294), s közben összeverődnek a fogai vagy az állkapcsai.

Előfordul a szólás *fel* igekötő nélkül is: „maj *kopik! kopik* az állad tülle” 'nem kapsz' (Nyr 42: 358, Szalonta). Egy régi adatban viszont „*kopog* az állad” fordul elő: „ha mast nem mivelsz iövö telben *kopog az állad*” (1609, ItK. 1900: 406), s ugyanakkor SzD.-nél *felkoppant álla* 'étlen maradt' található. Itt nyilvánvalóan kontamináció forog fenn a *kopog*, *koppán* hangutánzó igékkel, annál is inkább, mivel izes igékből nem képezhetők -g képzős gyakorító igék.

Még csak annyit, hogy a régi nyelvben gyakori *kikopni valamiből* jelentése is 'ki-fogyini (lassanként) valamiből': „a kasból is *kifogyott*, erszényből is *kikopott*” (Pálóczi Horváth Ádám: Ötödfélszáz énekek 400); 1790: „minekutána *kikoptam* mindenemből, koldus vagyok” (Simai: Igazházi 4). A kontamináció ennél az igekötős alaknál is jelentkezik: „kiesik, kiszorul, kiürül, *kikoppán*, *kivásik* mindenből (MVir. 13), vö. „én itt kaptámból *kikopám*, vaczkomból *kivásám*” (Rosnyai: Horologium Turcicum 234, XVII. század vége).

Bernáth Béla

Békési Imre: A gondolkodás grammatikája (A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszere). Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. 374 oldal

1. Békési Imre könyve folytatása korábbi munkájának (Szövegszerkezeti alapvizsgálatok — Magyar újsághíryanag alapján, 1982.). Ahogy a szerző az Előszóban vallja, újabb kötetében az előbbiben „felvázolt összefüggések elmélyítésére, bizonyítására, árnyaltabb kidolgozására” vállalkozik (12). De más a vizsgálati anyag is. Az elsőben az egy bekezdésnyi terjedelmű újsághírek mondat szerkezeti felépítését, szövegkonstrukciós formáit elemezte, most pedig esszé szövegeket. A kettő között, mint látni fogjuk, nemcsak a terjedelemben, valamint a sajátos műfajból következő sajátosságokban és egyáltalán a bonyolultabb összetettségben van különbség, hanem abban is, hogy az előbbivel szemben nem teljes szövegegységeket, hanem csak belőlük kiválasztott részleteket elemez. A vizsgált jelenség ugyanaz, mint az előbbiben: a szöveg mondat szerkezeti sajátosságai. Módozata a Deme Lászlótól kezdeményezett elvekből nőtt ki. A szerző azonban nemcsak folytatója mindennek, hanem — mint ismertetéséből kiderülhet — a maga sajátos irányában továbbfejlesztője is. A lényeg mindenképpen a szövegszerkezet „kisugárzásába” helyezett mondat szerkezet-vizsgálat.

Ezt azért jelzem, sőt hangsúlyozom, mert az idevágó szakirodalom nem egy olvasója nem figyelt fel Deme, majd Békési munkáiban az úttörő érdemet, az igazi novumot jelző betájolásra, arra, hogy nem a múltban megszokott módon, tehát határozottan mondat tani szempontból elemeznék mondat szerkezeteket, hanem a mondatokat a maguk természetes helyzetükben, szövegbeli beágyazódásukban, azaz mint a szöveg összetevőinek a felépítését nézik. E tanulmánytípust mint a szövegvizsgálat egy ágát szövegszintaxisnak lehetne nevezni (illetőleg a külföldi szakirodalomban szereplő, nem mindig egyértelmű *szövegszintaxis* műszót ennek megnevezésére lehetne alkalmazni; szerintem ez mint szövegtani ág a tágabb körű szöveggrammatikának rendelve alá).

2. Hogy az ismertetéshez megfelelő alapunk legyen, röviden bemutatom a kötet felépítését. Az Előszóban és a Bevezetésben a szerző munkájának céljáról, tárgyáról, módszeréről szól. Majd bemutatja alapkategóriáját, a konstrukciótípus fogalmát. Utána a könyv címében jelzett összefüggést, a gondolat modellálásának konstrukcionális megközelítését taglalja. Részletesen szól itt a kötőszó, a központosítás és a sorrend szerepéről. A második esetében jól kivehetően egyaránt számol a grammatikai és a konstrukcionális tagolás egybeeséséről (például a magyarázó utótagú kapcsolásról), valamint a tagolásbeli eltérésről (például a konstrukcionális viszonyok grammatikai átszegmentálásáról). Ezt követi a konstrukciótípusok rendszere: az ellentétesség és az okozatiság, aztán külön-külön az okozatiság és ellentétesség konstrukcionális összefüggései. E négy lehetőségen belül elemzési szempont egyrészt a konstrukciótípus felépítettsége (elemi, illetőleg bővített jellege), másrészt pedig a konstrukciótípus beépítettsége, azaz egy nagyobb, magasabb szintű szövegegységbe tartozása, aminek megfelelően a konstrukciótípus lehet vi-

szonylag önálló, viszonylag önállótlan vagy teljesen önállótlan. Mindezeknek egyfajta összegezését olvashatjuk A konstrukciótípusok néhány szövegszerkezeti tanulsága című fejezetben, amelyben lényeges, mondhatni új elemként jelentéstani szempont is szerepel, legalábbis annyiban, hogy a tartalmi-logikai viszonyfajták jelentéséről és tartalmi-logikai és időbeli viszonyításáról is beszél. A tanulságokat összefoglaló fejezet után a kitekintés szerepét is betöltő Összegezés következik.

3. Békési könyvében az olvasó a maga érdeklődési körének megfelelően sok mindent találhat, gazdag tartalmából az ismertetést írók sok mindent kiemelhetnek. Magam a könyv elméleti vonatkozásait kívánom taglani.

A könyv címében a „gondolkodás grammatikája” szerepel, ami így nyilván vitatható. Ezt persze a szerző is jól tudja, és körültekintő óvatossággal értelmezi. Metaforának tekinti, és ahogy írja, „a *gondolkodás* szóval e munka szemléletét szeretnénk fölerősítve tükröztetni”, azt, hogy itt érdemi oldaláról közelíti meg a szöveg felépítését, azaz „a kifejezendő gondolat mint tartalom, valamint a gondolat kifejezés mint kommunikációs szándékú megoldás felől” (15). Fontos az is, hogy hangsúlyozza: a nyelvi megformáltság a gondolat szerkezetét tükrözi (16). De talán ennél is többet mond és szerintem az előbbinél is helyesebben vélekedik ott, ahol nem a *gondolkodás*, hanem a *gondolat* műszóval utal a vizsgálat tartalmi vonatkozásaira, arra, hogy a gondolat modellálásának konstrukcionális megközelítéséről van szó: „arra vagyunk kíváncsiak, hogy az író (a beszélő) hogyan adja át, miként tagolja-viszonyítja gondolatát, gondolatának részeit partnerének; vagyis arra, hogy — konstrukcionális megközelítésből — miféle nyelvi-nyelvhasználati eszközei vannak a gondolat modellálásának” (3). És hogy senkiben se maradjon kétely, hozzá teszi, hogy a gondolatépítés nyelvi formáiban a legfontosabb a viszonyjelölés és a sorrendezés.

Mindezt azért kellett részleteznem, hogy lássák, mit is akar adni a szerző a „gondolkodás grammatikájaként”. Másutt inkább a megismerés áll a figyelem előterében. És inkább a gondolat közlésében megfigyelhető kettősséggel, a régi és az új ismeretek (topic és comment) egymást váltó arányával és közlésbeli előrehaladásával, iránytípusaival foglalkoznak. És megint más a helyzet, ha a nem a szövegalkotó, hanem a szövegbefogadó szempontját helyezik az előtérbe. Békési az előbbire van tekintettel. Dillon viszont a befogadóra alapoz, hisz szerinte az olvasás a szöveg újraalkotását jelenti (Constructing texts. Bloomington, 1981. Indiana University Press). Egészen más a felfogása Beaugrande-nak. Ő a szövegben nem kész „terméket”, hanem alkotási folyamatot lát, amelyet mint közlési tevékenységet a megismeréssel hoz összefüggésbe, és gondolatalkotásról beszél, amit a szövegalkotás fázisaiban vizsgál (Text production — toward a science of composition. Norwood, 1984. Ablex Publishing Corporation).

És szólnunk kell a vizsgálati tárgy másik fogalmáról, a grammatikáról. Megtudjuk, hogy itt a grammatika tulajdonképpen egy szabályrendszer, amelyben a szabályok átalakítási műveletek, tagjai pedig az egyes konstrukciótípusok. Létüket ugyanis a szerző egymásba való átalakíthatóságukkal igazolja. Lényegében sorrendi cserékkel végrehajtott szabályos átalakításokról van szó, olyanokról, amelyek esetében a konstrukciós forma lehet például tárgy vagy jelző vagy határozó, de a benne kifejezett gondolat ugyanaz. Ez összefügg a szerzőnek azzal a felfogásával, hogy a sorrend „az alakulat keletkezési-létezési módja” (94), hisz „a szövegkonstrukció is a komponenseinek sorrendje s a sorrendjével együttjáró tartalmi-logikai viszonyai által az, ami” (94).

4. A szerző kitűzött célját megvalósította. Felfedte és elemezte a gondolat modellálásának konstrukciós formáit. Hogy milyen konstrukciós formákat különített el, azt fentebb könyve fejezeteinek bemutatása során jeleztük. De még nem említettük, hogy

mindebben fontos mozzanat az, amit a szerző is tudatosít, hogy sikerült a vizsgálatot mondat feletti szintre emelnie, és így valóban szövegszintűvé tette a mondat szerkezetek elemzését.

Fontos következtetésnek tarthatjuk azt is, hogy a szöveg közvetlen alapegységei a különböző konstrukciók. Ezek a tipikus tartalmi-logikai mondatkapcsolatok ugyanis, ahogy a szerző meggyőzően bizonyítja, „a tartalmi-logikai befejezettség érzését kelti a [kommunikációs] partnerben” (42). Ennél is továbbmenően ez azt a lehetőséget is magában rejtí, hogy egy szövegtípológia alapjává fejleszthető. Ha a szerző az újsághírányag és esszé után más szövegtípusokat is bevon majd vizsgálataiba, szövegszintaktikai szempontú típológiát dolgozhat majd ki. Egy korábbi ilyen szempontú kezdeményezést már ismerünk. Harweg a szövegek beépített mondat szerkezetének típológiáját vázolta fel. Ebben azonban a szóba jöhető mondat szerkezeti sajátosságok száma nem nagy (Satzgrenzen und Satzabstände und das Verhältnis zwischen Satz- und Textlinguistik. Petőfi S. J. (szerk.): Text vs Sentence, Hamburg, 1979. Buske Verlag). Békési vizsgálatai szempontokban gazdagabbak, kiterjesztettségük is nagyobb, ezért típológiája jobban megalapozott lesz.

A szerző kutatási eredményeinek nyilvánvaló stilisztikai vonatkozásai vannak. Ezek közül néhányat maga is megemlít. Stilisztikus értéket tulajdonít a szabályostól eltérő konstrukciós alakulatok egy részének. És minden bizonnyal a stílusalakítás egyéni lehetőségeire gondol, amikor a töle felállított konstrukciós formák séma jellegét cáfolja: „a séma szó aligha jelenhetik meg olyan környezetben, ahol Babits, Móricz, Illyés s a többi... író neve szerepel” (349). Persze ennél többre is gondolhatunk, mindenekelőtt arra, hogy vizsgálataink eredményei javíthatják, gazdagíthatják az egyéni stílusok jellemzését. S ami legalább ennyire fontos, a fentebb említett lehető szövegtípológia stílustípológiává is fejleszthető. S mindemellett a stilisztikai elemzésről sem feledkezhetünk meg. Ehhez azonban szükségünk lesz arra is, hogy teljes szövegegységek vizsgálatára is sor kerüljön. Ez ugyanis ma az irodalmi műelemzésben és az ennek alárendelt stilisztikai elemzésben el nem hanyagolható szempont. Az egész helyett álló részlet vizsgálatát ma már nem tekintik relevánsnak az elemzés szempontjából.

És még valami, ami szintén a jövőhöz kötődik. Vizsgálatai a parole körébe tartoznak. De alapozásuk és a mögöttük meghúzódó elméleti „gond” abban is reménykeltő, hogy a szerző idővel a langue körébe is átválthat, azaz a szövegnek langue jelenséggént való felfogásáig is eljuthat, és így a konstrukciónak olyan rendszerét alakíthatja ki, amely ennek a jellegnek felel meg. Elismerem persze, hogy ez nem könnyű feladat, legalábbis nem az ma. Nem könnyű már csak azért sem, mert a szövegnyelvészetben a szövegfogalom ilyen értelmezése eléggé elsikkad, és emiatt sok az idevágó jogosult kétely. De ha sok támpont nincs is, vannak eligazító analógiák, mindenekelőtt a szövegmondat és a rendszermondat kettőssége, és talán az a fontos tudománytörténeti mozzanat is, hogy — ha jól meggondoljuk — a szövegnyelvészet kialakulásában az igazi fordulatot jelző újdonság épp annak a felismerése lehetett, hogy a szöveg nemcsak beszédmű, hanem a nyelvi rendszer része is. Mindezt azért említem, mert örömdetes és biztató, hogy Békésiben élhet ez a gondolat, hisz — a szükséges óvatossággal — szót ejt a mondat feletti szint langue — parole viszonyáról (20).

Végül, de valóban nem utolsósorban a történetiség szempontjáról is szólnunk kell. Arra gondolok, hogy érdemes lenne eltérő korú (az esszéik esetében, mondjuk, múlt századi) szövegeket is bevonni a vizsgálatokba, hogy így látni lehessen a kérdéses szövegtípus mondat szerkezetében, konstrukciótípusaiban a változást. Mindez a vizsgálat szempontjainak gazdagítását jelentené és persze azt is, hogy történetivé is tegyük a kutatásokat a szövegnyelvészetben, egy olyan területen, ahol a diakroniának igen mostoha sors jutott osztályrészéül.

Mindent egybevetve Békési második könyve figyelemre méltó eredményeket mondhat magáénak. Értéke azonban nemcsak abban van, amit adott, hanem abban is, amit majd még adhat, ami lehetőségként benne rejlik könyvében, és ami az eddigi imponáló kutatások mellett biztató távlatot is jelez.

Szabó Zoltán

A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig. Szerk. Éder Zoltán. Kiadja az ELTE Bölcsészettudományi Kara, Budapest 1986. 50 oldal

A kiadvány az ELTE alapításának 350. évfordulója alkalmából — a Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport által — 1985. szeptember 25-én rendezett tudományos ülés-szak előadásait tartalmazza.

A Megnyitóban Poszler György kiemeli az ülés kettős aktualitását. Az egyik, hogy Pázmány Péter 1635-ben teremtette meg Nagyszombatban egyetemünk (ELTE) őseit, jogelődjét. (A megnyitás napja: 1635. november 13.; az oktatás kezdete: 1636 elején.)

Az alapítólevél a katolicizmus erősítésén és terjesztésén túl, átfogó célként, az egyetemes kultúra erősítését és terjesztését is megjelöli; tehát „A tudományos aktualitás a P á z m á n y-életmű korszerű tudományos értelmezésének elodázhatatlan szükségesége”. Az értelmezés ugyanis napjainkig gyakran „szélsőségesen ingadozott a lebecsülés és túlbecsülés végletei között”. Itt van tehát az idő „a józan és elemző értelmezés” kidolgozására.

En úgy vélem, ez utóbbi gondolatok a legfontosabbak a humán tudományok mai művelőinek és népünk nevelőinek, hiszen egyrészt ma is hajlamosak vagyunk a túlzásokra, másrészt szinte naponta értesülhetünk vagy éppen tapasztalatokat szerezhethetünk a nemzet- és a magyarságtudat ilyen vagy amolyan zavarairól, az erkölcsi érzék ferdüléseiről, az értékrend változásairól, a kulturálatlanság (viselkedésben, társas érintkezésben stb.) számos elriasztó példájáról, anyanyelvünk káros kinövéseiről (szóban és írásban). És a jövő nemzedékek neveléséért hordozott felelősségünk mellett figyelniünk kell a Pais Dezső-hangoztatta elvekre: tudniillik, hogy mindig vegyük figyelembe az élet és a nyelv összefüggéseit, időbeli viszonyait, azaz a dologi és művelődési viszonyokat. Így ítélnéljük feltétlenül hasznosnak a tudományos munkát, mert anyanyelvünk történetének, szavaink múltjának a kutatása során a nyelvi tények (adatok, szóalakok stb.) nem csupán tudományos feladatokat jelentenek, hanem nagy emberi, erkölcsi célokat is.

A kiadvány soron következő tartalma: Tarnóc Márton: Pázmány műveltség-eszménye (7–12); Éder Zoltán: Pázmány nyelvi hagyománya a felvilágosodás korában (13–24); Fábíán Pál: Beszélt nyelvi elemek a századforduló prózájában (25–33); Bereczki Gábor: A nyelvújítás útjai rokon népeinknél (35–40).

Ezek után következik a részletes, értékelő Elnöki zárszó Benkő Loránd megfogalmazásában (41–4); Függeléként pedig Molnár Józsefnek — betegsége miatt el nem hangzott — dolgozata: Pázmány Péter szerepe a magyar nyelv egységesülésében (45–50).

Első tekintetre — ha a kiadvány címét összevetjük a tartalommal — előáll a kérdés, hogy alig ötven oldalon, hogyan lehet „a magyar irodalmi nyelv” három és fél évszázadának kérdéskörét bemutatni. A lapszámhoz magyarázatot nyújt a címlap belső oldalán, a főcímhez fűzött eligazító: a kiadvány egyetlen tudományos ülésszak előszóbeli előadásainak szövegét tartalmazza. Viszont a kiadvány tartalmát a másik nézőpontból szemlélve, Benkő Loránd utal arra, hogy az előadók között van, aki „Pázmánnyal csak

közvetett vonatkozásban levő” témával foglalkozott: Bereczki Gábor ezt az első mondatával jelzi: „Előadásom annyiban kapcsolódik Pázmány Péter munkásságához, amennyiben ő mindig szívén viselte anyanyelvének felemelését, kiművelését”; Fábíán Pálnál pedig Pázmány „életműve” csak utalásokkal, Szabó Zoltán „Kis magyar stílustörténet”-éből vett egy-két rövid megállapításban kerül elénk (28–9).

Tarnóc Márton (Pázmány műveltség eszménye) a műveltségesezmény és emberesezmény fogalmából indul ki, s ilyen alapon vizsgálja hazánkban a XVI. század végén és a XVII. század első felében kialakult műveltség alapjait, illetőleg forrásait (reneszánsz, humanizmus, kereszténység, ókori klasszikusok, retorika).

Ezekhez viszonyítja — és szedi rétegeire — Pázmány műveltségét; majd fontos következtetést von le a nyelvészek számára is, megtoldva ezt egy szép Pázmány-idézzel: „Életművének maradandó, ma is élő és ható darabjait anyanyelvén alkotta meg. A nyelv — mindenekelőtt az anyanyelv — jelentőségét világosan felismerte. Csak csodálhatjuk tisztánlátását, amikor így fogalmaz: „A nyelv, ha oktat, tudatlanságtól szabadít; ha énekel, gyönyörködtet: ha dorgál, jobbít: ha biztat, szűvesít, vigasztal: ha fenyeget, tartóztat. A nyelvnek köszönjük, hogy a vad és okatlan módon élő emberek várasok társaságába szállottak és emberi életet tanultak. A nyelv oka, hogy a bölcs tudományok terjedtek” (Pázmány Péter Művei. Szépirodalmi K. 1983. 912).

Meggyőzően mutat rá Tarnóc Márton arra is, hogy Pázmány életpályája és életműve mai világunkban is megszívlelendő tanulságokat hordoz, s „szellemi önarckép”-ként tekinti „A keresztyén prédikátorokhoz szóló intés”-ben Pázmány következő sorait: „Azon legyetek, hogy, miképpen a prédikátorok mestere, cselekedeti példájával tanított elsőben, azután nyelvével: úgy ti se legyetek csatornák, melyeken átfoly a víz, hanem teli kutak legyetek, hogy magatok bévségéből másokat is itassatok” (i. m. 598). — Ehhez még hozzátenném Thurzó György nádorhoz 1616-ban írt leveléből a magyarságáról vallott egyik rövid idézetet: „Én is szinte oly magyarnak tartom magamat, mint bárki más. Hazámnak, nemzetemnek böcsületét, csndességét szeretem és Istentől óhajtván kérem.”

Éder Zoltán (Pázmány nyelvi hagyománya a felvilágosodás korában) előadását olyan Pais-idézzel kezdi, amely arról szól, hogy Pázmány szerepe a magyar irodalmi nyelv fejlődésében még nincs elég világosan felderítve. A jelen dolgozat tárgyául ezért választotta ő Pázmány nyelvi hagyományának vizsgálatát az 1770 és 1825 közti időszakban, melyhez még ösztönzést adott Németh László, Sík Sándor, valamint Kolozsvári Grandpierre Emil egy-két rosszálló megjegyzése a magyar nyelvújításról.

Arra a kérdésre pedig, hogy figyelmen kívül hagyta-e a nyelvújítás Pázmány nyelvi örökségét — a válasszal Benkő Loránd egyik tanulmányának mondatára hivatkozok: „a korszak irodalmi írásbeliségét feldolgozó monográfiája (FelvIr.) alapján is megcáfolhatjuk” ezt a véleményt, tudniillik az ott található számos nyilatkozatból és hivatkozásból. Ami azonban a nyilatkozatokat illeti, Benkő Loránd a vallási megoszlás jeleit is rögzítette egyszer-mászor; Éder Zoltán viszont hangsúlyozza, hogy „a vallási elfogultság csak szórványos jelenség, s a vallási színezetű vélemény az idő és a tudományosság előrehaladtával egyre inkább háttérbe szorul”. — A tárgyalt korszakból — Kazinczy mellett — az irodalmi nyelvi hagyomány képviselőit is megemlíttatja (Rájnist, Révait, Fábichichot); sőt Révai Antiquitates Literatvrae Hungariae című műve alapján számadatokat is közöl a legtöbbet idézett szerzőkről. (Pázmány harmadik a sorban.)

Így jut el Révai és Verseghy nyelvújítási harcához, megállapítva, hogy Verseghy felismerte: a nyelv a társadalommal és a kultúrával együtt változik.

Éder Zoltán kiemeli Verseghytől — az ülésszak tematikájához is illően — a „Lexicon Terminorum Technicorum, az az Tudományos Mesterszókönyv” című művét, amelynek anyagában igen sok Pázmány-idézet található, és „Pázmány nyelvének egyik legjelentősebb, bár sajátos szempontú feldolgozása. Sajátos pedig azért, mert Verseghy

az idézeteket csak csekély mértékben használja az értelmezések egyszerű illusztrálására. Nagyobb részben a nyelvtörténeti adatokat kritikus szemmel kezeli, s ha hibát talál bennük, bírálja, helyesbíti (sokszor a címszó témájától függetlenül is), és ennek alapján adja meg a szerinte helyes magyar változato(ka)t". Gáldi László egyik gondolatától indítva — mutatványt ad saját gyűjtése alapján „Verseghynek Pázmányt megrovó megjegyzéseiből” (pl.: *nehéz kérdés, súlyos dolog; által — át-; szolgáltat — kiszolgáltat; mondnak — mondgyák*).

Előadása végén Éder Zoltán levonja a következtetést, hogy „a felvilágosodás és a nyelvújítás írói nem feledkeztek meg Páumány Péter nyelvi hagyatékáról: hivatkoztak rá és idézték, tanulmányoztak és vitatták, foglalkoztak és birkóztak vele”, de az új viszonyok és az új szükségletek más igényeltek, ahogyan a tanúként hívott gr. Teleki József „A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által” (1821.) című munkájának egyik mondatában megfogalmazta: „... azon nyelv, amely *ennek elég bő, elég tsinos volt*, a mostani szükségnek nem felel meg.”

Fábián Pál (Beszélt nyelvi elemek a századforuló prózájában) nagy vonalakban számba veszi a beszélt nyelv hangoztatási, szókészleti, alaktani és mondattani szintjén a legjellemzőbb tulajdonságokat.

Majd felteszi a kérdést, hogy a beszélt nyelvi elemek, mikortól fogva stíluselemek a magyar írott nyelvben, s hogyan kerülhetnek bele a szépirodalom nyelvébe. A részletezés előtt megjegyzi még, hogy „a régi (XVI. századi) magyar írott nyelv meg az egykorú beszélt nyelv rendkívül közel állt egymáshoz”. Erre ad Szabó Zoltánnak „Kis magyar stílustörténet”-éből példákat (l. előbb).

A beszélt nyelvi elemek bekerülését az írásművekbe — Fábián Pál részletezése szerint — elősegíti: 1. valamely korszak társadalmának általános ízlése, a társadalmi közizlés; 2. annak az irodalmi irányzatnak a művészi felfogása, amelyhez az író tartozik; 3. a téma; 4. a műfaj; 5. az író maga.

Végül a beszélt nyelvi elemeket Gárdonyi Géza „Az én falum” című könyvéből „komplexen” vizsgálja.

Bereczki Gábor (A nyelvújítás útjai rokon népeinknél) az uráli nyelvcsaládon belül a nemzeti nyelv állapotát és szerepét illetően három típust különböztet meg. Az első csoportba sorolja a magyart, a finnt és az észtet. A magyar nyelvújítás kezdetét és végét jelöli meg, Kazinczy személyének a megemlékezésével. — Azután a finn, majd az észti nyelvújítás eredményeiről számol be, név szerint felsorolva a mozgalom kiemelkedő alakjait.

A második csoportba tartozó zürjén, votják, cseremisiz és mordvin népek nyelvújító mozgalmaira a hivatalos irányítás a jellemző — állapítja meg.

A harmadik csoportba tartoznak a vogulok, az osztjákok és a szamojéd nyelvek, de ezeknek funkciója szűkebb az előzőeknél, s „a nyelvújítás ügyét Szibériában nagy területet összefogó bizottságnak kellett irányítania”.

Benkő Loránd (Elnöki zárszó) összegezi Pázmány érdemeit és jelentőségét. A kiemelt mozzanatok közül — véleményem szerint — a legfontosabb megállapítás: „*azt a magyar írott nyelvi változatot vitte és fejlesztette tovább, amely az északkeleti — keleti vidékeken használt beszélt nyelvi változatokból nőtt ki, és vált — ha regionális szinten is — nyelvi eszménnyé.*”

Arra is figyelmeztet, hogy a történeti szövegtan művelői és a magyar frazeológia történetének kutatói kiváltképp fontos adatokat találhatnak például Pázmány műszóalkotásaiban, frazeológiai egységeiben, valamint latin és német mintákból vett tükörfordításaiban.

Az ülést záró értékelésének lényege: „Előadóink a Pázmány Péterrel foglalkozó szakirodalmi tevékenység nagy múltja és jelentékeny eredményei után is tudtak még újat

mondani a magyar nyelv és kultúra e neves személyiségéről, ... gyarapították ismereteinket”.

Molnár József (Pázmány Péter szerepe a magyar nyelv egységesülésében) a kiadvány függelékeként csatolt munkájában Pázmány műveinek a hangállapotára és a helyesírásra tesz megállapításokat.

Közülük azonban az egyik nem látszik eléggé megalapozottnak ebben a megfogalmazásban: „az a nyelv, melyet zsenge ifjúkorától a családban és az iskolában tanult és használt, az a Mezőségi nyelvjárástípus volt”, valamint „Pázmány Péter műveinek hangállapota megfelel a Mezőségi nyelvjárástípus XVII. századi alakváltozatának”. Ez nincs összhangban Benkő Loránd fentebb idézett felfogásával sem. — Továbbá ide kívánczik Deme László egyik Paisot idéző megnyilatkozása is: „Pázmánynál már szinte tudatos törekvést látunk arra, hogy anyanyelvjárásának legszélsőségesebb sajátosságait félreszorítva a magyarság zömének nyelv szokását keresse és terjessze” (Pais: MNyTK. 83: 144; id. Nyelvünk a reformkorban 48–9.) De Molnár József a fenti állásfoglalását maga sem erősíti meg egy közbeeső mondatával: „Azt is megállapíthatjuk, hogy Pázmány műveinek nyomdászai nem nagyon avatkoztak Pázmánynak, a szerzőnek nyelvébe, meghagyták következtelenségeit akár a hangállapotban, akár a helyesírásban jelentkeztek ezek.”

Bánhidí Zoltán

Székely nyelvföldrajzi szótár. Összeállította Gálffy Mózes és Márton Gyula. Akadémiai Kiadó 1987. 455 o.

A magyar szótárirodalom méltán örvendhet világhírnek. Századunkban is csapatmunkával vagy egyéni vállalkozásként jelent meg — a kétnyelvűek mellett — nélkülözhetetlen magyar egynyelvű szótárak egész sora.

Most azonban csak a nyelvjárási szótárakat veszem figyelembe. A Vörösmarty szerkesztette legelső akadémiai tájszótárt (1838.) követte a századfordulón (1893–1903.) a Szinnyi Józseftől összeállított MTSz. A sorozat harmadik tagja a B. Lőrinczy Éva szerkesztésében megjelenő ÚMTSz. Első kötete (A–Gy) 1979-ben hagyta el a nyomdát, további kötetei azonban már évek óta várják készen (türelmetlenül) a megjelenést. Az említett három szótár egyezik abban, hogy az egész magyar nyelvterületet felöleli, közli a megfelelő időszakban nyomtatásban megjelent vagy kéziratban tárolt gyűjtések anyagát. Annyiban is megegyeznek, hogy külön gyűjtés egyik szótár számára sem készült. Teljességre tehát nem törekedhettek a szerkesztők, még a gyanús alakoknak sem nézhetek utána. A fölhasznált gyűjtések színvonala nagyon vegyes, átírási rendszerük sem egységes. Fogytékosságaik ellenére is nélkülözhetetlenek a magyar dialektológiában és etimológiai kutatásokban.

Más típus az egyetlen kisebb vidék vagy város lehetőleg teljes névanyagának felgyűjtése, mint Yrjö Wichmann: CsángSz. (1936.), Csűry Bálint: SzamSz. (1935–6), Kiss–Keresztes: OrmSz. (1952.), Bálint Sándor: SzegSz. (1957.), Penavin Olga: SzlavSz. (1965.).

A harmadik típus egy kisebb területnek vagy községnek csak a tájszavait közli, mint Imre Samu: Felsőőri Tsz. (1973.), Kiss Jenő: Mihályi Tsz. (1979.) és Markó Imre Kiskánizsai szótár (1981.).

Hasonló feladatot töltenek be a szavak és hangtani jelenségek földrajzi elterjedését szemléltető nyelvatlaszok. Ez kiterjedhet a magyar nyelv egész területére (Nyatl. 1968–77.), vagy egyes kisebb földrajzi egységekre, mint többek közt Végh József ŐHA (1959.). Az említetteken kívül is van nagyszámú nyelvjárási adatközlés minden típusban.

Az ismertetendő könyv eredetileg a Székelyföld magyar lakosságú községeinek (Háromszék, Csík, Gyergyó és Udvarhelyszék) bizonyos szempontok szerint kiválogatott szókincsanyagának fogalmi címszavak alapján összegyűjtött szótárszerű feldolgozása. A kutatópontok számozása 12-től 326-ig tart. Számuk összesen 301, mert vannak kihagyott számok, de vannak *a*, *b*, *c* mellékjelzésű kutatópontok is.

A kérdések (fogalmak) száma 400 fölött van. Mennyiségüket csak becsülni lehet, mert nem azonos a kérdések és kutatópontok szorzatával. Kevesebb anyagot gyűjtöttek az egymáshoz nagyon közeli nyelvjárásokból, viszont azonos helyről gyakran több változatot is följegyeztek. Így is legalább 120 ezer adat gyűlt össze a szótárban. Ezek olyanok, mint a többi regionális atlaszé: teljes a kutatópont sűrűség, viszonylag kevés (néhány száz) kérdésel, egyazon községen belül is gyakran több változattal.

Az ember azt hinné, hogy az említett tájszótárakkal már szinte kimerült a magyar nyelvterületen előforduló tájszavak és változatok tára, de még az ÚMTSz.-ből is hiányzik számos olyan szó, amely az SzNySz. szócikkeiben megtalálható. Ez nem az ÚMTSz. hibája, hiszen munkatársai minden addig ismert forrást kicéduláztak, a szerkesztők pedig szótárrá szerkesztették. A hiányok onnan adódnak, hogy teljes szótár aligha lehetséges, mert minden nyelv és nyelvjárás állandóan mozgásban van. Még a köznyelv szókincsét sem lehet számszerűen meghatározni, hiszen minden merev elhatárolás önkényes. Nehéz ugyanis eldönteni, vajon egy nyelvjárási, egy argó, egy idegen vagy egyesektől már elavultnak vélt szó beletartozik-e a köznyelvbe vagy nem. Vannak szótőveink és eleven képzőink, amelyekkel bárki alkothat addig nem ismert vagy nem használt szót.

Illusztrálásképpen összehasonlítottam a SzNySz. *a* kezdetű szavait az ÚMTSz.-ral, és a következő cím- vagy utalószavakat, vagy jelentéseket nem találtam meg az utóbbiban: *abog* 'dadog', *acél* 'veretesfa (szövőszéké)', *acintos* 'göröngyös', *ácsfűrészt*, *ágacska* 'rőzse', *ágaskert* 'sövény', 'rőzse', 'zápfog', *ághaj* 'hajfonat', *ágkert* 'sövény', *ágyásoskert* 'veteményeskert', *akadós* 'dadogó', *aldér* 'meleg szellő', *álfog* 'zápfog', *aljjövés* 'fenyőcserjés', *aprócska* 'rőzse', *aprócsipke* 'himlő', *aprólékos* 'himlőhelyes', *apróréce* 'récefióka', *árfog* 'zápfog', *árgyélus* 'paradicsompaprika', *aszúág* 'rőzse', *avaszeg* 'alvég'.

Néhány példa a *c*-kezdetű szavakból vagy hangváltozatokból: *canda* 'szandál', *cecerók* 'hajfonat', *cerme* 'rőzse', *cérnája*, 'indája', *cinegeboka* 'rőzse', *cira* 'meddő', *cire* 'cserjés, rőzse', *cirbe* 'cserjés', *cirme* 'rőzse', *cupi* 'hajfonat'.

A szótárat rövid előszó és tájékoztató előzi meg. Az előszó elhelyezi ezt az átmeneti tájszótár-nyelvatlasz megoldást az eddigi nyelvjárási szótárak közt, a tájékoztató pedig beszámol a gyűjtés céljáról, történetéről, módszeréről és közlésmódjáról.

Az előszóból megtudjuk, hogy a szótár a felgyűjtött anyagnak csupán lexikális részét tartalmazza. A hangtani és alaktani anyag még kiadásra vár. A gyűjtés történetéből értesülünk arról, hogy a munkálatok 1954-ben kezdődtek meg. A két fő gyűjtőn és irányítón (Gálffy Mózesen és Márton Gyulán) kívül még kisebb-nagyobb mértékben részt vett a munkában a kolozsvári magyar nyelvészek többsége is: Vámszer Márta, Zoltán Ildikó, Gazda Ferenc, Lakó Elemér, Szabó Zoltán, Murádin László, Teiszler Pál, Vő István és Balogh Dezső. Az ellenőrző-kiegészítő munka 1967-ben fejeződött be. Azóta várt kiadásra. A teljes kérdőfüzet összesen 894 szót (fogalmat) tartalmazott. A kutatópontok mintegy kétharmadában kikérdezték a gyűjtők a teljes (lexikális, hangtani és alaktani) kérdőívet, a többin csak a legfontosabb 150 kérdést. A gyűjtés és ellenőrzés alkalmával 1114 adatközlőt kérdeztek ki különböző korosztályokból mindkét nemből.

A szótár könnyen kezelhető. A keresett fogalom címszava alá kerülnek a kérdésre adott válaszok. Minden címszó megadta románul és németül is. A magyar címszók ábécérendjében következnek a szócikkek egymás után. A hangtanilag nagyon eltérő változatok és tájszók (lexikai változatok) a szócikkek közé besorolva (mint az ÚMTSz.-ban) utalásként igazítanak el, hogy melyik szócikkben keressük az illető szót vagy szóalakot.

Nem növelte volna meg nagyon a terjedelmet, és nagyon hasznos lett volna a kérdés közlése is, amelyre a választ kapták.

Nagyon helyes, hogy — ott, ahol a pusztá tőalakra nagyon nehéz rákérdezni (pl. testrésznevek) — ott toldalékos forma a címszó, mint *állam* (mein Kinn), *apja*, *birkóznak*, *jonáka*, *fullánkja*, *füves*, *hátgerince*, *hatször*, *hazulról*, *hüvelye*, *indája*, *javítja*, *kapókőveznek*, *kibontjuk*, *lázás*, (nagy a) *növése*, *öklöm*.

Vagy a kérdés, vagy magyarázat kívánczik némelyik címszóhoz, amelyek megértéséhez a román vagy a német jelentés segít ugyan valamennyit, de nem igazít el pontosan. Ilyenek: *kapókőveznek*, *lyukasfa*, *vésetesfa*. Olyan rövid magyarázatokra gondolok, mint amilyen olvasható a *dránica* és *ekekabala* címszókban. Az *alsólepedő* helyett elég volna a *lepedő*, *gyalogszánkó* helyett a *szánkó*, a *szánkó* címszó helyett a *szán*. A *csáklýázik* címszóhoz is kellene magyarázat, mert egyrészt a köznyelvben más a jelentése, másrészt összemosódnak az adatok a *korcsolyázik* címszóval.

Nagyon érdekesek a határozóragok szempontjából a (*leány*, *legény*) *korában* címszók, amelyekben a köznyelvben teljesen ismeretlen *leántán*, *lejányul*, *lejánta*, *legénte*, *legényül* is gyakori.

Hogy egy-egy fogalomra hány szó akad ezen a három vármegyényi területen, arra néhány (köznyelvi alakra átírt) példát mutatok be: *hajnalodik*, *piroslik*, *pírkad*, *pítymallik*, *pítymalodik*, *világodik*, *pítvarodik*, *füves*, *gyepes*, *pástos*, *pázsitos*; *addig*, *odáig*, *aharé*, *aharé*; *birkóznak*, *birkózkodnak*, *küzdnek*, *küzdölődnek*, *köszködnek*, *küsködnek*, *küzdődnek*; *cserebogár*, *bazsó*, *csenderü*, *csereburung*, *cseregazsó*, *gazsó*, *gorzs*, *guzs*, *sarjúgorzs* . .

Tájszótárként kitűnően használható a könyv. Tömerdek új és pontos, egységes átírásban közölt adatot tartalmaz. Nem csekély fáradsággal ugyan, de tájatlasszá is visszaalakítható. Az ÚMTSz. 23. térképéről lehet másolatot készíteni és abba beírni vagy színes szimbólumokkal bejelölni a hangtani, alaktani vagy lexikai változatokat. Így kirajzolódna a megfelelő izoglosszák.

Hálásak lehetünk a szerzőknek és munkatársaiknak az évtizedekig tartó gondos, fáradságos terepmunkáért és feldolgozásért. Súlyos vesztesége nyelvtudományunknak, hogy az egyik szerző, Márton Gyula, nem érthette már meg a mű megjelenését. Nagyon reméljük, hogy a többi erdélyi atlaszgyűjtés is valamilyen formában napvilágot lát.

Tekintélyes nyelvjárási irodalmunk egy értékes, hasznos, jól megszerkesztett művel gazdagodott.

Kálmán Béla

Papp István—Jakab László: Magyar—finn szótár. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1985. 885 o.

A bevezetőben Jakab László vázolja a szótár történetét. 1962-ben jelent meg Papp István finn—magyar szótára. Ez a szótár már égetően szükséges volt, hiszen Szinnyi József szótára (1884.) még a 19. században készült, és így régesrég elavult. Önállósága (1917.) óta Finnországban finn lett az első államnyelv. Azóta a finn nyelvű irodalom és tudomány elérte a legmagasabb világszintet. Mind Magyarországon, mind Finnországban több százan tanulják egymás rokon nyelvét, egyre több finn turista fordul meg nálunk, számos magyar látogat Finnországba.

Ezért a finn—magyar szótár megjelenése után mindenképpen sürgős és fontos volt, hogy a magyar—finn párhuzamos kötet is mihamarabb elkészüljön. Az ismertető szótár megjelenése előtt kezdetben csak Weöres Gyula „Unkarilais — suomalaisen tuskusanakirja” c. zsebszótára jelent meg 1934-ben Finnországban. Ez a szótár kifogyott,

de el is avult teljesen, mikor a Finn Irodalmi Társaság felkérte Nyirkos Istvánt, hogy a nagyobb szótár megjelenéséig pótolja némileg a magyar–finn szótár hiányát. E munka meg is jelent 1969-ben, 1977-ben pedig ugyanezen szerzőtől egy finn–magyar, magyar–finn zsebszótár.

Papp István a finn–magyar szótár megjelenése után azonnal hozzáfogott a magyar–finn szótár anyagának összeállításához. Az ő előterjesztésére a finn–magyar kulturális munkatervbe is bekerült. A magyar fél magára vállalta a szótár költségeit és megjelentetését, a finn fél pedig lehetővé tette, hogy a szótáríró minden évben több hónapot töltsön Finnországban, a jyvaskyläi nyári egyetem előadójaként és ösztöndíjasként.

Papp István kicéduláztatta finn–magyar szótárának adatait, ő pedig újságokból, folyóiratokból és az élő beszédből gyűjtötte az újabb szavakat, kifejezéseket. 1968-ban kezdte meg a magyar–finn szótár szerkesztését, de szerkesztés közben is folytatni kellett az anyaggyűjtést. 1972-ben Papp István elhunyt. Családja 1973-ban Jakab Lászlót javasolta a szótár munkálatainak folytatására, és az Akadémiai Kiadó őt bízta meg vele.

Papp István csak az *elszelel* címszóig jutott el, de ebből is hiányzott a „nyelvtani szerelés” és a jelentések elkülönítése. A terjedelem pedig jóval túlhaladta a tervezettet. Így az első részt is át kellett dolgozni, a terjedelmet egyharmadával csökkenteni, és az említett módon kiegészíteni a meglevő szócikkeket. A szótárt Outi Karanko Pap lektorálta. A kézirat 1980-ban elkészült, de a könyv csak 1985 végén jelent meg.

A „kis” nyelvek beszélőinek nagyon kicsi az önbizalmuk. El sem tudják képzelni, hogy német, francia, angol, orosz anyanyelvű személy magyarul szeretne tanulni. Így a magyar–német, magyar–angol, magyar–orosz szótárak is elsősorban a németül, angolul stb. tanuló magyarok számára készülnek nálunk, nem pedig a magyarul tanuló nem magyar anyanyelvűeknek. A magyar–német szótárakban is csak a *n é m e t* kiejtést közlik (ha rendhagyó). Sem Halász Előd magyar–német, sem Hadrovics–Gáldi magyar–orosz, sem Ország László magyar–angol szótára nem utal még a *község* és a *méh* szavak „rendhagyó” kiejtésére sem.

E kérdésben a Papp–Jakab magyar–finn szótár egy lépést tesz előre, de még annyi magyarázatot sem ad a betűk hangértékére vonatkozóan az előszóban, mint Nyirkos István 1969-ben megjelent magyar–finn szótára (az egyes magyar betűk kiejtését minden kezdőbetű első szócikkében adja meg). Ez utóbbi viszont nem közöl „rendhagyó kiejtésű” szavakat. Jakab a következőket írja (9): „A címszó után kerek zárójelben közöljük a szó kiejtését ott, ahol eltér az írástól: *méh* (mé). Természetesen a kiejtésben végbemenő szabályos váltakozásokat (zöngétlenülés, zöngésedés stb.) nem jelöljük.”

Én nem tartom természetesnek ezt a takarékoskást. Nagyon hasznos lett volna ugyanis a *s z a b á l y o s* váltakozásokat — nem a szócikkekbe beépítve, hanem „A szótár használatához” c. bevezetőben megemlíteni. Zöngésülés és zöngétlenülés a más típusú finn mássalhangzórendszerben korántsem magától értetődő dolog, hasonló módon nem automatikus az orrhangú mássalhangzók váltakozása, illetve nem fonetikus írása: *Debrecen*, *Debrecenbe* (Debrecembe) *gyöngy* (olv. gyönygy). Olyan szabályrendszerre gondolok, mint a bukaresti Kriterion könyvkiadó Magyar helyesírási szótárának (1978.) bevezető részében a 80–104. bekezdés (24–33 o.) esetleg rövidítve.

Nem volna tisztességes dolog egy terjedelemben korlátozott, az ún. kéziszótárnál bővebb, de egy nagyszótár terjedelmét meg sem közelítő műben egyes szakszavak, elavult tájnyelvi vagy meg nem honosodott idegen szavak hiányát firtatni. Elég nehéz is meghúzni pontosan a köznyelv határát. Minden nyelvben keletkeznek kérész életű divatszavak és kifejezések, mint *körüljárni a problémát*, *per pillanat*, *köztudott*. Ezek teljes joggal hiányoznak a szótárból.

Nagy érdeme a szótárnak, hogy a köznyelv szókinése nagyjából megtalálható benne. Számos képzés, összetétel, idegen szó lehetséges volna még, de nem szükséges egy

meghatározott terjedelmű szótárba belekerülnie. Jó, hogy a fontosabb tulajdonnevek is megjelölhetők, így az európai és ismertebb egyéb országnevek, a világvárosok neve, az elterjedtebb magyar keresztnévek. Mivel nehezen állítható párhuzamba a magyar és a finn keresztnév, így csak azt jegyzik meg a szerkesztők, hogy a magyar keresztnév férfi- vagy női név-e. A becézett alakokban pedig utalnak a hivatalos névalakra. A tulajdonnevek sűrűségének bemutatására közlöm a *P*-vel kezdődő magyar címszavakat: *Pakisztán, Pál, Pali, Panama-csatorna Panni, Párizs, Perzsia, Pest, Perzsa-öböl, Péter, Peti, Pireneusok, Piri, Piroška, Pista, Pisti, Pityu, Polinézia, Pongrác, Poroszország, Portugália, Pozsony, Prága*.

Néhány apró megjegyzés: Az *alá* szófaja nemcsak határozószó és névutó, hanem igekötő is, mint ahogy a számos szóciikk bizonyítja: *aláágyaz, aláaknaz, aláás, alábecsül, aláboltoz, alábuktat*. Lehetne utalni esetleg a *le* igekötőre is, mert gyakran azonos jelentésű, de néha van árnyalati jelenségekülönbség is: pl. *aláás ~ leás*. Az *alábuktat* csak konkrét jelentésben használatos, a *lebuktat* átvitt és konkrét jelentésben egyaránt köznyelvi, de átvitt értelemben gyakoribb (a szótár csak az átvitt jelentéseket közli). Noha számos jó igekötős példát mutat be, az *elé* szónak igekötői szófaját nem jelzi.

A kétnyelvű szótárakban mindig akad néhány szó, amely az egyik nyelvben *e g y* (esetleg összetett) szóval kifejezhető, a másikban nincs meg a megfelelő szó (talán a fogalom sem), tehát csak körülírással lehet lefordítani. Ilyen a *cégjelzéses* firman nimellä ja osoitteella varustettu, *császármorzsza* ohukaistaikinasta/mannasuurimoista tehty ruokalaji, *csigátészta* kierukkamaiset taikinatangot (liemeen).

A *center* címszónál utaltam volna a *körépcsatár*-ra. Egy protestáns országban a *cisztercita* szónak elég magyarázat a *cistersilainen*? Nem kellene még odaírni, hogy „munkisto”? A *coniunktívus* öszvér helyesírású szó, latinosan: *coniunctivus*. Nagyon jó, gazdag a *csak* szó példatára. A *csalogány* címszó alatt lehetne utalni a köznyelvi *fülemüle* elnevezésre. Igaz, hogy nem vadásztam soha életemben, de magam is találtam olyan „magyar” szóra, amelyet eddig sehol sem hallottam, sem nem olvastam: *csalsíp* (vad). (A példák a *c-* és *cs* kezdetű címszavakból valók.)

Nagyon helyes, hogy nemcsak a „ma”, hanem a „tegnap” szavai is megtalálhatók a szótárban, hiszen a hagyományos *mezőgazdaság* és *állattenyésztés*, a *kézművesség*, a *petróleumlámpa*, a *lovaskocsi* éppenúgy beletartozik szókinsünkbe, mint a *rádió*, *televízió*, a *gépkocsi*, a *repülőgép*, az *úrkutatás*, a *gyáripar*, a *robotok* és *számítógépek*.

Nem vállalkozom arra a feladatra, hogy összehasonlítsam Papp István 1962-ben megjelent finn–magyar szótárának finn és magyar szóanyagát a magyar–finn szótárral. Nagyjából azonos a két szótár címszavainak száma. Természetesen akadnak olyanok is, amelyek az egyik szótárban megvannak, a másikban nincsenek. Számuk azonban nem jelentős. Mindkét szótár alapelvei azonosak, így a szótárpáros harmonikusan kiegészíti egymást, és mindkettő alkalmas arra, hogy tanulóknak, fordítóknak – finneknek és magyaroknak egyaránt – nélkülözhetetlen segédeszköze legyen.

Külön büszkeséggel töltheti el a debreceniek szívét az a tény, hogy a hat kisebb-nagyobb finn–magyar és magyar–finn szótár közül (Szinnyei József, Weöres Gyula, Papp István, Nyirkos István 1969, Nyirkos István 1977 és Papp István–Jakab László) közül négy szótár három debreceni tudós szerző munkája.

A szótársorozat legújabb tagját nagy örömmel fogadta nemcsak a magyar és a finn közönség, hanem az egyéb külföldi finnugor tanszékek is. E szótárak nemcsak a tudományos kutatás és a kölcsönös műfordítás, szakfordítás céljait szolgálják, hanem hasznosak minden érdeklődő, turista és általános nyelvész számára. Hálásak lehetünk a mű (társ)-szerzőjének, Jakab Lászlónak, aki a szótár háromnegyed részét rendezte és gyűjtötte, az

egész művet egységesítette és kiadta. Ugyancsak hálával tartozunk munkatársainak, lektorának, Outi Karanko-Papnak, hogy az alig megkezdett művet szívós munkájukkal — más elfoglaltságuk mellett is — hét év alatt befejezték.

Kálmán Béla

Umberto Eco: Semiotics and the Philosophy of Language. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, 1984 reprinted [1984, 1985]. The Macmillan Press LTD, 242 oldal

Eco könyve látszatra egy a sok és sokféle szemiotikai alapozás közül. De már tartalomjegyzéke is igazolja, hogy ennél több is, más is. Nemcsak és elsősorban nem is azért, mert szerzője nemzetközileg ismert és elismert szemiotikus, hanem sokkal inkább azért, mert könyvében — ahogy címe is jelzi — a szemiotikát nyelvfilozófiaként fogja fel, és ez nagymértékben áthatja a szemiotikai jelenségek és a szemiotika nagy kérdéseinek a tárgyalását, és így a szemiotika új megvilágításba kerül.

A kötet a bevezetővel együtt nyolc fejezetből áll, a tényleges fejezetek témái: (1) jelek, (2) szótár vagy enciklopédia, (3) metafora, (4) szimbólum, (5) kód, (6) izotópia, (7) tükör(kép). A szerző lényegében e hét jelenséget és a közöttük levő összefüggéseket taglalja úgy, hogy a róluk szóló korábbi felfogásokra, jórészt filozófusok véleményére hivatkozik, és főleg ezzel igyekszik bizonyítani a szemiotika nyelvfilozófiai jellegét.

A bevezető fejezetben Eco azt hangsúlyozza, hogy a két alapkategória, a jel és a szemiózis több véleményről eltérően egymással nem összeegyeztethetetlen. Céljának tekinti ugyanis annak bizonyítását, hogy nem két külön, vagylagosnak tekinthető tudomány tárgyról, vagyis egy jelelméletről vagy egy szemióziselméletről (illetőleg ez utóbbiról mint a közlési folyamatok, vagyis a kombináció vagy pedig a „szövegtevékenység” elméletéről) van szó. Egy ilyen alternatíva a szerző szerint teljesen megtévesztő. A jel ugyanis kiindulópontja a szemiózisnak mint folyamatnak, nincs tehát „ellentét a szemiózis mozgékony-sága (és a szemiózissal együttjáró értelmezési, interpretáló tevékenység) és a jel állítólagos merevsége és mozdulatlansága között” (1). Éppen ezért — állítja Eco — a jel fogalmát meg kell szabadítani néhány hozzátapadt, hamisnak tekinthető felfogástól, mindenekelőtt attól, amely szerint a jel „valamivel” azonos tárgy vagy fogalom. Szerinte egészen másról van szó. Nem beszélhetünk tehát „valamivel” való azonosságról, hanem csakis, mondjuk, egy tárgy és egy tartalom kapcsolatának az interpretálhatóságáról, vagyis — állítja Eco — a jelfogalom lényegét az értelmezés szemiózisa alkotja.

Mindezt a szerző az első, a jelekről szóló fejezetben részletesen tárgyalja. Mint oly sok más esetben, itt is a jobb megvilágításhoz gyakran hasznosít korábbi, főleg a görög, a középkori vagy a későbbi filozófiából való nézeteket. Hogy a jel lényege nem az azonosítás, azt többek között azzal is bizonyítja, hogy a klasszikus felfogásban a *semeion*-t nem egyenértékűségnek, hanem következtetésnek tekintették.

Különböző eltérő nézetekkel is foglalkozik. Ilyen esetekben tanulságos bírálatokat olvashatunk. Kritikai számbavételek alapján a jel fogalmát a következő kategóriákkal szembeállítva vizsgálja: a jel a hjelmslevi „figura”, a mondat, a szöveg és a szavak ellében. Így jut el az ún. utasítási modellig (ami szerintünk minden bizonnyal a ma oly divatos utasításszemantikával függ össze), a jel szempontjából oly fontos kontextuális jelentés tárgyalásáig. Ennek során megállapítja, hogy a konnotációs jelentés tulajdonképpen csak azért lehetséges, mert itt nem annyira pusztán egyenértékűség, hanem inkább következtetés „van jelen” (35). A konnotációban tehát (a szerző szokatlan metaforikus műszavát szó szerint fordítva) egy „alsó” következtetést kell látnunk. Egyik példája szerint bizonyos jelenségek (például a tűz) észleléséből füstre lehet következtetni, tehát

ezek füstöt (is) jelentenek. Eszerint az észlelés egy lehető szemiózis, amihez következtetési mechanizmus kapcsolódik. Még a valóságos „helyettesítő” jellegű kódokban (mint amilyen például a morze jelrendszer) is a tényleges egyenértékűséget „alvó” következtetésnek kell felfognunk.

Ahogy azonban ebből az első fejezetből megtudjuk, a jelek megértése nemcsak észlelési, felismerési, hanem értelmezési folyamat is, vagyis a következtetési folyamat értelmezési folyamatként fogható fel. Ne feledjük, Eco jelfelfogásában tulajdonképpen ez a gondolat a legfontosabb sajátosság, ami a továbbiak megértése szempontjából is fontos, sőt nélkülözhetetlen tudnivaló. Ilyen meggondolás alapján állíthatja, hogy (a korábban túltuntul egyoldalú és túltuntul merev) „helyettesítés” ténye (*aliquid stat pro aliquo*) nem egyedüli szükségyszerű feltétele a jel fogalmának, az értelmezés lehetősége ugyanis szintén szükséges. Az értelmezhetőség elve teszi lehetővé számunkra, hogy egy jelből kiindulva megragadhasuk a szemiózis egészét, és így is bizonyíthassuk a jel és a szemiózis (ugyanazon tudományt alkotó) egységét.

Ecónál a szemiózis egészen tág körűvé szélesített fogalom, az emberi kultúra univerzumát jelenti. De mert, mint láttuk, a szemiózis lényege szerint értelmezés, ennek megfelelő megközelítési módozata szükséges, amit a szerző szemantikai kompetenciánk jellegével világít meg. Ez szerinte nem szótár, hanem enciklopédia jellegű, és így nem elágazás (fa, ágrajz), hanem bonyolultsága miatt labirintus modellű, labirintus struktúráltságú, hisz sok dimenziójú hálózata van. A (komponenciális szemantikából jól ismert) kétfelé való elágazás ugyanis Eco szerint nem tudja ábrázolni egy adott kultúra globális szemantikai kompetenciáját. Ebben a kettősségben a *fa* és a *labirintus* szakszó részben metaforikus-dé főleg topológiai és logikai jelentésű.

A szemiózisnak ez a felfogása meghatározza idevágó más, korábbról is ismert kérdéskörök, jelenségek tárgyalását. Ilyen a külön-külön fejezetben tárgyalt metafora, szimbólum, kód, izotópia és tükörkép.

Ami a metaforát illeti, Eco úgy véli, hogy sokféle értelmezését eléggé elfogadható módon igazolni lehet egy alapul szolgáló enciklopédikus kompetencia alapján. A metafora fogalma itt természetesen nem díszítő elemként, hanem a megismerés, a tudás jelenségeként és nem helyettesítő, hanem additív eszközként szerepel. Így Eco kiindulópontja ugyanaz, mint oly sok más mai képelméletben: a metafora a tények logikáját sérti. Hogy mégis megmagyarázni, értelmezni lehessen egy-egy metaforát, Eco szerint egy „enciklopédikus dimenziójú komponenciális szemantikára” van szükség, olyanra, amely egyúttal kontextuális összefüggésekkel is számol. A (szemantikailag kezelhető) sajátosságok sok dimenziójú hálózatában egyik sajátosság a másik magyarázatául szolgál. Ez az enciklopédikus ábrázolás tiszta szemantikai szakszavakkal meg tudja magyarázni a szóban forgó sajátosságok közötti hasonlóság fogalmát.

Emellett persze számolnunk kell a szemiózist jelentő kultúrauniverzummal, valamint az ebből fakadó pragmatikai tényekkel, a külső körülményekkel. Tehát egy magyar példát véve alapul, „Haja tél . . . Fejér, mint a fejrített vászon” (Petőfi: Sári néni), csak egy olyan kultúrában lehetséges, amelyben a *fehér* színnév (és így a hozzá hasonló jelenségek, a hó vagy a vászon) *ősz* hajszínt is jelöl. Ez viszont azt is jelenti (amit más alapon korábban is vállottak), hogy a metafora olyan eszköz, amely az enciklopédiák és ezen át az adott kultúrák jobb megértését teszi lehetővé. Van tehát olyan ismerettípus (tudástípus), amelynek a határait számunkra a metafora jelöli ki. Különben mindaz, amit Eco ebben a fejezetben taglal, nem más, mint a szerző egy korábbi tanulmányának javítása, finomítása (*The semantics of metaphor and The role of the reader* című, 1979-ben megjelent kötetében).

A metaforánál kétségkívül bonyolultabb és jóval nehezebben értelmezhető a szimbólum vagy a szerző kedvelt szakszava szerint a *szimbolikus módozat* avagy *szövegmodozat*.

A szövegalkotás, illetőleg a szövegértelmezés olyan eseteire gondol, amelyek nem az enciklopédia valamilyen előre megállapított részletén alapulnak, hanem egészen új értelmezési kapcsolatot jelentenek. A szimbólum egy sajátos szemiotikai „gépezet”, amelynek vizsgálatához egy külön szemiotikai stratégiára van szükségünk. Köztudott, hogy a szimbólum értelmezése nagyon bizonytalan, amit Eco azzal magyaráz, hogy egy szimbólum sem vezethető vissza előzőleg kódolt kulturális kompetenciára.

A szemiotika egyik nagyon elterjedt szakszava a *kód*. Ezt, ahogy Eco is jelzi, nagyon sok jelentésben használják, emiatt sokféle szinonimája van, amelyek közül megemlíti a nyelvi kompetenciát, a nyelvet (mint 'langue'-ot), a szabályok rendszerét, a világ ismeretét vagy az enciklopédiai kompetenciát és a pragmatikai normák sorozatát. Szerinte ma még aligha adható pontos meghatározása a kódnak, fogalmát inkább csak körülhatárolni lehet. Eco a maga szemiotikai fogalmi rendszerében a kódot a (második fejezetben tárgyalt) enciklopédiával hozza összefüggésbe. Úgy véli, hogy ezzel nagymértékben javítani lehet a kód fogalmának régi értelmezését. Felfogásának megvilágítására Barthesot idézi, aki kódon az enciklopédikus kompetencia egészét érti, amelynek „elraktározása” a kultúra révén történik.

Végző fokon ugyancsak az enciklopédiával, a megértéssel és értelmezéssel függ össze egy másik, szintén sok jelentésben használt fogalom, az *izotópia*. Eco egy korábbi felfogása szerint az izotópia a szöveg egy lehetséges szemantikai megvalósulása, egy igazolható szemantikai sajátossága, ami – s itt Eco Greimasra hivatkozik – egy bizonyos irányban egységesíteni tudja a kérdéses szöveg sokféle értelmezését. Ugyancsak Greimasra hivatkozva jelzi, hogy az így felfogott izotópia a különböző szöveg szintek kohéziója, ami abból fakad, hogy az izotópia foglalta az ismétlődő klasszémáknak (a szöveg bizonyos jelentésegységeinek), sőt témakategóriáinak is. Ilyen értelmezésben az izotópia valóban eligazító szempont lehet egy-egy szöveg interpretálásainak tarkaságában. Ezért állítja Eco, hogy a téma azonosítása egy olyan „együtműködési mozgás, amely az olvasó számára lehetővé teszi, hogy az izotópiákat mint egy szöveg szemantikai jegyeit egyediesíteni tudja” (201).

A jelnek, a szemiózisnak az előbbi jelenségekhez viszonyítva bonyolultabbak a kapcsolatai a t ü k ö r r e l (ami itt tág értelemben vett tükrökép, valamint a hű, pontos mása). Az idevágó fő kérdést Eco így teszi fel: jel-e, szemiotikai jelenség-e a tükrök? (202). Részletező bizonyítások (experimentum crucisok) során állítja, hogy a tükrök nem lehet jel, mert nem felel meg a jel lényegét jelző követelményeknek, például annak, hogy egy bizonyos tartalomhoz legyen köthető, vagy hogy értelmezhető legyen. Elismeri persze, hogy vannak esetek, amelyekben a tükrök szemiotikai folyamatok elindítója lehet, különösen akkor, ha deformált a tükrök, és emiatt nem hű mása az ábrázoltnak. A különbség, az eltérés jelezhet ugyanis valamit, ami nincs meg az eredetiben.

Az eddigiek során Ecónak a főbb szemiotikai kategóriák, a jellel és a szemiózissal összefüggő jelenségekről (az enciklopédiáról, metaforáról, szimbólumról, kódról, izotópiáról, tükrőről) vallott nézeteit ismertettem. Külön fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a szerző mindegyik jelenséget a kérdés történetének keretébe ágyazva taglalja, főleg azt jelzi, hogyan vélekedtek róla a görög, a középkori vagy a későbbi filozófiában. Eco ugyanis különös jelentőséget tulajdonít annak, hogy az esetek többségében nem nyelvészek vagy „teljes foglalkoztatottságú” szemiotikusok, hanem filozófusok foglalkoztak a legtöbbet a jellel és a vele társuló fogalmakkal. Lényegében ebből következtet (különböző érvekkel) arra, hogy a szemiotika tulajdonképpen nyelvfilozófia.

Határozottan állítja, hogy az általános szemiotika (és nem az egy-egy tudományhoz kapcsolódó specifikus szemiotika) tartalma és jellege szerint nyelvfilozófia. Emellett Eco azt is hangsúlyozza, hogy a legjobb nyelvfilozófusok mind foglalkoztak szemiotikai kérdésekkel. Arra is felfigyelhetünk, hogy meg sem próbálkozik a nyelvfilozófia egyféle

értelmezésével, ami érthető is, hisz a kérdés történetéből fakadó sokféleség ezt nem is tenné lehetővé. Ezért aztán hogy a nyelvfilozófia sokféleképpen értelmezett fogalmának körét ne kelljen egy értelmezésre szűkítenie, gyakran így fogalmaz: bármelyik nyelvfilozófiában.

Nyelvfilozófiai szempontból az általános szemiotika tárgykörébe tartozó két tényt világít meg: (1) a jelzés és a kommunikáció nemcsak nyelvi, fontos tehát a különféle jelzések egybevető tanulmányozása; eszerint az általános szemiotika alapvetően összehasonlító jellegű, (2) a jel fogalmával az általános szemiotika mint filozófia és nem mint egy valamilyen szaktudomány foglalkozik, azaz úgy tárgyalja a jel fogalmát, mint a filozófia az absztraktumokat. Az elsőből Eco arra következtet, hogy az általános szemiotika nyelvfilozófia, olyan amely (nemcsak a nyelvi jelekkel alkotott) „nyelvek” összehasonlító és rendszerszerű jellegét hangsúlyozza. A második tény alapján pedig azt emeli ki, hogy az általános szemiotika ugyanúgy, mint a filozófia a különböző tudományok eredményeit dolgozza fel az elvontság magasabb szintjén, ami miatt téziseit nem lehet empirikusan bizonyítani. Ennél is fontosabb azonban Eco szerint az, hogy minden esetben a filozófiai kérdésfelvetés a lényeges. E tekintetben tehát nem elég egy szaktudomány fogalmát elvontabban és általánosítottabb vonatkozással tárgyalni (azaz az *etic* jellegét nem elégséges csak az *emic*-re átváltani)¹, minthogy filozófiai egységek csak annyiban lehetségesek, ha „filozofikusan” posztulálják.

Eco főbb téziseinek ez a lényegében csak vázlatos ismertetése is jelzi, hogy könyve a szemiotika fejlődésében új állomást, annak megfelelő új tartalmat, szemléltet jelent, és mint ilyen nagyon hasznos olvasmány a szemiotika és a nyelvfilozófia iránt érdeklődők számára. Mi több, nagymértékben fejlesztheti a jellegzetes szemiotikai gondolkodásmódot, és erre sokunknak nagy szüksége van. Mindenképpen állíthatjuk, hogy a szemiotikai szakirodalom nagy nyeresége. Igaz, lehetséges, hogy nem felel meg minden elvárásnak, hiszen a szemiotikától ma sok mindent nem is alaptalanul elvárunk. De ilyen esetekben arra is gondolnunk kell, hogy Eco szemiotikai felfogásának ilyen vagy olyan vonatkozását más könyvében vagy tanulmányaiban² már kifejtette, és így nem kizárt, hogy amit itt hiányolni lehetne, másutt megtalálhatjuk.

Szabó Zoltán

Szende Tamás: Megérthetjük-e egymást? Korunk kommunikációs zavarai. Budapest, 1987. Gondolat Könyvkiadó, 303 oldal

Tudományos életünknek, ezen belül a nyelvtudománynak egy távlataiban alig belátható nagy eseménye zajlott le 1982-ben különösebb visszhang nélkül. Adamik Tamás kiváló fordításában megjelent Arisztotelész Rétorikája. Az érdektelenségnek gyökeréhez vezet el Szende Tamás könyve. Hogyan is lenne életszükséglet a meggyőzés művészete ott, ahol még a megértés is problematikus. Közgazdászaink már kiszámították, hány milliárd

¹ E két szakszó a tagmémikus nyelvelméletből származik. Alapja a *phonetic* és a *phonemic* kettőssége: az *etic* (eredetileg mint egyedi konkrét hangvariáns) az, ami egy rendszer, az elvonatkoztatás szempontjából nem releváns, az *emic* (eredetileg mint fonéma, vagyis elvonatkoztatás és általánosítás eredménye) az, ami egy rendszer szempontjából nem releváns, az *emic* (eredetileg mint fonéma, vagyis elvonatkoztatás és általánosítás eredménye) az, ami egy rendszer szempontjából fontos.

² Pl. A theory of semiotics, 1976.: The role of the reader, 1979.; valamint újabb tanulmányai: Strategies of lying, *Casablanca* or the clichés are having a ball, How culture conditions the colours we see, Producing signs, Towards a new Middle Ages (On Signs, 1985., szerk. Marshall Blonsky).

forintba kerül évente a magyar gazdaságnak a telefonvonalak hiánya. Vajon mikor ülnek le felmérni, hány száz milliárdba kerülnek a kommunikációs zavarok általában? Hiszen a rossz vagy nem létező telefonok mindig is tört részét alkotják a rossz beszédbeli kommunikációnak. A legjobb politikai szándék, a legkiválóbb pénzügyi manőver és az élővonalbeli technika is bábeli toronyépítésszé válik a kommunikációs zavartól. Ezért Szende Tamás könyvét legszívesebben nem is nyelvészeti szaklapokban ismertetném.

Mert ha nyelvész olvassa a könyvet, az a csalóka érzése támadhat, mint a 89 éves nagyapának, aki a légtornászok látszólag könnyed bravúrait látva a tévében, azt hiszi, hogy ő is meg tudná csinálni, s csak akkor szakad rá elképzelésének grotesksége, amikor föl akar állni a fotelból, de nem tud. Szende Tamás könyve ugyanis nem szokványos nyelvészeti munka, több szempontból sem. Mint minden szakkönyv, tele van tudományos szakkifejezésekkel, amelyeket néhány esettől eltekintve (42. o. skizozálódás, 215. metonímia, metafora, 239. anómia, 265. homeosztatikus) természetesen külön nem határoz meg. Mégis hallatlanul olvasmányos, könnyed, valósággal sziporkázó stílusúak a mondatai. Hasonlóan érdekesek, lendületesek, figyelemfelkeltők a fejezetcímek is. Ritka és ideális ötvözete ez a szigorúan szaktudományos és mégsem nehézkes stílusnak.

A szakirodalom nem bővelkedik olyan munkákban sem, amelyek a beszéd — és általában egy-egy különösen szerteágazó jelenség — minden vagy nagyon sok szemléleti síkjában ragadják meg tárgyukat. Ebben az értelemben sem szokványos munka Szende Tamásé. Talán abban sem az, ahogy tárgyát megválasztja, illetőleg ezt a választást indokolja. 1980-ban, jelentős részben az ő közreműködésével, konferenciát szerveztek az MTA székházában „Korunk kommunikációs zavarai” címmel annak feltárására, vagy legalább jelzésére, hogy a mai magyar nyelvhasználatnak milyen torzulásai és torzításai korlátozzák az egyént és a társadalmat természetes kibontakozásukban. A riasztó összkép részleteit megtaláljuk a kötet Függelékében.

Míg a nyelvészet hagyományosan azt keresi, milyen törvényszerűségek ismerhetők fel a szabályos nyelvi alakzatok létrehozásában, Szende Tamást az foglalkoztatja, milyen anomáliák teszik a nyelvet — legalábbis bizonyos mértékig — hasznavehetetlenné. Ebből nő ki a kiindulás egyik — jellemző módon éppen a XX. században annyi aggodalommal forgatott — alapkérdése: Alkalmas-e egyáltalán a nyelv mint olyan maradéktalanul teljes valóságmegközelítésre. Szende Tamás válasza határozott igen, kiegészítve azzal a következtetéssel, hogy a tökéletlen nyelvhasználatban a lehetőségek kihasználatlanul maradnak (vö. „Kimondható-e a világ?” — 2. fej.). Így a nyelvművelés mai napi gyakorlatához kiegészítésképpen olyan megközelítést nyújt a szerző, amely a nyelvhasználatot átfogóan igyekszik bevilágítani, az egyedi jelenségek tárgyalásán mintegy túlpillantani.

A könyv alapkoncepciójának léterjöttében közrejátszhatott több, hagyományosan egyoldalú megítélés változtatásának kísérlete is. Ilyesmit ismerünk fel például a h a z u g s á g / h a z u d á s elemzésében.

Az ismeretanyag, amely egyáltalán lehetővé tette a kötet alapproblematikájának megfogalmazását, igen széles körű. Köztudomású, hogy Saussure elméleti alapvetése nyomán a XX. század nyelvészete jelentős részben és sokáig csaknem kimerült a *langue* kutatásában, mellőzve a *parole* életanyagát. Az utóbbi területen — Dell Hymes, Labov és általában a szociolingvisztika — indított nem előzmények nélküli kutatási programokat, és vetett föl olyan szempontokat, amelyek a figyelmet a kommunikációs zavarok felé is irányították (például a társadalom nyelvhasználatának tagozódása, a nemzedékek nyelvhasználatának eltérései, szociális-kulturális meghatározottságok a kifejezésben stb.). „Nyelvhasználat általában” csak mint absztrakció létezik. Természetes tehát, hogy a konkrét anyag elemzéséhez újszerű irányjelzések és módszertanra van szükség. Szende Tamás elsősorban a pragmatikából, a beszédaktuselméletből és a szövegnyelvészetből merített. Kutatásainak másik alappillére a tapasztalat: évtizedek óta foglalkozik a meg-

valósult nyelvi formák sajátosságai hangtani, nyelvelméleti és nyelvészeti vonatkozásban, és felhasználja mások gyűjtésének tanúságait is. Itt ismét utalok a már fentebb említett konferenciára (1. Függelék). Feltétlenül meg kell említenem egy ismeretelméleti aspektust is. Szende Tamás kiindulása — és részlegesen kimondatlan végkövetkeztetése is — az, hogy a világ mint „független létező” pusztán illúzió, az emberi megismerés szükségszerűen paradigmátikus, és a nyelvi kifejezés is ennek rekvizituma. Másfelől a szerző többekhez, köztük nálunk Kelemen Jánoshoz hasonlóan elveti például a Wittgenstein-féle privát nyelv lehetőségének feltételezését.

A könyv gondolatmenetével és alapszemléletével talán nem ellenkezik, ha tartalmi anyagát egy elméleti és egy konkrét részre bontva ismertetem. Az első csoportba azok a tematikai egységek tartoznak, amelyekről már részben szoltam, mint például az ismeretelméleti vonatkozás. Eldöntetlen és természetesen eldönthetetlen az egyén nyelvhasználatának belső és külső (szociális) meghatározottsága, a két tényező aránya. Szende — igen helyesen — arra mutat rá, hogy ezt meggyőző módon lemérni nem lehet, és inkább azokat a körülményeket írja le, amelyeknek a függvényében a feltételezett hányados értéke változik, így a közléshelyzet jellemzői általában a stressz, a beszélő lelkialakata stb. Ugyancsak általános és egyúttal elméleti a „Mitől eredményes a közlés?” fejezetcím kérdése. Az eredményes nyelvi közlés feltételrendszerét a szerző elsősorban Searle, Grice és Wunderlich téziseire támaszkodva tárgyalja. Ennek tényezői a következők: a közlemény szorosabb értelemben vett tartalmi mozzanatai, elsősorban a pontosság; a közlők egymáshoz való viszonya (szociális pozíciójuk, a felfogásuk közötti távolság, kulturális és iskolázottságbeli hasonlóságuk); aktuális témájukhoz fűződő elkötelezettségük, érdeklődésük, kommunikációs szándékuk egybeesése/különbözése: az érintkezésükben használt kommunikációs csatorna átbocsátóképesége, végül pedig hogy milyen mértékben képesek úgy szabályozni kommunikációjuk menetét, hogy az esetleges hibákat kiszűrjék.

A közlés lefolyását és meghatározóit (3. fejezet) logikai, matematikai és — a nyelvtudományban teljesen új — rendszerelméleti eszközökkel mutatja be a szerző. Ennek megfelelően „állapotterben” alakulónak tekinti a közlésfolyamatot, amelynek alterei a kölcsönhatások, az idő, az aktuális érvényesség; ezek mint vektorok határozzák meg a közlés lefolyását az „eseményterben”. Szervesen illeszkedik ebbe a háttértartalmak rendszere, azaz a közlésfolyamat különféle nem nyelvi tényezői (arcjáték, nézeteltérés, cél stb.) és ezek rétegződése (iránytartalmak, ti. hogy kinek szól a közlemény, tényállástartalom stb.). Ez a rendszerezés is új a nyelvtudományban, és világossága, áttekinthetősége igazolja, hogy szükség is volt rá.

Ami a közleményben a valóságmegközelítést illeti (4. fejezet), Szende Tamás kiindulópontjában (151) megnyugvással szembesültem aquinói Tamás és Husserl nyomán kialakult „fixa ideámmal”, ti. hogy a valóság nem önmagában az, ami, hanem az emberre vonatkoztatva az, ami (1. Nyv. 106 [1982]. 461). (Ezt az alapállást a szemantika és a szemiotika szívesen figyelmen kívül hagyja manapság.) Itt találjuk a gyakorlat számára egyébként is talán a leg súlyosabb megállapításokat, hiszen az „alapvető hibaforrással” szembesíti a társadalmat: a túláltalánosítással, minek következményei vagy talán éppen forrásai a konformizmus, a manipulálás, a mellébeszélés, a személyiségzavarok stb. Külön fejezet foglalkozik a zavarok tipológiájával (5. fejezet). Minden egyes zavartípust az eredményesség aktuális mutatói alapján súlyoz és jellemez a szerző. Elsősorban ennek a két fejezetnek (4. és 5.) a gazdasági és társadalmi fontosságára próbáltam felhívni a figyelmet az ismertetés elején. Mivel olyan súlyos tudományos megfigyeléseket írnak le, amelyek nyomán, ha felfigyelnek rá az emberek, (szélesebb körben, mint a nyelvészek) torkuknak irányuló készként fogják értékelni a felsorakoztatott zavarokat, ha pedig figyelmen kívül hagyják őket, ezek lesznek az a banánhéj, amelyen az annyira óhajtott és oly fáradságos kibontakozás elcsúszik majd, és nem fogják tudni, miért.

Az ismertetett gyakorlati kérdéseken túl két külön része is van a könyvnek, amelyeket a mai nyelvhasználat közvetlen tényanyagának szentel a szerző. A kitapintható, éppen végbemenő változási tendenciákkal foglalkozva Szende Tamás az egész magyar nyelvrendszer módosító, vagy esetleg majd módosító változásirányokat a következőkben látja: Változik a magyar nyelvet beszélők kiejtése: a hangok időtartama, a képzés helye, a hangrendszer, az illeszkedés és a szótagkivetés szabályai, a beszédtempó és a hanglejtés. A nyelv rendszere is változik (a névelők, vonatkozó névmások használata, az igeragozás stb.; személytelenedés, dologiasodás tapasztalható). Ami talán a legfontosabb, az elsősorban a Vértess O. András nyomán kifejtett intellektualizálódás, absztrakció terjedése és az érzelmek, az érzelmi gazdagság elszegényedése, visszaszorulása a nyelvhasználatban.

A már többször említett Függelék foglalja össze a szintén idézett „Korunk kommunikációs zavarai” konferencia anyagát (1980.), tanulságos megállapításait. „A konferencia résztvevői — mint azt Szende Tamás írja (243) — jelentős hányadban az oktatás szakemberei voltak. Ennek tulajdonítható, hogy az iskoláskorúak, az ifjúság nyelvhasználati zavarai, illetőleg sajátságai különösen éles megvilágítást kaptak.” Emellett azonban „széles körleírást” kapunk a magyar nyelvhasználatról és torzulásának okairól (születési és családi rendellenességek, patológus esetek, a tájnyelv kérdése, a tömegtájékoztató eszközök nyelve, a vallási nyelvhasználat, az orvos—beteg kommunikációja, a kortárs költészet nyelve, a megszólítás, tegeződés és magázódás problematikája stb.).

A könyv sajtóhibáit csak sajnálhatjuk. Így az elírást a 97. oldalon, ahol értelemzavaró a példamondatban a *negyed öt* helyett a *negyed négy*, az *étre* hibás írásmódját (81), a „megfordult” kisebb-nagyobb jelet a 112. oldalon a *0* előtt, a példamondatok jelzetei között a *(b)* és *(c)* jelölést *(a)* és *(b)* helyett (168). Sajnálom továbbá, hogy egyik-másik részfejezetben nem hoz több példát a szerző, mert ez megnehezíti a könyv hozzáférhetőségét még nagyobb olvasóközönség számára. A 9000-es példányszám, amelyben a könyvet a Gondolat megjelentette, így sem volt indokolatlan.

Végző értékelésként szeretném megjegyezni, hogy Szende Tamás új megvilágításba helyez elméleti kérdéseket, például a nyelv használatának eredményességi feltételeit. Az általánossal való helyettesítés tézisében olyan átfogó teoretikus elvet fogalmazott meg, amely ismeretelméleti szempontból is érdekes, emellett alkalmas arra, hogy egységes tipológiai keretbe foglalja a nyelvi kommunikáció zavarainak szinte áttekinthetetlenül heterogén anyagát. Leleplezte a nyelvi manipuláció (sokszor hivatalos) változatainak kommunikációs megoldásait, ami egyben a mostani történeti periódusban lökést adhat egészséges irányú társadalmi változásokhoz. A szélesebb körű olvasóközönség számára a szakmai szigor által nehezített, mégis világos és színes, egyidejűleg egzakt előadásban tárja fel a tárgyalt jelenségek lényegét, illetve saját felfogását. A kötet meggyőző egy „másik nyelészet” esélyeiről, olyanról, amely összekapcsolja a közlési tartalmat és a nyelvi rendszert, és a mindennapi nyelvhasználat tényanyagának talaján áll.

Bencze Lóránt

Р. Гиляревский — Б. Старостин: Иностранные имена и названия в русском тексте, Справочник, Издание третье, исправленное и дополненное, Москва «Высшая школа» 1985.

R. Giljarevskij és B. Sztarosztjin: Idegen nevek és megnevezések az orosz szövegben című műve harmadszor, javított és bővített kiadásban látott napvilágot a Vissza skola kiadónál.

A kézikönyv 18 európai nyelv utóneveinek oroszra való átírási szabályszerűségeit taglalja. A magyar is szerepel a kötetben, a 117–26. oldalon. A fejezet összeállítása során a szerzők Ladó János Magyar utónévkönyve 1972-i 2. kiadására támaszkodtak, ill. külön köszönetet mondtak K. Ja. Velikoszelszkijnek, aki a személynevek listáját kiegészítette.

A személyneveket férfi és nő nevekre osztva közlik. Az előbbiekből 70, az utóbbiakból 48 szerepel. Elsősorban azok a nevek érdekesek, amelyeknek oroszra való átírása azért okoz nehézséget, mert az oroszban bizonyos magyar hangoknak nincs megfelelőjük. Így például az *Ernő* javasolt átírása Эрнё, a *Fülöp* — Фюлөп; *György* — Дьёрдь; *Jenő* — Енё; a női nevek közül: *Enikő* — Эникё; *Györgyi* — Дьёрдьи. Tehát a magyar ö, ő az oroszban ё, az ü, ю lesz. A hosszú magánhangzók az oroszban elvesznek: Miklós — Миклош Géza — Геца.

A lista első oldalán a szerzők jegyzetben felhívják a figyelmet arra, hogy ha a személynév és a családnév együtt szerepel, akkor a sorrend a magyarban családnév + utónév, pl. Mikszáth Kálmán. Közlik a magyar nyelvről való legfontosabb tudnivalókat, kezdve attól, hogy a magyar latin betűs ábécét használ, mely az á, é, i, ó, ő, ő, ú, ü, ű magánhangzókkal, illetve a cs, gy, ly, ny, sz, ty, zs mássalhangzókkal bővül. A *Kisszállás* helységnevének átírása az oroszban Кишцёллэш lesz.

Szólnak a határozott, ill. határozatlan névelőről, a hangsúlyról és külön felhívják a figyelmet, hogy a ' jel nem a hangsúlyt, hanem a hosszúságot jelzi. Megemlíti a részleges hasonulást is, amelynek azonban fonetikus átírás miatt nincs jelentősége.

Ezek után közlik a teljes magyar ábécét. Utalnak arra is, hogy egyes, főleg idegen eredetű utó- vagy családnévben előfordulhat a q, w, x, y is.

Ezt a bevezető, általános részt az Átírás szabályai c. fejezet követi, melyben minden egyes hangon végigmennének és megadják az orosz megfelelőt. Csak mutatóban emelek ki egy-két érdekesebb esetet:

Rákoczy (sic!) — Ракоци; *Széchenyi* — Сеченьи; *Öveges* — Эвереш; *Megyer* — Медьер; *Bolyai* — Бояи; *Sulyok* — Шуйок; *Örkény* — Эркенё; *Kassák* — Кашиак; *Ortutay* — Ортутан; *Kossuth* — Кошшут* *Újfalussy* — Уйфалушши; *Pálffy* — Пальффи; *József* — Йожеф.

Ha az ü, ű szókezdő hangzó, az átírásban i lesz belőle. Pl.: *üzemi* — иземи;

Az sz átírásával kapcsolatban a szerzők óvnak attól, hogy összekeverjük a lengyel sz-szel, amely az orosz ш-nek felel meg (a magyarban s-nek). (A magyarban ezért ejtették helytelenül a lengyel *Warszawa* személygépkocsi nevét „Varszava”-nak *Varsava* helyett.)

A magyar hangok és hangkapcsolatok orosz megfelelői tehát:

a — а, я	ew — ё, э
á — а, я	é — е, э
b — б	f — ф
c — ц	g — г
ck — к	gh — г
cs — ч	gy — дь
cz — ц	h — х, vagy nincs megfelelője (<i>Tóth</i>)
d — д	i — и
dj — дь	j — и, й vagy a következő magánhangzó jésítése
e — е, э	
eo — ё, э	jj — й

* (Kossuth neve pl. a Vegyenszkij szerkesztésében megjelent Enciklopegycseszkij szlovar-ban csak egy s-sel szerepel: Кошут, Лайош.)

<i>k</i> — к	<i>sz</i> — с
<i>l</i> — л, ль	<i>t</i> — т
<i>ly</i> — й	<i>th</i> — т
<i>ly</i> — й vagy a következő magánhangzó jésítése	<i>ty</i> — ть
<i>m</i> — м	<i>tz</i> — ц
<i>n</i> — н	<i>u</i> — у, ю
<i>ny</i> — нь	<i>ú</i> — у, ю
<i>o</i> — о, ё	<i>ű</i> — и, ю
<i>ó</i> — о, ё	<i>ű</i> — и, ю
<i>ö</i> — ё, э	<i>v</i> — в
<i>ő</i> — ё, э	<i>w</i> — в
<i>p</i> — п	<i>y</i> — и vagy az előtte álló mássalhang- zót lágyítja
<i>q, qu</i> — к	<i>z</i> — з
<i>r</i> — р	<i>zs</i> — ж
<i>s</i> — ш	

A személynevek összeválogatása jól sikerült, a legfontosabb, legjellegzetesebb férfi, ill. női utónevek kerültek a szerzőpár listájára. Hiányérzete az olvasónak persze lehet, hiszen hogy csak egy példát említek: a napjainkban nagyon divatos *Andrea* név nem szerepel, míg a sokkal kevésbé elterjedt *Amy* igen.

Mindenesetre, ha a könyv valamelyik orosz olvasójának kedve támadna egyéb magyar utóneveknek is utánanézni, ezt könnyen megteheti, mivel — mint fentebb már utaltam rá — a Ladó-féle könyv adatai a jegyzetben olvashatók.

Végezetül a magyar fejezettel kapcsolatban egy kritikai észrevétel: csak sajnálatunknak adhatunk hangot, hogy a magyar szavakban bizony elég gyakran fordulnak elő helyesírási (vagy nyomdai?) hibák: „Lado; utonevkönyv; kiadas; Rákoczy; Tüskes; Andras; Menyhert; Ildiko”.

A Magyar nyelv c. fejezet összességében nagyon alapos, gondos munka eredménye. A könyvet a magyar nyelv iránt érdeklődő orosz olvasón kívül jó szívvel lehet ajánlani minden russzistának, akik arra kíváncsiak, hogyan írhatók át oroszra az angol, bolgár, holland, dán, spanyol, olasz, német, norvég, lengyel, portugál, román, szerbhorvát, szlovák, finn, francia, cseh, svéd nyelv utónevei.

A könyvben öt függelék szerepel: 1. A cirill ábécé latin betűkkel való átírásának szabályai; 2. Az angol fonémák átírásának táblázata; 3. A fonetikai transzkripció jelei; 4. A hagyományos módon átírandó földrajzi nevek; 5. A rövidítések átírása.

A 303 oldalas könyvet 16 pontból álló irodalomjegyzék zárja.

Horváth Iván

F. Kovács Ferenc: Mondóka, gyermekvers, esztétikum. 1985. Tankönyvkiadó, — oldal

A szerző a kötetet főleg óvónőknek, tanítóknak, főiskolai hallgatóknak, óvónői szakközépiskolásoknak, s talán még az érdeklődő kisgyermekes szülőknek is szánta.

Érzékeny és avatott szemmel jól látja a gyermekirodalom nehezen oktatható és felfogható területét, a gyermekversek tanítását. Kézen fogja olvasóját, úgy vezeti be egy csodálatos világba, melynek felfedezése a felnőttek és a kisgyermeknek egyaránt kivételes, nagy élményt jelent. Lehetséges ez a versek ritmikájának, zeneiségének, játékoságának vagy egyéb esztétikai hordozóknak meglátása és átérése során.

Könyvének célja néhány gyermekversköltő munkásságának elemzése, verseiknek boncolgatásával tudatosítani a gyermekvers nyelvi eszközeit, amelyek élvezetessé teszik a versek hallgatását, olvasását. Keresi a kapcsolatot a népi művészettel és a népi gyermekversekkel, s rámutat arra, hogy a modern gyermekversírás mennyit és hogyan merített belőle. Vizsgálja a költők versalkotó módszereit, stíluseszközeit.

A könyv első nagy egységében általános kérdések kapnak meglehetősen nagy teret: a vers és költészet különbözősége, a ritmus, a népköltés és a műköltészet kapcsolata, képalkotás a nép- és műköltészetben; a művészet keletkezése, ezzel kapcsolatosan a mágia, az utánzás, a szokás, a hagyomány, a szépérzék ősidőktől való megléte, ennek továbbfejlődése, a munka és a művészet kapcsolata, a zene és a költészet megszületése.

A gyermekversírók bizonyítottan sokat merítettek a népi mondókból, ki-ki ízlése, költői felfogása, mesterségbeli különbözősége szerint.

A mondák közismert példákkal illusztrált fajtáit is áttekinthetjük.

A legterjedelmesebb részben Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Zelk Zoltán, Csanádi Imre, Nemes Nagy Ágnes, Tamkó Sirató Károly, Csoóri Sándor, Gazdag Erzi gyermekeknek íródott költészetét mutatja be. Képet kap az olvasó a szerzők indítékairól, melyek eredményeképpen megszülettek az illető költő gondolat- és érzésvilágát tükröző sajátos ritmikájú és formavilágú költemények.

A szerző gondosan válogatta össze az elemzésre szánt műveket. Szempontjai: a keletkezés körülményei, a mondanivaló kibontása, a gyermekek érzésvilágára gyakorolt hatás, a képi világ feltárása, a ritmika értő elemzése (különös tekintettel a Weöres-versek kapcsán a szimultán ritmus megnyilvánulásaira).

A gyermekköltészetnek kiemelkedően fontos szerepet szán az anyanyelvi nevelésben, hiszen ennek olyan összetevői vannak, amelyek kialakítják és formálják a gyermekek esztétikai készségeit.

F. Kovács könyve felhasználható az óvodai és az általános iskola alsó tagozatának anyanyelvi nevelésében, hiszen verselemzéseiben központi szerepet kap a költmények személyiségre gyakorolt sokrétű hatása. Ha a kisgyermekek az anyanyelvi foglalkozásokon, ill. órákon a versekkel olyan közeli kapcsolatba kerülnek, hogy azok hallgatása vagy olvasása során azonosulni tudnak a ritmikával, a mondanivalóval, átérzik a gyönyörködés, a feloldódás élményét, később nem siklanak át verses műveken, mondván, hogy úgysem értik őket. Az esztétikai érzelmek befogadására is meg kell tanítani őket (aminek alapfeltétele természetesen az, hogy a pedagógus megfelelő képzettséggel, beleélő képességgel rendelkezék, s nagyon szeresse a kisgyermekeket).

A verstanulás a személyiség sokoldalú fejlesztésén túl a gyermekek ismereteinek gazdagításához is hozzájárul. Fejleszti aktív nyelvhasználatukat, gazdagítja szókincsüket, képi látásmódjukat, képzeletüket. Mindezen tényezők hozzájárulnak az integrált anyanyelvi nevelés sikeres megvalósításához. A könyvet tanulmányozva, a verselemzésben bizonytalan (hogyan, mennyit) hallgató, kezdő óvónő vagy tanító a mindennapi gyakorlatban jól hasznosítható tanácsokat, útbaigazítást kaphat. Együttgondolkodásra, megújulásra, szakmai ismeretek felelevenítésére, vagy éppen megtanulásására, változatosabb, színesebb anyanyelvi foglalkozások tervezésére serkenti az olvasót azzal a tudatos szándékkal, hogy az olvasottakat felhasználva, a kötetben nem szereplő költeményekhez avatott szemmel és kézzel nyúljon.

F. Kovács Ferenc óvónőképzőben szerzett pedagógiai tapasztalatai alapján érzett indítatást ennek a tekintélyes gyűjtőmunkát és szakmai élelátást igénylő munkának a megírására. Akik érzik vagy tapasztalják a verstanítás nehézségeit, buktatóit, vagy netán még azt is, hogy a 10–14 éves gyerekek napjainkban hajlamosak elfordulni a költészettől, mindenképpen tanulhatnak, okulhatnak ebből a munkából, s talán még kulcsot is kaphatnak a megoldáshoz.

Kertész Sándorné

Észrevételek névadási gondjainkról

Az a tény, hogy szavainknak (közszóknak és tulajdonneveknek egyaránt) valamilyen (kellemes, közömbös vagy éppen kellemetlen) hangulati velejárója is lehet, nemcsak a szakemberek körében közismert, hanem mindennapi tapasztalat.

Az anyanyelvét többé-kevésbé ösztönösen használó ember is pontosan tudja, érzi, hogy pl. az *édesanyám*, *gyöngyvirág*, *karácsony*, *tündér* szavak jó hangulatot árasztanak, a *börtön*, *háború*, *lajstrom*, *pocsék* szavak viszont — fogalmi tartalmuknál, hangzásuknál fogva — kellemetlen hangulati benyomást tesznek ránk. Az egy-egy szóhoz kapcsolódó esetleges emlékképek, élmények alapján olykor egyénileg más-más érzést ébreszthetnek bennünk bizonyos szavak.

Különösen a tulajdonnevekkel vagyunk így. Például egy-egy ország, tájegység vagy város neve sokak számára közömbös lehet; van azonban, akikben kellemes (vagy éppen kellemetlen) emléket idéz föl. Még inkább jellemző ez — az egy-egy emberre való hatásában — a személynevekre (különösen a keresztnevekre). Ugyanaz az utónév egyikünknek-másikunknak — akár még rossz hangzása ellenére is — a nevet viselő személy miatt kedves, vonzó, kellemes lehet, mások számára viszont — ugyancsak a névhez fűződő emlékek következtében — kellemetlen, rossz kicsengést kaphat.

Ha a Délmagyarország vagy bármely napilapunk születésekről hírt adó rovatát böngészgetjük, nemegyszer támad olyan érzésünk, hogy a szülők nem mindig választják meg kellő gonddal, körültekintéssel gyermekük keresztnévét. Pedig bizonyára sok család könyvespolcán megtalálhatók olyan, a nagyközönség körében is méltán népszerű, több kiadást is megért könyvek, mint Kálmán Béla „A nevek világa” és Ladó János „Magyar utónévkönyv” c. munkája. Mindkét kiadvány foglalkozott névadási gondjainkkal, az utónévválasztás kérdésével, azzal, hogy bizonyos családnemekhez milyen típusú keresztnemek nem illenek, és ha nem szerencsés a családnév és az utónév kapcsolódása, akkor mi annak az oka. Talán nem fölösleges bizonyos, többé-kevésbé joggal kifogásolható névtípusokra itt is kitérni a jobban meggondolt keresztnévválasztás érdekében.

A névadásban — tapasztalatom szerint — a legnagyobb szerepet a *n é v d í v a t* játssza; az egyéni ízlést, a családnévnek az utónévvel együttesen keltett hatását, hangzását sokan nem veszik tekintetbe. Egy-egy keresztnév (pl. *Ibolya*, *Csilla*, *Virág*, *András*, *László*, *Sándor* stb.) önmagában bármilyen szép is lehet, ha a családnévhez járulva — különböző okok miatt — esetleg furcsa asszociációkat ébreszt, rossz hangzást kelt, akkor a személynév együttesen már nem szerencsés.

Humoros hatást váltanak ki a rimelő nevek (pl. *Incze Vince*, *Kántor Sándor*, *Mákos Akos*, *Taba Csaba*, *Veleméri Elemér* stb.), az ugyanazon magánhangzókból álló családnemek viszont monoton hangzásúak (pl. *Fekete Endre*, *Kelemen Ede*, *Telekes Lenke*, *Kálmán Árpád*; *Korom Ottó*, *Dömötör Töhötöm* stb.), de az sem mondható jó névválasztásnak, ha a keresztnévi eredetű családnévhez ugyanazon utónév járul (pl. *Károly Károly*, *Pál Pál*, *Simon Simon* stb.).

Nagyon vigyázni kell az utónévadásban akkor is, ha a családnév valamilyen közszóval (pl. melléknévvel) esik egybe (pl. *Barna, Fekete, Hosszú, Magas, Nagy, Retkes, Széles, Vörös* stb.), ezek után ugyanis némelyik keresztnév (pl. *Hortenzia, Ibolya, Jácint, Rózsa, Virág* stb.) a családnévvel együttesen olykor furcsa hatást ébreszt. Ugyanúgy a családnév és a keresztnév összeolvasása teremt olykor — enyhén szólva — furcsa szóalakokat (pl. *Balaton Lelle, Békés Csaba, Jánoska Kálmán, Magas Áron, Nagy B. Ödön, Végh Béla* stb.). A *Balaton Lelle* kitalált névhez megjegyzem, hogy a *Balaton* vezetéknév éppúgy előfordul, ha ritkán is, mint a *Lelle* női keresztnév.

Komikum forrása lehet az is, ha a családnév és az utónév „jelentése” ellentétben van egymással (pl. *Friss Álmos, Gyenge Szilárd* stb.). Nem mondhatjuk jó hangzásúnak a szótagismétléses névalakokat sem (pl. *Léderer Ernő, Ótott Ottó* stb.).

Némelykor a családnév és a keresztnév egymás utáni kiejtése nehézkes, s csupán emiatt kifogásolható az egyébként jó hangzású utónév (pl. *Bálint Klotild, Ernő Trisztán, Szűcs Csilla* stb.).

Semmiképpen sem szerencsés, hogy a divatnak engedve jól hangzó, hagyományos, nyelvünkben régen meggyökeresedett keresztnévek helyett sokan idegenszerű nevet választanak gyermeküknek, olyat, amelyet első hallásra néha még megérteni is nehéz, s persze becézni sem mindig könnyű.

Végül szeretném megjegyezni: a fenti példákkal senkit nem akartam megbántani, csupán a szülők első (örömteli) gondjára, a névadás fontosságára igyekeztem a figyelmet fölhívni. A névadóknak nagy körültekintéssel kell nevet választaniuk a legdrágább kincsüknek, gyermeküknek, hiszen jól vagy rosszul hangzó név, ha nem is meghatározó életünknek, a bölcsőtől a sírig kíséri mindnyájunkat.

Szabó József

Elket vagy elkél? A Magyarország 1986. évi egyik februári számában valamelyik cikk alcímében olvastam a következő mondatot: „A fegyverpiacon se *kél* el minden.” Így, hosszú *é*-vel: *kél* el. Bár gyermekkoromban a Szolnok megyei Kisújszálláson majdnem csak ilyen formában hallottam ezt az ígét, itt mégis meglepett egy kissé, mert arra gondoltam, az *elkél* régies és nyelvjárási változat, a köznyelvben és az irodalmi nyelvben ugyanis ma a rövid *e* hangú *elkel* tőalak járatos.

Érdeemes hát egy kissé utánanézni a szakirodalomban. Induljunk ki a mai irodalmi és köznyelvből. Az Értelmező Kéziszótárban egyáltalán nincs meg a *kel*, *elkel* igének az idézett *kél*, *elkél* alakja. A hasonló típusú igék közül mindössze a ’végső pusztulás állapotába jut’ jelentésű *vesz* igének található meg a hosszú *é*-s *vész* formája, „táji” stílusértékkel, például „valaki éhen *vesz*” vagy „éhen *vész*”.

Mint ez az egyetlen „táji” jelzés is utal rá, ha a nyelvjárásokban, illetőleg a régi nyelvben kutatunk a *kel* : *kél* típus után, egészen más képet kapunk. Az itt szereplő *kel* igén kívül a *nyer*, a *fej*, a *les*, a *szed*, a *ken*, a *nyel*, a *ver*, a szintén említett *vesz* ige stb. fordul elő gyakran mindenekelőtt a kijelentő mód jelen idő egyes szám harmadik személyben hosszú magánhangzóval, azaz *é*-vel. Tehát így: *kél*, *nyér*, *fél*, *lés*, *széd*, *kén*, *nyél*, *vér*, *vész* stb. Napjainkban különösen az északi-északkeleti nyelvjárásokban találkozunk még velük. Magam nagyon sokszor hallottam például, amint felnőttek mondták a rendetlenkedő gyerekeknek: „Vigyázz, mer *megvér* (vagy *megkén*) apád.” Illetőleg: „Az asszony éppen most *fél*.”

Ilyenformán érthető, hogy a hosszú magánhangzós tőváltozatokhoz táji, illetve régies, valamint irodalmi választékos stílusárnyalat kötődik. Ezért írja a Nyelvművelő Kézikönyv éppen a *kel* : *kél* igével kapcsolatban: „A köznyelvben inkább a *kel* használatos, a *kél* táji ízü, illetve egy kissé régies.” Ez utóbbi változattal gyakran találkozunk a

szépirodalomban is, Arany például ezt írja Enyhülés című versében: „*Kél és száll a szív viharja / Mint a tenger vésze.*”

Az elmondottak alapján az idézett újságbeli címbe tehát odaváltozott volna az *elkel* változat. Az *elkel* alakot itt egy körülmény menti, tudniillik az, hogy az utóbbi esetben sok *e* hang került volna egymás mellé: „A fegyverpiacon se *kel* el minden.”

Szathmári István

Kiegészítés a szélhámos szófejtéséhez. A Nyr.-ben nemrég egy kis cikkem jelent meg Szélhámos címmel (110: 110). Ebben bíráltam Magyar László András egy korábbi cikkét (Nyr. 107: 241–2), amely *szélhámos* 'csaló' szavunk előtagjában a *szél* 'levegőmozgás' szót kellene keresnünk. Az eddig leginkább elfogadott, a TESz. által is vallott véleményhez csatlakozva, azt némileg kiegészítve, módosítva, s egy korábbi cikkemre (Nyr. 103: 84–7) is hivatkozva fejtettem ki, hogy a *szélhámos*-ban az 'oldal' jelentésű *szél* van meg, és a szó keletkezése a szélső hámos, a terhet kevésbé húzó, szabadabban mozgó, ficáncoló, úgynevezett lógós ló, csikó megnevezésével hozható kapcsolatba. Megjelent cikkemet most a következő sorokkal egészítettem ki: Jól tudott, hogy a lótarás köréből milyen sok szavunk, szólásunk és kifejezésünk származik. O. Nagy Gábor a Magyar szólások és közmondásokban vagy kétszáz ilyet sorol föl. A *szélhámos*-hoz egyfajta jelentéstani párhuzamként még *pajzán* szavunkat idézem, amely az oszmán-törökből került át, először – 1643-tól adatolhatóan – 'gályarab' jelentésben. A szónak azonban az oszmánliban volt 'semmirekellő, haszontalan' értelme is, amit szintén átvethettünk, mert a *pajzán* későbbi melléknévi jelentéseinek legtöbbször ebből vezethető le: 1704: 'a koci mellett szabadon futó [ló]', 1964: 'könnyelmű, léha [személy]'; 1835: 'pajkos, csintalan'; 1879: 'hanyag [személy] | rossz, hitvány [dolog]'; 1894: 'szolgálat, foglalkozás nélküli, facér' (Vö. TESz.)."

A. Molnár Ferenc

Tételez. Az elmúlt hónapokban három irodalmi tanulmányban is találkoztam a *tételez* ige egy-egy alakjával. Lássuk a példákat. Az első: „... világnézetének alapjai (Weöres Sándorról van szó) régóta változatlan formában vannak készen – ezen a téren aligha *tételezhető* változás. . .”. A második: „... a vulgarizáló esztétika közvetlen kapcsolatot *tételezett* a gazdasági, politikai folyamatok és az irodalmi műalkotás között.” A harmadik: „Nem bizonyos azonban, hogy oly erős Németh László idegenkedése a filozófia iránt, mint néhány nyilatkozata alapján a szerző *tételezi*.”

Mivel magam a *tételez* igéről nem tudtam – jóllehet persze sejtettem, hogy mindhárom esetben inkább a *feltételez* igével van dolgunk, csak a tanulmányok szerzői (mint napjainkban egyre többen) elhagyták a *fel-* igekötőt –, utánanéztem az Értelmező Szótárban, a Történeti Etimológiai Szótárban és a nyelvművelő könyvekben, de bizony sehol sem akadtam nyomára, még úgy sem, hogy valaki akár helytelenítette volna.

Valóban, a *fel-* igekötő kitehető az egyes mondatokba, sőt így válnak ez utóbbiak igazán érthetővé. Az utolsó mondat például így hangzanék: „Nem bizonyos azonban, hogy oly erős Németh László idegenkedése a filozófia iránt, mint néhány nyilatkozata alapján a szerző *feltételezi*.”

Tehát az idézett mondatok megfogalmazói csakugyan elhagyták a *feltételez* igekötőjét. A kérdés csak az, hogy elfogadható-e ez az eljárásuk.

Induljunk ki abból, hogy a nyelv állandóan alakul, változik. Elvben nem lehetetlen, hogy bizonyos okok folytán egyes igekötős igék mostanában igekötő nélkülivé válnak.

Azonnal felmerül azonban az a kérdés, hogy az új forma világos, egyértelmű-e, hoz-e tartalmi vagy stílusbeli gazdagodást, röviden: van-e szükség rá?

Igaz, *tételez* igénk eddig nem volt, de a ma is igen produktív, gyakori -z igeeképzőt éppenséggel hozzátehetnénk a 'viszonyt, tényt, igazságot kifejező állítás' jelentésű *tétel* főnévhez, s így a *tételez* ige valami effélet jelentene: 'tételbe foglal'.

Az azonban a baj, hogy az említett mondatokba a 'feltevés-ként elképzel, feltesz' jelentésű *feltételez* ige illik bele. Az az ige, amely a *feltétel* főnév továbbképzésével jött létre, és amely az Értelmező Kéziszótár szerint elsősorban a sajtó nyelvében használatos.

Mivel tehát a *fel-* nélküli *tételez* ige félrevezetheti az olvasót, a hallgatót, véleményem szerint mind a három mondatban az igeekötös *feltételez* használata a helyénvaló.

Szathmári István

Orrszarvúk vagy orrszarvúak?

A Magyarország egyik 1986. évi tavaszi számában érdekes, színes cikk látott napvilágot a Nógrád megyei Ipolytarnóc közelében található ósvilági leletekről. A szerző többek között ezt írta: „Annak idején a fülledt, párás 25–30°-os melegben ősszarvasok, *orrszarvúak*, kis- és nagytestű ragadozók lépegettek e terület laza iszapjában a . . . hűs ivóvíz felé” (9. sz. 22.). Egy szó tűnt fel a mondatból: *az orrszarvúak*. A szó itt nyilván főnévként szerepel, hiszen így következnek a mondat alanyai egymás után: „ősszarvasok, orrszarvúak, kis- és nagytestű ragadozók. . .”. A kérdés az, hogy az *orrszarvúak* alak-e a helyénvaló, ahogyan itt találjuk, vagy pedig úgynevezett előhangzó nélkül helyes, tehát így: *orrszarvúk*.

Mivel a *-k* többesszámjel előtti *a*, *e* előhangzók szükségessége több melléknév esetében kérdéses, különösen akkor, ha ezek a melléknévek főnévként is használatosak, érdemes néhány percet szentelni a tárgyalásukra.

Röviden a következőkre utalhatunk. Nyelvtörténeti okok folytán napjainkra a a magánhangzóra végződő főnevek és a főnévként használt ilyen melléknévek — mint az *orrszarvú* állatnév is — a többes szám *-k* jelét mindig közvetlenül, tehát *a*, *e* előhangzó nélkül veszik fel. Például: *fésű*: *fésűk*; *tájékoztató* ('tájékoztató irat, közlemény' értelemben): *tájékoztatók*; *hűsítő* ('hűsítő ital' jelentésben): *hűsítőik*. A magánhangzóra végződő melléknévekhez viszont a *-k* többes szám jele rendszerint *a*, *e* előhangzóval járul. Például: *jóakarató*: *jóakaratóiak*; *kitartó*: *kitartóak*; *debreceni*: *debreceniek*. Ilyenformán a *-k* előtti előhangzó megléte vagy hiánya mára — csaknem teljes mértékben (vö. NyKk. 2: 1068–9) — szófajjelölővé vált. Ezt kitűnően érzékeltetik az olyan mondatok, amelyekben ugyanez a többes számú szó főnévként és állítmányi szerepű melléknévként is előfordul, vagy ha egymást követő mondatokban, tehát egymáshoz közel fordulnak elő az efféle szavak. Például: „A *hódítók* korántsem mindig *hódítóak*” (NyKk 2: 1068); „A csinos özvegy könnyen talált *vígasztalókat*” — „E meggondolások *vígasztalóak*.” (L. Bárczi: A szótövek. Bp., 1958. 19.)

Mivel idézett példánkban az *orrszarvú* szó főnév, többes számban csak így helyes: *orrszarvúk*.

Szathmári István

A Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság kongresszusa

(1987. június 25–27.)

Megalakulása, 1966. óta éppen 10. alkalommal rendezett a Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság tudományos tanácskozást. Ezúttal Gyulán ültek össze a külföldi és a hazai szakemberek, hogy eszmét cseréljenek (1) a foniátria, a logopédia és a fül-orr-gégészet határterületi kérdéseiről, (2) az afáziáról, valamint (3) a szép beszédre nevelésről. A videofilmekkel és poszter-előadásokkal színesített tudományos program számos újdonsággal szolgált a hallgatóságoknak.

Az első témakörben a kérdéskört áttekintő beszámolóból egyebek mellett megtudtuk, hogy a fiatalok napi 3–4 órányi diszkózene-hallgatással 30–35 dB-es halláskárosodásnak teszik ki magukat (a számadat értelmezéséhez csak annyit, hogy 40 dB feletti halláskárosodás esetén általában már hallókészüléket írnak fel); az orrgaratmandula előidézhet nagyothallást; a hangképző szervek kiszáradásából eredő kóros hangképzést megelőzhetjük a levegő párásításával; a rosszindulatú gégedaganatok eltávolításának ma már nem a teljes gégeirtás a leggyakoribb módja; a lézersugár a gégeműtéteknek is egyre hatékonyabb eszköze. A foniátria Békés megyei helyzetét ismertető előadásból kiderült, hogy az audiológiai ellátás keretében 2 év alatt 1063 hallókészüléket adtak ki a rászorulóknak, akik között 125 volt a gyerekek száma. Német résztvevőtől beszámolót hallottunk egy objektív módszerről, amellyel az NDK-ban a pedagógusjelöltek pályaalkalmasságának egyik fontos tényezőjét, a hangterhelhetőséget vizsgálják (Voxmonitor). Egy másik előadás a hangerő terhelhetőségének vizsgálatára magyar ötletből, magyar közreműködéssel az NSzK-ban kifejlesztett eszközös eljárást ismertetett (hangmezővizsgálat). Mindkét módszer bevezetése kívánatos volna Magyarországon is, hogy minél ritkábban fordulhasson elő a jellegzetes pedagógusbetegség, a hangszalaggyulladás. Megismertünk továbbá egy tesztet, amellyel objektíve megállapítható, hogy a hallássérültek beszéde mennyire érthető az ilyen beszédhez nem szokott átlagember számára. Pontos számadatokat kaptunk arra vonatkozólag, hogy a különféle természetű és erősségű környezeti hanghatásokat (beszéd, zene, zajok) milyen mértékben ellensúlyozza a beszélő hangjának megemelésével és hangereje fokozásával, hogy közlendőjét ellenállóbbá tegye e hanghatásokkal szemben. Végül konkrét esetismertetés értelt a mellett, hogy a hallókészülék viselésével egy időben részesüljön a rászoruló gyerek beszédnevelésben is.

Az előadásokat követő hozzászólások nyomán a Művelődési Minisztériumhoz és az Egészségügyi Minisztériumhoz továbbítandó javaslat született arra, hogy a logopédus — az eddigi gyakorlattól eltérően — közvetlenül, a körzeti orvos kikapcsolásával utalhassa a rászoruló gyereket hallásvizsgálatra. Szó esett arról is, hogy a gégeirtásos betegek hatékonyabb beszédrehabilitációja érdekében mennyire fontos lenne, hogy a logopédusok megtanulják a nyelvecsőbeszéd kialakításának módszerét.

A 2. főtéma előadásai korunk egyik legtöbb gondot okozó betegségét, az afáziát járták körül az eredet, a meghatározás, az osztályozás, a vizsgálati módok, a kezelés és az utógondozás szempontjából. A kirajzolódott kép nem kedvező. Az afáziások gyógyításá-

nak helyzetét kérdőívvel felmérő vizsgálatból és számos előadásból az derült ki ugyanis, hogy nincsenek megfelelő vizsgálati eljárások, nem kielégítő az afáziás betegek kezelése (Békés megyében pl. a rászorulóknak mindössze 19%-a részesült kezelésben), az utógondozás teljességgel megoldatlan (nem kis részben a logopédushiány miatt), az afáziások beszédének nyelvészeti szempontú vizsgálata várat magára. Az említett hiányosságokat némileg ellensúlyozták a rehabilitáció útkereséseit illusztráló esetismertetések. Ezek között kiemelendő az a kísérlet, amely bebizonyította, hogy műtéti beavatkozással is (pl. műterek beépítésével) helyre lehet állítani a kiesett vagy sérült beszédfunkciót. Az előadásokat követően határozat született az afáziára vonatkozó egységes diagnosztikai és terápiás vezérfonal kimunkálására, valamint az utógondozás országos szintű megszervezésére.

A 3. főtéma keretében a szép beszédre nevelés egyre aktuálisabb kérdései kerültek terítékre. A témakört bevezető referátum a *retorika* terminus helyett a megváltozott kornak, beszédcéloknak, beszélő – hallgató viszonyának jobban megfelelő *beszédviselkedés* elnevezést javasolta, amely a hagyományos összetevők (hangindítás, légzés, kiejtés, prozódia, nyelvi szerkezet, szókinés, szövegalkotás) mellett magában foglalja a beszédet kísérő nem verbális összetevőket (mimika, gesztusok, testtartás, öltözködés) is. Kitért az előadás arra is, hogy az egymással érintkező szakterületek művelőinek hatékony együttműködése szempontjából mennyire fontos a közös határterületi szókinés. Az emberi hangjelenségek stilisztikai szerepét felvillantó előadásból az csendült ki, hogy a terjedő ejtésbeli monotónia következtében a szó egyre inkább algebrai jellé válik a beszélők ajkán. Az említett elszíntelenedés mögött meghúzódó társadalmi jelenségekre hívta fel a figyelmet egy másik előadás. A továbbiakban tv-bemondók, beszédhibás és hallás-sérült gyerekek, a magyart idegen nyelvként beszélő külföldiek beszédének normától való eltéréseiről és ezek kiküszöböléséről hangzottak el rövid beszámolók. A leendő pedagógusok beszédkultúrájának kérdőívvel felderített hiányosságairól és egy számukra kidolgozott komplex beszédpedagógiai rendszerről szólt két előadás. Újdonság az is, hogy a pszichodráma módszerét a diszfónia (kóros zöngékpézés) kezelésére alkalmazzák.

A poszter-szekcióban bemutattak egy oktatófilmnek is alkalmas kinoröntgenografikus felvételsorozatot a magyar beszédképzésről; megismertünk egy személyi számítógépre kidolgozott programot, amely a beszéddallam oktatását könnyíti meg; kipróbálhattunk egy új, beszélő számítógépet alkalmazó játékos eljárást, amelyet az egyre több gondot okozó olvasási zavarok megelőzésére és kezelésére fejlesztettek ki (DYSLEX-rendszer Commodore 64-re); tájékozódhattunk kéregalatti afáziák neurofoniátriai vonatkozásairól, beszédhibát okozó fogászati rendellenességek kezelésére szolgáló eszközökről, valamint a taníthatósági próbák szerepéről a fonokirurgiai (hangsebészeti) beavatkozások javallatában. A gyakorló logopédusok hozzájuthattak egy kifestőkönyvhöz, amelyet a szerzők a sziszegő hangok oly gyakori hibáinak eredményesebb javítása érdekében állítottak össze.

A műszerkiállításon megismerhettük a G—O—H készüléket, amellyel óvodáskorú gyerekek hallását és beszédmegértési képességét lehet vizsgálni. Az eljárás egyik haszna éppen az, hogy a halláskárosodás korai kiszűrésével megelőzhető az olvasászavar kialakulása. A BEAG a dadogás otthoni kezelésére alkalmas készüléket mutatott be, amelynek segítségével lerövidíthető a kezelés időtartama.

Mint a fentiekből látható, a kongresszus résztvevői bőséges útravalóval térhettek haza.

Kassai Ilona

A II. dialektológiai szimpóziumról

1. Az 1981 tavaszán, Szombathelyen tartott első 1987 augusztus 24–26-án követte a II. nyelvjáráskutató szimpózium Vas megye székhelyén. A tudományos tanácskozást a VEAB Nyelvtudományi Munkabizottsága rendezte meg, ezúttal is a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és az MTA Nyelvtudományi Intézetének a közreműködésével. Az előadások előre meghatározott, több részterületet is felölelő témaköre az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája volt. Joggal állapíthatták meg a résztvevők, hogy érdemes és hasznos volt megrendezni annak idején az első dialektológiai szimpóziumot (l. Nyr. 1981: 508 és MNy. 1982: 114). Segítette ugyanis a vélemény- és gondolatcsere, felhívta a figyelmet a teendőkre, alkalmat adott a helyzetfölmérésre, s — ma már jól látható — ösztönzést adott a dialektológia művelőinek. Ebben szerepe volt annak is, hogy az előadások külön-külön gyorsan megjelenve (Dialektológiai szimpozion. VEAB Értesítő 1982. II. Szerkesztette Szabó Géza, Molnár Zoltán. Ismertette Sebestyén Árpád: MNy. 1984–85: 231–5), időben az érdeklődők kezébe juthattak.

A második szimpóziumon negyvenhat szakmabeli vett részt, s összesen huszonhét előadás hangzott el. Az első napi ülést Imre Samu nyitotta meg, a vitaindító előadást Benkő Loránd tartotta. Hutterer Miklós germanisztikai kiindulású dialektológia-elméleti előadással szerepelt. A második tanácskozást — az elsővel szemben — az jellemezte, hogy általános témák mellett részletkérdésekről is szóltak előadások. Nemcsak dialektusok kerültek terítékre, hanem a regionális köznyelvviség, a városi nyelvek, sőt a rádió nyelve, tehát a köznyelv is. A nyelvjárási szókincs nyelvészeti és eredetvizsgálata mellett fonetikai és tudománytörténeti előadást is hallhattunk. A dialektológiai előadások azt mutatták, hogy mind az állapot-, mind a változásvizsgálat központi feladata a mai dialektológiának. A vonatkozó előadások a nyelvjárások köznyelvhez közeledéséről, egyben archaizmusörző voltáról is szóltak. Hallottunk hírt nyelvjárás-szigeteink pusztulásáról. A jövőre nézve biztató, hogy fiatal dialektológusok érett előadásokkal rukkoltak ki, s hogy a házigazda jogán zárszót mondó Szabó Géza folytatásról, s az előadások anyagának közzétételéről is szólt.

2. Mit mutatott a szimpózium? Röviden összefoglalva a következőket: a dialektológia tematika- és módszerbővülését; a nyelvataszások (Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Végh József) példamutató részvételét, a magyar dialektológia továbbvitelében való aktivitását; a dialektológusok kis csapatának elkötelezettségét, szakmaszeretét és cselekvési szándékát; s azt is, hogy Szombathely (a szombathelyi Tanárképző Főiskola) a magyarországi dialektológiai kutatásoknak — immár vitathatatlan — vidéki központja. (Zárójelben: jó lenne, ha ezt Debrecen, Nyíregyháza, Pécs, Szeged nemes kihívásnak tekintené!)

Ami pedig remélhetőleg másként lesz a következő szimpóziumokon: a magyar dialektológia nem magyarországi művelőit is szeretnénk köztünk tudni (Kolozsvár, Újvidék, Ungvár, Pozsony stb. magyar dialektológusait); jó lenne, ha a magyarországi nem magyar dialektusokkal foglalkozó kollégák is eljönnének, s beszámolnának munkájukról; nemcsak hasznos, illendő is volna, hogy mindazon pedagógusképző felsőoktatási intézményünk, amelyben oktatnak nyelvjárást, legalább egy „megfigyelőt” delegálna; szeretnénk remélni, hogy az általános és középiskolai tanárság képviselői legalább Szombathelyről és környékéről nagyobb számban jelen tudnak majd lenni; végül már csak titkos reményünk, hogy egy önálló dialektológiai orgánus megteremtésének az első szimpóziumon szóba hozott (Deme: DialSzimp. I, 215), s gazdasági helyzetünk rosszabbodásával kútba esett terve — ha nem is a következő, de valamelyik későbbi következő szimpóziumon bejelenthetően — valamikor talán mégiscsak valósággá válhat.

3. A szimpózium sikeres megrendezése a VEAB Nyelvtudományi Munkabizottságának és a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékének az együttműködését dicséri. Köszönettel tartozunk szombathelyi kollégáinknak, külön az előkészítő munkát is magára vállaló Szabó Gézána és Molnár Zoltánnak. Reméljük, az előadások hamarosan napvilágot látnak a VEAB jóvoltából, s miként az első tanácskozás anyaga, ez is segíti, illetőleg továbbsegíti a dialektológiai kutatásokat.

A II. dialektológiai szimpózium sikeres megrendezésének, az ott tapasztaltaknak az ismeretében bizvást remélhető, hogy ez az 1987-ben tartott tanácskozás a második fontos esemény, láncszem volt egy rendszeressé váló, hosszú sorozatban.

Kiss Jenő

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. III. 5. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
87.16445 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

J. SOLTÉSZ KATALIN

ARANY JÁNOS VERSELÉSE

Opus Irodalomtörténeti tanulmányok 9.

A monográfia nagy nemzeti klasszikusunk verstechnikájának részletes elemzésével egyúttal a magyar verselés klasszikus normáinak kérdését is megvilágítja. A feldolgozott anyag Arany János valamennyi fennmaradt verses műve, a töredékekkel, kétes hitelűekkel és fordításokkal együtt. A könyv felépítése a versszöveg vizuális befogadására alapozódik: első fejezete a „lát-ható versformák”-val, az írásképpel foglalkozik, ezt követi a strófaszerkezetek és rímképletek vizsgálata, majd a prozódia és ritmika, a rím, a járulékos versdízsek és alakzatok (alliteráció, refrén stb.) fejezete. A versformák áttekintése a hagyományos felosztásra épül: magyaros versformák, időmértékes versformák, szabadversek, kombinált és keverék versformák.

A kötet függelékében — a szerző Babits Mihály költői nyelve c. könyvéhez hasonlóan — a tárgyalt költői életmű valamennyi versformájának táblázata található; a táblázat az egyes versek formájának, verselési sajátságainak meghatározására is alkalmas.

345 oldal — 14×21 cm — Kötve 58,— Ft

ISBN 963 05 4027 4

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest V., Városház u. 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24,

Az *Akadémiai Kiadó* gondozásában jelent meg

A MAGYARSÁG ŐSTÖRTÉNETE

Szerkesztette Ligeti Lajos

A kötet első kiadása 1943-ban jelent meg. Akkor sok tekintetben nagy jelentőségű volt e témának tárgyszerű, tisztán tudományos tárgyalása. A tanulmányok máig sem veszítették el aktualitásukat és értéküket. A kötetben szereplő tanulmányok a következők: *Zsirai Miklós*: A magyarság eredete, *Ligeti Lajos*: Az uráli magyar haza, *Halasi Kun Tibor*: A magyarság kaukázusi története, *Czeplédy Károly*: A magyarság Dél-Oroszországban, *Deér József*: A honfoglaló magyarság, *Czeplédy Károly*: Keleten maradt magyar töredékek, *Kniesza István*: Nyelvészet és őstörténet, *László Gyula*: A magyar őstörténet régészete, *Gunda Béla*: A néprajz és a magyar őstörténet, *Nemeskéri János*: Az embertan és a magyar őstörténet, *Czeplédy Károly—Gyóni Máttyás—Kossányi Béla—Halasi Kun Tibor—Deér József—Ligeti Lajos*: A magyar őstörténet írásos forrásai, *Zsirai Miklós*: Őstörténeti csodabogarak. Az egyes fejezetek végén gazdag bibliográfia van. A kötetet több térképvázlat és fekete-fehér képanyag egészíti ki.

289 oldal — 14×21 cm — Kötve 130,— Ft

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

EGY ERDÉLYI GRÓF A FELVILÁGOSULT EURÓPÁBAN — TELEKI JÓZSEF UTAZÁSAI 1759—1761

Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt, a mutatót és a jegyzeteket írta
Tolnai Gábor

Teleki József (1738—1796) a magyar politikában és tudományban jelentős szerepet játszó Teleki családnak volt a sarja. Ő maga is kiemelkedő közéleti szerepet töltött be. E könyv olvasója azonban nem a közéleti férfiúval találkozik, hanem a huszonegy-huszonkét éves fiatalemberrel. Naplói régi memoár-irodalmunk legszebb darabjai közül valók, s akikről megemlékeznek, azok az egykorú Európa legnagyobbjai. Megfordul XV. Lajos fogadásain, Voltaire-t az eke szarvánál találja, s Rousseau-t is meglátogatja. Olyan személyiségek előadásait hallgatja a Francia Akadémia ülésein, mint Marmontel és d'Alembert. Az egyén, aki a naplót írt, s maguk a feljegyzések így kétszeresen is megérdemlik érdeklődésünket.

397 oldal — 14×21 cm — Kötve 65,— Ft

ISBN 963 05 4371 0

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

Az *Akadémiai Kiadó* gondozásában jelent meg

MOHÁCS-TANULMÁNYOK (1526—1976)

Szerkesztette Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc

A tanulmánykötet a mohácsi csatavesztés 350. évfordulója alkalmából Mohácson megrendezett tudományos ülészek kibővített, gazdag jegyzetapparatussal ellátott előadásait tartalmazza. Külön tanulmány foglalkozik a magyar--török küzdelem 1526 előtti szakaszaival, a csatavesztés kül- és belpolitikai összefüggéseivel, a török hadszervezet alakulásával, a mohácsi csatán 1526. augusztus 29-én történetekkel, a csatatér régészeti feltárásával, a mohácsi csata utáni útkeresésekkel és a szandzsák 16. századi török adóösszeírásaival. A kötet, amelyben egy sor, eddig nem publikált új eredmény és megközelítés található, értékes hozzájárulás a már csaknem húsz esztendeje, széles közönségérdeklődés mellett zajló ún. Mohács-vitához.

369 oldal — 17×25 cm — Kötve 121,— Ft
ISBN 963 05 3964 0

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

Szemle

Békési Imre: A gondolkodás grammatikája (Ismerteti: Szabó Zoltán)	352
Éder Zoltán szerk.: A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig (Ismerteti: Bánkúti Zoltán)	355
Székely nyelvföldrajzi szótár (Ismerteti: Kálmán Béla)	358
Papp István—Jakab László: Magyar—finn szótár (Ismerteti: Kálmán Béla)	360
Umberto Eco: Semiotics and the Philosophy of Language (Ismerteti: Szabó Zoltán)	363
Szende Tamás: Megérthetjük-e egymást? (Ismerteti: Bencze Lóránt)	366
R. Giljajevszkij—B. A. Sztarostyin: Idegen nevek és megnevezések az orosz szövegben (Ismerteti: Horváth Iván)	369
F. Kovács Ferenc: Mondóka, gyermekvers, esztétikum (Ismerteti: Kertész Sándorné)	371

A Nyelvőr postája

Szabó József: Észrevételek névadási gondjainkról	373
Szathmári István: Elkel vagy elkel?	374
A. Molnár Ferenc: Kiegészítés a szélhámós szófejtéséhez	375
Szathmári István: Tétélez — Orrszarvú vagy orrszarvúak?	375

A Nyelvőr hírei

Kassai Ilona: A Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság kongresszusa	377
Kiss Jenő: A II. dialektológiai szimpóziumról	379

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185—881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (II-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarazat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások egyezékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencsdy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft.
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó, 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1978. Akadémiai Kiadó, 727 oldal, 175,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó, 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó, 208 oldal, 59,— Ft
- Székelv nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Hell György: Formális nyelvek, szaknyelv, köznyelv
Tolcsvai Nagy Gábor: Tervezet egy tematikus nyelv-
művelő sorozat létrehozására

Balázs Géza: A kapcsolatfelvétel nyelvi formái

Cs. Szabó Annamária: A képalkotás tendenciája
Krúdy Gyulának N. N. című regényében

Horváth Mária: Kármán József: Fanni hagyományai
Naumenko-Papp Ágnes: A magyar szórend fő rendező
elveiről

Gósy Mária—*Laczkó Mária*: A beszédmegértési telje-
sítmény fejlődése óvodáskortól felnőttkorig

Mészáros István: Egy 1800-ban írt pedagógiajegyzet
alapvető neveléstudományi szókincse

Sz. Bozóki Margit: Szövegek két Koppány menti
községből

Gál Ferenc: Szótaghosszúság és szakaszvégződés

Hárs József: Alafások Sopronban

Szűcs Judit „... törököt a lóvárú”

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország tör-
téneti földrajza, II. (Ismerteti: *Kálmán Béla*)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

111. ÉVFOLYAM 1987. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Hell György</i> : Formális nyelvek, szaknyelv, köznyelv	385
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Tervezet egy tematikus nyelvművelő sorozat létrehozására . . .	396
<i>Balázs Géza</i> : A kapcsolatfelvétel nyelvi formái	402

Íróink nyelve

<i>Cs. Szabó Annamária</i> : A képzőművészet tendenciája Krúdy Gyulának N. N. című regé- nyében	413
<i>Horváth Mária</i> : Kármán József: Fanni hagyományai	425

Nyelv és iskola

<i>Naumenko-Papp Ágnes</i> : A magyar szórend fő rendező elveiről	433
<i>Gósy Mária—Laczkó Mária</i> : A beszédmegértési teljesítmény fejlődése óvodáskortól felnőttkorig	444
<i>Mészáros István</i> : Egy 1800-ban írt pedagógiajegyzet alapvető neveléstudományi szókinése	452

Nyelvjárásaink

Sz. Bozóki Margit: Szövegek két Koppány menti községből	467
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Gál Ferenc</i> : Szótaghosszúság és szakaszvégződés	473
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Hárs József</i> : Alafások Sopronban	479
<i>Szűcs Judit</i> : „... törököt a lóvárú”	480

(1 2 3 4 5 6 7 8 9 0)

Imre Samu

(1 2 3 4 5 6 7 8 9 0)

MAGYAR NYELVŐR

111. ÉVFOLYAM * 1987. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Formális nyelvek, szaknyelv, köznyelv

A szaknyelvek vizsgálatában bevált módszernek számít, hogy a szaknyelvek egészét vagy egy-egy változatát összevetik egy másik nyelvváltozattal. Az összehasonlítás alapja általában a köznyelv. A legszembevetőbb különbségek a szókincsben tapasztalhatók, de a többi nyelvi rétegre is kiterjedő vizsgálatok azt mutatták, hogy a szakszövegek nemcsak szókincsükben, hanem grammatikai szerkezetükben, szintaktikai kapcsolataikban, szövegszerkesztésükben is jellegzetesen mások. Ezek az eredmények vezettek oda, hogy manapság jogosan nemcsak szakszókincsről kell beszélnünk, hanem szaknyelvekről is olyan értelemben, hogy ezek a nyelv egészének sajátos változatait képezik.

Mivel az alábbiak a szaknyelveket nem a szokványos összehasonlítási viszonyban szemlélik, tisztáznunk kell, miféle viszonyítások alapján jutottunk eddigi eredményeinkhez, hogyan hatottak ezekre a viszonyítási alapok, és miért látszik célszerűnek egy újabb, eddigelé legfőljebb csak megpendített összehasonlítási alaplól kiindulni.

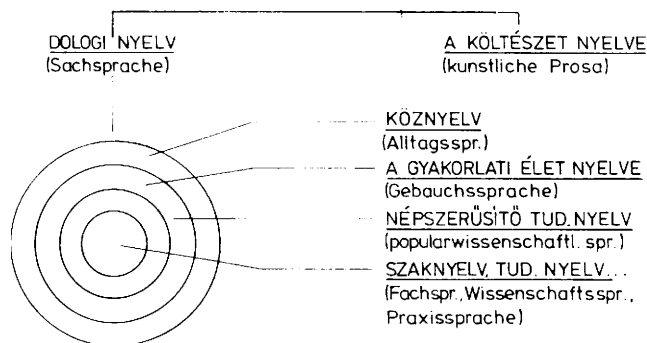
Az összehasonlítás elvi kérdéseivel eddig tudományosan jóformán senki sem foglalkozott. Bizonyos értelemben kivételt képez Lothar Hoffmann, az NDK ismert szaknyelvkutatója, aki több munkájában is kitér arra a kérdésre, hol helyezkedik el a szaknyelv a többi nyelvváltozathoz viszonyítva. Másokhoz hasonlóan a szaknyelv nála is „Subsprache”, amely szerinte nem a köznyelvből vagy néhány más nyelvváltozathoz veszi a maga eszközeit, hanem az egyes nyelvváltozatokat összegező „egész nyelvből” (aus dem Gesamtbestand der Sprache). Ebben az össznyelvi nyelvállományban a nyelvváltozatok el is különülnek, de át is fedik egymást, és valami kölcsönös viszony fűzi őket össze. Átfogó és a nyelv minden rétegére kiterjedő vizsgálatai azt mutatják, hogy a szaknyelveket a többi nyelvváltozattól mindenekelőtt jellegzetes lexikájuk, sajátos hangsúlyozású szintaktikájuk, mondanivalójuk tartalma és egy belső vertikális, valamint horizontális tagolás választja el. (L. Hoffmann 1986. 463. o.)

Szintén összehasonlítás alapján, de azért más háttérből keresi eredményeit az NDK egy másik kutatócsoportja a Drezdai Műszaki Egyetemen. (Ismert képviselőik: Werner Reinhardt és Claus Köhler.) Szerintük akkor közelítünk helyesen a szaknyelvekhez, ha ezt a változatot a „dologi prózaszövegek” („Sachprosa”) középpontjában helyezzük el: „... die Fachsprache (ist) u. E. — ... — im »Zentrum« der Sachprosa anzusiedeln.” (W. Reinhardt—C. Köhler 1986. 471. o.) Ők tehát a nyelv egészét dologi nyelvre és a költészet nyelvére osztják, és a szaknyelvet a dologi nyelv középponti változataként kezelik. Ábrázolásaikban a szaknyelv a népszerűsítő tudományos

nyelvbe, ez a használati nyelvbe (Gebrauchssprache), ez pedig a köznyelvbe (Alltagssprache) ágyazódik bele. A költészet nyelve külön ágként szerepel. Ez a fajta tagolás természetesen másmilyen perspektívát ad a szaknyelvi vizsgálatoknak, más nyelvi jellemzők kapnak hangsúlyt és a vizsgálati területek is jellemzően mások: a szaknyelvi szóképzés kérdései mellett a grammatikai gyakorisági kérdések helyett (vagy mellett) a mondat szerkesztés különlegességeit vizsgálják. (G. Neubert, W. Reinhardt ua. 1984.)

Köhlerék osztályozása után még egy harmadik külföldi megközelítésről is beszélni kell. Részben azért, mert eléggé közel áll az előbb említett föl-
osztáshoz, de azért is, mert nálunk sem számít ismeretlennek. Salomon Marcus

1. ábra

összehasonlításáról van szó, mely megtalálható magyarra lefordított könyvében, de elgondolását Szépe György is felhasználta egy cikkében és néhány előadásában. (Solomon Marcus 1970/a, 1970/b, Szépe György 1982.) S. Marcus a matematika nyelvét állította szembe a költészet nyelvével (nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy azt Köhlerék a dologi nyelvvel tették), és a matematika nyelvvel hozta közvetlen összefüggésbe a tudomány nyelvét, majd a köznyelvet.

A magyarországi kutatásokra hosszú ideig a szakszókincs és az ehhez kapcsolódó nyelvhelyesség kutatása volt jellemző. Egyértelműen más álláspontot képviselt Grétsy László a III. Nemzetközi Magyar Nyelvészeti Konferencián (1983.) tartott előadásában: „... az objektív valóságnak jobban megfelel az a felfogás, amelyik a szaknyelveket és a csoportnyelveket nem süllyeszti le a szakmai, csoportnyelvi szókincs szintjére, hanem nyelvként kezeli őket.” (Grétsy L. 1983. 7. o.) Az előadásban Grétsy László főleg a szaknyelvek és csoportnyelvek szétválasztásának kérdéséről beszélt, és úgy gondolta, hogy ez a nyelvváltozatokban megnyilvánuló köz-, illetve magánérdek alapján megoldható. A más nyelvekkel való összehasonlításról a következőket mondta: „... a szaknyelvek és a csoportnyelvek, ..., úgy helyezkednek el az irodalmi és köznyelv mellett — ... —, hogy minden ponton érintkeznek, sőt jelentékeny mértékben átfedésben vannak azokkal” (i. h. 24). A köznyelvi változattal való összehasonlítás ebben egyértelműen benne foglaltatik, de azt is meg lehet állapítani, hogy Grétsy László és Lothar Hoffmann felfogása

nagyon közel áll egymáshoz abban a kérdésben, milyen viszony van az egyes nyelvváltozatok között.

Szakszövegek elemzésével több egyetemen és főiskolán foglalkoznak a nyelvoktató tanárok (BME, Külker. Főiskola, Miskolci NME). Módszereikre jellemző felfogást tükröz a BME egyik kiadványának bevezetőjében a következő megállapítás: „... a gyakorisági mutatók valóságértékét erősíti az a tény, hogy minden egyes vizsgálatban irodalmi, illetve köznyelvi korpuszból merített mennyiségi adatok nyújtanak lehetőséget a műszaki szövegekben talált számszerű előfordulások megközelítően helyes értékeléséhez.” (Folia Practico-linguistica, 1983. 7. o.)

Egészen más és egyedülálló felfogást követ Puszta István. A szövegek tulajdonságainak vizsgálatában nem lép túl a nyelvváltozaton, hanem inkább a benne megtalálható homogén jellegre épít. Úgy gondolja, hogy a szakszövegek mondatainak jellemző szintaktikai tulajdonságaiban a szakmai terminusok szintagmatikai kapcsolatai ismétlődnek és bővülnek ki. (Puszta I. 1984. 73.)

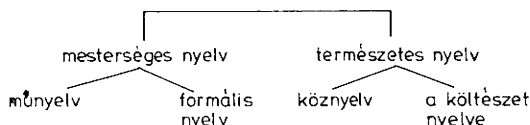
Ezek után érdemes megvizsgálni azt a kérdést, milyen következményekkel — előnyökkel és hátrányokkal — járnak ezek a szembesítések. Mivel a nyelvváltozatok szembeállításának kétségtelenül sok előnye van, inkább azokat az adottságokat kell sorra venni, amelyek nem kielégítő eredményekre vezetnek vagy vezethetnek.

A bemutatott példákban látszik, hogy az összehasonlítás nem egységes alapokon történik. Ez nem okvetlenül hiba, de mindenesetre arra utal, hogy nehezen áttekinthető területről van szó, és nem könnyű a megfelelő kategóriákat megtalálni. Talán Lothar Hoffmann és Grétsy László álláspontja támadható a legkevésbé: a szaknyelvet a nyelvváltozatok sora között helyezik el, mindegyiket tekintetbe veszik, de talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy így a határozott különbségek is könnyen elmosódnak. Emellett az a nézet is kelőn megalapozottnak látszik, hogy a költészet nyelvével (ez nem egyenlő az irodalmi nyelvvel!) a köznyelvhez viszonyítva jellegzetesen külön változatnak kell tekinteni. Így járnak el Köhlerék, amikor a költészet nyelvével szemben az összes többi nyelvváltozatot nagy egységként kezelik, de nehezen érthető, mit jelent ezen belül a szaknyelv centrális helyzete. Solomon Marcus meggyőzően érvel amellett, hogy a költészet nyelve és a matematika nyelve egymásnak ellentétei, de az ő megállapításaival kapcsolatban majd más ellenvetéseket kell tenni.

A nyelvváltozatokat megnyugtató módon csoportosítani valóban nem könnyű feladat. Az eddig bemutatott elképzelések hiányosságait mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a szakszövegek jellegzetességeinek megállapításához a kontrasztív szempontokon kívül mindenki még nyelven kívüli szempontokat is fölvesz: a szövegek és a termelési folyamatok kapcsolódását, a használók szociológiai elkülöníthetőségét és általában a nyelvváltozatok funkcionális tulajdonságait. Az ismertetett kontrasztív jellegű vizsgálatoknak legnagyobb hiányossága azonban az, hogy sem a köznyelvnek, sem a költészet nyelvének nincs olyan (pontos) leírása, amelyhez viszonyítva a szaknyelvek egyértelműen és határozottan jellemezhetők lennének. Mivel pedig módszertani szempontból a megfelelő összehasonlítási alap egyáltalán nem közömbös kérdés, előnyösnek látszik, ha vizsgálódásainkba a jól leírható formális nyelveket is bevonjuk. Elsőnek azt kell tisztázni, milyen általános viszonyban állnak egymással a formális nyelvek és a szaknyelvek.

A formális nyelvek a természetes nyelvektől elkülönülő mesterséges nyelvek közé tartoznak egy másik csoporttal, az ún. műnyelvek csoportjával együtt. Nehezebb kérdés, milyen nyelveket kell megkülönböztetni a természetes nyelvek között, de általános értékű megközelítésként elegendő lesz, ha a költészet nyelve mellett csak a köznyelvet különböztetjük meg, amelybe a különböző változatokat (népnyelv, tájnyelv) is beleértjük. A szaknyelveket ebbe a felosztásba kell majd behelyeznünk.

Nem teljesen egyértelmű, hol húzható meg a határ a formális nyelvek és a természetes nyelvek között. A formális logika, az elméleti matematika nyelve, a kombinatorikus logika változatai kétségtelenül ide tartoznak, de

2. ábra

már pl. vegyes vélemények hangzanak el azzal kapcsolatban, hogy a matematika és a kémia jelölései és formulái a formális nyelvek körébe sorolhatók-e. A továbbiakban ezeket nem számítjuk a tiszta formális nyelvek közé, mert igen nagy mértékben a természetes nyelvi kifejezések egyezményesen rövidített formáinak is tekinthetők. Ezen az alapon csak részben vehetők önálló formális nyelveknek.

A formális nyelvek lényeges tulajdonságainak ismertetéséhez nem szükséges minden változatukat részletesen elemezni. Elegendő lesz, ha a továbbiakban csak a formális logikára szorítkozunk. Tudjuk, hogy állításaink és következtetéseink köznyelvi formája nagyon könnyen téves megállapításokra vezetheti a használót. A logika nyelvének használata ettől megóvhat bennünket, de a formális nyelvváltozat kialakításának ez csak egyik haszna. Másik nagy előnye abban rejlik, hogy használatával logikus gondolkodási tevékenységünket nagy mértékben meg tudjuk könnyíteni. Mindenki tudja, hogy mások gondolatmenetét követni nem minden esetben könnyű feladat. Különösen akkor van ez így, amikor a tartalmi mondanivalón kívül a következtetések helyességét is ellenőrizni akarjuk. Ha viszont a gondolatmenetet logikai formulákba írva látjuk magunk előtt, akkor az is elegendő, ha csak tekintetünkkel követjük a sort: a levezetések formális szabályszerűségeit ismerve a következtetés helyességét könnyen ellenőrizni lehet. A formális nyelveknek ez az előnye a tudományos gondolkodásban szinte fölbecsülhetetlen.

A köznyelv legalább három szempontból alkalmatlan arra, hogy a logika szigorú követelményeinek eleget tegyen. Az egyik abból a tulajdonságából következik, hogy szavainak nemcsak logikai jelentése van, hanem egyéb is, és így a logikai jelentés különböző változatok mögött bújlik meg. Pl.:

Péter itt van, Pista elment.

Péter itt van, és Pista elment.

Péter itt van, *de* Pista elment.
 Péter itt van, *bár* Pista elment.
 Péter itt van, *ám* Pista elment.
 Péter itt van, Pista *meg* elment.

Az ilyen mondatok a logika szempontjából mind az „és” logikai szóval kapcsolódnak és azonos értékűeknek számítanak. A természetes nyelv stilisztikai különbségei a logika szempontjából nem relevánsak.

Más a helyzet, amikor a köznyelvi mondat pontos logikai jelentése homályos, mert ugyanaz a forma több logikai értelmezést is lehetővé tesz. Pl.:

A munkahelyemre vagy a lakásomra írnál.

Ezt a mondatot lehet úgy értelmezni, hogy leveleimet vagy a munkahelyemre címezve kérem, vagy a lakásomra, de az ellen sincs kifogásom, ha valaki ide is meg oda is ír. Egy hasonlóan *vagy* kötőszós mondat nem értelmezhető így. Pl.:

Énekelsz vagy furulyázol.

Énekelni és furulyázni nyilván senki sem tud egyszerre, úgyhogy a mondat előbbi háromféle értelmezése itt nem lehetséges. Ez a logikában egy másik fajta diszjunkciót, az ún. „összeférhetetlen vagy” esetét adja. Minek vegyük azonban a következő mondatot:

Énekelsz, vagy rajzolsz !

Itt a két cselekvés együttesen is elképzelhető, de egy ilyen felszólítást általában azért teszünk, hogy az egyik lehetőség bekövetkezését kizárjuk. A mondat tehát megengedő értelmű, de lehetne más módon is (kizáró).

Egy másik igény, ami miatt a logika formális nyelvére szükség van, abból ered, hogy a köznyelv szavainak kategorizálása nem a logika szempontjai szerint történik. Egészen világosan látszik ez olyan mondatokon, amelyek a logika központi feladatával, a következtetéssel kapcsolatosak. Hibátlan következtetést tartalmaznak például az alábbi mondatok:

Ez a kutya tacsizó.
 Ez a kutya a tied.

 Ez a kutya a te tacsizó.

Ugyanezt a következtetési formát viszont már Platon is fölhasználta egyik dialógusában (Platon I. 902), hogy a köznyelv becsapós tulajdonságaira mutasson rá vele:

Ez a kutya apa.
 Ez a kutya a tied.

 Ez a kutya a te apád.

A természetes nyelvnek egy harmadik „hibája”, ami miatt a logika közvetlenül saját céljaira fölhasználni nem tudja, abból fakad, hogy mondatai

paradoxonokat is rejthetnek. Közismert példája ennek az a történet, amelyben egy görög mondja, hogy minden görög hazudik. Az ilyesfajta paradoxonokat még a logika is csak eléggé körmönfont eljárásokkal tudja kivédeni.

A logika tehát kénytelen saját céljai érdekében külön nyelvet használni, melynek terminusai, konnektorai, predikátumai, kvantorai, modális szavai, szerkezetek stb. jelentésükben és használatukban pontosan rögzítve vannak. Ez a tulajdonságuk viszont egy nagyon lényeges megkötöttséggel jár együtt: minden formális nyelv csak egy bizonyos cél megvalósítására alkalmas, csak bizonyos kijelentések írhatók le, fejezhetők ki vele, és ezen a nagyon pontosan körülhatárolt területen túlmenni nem tudnak. Ruzsa Imre klasszikus, modális és intenzionális logikát különböztet meg, melyek fölhasználási lehetőségeikben egymástól nagyon eltérnek (Ruzsa Imre 1984). Még a klasszikus logikán belül is különbséget kell tennünk a kijelentéskalkulus és az állítmánycalkulus között, mert egy aránylag egyszerű következtetést

Nincs olyan filozófus, aki gonosz.
Néhány görög filozófus.

Ezért néhány görög nem gonosz.
(Quine 1968. 95)

a kijelentéskalkulus nyelvén nem lehet kifejezni. Vagy vegyünk egy olyan esetet, hogy valaki egy iskola portásához a következő kéréssel fordul:

Egy tanárt keresek.

Ennek a kijelentésnek legalább három értelmezése lehetséges: *a)* az illető tudja, kit keres, csak éppen nem mondja meg a nevét; *b)* nincs határozott elképzelése, ki is legyen a tanár, neki csak az a fontos, hogy tanár legyen az illető; *c)* körbejár és keresi azt az ideális tanárt, akit elképzelt magának, és akit remélhetőleg megtalál valahol. Ezt a három jelentést csak nagyon kevés (esetleg csak egy) logikai nyelven lehet kifejezni, mert feltételként az szükséges, hogy a jelrendszer intencionális objektumokat is jelölni tudjon.

Ez utóbbi példa mutatja, hogy a formális nyelvek egyes változatai nagyon finom megkülönböztetésekre is képesek. Ez azonban a legkisebb mértékben sem csökkenti azt az általános megállapítást, hogy lehetőségeikben ezek a nyelvek korlátozottak, és csak bizonyos célokra használhatók. A természetes nyelveknek ezzel szemben éppen az a nagy előnyük, hogy ilyen megkötöttségük nincs: segítségükkel — az eltérő értelmezés lehetőségének árán — mindent ki lehet fejezni.

Mindezek alapján foglaljuk most össze, melyek azok a tulajdonságok, amelyek a formális nyelvekre jellemzőek, és amelyeket a szaknyelvek vizsgálatában is fölhasználhatunk.

A formális nyelvek:

- mesterséges nyelvi alakzatok,
- jelentést hordozó formái egyértelműek,
- nagyobb egységei fölépítésükben, illetve tagolásukban könnyebb megértést tesznek lehetővé,
- használatukban (alkalmazási lehetőségeikben, funkcionális értékeik számában) korlátozottak.

Mit találunk meg mindezekből a tulajdonságokból a szaknyelvekben?

A szakszövegek minden fajtájának egységes vizsgálata helyett célszerűnek látszik, ha a szaknyelvek egészét kisebb egységekre, jellemző szövegfajtákra tagoljuk. Az egész területnek ilyesfajta tagolása megkönnyíti a vizsgálatot és áttekinthetőbbé teszi a kapott eredményeket. A formális nyelvek fölhasználásának szempontjából a szaknyelvi szövegeket az alábbi három nagy csoportra oszthatjuk:

1. A szaknyelvi szöveg lényegében formális nyelven adja meg megállapításait, a természetes nyelven írt részek csak arra szolgálnak, hogy a formális nyelvi részeket megmagyarázzák.

2. A szöveg formális nyelven írott részeket és természetes nyelven írott részeket egyaránt tartalmaz, de a természetes nyelvi részeknek nem az a feladatuk, hogy a formális nyelvi részeket magyarázzák.

3. A természetes nyelven írott szakszövegben nincsenek formális nyelvi részek, de a természetes nyelvi szöveg a formalizálás határozott nyomait mutatja.

Mielőtt az egyes változatok tulajdonságaira rátérnénk, a következő általános megjegyzéseket tehetjük:

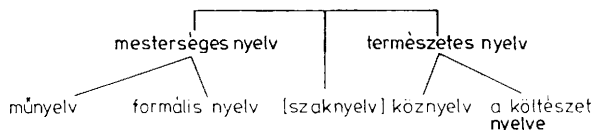
a) A kapott csoportok jól elkülöníthetők egymástól. Az első és második csoport abban különbözik a harmadiktól, hogy formális nyelvi anyagot tartalmaznak, a két elsőben a természetes szövegek jellege tér el.

b) A fölosztásban sem a tartalmi különbségeknek, sem a nyelven kívüli szempontokat is figyelembe vevő funkcionális különbségeknek nincs szerepük.

c) A szaknyelv minden változata abban különbözik a köznyelvtől, hogy van benne valamilyen formális összetevő.

d) A kapott csoportok azt mutatják, hogy a szaknyelvek valamiféle átmeneti változatot képeznek a teljesen formális nyelvek és a természetes nyelvet képviselő köznyelv között. Az átmenet egyik szélsőséges változatában a köznyelvnek kiegészítő szerepe van csupán, a másik szélsőséges változatban viszont a formális tulajdonságoknak van kiegészítő jellege. A formális nyelvek és a természetes nyelvek nagy családjában tehát a szaknyelvnek közbülső szerep jut és a kettő között helyezkedik el:

Nézzük most az egyes csoportokat.

3. ábra

Első szaknyelvi változatunk azokat a szövegfajtákat fogja össze, amelyek lényegükben formális nyelvi szövegek, és a természetes nyelvi részek magyarázó szerepet töltenek be bennük. Ilyenek a matematikai logika, a formális logika tankönyvei, az elméleti matematika és fizika szövegei, az ilyen tárgyú tanulmányok, azaz a nem tisztán formális nyelvi szövegek. Szaknyelvvé az teszi őket, hogy a természetes nyelvi szövegrészek nélkül ezek a

szövegek használhatatlanok. A természetes nyelvi részek viszont jellegzetesen metanyelvi jellegűek.

A metanyelviség ismert fogalom, és azt is tudjuk, hogy a nyelv használatának nem különösen ritka esete. Metanyelvi jellegük van a nyelvészeti leírásoknak, metanyelvi utasításokat használunk a nyelvoktatásban. Amikor a köznyelvi beszédben szavainknak metanyelvi jelleget akarunk adni, azaz azt akarjuk kifejezni, hogy szövegünk nem a valóságra, hanem más szövegre utal, a legtöbbször külön bevezető mondatokat használunk: „Azt mondja, hogy . . .”, „Az újság azt írja, hogy . . .” stb., azaz a metanyelvi használatra a szavak egy jellegzetes csoportja utal. Az első csoportba tartozó szövegeinkre ez a metanyelvi szókészlet egyértelműen jellemző. Egy egészen rövid, mindössze 40 mondatot tartalmazó szöveg (Ruzsa I. 1984. 91–3) igestatisztikája például a következőket mutatja: az igék száma: 39, előfordulásuk száma: 49. Közöttük nincs olyan, amelyik ne szöveggel kapcsolatos ténykedést fejezne ki, pl.: *megenged* (értelmezést), *értelmez*, *mond*, *hivatkozik*, *áll* (= érvényes), *jelent*, *fölvesz* (értéket), *rendel* (= hozzárendel) stb.

Még feltűnőbb az ilyen szövegek metanyelvi jellege abból a szempontból, hogy az igei vonzáskörbe nem tartozó szabad határozók közül helyes időhatározókat alig találunk bennük. Az elemzett 40 mondatban mindössze 1 időhatározó és 6 helyhatározó fordult elő: időhatározó: „*Most* tegyük fel . . .”

helyhatározó: . . . *a szakirodalomban* . . . ; . . . *ebben az összefüggésben* . . . ; . . . *az a elemeiben* . . . (kétszer); . . . *a premiszákban* . . . ; . . . *egy olyan interpretációban* . . . (bár ez az utóbbi már inkább körülményhatározó). Azaz éppen azok a mondatrészek hiányoznak a szövegből, amelyek egyértelműen mutathatnának rá a nyelven kívüli kapcsolatra.

Mivel ezek a szövegek matematikai és szűken tudományos jellegűek, térjünk vissza most Solomon Marcus megállapításaira. Ő a költészet nyelvét a matematika nyelvével állította szembe, és ez olyan látszatot kelthet, mintha nála a matematika nyelve azonos lenne a most tárgyalt szövegtípussal. Ez csak részben van így. Egyrészt ugyan valóban úgy gondolja, hogy „a matematikai nyelv a természetes és a szimbolikus nyelv keveréke” (1970/a, 166), másrészt viszont azt állítja, hogy „a matematikai nyelv a tudományos kifejezés csúcsa, . . . absztrakció, eszményi forma” (1970/b, 191), illetve, hogy az ezzel egyenértékű tudományos nyelv „lényegében mesterséges nyelvekből van megszerkesztve” (1970/b, 202). Solomon Marcus tehát nem választja szét határozottan a tisztán formális nyelveket és a szaknyelveket. Valószínűleg ebből fakad fejtegetéseinek az a jellegzetessége, hogy a szaknyelvnek az ő rendszerében jóformán nincs helye.

Mivel a szaknyelvek szövegeinek második fajtája közbülső helyet foglal el, tulajdonságai a két szélsőséges változat valamiféle összegzését adják. Az első változat után ezért térjünk át most a harmadik szövegfajta jellegzetességeinek ismertetésére.

A formális nyelvek elsőnek említett tulajdonsága — mesterséges voltuk — minden szövegfajtára, tehát a harmadik szövegtípusra is jellemző. Jól látható ez, ha összehasonlítjuk egymással, milyen módon tanuljuk meg a természetes (anya)nyelvet, és hogyan a szaknyelveket. Az elsőt nem kifejezetten „megtanuljuk”, hanem inkább „elsajátítjuk”. Az anyanyelvet emberré válásunkkal együtt vesszük birtokunkba szinte minden tudatos tevékenység nélkül, a szaknyelveket viszont meg kell tanulnunk.

A szaknyelvek szavai jelentésük jellegében is eltérnek a köznyelv szavaitól. A szaknyelv szavait közmegegyezés alapján használjuk, de ez a közmegegyezés nem azonos azzal, amit a nyelv általános közösségi jellegének mondunk. A szakszavak használatában szinte szavazás alapján egyezünk meg, és a szakszó csak akkor tekinthető meghonosodottnak, ha a többség valóban elfogadta. Ha a régiek füzisz—tézisz vitáját a köznyelv—szaknyelv kettősségére vonatkoztatjuk, akkor a köznyelv határozottan füzisz jellegű, míg a szaknyelveknek határozottan tézisz jellegük van.

A formális nyelvek másik tulajdonsága jeleinek egyértelműségével függ össze. Ismeretes, hogy az egyértelműség kérdése a szaknyelv vizsgálatának is régóta fontos problémája, és sokak szerint a szaknyelv éppen abban különbözik a köznyelvtől, hogy jellegzetes szavainak, a szakszavaknak a jelentése egyértelmű definícióval megadható. Ez a megállapítás azonban néhány szempontból meggondolást érdemel.

Amikor a formális nyelvek jeleinek és jelcsoportjainak egyértelműségéről beszélünk, akkor a jelentésen mindig „leszűkített jelentést” értünk, azaz a köznyelvi szavak logikai, stilisztikai, pragmatikai összetevőket is tartalmazó jelentéséből kiemeljük az egyértelműség szempontjából jól meghatározható tényezőket: a referenciális jelentést és más, logikailag pontosan meghatározható értékeket. A szakkifejezésnek számító szavak jó részéről nem mondható el, hogy ilyen szigorú értelemben egyértelműek. Főleg azért nem, mert nem könnyű megállapítani, hogy egy szakszövegben melyek azok a szavak, amelyek szakkifejezésnek tekintendők, és melyek azok, amelyek nem.

Egy szakszöveg leggyakoribb főnevei között nyilván főleg szakszavak lesznek találhatóak, de egy ilyen elemzés éppen a megadott szövegtípusok között mutat nagy különbséget a szavak egyértelműsége szempontjából. A már említett szöveg 40 mondatában 81 főnév található, közülük 13 az összes előfordulásnak több mint 50%-át adja. Ezek: *kalkulus, séma, logika, szabály, következmény, alapséma, premisszahalmaz, betű, interpretáció, levezetés, rendszer, törvény, elem*. Mindegyikük jellegzetes szakszó, pontosan körülhatárolt jelentéssel. A Heti Világgazdaságnak (IX/14, 19—20) egy majdnem azonos hosszúságú szövegében (34 mondat) a 135 főnév közül a leggyakoribb 5 között (*év, gazdaság, szakértő, csoda, élet*) bizonyára van szakszó, hisz a cikk szakmai jellegű, de melyik az, amelyik kellően egyértelmű? Egy, a Közgazdasági Értekezések című sorozatból (Versztovsek R.—Enyedi J. 1981. 92—4) vett szöveg 33 mondatának 97 főneve közül a leggyakoribbak: *réteg, együttható, változás, ár, hatás, árindex, modell, . . .* stb. Itt láthatóan több a pontosan körülírható jelentéssel rendelkező szó, de pl. a *változás, hatás* eléggé bizonytalan jelentésűek. Ha a szakszövegek kérdését nem akarjuk csak a szakkifejezésekre redukálni, akkor ezektől a szavaktól sem lehet a szakmai jelleget megtagadni. A szakszövegek szakkifejezései tendencia jelleggel rendelkeznek egyértelmű jelentéssel és szövegcsoporthoztól függően ezt az egyértelműséget eltérő jelleggel valósítják meg. Minél közelebb áll egy szakszöveg a formális szöveghez, annál nagyobb számban található meg benne az egyértelmű szavak.

A formális szövegek másik jellegzetességét az adta, hogy áttekinthetőségük alapján könnyebben érthetőek. Az áttekinthetőség a szakszövegekben néha a mondatok leegyszerűsített szerkezetéből adódik, máskor a szövegeknek szinte előre megszabott szerkesztési módjával jár együtt. A gyártástechnológiában használatos műveleti utasítások pl. a következők lehetnek:

1. Komplet armatúrát eszterga készülékbe fog, rögzít.
2. Kommutátort egy fogással 12 mm-re esztergál.
3. Esztergált darabot továbbít.

A mondatok igéjének egyes szám 3. személye nemcsak személytelenné teszi az utasításokat, de nyelvtanilag is egyszerűsített (azaz: áttekinthetőbb) formát ad. A mondatok számozása az utasítások elvégzésének sorrendjére utal, és nem szükségszerűen felel meg a mondatok adott sorrendjének. Hasonlóan lerövidített, de azért egyértelmű mondatokat másutt is találunk. Így pl. az éttermek konyhai részlegében megszokottak az alábbi bejelentések:

Kettő rostélyos rendel.

A szöveg egészének (előírászerű) tagolása az egész szöveg megértésének lényeges tartozéka lehet. Példák ezekre a kereskedelmi levelezés kötött levélformái, a szabványszövegek és a szabadalmi igények kialakításának megkövettségei, de ilyen elveket valósítanak meg a jogi szövegek is, amikor kötelezően rendeletekre, paragrafusokra, bekezdésekre tagolódnak.

A forma megkövettségei természetesen a tartalom tagolódásában is kimutathatók. A szakmai szövegek jól elkülöníthető tartalmi részeit a formai tagolódástól függetlenül meg lehet állapítani (Z. Harris 1963. 56).

A formális nyelvekről negyedik sajátásként azt állapítottuk meg, hogy használatukban leszűkítettek és kifejezőkészletük csak bizonyos tartalmak közlésére, rögzítésére ad lehetőséget. A leszűkített jelleg a szakszövegeknek annyira általános tulajdonsága, hogy a köznyelvtől való elkülönítésükben is ez adta a legfontosabb jegyet. A szaknyelvek csak bizonyos *szakmákban*, bizonyos *szakterületeken* használhatók eredményesen, sőt létrehozásukra is azért volt szükség, mert a köznyelv a szakterületeken nem volt kielégítő módon használható.

A szaknyelveknek a leszűkítettsége egy általánosabb jelentéstani szinten is kimutatható. Ha tárgyalási univerzumunkat annak alapján osztjuk föl, hogy vannak a valóságos világhoz tartozó dolgaink, eseményeink, és vannak ideális, eszmei tárgyaink, idealizált dolgaink, akkor a természetes nyelv nyelven kívüli valósága mindenekelőtt az első csoport dolgaira vonatkozik. A szaknyelvek ennek a fölosztásnak a szempontjából vegyes feladatot látnak el: a csak eszmei dolgokkal foglalkozó szövegek mellett a szakszövegeknek nagy csoportja az idealizált világ és a valós világ egyeztetésének kérdéseit tárgyalja. Még azok a szövegek is, amelyek valóságos objektumokkal (gépekkel, gazdasági helyzettel, irodalmi alkotással) foglalkoznak, csak bizonyos idealizált általánosítás segítségével tudnak a megkívánt megértés szintjére jutni.

Annak ellenére, hogy a formális nyelvek és szaknyelvek behatárolt szemantikai tulajdonságai nagyon általános szempontokon alapulnak, és ezért esetleg megkérdőjelezhetők, az elmondottakkal kapcsolatban még egy megjegyzést kell tenni. Ha valóban úgy van, hogy a valóság dolgait szinte kimeríthetetlen mélységig lehet elemezni (a természettudományos kutatások ezt a föltevést látszanak igazolni), akkor ebből az is következik, hogy a formális nyelvekre alapozott elemzések sosem adhatnak megnyugtató képet a valóságról. Ebben éppen alapvető korlátozottságuk akadályozza őket. A szakszövegek így az emberi megismerés szempontjából a nélkülözhetetlen közvetítő szerepet töltik be az ideális világ és a valós világ összekapcsolásában.

A szaknyelveknek és a valóságnak említett kapcsolata még egy fontos következménnyel jár együtt: ha a szaknyelv sem tartalmában, sem magyará-

zási módjában nem akar elszakadni a valóságtól, akkor szükségszerűen a köznyelvvel is kapcsolatban kell maradnia. Csak így lesz használható és érthető.

A formális nyelvek, a szaknyelv és a köznyelv viszonyainak tisztázása után most már föltehetjük a kérdést, mennyiben jelent újat a formális nyelvek bevonása. A szaknyelvek formális tulajdonságai nem tekinthetők újdonságnak: a szakszókincs egyértelműsége, a szakszövegek grammatikai szerkezetének definiáló jellege a szaknyelvek ismert tulajdonságai már jó ideje. Ennek ellenére a formális nyelvek bevonásával ez a kép is módosul.

Mindaddig, amíg a szaknyelvek tulajdonságait a köznyelvvel szembeállítva vizsgáljuk, igazán formális tulajdonságokról tulajdonképpen nem beszélhetünk. Erről csak azután lehet szó, hogy tisztázni próbáljuk, mit jelent a formális nyelvi tulajdonság és a nyelv „formalizálása”. Bár a formális nyelv a természetessel szemben mesterségesnek számít, azért mégis önálló nyelvi formának kell tekinteni, és szó sem lehet arról, hogy a szaknyelv — mivel csak részben használja fel a köznyelvben található lehetőségeket — valamilyen „szegényes” nyelvváltozat. Mivel a köznyelv mellett a formális nyelvek is rendszerként léteznek, jogosan gondolhatunk arra, hogy a szaknyelvek is sajátos rendszert alkotnak, azaz: nemcsak a köznyelvi rendszernek valamilyen funkcionális megvalósulásai. A szaknyelv funkciója saját rendszeréből adódik: közvetítő szerepet tölt be a tisztán formális nyelvek és a természetes nyelv között.

A formális nyelveket is figyelembe vevő szaknyelvkutatás bizonyos további kérdések tisztázását is megkívánja. Jelenleg a formális nyelveknek a szintaxisát és szemantikáját ismerjük mindenekelőtt, és kevesebb szó esik arról, milyen (nyelvi) funkcionális tulajdonságok kifejtésére képesek. A természetes nyelvek és formális nyelvek közti különbségek tisztázásához ez is, meg egyéb kérdések is hozzátartoznak. Így például eldöntetlen kérdésnek számít, milyen mértékben formalizálhatók a természetes nyelvek, milyen mértékben lehet a nyelvi törvényszerűségeket a formális nyelvi törvényszerűségekkel összehangba hozni. Lehetséges, hogy a természets nyelv egy sajátos változata valamilyen formális nyelvnek?

A formális nyelvek bizonyos fokú ismertetése a nyelvoktatás szempontjából is fontos lehet. Bizonyára nyilvánvalóbbak lesznek a természetes nyelv tulajdonságai, ha nemcsak a természetes nyelvváltozatokat hasonlítjuk össze egymással, hanem ha ebbe a viszonyításba a formális nyelveket is belevonjuk. Egyre természetesebbé teszi ezt az igényt az a tény, hogy bizonyos formális nyelvi ismeretekkel (a matematika jelzésrendszere mellett a BASIC válik egyre ismertebbé) már a tizenévesek is rendelkeznek. A természetes nyelv és a formális nyelv, valamint a köznyelv és a szaknyelv tulajdonságainak a szembeállítását a tudatos és eredményes nyelvhasználatot is fejleszteni fogja.

IRODALOM

1. Folia practico-linguistica (1983.): A magyar műszaki nyelv mondatértékű szerkezetei (szerk.: Hársné Kigyóssy Edit, Szöllősy-Sebestyén András), BME, Nyelvi Intézet
2. Grétsi László (1983.): A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban (kézirat)
3. Harris, Zellig, S. (1963.): Discourse Analysis Reprints, Mouton
4. Hoffmann, Lothar (1986.): Gemeinsamkeiten und Unterschiede in den Fachsprachen; Zeitschrift für Germanistik 4/1986. 451—67

5. Marcus, Solomon (1970/a): The Metaphors of the Mathematical Language. A matematikai nyelv metaforái. In: S. Marcus: A nyelvi szépség matematikája. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977. 166–76
(1970/b): Two Poles of Human Language. Az emberi nyelv két pólusa. In: A nyelvi szépség matematikája, 191–232
6. Neubert, Gunter—Reinhardt, Werner—Ruth Schütze—ua.: (1984.): Das deutsche Fachwort der Technik, Bildungselemente und Muster. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig
7. Platón összes művei I–III. Európa Könyvkiadó, Bp., 1984.
8. Pusztai, István (1984.): Die Rolle der Syntagmen im fachsprachlichen Satzbau. Germanistisches Jahrbuch DDR—UVR, 73–84
9. Quine, W. V. O. (1968.): A logika módszerei. Akadémiai Kiadó, Budapest
10. Reinhardt, W.—Köhler, C. (1986.): Zu einigen Tendenzen in den Fachsprachen und in ihrer Erforschung. Z.f.G. 4/1986. 467–75
11. Ruzsa Imre (1984.): Klasszikus, modális és intenzionális logika. Akadémiai Kiadó, Budapest
12. Szépe György (1982.): A szaknyelv és a mindennapi nyelv kapcsolata. A technika tanítása 1982/5. sz. 129–39
13. Versztovsek Radmila—Enyedi József (1981.): A fogyasztás társadalmi osztályokrétegek szerinti differenciálódása Magyarországon. Akadémiai Kiadó

Hell György

Tervezet egy tematikus nyelvművelő sorozat létrehozására

Az idő haladtával szükségképpen változnak a szükségletek s e szükségletek kielégítésének módjai. Nincs ez másként a hazai nyelvművelés történetében sem. S a jelek arra utalnak, hogy ma új eljárások bevezetésére is szükség van.

Az elmúlt negyven év hazai nyelvművelését határozottan a kis közlemények jellemezték: napilapok, sok folyóirat, a rádió és kisebb részben a televízió állandó nyelvművelő rovatokat tartott és tart fenn, amelyekben többnyire valamilyen aktuális nyelvhelyességi ügyben kap az olvasó rövid (1–2 gépelt oldalas, 3–5 perces) eligazítást. Ehhez kapcsolódnak a rendszeresen tartott előadások, főleg a magyar nyelv hetén, az MTA Nyelvtudományi Intézetének közönségszolgálati tevékenysége, s ezt a műfajt részesíti előnyben az 1979-ben megindult nyelvművelő folyóirat, az *Édes Anyanyelvünk* is. Nem lehet kétséges, hogy ez a felépítés — minden előnye, például emberközelsége ellenére — szükségszerűen magában foglalja az esetlegesség, a rendszertelenség nem ritka mozzanatát.

A rendszerezést, az összegzést végül a Nyelvművelő kézikönyv 1980-ban, ill. 1985-ben megjelent két kötete hivatott megadni. E nagyszabású munka e föladatot el is végzi, de — mint alább kifejttem — a gyakorlati, napi nehézségek megoldásához túlságosan bonyolult, nehézkes. Ma is hiányzik a nyelvhelyességi tanácsadó könyveknek egy olyan tematikus sorozata, amely a lehető legteljesebb mértékben napra készen s a lehető legkisebb egységekre bontva eligazítja a magyarul beszélőt (de a külföldit is) egy-egy kérdésben.

Javaslatom tehát az, hogy a magyar nyelvtudomány és könyvkiadás hozzon létre egy tematikus nyelvművelő sorozatot, s ezzel tegye a nyelvművelést, a nyelvhelyességi tanácsadást szervezettebbé és hatékonyabbá a szó legszorosabb értelmében: minden szempontból professzionálisan elkészített s időben bővített, átdolgozott segédkönyvek álljanak a rászorulóknak rendelkezé-

sére, s e könyvekből igen rövid keresés után határozott válasz legyen kiolvasható egyedi gyakorlati nyelvhelyességi kérdésekben. A Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához érkező és más nyelveművelő fórumokon felmerülő kérdések azt jezik, hogy erre lenne a legnagyobb szükség (mert ez hiányzik), s ezt támogatják a külföldi példák is (lásd csupán a Duden nagyszerű sorozatait).

A sorozat elsősorban a tájékozódás és a művelődés egyenlőségének esélyét növelné. A mai magyar glóbusz minden földrajzi és társadalmi régiója könnyebben hozzájutna a nyelvi kifejezést segítő kézikönyvekhez a tervezet szerint, s aligha kell bizonyítani ennek jelentőségét olyan korban, amelyben a műveltség (s benne a kommunikációs kultúra) a gazdasági előrehaladásnak is kiemelten feltétele. A kulturális lehetőségek szélesítése ma alapvető feladat.

A sorozat műfaját több okból is indokoltnak tartom. E megoldásnak mindenképpen nagyobb a társadalmi tekintélye, hiszen már önmagában az áttekinthetőséget, a megszerkesztettséget, a célszerűséget, és így a minőségi munkát jelzi. De a presztízis szempontjáról sem mondhatunk le akkor, midőn tevékenységünk mások meggyőzését, befolyásolását: művelését és eligazítását célozza. Igen fontos az is, hogy egy ilyen sorozatnak szükségképpen léteznie állandó gondozója, szerkesztőse, s ez biztosítaná a folyamatos adatgyűjtést, a kötetek bővítését, átdolgozását, az új kiadások előkészítését. Ez a munka ma a különböző területeken igen vontatottan halad, esetenként teljesen szünetel; nem követi megfelelő gyorsasággal a nyelvi változásokat. Nem túlzó e gondolat, ha arra gondolunk, hogy a legfontosabb kézikönyveket két-három évenként újra kell nyomtatni, mert oly sokan keresik őket a könyvesboltokban. A javítás, a bővítés ez esetben elemi kötelesség, egyben pedig a korszerűség biztosítója. A naprakészséget természetesen viszonylagosságában fogom fel, a cél a folyamatok lehetőség szerinti követése. A kérdés részletes, elvi megvitatására itt nincsen mód. Éppígy a határozottság ügyében is hosszabb kifejtésre lenne szükség. Erről e helyen csak azt jegyezhetem meg, hogy a nyelvhelyességi értékelésnek rugalmasnak kell lennie, megfelelően kidolgozott kategóriarendszeren belül a döntés lehet vagylagos is. A határozottság tehát nem szigorúság.

S legfőképpen az egész rendszert átható egységes nyelvhelyességi és módszertani szemlélet érvényesítését segítené a sorozat. Gazdája lenne a ma néha kallódó kiadványoknak.

Elképzelésem szerint a sorozat hét kötetet tartalmazna mindenképpen, de természetesen bővíthető további témákkal is (erről még lásd alább). A hét kötet a következő (a sorrend és a számozás nem a fontossági sorrendet jelöli):

1. Nyelveművelő szótár
2. A magyar nyelv nyelvtani nehézségei és jellegzetességei
3. Magyar kiejtési szótár
4. Helyesírási szótár
5. Idegen szavak szótára
6. Magyar stíluszótár
7. Értelmező szótár

(A címek csupán tájékoztató jellegűek.)

Az alábbiakban röviden indoklom mindegyik kötet sorozatbeli jelenlétét.

1—2. A Nyelveművelő kézikönyv a nyelveművelés és a nyelvészet legkiválóbb hazai szakembereinek mintegy húsz évi munkájával készült el. E

nagyságrendek s magának a könyvnek a terjedelme jelzi, hogy nagy összefoglalásról van szó, szintézisről, olyan munkáról, amely minden szükséges és fontos információt tartalmaz a nyelvműveléssel kapcsolatban. Nemhiába keresztelték el a munkatársak kódexnek. S valóban, a kézikönyvben rengeteg konkrét nyelvhelyességi tanácsot találunk (tehát pl. *bicikli*, *bicigli* vagy *kerékpár*), de úgyszintén az egy csoportba besorolható nehézségek taglalását (pl. *él* terpeszkedő kifejezésekben), s éppígy leíró nyelvészeti szócikkek (pl. birtokos szerkezet szórendje). De van itt szócikk a nyelvművelés elvi kérdéseiről, a stílus különböző vonatkozásairól is. Egyszerűen a Nyelvművelő kézikönyvnek legalább négy-öt különböző rétege van. E rétegek persze jól megférnek egymással, sőt egymásra épülnek a gondos szerkesztés eredményeként.

Azonban a bőség és gazdagság, mely alapja a jó nyelvművelő munkának, néha zavarba ejtő nehézségeket okoz a könyv kezelésében, főleg apró, egyedi esetek megtalálásában. A laikus ugyanis legtöbbször nem összefoglaló tájékoztatást keres valamely nagyobb témában, hanem konkrét egyedi nehézségeinek gyors megoldását óhajtja. Olyan problémaként, amelyek többnyire egy-egy szóval, kifejezéssel kapcsolatosak, amelyek munkája során merülnek föl, és többnyire azonnali döntést igényelnek. E körben a Nyelvművelő kézikönyv gyakran csak áttételes választ ad, azaz a konkrét probléma csak utaló címszóként szerepel önállóan a könyvben, s a rá vonatkozó tudnivalókat egy nagyobb cikkből kell kikeresni (pl. a *szurdok* — *szurdék* alaki ingadozása ügyében a *marék* — *marok* szócikkben kapunk eligazítást, a *titkára* — *titkárja* váltakozás pedig a *tő*- és *kötőhangzó*-váltakozások c. hosszú szócikkben van megemlítve, de utalás egyáltalán nincsen rá).

E szempontok sugallják és támogatják azt a gondolatot, hogy a kézikönyvet két külön kötetre kellene bontani a sorozatban.

Az egyik kötet valóban *nyelvművelő szótár* lenne, tehát egy szócikk egy szónak, egy szóalaknak vagy szókapcsolatnak, egy alakváltozatnak stb. a helyes használatát vitatná meg röviden, tömören, a lehetséges fokig határozott döntésekkel, de megfelelően árnyalva. A Nyelvművelő kézikönyv számos szócikkét elemeire kellene bontani s azokat a szoros ábécének megfelelő helyére tenni. Így pl. az *-erős* vagy *érzékeny* utótagú összetételek közé tartozó összes szó, amellyel kapcsolatban nyelvhelyességi probléma merülhet föl, önállóan szerepelne: *akaraterős*, *életerős*, *jogerős*, *tőkeerős* stb. Ugyanígy pl. a *kerül* terpeszkedő kifejezésekben sem a korábbi módon jelenne meg, hanem a leggyakoribbak külön-külön, rövid minősítéssel s a javítási lehetőségekkel (pl. *átadásra kerül* helyett *átadják*, *átadjuk*, *elkészül* stb. vagy *bemutatásra kerül* helyett *bemutatják*, *bemutatnak* vmit, *bemutatjuk* stb.).

E munka tehát határozottan szótár jellegű lenne a célból, hogy a lehető legrövidebb kereséssel meg lehessen találni a leggyakoribb egyedi nyelvhelyességi nehézségeket. E tulajdonság, a szótár- és kézikönyvjelleg lehetővé teszi, hogy a könyv — megfelelő szerkesztési elvekkel és jól kidolgozott, nem eltúlzott rövidítésrendszerrel — a legszélesebb nagyközönséghez is eljusson, nekik könnyen hozzáférhető, használható információt nyújtson.

Az eddigiekből logikusan következik, hogy a másik részbe, a második kötetbe az *összefoglaló cikkek* kerüljenek, tehát az összes nyelvtani cikk s azok az összefoglalások, amelyek az egy csoportba gyűjthető nyelvhelyességi nehézségeket együtt tárgyalják, hiszen ezekre is szükség van (pl. határozók sorrendje, idegenszerúségek, idegen szavak, idegen szavak kiejtése és alakváltozatai, a *jön* igével kapcsolatos tudnivalók összesítése stb.). E kö-

tet hasonlítana a Nyelvművelő kézikönyv felépítéséhez: a szócikkek ábécérendben követnék egymást, de nem szótárszerűen tömör egységek lennének, hanem kifejtőbbek, részletezőbbek. Míg az első kötetben az egyszerű kijelentés uralkodna (többnyire mondatformában), addig itt a szöveg lenne jellemző, amely lehetővé teszi a részletezést, a bővebb információkat és a szélesebb összefüggések bemutatását. Hangsúlyozandó, hogy e munka nem valamilyen címszókra bontott nyelvtan vagy nyelvészeti lexikon, hanem nagyon kézzelfogható nyelvhelyességi nehézségek megtárgyalása témakörönként, minden lényeges összefüggéssel együtt, de lehetőleg röviden, célratorően.

A két könyv két önálló rendszert képez, tehát részletkérdésekben nem utalna egyik a másikra. Így átfedések is lennének, pl. az *edz* ragozása röviden tárgyalatnék a szótárban, eligazító jelleggel, de szerepelne a másik kötetben több helyen is: pl. a *dz*, *dzs*, a tárgyias igék tárgyatlan használata és a *tő*- és kötőhangzó-váltakozások szócikkekben. Ez nem lenne baj, a két különböző szempontú feldolgozás két különböző célt szolgál, az ismétlés ebben az esetben nem fölösleges fényűzés.

3. Aligha kell különösebben indokolni a *k i e j t é s i s z ó t á r* szükségességét. E munka a hazai nyelvtudomány egyik legnagyobb adóssága, jól lehet a magyar hangtani kutatások gazdag hagyományai és mai bőséges gyakorlata e hiányt nem indokolják. Mint hírlik, a szótár igen régóta készül, de még nincsen kész. A sorozat rendszerkényszere e munkát kimozdítaná a holtpontról.

4. A *h e l y e s í r á s i s z ó t á r* n a k nagy már a hagyománya, s most készül az új kiadás A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadása alapján. Így a kötet hamarosan elkészül, s csupán be kellene illeszteni a sorozatba. Figyelmeztető tény viszont, hogy az elmúlt kb. tizenöt évben változatlan kiadásban jelent meg az előző változat. Ezért e szótár nem tükrözte a bekövetkező változásokat, pl. idegen szavak megmagyarosodását (*Diesel—dízel*, *leasing—lízíng*), új szavak felbukkanását (*video*, *tehó*, *gyes*, *teremlabdarúgó-bajnokság* stb.), ez utóbbi csoportban különösen a többszörös összetételek írásmódját, ill. új összetételek és szószervezetek elhatárolását. S a szótár alapkoncepcióját vizsgálva meggondolandó, hogy a különösebb nehézséget nem okozó szavakat nem lehetne-e nagyobb mértékben elhagyni e kötetből (azok írásmódját rögzítik az értelemző szótárak), és nagyobb számban új szószervezeteket, neveket bevenni.

5. Az *i d e g e n s z a v a k s z ó t á r* ának talán még az előzőnél is nagyobb hagyományai vannak a magyar kultúrában, s lemaradása ma már szintén érzékelhető. Az elmúlt hat-nyolc év alatt beáramlott igen nagy számú és magyarázatot igénylő idegen szó (pl. *chip*, *clip*, *compact disc*, *joystick*, *shop*, *talk-show* stb.) nagy része még a kétnyelvű szótárakban sincs mindig meg, egynyelvűben pedig sehol. Az idegen szavak körüli örökös és gyötrő nehézségek enyhülnének a folyamatos gyűjtéssel és a kinyomtatott szóanyag rendszeres bővítésével. E szótár elveit is újra lehetne gondolni, hiszen ismertebb, megmagyarosodott szavaknak már inkább az értelmező szótárban lenne a helyük. A helyesírási, az értelmező és az idegen szavak szótára e sorozatban tehát egymást egészítené ki.

6. A *s t í l u s s z ó t á r* a magyar szó- és kifejezőkészlet legjelentősebb elemeinek a stílus szerinti eligazítója lenne. E szótárban nem a jelentés és a felmerülő nyelvhelyességi nehézség miatt szerepel egy szó vagy szókapcsolat, hanem használati körének, alkalmazhatóságának, stílusértékének, stílusárnya-

latának leírása céljából. Annak érdekében, hogy segítse a nyelvi közlés helyzetéhez alkalmazhatóságát, a nyelvi udvariasságot, a humort, a különböző tartalmak, érzelmek kifejezését, az adekvátságot.

Kétségtelen, hogy ilyen formájában a tervezett mű előzmények nélküli, így az elgondolás legbizonytalanabb pontja, de ez nem jelentheti megírásának elvetését.

7. Az értelmező szótár — egykötetes, ábra nélküli — nem maradhat ki egy ilyen sorozatból, bármennyire is kiváló mű az ÉKSz. E szótár helyzete is hasonlít a helyesírásra és az idegen szavakéra. Az ÉKSz.-t megjelenése (1972.) óta többször is kiadták, de mindannyiszor változatlan formában, s azóta a lexikográfiai adatgyűjtés — a szórványos egyéni kutatásokat nem számítva — szünetel. Rengeteg új szó, ill. jelentés nincsen szótározva, részben a szaknyelvekből a sajtó által köznyelvivé vált új elemekből (*hatékonyság, gazdaságosság, környezetvédelem* stb.), részben a bizalmas társalgási nyelvben is létrejöttékből (*eszméletlen* 'hihetetlen', *lepusztult* 'rossz, leromlott, alacsony színvonalú', *narkós* 'kábíroszerfogyasztó' stb.), ill. bizonyos értelmezések elavultak. Általában a mai beszélt nyelv nincsen jelen a szótárban.

A folyamatos lexikográfiai adatgyűjtésnek önmaga fontosságán túl az is jelentőséget ad, hogy így nem szakad meg az a több mint harminc éves hagyomány, amelynek két nagyszerű eredménye az ÉrtSz. és az ÉKSz. E két mű olyan alapot ad a munka folytatásához, amelynek föl nem használása nagy veszteség lenne.

A sorozatbeli értelmező szótár elsősorban az ÉKSz. alapján készülne, meggondolt rostálás és bővítés után.

E hét kötet egymás mellé állítva szervesen kapcsolódik össze, mindegyik a többi kiegészítője. Fenti, pontokba szedett indoklásomat kiegészíti a már említett közönségszolgálat bizonyossága. Nyolc-tíz évre visszamenőleg igazolják a naplók, hogy e hét könyv önállóan megállna a saját lábán, szükség lenne rájuk.

Természetesen a sorozat bővíthető. Legfőképpen egy korszerű nyelvtannal. E munkához a legkiegyensúlyozottabb alapot (vagy talán magát a művet is) az előkészítendő új egyetemi leíró grammatika adhatja majd, amely remélhetőleg nem várat magára sokat. E kötetnek feltétlenül itt lenne a helye, de megírása nem elsősorban a tervezett sorozat inspiráló erején múlik.

Ugyancsak fontos lenne egy vonzatszótár is.

De ide lehetne még sorolni a fogalomköri szótárt,¹ a szinonimaszótárt, magát a helyesírási szabályzatot, a rövidítések és az utónevek szótárát átdolgozott, új kiadásban, egy jó retorikát, nyelvi illemtant és még sok mást is.

S a sorozat esetleges sikerére alapozva külön kiadványt vagy kiadványokat lehetne megjelentetni egy-egy társadalmi réteg művelődésére, munkájának segítésére: elsősorban a hivatali dolgozók és az iskolások részére (az előbbieket területén fontos előrelépés a Hivatalos nyelvünk kézikönyve, illetve az ennek helyébe lépő új, sajtó alatt levő munka). Az eddigi nyelvművelő munka nagy része minden különbségtevés nélkül irányult a beszélő közösségre, s ebben az általam tervezett alapsorozat sem hoz változást. De ma már nem hagyható figyelmen kívül a differenciálás fontossága, az, hogy bizonyos rétegekkel külön kell foglalkoznia a nyelvi ismeretterjesztésnek.

¹ Ruzsiczky Éva javaslatára.

A sorozat a tematikus nyelvírásnak és egyben normatív szabályozásának lenne sajátos színtere, így az anyanyelvi művelődésnek széles körű, de határozott összefoglalása jönne létre. Ez a tulajdonság nem csupán a mindennapi gyakorlat nyelvi akadályait képes csökkenteni, de nagymértékben segíti az anyanyelvi oktatást és nevelést, s alapszinten kielégíti a hungarológia iránt egyre növekvő külföldi érdeklődést. Ez talán nem lebecsülendő mértékben enyhítené nyelvi elzártságunkat, amelynek föloldását a megfelelő (nem magyar anyanyelvűeknek vagy azoknak is szóló) kézikönyvek hiánya akadályozza.

A tervezet — szándékom szerint — reális alapokra épít, meglevő kézikönyvek megújítása adja az elgondolás gerincét.

Valamennyi könyvet egykötetesre kell tervezni, a két nyelvtani kivételével mindegyiket legalább kéthasábos szedéssel, viszonylag kis méretű, de igen jó minőségű betűkkel. E könyveknek valóban kézbe fogható, fizikai értelemben is könnyen kezelhető kézikönyveknek kell lenniük. Megfelelő színvonalon e kiadványsorozat (melynek kötetait külön is meg lehetne vásárolni) bizonyosan nem ráfizetéses. Mind maga a sorozat, mind a szerkesztősége, ill. szerzői közössége nyitott rendszerű lehet. A sorozat összefogására minden bizonnyal elég egy néhány tagú, részben nyelvészekből, részben esetleg kiadói szakemberekből álló szerkesztőség, amelynek feladata elsősorban a szervezés lenne, az egyes kötetek szerzőinek, szerkesztőinek a felkutatása, megbízása, majd a kiadványok útjának egyengetése, az egységesség fenntartása, s később az új kiadások felőli döntés, annak megszervezése és a két kiadás közötti adatgyűjtés támogatása. Egyszóval a sorozat folyamatosságának és viszonylagosan naprakész állapotának a lehetőségig menő fenntartása. Aligha lehetetlen e feladat, hiszen a legtöbb hazai nyelvész végez ma hasonló gyűjtéseket, megfigyeléseket, csak egyénileg, sokszor esetlegesen, s munkájának eredménye szórványosan jelentkezhet egy-egy cikkben. Az ide kívánczoló számítógépes háttér (adat-tároló) erősen megkönnyíti a gyűjtőmunkát, a rendszerezést és a tárolást, sőt a nyomtatást is — így nem szükséges egy fél intézetnyi (40—50) ember folyamatos munkája e tevékenységhez.

Tervezetem új utakra szándékozik vezetni a magyar nyelvi művelődést: gyorsan és könnyen használható kézikönyvek sorát akarja a magyarul beszélők és a külföldiek kezébe adni. Természetes, hogy mindez nem vonja kétségbe az eddigi eredményeket s az eddig előnyben részesített nyelvművelő műfajokat sem; azoknak e gondolatok megvalósulása esetén is meglesz a maguk helye és tere. S nem zárja ki más formák és eljárások alkalmazását. De a gyors és pontos tájékoztatás, amely elősegíti és gyorsítja a munkát és a tanulást (s amelynek hiánya megakasztja azt), a nemzeti művelődés egyre sürgetőbb feladatai közé tartozik. S nem térhetünk ki előle, különösen akkor nem, ha ez egybeesik szaktudományunk, a nyelvészet nem egy hazai adósságával.

Több mint százötven évvel ezelőtt a Magyar Tudományos Akadémia nem utolsó sorban azért alapított, hogy a magyar nyelvvel kapcsolatos gondoknak gazdája legyen, a nyelvi művelődést, a nyelvhasználatot kézikönyvekkel segítse. A hazai nyelvművelésnek ennél hosszabb történetén végigpillantva nyilvánvaló, hogy a legtöbb kor megtalálta a megfelelő módszereket és eszközöket célja elérése érdekében. Nekünk is ezt kell cselekednünk.

Tolcsvai Nagy Gábor

A kapcsolatfelvétel nyelvi formái

1. A kapcsolatra utaló — angol eredetű műszóval *fatikus* — nyelvi elemekkel magyar nyelvű összefoglaló munka még nem foglalkozott. Mivel a *fatikus* funkció erősen függ az adott nyelvtől, kultúrától, ebben az esetben is szükséges a nemzeti nyelvtudományok hozzájárulása. A kommunikáció egyes tényezőinek kutatása az elmúlt évtizedekben örövendetesen megindult. Roman Jakobson kommunikációelméleti modelljének kidolgozásakor a fő hangsúlyt a poétikai funkcióra helyezte (Jakobson, 1972. 229—76). Legutóbb magyar szerző, Fabó Kinga vállalkozott egy újabb összetevő, az emotív funkció vizsgálatára (Fabó, 1985. 204—17), amelyhez Benkő László fűzött megjegyzéseket (Benkő, 1986. 346—9).

Bronislaw Malinowski alkotta meg a *fatikus* műszót. A természeti népek kapcsolatletteremtési és -tartási szokásait megfigyelve az általános emberi kommunikáció egyik lényeges összetevőjét látta a tulajdonképpen tartalmi közlés nélküli „fecsegő, csevegő” kommunikációban, amelyet a *phatic communion* kifejezéssel illetett (Malinowski, 1953. 296—336). A szót a magyar szakirodalom is átvette *fatikus*, *fátikus* alakban (vö.: Buda, 1979. 58. és Szende, 1979. 121). A kommunikáció- és információelméleti modellekben először Jakobson különít el önálló alkotóelemként kapcsolatra utaló — *fatikus* — nyelvi elemeket (i. h. 238).

Dell Hymes arra hívja föl a figyelmet, hogy a kommunikáció (Jakobson szerint hat, Hymes szerint hét) alkotóelemét még nem vizsgálták kellő alapos-sággal. Az ehhez vezető út azonban csak interdiszciplináris lehet. Külön hangsúlyozza az „etnográfiai-nyelvészeti” szemléletet mint az ilyen kutatások egyik termékenynek tűnő módszerét (Hymes, 1975. 485—505). Az amerikai nyelvtudományban az antropológiai nyelvészet, a hazai terminológiában leginkább a szociolingvisztika érdekltségi körébe tartozik ez a feladat, de egy sor más tudomány közreműködésére is szükség van, Voigt Vilmos véleménye szerint egyenesen a folklorisztika, sőt „folklor-lingvisztika” bekapcsolódására. „Az információelméleti modellekben hagyományosan etnológiai (=folklorisztikai) érdekltségű funkciók a »fatikus«, a »poétikus (stilisztikai)«, és a »meta-kommunikatív« (Voigt, 1969. 373. és uő., 1972. 249—63).

2. Bronislaw Malinowski az új-guineai korallzátonyokon halászók mindennapjait vizsgálva figyelt föl a beszélés „önmagáért való” funkciójára. „A nyelv mint a szabad, céltalan társadalmi érintkezés eszköze külön figyelmet érdemel. Amikor néhány ember napi teendőit elvégezve körülül a falusi tüzet, amikor kézművesmunkát végeznek, s ezt csevegéssel kísérik, akkor olyasmival állunk szemben, ami más, mint az eddig ismert nyelvhasználati mód. Ez a beszédnek más funkciója. . . A jelentés itt nincs kapcsolatban a beszélő és hallgató magatartásával, viselkedésével, vagy a munkavégzés céljával. Az udvariasságnak egyszerű megnyilvánulásáról van szó, amely a primitív népeknél ugyanolyan funkciót szolgál, mint a kulturált európaiaknál, amikor nem fontos a szavak jelentése. Kérdések, érdeklődések az egészségről, az időjárásról kapcsolatos megjegyzések, vagy valami teljesen nyilvánvaló, a dolgok egyértelmű állását megerősítő kijelentések váltogatják egymást, s egyáltalán nem az informálás céljából” (Malinowski, 1952. 313—5). Erre a jelenségre vasasolja a szerző a *fatikus* műszót: „There can be no doubt that we have here a new type of linguistic use — *phatic communion* I am tempted to call it, actual-

ed by the demon of terminological invention — a type of speech in which ties of union are created by a mere exchange of words” (i. h. 315).

A szociálpszichológusok is felfigyeltek a fatikus jelenségekre. Például Hartley: „A társadalmi életben gyakran az a cél, hogy a verbális kapcsolat létrejöjjön és fennmaradjon. Erre szolgálnak a köszönési módok, és a konvencionális megjegyzések az időjárásról, a sportról és hasonló témákról, amelyek alapján véve tartalmi szempontból jelentőség [= jelentés — B. G.] nélküliek, és lényegében csak egy barátságos és előzékeny viszonyulási mód kifejezésére valók” (Hartley, 1980. 38). Goffman osztályozza a kapcsolatjelzéseket (*contact signals*). Ezek alapján a legcélszerűbb a fatikus nyelvi elemeket csoportosítani (Goffman, 1981. 443):

- (1) a kapcsolatteremtés eszközei,
- (2) a csatorna pillanatnyi használhatóságának (nyitottságának) megerősítésére szolgáló eszközök,
- (3) a kapcsolatlezárás eszközei.

3. Természetesen a fatikus nyelvi elemek elkülönítése a kommunikáció folyamataiban nem problémamentes. Balázs János a szövegalkotás szempontjából minősíti és elemzi Jakobson kommunikációs modelljét. Megállapítja, hogy a kiegészítő nyelvi funkciók — ilyen a fatikus is — levezethetők valamelyik „fő” funkcióból. Tehát a nyelvnek végeredményben csak három fő funkciója marad. Fatikus funkcióról például akkor beszélünk, amikor a figyelem a beszélő és a hallgató közötti kapcsolatra terelődik. Ilyenek az üdvözlések és az elköszönések. A szövegalkotásban tehát a fatikus funkció meglehetősen élesen elkülönül. „Mégis — írja Balázs János —, ha e funkciók számát csökkenteni akarnánk, arra is hivatkozhatnánk, hogy a fatikus funkcióval kapcsolatos beszédtevékenység végső soron a felhívásból is levezethető. Hiszen nyilvánvaló, hogy amikor a fentiekhez (pl. *Halló!*, *Viszontlátásra!* — B. G.) hasonló kifejezéseket használunk, ezt azért tesszük, hogy valakinek a figyelmét fölkeltsük vagy ébren tartsuk, vagy az ilyen módon létesített kapcsolat végét jelezzük. Így a fatikus funkciót a konatív egyik sajátos változatának is tekinthetnénk” (Balázs, 1985. 32—3). A funkciók keveredésére egyébként már maga Hymes is fölhívta a figyelmet: „Az egyes funkciók vizsgálata rendkívül bonyolult feladat, mert bármelyik beszédtevékenyző és nyelvi kód (kódok) bármelyik eleme előfordulhat bármelyik funkcióban, bár bizonyos beszédtevékenyzők kiemelése és bizonyos kódelemek egy kombinációjának együttes fellépése jellemzőbb lehet egyik funkcióra, mint a többire” (Pap, 1972. 299).

4. A nyelvtudomány korábban is fölfigyelt a fatikus nyelvi elemek néhány jellegzetes csoportjára. Leginkább a „kodifikált”, általánosan elismert és nyilvánvaló köszönésformákat és megszólítási formulákat vizsgálták. Mégis, a nyelvjáráskutatás korai szakaszában szinte alig született olyan monográfia, amely a köszönésformákat a maga teljességében leírta volna. A ritka kivételek közé tartozik Takáts Lajos monográfiája az apátfalvai nyelvjárásról, amely mondattani fejezetében mutatja be a szokásos köszönésformákat (Takáts, 1926). Sok tájnyelvi monográfiánk nem adja közre a frazeológia ezen elemeit. Kivételnek tekinthető Bálint Sándornak a „szögedi” nemzetről írott munkája. Ebben a híres szegedi nyelvész és néprajzkutató a Szegedi Szótár mellett is említést tesz a szegedi nyelvi formulákról (Bálint 1980). Kisebbségi gyűjtések

akadnak szép számmal, két nemrégiben megjelent munka azonban egy-egy falunak szinte teljes nyelvi anyagát közreadja. Tóth Mihály Bag község köszönéseit és megszólításait, Ábrahám Imre Nyúl község főbb frazeológiai kapcsolatait (köztük a szójárásokat) gyűjtötte össze (Tóth, 1983, Ábrahám, 1982).

Az udvariassági fordulatokkal, formákkal, az udvarias magyar nyelv történetével először Kertész Manó foglalkozott úttörő jelentőségű monográfiájában (Kertész, é. n.). Sinor Dénes a hetvenes években végezte el a két világháború közötti korszak udvariassági fordulatainak elemzését, s meglepetéssel tapasztalta, hogy ezen a területen mennyire elmaradtak a publikációk (Sinor, 1974). Történetek próbálkozások a köszönési és megszólítási formák rendszerezésére is. Éder Zoltán és Ladó János hagyományos rendszerezési kísérlete mellett (Éder, 1980; Ladó, 1958 és 1959) igen érdekes és gondolatfölvető szemiotikai csoportosítások láttak napvilágot (pl. Hidasi, 1975; Papp, 1979–80). A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei közül a megszólítások részletes és sokszempontú elemzése is megtörtént (Guszkova, 1981; Juhász, 1983).

A fatikus nyelvi elemek javarészét kitevő szokványos kifejezőeszmódokat a legtöbb szerző általában a frazeológia körébe sorolja. Ezen belül azonban eléggé szabadon bánnak a különféle csoportokkal. Egyes rendszerezésekből kimaradnak például a köszönésformák. Ilyennek tekinthető A mai magyar nyelv (MMNy.) c. egyetemi tankönyv is. Másoknál igen gazdag „rokonságba” kerülnek a fatikus nyelvi elemek. A babonák, szállóigék, közmondások, népi rigmusok között tesznek róluk említést (pl. Hajdú, 1986). Ennek a bizonytalanságnak az eltérő frazeológiai felfogásokban rejlik az oka.

5. A fatikus nyelvi elemek a kommunikációban általában a kapcsolatfelvételtől és annak berekesztésekor sűrűsödnek, de szerepet kapnak a folyamatos kapcsolattartásban is.

5.1. K a p c s o l a t t e r e m t é s. A kapcsolat megnyitását a megismerkedés jelenti. A megismerkedésnek minden kultúrában szertartásos formái vannak. A társasági élet kínálja az ismerkedési alkalmakat. A másik lehetőség egy harmadik személy által történő bemutatás. Az ismerkedési szertartás azonos neműek között általában egyszerűbb (pajtási, baráti-barátnői viszony), az eltérő neműek között ritualizáltabb (Buda, 1980, 202). Lammel Annamária egy kisközség, Alsózsolca interperszonális kapcsolatait kutatva a kapcsolatok két fő típusát különíti el: (a) kezdeményezett és (b) baráti kapcsolat. (Lammel, 1981. 183). A „le h o r g o n y z o t t v i s z o n y o k a t” (Goffman műszava) üdvözléssel, köszönéssel jelezzük. Ezek során szétválaszthatók a nem verbális és verbális egységek:

- (1) A szemkontaktus felvétele.
- (2) Testi előkészület a kontaktus fölvételére.
- (3) A kapcsolatnak megfelelő arc kifejezés „felöltése”.
- (4) Térköz kialakítása.
- (5) Verbális megnyitás: üdvözlések cseréje.
- (6) A beszélgetés kezdete: időjárásra vonatkozó megjegyzés, vagy a partner családja, egészségi állapota iránti érdeklődés.
- (7) Az interakció megnyitása, rátérés a főtémára (Buda–László, 1981. 62–3. nyomán).

A kommunikáció megnyitásának legtipikusabb verbális formája a köszönés. Köszönni azonban sokféleképpen lehet, s a köszönés fogadásának is

sokféle változata lehetséges. Megfigyelhetjük, hogy a hagyományos, tanult köszönésformák mellett számos köszönéspótló kifejezés létezik. A nyelvészetnek sokáig mostohagyერmeke volt ez a típus. Használják rá a köszönéspótló köszönést, de ez nem helyes, mert nem „pótlékról” van szó ebben az esetben. Mások szólító, megszólításos köszönésnek nevezik. Tóth Mihály a konkrét köszönési forma terminust használja. Ezzel szemben áll a hivatalos, formális köszönésmód. A konkrét köszönésformát így definiálja: „A köszönésnek ez a formája egymás megszólítása, az egymáshoz való szólás. Ezek egy-egy adott beszédhelyzethez fűződnek és konkrét kívánságot, érdeklődést fejeznek ki. . . Szülőfalum a tisztességes köszönés fogalmába beleértette a konkrét köszönési formát, aki szól az emberhez így, az köszön” (i. h. 9). Nem tartom jó terminusnak az idézetet, hiszen valamilyen szempontból minden köszönésforma konkrét. Helyesebb lenne így: konkrét valóságtényekre vonatkozó köszönésforma. Ám így bonyolult, ezért célszerűnek tartom a már említett *köszönéspótló kifejezések* vagy *megszólításos köszönések* terminusokat. Amikor a kapcsolatnyitó formula modalitása kérdés, a jelenség pontos tükrözője: *köszönéspótló kijelentés/kérdés*.

Erre a jelenségre szépíróink, néprajzkutatóink és önkéntes nyelvjárás-gyűjtőink hívták föl figyelmünket. Illyés Gyula is bemutatja a Puszták népében: „jóformán az »adjon isten«-t sem ismerik. Ha köszöntik egymást, nem kívánságot, hanem rögtön valami tárgyilagos megállapítást közölnek. »Hüssel járunk« — mondják kora reggel, amire a felelet az, hogy: »Hüssel«” (Illyés, 1969. 112). Solymos Ede leírásában: „... falvainkban nagyon elterjedt szokás, hogy köszönés helyett valami barátságos kérdést intéznek egymáshoz, melyre választ nem is nagyon várnak, sőt sokszor kérdéssel válaszolnak, esetleg valamit hümmögnek, biccentenek. Pl. *Hová mégy? Kijülsz? Beszélgetnek?*” (Solymos, 1960. 121.) Tóth Mihály említett művében a köszönéspótló kifejezéseket ábécérendbe szedi. Véleményem szerint a mindennapi szituációknak megfelelően ezek száma tetszés szerint szaporítható lenne (i. h. 19–26). A köszönéspótló kijelentések és kérdések természetesen nemcsak a nyelvjárásokat, népi helyzeteket jellemzik, hanem városi közegben is előfordulhatnak. Pl.: *Tiszta legyen!* (kocsimosáskor), *Van elég?* (hólapátoláskor), *Elbújtál az eső elől?* (ha valakit kapucniban vagy esernyő alatt látnak) stb. Mai köszönéseinket emellett jellemzi még a *k e t t ő s v a g y h a l m o z o t t k ö s z ö n é s f o r m á k* használata (pl. *Jó napot kívánok, kezét csókolom*; *Szervusz, szervusz* stb.), valamint a *k ö s z ö n t é s e k*—*j ó k í v á n s á g o k* mondása (pl. *Boldog új évet kívánok, Pista bácsi*; *Isten éltesse, szomszéd úr*).

Ezek után a kapcsolatteremtésnek a következő főbb típusait különböztethetjük meg a mai magyar nyelvben:

- (1) Konvencionális köszönésforma
Pl. *Szervusz*; *Szia*; *Jó napot*; *Kezét csókolom*.
- (2) Konvencionális köszönésforma + megszólítás
Pl. *Szervusz, hová mégy?*; *Hogy tetszik lenni, kezét csókolom*. Ide sorolom a köszönések utáni egyszerű megszólításokat is: *Jó estét, Pista bácsi!*; *Szia, Éva!*
- (3) Köszönéspótló kijelentés és kérdés
 - (a) egészségi állapotra való utalás
De jól nézel ki!; *Hol süttél le ilyen jól?*; *Nem fogytál?*
 - (b) a pillanatnyi megjelenésre, ruházatra (külső jegyre) való utalás

- De jó kalapod van!; Milyen csinosnak tetszik ma lenni!*
 (c) a kapcsolatra való utalás
Ezer éve nem láttalak!; Még jó, hogy megismersz!
 (d) a találkozás helyszínére való utalás
Te itt?; Hol jársz itt (ahol a madár se jár)?!; Kicsi a világ!
 (e) az éppen végzett cselekvésre való utalás
Kövér legyen a pecsenye! (disznóvágáskor); Megszomjaztak? (kútnál); Nehéz? (tehercipeléskor).
- (4) Halmazott köszönésformák
 Megszólítási bizonytalanságból, túlzott udvariasságból, esetleg több különböző rangú ember köszöntése esetén keletkeznek az efféle formák: *Jó napot, kezét csókolom; Szia, szia; Kezét csókolom* (háziasszonynak, kisasszonynak); *jónapokat kívánok* (cselédnek); *szerbusz* (barátnak). (Rácz Endre szíves közlése)
- (5) Köszöntés, jókívánság
 (a) az év ünnepeihez, „jeles napjaihoz” kapcsolódó köszöntők
Boldog új évet, Pista bácsi!; Kellemes ünnepeket!
 (b) az emberi élet ünnepeihez fűződő köszöntések
Hát, Isten éltesse Vilma néni!; Sok boldogságot!
- 5.2. K a p c s o l a t t a r t á s. A verbális kommunikáció során folyamatosan meg kell győzniük egymást a kommunikátoroknak, hogy figyelemmel kísérik a másikat. Fontos nem verbális elem a bólogatás, ám verbálisan is több módon jelezhetjük figyelmünket, a kapcsolat iránti érdeklődésünket:
- (a) felvilágosítás kérés nyilvánvaló dolgokban
 A: *Elementek sétálni.* . . B: *Úgy érted, lementek a parkba?*
 (b) rövid ismételtes
 A: *Bementem az ajtón.* . . B: *Szóval bementél.* . .
 (c) mondatkiegészítés
 A: . . . *az egész helyzet valahogy nem volt.* . . B: *megfelelő.*
 (dd) hümmögés, igenlés, egyéb vokalizációk, beszéd töltelékek
 B: *Ja, igen, igen, hm.* (Buda—László, 1981. 63. nyomán)

A kapcsolattartó funkció tehát akkor mutatható ki, amikor nem tartalmi dologra, hanem nyilvánvaló, magától értetődő tényre kérdez rá a hallgató (Eva Gårding és Szende Tamás a *n e m k é r d ő k é r d é s e k* műszt használja rá, Nyr. 1974. 335), vagy kiegészítésekkel, rásegítésekkel „tolja előre” a beszélgetést.

5.3. K a p c s o l a t z á r á s. A kapcsolatok lezárása is pontos szabályok, előírások szerint zajlik le, s különösen nagy figyelmet igényel, mert a kapcsolat további életére fontos hatással lehet. A találkozások befejezésekor általában közölni illik, hogy a kapcsolat nem zárult le véglegesen. Biztosítani kell egymást a kapcsolat minél előbbi újrafelvételéről, a másik fél iránti készségről. A befejezést jelző legfontosabb verbális megnyilvánulás az összefoglaló formulák használata: pl. *Akkor hát megegyeztünk.* . . ; *Na, akkor mennem kell.* . . ; *Remélem, minden úgy fog történni, ahogy megbeszéltük; Örülök, hogy láttalak.* . .

Sokféle finomságot, elővigyázatosságot igényel a kapcsolatzárás, ezért ennek is sok „lépcsője” van:

- (1) „Diszkrét” javaslat az elválásra.
 (2) Az elválás ikonikus gesztusainak megjelenése: pillantás az órára, a cigarettavég eloltása, a pohár kiürítése, a füzet behajtása stb.

- (3) Változás a térközben (kis eltávolodás).
- (4) Verbális szakasz: a búcsúzás szövegsémái. Összefoglaló kijelentések, a kapcsolat folyamatosságára utaló kijelentések, jókívánságok.
- (5) Testkontaktus (pl. kézfogás).
- (6) Arc kifejezés.
- (7) Távoli üdvözlések, visszapillantások, integetés.
- (8) Végleges szem elől vesztes, a szemkontaktus megszűnése (Buda—László, 1981. 71—2. nyomán).

5.4. Cs u p a s z f a t i k u s r í t u s o k. Pusztai fatikus rítusokról akkor beszélünk, amikor a kommunikáció nem szolgál semmi más célt, csak a kapcsolat jelzését. Amikor nincs idő hosszabb, tartalmasabb beszélgetésre, akkor szükséges jelezniük ismerőseinknek, hogy a „lehorgonyzott viszony” továbbra is fennáll. A felgyorsult élettempónak köszönhetően a mindennapi életben egyre több ilyen fatikus rítus fordul elő. A városi életben főleg a sietség miatt kerül sor ilyen röpké párbeszédre:

A: *Jó napot, hova, hova?*

B: *Jó napot. A Sugárba. Csak egy ugrás a Sugár!*

Két ismerős találkozott. Nem volt alkalmuk, igényük a tartalmi kommunikációra. Valamilyen kedélyeskedő megjegyzés nélkül mégsem mehettek el egymás mellett. Az egyik fél a közismert reklámszlogenrel szellemeskedett, mivel úgy érezte, hogy nem elég barátságos a pusztai köszönésforma és tárgyszerű közlés. A másik rövid fatikus párbeszéd a metróvégállomáson zajlott le. Egy utas ült a kocsiban, s a vezetőfülkéhez igyekvő, hasonló körülményű vezető meg szólította:

A: *Szevasz.*

B: *Szevasz.*

A: *Mi újság, nem vitték még el katonának?*

B: *Nem volt rám szükség.*

A: *Hát szevasz.*

B: *Szevasz.*

Ebben a rövid dialógusban ugyancsak a dolgok nyilvánvaló állását megerősítő fatikus kijelentések vannak. A csupasz fatikus rítusok lehetnek konvencionálisak (pl. halászni indulónak, vizsgázónak nem illik jól kívánni), pillanatnyi élethelyzetből fakadóak (a futólagos ismeretségek szövegei) és természetesen jelezhetik a kapcsolat, a kommunikáció végleges kiüresedtségét, a mondani való teljes hiányát. A szavak egy megunt, tartalmatlan kapcsolatban csupasz vokalizációk lesznek. Jelzik még, hogy a feleknek szükségük van egymásra, de már mindenféle tartalom, jelentés nélkül (vö.: Szende, 1979. 12—30).

6. A f a t i k u s n y e l v i e l e m e k f ő t í p u s a i. A fatikus nyelvi elemek (rítusok) jó része konvencionális, hagyományos nyelvi alakulat. A nyelvészet ezeket a frazeológia körébe sorolja. A nyelvtörténet során kialakult fatikus elemek egymástól jól elkülöníthető csoportokba rendezhetők, s ezek a típusok olyan jelenségek, amelyek a legtöbb nyelvben megtalálhatók. Folklorisztikai terminológiával ilyen frazeológiai egységeket műfajnak, kis-műfajnak is nevezzük. Ilyennek tekinti például Voigt Vilmos is: a *kisepikai prózaműfajok* „általában a mindennapi köszöntések, jókívánságok, egyes sztereotipabb udvariassági formulák (tessékelés, kínálás,

köszönet)'' (Voigt, 1979. 300). Szende Tamás ugyancsak műfajoknak, intézményszerűsített formáknak nevezi a fatikus nyelvi elemeket (i. h., 125).

6.1. K ö s z ö n é s f o r m á k.

6.2. M e g s z ó l í t á s f o r m á k.

6.3. K o n v e n c i o n á l i s k i f e j e z é s e k: formulák, közhelyek, szólások, közmondások. O. Nagy Gábor is fölfigyelt a szólások fatikus nyelvi használatára: „bizonyos helyzetekben, bizonyos alkalmakkor anélkül mondja őket az ember, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítana a velük kifejezett megállapításnak. Egy részük olyan véleményt, ítéletet foglal magában, amelynek annyira nyilvánvaló az igazsága, hogy a kijelentés már-már semmit sem mond, semmi figyelemreméltót nem tartalmaz. Nem is azért használjuk ezeket a közmondásokat, hogy közöljenek valamit, hanem csak azért, mert bizonyos alkalmakkor illik, vagy szoktak valamit mondani. Ilyenek például ezek: *Úgy még sohasem volt, hogy sehogy se lett volna, Telik az idő, múlik az esztendő, Ami késik, nem múlik, Van annak, aki meg nem issza*'' (O. Nagy, 1982. 16). Ezek a formulák át- és átszövik életünket. „Ezeknek a formuláknak a megfelelő alkalommal való kimondása öntudatlanul is kötelező, eltérő fogalmazásnak helye nincs, elmulasztása pedig a paraszti illendőség sérelme volna'' (Bálint, 1980. 412).

Nézzünk egy tipikus, szinte valamennyi nyelvben meglévő fatikus formulát, a leggyakrabban alkalmazott *Hogy vagy?* típusú kapcsolatkezdést. A *Hogy vagy?*-ra adott válaszok egy része tréfás alakulat, amellyel azt fejezi ki a megszólított, hogy nem valami túl jól megy a sora: „*Megvagyok egy kapában; Mint szegény ember gazdag városban; Mint a kutya a karó között; Két lábon, mint a lúd, Mint a szösz, fonatlan*'' (O. Nagy, 1982. 13–4); „*Mögvagyok, Köszönöm kérdéset; Tudja a jó Isten, minek kérkedjek vele; Sehogyse hálá Istennek; Jobban is lehetnék; Ehogy e; Csak vagyok; Még egy kicsikét; Mint a többi gróf; Mint szögény grófok a gazdag városba; Virágjába, mint a rohadt tők; Mint a hal a szatyorba; Összeviszsa, mint a hetipiac; Mögvagyok a többi közt*'' (Bálint, 1980. 412); „*Vagyogatok; Lehetnék rosszabbul is; Voltam már rosszabbul is, ami azt illeti; Lehetne éppen segíteni rajtam — félkilo Adyval; Még vagyok; Volt jobb; Élek; Ne is kérdezd; Szarul, de büszkén; Ha téged látlak, mindig remekül*'' (Hernádi, 1985. 156. Kiemelés tőlem. B. G.)

6.4. K ö s z ö n t ő k. A köszöntő a fatikus nyelvi elemeknek önálló folklór műfaja. A köszöntők világa az alkalmi, hevenyészett típusoktól a színes folklór köszöntőig, a frázis jellegű megszólalásoktól a semmitmondó hivatalos felszólalásokig terjed. Körükben találunk archaikus folklór alkotásokat, népi és irodalmi, valamint hivatalos eredetű köszöntőket.

A falusi köszöntőalkalmak behálózák az ember egész életét; jeles napokat, ünnepnapokat varázsolnak. Ugyancsak ez az igény tartja őket életben — s teremt újabb és újabb alkalmakat — a városban is. A köszöntők bevonultak az államigazgatásba is. Köszönteni szokták a veteránokat, a 100. életévüket betöltötteket, a névadó ünnepségen megjelenő kismamákat és újszülötteiket, a házasulandókat, az első szavazáson jelenteket, a „golyákat'', a búcsúzó diákokat és katonákat, az egymilliomodik vásárlátogatót és repülőutast stb. A politikai kapcsolatokban is fontos szerepet kapnak az ünnepi, születésnap-i köszöntők. Mindezek a szerteágazó és messzire vezető jelenségek egy dologban közösek: az emberi, nemzeti vagy csoportkapcsolatokat kívánják fenntartani, gondozni. Ebből a szempontból nincs különbség a régi falusi k o m a t á l k ü l d é s és egy dísztvírat között. Az emberek ugyan sokszor

panaszkodnak a hivatalos közlemények „semmitmondóságán”, az üdülőhelyi üdvözlés közhelyességén („Üdvözlésünket küldjük Siófokról” stb.), de ezek alapvetően más kommunikációs jelentőséggel bírnak, mint a tartalmi közlés. Ugyancsak sokan panaszkodnak az anyakönyvvezetők esküvői köszöntőjének sablonosságán. Ez a gyakori esküvőlátogatók számára előbb-utóbb ismertté válik. Ám itt sem a szó szerinti jelentésen, mondanivalón van a hangsúly. Egy időben írókat szerettek volna fölkérni a tanácsi esküvők szövegének megírására. Az esemény, a kommunikációs funkció természetéből fakadóan ez nem sikerülhetett.

A folklórkutatók rendszerezték a népszokások keretében megjelenő köszöntési alkalmakat. Talán nem is meglepő, hogy alig akad olyan hónap, amikor ne lenne a népeletben köszöntési alkalom! A köszöntők egy része a „jeles napokhoz”, az év ünnepeihez kapcsolódik. Hosszú idő óta megtalálható minden népnél az évkezdő napok megünneplése. Köszönteni szoktak a betlehemezés, a regölés, a balázs- és gergelyjárás, a locsolkodás, a pünkösödés, az aratás befejezése, a disznótor alkalmával. Kimondottan kapcsolatteremtési szertartás az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó k o m a t á l k ü l d é s. A Dunántúlon és a palócoknál ismeretes. Fiatal lányok (ritkán fiúk) egy élelemajándékkal megrakott és feldíszített tálat küldenek egymásnak, a kiválasztott rokonszenvezettnek. A szokást természetesen mindenki ismeri, s tudja, hogy megtiszteltetés, ha a húsvétra következő fehérvasárnapon ő is kap ilyen komatálat. A komatál küldésének alig rejtett tartalma: a barátságkötés. A komatálat vissza lehet küldeni érintetlenül (= visszautasítás), ki lehet belőle venni egy húsvéti tojást (és mással pótolni), valamint el lehetett fogadni, s másikat cserébe adni. Átadása a következő köszöntő kíséretében történt:

*Komatálat hoztam,
Fel is koszorúztam,
Koma küldte komának,
Hogy váltsa ki magának.
Ha nem váltja ki magának,
Küldje vissza komának.* (Dömötör, 1972. 33.)

A rítus két elemből tevődik össze. Az egyik elem a cselekmény, a másik a rítusszöveg (Marót Károly műszavával: a m o n d o t t r í t u s). A rítusszövegek ilyen kapcsolatteremtési alkalmakkor kivétel nélkül fatikus szövegek. A rítus célja a kapcsolatteremtés, de ez a cél rejtett, sugallt. Mégis az egész közösség tisztában van a valódi jelentésével: a felek barátok lesznek, megvédik egymást. A „komaság” elfogadása nyelvi következménnyel is járt: ezután magázták és komának (mátkának) nevezték egymást a felek.

A köszöntők az udvarias magyar nyelv kialakulásával és a polgárosodással együtt a társadalom minden rétegében elterjedtek. A 19. századtól megjelentek a félnépi jellegű k ö s z ö n t ő k ö n y v e k. Ezek a legutóbbi időkig igen népszerűek voltak. Mai utódaiknak a különféle i l l e m t a n k ö n y v e k tekinthetők (Magyar köszöntő, 1907; Köves, 1985).

7. A fatikus nyelvi elemek stilisztikája. A fatikus nyelvi elemek a nyelv valamennyi rétegében fölfedezhetők, hiszen a kommunikáció elképzelhetetlen lenne nélkülük. Az írott és a társalgási stílusban egyaránt léteznek. A levelek a kezdeti megszólítás után mindig tartalmazznak néhány tartalmi közlés nélküli bevezető sort (pl. *Bocsáss meg, hogy eddig nem írtam, de nagyon sok dolgom*

volt. Remélem, hogy levelem jó egészségben talál. . . Vagy: Bocsánat, hogy levelemmel zavarom. . . stb.). Az irodalmi művekben a levélversek ugyancsak ilyen fatikus kezdősorokkal indulnak:

*TOLDI írójához elküldöm lelkemet
Meleg kézfogásra, forró ölelésre!*
(Petőfi Sándor: Arany Jánoshoz)

József Attila Betlehemi királyok és Nagy László Adjon az Isten című verse teljes egészében a köszöntőformulákra épül. A köszönésformák egyéni jellegzetességeket is mutatnak. Sok író éppen ezek által jellemzi hősét. A paraszti életben a fatikus rítusokat leginkább a népi irodalom képviselői jegyezték le. Illyés Gyula, Nagy Lajos műveiben gyakran találkozhatunk velük, de most az etnográfiai-nyelvészti hűségéről közismert Tömörkény Istvántól idézem a bicskavásárlás előtti kapcsolatteremtő „körülményeskedés” leírását:

„— Nos, mire végzik — kérde Jegenye András. . .
— Hát csak csináljuk — felelte a segéd.
— Ugyan ugye? — mondá hitetlenül Jegenye uram.
— De bizony csak.
— No né — válaszolt elégtelen András. . . — Nini, de szép paraplé! — folytatá fölpattanó hangon. — Tán le is szabad rá ülni?
— Azért van ottan, bátyámuram. . .
— Hát akkor le is ülök — mondá Jegenye. . .
— No, mire végzik? — kiáltott erősen, hogy átmenjen a szó az ablakon.
— Hát csak csináljuk — felelte ki Sziráki uram.
— Lám, lám — mondá jó lélekkel Jegenye András. . .” (Tömörkény, 1981. 18—9.) A köszönésforma kortükkör is lehet. Ezt jelzi az egyes köszönésformák divatja, túlzott követelése, követése. Az ötvenes évek *Szabadság!* köszönésformáját — amelyet szinte teljesen elsöpört az idő — így figurázza ki Kolozsvári Grandpierre Emil prózájában:

„— Szabadság! — köszöntötte a hazatérő férj a feleségét.
— Szabadság! — válaszolt az asszony.
— Szabadság, apu — búcsúzott a kislány. — Kilenc óra előtt ne várj haza.
— Szabadság, kislányom — hangzott az apa gyöngéd hangja.”
(Kolozsvári, 1979. 125.)

8. A tréfálkozó kapcsolat. A magyar nyelvészet számára sem jár elhanyagolható tanulsággal a nyugat-afrikai tallensieknél megfigyelt tréfálkozó rokonság, amely alatt a rövid, tréfás, fatikus párbeszédet értik az etnológusok. A tréfálkozó rokonság definíciója: „rokonok (v. rokonsági csoportok) olyan viszonya, melyből következően gúnyolódhatnak egymáson, anélkül, hogy emiatt megsértődnének.” (Bodrogi, 1957. 17.) Fortes ekképp írta le a tallensiek furcsa szokását: „Amikor pl. egy ba’ari férfi egy ösvényen menve véletlenül találkozik egy gorogo férfival vagy nővel, akkor ilyeneket mondhatnak egymásnak: »Te ronda alak« vagy »Te semmirekellő« s. i. t. Ha ezeket haragosan mondanák, akkor halálos sértéseknek számítanának” (i. h.). Tehát ismét arról van szó, hogy a szavak nem az eredeti, valódi jelentésükben használatnak, hanem más, a fatikus funkciót látják el. A dolgot az teszi különösen izgalmassá a magyar nyelv kutatója számára, hogy hasonló jelenséggel itthon is találkozottunk. A magyar folklórban a köszöntők között akadhatunk tréfás

köszöntőkre is. Ezek hangvétele sértő, csúfolódó, de mégsem veszik őket komolyan. Pl.: „*Kedves Barátom! Ma nevednapja vagy, amiért is szívemből kívánom, hogy annyi ménkű üssön agyon, amennyi göröngy vagy a fagyon. A szél horgya el az egészségedet, a kólika tekerje föl minden kedvedet. Legyen görbe a hátad. . .*” (Tallián, 1914.) A városi folklórban is föltűnik a tréfás köszöntővers műfaja. Fatikus funkciót látnak el a következő versikék:

*Hóvihar és jöhet bármi
Üdvözöllek, Kecze Árp! (Balázs, megjelenés alatt)
Van egy város, Vlagyivosztok —
No, szevasztok! (saját gyűjtés, 1985.)*

Az első szöveg inkább képeslapon képzelhető el, a másodikat a kommunikáció berekesztésekor használják. Humoros-rigmusos jellege megkönnyíti az elválás szóbeli megfogalmazását.

Számos más fatikus fordulat létezik, amely nevetést, jókedvet vált ki. A népi frazeológiában is közzismert a *Pálinkás jó reggelt*-féle köszönés és változatai: *Papramorgós jó reggelt* stb. A köszönésformák tréfás használata azt jelzi, hogy a kapcsolattartásban szükség van az iróniára, a tréfálkozásra, az egymás iránti jó szándék kinyilvánítására.

9. A fatikus párbeszédekben a nyelvészek különböző szabályszerűségeket fedeztek föl. Szende Tamás foglalta őket össze először magyarul (Szende, 1979. 12–30).

- (1) Egyik fél megnyilatkozásai között sem szabad olyannak előfordulnia, amelyik gyökeresen ellentétes a másikéval.
Pl.: A: *De szépen nézel ma ki!*
B: *Hogy mondhatsz ilyen marhaságot!*
- (2) A párbeszéd megerősítő (affirmatív) kérdéseket tartalmaznak.
Pl.: A: *Ugye ma szép idő van?*
B: *Igen.*
- (3) A fatikus párbeszéd bármelyik pillanatban átválthat tárgyi, valóságos üzenetek közvetítésére. Ekkor a referenciális funkció lép előtérbe.
- (4) Párhuzamos szerkesztésmód figyelhető meg a fatikus dialógusokban. Mindkét fél körülbelül ugyanannyiszor szólal meg, s ugyanolyan típusú, hosszúságú mondatot, szót mond.
- (5) A fatikus párbeszéd hosszúsága némileg jelzi a kapcsolat intenzitását is. Hosszabb fatikus párbeszéd régebbi, intímabb kapcsolatra engednek következtetni.

10. A fatikus nyelvi elemek sok tekintetben általános emberi törekvéseket tükröznek. Ennek alapvető pszichológiai indítéka, amelyet a fatikus párbeszédet először leíró Malinowski is feltételez: a másik ember „csöndje” általában veszélyt jelez. A megszólalással viszont egy sor információ jut el a kapcsolatban részt vevő felekhez a másik viszonyulásáról. Mindemellett a fatikus nyelvi elemek sokszor korhoz is kötöttek. Egy korszak művelődéstörténetének fontos elemeit képezik. A fatikus nyelvi elemekkel dúszított szöveget pedig udvarias szövegnek nevezzük, amelynek kutatása, leírása még minden bizonnyal rengeteg érdekességet tartogat. A fenti alapvetés és rendszerezés csak kiindulópont lehet az udvarias magyar beszéd történetének megírásához.

IRODALOM

- Ábrahám Imre: Főbb frazeológiai kapcsolatok Nyúl község nyelvében. Nyelvtudományi Dolgozatok, 34. Budapest, 1982.
- Balázs János: A szöveg. Budapest, 1985.
- Balázs Géza: Sátorfirkálások. Budapest (megjelenés alatt)
- Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79. 2. Szeged, 1980.
- Benkő László: Megjelyezések az érzelemlifejezés kérdéséhez. Nyr. 110 (1986): 346—9.
- Bodrogi Tibor: A néprajzi terminológia kérdéséhez. Ethnographia, 58 (1957): 1—55.
- Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Budapest, 1979².
- Buda Béla: A szexualitás modern elmélete. Budapest, 1980.
- Buda Béla—László János: Beszéd a szavak mögött. MRT TK. Budapest, 1981.
- Dömötör Tekla: Magyar népszokások. Budapest, 1972.
- Éder Zoltán: Köszönésformák. In: Grétsy László—Kovalovszky Miklós szerk.: Nyelv-művelő kézikönyv, I. Budapest, 1980. 1249—56.
- Fabó Kinga: A nyelv emotív funkciója. Nyr. 109 (1985): 204—17.
- Gárding, Eva—Szende Tamás: A kérdés és a kérdezés. Nyr. 98 (1974): 333—41.
- Goffman, Erving: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Budapest, 1981.
- Guszkova Antonijina: A tegezés, illetőleg a tegeződés a magyar nyelvben. MNy. 74 (1978): 303—16.
- Hajdú Mihály: Útmutató az állandó szókapcsolatok gyűjtéséhez. Honismeret, 1985. 4. szám (melléklet)
- Hartley E. L.—R.: A szociálpszichológia alapjai. In: Buda Béla szerk.: Kommunikáció-elméleti szöveggyűjtemény I. Budapest, 1980. 23—50.
- Hernádi Miklós: Közshelyszótár. Budapest, 1985².
- R. Hidasi Judit: A köszönés szemiotikájáról. In: Voigt Vilmos—Szerdahelyi István—Szépe György szerk.: Jel és közösség. Budapest, 1975. 181—95.
- Hymes, Dell: A nyelv a társadalomban. In: Szépe György szerk.: A nyelvtudomány ma. Budapest, 1975. 485—505.
- Illyés Gyula: Puszták népe. Budapest, 1969.
- Jakobson, Roman: Nyelvészet és poétika. In: Hang—jel—vers. Budapest, 1972². 229—76.
- Juhász József: Szövegtani vázlatok. In: TanSzöv. Budapest, 1983. 152—7.
- Kertész Manó: Szállók az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története. Révai, é. n.
- Kolozsvári Grandpierre Emil: Béklyók és barátok. Budapest, 1979.
- Köves J. Julianna: Illik tudni. Budapest, 1985.
- Ladó János: Köszönés és megszólítás napjainkban. Nyr. 82 (1958): 422—30, és Nyr. 83 (1959): 23—36.
- Lammel Annamária: Az interperszonális kapcsolatok rítusai. In: Niedermüller Péter szerk.: Folklor—társadalom—művészet 7. Budapest, 1981. 167—91.
- Magyar köszöntő. Legújabb és legteljesebb ~ ~. Franklin Társulat, Budapest, 1907⁹.
- Malinowski, Bronislaw: The problem of meaning in primitive languages. In: Ogden, C. K.—Richards, I. A.: The meaning of meaning. New York, London, 1953. 296—336.
- MMNy. = A mai magyar nyelv. Szerk.: Rácz Endre. Budapest, 1976⁴.
- O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1982³.
- Pap Mária: Három szociolingvisztikai tanulmány. ÁNyT. VII. (1972): 296—314.
- Papp György: A köszönés szemiotikai megközelítése. In: Bori Imre szerk.: Tanulmányok 12—3. Újvidék, 1979—80. 89—103.
- Sinor Dénes: A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közti időben. Nytud-Ert. 83 (1974): 545—52.
- Solymos Ede: A köszönről. Nyr. 84 (1960): 121.
- Szende Tamás: A szó válsága. Budapest, 1979.
- Takáts Lajos: Az apátfalvi nyelvjárás. Makó, 1926.
- Tallian Vince: Dalok (Ács). Ethnológiai Adattár 1390. (1914.)
- Tóth Mihály: Köszönések és megszólítások Bag községben. MCsopDolg. 20. Budapest, 1983.
- Tömörkény István: Csata a boldogságért. Budapest, 1981.
- Voigt Vilmos: Modellálás a folklorisztikában. Ethnographia, 70 (1969): 373.
- Voigt Vilmos: Folklor és szociolingvisztika. ÁNyT. VII. (1972) 249—63.
- Voigt Vilmos: Kisepikai prózaműfajok. In: Örtutay Gyula szerk.: A magyar folklor. Budapest, 1979. 283—323.

**A képalakítás tendenciája Krúdy Gyulának
N. N. című kisregényében**

Az N. N. képeinek jelentéshordozó szerepe

Az 1920-ban megjelent N. N. című kisregény Krúdy önéletrajzi elemeket is hordozó, lírai hangvétellű, képekben gazdag műve. Sajátos a közlés módja: a bevezetőben megszólaló, hősét röviden bemutató író háttérbe húzódik, hogy átadja a történetmondást a címszereplőnek, N. N.-nek. Önéletrajzi vallomást tesz N. N. a Fehér Farkashoz címzett külvárosi kocsmában. Nyírségi gyermek- és ifjúkorát idézi fel, az öregedő férfi nosztalgiájával.

A szerkezet laza, nincsenek határozott időbeli-térbeli kötöttségei. Az egységet, a szervesiséget nem a hagyományos regényszervező elemek, hanem a stilisztikai jellegzetességek biztosítják. A kisregényben bőven áradó metaforikus, metonimikus asszociációk, hasonlatok és szimbólumok mindig az emberről mondanak valamit, emberi sorsvonalatkozásokat rejtenek, s lírai reflexióként árulkodnak alkotójuk szemléletéről, az élethez fűződő érzelmeiről, gondolatairól.

N. N., Krúdy „önstilizációja” tehát képekbe rejtett lelki önéletrajzot mond el. Bőven és sajátosan áradó meséje közben kibontakozik, megelevenedik a Krúdy-táj. Lélekkel-sorssal átitatott táj ez, melynek érzelmi-hangulati telítettségében, személyességében kulcsszerepe van a képalakítás sajátos tendenciáinak. Általuk az emberi lét és annak tárgyas közege olyan egységet alkot, amelyet csak a költői képzelet hozhat létre. A dolgok, a teremtmények otthonukat keresik Krúdy tájain. Senki és semmi sem maradhat társalan, otthontalan. A korreszpondeáló képzeletben minden teremtmény, dolog magához vonz egy másikat. Legalábbis bárkit és bármit egybevarázsolhat az író emberiesítéseivel és tárgyiasításaival:

„A szél koncertet tartott, mint megőrült muzsikus” (123).^{*} A nyírségi országutak „lomhán, rezignáltan kanyarognak” (183). Az utcák „messzire és sárosan nyúltak el, mint a hétköznapi élet” (118); „a kedv az asztal alá gurul, mint egy leszakadt nadrággomb” (139); „oly ifjúnak tűnik fel előttem, mint az újhoid sarlója” (212).

Régi megfigyelése a Krúdy-szakirodalomnak, hogy az író már-már irracionálisnak látszó képalakítása mögött valami szabatosság működik. Szauder József szerint a „rohamos asszociációk” „logikailag ugrásszerűen kapcsolódó mondatokban” öltenek testet (Krúdy-hősök. Újhoid 1948.; újra: Tavasz és őszi utazások. Bp., 1980. 28). Ha talán nem is logikus ezeknek az asszociációk-

^{*} Az N. N. szövegét a kisregény 4. kiadásából (Bp. 1966., Magyar Helikon) idézem.

nak a sorjázása, semmi esetre sem önkényes. Az N. N.-ben is áttekinthetően, szervesen illeszkednek a képzetek az emlékezés rendjébe, s az emlékekhez fűződő érzelmek rendjébe.

Ahogy N. N. leltározza elhagyott ifjúságát, mintha kétféle intuício találkozna össze, épp a képi asszociációk közvetítésével. A megidézett gyermek- és ifjúkor a világgal való bensőséges kapcsolat idejének tűnik. A dolgok ekkor még szeretetteljes családba illeszkednek, úgy vonzzák egymást, mint az ősi folklorisztikus képzetekben vagy a XIII. századi ferences világlátásban, melyet A teremtmények himnusza vagy a Fioretti egy-egy megindítóan naivbajos jelenete olyan meggyőzően dokumentál. Az N. N. bővelkedik az ilyen „testvéries” képzettársításokban: a tücsök „szomorú kis pajtás” (111); a nyári csillagok „megbocsátólag, csendesen nézegettek alá” (168); „A száraz napraforgók megannyi örök az út mentén, akik reám vigyáznak” (252); „A madárijesztő, mint egy helyeslő jó barát állott a hold félsarlója alatt” (251–2).

Ez a bensőségesség és harmónia valahogy mindig elégikus színezetű: rezignált búcsú egy végleg múlttá vált életközegtől, egy tovatűnt életlehetőségtől. Bori Imre N. N.-értelmezése szerint: „az »elveszett illúziók« után küldött sóhaj” (Bori Imre: Krúdy Gyula. Újvidék, 1978. 173). Az emlékeket felidéző jelen éppúgy benne van a szövegben, mint a felidézett múlt. A nyírségi otthon képei a visszapillantás érzelmi reflexióit is magukban foglalják: azt az őszinte beismerést, hogy az a közeg nemcsak az otthonosság, a harmónia világa volt, hanem a lomhaságé, a rezignáltságé, a terméketlen álmodozásoké, a lunárikus öncsalásoké is. Rejtélyes módon, épp szimbolikus szólamai révén, a tücsök-motívum által, az író hősét, N. N.-t, azaz önmagát is odasorolja az álmodozók közé: nosztalgikus emlékezéseivel, képzeletjátékaival mintha a nyírségi mentalitást ismételné meg, oldás és kötés ambivalenciája között tétovázva.

A tétovaság nyelvi artikulálása a szüntelenül képekké stilizált megjelénítés. Szeretettel vállalt és ugyanakkor kételyekkel is szemlélt múltját az író két regiszterben eleveníti fel: a valóságos és a képzeleti szintjén. Különösen érvényes ez egy bizonyos képtípusra, a feltételes hasonlatokra:

„A vadszőlő hervadozott a verandán, *mintha* azokra a régi vidám vendégekre gondolna, akik itt valamikor piros borral a kezükben üdvözölték a nyári hajnalokat, a cigány tust húzott, és a vendégek elmentek pörgő kocsi-kerekeken” (235).

Krúdy élményanyagának, világlátásának akár jelképe is lehetne ez a *mintha* kötőszó. Szauder József hívta fel a figyelmünket idézett művében a Krúdy-világ sajátos jegyére: a feltételes és a kijelentő modalitás keveredésére, az illúzió mögött az illúziótlanságra. Két szólama van tehát Krúdy nyelvi teremtésének. Hogy mégis az egybehangzó „koncertálás” az alapélményünk, azt a képek szintetizáló, összefogó erejének köszönhetjük. Ezek a képek elég szuggesztívek ahhoz, hogy az intuitív olvasót belevigyék a képzeletjátékba, vagy ha úgy tetszik, a képzelet színjátékába.

S mit remél, mivel vigasztal ez a múltidéző, emlékeket és álmokat felbűvölő nyelvi varázslat? Hogy az ember és világa eredendően nem idegen egymástól. Annakra belülről rokon, hogy akár fel is cserélhető. Ennek tanúságtétele a képkötő képzettársítás főiránya: az emberiesítés és a tárgyiasítás. Általuk sugallja Krúdy, hogy bár ő maga is XX. századi ember, aki megélte, ismeri már az elidegenedettséget, a világ megosztottságát, a „létfeledtség világejzszakájának” fenyegetését, az üresség kísértéseit, de aki még képes őrizni valamit az ember eredendő nyitottságából, az áhítatos élettiszteletből, az élet

bensőségességének derűjéből, és képtelen lemondani valamiféle kozmikus rend vágyáról. Erről tanúskodnak jellegzetes képei, melyekben tipikus jelenség az emberi és természeti jelentéssík kapcsolódása, az embernek és világának bensőségességre vágyó összekapcsolódása. És közben bontakozik ki egy másik folyamat: az emberi közeg, a természet és a tárgyi világ szüntelen átírása emberi hasonmássá. A megszemélyesített táj szimbolikus szólamként fonja körül egy-egy szereplő alakját. Bizonyos fokig az impresszionizmus reflexszíneire emlékeztetnek ezek a leírások, csak hogy itt a környezet a reflexiók hordozója, a visszhang.

A nyírségi külön, Szomjas úr alakja, egész lényének megkésettsege, hóbortokba fojtott nyugtalansága, kísértetszerű anakronizmusa megelevenedik a kisregény egyik tájképében. A régi szélmalom és környéke valamiképpen „alteregőjává” lesz Szomjas úrnak:

„Ő ott lakott, ahol a veres hasú régi szélmalom állongott gyepes halmon, mint valamely *öreg vitéz*, aki várából *kirohant*, hogy *megállítsa* az útonjárókat. A várat *elvitte* mögötte az idő, a halmot már benővelte a galagonya, mogyoróbokor, vadalma, amely *bujdosó* növények nagyon *szeretnek* olyan helyen *tanyát ütni*, hol emberek nem járnak; — *kedvükre játszadozhattak* tavaszi reggelén, nyaranta *belehenteregtek* leveleikbe, és így ősziidőben oly *ijedten bíjtak össze*, mint a *kárvallott család*. Még fűzfa is akadt itt ama szomorú magyar fajtából, amely *elfütyyengeti* a szélben a régi boldog embereknek nótáit, amelyeket a mai kor már nem ért meg. Nyírfa fehérlett az alkonyatban, mint egy eltévedt szellem, aki a régi szélmalom környékére bujdosott a seprőcsináló öregasszonyok elől. És a vén szélmalom tetőtlenül állott a közepén, mint egy *ordításra kész szörnyeteg* a múlt időkből, amely megfogyatkozott, letöredezett szárnyaival utolsó *lehetőleg* védi a maga dombját, holott ellenségek már nem jártak erre, legfeljebb néma vándormadarak húztak át a felhős égboltozat alatt! [...]

Itt barátkoztam meg Szomjas úrral, ... Hallottam, hogy bogaras ember, de nem sokkal bolondabb azoknál a különködő nyírségi uraknál, akik ... meghúzódtak magányos házaikban, mikor minden hitelüket kiaknázták, és *jókedvet, életbölcsest* az őszi légytől *kértek kölcsön*, amely a papírossal beragasztott ablakokon döngött” (236–9).

A Szomjas urat körülvevő átlelkesített táj megszemélyesítései nagyon is „célszerűek”. Ezek a stíluselemek „lelki tájjá” szublimálják a régi szélmalom környékét, az anyagi dolgok nyelvén mondják el a szellemi természetű emléket Szomjas úrról, egyéniségéről, létmódjáról. A tájba vetítik egy emberi sors minőségeit. Az N. N. költői képei tehát nem funkciótlanok, nem díszítő, feljavító stilizációk. Legáltalánosabb szerepük, hogy megtestesítsék a testetlen, anyagtalan emlékezetet, térbe rögzítsék, tárgyhoz, tárgyiashoz kössék a kötetlenül létező tudatáramot, s ha kissé tétován, kissé elmosódva is, megsejtessék az olvasóval az emlékező író és a megidézett világ belső kapcsolatát, e kapcsolat természetét: líraiságát és melankolikus iróniáját. Az N. N.-ben ezért is van kulcsszerepe az emberiesítő és tárgyasító képzetkapcsolásnak.

Az N. N. szóképei és hasonlatai

A képzetkapcsolás fent vázolt rendjét érzékeljük Krúdy N. N.-jének elemi képeiben: a szóképekben és a hasonlatokban egyaránt. Az izoláló áttekintést megnehezíti, hogy az író korreszpondeáló képzelete szüntelenül kombinál: továbbfejleszti, komplex képpé, szimbolikus szólamná növeszti elemi képeit. De már az alapokban is jól kitapinthatók az említett sajátosságok, a képzettársítás két főiránya: az emberiesítés és a tárgyasítás.

I. A metaforák. 1. Érdekesekek és tanulságosak az N. N. teljes metaforáinak síkváltásai.

a) A természetit emberivé átíró képek többnyire az otthonosság, bensőségesség áramkörébe kapcsolják képzeletünket.

Kulcsmotívuma ennek az alapérzésnek a *tücsök*-metafora, a legkülönbözőbb alak- és funkcióváltásokkal. Predikatív azonosításként indítja el az írói képzeletet: „A tücsök volt a dajkám” (99; fejezetcím). A kisregény folyamatosan építi, variálja a „jó kis zenész” szerepköreit, s az alapképet az egész művet átszövő szimbólummá növeszti.

A gyermekkort előbűvölő nosztalgikus emlékezet hívja életre azokat a könnyed szépségű, poétikus hangulatú antropomorfizációkat, amelyek birtokos szerkezetbe illesztik az azonosítást, s közel járnak az allegóriához: „Az alföldi *alkonyat* meztelen lábú *leányzó*i futottak át a mezőkön” (217); „*dér* hagyta könnyed *lábnymát* a borház felett” (216).

b) Megtöri a bensőségesség hangulatát, s ellentétes irányba mozdítja el érzelmeinket néhány teljes metafora tárgyiasító képzettársítása. Ilyen hatású például egy-egy összetett szó formájú kép, melynek embert jellemző funkciója van, s előtagként álló képi síkja általában negatív hangulati töltésű szó, ironikus minősítés: *dohányszita*-arcú öreg (119); *vörösbor*-arcú falusi urak (136); *vackorképű* öregasszonyok (216); *kénköves szagú* gavallér (225).

Még határozottabb az értékelő funkciója azoknak a tárgyiasításoknak, amelyek birtokos szerkezetbe illeszkednek, s jelzett szavuk, azaz képi síkjuk reflexív minősítés: „Most már végre viszontláttam őt, aki nem felejtett[e] el . . . az *álmodozás zsákjába* bújtatni a *nyugalanság malacai*” (250). Az azonosító elemek (*zsák* és *malac*) lefokozzák, de legalábbis megkérdőjelezi az álmodozó, nyugtalan emberi magatartást, az álmodozással kompenzáló öncsalást. Így lesz a kép írói állásfoglalás is: játékos humorral teli, de mégiscsak távolságtartó minősítése az ifjúkori álmodozásoknak, ironikus megkérdőjelezése az álmokba menekülő emberi attitűdnek.

2. Merészebb az átírás, rejtélyesebb a teremtető képzelet, és erősebb az affektivitás az N. N. egyszerű metaforáiban. Az emberi és a természeti szintézise titokszerűbb, s nehezebb a közös szemák rekonstruálása is.

a) A gyermekkor intuícióit bűvölik elő azok a titokzatos antropomorfizációk, amelyek a látható világ nyelvén kísérlik meg elmondani, megidézni a múltbeli pszichés élményt. Krúdy egyik visszatérő természetélménye az *alkonyat*. Teremtő nyelvi játéka ily módon idézi fel a nyírségi gyermekkorban megélt napszak emlékét:

„Még mindig jobban kedveltem . . . a *leguggoló* *alkonyatot*, amely a füzesben *letelepedett* parasztasszon módjára. . . susogott a szél a fagallyak között, *sziszegett* a sötétség, amely az ereszről ereszkedett alá, sóhajtott valaki a padláson: mintha egy *óriásnő* borította volna a szoknyáját a világra, midőn bealkonyodott” (130–1).

A hasonlatokkal is bővülő antropomorfizációs megjelenítés az őszi *alkonyatot* rejtelmes, kísérteties, kissé talán erotikus lénnnyé személyesíti. A *leguggoló* melléknévi igeneves metaforától az *alkony* titokzatos allagóriájáig vezet a dús írói képzelet, ily módon vetítve ki a napszakot átélő gyermeklélek szorongásait, a rejtelmeket sejtető lelkiséget. Az ehhez hasonló átírásokra, melyek valamiféle pszichés kivetítésnek felelnek meg, bőven találunk példát az N. N.-ben.

A valóságtól merészen távolítják el a jelentést azok az antropomorf melléknévi metaforák is, amelyek a mondatban módhatározóként szerepelnek. A határozóknak ugyanis szigorúbb, szilárdabb a grammatikai-szemantikai kötődése, szorosabb a frazeológiai egység, a tranzitivitás, s így határozottabb az emberiesítő átírás is: a nyírségi országutak „*lomhán, rezignáltan kanyarognak*” (183); „*megbocsátólag, csendesen nézegettek alá a nyári csillagok*” (168); „*unatkozva szállnak át a madarak*” (165).

b) Sajátos funkciója van az N. N. tárgyiasító egyszerű metaforáinak. A tárgyiasító metafora olyan itt a költői teremtésben, mint a fétis: a kifejezés „megszentelt” tárgya, az anyagi jelkép, amelyben érzékelhető formát ölthet a lelki tartalom, az emlék, amelyben összekapcsolódhat a belső élet a külvilággal, a szellemi természetű az anyaggal.

Krúdy jellegzetes tárgyiasításai azok a főnévi metaforák, amelyek emberi sorstartalmakat érzékítenek meg. Az azonosító tagnak ilyenkor értékelő szerepe is van. Az ifjúkor emlékei például egy helyütt a szívben található „*hamurakásnak*” minősülnek. Másutt még pontosabb a kép: „Nem érdekelte többé az én ifjúkorom, hiszen az *egy leélt élet hamuja* már” (191). Szemléletesen „tárgyiasítja” Krúdy a felejtést: a hűtlen N. N.-nek lyuk van a szíve helyén: „Hát az a *lyuk* . . . azért szükséges, hogy az ember ott tudja hagyni azokat, akiket szeret . . .” (204).

Kölcsönzött alapötletből, mégis leleményesen épül ki egy többelemű tárgyiasítás, amelyet „kocsmái sorsszimfóniának” is nevezhetnénk: „idegen, víg, okoskodó, vidámkodó, nyiladozó emberek nyomulnak be [a kocsmába], mind-egyiknek más és más *verkli* a kabátja alatt, amelynek *zenedarabjait* lejátszadozza a kocsmasztal mellett — okoskodik, vidul, ugyanazokat a *dalokat* éneкли, végül hazamegy, a temetőbe!” (138–9).

A belső élet egyik legeredetibb tárgyiasítása a Kozsárkának, a pócsi búcsúvezérnek tulajdonított képesség. A szuggesztív, tiszta és erős hitű ember képes arra, hogy szemével megnyissa „a *bemohosodott zsilipeket* az asszonyok lelkén, hogy kiömlik onnan a sok *szennyvíz, a poshadt csatornalé*, amelybe mindenféle *szemetet dobált* a mindennapi élet” (220). A búcsúvezér szuggesztívójában megindul egy folyamat: a lelkek megtisztulnak az élet sűrűjében rájuk ülepedett bűnök szennyétől, s a bűnbánó lélek szabadon áramlik Isten felé. A keresztény lelki életnek e jól ismert spirituális jelenségeit rendkívül pontos, érzékletes képsorban, szemléletes tárgyiasításban jeleníti meg Krúdy, a nyelvi anyag metaforikus formálásával. Az idézett képegyüttes példája annak is, hogy az ún. dezantropomorfizálás nem feltétlenül elidegenítő tárgyiasítás.

II. A megszemélyesítések. Bár eddig is emlegettünk meg-személyesítő képeket, külön kategóriaként is érdemes áttekintenünk az N. N. perszonalifikációit. Krúdy képköltő fantáziája eredendően megszemélyesítő természetű. Kemény Gábor vizsgálatai is tanúsítják: „szóképei közül . . . mennyiségére és minőségére nézve is kiemelkedik a megszemélyesítés” (Krúdy képköltése. Bp., 1974. 22).

Élővé bűvölni az élettelen, ez nyelvi teremtésének főiránya az N. N.-ben is. Mintha a „teremtőember” ősi, gyermeki animizmusa, otthonossága irányítaná az író világérzékelését: a dolgok emberarcot öltenek, emberként cselekednek, viselkednek. A külső élet szüntelenül az emberhez igazodik. Néha el is mosódik a különbség az emberi és a természeti létmód között. Baráti, rokoni összetartozást álmodik az író, erről vallanak egyes képei:

„*Barátom volt az útszéli vadkörtefa árnyéka, még nem felejtette el a mogyoróbokor*” (170); „az igazi lényem itt maradt a Nyírségben . . . búskomor tájak és nádasok között; . . . *együtt fűtyörészett a széllel . . . beszélgetett a vad-vizekkel, a sunyin lappangó őszökkal . . . együtt repdesett lelke a gondtalan, vidám seregélyekével*” (249–50).

Ezekben a természettel „kommunikáló” képekben érzékeljük leginkább, hogy Krúdy N. N.-beli képalkotásának mi a legmélyebb értelme: az író a stílusban, a nyelvben kísérli meg újra és újra megteremteni az összhangot, amelyet az életben már maga sem tapasztal, maga sem remél, de amelyről lemondani sem akar egészen, hát eljátszik a lehetőségével. Tegyük hozzá, sohasem öncélúan. Mint arra már többször utaltunk, az emberi helyzetnek gyakran válik tükörképévé, pontosabban: reflexív értékelésévé a természeti környezet. Az esemény közege emberi minőségeket, minősítéseket rejt magában, s legtöbbször a megszemélyesítések által. Álljon itt most csupán egyetlen példa arra, hogy Krúdy antropomorfizációi mennyire nem esetlegesek, nem dekoratív öncélúságok, és nem a dolgok felszínén maradás nyelvi jegyei.

Az eltűnt idő nyomába eredő N. N. visszagondol ifjúkorának egyik felemás helyzetére: egy temetői találkára, amelyen Jellától, a hervadó szépaszszonytól vette első szerelmi leckéit:

„Borpiros őszi délutánokon [Jella] megengedte, hogy a temetőbe kísérem, ahol hozzátartozói feküdtek a magas, *sóhajtó* akácok alatt, amelyeknek kopasz gallyain nagyon *szerettek hintázni* a varjak a felszélben. . . . emlékezetesen zörögtek a száraz falevelek . . . a bokrok kopaszodó, tüskés gallyai összeborultak, *egymásba kapaszkodtak*, mintha az utat *védelmeznék*, amely a minden titkok megértéséhez vezet” (125–6).

Az átkottázott tájkép megszemélyesítései részt vesznek a cselekmény, a temetői randevű megjelenítésében: cselekményszervező elemek, s egyben minősítései is ennek a helyzetnek, mely egyszerre „sóhaj és játék”. A képek mélabús és groteszk felhangokkal zümmögik körül a serdülő N. N. és a hervadó Jella őszi pasztorálóját.

A természetben az embert megragadó, az ember dolgát minősítő koherens megszemélyesítés tipikus jelensége Krúdy kisregényének. Gazdagon, változatosan sorakoznak az ilyen jellegű képek, az antropomorfizálást a legkülönbözőbb alanyokhoz társítva.

1. A legmarkánsabb megszemélyesítés egy-egy természeti létező cselekedtetése, ami gyakran többmozzanatú perszonifikáció:

„a félhold elfátyolozott *tekintete biztatóan nézegetett alá*” (252); „A hajnali szél mindezt előre *megmondja*” (181); „A magas fák megritkult gallyaira a köd *teregeti ki szegényes ruházatát*” (147); „A napraforgók *megindultan csóválták a fejüket*” (208).

2. Ritkábbak a természetet külső emberi tulajdonsággal minősítő megszemélyesítések, melyek az ún. *image concrete* kategóriájába tartoznak (Bally, Charles: *Traité de stylistique française*. Geneve—Paris, 1951³. I, 193–5), pusztán szemléltető funkciójuk van, s nem is mindig eredeti invenciók: „*nagyfejű, bábész napraforgók*” (183); „*kövér lombok, megtelt bokrok, széles szoknyájú szőlőtőkék*” (107).

Akkor érezzük igazán az író stílus- és légkörteremtő erejét, ha a képzetkapcsolás hangulattal, érzellemmel is feltöltődik: „a fák *sovány, mellbeteg karjait* bepólyázta [az éjszakai hóesés]” (156).

3. Bőven áradnak a természetet pszichés képzzettel, belső emberi tulajdonsággal összekapcsoló, affektív képek, amelyek mindig szervesen illeszkednek az adott szövegkörnyezetbe, belső állapotok külsővé tételei: „tövisből *elkeseredett* bokrok váltják fel a világból *megvetéssel távozó* tölgyeket” (171); „A gyalogút szinte *elárvultan kanyargott* a kocsmá felé” (140—1); „nem váratlan az őszenek *mogorvasága*” (99).

4. Gyakran töltenek be természeti lények emberi funkciókat, mint például a már idézett tücsök-antropomorfizációkban: „A tücsök volt a *dajkám*” (99; fejezeteim); „Jó kis *zenész* volt” (102); „mindig boldog voltam, amikor szomorú kis *pajtásomnak* a hangját meghallottam” (111); „*En voltam a tücsök*. [Bekezdés.] És *mindenki tücsök volt* körülöttem, mert mindenki magának élt” (115).

A csillagok, a hold, az évszakok, a napszakok, a nyírségi táj flórája és faunája él, cselekszik, teszi szolgálatait az embernek, az emberért az N. N.-ben. Vagy talán az ember helyett? Humanizálás ez igazán, vagy kétségbeesett társkeresés egy elidegenedett világban, s ily módon a dehumanizálódás közvetett kifejezése? A kérdés nyitott, a válasz, úgy érezzük, a befogadói alkatnak, látásmódnak is függvénye. Kemény Gábor a természet szüntelen megszemélyesüléseit az emberi szféra eltárgyasításának érzi, s a groteszk, ironikus távolságtartás jeleként értelmezi (Krúdy képzalkotása, 23). Igaz lehet ez a konklúzió az egész életműre vonatkozóan, az önéletrajzi fogantatású N. N.-ben azonban erősebbnek érezzük a két létszféra közelítési vágyát, az ember makacs ragaszkodását a teremtett világ valamiféle összhangjához. Ha máshol nem, legalább a képzelet, a nyelv szintjén.

5. Míg természet-megszemélyesítéseket bőven találunk, jóval kisebb a számuk az N. N.-ben az élettelen tárgyi világot antropomorfizáló képeknek. Többségük az ember szűkebb környezetét bővíti életre: „egy . . . *mélyen hallgató magyar házban* . . . sohasem gondol senki az életnek a befejeződésére” (99); „*Kis ablakok* voltak a [Szomjas úr] házán, amelyek *észrevétlenül óhajtottak maradni* e feltűnési viselkedésben szenvedő világban” (239); „A kémények nem füstölögnek oly *őszinteséggel Magyarországon*” (97).

A többelemű tárgy-megszemélyesítés gyakran allegóriába hajlik: „Nézze, ott jön már a *piszkafa*, amely az álmokat hozza, és *bedugdossa* a kéményekeken” (213). Juliskának, N. N.-ék falusi szolgájának működik a képzelete ilyen babonásan.

Jellemző a tárgyak megszemélyesítéseire, hogy azok ritkán szemléleti, láttató, leíró jellegűek, sokkal inkább affektív reflexiók, vagy egyszerűen a kontextust formáló, motiváló ún. diaforikus képek, melyeknek közös elemei a szövegben nyerik el értelmüket (Wheelwright tipológiája; vö. Rákos Péter: Tények és kérdőjelek. Bratislava, 1971. 186).

6. Az elvont dolgok izolált megszemélyesítései nem jellemzők Krúdy kisregényére. Hozzá kell tennünk, hogy nem tekintjük igazán absztraktumnak az emberi tartalom elvonatkoztatásait, mert ott az elvontság csak logikai értelemben igaz; a jelentés erősen kötődik az emberi szférához.

Az emberi jelentéskörbe tartozó elvontságok gyakran fejlődnek olyan komplex képpé, amelyről nehezen döntjük el: allegorikus vagy szimbolikus jellegű-e? Közelebb áll talán a szimbólumhoz, mert kifejtettségében is van valami rejtélyes, elszabadult képzeletre valló egyéni intuíció. Ilyenek például az emlékek „cselekvései”, az álom cselekvéssorozata Juliska meséjében vagy a Bánatot cselekedtető képsor:

„Vannak olyan reggelek, amikor az ember hajlandó volna elfelejteni mindent, ami odáig történt vele. Ezek az újjászületés reggelei, amikor a *Bánat elment csavarogni* éjszaka valamerre, és a kakaskukorékolásra *nem talált haza. Megrekedt* tán egy útszéli kocsmában gajdoló vándorlegények között, akik részegségükben nem engedték tovább a *lőszemű idegent*. Vagy *sarkába szegődött* a város kapujánál az öngyilkosjelöltnek, aki azért ment az országútra, hogy megkeresse a legmagasabb fát. . . . Vagy talán a vidámság hírnökei, vándorcigányok közé *keveredett* a Bánat, akik *elvitték őt* gyors szekereiken másik határba, ahonnan majd *lesoványodva, megverve tér vissza*, mint egy eltévedt ház-őrző komondor?” (214–5).

Ezek a metaforikus szintre emelt lelki tartalmak pontosan tükrözik Krúdy életszemléletét, létérzékelését. A világ, az élet számára sosem üres: tele van jelentéssel dolgokkal, helyzetekkel. Ezt sugallja az idézett részlet, egy derűs, szorongások nélküli reggelnek a misztériuma, a képzelet tűzijátékának egy jellegzetesen krúdys teljesítménye, amely a nem létező lelki tartalmakat is domesztikálni képes.

Ugyanígy helyezi bele a világ természetes rendjébe, mintegy emberhez szelídíti legnagyobb ellenségünket: a halált. A halál N. N. nyírségi életének közegében egy falusias külsejű öregember, többnyire ellenszenves vonásokkal, aki rendszerint alattomosan közelít, hátulról támadva meg mit sem sejtő áldozatát: „a *halál* egy alacsony, vézna, idegen *parasztember*, aki szemére húzott kalappal szokott néha a faluba menni . . .” (188); „A halál hátulról, a keresztútnál vágja tarkón az embert, mint a házinyulat” (198). Egyedül Kozsárka, a máriapócsi búcsúvezér nem fél tőle. Mint hívő keresztény, komájának tudja a halált (223).

III. A hasonlatok. Valamennyi kvantitatív vizsgálat a hasonlatok nagy számát tanúsítja Krúdy prózájában. Az N. N.-beli arány is bizonyos: átlagban 3 hasonlattal számolhatunk oldalanként. Kemény Gábor pontos mérésekkel is igazol: az N. N.-t megelőző Útitárs című kisregény 68 oldalán 183-at talált ebből a költői képből (i. m. 30).

Sajátos látásmódot sejtünk a hasonlatbőség hátterében. A korszellem, a korstílus érintése mellett nagy szerepe van a személyes hajlamoknak: az analógiás gondolkodásnak, a folklorisztikus képzeletnek. S mindenekelőtt a már sokszor emlegetett „illuzionista képzeletjátéknak”, mely szüntelenül az ábránd színpompás őszi leveleivel hinti be a tényeket, hogy ne legyenek annyira árvák. A tényeket mániákusan túllépő, végességükből kimozdító, szabadon társító képzeletjátéokra a hasonlat a legalkalmasabb költői kép, mert egyszerre artikulálja a dolgok rokonságát és távolságát, az illúzió mögött az illúziótlanságot, az ábránd mögött a valóságot.

I. Különösen igaz ez a *mintha* kötőszós hasonlatokra, melyeknek gyakorisága jelzés értékű, s Krúdy világlátásának, élménytípusának is jellemzője: „a hold közelebb jött a tölgyfák csúcsához, *mintha arról akart volna meggyőződni*, hogy valóban mindenki alszik a Sóstón” (174).

A feltételes kötőszó, a *mintha*, már eleve távolságot teremt a hasonlat két eleme között, fellazítja az egymásra vonatkozást. Fokozza ezt a hasonlító kép feltételes módú állítmánya. A grammatikai elemek megnövelik a szemantikai távolságot, s csak lazán fűzik össze a képzeteket, a *mintha* pókhálófonalán. A feltételes hasonlatok körében is gyakoriak az emberiesítő tendenciák. Az antropomorfizáció erejét, jellegét jelentősen befolyásolja, módosíthatja a nyelvtani megformálás is:

a) „Az akácfa ősziidőben sírdogál . . . a kemencében, *olyan jajgatást végez, mintha öregasszonyokat égetnének*” (188). Az analógia két cselekvést kapcsol össze, a közös számák, mivel érzelmi-szemléleti jellegűek, könnyen rekonstruálhatók, s az ironikus antropomorfizálást adekvátnak érezzük, könnyen követjük.

b) Fokozottabb a szubjektivitás a következő képben: „Nagyot *gondolkozott* a táj, mintha valami nagy mondanivalóra készülődne” (208). A szubjektívan antropomorfizáló átírás már a főmondatban megindul. A feltételes mellékmondat: a hasonlító tag is személyes reflexió, s csak lazán kapcsolódik az alanyhoz, elég nagy distanciával.

c) Utolsó példánk egészen távoli képzetköröket köt össze, nagyon lazán, baudelaire-i vizionálásra emlékeztetően: „*Hiába hangzik felettük az esőszemek kopogása, mintha koporsószeget vernének be*” (211). A halálfélelem, a haláltudat kivetítése ez a kép, erősen szubjektív képzettársítás, a tagok nagy szemantikai távolságával. Eluralkodik benne a jelenségek hieroglifikusságának érzete, mely örökké titokzatos párhuzamot és utalást sejt a dolgok között. Sugallja azt is, hogy a természet nyelvét az ember igazában nem tudja megfejteni, csak sejtje mondanivalóját. Talán ezek Krúdy legmodernebb képei, e logikailag megalapozatlan jelképeségek, melyek valami mélyebb egyetemesség reményében fogannak.

2. Krúdy szabatosan formált klasszikus hasonlataiban is nagy változatossággal sorakoznak a lazább vagy kötöttebb képzettársítások. A változó szemantikai erő nagymértékben összefügg a hasonlat-mondaton belüli szintagmatikus viszonylatokkal:

a) Ha például a mellékmondat saját állítmányú, és nem a tertium comparationis hídján érintkeznek a képzetek, egészen önállósul a hasonlító tag, már majdnem párhuzamszerű a kapcsolat, s megint csak közel járunk a *mintha* kötőszós elkülönítéshez. A rokonságnál erősebb a távolság érzékeltetése: „A kertekből ismeretlenül *hajolnak ki* a fák téli gallyai, mint a megöregedett szomszédasszonyok *könyökölnek* az ablakukba, és a fiatalságot szidják” (143); „*Juliska úgy beszélt, mint a nyárfa suhog*” (208).

b) Kötöttebbek, szorosabban illeszkedők a főmondatbeli közös állítmánnyal összefűzött képzetek. Különösen azok, amelyeknek tertium comparationisa valójában a hasonlító tag alanyának cselekvése, s a főmondatban metaforikus értelmű: „a . . . szélmalom úgy *összezsugorodott*, mint öregasszonyka” (165); „a bokrok úgy *remegtek* a tájon, mint ázott vándorlók” (247); [a bujdosó növények] „*oly ijedten bújtak össze*, mint a kárvallott család” (236). Az antropomorfizációt már a főmondatbeli állítmány elindítja, s a megszemélyesítő értelmű mellékmondat teljesíti ki. A hasonlat-mondatban így egy metafora lappang: a szélmalom öregasszonyka, a bokrok ázott vándorlók, a növények kárvallott család. Lényeges mozzanat mégis, hogy Krúdy hasonlatként, nem pedig azonosításként artikulálja képzettársításait, felszínen tartva a distanciát is.

Az N. N.-ben gyakori jelenség, hogy a hasonlatok nem elszigetelten, hanem különböző képi kombinációkban fordulnak elő. Az elszabaduló képzet többféle változatot is produkál. Előfordul az egy mondaton belüli hasonlat-halmaz is, de tipikusabb a hasonlító mondategészek egymásutánja. Az sem ritka, hogy a hasonlító tagmondat bázisán újabb mellékmondatsor épül: „a vén szélmalom tetőtlenül állott a középén, mint egy ordításra kész szörnyeteg a múlt időkbel, *amely megfogyatkozott, letöredezett szárnyaival utolsó lehe-*

letéig védi a maga dombját, *holott* ellenségek már nem jártak erre, *legfeljebb* néma vándormadarak húztak át a felhős égboltozat alatt” (236–7). Ezek a több tagmondaton átívelő asszociációsorok már túllépik a hasonlatkereteket, szimbolikus szólammá duzzadnak, s animisztikus jellegükkel az ember hasonmásaként funkcionálnak.

A hasonlatok rövid grammatikai áttekintése után érdemes szemügyre vennünk az N. N. hasonlatainak szemantikai természetét, a hasonlítás két főirányát: az emberiesítést és a tárgyiasítást. Csak ritkán fordulnak elő e két kategórián kívüli változatok. Akad néhány irodalmi-művészeti asszociáció s néhány embert emberrel társító, nem túl eredeti képzetkapcsolás: „annyit beszél, mint egy *kupec*” (197); „keresem a forrást, mint a *zarándokok*” (177). A megszemélyesítő, antropomorfizáló hasonlatok viszont gyakran eredeti ötletek; intuitívak, s a közös jelentésjegyek által merészen írják át a valóságot: „A napraforgók *megindultan csóválták a fejüket*, mint kiegett szívű öregek, akiknek a maguk életén kívül már semmi sem fontos a világon” (143); „a szél *koncertet tartott*, mint megőrült muzsikus” (123). Az emberiesítést már a főmondat metaforái előkészítik. Igaz, az előkészítettség csökkenti a képzetek távolságát, de nem csökkenti a kép költői erejét.

Kisebb a megszemélyesítő ereje azoknak a hasonlatoknak, amelyekben a közös állítmány nem perszonifikálja a főmondat alanyát, s csak a visszacsatolásban jönnek létre antropomorf képzettársítások: „Az ide vezető utat benőtte a gyom, mint magáról elfelejtkezett öregember arcát a szakáll” (237). A lazább egymásra vonatkoztatás azonban nem akadályozza meg, hogy a képben domesztikáló erőt érezzünk.

Érdekeseek és szemantikai besorolásukban vitathatók azok a képek, amelyeknek hasonlító tagjában emberérettel kapcsolatos elvontság szerepel, s az mint absztrakt emberi kerül metaforikus viszonyba a tertium comparationisszal, a főmondatbeli közös állítmánnyal: „a koszorúk elhervadtak, mint otthon az *emlékezés*” (126); „[az] utcák messzire és sárosan nyúltak el, mint a hétköznapi *élet*” (118); „[a tűz] füstje fölemelkedett, mint az elkívánczozó *élet*” (238).

Nem igazán antropomorfizálások e képek, de bennük is érzünk valami megszemélyesítő, emberiesítő tendenciát, áttelekesítést. Éppúgy bizonytalan a szemantikai-stilisztikai jellemzésük, mint az eredetileg tárgyiasító hasonlító soknak. A szakirodalomnak is régi vitája: nem „közvetett megszemélyesítések-e az emberi létszféra tárgyiasításai? Igenlő választ ad J. Soltész Katalin Babits költői nyelvét tanulmányozva, tagadja ezt a reverzibilitást Kemény Gábor (Krúdy képalkotása, 60). Kétségtelen, hogy az emberi jelentéskör mindig nagyobb szemantikai energiával hat, megélhetőbb az intuitív emberi befogadásban, ezért érezzük sokszor a dezantropomorfizáló képet is emberiesítőnek. Íme néhány példa:

„[Juliska] A hátamhoz simult, mint egy meleg puha *kendő*” (155); „ott aludt . . . édesdeden, mozdulatlanul, mint a *kenyér*” (129); „üde cselédleány alszik, mint a szakajtóban a *téli alma*” (140).

E képekben bensőséges hangulat uralkodik, amit már a hasonlított tag előkészít. Fokozza az otthonosságot a tárgyias képekhez kapcsolódó konvencionális képzettársítás, amely itt nem a kiüresedés, hanem a „domesztikálás” irányában hat. Bizonyára szerepet játszik ebben a kontextus is, az egész mű bensőségesen lírai tónusa, a rokonszenves szereplő, akihez a képek kapcsolódnak. De motiválja a minősítést a képet értékelő befogadói ízléstípus is. Krúdy

egyébként nemigen hagy bizonytalanságban: tárgyiasításaiban gyakran jelenik meg markáns nyelvi jegyekkel az értékelő motiváció: „a törvénytelen gyermekek oly *boldogtalan életet* élnek, mint a madárijesztők” (192); „a nők oly *megtisztaltan* élnek, mint emlékebe adott virágaik a biblia lapjai között . . .” (226); „*könnyedén* dobják a tűzbe szívüket, mint a vándorcigányok a tengelyszöveget” (211). A hasonlított-főmondat szerkezetes tárgya, módhatározója pontosan készíti elő a hasonlító kép reflexív minősítéseit.

A Krúdy-hasonlatokhoz eddig a viszonyba kerülő képzetek felől közelítettünk. Érdekes és tanulságos lehet azonban a képzetkapcsolás teremtő, hívó és rekonstruáló motívumainak nyomozása is. De a szemantikai kölcsönhatások titkairól ma még keveset tudunk, és úgy gondoljuk, egyetlen leltár sem képes a közös szémák teljes gazdagságát kimeríteni. Különösen nehéz művele- lenne e nyomozás egy bizonyos hasonlattípus értelmezésében: a Balázs Béla által *produktív hasonlat*-nak nevezett kép elemzésekor (A hasonlat metafizikája. Nyugat 1919, 401–14).

„megzörrent valami az őszi bokrok között, mint az emlékezet” (237); „messziről hangzott a kerékpörgés, mint az útra kelő *élet*” (183); „A kedv úgy bugyborékol az ifjonti szívben, mint a menyegzőre hajtó kocsi kereke” (216); „Tarka kendőjében a cipő úgy illatozott, mint a soha véget nem érő boldog *egészség*” (175); „A sarki fűszeres ajtaján csörgött néha a csengő, mint a messze kalandozó *élet*” (114).

A nagy asszociációs távolságot csak rugalmas belső szemlélet, mozgékony intuíció tudja itt áthidalni. A hasonlóság kizárólag „itt és most” születik, maga a kép produkálja, s mi befogadók csak úgy mehetünk bele a képzetnek ebbe a játékába, ha empátiánkkal az íróra bízunk magunkat, kinek számára „a saját képzettársítása olyan existens és lényegi, mint a hívőnek az ő mítosza” (Balázs Béla: i. h.).

Az N. N. képeit minősítve egyébként sem téveszthetjük szem elől, hogy a kisregény emlékezési folyamatot jelenít meg, melyben nem kifogásolhatjuk, ha — a tudatfolyam törvényeinek megfelelően — az anyagi szellemivé, a szellemi anyagivá alakul át, ha a külső élet szubjektívizálódik, a belső élet tárgyiasul, s a létszférák összekeverednek, egymásba alakulnak. A szöveg-egészben ugyanis mindig értelmet, funkciót kapnak az N. N.-beli diaforikus hasonlítások.

IV. Képrendszer. A kisregény képvilágának áttekintésekor szólnunk kell végül azokról a folyamatokról, amelyek során az elemi kép szimbolikus szólamná növekszik. Nem szimbólumok Krúdy képei, legalábbis nem azok adys értelemben, amihez szimbólum-felfogásunk annyira hozzászokott. Ady gyakran fölényből stilizálja önmagát és környezetét. Krúdy inkább tétovaságból: a bizonytalanság ködében, alázattal, és többnyire visszatekintésként, az emlékezés többszörös intuíciójába merítve tájait, tárgyait, emberalakjait. Talán legérdekesebbek a szereplők „sejtései” és a hozzájuk kapcsolódó szimbolika: a sejtésem, néha már-már álomszerű megidézés. Az N. N.-ben minden régi, gyermek- és ifjúkori ismerőshöz társul egy-egy szimbolikus szólam. Ha Mikszáthot nem haladta volna meg Krúdy: ezek lennének az ő nyírségi anekdotái, anekdotikus figurái. Ő azonban korához, alkatához igazodva jelképpé stilizálta, titokká kódosította, érzelmekbe, hangulatokba pólyázta a nyíri múlt emlékezetes alakjait: Juliskát, a kis cseléd lányt, N. N. első szerelmét, Szomjas urat, a nyíri remetét, Sóvágót, a kállói börtön állandó lakóját,

Kozsárkát, a tiszta lelkű pócsi búcsúvezért, Györgyöt, N. N. és Juliska szerelemgyerekeit — valójában mindenkit, akit csak előhív N. N. emlékezete. Miért érdekes ez egy stíluselemzés keretei között? Mert az emlékező intuíciónyelvi megjelenítésében kulcsszerepet kapnak a költői képek. És nem is elsősorban a szereplőhöz közvetlenül kapcsolódó elemi képek, hanem leggyakrabban a tájakra, tárgyakra bízott közlés, a környezetleírás képvilága. Oda tevődik át, oda vetül ki az emberi minőség és jelleg, az ember környezete lesz a hasonmás, jelképként hordozva a figura emberi tartalmait, titkait, sőt ellentmondásait. Juliska például, a tíz év után újra meglelt kis szolgálólány, a hűséges szerető egyszerre jelent vonzó jóságot, egyszerűséget és taszító unalmat, egyhangúságot — s mindezek kimondását az író a stilisztikumokra bízta, azok által sugallja.

Juliska házán „a jóság illata érzett” (185); „Szilvafák borultak össze . . . , mint örök hűséget fogadott barátnők” (1984); „A házon szakállnövesztő csend” (187); „Tarka kendőjében a cipő úgy illatozott, mint a soha véget nem érő *boldog egészség*” (175); „Pirult a paprika, mint az *ünnepnapok* neve a kalendáriumban” (uo.). Ugyanakkor a nyírségi tanya körül: „A réten *egykedvűen* állott a nyárvégi délután, mintha sohasem menne tovább” (187); „a fűrészelés a színből úgy hangzik, mint életünk *egyhangúsága*” (188); „Juliska . . . átkarolt mindkettőnket, mint egy *szegény, hervadt* karó áll a rózsafák mellett” (254–5). Képekbe integrálja tehát Krúdy az N. N.-t körülvevő, életét formáló emberi kapcsolatokat, a fölnevelő, a megtartó és taszító életközeget.

A kivetítés legátfogóbb, rendszerező motívuma a tücsök-metaphora és a belőle sarjadó, a kisregényben szabályszerűen visszatérő, vezérmotívummá váló tücsök-szimbólum. Ez a képrendszer kibújik a fogalmi meghatározás hálójából, az egyértelmű azonosítás korlátai közül. Legjellemzőbb külső jegye a szüntelen alakváltás, funkcióváltás. A tücsökzene itt a legkülönbözőbb sorsváltozatok és életlehetőségek kísérezeneje, kidalolása. Az N. N. „tücske” mindig igazodik, asszimilálódik. Először a gyermek N. N. dajkája, azután a lunátikusok másvilági karnagya: a boldogtalanságukat öncsaló képzelgésekkel kompenzáló, álomtalan álmodozóké. Édes hangú trubadúrként, elvarázsolt tündérként csábítja őket holdkóros kalandokra. S mintha közéjük tartozna, az ő neveltjük lenne az emlékeit idéző N. N. is, akinek a tücsök immár nem felnevelő dajkája, hanem „szomorú kis pajtása” lesz. Sőt, újabb inkarnációként maga N. N. is tücsök: „Én voltam a tücsök. És mindenki tücsök volt körülöttem, mert mindenki magának élt” (115).

Ezek a fikciók azonban meg-megszakadnak, nincs a tücsök-szimbolikának racionalizálható rendszere, ám mégis mindig jelen van, és a kisregény szervező motívumaként benső kapcsolatot hoz létre a különböző helyzetek, alakok között. Az N. N. emlékeiben felbukkanó, sorsát alakító érdekes emberek, ismerősök is többnyire a tücsökben öltenek testet. Ők a nyíri világ magányos, álmodozó tücskei. S tücsök a szerelemgyerek ,György is. Sőt: „ő az igazi tücsök”, a maga természetes közegében még megosztottság nélkül élő, a természetben és a maga természetében is otthonos teremtmény-ember, valójában N. N. régi énje. Tulajdonképpen ő a jelképe az elveszett édennek, az elhagyott, örök nosztalgiával sóvárgott ifjúkornak, amelynek vélt vagy valódi értékeit felnőttként megtartani már reménytelen és értelmetlen életcél. Az igazi tücsök, György — a boldogtalan, törvénytelen gyermeki sorsában is irigylésre méltó ifjú — magányos, egyedülálló jelensége ennek a történetnek.

Körülötte ott sorakoznak a Nyírség kísérteties jelenséggé szublimált „tücskei”: elrontott, eltorzult életű, megrekedt, hóbortos emberek, akik furcsa, torz álmokba menekítik megmaradt energiáikat. („A kétlábú tücsök”, „Sóvágó tücske”, „A környékbeli tücskök”, „A régi szélmalom tücske”). Így lesz tehát a tücsök-jelkép átfogó, összetett képi motívuma Krúdy N. N.-jének; hordozója a mélyebb megfeleléseknek. A tücsökzenévé szublimált emlékezés egyszerre idézi az otthonosság nyugalma és az elvágódó nyugtalanságot, az örök visszatérés örömét és értelmetlenségét, az illúziókat és elvesztésüket.

A képek szintjén is igazolható az a regényértelmezés, amelyet Bori Imre Krúdy-kismonográfiájában találunk: „Visszaszerzési kísérletnek foghatjuk fel az N. N. című kisregényt”, az ábrándok és illúziók visszaszerzési kísérletének. „De nem feledhetjük, hogy éppen ebben a szép, de egyenetlen könyvben veszíti el a vidéki élet és a múlt a mérték szerepét az életben, s ha kedves még az ember szívének, az csupán hangulata, »emléke« miatt van.” Ez a kisregény „az »elvesztett illúziók« után küldött sóhaj” (i. m. 172–3).

Cs. Szabó Annamária

Kármán József: Fanni hagyományai

Néhány szöveg- és stílussajátság vizsgálata¹

1794-ben bocsátotta közre „Fanniját” Kármán József az Urania című folyóiratban.

„Egy szó az olvasóhoz.”

Ez a megszólítás a becses könyvecske első számú bevezetésének élén áll. „Használjuk — mondja a szerző — szerkesztői álöltözetben — ezen alkalmatosságot a végre, hogy gondolatinkat kifejezzük itt, az efféle kis biographiákról” (F. H. Magvető Kiadó, 1978. 5). Ezt szeretném tenni én is a következőkben.

Az irodalomtörténészek (Toldy Ferenc, Gyulai Pál, Bodnár Zsigmond, Beöthy Zsolt, Heinrich Gusztáv, Császár Elemér, Gálos Rezső, Weber Antal, Mezei József és mások) kutatásainak eredményeképpen nagyon sokat, úgy szólván mindent tudunk már erről a kis műről. A vélekedések az idők folyamán egységesebbé váltak; így ma már a magyar regény előfutárának, sőt első, rangos képviselőjének tekinthetjük. Újraolvasása csupán újragondolása lehet a korábbi értékeléseknek; néhány — eddig talán kevésbé vizsgált — mozzanatra hívhatja fel a figyelmet, ezzel is segít „fenntartani emlékezetét”.

I. A címről

„Fanni hagyományai” — közli a mindössze két szóból álló cím. Ez a tömörség — önmagában is — figyelmet ébreszt; a szerző most (a második előszóban: „Fanni élete. Az Urania szerzőinek boldogságot”) a „közreadó” álarcában ki is fejti ennek jelentését: „hátramaradt írásait, melyek, mint *szent hagyományok*, holta után nálam letéve voltak, íme itt küldöm. — Ha jónak

¹ A Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság egri vándorgyűlésén 1985. október 12-én tartott előadás kiegészített szövege.

állítjátok, tegyétek közönségessé. Elszakadozott töredékek, apró gondolatok, de a melyekből egy szép egészset összerakhat — a gondolkozó” (i. m. 11).

Hagyomány szavunk — a TESz. adatai szerint — először a Münchener Kódexben (1416/66) fordul elő; itt 'válás', 'elhagyás' jelentésben, de néhány évtizeddel később, 1478-ban már 'hagyaték', 'örökség' értelemben is felbukkan az OklSz.-ban. Viszont maga a *hagyaték* szó 'hagyás' jelentésben 1784-ből van adatolva Szabó Dávid szótárából. Míg a két szó — valószínűleg — Fogarasinál válik szét 1836-ban: nála a *hagyaték* 'valakinek a halála után maradt vagyoni' (Magyar—német szótár). — A *hagyományai* i-je mint birtoktöbbsesítő a *napló*, az „elszakadozott töredékek”, „apró gondolatok” együttesére utal, s arra biztatja „az Uránia szerzőit”, rakják össze „élete folytat és árnyékát” Fanni-jának (i. m. 11).

De a *hagyományai* szóalak közvetve vagy szimbolikusan sugall még valamit: vissza utal a „hagyatkozás”-ra, arra, hogy az, akitől származnak a „töredékek”, már nincs az élők sorában. Mindezzel a cím már a történet szomorú végét is feltárja; azaz — a napló műfaji jegyeivel szemben, amelyek közül a leglényegesebb éppen a nyitottság, eleve lezárja, berekeszti „a nemesebb személynek életét” (i. m. 7).

2. Műfaj

Milyen műfaj született a töredékek összerakásából? Ma már úgy látjuk, ez a „kis biographia” a kisregény műfajába illeszthető be a legjobban. Császár Elemér még így jellemezte: (egy) „eredeti szentimentális elbeszélés, egy *kis regény* (= azaz: még nem *kisregény*), mely nemcsak minden eddigi szépprózai termék fölé emelkedve a régi magyar irodalom legbecsesebb szépprózai műve, (hanem) a szentimentális irodalomnak mindmáig (? később is lehetett volna?) legkiválóbb magyar hajtása” (A magyar regény története, 1922, 66). Weber Antal szerint: „az első modern értelemben vett lélektani regény irodalmunkban” (Mírtört. 3: 142). Szabó Zoltán így jellemzi: „Én-regény, az epikus keretbe ágyazott vallomás, napló és levél” (Kis magyar stílustörténet, 1982², 140).

Mint már utaltam rá, a műnek három bevezetése van, más-más funkcióval:

a) „Egy szó az olvasóhoz” (a szerkesztő nevében): „Egy ismeretlen küldötte hozzánk az ide iktatott élete folytat azon személynek, kit ő Fanni-nak nevezett” (i. m. 5). „Hibája a históriának” — idézték már oly sokan e szavakat —, „hogy csak fényes cselekedeteket, híres téteményeket tartott fenn a maradéknak: és a titkos, együgyű szemérmetes tökéletességet az idő fátyolával befedezte . . . Az asszonyi nemből is miért kellene csak Kleopátrák és Aspasiák emlékeztetét fenntartani? — Azok a szeretetre méltók, a kik elfelejtetnek, mert nem ültek királyi székekben . . .” (i. m. 6).

b) Fanni élete. — Ennek a fejezetnek igen fontos szerepe van a mű egészében, mivel a napló jellegéből adódó első személyű nézőpont szükség-szerűen egyoldalú, szűk, és így a Fannira vonatkozó fontos mozzanatokat, információkat kénytelen mellőzni. A közlő — mint később megtudjuk, maga T — ai Józsi — Petrarcát idézi Laurájáról: „A világ őtet nem esmérte, valamíg véle bírt és csak azoknál esméretes, a kik itt maradtak, hogy őtet sirassák” (i. m. 8).

Információk ebből a részből: „egy kis alacsony falucska volt születésének s nevelésének helye”; „édes anyját még ifjú gyenge korában dajkája

karjain kísérte az elmúlás helyére”; „édes atyja nem édes atya volt”; „szaporította az ő szenvedéseit még mostoha anyja is”; „ezt a kedves lelket hozta előmbé egy szerencsés történet tizenhatodik esztendejében”... „közel a kétségbeeséshez mentem, hogy legalább utolsó óráiban vele lehessenek, és tanúja vagyok én halálának”; ... „mosolygott, mikor meghalt, az én karjaim között!” (i. m. 8—9).

c) Fanni hagyományai. — „Az Urania szerzőinek boldogságot” — al-címmel a „közreadó” bevezetője: „Forróan köszöntöm, hogy ti is Fannimat kedvelitek...” (i. m. 11).

Miért ez a szerepváltás a három bevezetésben?

A hitelesség látszatának erősítésére „kerekíti ki” a szerző a közlendő: „közönségesse teendő” „hátramaradott” írásokat; tudatja az olvasókkal a címmel valójában már véglegesen lezárt történet „külső nézőpontú” információit.

3. Szerkezeti kérdések

„Elszakadozott töredékek, apró gondolatok” — így jellemzi, vezeti be a „közlő” a művet: „a melyekből egy szép egészet összerakhat a gondolkozó” (i. m. 11). A „Napi jegyzések és levelek” 63 hosszabb-rövidebb fejezetre van tagolva; ebből az első 29 Fanni naplója, majd a báró L-néhez írott levelek szakítják meg a feljegyzéseket; a 47. szakasz — látszólag — mellékvágányra tereli a közlések sorát: „idegen” név és levél bukkan fel: gróf É-né ír báró L-nének; majd Fanni levelei, naplójegyzetei váltják egymást; az 55. levél a durva megszégyenítést panaszolja; a többi már csak sóhajtásszerű jegyzet.

Uralkodó szerkezeti formának tehát a naplót kell tekintenünk. Az irodalomtörténészek utalnak rá, hogy csaknem fél évszázadon át valódi naplónak tartotta az olvasóközönség a Fanni hagyományait (vö. Császár Elemér: i. m. 66; még Toldy Ferencet is sikerült megtévesztenie Kármánnak!). Császár Elemér véleménye: „... ellentmond e nézetnek (ti. a mű eredeti napló mivoltának) egész tartalma, hangja, s még elgondolni is bajos, hogy valaki naplója számára, legrejtettebb gondolataiként Goethe szavait másolja le. A munka jó része ugyanis a Werther szövegeit adja magyarul. S különben is olyan stílusművészettel van írva, hogy nem írhatta egy egyszerű falusi leány, nem főként abban a korban, ezt más nem írhatta, mint a kor legjelesebb stilisztája” (i. m. 66).

Abban, hogy az olvasók — és az irodalomtörténészek is — kezdetben *valódi naplónak* tartották a Fanni hagyományait, a megtévesztő bevezetésekön kívül természetesen oroszlánrésze van a mű naplószerűségének.

4. Mi a napló?

Szávai Jánostól kölcsönzött gondolatokkal jellemezve:

a) (a naplóból nem csupán) „a folyamatosság, de az egységes szemlélet, a perspektivikus ábrázolás igénye is hiányzik, de megvan benne az önismeret és az önformálás szándéka” (Szávai János: Az önéletírás, 1978. 42).

b) „... természetes egysége a napi feljegyzés, de ennek az egységnek a hosszúsága, a tartalma, a mondanivalója teljesen esetleges. — Az egyes egységeket általában összetartja valami: egy-egy esemény elbeszélése, gondolat kifejtése, ... de ezek a részletek nincsenek egymással összefüggésben. A napi egységek egymáshoz kapcsolása semmiféle szabálynak nem engedelmeskedik.

c) „... a naplóíró kedve szerint kihagyhat napokat, heteket, sőt hónapokat is, s azután újra folytathatja a feljegyzéseket. — A napi feljegyzések sorrendjét nem lényegi összefüggés, hanem egyedül az időrendiség határozza meg, s alapjában véve egyetlen dolog köti össze, az, hogy írójuk és főszereplőjük azonos” (i. m. 106).

d) Nézőpontja az író-narrátor nézőpontja — „folytonosan előrehaladó mozgása tulajdonképpen a napló szerkezeti széthullásának egyik legfontosabb oka” (i. h.).

A felsoroltakból is nyilvánvaló a Fanni hagyományainak napló jellege. Vegyük sorra:

a) A „napi jegyzések” a napi események, történések megörökítésének látszatát keltik a hozzájuk fűzött reflexiókkal együtt.

b) Az egyes „jegyzések” terjedelme különböző: önvallomás, sóhaj, ima és részletes beszámoló egyaránt szerepel közöttük.

c) A napló — és az egész mű is — viszonylag rövid időszakot ölel föl, ha a lejegyzést, a megírást nézzük. Feltehetően a nyár derekán kezdődik; T-aival való megismerkedése „barátnéja”, Teréz nevenapján (okt. 15-én) történik; februári keltezésű levelében már az elválást panaszolja; a tavasz ébredése — már az elmúlást jelzi.

d) Fanni napi jegyzéseinek nézőpontja magáé a főszereplőé: első személyű, vallomásait, önelemzéseit ebből a látószögből rögzíti. Amikor azonban élete fordulópontjához érkezik: T-ai Józsiával való megismerkedéséről, az új érzésről, benyomásairól már levélben vall barátnéjának, báró L-nének: „Szokatlan új játékpiacon körülottem, édes barátném” (XXXIX. 44); „vér futja el orcámat midőn ezt írom” (45). — A beiktatott levelek (vajon ezek másolatok? hiszen elküldte őket Fanni!) tudósítanak a rövid boldogságról, a pletykákról, rágalmakról, a „hosszú és keserves gyötrelmekről”, az apai kegyetlenségről. Itt bukkan fel gróf É-né alakja, aki „epizodista” csupán, mégis fontos szerepe lesz: ő karolja fel és viszi magával a „barátnét”, báró L-nét, hogy betelje Fanni sorsa: egyedül, vigasz nélkül szenvedni, és „csendességes boltjába leszállni” a sírnak.

5. A kisregény építkezése

A szerkesztés, a meseszöveg átgondolt, a szukcesszív, látszólag egymásba folyó, időben egymást követő eseményeket, élményeket rögzítő „napi jegyzések” ellenére is sűrített: a fontos mozzanatokat közli céltudatos elrendezésben (vö. Eberhard Lämmert: *Bauformen des Erzählens*. MCMLV. Stuttgart, 18).

Ha megvizsgáljuk az egyes fejezeteket, a „jegyzéseket”, nem csupán a lényeges dolgok közlésére irányuló szándékot, a tömörítést figyelhetjük meg; észre kell azt is vennünk, hogy — bármennyire rövid legyen is egy-egy részlet — az mégis szorosan kapcsolódik a környező egységekhez; azaz: mindegyikben rejtőzik egy-egy kifejezés vagy szószerkezet, amely az előzővel összefűzi és a következőhöz kapcsolja azt. Leo Spitzert idézve: „... das Einzelne kann nur durch das Ganze verstanden werden, und jene Erklärung des Einzelnen setzt das Verständnis des Ganzen voraus (philologischer Zirkel)” (Leo Spitzer: *Texterklärungen. Aufsätze zur europäischen Literatur*. 1969. 24—5). Továbbá: „... Aber natürlich erwachsen (war) der Versuch im Detail Sinn zu erkennen und die Gewohnheit — ein sprachliches Detail so ernst nehmen wie die Bedeutung eines Kunstwerks — oder der Grundsatz, alle Offenbarungen des Menschen als gleichbedeutsam zu sehen — aus der grundlegenden festen Überzeugung,

dem Axiom des Philologen, dass Einzelheiten nicht eine zufällige, zusammenhanglose Anhäufung von verstreutem Material sind, das von keinem Licht erhellt wird . . .” (i. m. 28).

Megfigyelhető, hogy a kisregénynek mind a 63 „jegyzés”-ében rejtőznek ilyen kapcsolóelemek, amelyek az egyes részek gondolatait, elmélkedéseit vagy eseményeit egymáshoz fűzik; így szoros kapcsolat jött létre — a felületes olvasó számára töredékesnek tekintett — naplójegyzetek között. Íme néhány példa: az első jegyzésben: „A *nap sugárok* csak helyel-helyel sütnék papirosomra . . .”; a másodikban: „Amott, titkos rejtekemmel átellenben nyugszik le a világ királynéja”; ugyanitt: „az én szívem megtelik szomorú emlékezetekkel”; a harmadikban: „Telhetetlen szív! mikor lesz vége vágyódásaidnak . . .”

A szoros kapcsolat a végkifejletet előkészítő részletekben a leginkább szembeötlő. Az LVI. röpke fejezet: álmokép, kétségbeesett sóhajtás csupán: „Ha én az övé lehetnék! — Istenem! elérem-e én valaha azt a boldogságot? Ne kísértetek hasztalan vágyódások! . . . Ő az enyim! Egy tisztas, érdemes férfi az én férjem . . . Ne nyögj, tündérképektől elámított szív! ez a borzadás, a mely *hátamot átalfutja*, ez az a jövendőöl sejdítés, hogy őt örökre elvesztetted . . .” (74–5).

A kétség és remény közt vívódó monológyszerű felkiáltások közepette „a borzadás, a mely a hátamot átalfutja” — mondatrészlet utal a valóságra, jelzi a végzetes betegséget: a „forróhideget”, de előkészíti a halálvágyat, bele-törődést festő következő szakaszt is. Ennek: „. . . mikor a fű megnevekedik sírhalmomon, melynek ölébe én elrejtezem” — láncszerű kapcsolata van a „. . . Körültem minden elváltozott. Hiába éled a fiatalos. Hiába sarjaz a rét; nekem nem kékülnek többé a domború hegyek” — mondataival (75). Pedig egykor, a napló kezdetén: „Ha a távol lévő kék hegyekre nézek — oh mely óhajtanék túl rajtok elreppenni . . .” (III. rész, 15). De ez a kis töredék mintegy ellentétpárja a bevezető „oh be jó itt!” — kezdetű szakasznak. Ezek a tépelődést, testi-lelki szenvedést festő sóhajtásnyi jegyzések a szerző nagy beleérző képességét is mutatják; nagyon is valószerűek, a betegségtüneteket is felsorolják: „Szárazak szemeim, mint a mező az aszály idején! orcám sárga, mint az érett kalász” (LXI, 76). — Ezt a képet stilisztikai szempontból elemzi Szabó Zoltán: „Fanni halált váró hangulatát, a halállal való azonosulását úgy érzékelteti (Kármán), hogy a halott ember külső vonásait természeti jelenségekhez hasonlítja” (i. m. 143: a szemantikai síkok távolsága). Számomra ezekből a képelemekből a Kaszás, a „betakarító” Halál alakja tevődik össze: a *sárga, érett kalász, a betakarítás* is ezt a képzetkört erősíti.

A fokozódó testi gyöngeség realisztikus ábrázolása a vég kezdetét jelzi: „. . . Oly csendesen aludtam és szunnyadozásomban a legszebb álmok lézengettek előttem. Oh miért vertek fel? . . . De mi az, hogy tollamat nem foghatom? . . . miért reszketek? . . . Azt mondták, hogy egész éjjel a forróhideg kínozott . . .” — Kísértetiesen egybecsengenek az idézettekkel egy száz évvel későbbi naplóíró és levelező, Justh Zsigmond sorai: „Tíz nap óta megint nagyon rosszul vagyok. Azt hiszem, bajom rohamosabb jelleget öltött . . .” (Justh Zsigmond naplója és levelei. Kozocsa Sándor gondozásában, 1977. 302. levél, 1894. október). Majd: „Én oly gyenge vagyok, hogy alig bírom e pár sort megírni . . .” (303., utolsó levele, 1894. október 6-án, három nappal halála előtt írta Pekár Gyulának).

S a végső „jegyzelék”: „Utoljára teszem reád, *titkaim meghittje*, sorvadó kezeimet . . .” Idézzük ehhez az első jegyzést: „Oh te kedves zöld setétség,

titkaim meghittje!” Tudatos, mindvégig következetes szerkesztés, az egyes részek gondos egymáshoz kapcsolása jellemzi tehát a Fanni hagyományait.

Itt jegyzem meg, hogy előadásom után Baróti Dezső arra hívta fel a figyelmemet, hogy ő már egy korábbi tanulmányában: *Módszer és stílus a felvilágosodás irodalmában* (B. D.: *Árnyékban és fény. Irodalmi tanulmányok*. Gondolat, 1980.) vizsgálta — a francia szakirodalom nyomán — a felvilágosodás irodalmának láncszerű, láncolatosszerű szerkesztési módszerét (*composition en chaîne*), amelyben: „a lánc szemeinek megfelelő egyes részek önmagukban is zárt külön egységet képviselnek, de végső soron mégsem függetlenek egymástól, hanem összekapcsolódnak. — A témák, gondolatok, az események vagy akár az érzelmek ilyen bemutatását valahogy úgy kell elképzelnünk, mint azét a láncsorét, amelynek ha az egyik szemét meghúzzuk, a többiek is utána mozdulnak. A lánc, a láncszerűség, a láncolat és még néhány további szinonimája a felvilágosodás olyan gyakran használt képei közé tartozik, hogy bizvást a kor frazeológiájának kulcsszavai közé sorolhatjuk őket. — A Perzsa levelek Montesquieu-je maga hívja fel olvasói figyelmét arra, hogy mondanivalójának egyes részeit „titkos lánc” kapcsolja össze (i. m. 77–8). — Baróti Dezső ugyancsak láncszerű kapcsolatot lát Csokonai néhány hasonló típusú versében (pl. Az estve, Újesztendei gondolatok stb.) és a Lilla-dalok kompozíciójában (i. m. 262–5).

Sajnos, korábban nem ismertem Baróti Dezső alapvető fontosságú tanulmányát. Magam a Fanni hagyományainak szerkesztésmódját, építkezését tanulmányozva próbáltam megtalálni (úgy vélem, igazolhatóan) az egyes részek között valóban meglévő kapcsolóelemeket. Ezeket az apró szöveg-szerkesztési észrevételeket — talán szabad így mondanom — utólag támogatják Baróti Dezső fontos megállapításai; Kármán művét pedig újabb, erős szállal láncolják korának európai irodalmához: nem csupán témájában, külső formájában, de szerkesztésének módjában is kötődik a felvilágosodáshoz.

6. A nézőpontról

A mű én-jellege csak egyszer törik meg (de ez a törés is csak látszólagos), gróf É-né levelével. Ennek, a „barátné”, báró L-né meghívásának (s ezzel Fannitól való eltávolításának) fontos szerepe van: siettetni a megértő szív nélkül maradt leány magányos tragédiáját.

A nézőpont így mindvégig a főhősnő nézőpontja marad. Az ő szemével látjuk családját, környezetét. A térbeli pozíció az övével azonos még akkor is, amikor jegyzései során „barátnéja” előéletével ismerteti meg.

A napi jegyzések időskijain is Fanni nézőpontja uralkodik. Az idősíkok: a *leírt* személy és a *leíró* elbeszélő nézőpontja összekapcsolódik, hiszen itt a leírás alanya és tárgya egybeesik (vö. Borisz Uspenszkij: A kompozíció poétikája, 1984. 115). — A jelen—múlt — megelevenített, átképzelt jelen váltakoznak (vö.: „ha ő azt festi — ti. a „barátné” halott férjéről mesél —, „eleven, s szinte látható színekkel rajzolja, látom, esmérem s szeretem én őt” (XV, 26). De ezt az előrefutó, majd nem folyamatos időszemléletet — ahogy már szó esett róla —, keresztelte a feljegyzéseken kívül álló, s a mű elé helyezett három bevezetés, és maga a cím is.

Első személyű közlésformáival is összefügg a megváltoztatott szórend, az aktuális mondattagolások nagy száma, a sok felkiáltás, az állítmány nélküli közlések, hátravetett szerkezetek: „Kedves szomorúságú dongása hallik a méhecskének” (13); „Kellemetes tavasza az első emberi életnek” (18); „Tele

rakottan ezen egynéhány napok történeteivel futottam barátnémhoz” (28); „Testvéreim minden drágaságait felrakta anyjok” (33); „Rendkívül érzettem magam” (69); „Ki nem tudom vetni fejemből ezeket a képeit rövid boldogságomnak” (uo.); „Az ő kedves bátortalansága, az a magával ragadó küszködés, az az erőszak, melyet elárult orcája, leláncolta a szókat . . . némák lettünk . . . kerestem én is a gondolatot és az előlem elsuhant; a hangot és az torkomon akadt” (XL, 46).

7. Szókincs

Kármán műve — ahogy ezt Weber Antal megállapítja — a hagyomány és az újítás határmegyéjén született (Mírtört. 3: 143—4). Szókincs gazdag, hajlékony, árnyalt. Már használ nyelvújítási kifejezéseket, de szavai gyakran még a régebbi jelentéseket őrzik.

„Itt olvasok *orozva*, itt írok és sírok *orozva*” ’titkon’; „*lézengő* méh” ’szállongó méh’; „*tölt hold*” ’telehold’; „szomorú *emlékezet*” ’emlék’; „*ruha-tartó*” ’ruhásszekrény’; „*általverő* átható tekintet” ’*mordan* néz’ ’haragosan, mogorván néz’; „*fenen* (!) parancsol” ’hangosan, fennhéjázón parancsol’; „*alattomban*” ’titokban’; „*megintetni*” ’figyelmeztetni’; „*erőszakoskodtam* magamon” ’erőt vettem magamon’; „*körülkerítve*” ’körülvéve’; „*közöröm*” ’vidámság, vigadozás’; „*képzeldés*” ’képzlet’; „*képzletek temérdeksége*” ’élmények sokasága’; „*szemrevetés*”, ’szemrehányás’; „*szemre vett*” ’szemügyre vett’; „*pepécsel*” ’pepecsel’ stb. Gyakran használja a számunkra már szokatlan igealakokat: *vál el*, *illem* ’illek’, *zörgöttek*, *közelgettünk* ’közeledtünk’, *enyelgettem*, *szökeltem*, *helyheztet*, *érzettem* stb.

Már régen megállapították a kutatók, hogy a Fanni hagyományai nyelve nem mentes a germanizmusoktól; bizonyára hatottak rá a forrásul szolgáló német munkák: Goethe Wertherje, Nesselrode Die Leiden der jungen Fanny című regénye. Ezek nyomát fellelhetjük a szórend alakításában éppúgy, mint az igeekötők alkalmazásában: *nyugodj ki*, *harmatoz le*, *lebeszéli* ’elbeszéli’, *ki-vallom* ’megvallom’ stb.

A mélabús, érzékeny hangulatok festéséhez — mai ízlésünk, megítélésünk szerint — néha nyersebb kifejezéseket használ; ilyenkor kevésbé gördülékeny: „... és a bánat láthatóképpen festette magát kékelő magas szemeiben”; „ha szinte kelletlen is, mosolygást húztam számra”; „kevésbé meg-hökkenve, de magát összeszedve s kezem indulatosan megcsókolván” (XXVIII, 38).

Kissé csikorgó a gróf É-né meghívó levele is: „Én szekeremet küldöm és kérem ne tagadja meg tőlem ide általjönni, s velem egyenesen s minden tartalék nélkül jövendő állapotjának meghatározásáról értekezni és meghinni igaz barátságomat, mellyel vagyok tökéletes barátnéja Gróf É-né” (XLVII, 61).

Az elválás illetén festése a mi szemünkbe már nem csal könnyeket: „Bezárkóztam és vigasztalás nélkül ágyamban fetrengettem; a sok siralomtól kiveresült szemeimből a könnyek kiapadtak. . . . A gyertyánál, melyet épen behoztak, egymást meglátván, mindketten visszahökkentünk. Halvány orcája, a sírástól felpuffadt szemei, egész formája szánakozást indított . . . Én kezemet törtem és magamon kívül voltam” (L., 67).

A szégyenteljes rágalomhadjárat leírása viszont eleven: „... mint a felbösszantott fúria felugrék édes asszonyanyjok székéről, felénk rohan és mindkét leányát . . . két anyai taszítással elkergeti mellőlem . . . De midőn az egész frequentia ábrázatain olvastam sokféle indulatokat, láttam sok

sápitó anyának jóváhagyó szájfacsarását, soknak kártörülő örömét, némelyek üres fején a báméskodást”. (LV., 73).

Az imént emlegetett apró szeplők nem csúfítják el Fanni arcát, az ő „titkos, együgyű szemérmes tökéletességét” nem fedezte be fátyolával az idő. Elbeszélő irodalmunk első remekének tekinthetjük (Weber Antal, MíRLex). Bensőséges stílusát, melyet Szabó Zoltán elemzett, máig is élvezzük. Meltathatnánk érzelfestő művészetét, a nyelvi formák, hangulatok hullámmzésát, áradását, gazdag képanyagát. Mindez azonban részletes, elemző tanulmányt igényelne, s talán sok újat nem is mondhatnánk. Most csak egy képet villantunk fel: a „Napi jegyzések” kezdetéből idézünk:

„Oh be jó itt!... veteményes kertünk ajtaja megett, melyen a gyümölcsösbe járnak, a sövényt vastagon befutotta a komló, a mely általfonódik egy szép kökényfácskára, és ezen nyájas boltozat alatt áll az én kis asztalkám, melynél oly jó ízű az olvasás. Ide lopom ki magamat sok vasárnap délutánján, és sok korán reggelen, mikor senkisémet lát, senkisémet bánt. Itt olvasok orozva, itt írok, itt sírok orozva.” — Az egyén és az aprólékos gonddal megrajzolt természeti környezet bensőséges kapcsolatát tükrözi ez a jegyzés: sövény, kökényfácska, nyájas boltozat, jó ízű olvasás; szóismétlés, fokozás, szójáték, s a szecessziósan modern, a firenzei Santa Maria Novella „zöld udvarának” Ucello freskóit idéző: „oh te kedves zöld setétség, titkaim; meghittje!... Kedves szomorúságú dongása hallik a méhecskéknél, melyeknek kasai túl a sövény mellett vagynak kirakva...”. — Idézhetnénk tovább ezt a megragadó — érzelmeket, hangulatokat — és a természeti környezetet ötvöző leírást, de félő, hogy csak ismétlésekbe bocsátkozhatnánk. Ehelyett két későbbi, de hasonló indíttatású leírást idézek, amelyekben ugyan egymástól merőben eltérő, különböző szándékkal, mégis rokon szemlélettel kapcsolódnak össze az érzelmek, hangulatok a természeti környezettel. Íme:

Gárdonyi Géza Kék pille című rajzának bevezető sorai:

„Van a méhesemben egy szalmadívány. Mikor a napóra igen fekete vonással mutatja a délutáni időt, oda szoktam leheverni és olvasgatni, vagy szenderegni. Mert olvasni is jó, meg aludni is jó. ... Csak üldögélek a szalmadívány sarkán, és a fejemet a kezemre támasztva, elmélázva nézem az ajtó elé ereszkedő diófa lombjain át a kertemet. Micsoda sokadalma ez itt az életnek! Nincs a földön egy tenyérnyi térség, amelyen valami növény meg ne vetette volna a lábát...” (Az én falum I: 38—9).

A másik: Déry Tibor tamáshegyi kertjének leírása az Ítélet nincs című művéből: „Lassan ősziestre fordul az idő. Nagy gesztenyefánk hajában már ősztincsek, s a nap mind korábban bukik át a Bakonyon a túlsó félgömb fölé, alulról megvilágítani halottaink sírját... Ősz. De a kertben megállt a nyár. Virággal, napfénnel s fekete-sárga darazsakkal színültig töltve, fölötte a betelt boldogság finom párája, és csönd: az örökkévalóság...” Tűnődés, szürrealista képek, egy hosszú, mozgalmas élet emlékeinek idézése, s bennük ugyanúgy a „meglelkesített” természet, mint Fanni „kedves zöld setétség”-ében.

A három írást a tér és az idő is elválasztja egymástól: száz, százhatvan év van közöttük; alkotóik egymástól eltérő személyiségek és eltérő körülmények között dolgoztak. Mégis: összeköti őket a nyelv, az irodalmi nyelv változásaiban az azonos volta, az a nyelv, amelynek megújításán, hajlékonnyá tételén a Fanni hagyományainak írója annyit fáradozott — már csaknem kétszáz évvel ezelőtt.

Horváth Mária

A magyar szórend fő rendező elveiről

Hasonlítsuk össze ezt a két, szó szerint egyező szöveget:

— A zene megszólal, a lámpák hunyorogni kezdenek a hosszú csőben, a moziterem elsötétül lassan. Elnézem a szomszédnőmet, a ráncok eltűnedeznek arcáról a fénnel együtt. Egy fénysugár elcsap a fejünk felett, s ettől a régi csillogás visszaköltözik a szemébe. Arca elrévül, szája mosolyra hajlik: a film tovább megy . . .

„Megszólal a zene, a hosszú csőben hunyorogni kezdenek a lámpák, lassan elsötétül a moziterem. Elnézem a szomszédnőmet, a fénnel együtt eltűnedeznek arcáról a ráncok, . . . Egy fénysugár csap el a fejünk felett, s ettől visszaköltözik a régi csillogás a szemébe, . . . Arca elrévül, szája mosolyra hajlik: a film tovább a film, . . .”

Ha eltekintünk az esztétikai értéktételektől, s csak nyelvérzékünkre támaszkodunk, akkor is megállapíthatjuk, hogy az első szöveg nyugodt, pontos (szép) leírás, a második irodalom a javából. Az elsőnek egy dimenziója van, a másodiknak megvan a negyedik is.

De legyen itt Örkény István e kis remekének teljes részlete:

„Megszólal a zene, a hosszú csőben hunyorogni kezdenek a lámpák, lassan elsötétül a moziterem. Elnézem a szomszédnőmet, a fénnel együtt eltűnedeznek arcáról a ráncok, szeme aljáról a táskák, álláról az üres bőrlebenyek. Egy fénysugár csap el a fejünk felett, s ettől visszaköltözik a régi csillogás a szemébe, bal füle mögött pedig kék és zöld és arany pompájában feltündöklöklik a paradicsommadár . . . Arca elrévül, szája mosolyra hajlik: megy tovább a film, gyámoltalanok vigasztalója, öregek világossága.” (Egyperces novellák, Szépirodalmi K., 1984. 35.)

A két (pontosabban a három) szöveg összehasonlításából nem egy következtetés vonható le, de én most csak egyetlen tényre szeretném felhívni a figyelmet: a magyar szabad szórend nem-szabadságára. (Ide kívánczik A. A. Zaliznyaknak egy nemrégiben Moszkvában lezajlott nyelvészeti konferencián tett megjegyzése: Ha egy nyelvről azt mondják, hogy szabad szórendű, akkor az azt jelenti, hogy az adott nyelv szintaxisa még nincs kidolgozva.)

Azok a tanárok, akik a magyart idegen nyelvként tanítják, az első órától kezdve javítják rendületlenül a szórendi hibákat, mert nem tudnak támogatni, szabályokat felsorakoztatni, amelyeknek alapján helyes magyar szöveg/mondat alkotható.

(Valószínű, hogy az anyanyelvi oktatásban sem elég alapos a szórendi kérdések tárgyalása, hiszen a Nyelművelő kézikönyv — a továbbiakban: NyKk. — is hosszú, részletes cikket szentel e témának. Tehát a magyar anyanyelvűeknek is gond a helyes szöveg/mondatalkotás. E cikkben a rengeteg sza-

bály mellett sok olyan megjegyzés is van, melyeket nem fogadhatunk el magyarázatként: „*Néha idegenszerű az állítmány hátravetése*”; „*D ö c ö g ó s a z i l y e n mondatfűzés*”; „*A második tagmondat j o b b í g y*”; „*A z s e m s z é p , h a . . .*”; „*A határozott névelőjű határozót ugyanígy s z e b b h á t r a t e n n i*”; stb. (A kiemelések tőlem: N-P. Á.) (2: 884–96). Pedig ha létezik (és létezik!) a magyar morfológiának következetes logikája (vö.: pl. A magyar mint idegen nyelv tanításának kérdéséhez, Nyr. 109. 172–7.), akkor lennie kell a magyar szintaxisnak is. És akkor a NyKk.-ból vett megjegyzéseknek határozott mertje van!

É. Kiss Katalin A magyar mondat szerkezet generatív leírása c. egyszerű dolgozatában nagyon sok szórendi kérdésre válaszol, sőt Brassai Sámuel szórendelméletére utalva azt is kimutatja, hogy e szórendelmélet már több mint száz éve használható lenne a gyakorlatban.

É. Kiss Katalin munkája számomra azért is rendkívül fontos, mert — más megközelítésben — igazolva láttam eddigi, szórendre (is) vonatkozó megfigyeléseimet. Például, É. Kiss Katalin szavaival, a kötelező fókuszképzés szabályát, s azt, hogy „az igei-névszói összetett állítmány névszói és igei része között is hasonló a viszony, mint az ige kötő, valamint a . . . determináns nélküli tárgy vagy determináns nélküli határozó és az ige között” (i. m. 29, vö.: Prakticesszkij kurzszöveg szerzőjének javaként, 201–2, 252–9, 259–61).

Való igaz, hogy sok szórendi szabályt megtalálunk leíró nyelvtanainkban; ilyenek például a névelő, a névutó, az ige kötő, a kötőszó helye, a jelzős szerkezetek, köztük a birtokviszony szórendje stb., ezek azonban csak egyes grammatikai témák természetes velejárói, melyekre természetesen támaszkodhatunk és támaszkodunk is, s helyes használatukat meg is követelhetjük.

De már a magyartanítás első hónapjaiban találkozzunk ilyen mondatokkal: „*Kimegyek a házból és fordulok balra*” a *Kimegyek a házból és balra fordulok* helyett, vagy „*N. a szobába bemeleg*” az *N bemeleg a szobába* helyett, vagy „*Kati ül a fotelben*” a természetesebb és egyértelműbb *Kati a fotelben* helyett.

Sajnos már ezen egyszerű mondatok felépítésénél sem segítenek a közismert grammatikai szórendi szabályok. Ezért nem tudok egyetérteni Kovácsné Réczai Margittal, aki azt írja: „A topic, fókusz, comment vizsgálata . . . nem az alapfokú nyelvoktatás igényeit elégíti ki” (Nyr. 109. 326). Hiszen már alapfokon is követelhetünk szövegvisztaadást, fogalmazást az adott nyelvtani, lexikai anyag keretei között. Épp az a célunk, hogy fokozatosan bővítve a tanulók nyelvtani-lexikai ismereteit, minden nyelvtudási szintet maximálisan kihasználjunk. A beszélgetés, a gondolat kifejtés (a fordítás), a helyes írás és helyesírás stb. állandó témája a nyelvóráknak már alapfokon is.

(Itt szeretném előrebocsátani a következőket: tudjuk, hogy a beszélt és írott nyelv között nagy a különbség. A beszédben sok olyan „áthidaló momentum” van, melyek az írott nyelvben nem „használhatók.” Az írott nyelv a próbája az anyanyelvi nyelvértéknek is, de — bizonyos értelemben — az idegen nyelv elsajátítása minőségének is, esetünkben a helyes mondat szerkesztésnek. A továbbiakban ezekkel, az írott nyelv szigorúbb (szórendi) szabályaival foglalkozom.)

Kovácsné Réczai Margit érdekes tanulmányában a nyomtatéktalan mondatok optimális szórendjét vizsgálja, de a fogalom meghatározására nem vállalkozik (i. m. 323). E tanulmányrészletben van még egy, számomra figyelemreméltó megállapítás. Így fogalmaz a szerző munkamódszerének ismertetése-

kor a mondatok kiválasztását illetően: „Nyilvánvaló volt . . . , hogy ezek a potenciálisan domináns képletű mondatok kontextuális hatásra nyerték el adott szórendi képletüket. Hiszen a mondatok konkrét szövegekből származnak, bármennyire is igyekeztem előzmény nélküli mondatokat összegyűjteni, törvényszerű, ez csak többé-kevésbé sikerülhetett, ha más nem, a cikk vagy a fejezet címe utalt már valamire” (i. m. 326).

A nyomatékaltalan mondat meghatározását és az idézet tartalmát illetően két feltételzést (melyek már meggyőződéssé nőttek bennem) szeretnék megkockáztatni. Az egyik: *nyomatékaltalan mondat a felszíni szerkezetben nem létezhet*, ez ellentmondana a nyelv alapvető (közlő) funkciójának. Nyomatékaltalan mondat csak elméletileg posztulálható (a mélyszerkezetben, vö. É. Kiss Katalin kiindulás szerkezetét (i. m.: 28). Azok a helyesen fölépített mondatok pedig, melyekben végeredményben csak az adott mondatot alkotó elemek együttese adja a mondat jelentését, emfázis nélküli mondatok csupán, nem pedig nyomatékaltalanok. Például:

a) *Kati a fotelben ül.*

b) *Kati' ül a fotelban* (és nem más).

a) *A történelem társadalomtudomány.*

b) *Társadalomtudomány' a történelem* (nem természettudomány, például).

a) *Apám belépett a szobába.*

é) *Apám' lépett be a szobába* (nem a bátyám).

Az *a*) mondatokban az elemek együttese adja a mondat jelentését, emfázis nincs, kirekesztés sincs, de a nyelv alapvető funkcióját ellátják, mert közölnek valamit, s amit közölnek, nyomatékos. A *b*) mondatokat ugyanazok az elemek alkotják, mint az *a*)-kat, de a *b*) mondatoknál „többletet érzünk”.

„Nyomatékaltalannak” akkor „érezzük” a mondatot, ha a fókusz (a nyomaték, az igei állítmányra vagy az igekötőre esik, vagy ha a mondatnak (az emfázis nélküli vagy nem kirekesztő mondatnak) névszói állítmánya van. Ilyenkor a fókusz a mondat fonológiai szintjén azonosíthatjuk. (A helyesen kiejtett [felolvasott] mondat mindig „elárulja” a fókuszt.)

A második észrevétel: *nem létezhet előzmény nélküli mondat sem.* (Ezt maga a szerző is belátja.)

E két megállapítást egyértelműen alátámasztja É. Kiss Katalin már említett dolgozata. A másodikat maga az egész munka, mely eredendően, ontologikusan szövegcentrikus (más nem is lehet), az elsőt pedig a fókuszszerepre való alkalmasság rendjével igazolja (i. m. 33), vagyis azzal, hogy a három, mondatot előállító alaptranszformáció közül a fókuszképzés kötelező. A dolgozatból egyértelműen kiviláglik, hogy a fókusz nem feltétlenül emfázist jelent, de nyomatékot mindenképpen.

A gyakorló magyartanárra hárul az a feladat, hogy e törvényekkel megismertesse hallgatóit.

Melyek azok a szöveg- és mondatépítésre vonatkozó törvény(szerűsége)k, melyeket minden nyelvtudási szinten felhasználhatunk, illetve fel kell használnunk?

Először is létezik a szövegalkotásnak általános, minden nyelvre érvényes logikája: a szöveget általában az ismerttől az ismeretlen felé haladó mondatstruktúrák alkotják. Ez egy természetes, egy „alapvető percepció stratégia megnyilvánulása, mely a nem nyelvi kommunikációban . . . , s a gyermekek első kommunikációs kísérleteiben is megfigyelhető” (É. Kiss Katalin i. m. 16). Ezt tehát nem tanítani kell, csak tudatosí-

tani, de feltétlenül. A szövegalkotás egyéb törvényszerűségeinek taglalásától eltekintenek, ez meghaladná a dolgozat adta kereteket. A szöveg belső szerkezetéről, a mondatkapcsolás logikájáról l. Balázs János A szöveg c. nagyszerű könyvét (Gondolat, 1985.).

Következzék az egyes mondat, a magyar mondat szerkezete, felépítése. A magyar mondat szerkezet egyik alaptörvénye, hogy az ige vagy annak valamilyen bővítménye nyomatékos vagy mondathangsúlyos, és ez az elem az ige ragozott alakja elé kerül (fókusz pozícióba). (Ha az állítmány névszói, a fókusz pozíció „megállapításának” legegyszerűbb módja, ha például múlt időbe tesszük mondatunkat: *A Karpov-Kasparov világbajnoki döntő rendkívül érdekes volt*). / *A Karpov-Kasparov döntő* (volt) rendkívül érdekes.)

Rögtön felmerül itt a helyesbítés, illetve pontosítás szükségessége. É. Kiss Katalin így fogalmaz (i. m. 22): „A magyarban . . . a fókusz mindig egyetlen mondatösszetevő: vagy az ige, vagy az ige valamely bővítménye . . . A fókusz tehát úgy határozható meg a magyarra nézve, hogy a comment, illetve a topic nélküli mondat első, mondathangsúlyt viselő, bővítmény, vagy igekiterjedésű eleme. Amennyiben bővítmény tölt be fókuszszerepet, a comment második, fókuszot követő helyén az ige áll.” (Kiemelés tőlem: N-P. Á.)

(Nagyjából megegyezik ez a megállapítás az általam leírt mondatépítési törvénnyel: „A magyar mondat szórendjének fő törvénye a következő: a gondolati hangsúlyt viselő szó közvetlenül az állítmány ragozott alakja előtt áll” *Prakticieszkijs kurzsz . . .* 201).

Ez a definíció azért nem teljes, mert nem tartalmazza azt, hogy maga az ige is kaphat nyomatékot vagy hangsúlyt, de annyiival több A mai magyar nyelv erre vonatkozó megállapításánál (vö. 454), hogy a nyomaték, a fókusz helyzete, s az igével való kapcsolata a magyar szórend (egyik) fő rendező elve.

É. Kiss Katalin a fókusz meghatározás helyesbítését, pontosítását maga is elvégzi (több helyen is), például: „a fókusz pozíció, pontosabban a fókusz funkció arra szolgál, hogy a fókuszba állított elemet (vagy elemeket — kiemelés tőlem N-P. Á.) explicite vagy implicite szembeállítsuk egy őt magába foglaló halmaz összes többi elemével” (i. m. 47). (Valószínű, hogy az ad okot a félreértésre, hogy az *elem* terminus nincs kellően megvilágítva. Ez viszont már logikai-filozófiai szféra, vö. L. Wittgenstein Logikai-filozófiai tractatusában az *elemi*, az *elemi kijelentés* problematikáját pl. Nyíri Kristóf interpretációjában — A Monarchia szellemi életéről c. filozófiatörténeti tanulmányokban. Gondolat, 1980. 174—6.)

Tehát fókusz (ige előtti) pozícióban vagy egyetlen elem, vagy zárt szerkezetet alkotó elemek, vagy egy-nemű, egyenrangú elemek állhatnak. Például (É. Kiss Katalin és Kovácsné Réczai Margit példáiából):

[János_T] [kevés embertől_F] fél.

[A Balaton és környéke_T] [az ország legnagyobb és leglátogatottabb üdülőterülete] (marad).

[A Balaton és környéke_T] [a legnagyobb és legszebb üdülőterület_F] Magyarországon.

[A Balaton és környéke a magyarországi üdülőterületek közül_T] a legnagyobb és a legszebb_F].

Hogy miért csak ilyen lehet a fókusz pozíció definiálása, arra visszatérünk a továbbiakban, most maradjunk e pozíció azonosíthatóságánál a mondat fonológiai szintjén. Erre az előzőekben már utaltam: a helyesen kiejtett, felolvasott mondat mindig „elárulja” a fókuszt. Ez a tény még egy fontos feladatot hárít a magyartanárra: kezdettől fogva figyeltetni, tanítani kell a helyes intonációt is, a mondatrészek egymáshoz kötődését, együttejtését (vö. Praktyicseszkijs kursz . . . 31–4), a beszéd ritmusa stb. Közismert, hogy az egyes hangok megtanulása után a magyarul tanuló (is) akkor ejti ki helyesen a már megtanult hangokat az új szavakban, szókapcsolatokban és a mondatban, ha „eltalálja” azok ritmusát, a mondatokat pedig helyesen intonálja. (Ezt igazolták a Moszkvai M. Thorez Idegennyelvi Főiskola fonetikai-fonológiai kísérletei is.) A hanglejtés, a hangsúlyozás, a mondatritmustanításával fonológiai szinten sajátíttathatjuk el s tehetjük automatikussá idővel a magyar aktuális mondattagolást.

A grammatikai, lexikai anyag bővülése során részletesebben kell megismertetnünk hallgatóinkat a topikalizáció és a helycsere szabályaival. A fogalmak ismételt (részletes) kifejtése helyett legyenek itt É. Kiss Katalin példái (i. m. 25):

A topic funkciójú változó helyét „az ige bármely bővítménye betöltheti esetfunkciójától és szófaji összetételétől függetlenül — ha ismert információt közöl. Topikalizálható tehát bármilyen esetű főnévi csoport és határozói csoport:

[A_T zsüri] [t_Fíz pontot] adott Nadiának a versenyen.

[T_Tíz pontot] [t_Fegnap] adott a zsüri Nadiának a versenyen.

[Nadiának_T] [tegnap_F] adott a zsüri tíz pontot a versenyen.

[Tegnap_T] [tíz_F pontot] adott a zsüri Nadiának a versenyen.

[A_T versenyen] [tíz_F pontot] adott a zsüri tegnap Nadiának.”

A helycsere szabálya: i. m. 38: „A helycsere . . . választható transzformáció, . . . Alkalmazásával bármely két bővítmény felcserélhető, amennyiben azonos szerkezeti egységen belül helyet foglaló testvércsomópontok . . . helycsere alkalmazására csak a mondat két szerkezeti egységében nyílik lehetőség: az ige után és a topicban.”

[Mari_T tegnap a Váci utcában] [meg_F] ismerkedett egy norvéggal.

[Tegnap_T Mari a Váci utcában] [meg_F] ismerkedett egy norvéggal.

[Mari_T a Váci utcában tegnap] [meg_F] ismerkedett egy norvéggal.

[A_T Váci utcában Mari tegnap] [meg_F] ismerkedett egy norvéggal.

[Pista_T] [talált_F] [egy_C kutyát hazafelé menet a parkban].

[Pista_T] [talált_F] [a_C parkban egy kutyát hazafelé menet].

[Pista_T] [talált_F] [hazafelé_C menet egy kutyát a parkban].”

Ha mellőzzük a topikalizáció és a helycsere szabályának tanítását, hibás szórendű mondatokat hallhatunk vissza tanulóinktól, vagy „döcögössé” válhat a mondatfűzés: „A szerszámgépgyárban is növekedett a balesetek száma az utóbbi években, de még ennek ellenére is itt jónak mondható a helyzet.” A második tagmondat jobb így: *de itt ennek ellenére is jónak mondható a helyzet*” (NyKk. 887).

A fenti példában a szövegkohärencia elve finomítja a topicban megvalósítható helycsere szabályát: a topikalizált mondat elemek élére az az elem kerüljön, (ha van ilyen), mely közvetlenül (esetleg szemantikailag tautologikusan) utal az előzőekben

m o n d o t t a k r a. Tehát a NyKk.-ből idézett mondat azért „döcögös”, mert az előzőekre utaló *itt* nem állt a topic élén.

De még mindig nincs magyarázatunk a „fordulok balra,” „Kati ül a fotelben” féle szórendi hibákra, vagy arra, hogy miért fordították — helyesen — *Kutyás hölgy*-nek Csehov elbeszélését, nem pedig így: „Hölgy kutyával” (Dáma sz szobacsokj). És miért nem helyes/igaz ez a grammatikailag teljesen hibátlan modat (melyet egyik volt tanítványom dolgozatából idéznék): „Nem azt akarjuk mondani, hogy a *szoc. országokban* a szociáldemokrata pártok lemondtak régi ábrándjukról, a szociáldemokrata pártok feltámasztásáról.” Helyesen: *Nem azt akarjuk mondani, hogy a szociáldemokrata pártok lemondtak régi ábrándjukról, a szociáldemokrata pártok feltámasztásáról a szocialista országokban.*

Vilém Mathesius „a szórendet . . . négy tényező: a funkcionális mondatperspektíva, a g r a m m a t i k a i e l v (kiemelés tőlem: N-P. Á.), a ritmikai elv, valamint a szövegkoherencia elvének eredőjeként fogta fel . . .” É. Kiss Katalin (i. m. 10, majd a fókuszképzés kapcsán 34) a nyelveknek Greenberg (1963.) megfigyelte univerzális sajátosságára utal: „Az is univerzális tulajdonsága az emberi nyelveknek, hogy a különféle alaptagú szerkezeteikben v a g y e g y s é g e s e n a m ó d o s í t ó - m ó d o s í t o t t, v a g y e g y s é g e s e n a m ó d o s í t o t t - m ó d o s í t ó s o r r e n d alkalmazására törekszenek . . . a magyarban . . . a jelző is megelőzi a főnevet és a fokhatározó is a határozószót” (Kiemelés tőlem: N-P. Á.).

Mivel én orosz anyanyelvűeket (vagy oroszul tudókat) tanítok magyarra, a szórendi hibák hasonlóságára már régen felfigyeltem, ez (is) vezetett rá a magyar és az orosz mondatszerkesztés alapvető különbségére (vö. Klaudy Kinga: Hogyan alkalmazható az aktuális mondattagolás elmélete a fordítás oktatásában? Nyr. 108: 325—32). Ennek lényege a következő: a magyar mondatszerkesztésnek (a kötelező fókuszképzés mellett) a másik fő rendező (grammatikai) elve a *módosító-módosított sorrend* (az oroszban az ellenkezője, a módosított-módosító sorrend, de ez a sorrend dominál a többi szláv, a román és a germán nyelvekben is). Tehát a zárt szerkezetekben (pl. jelzős, fokhatározó-határozószó) és az igei szókapcsolatokban a módosító elem megelőzi a módosítottat, konkretizálva, szűkítve annak jelentését.

E grammatikai elv alkalmazása (tanítása) a magyar mondat szerkesztésében elég szilárd alapot nyújt a magyarul tanulóknak.

Így érthető és megmagyarázható, miért kell magyarul „balra fordulni” és nem „fordulni balra,” miért természetesebb „a fotelban ülni” nem pedig: „ülni a fotelban”; ui. a *balra*, a *fotelben* módosítója a *fordul*-nak és az *ül*-nek, szűkíti, konkretizálja a *fordul*, az *ül* elemeket.

Így kapunk magyarázatot arra az előbb idézett nyelvtanilag hibátlan, de tartalmilag helytelen mondatra is, melyben a szociáldemokrata pártoknak a *szoc. országokban* való feltámasztásáról van szó, s a *szoc. országokban* a módosító elem, a *feltámasztásáról* pedig a módosított, s adott esetben egyszerű inverzióról van szó, ami az ehhez hasonló szerkezetekben lehetséges. (Pl.: a *felvonások közötti szünet* — *szünet a felvonások között*; az *ország fővárosa* — *fővárosa az országnak*; *veszek magamnak egy magassarkú cipőt* — *veszek magamnak egy cipőt, magassarkút*; stb.)

De ezért mondjuk azt is, hogy *Bemegyek a szobába*, nem pedig: *A szobába bemegyek*, vagy *Katival együtt mindjárt bemegyünk a szobába*, vagy *A fiam leesett a fáról* és nem: *A fiam a fáról leesett* (NyKk. 889). Ezekben a mondatok-

ban a fő módosító elem az igekötő, a *be-*, a *le-*. És: „Az ige-preverb (igekötő) főként határozószói eredetű . . . , állandó ige melletti *circonstant* (bővítmény, módosító). . . . Ellenben az ige előtti *circonstantok* láncában a preverb különleges (hierarhikusan magasabb erősebb) helyet foglal el, s van egy sajátossága »kiszorítja« a *circonstant*lánc utolsó elemét az ige mögé . . . nincs kizárva, hogy a preverb-*circonstant* a szemantikailag hasonló (vagy a szemantikailag hozzá tartozó, azt vonzó, feltételező — N-P. Á.) *circonstant*ot szorítja a »keretes szerkezeten« túlra” — jegyzi meg óvatosan A. Ju. Ajhenvald A magyar nyelv szórendjéről c. cikkében.

Ezt a feltételezést elfogadhatjuk, én csak azzal egészíteném ki, hogy az igekötő azért foglal el „különleges” helyet, mert nem annyira önálló, mint a többi határozó (módosító). De ugyanakkor van annyira önálló, hogy a mondatnak más, pl. emfatikus eleme az ige mögé szorítsa: *Katival együtt’ megyünk be a szobába.* és van annyira önálló, hogy fokozható legyen (*le — lejjebb* stb.). (Ide egy nagyon szemléletes párhuzam is kívánczik: viszonyragjaink sem annyira önállóak, mint névutóink. Ezért, bár érthető az ilyenfajta kifejezés: *az ismerősökkel találkozás,* a 20. század magyar nyelve már nem használja (de Petőfi prózájában még megtaláljuk: „S minthogy ránk illett a »zsák meglelte foltját«, igen jól mulattam, sőt a sok *szerelemről* beszéd még homoöpathikus kúra gyanánt is szolgált . . .” — Ilyés Gyula idézi Petőfi c. könyvében, Szépirodalmi Kiadó, OK, 304), hanem *az ismerősökkel való találkozást* mond, ugyanakkor helyes *az ismerősök közötti beszélgetés* kifejezés. De viszonyragjaink elég önállóak ahhoz, hogy személyragozhatók legyenek, mint névutóink: *nekem, veled, ránk, elétek, mögöttük* stb.)

(Még egy megjegyzés: vannak olyan határozóink, melyek szemantikailag igen közel állnak a velük szókapcsolatot alkotó igével. Ezért mondhatjuk, hogy *balra fordulok és megyek egyenesen* vagy *balra fordulok és egyenesen megyek, lassan elsötétül a mozi terem* vagy *elsötétül lassan a mozi terem.*)

Végeredményben ez a grammatikai elv a magyarázata az É. Kiss Katalin megállapította jelentésőrző helycsere szabályának is: a *topicban* és a *commentben* a bővítmények szabadon felcserélhetők, ha nem szókapcsolatok és nem zárt szerkezetek — „a szabályok csak konstituensteket mozgathatnak” (i. m. 36). Vö.:

[Mari_T tegnap a Váci utcában] [meg_F] ismerkedett egy norvéggal.

*[Mari_T tegnap az utcában Váci] [meg_F] ismerkedett egy norvéggal

[Pista_T] [talált_F] [egy_C kutyát hazafelé menet a parkban.]

* [Pista_T] [talált_F] [egy_C kutyát a parkban menet hazafelé.]

S bár — a fenti megszorításokkal — jelentésőrző és helyes mondatokat képező transzformáció a topikalizáció és a *topicban*, *commentben* végezhető helycsere, de számolnunk kell Kiefer Ferencnek egy észrevételével (Mondattaniszemantikai tanulmányok, 1970.), miszerint a tárgy lehetőleg közel álljon az ígéhez, nemcsak azért, mert a statisztikai felmérések szerint ez az elterjedtebb, s egy inkorporációs jelenség is ezt a tendenciát igazolja: *a látlak, nézlek* féle ragozott igealak mgában foglalja a 2. személyű tárgyat. (A. Ju. Ajhenvald idézi Kiefer Ferenc munkájából.) De egy nyelvtörténeti tény is e mellett szó Ismeretes, hogy ősi eredetű tárgyrag nincs a magyar nyelvben. „A -*t* elemnek korábban determináló, meghatározó szerepe lehetett . . . Tehát a *házat* jelentése ez lehetett: ’a ház’, és egyben ’a házat’ is. A -*t* elem először csak a határozott tárgyat, viszont ugyanakkor a határozott alanyt is jelölte . . . Az alanyesetben a determináns visszafejlődött, s ezután a -*t* elem már csak a tárgy hatá-

rozottságát jelölte.” Kifejlődött a névelő. „A tárgyra korlátozott -t determináló elem viszont hamarosan felvehette a tárgyjelölés szerepét általában, vagyis használata áttekintette a határozatlan tárgyra, mely addig jelöletlen volt” (Bárczi Géza—Benkő Lóránd—Berrár Jolán: A magyar nyelv története, Bp. 1967. 403). Tehát feltételezhetjük, hogy a szórendnek jelentős szerep jutott a határozott tárgy (alany) és határozatlan tárgy (alany) megkülönböztetésében. (Az ilyen jellegű strukturális változások egy nyelv történetében sokkal lassúbb folyamatok, mint a nyelvi jelek kialakulása, funkcióváltása, eltűnése. Ezért hivatkozom erre a nyelvtörténeti adatra.) A határozatlan tárgy valószínűleg igemódosítóként (is) volt használatos. Ennek a mai magyar nyelvben is vannak nyomai: *széna kaszálni, fa vágni* (mentek) féle, ma már népiesnek számító kifejezések, valamint a *könyvet ír, tévét néz, rádiót hallgat* típusú igei szókapcsolatok, melyekben a tárgyi funkció igemódosítói (igekötői) szerepre „homályosul”. Az efféle igei szókapcsolatokban a tárgyi elem jelöletlen, az igenek nincs „még egy” igekötője, s az ige alanyi ragozása. Ha determináljuk a tárgyat: *a könyvet írja, egy könyvet ír* stb., ezek az igei szókapcsolatok azonnal elemeikre, összetevőikre hullanak szét. (Hasonló jelenséget tapasztalunk a determinálatlan határozó + ige: *iskolába megy, színházba jár, orvosnak tanul*-féle szerkezetekben is, melyekben a határozói elem ugyanúgy igemódosítói (igekötői) szerepet tölt be. (Az ilyenfajta igei szerkezetek között vannak olyanok is, melyek annyira összenőttek (lexikalizálódtak), hogy összetevőikre sem bonthatók: pl.: *katonának megy, orvosnak tanul, helyet foglal* (= leül) vö. a (egy) katonának megy,” „az (egy) orvosnak tanul”, „a helyet foglalja”. Éppen úgy, ahogy vannak lexikalizálódott igekötős igéink is, pl.: *kirándul, kifogásol, ellenőriz* stb.)

Azt is tudjuk ezekről az igei szerkezetekről, hogy úgy viselkednek a mondatban, mint az igekötős igék (vö.: *el akar menni — színházba akar járni, nem akar elmenni — nem akar színházba járni, Ki megy el? — Ki jár színházba?* Stb.) — Egyetlen kivétellel: ismeretes, hogy van a magyarban a cselekvés pillanatát vagy folyamatosságát rögzítő forma: *me gy e k fel a lépcsőn és látom . . .*, tehát az emfázis nélküli mondatban az igekötő az ige mögé kerül (vö.: Szili Katalin: Grammatika Prokruosztész-ágyban Nyr. 109: 177—84.). (Ez, természetesen vonatkozik az igekötős igéknél „lazább,” módosító ige kapcsolatokra is (Éppen) *ülök a fotelban és . . .*). Ha a cselekvés pillanatát folyamatosságát akarjuk rögzíteni a jelöletlen tárgyi elemes igei szókapcsolattal, feltétlenül determinált tárgyat kapunk az ige utáni pozícióban (tehát nem elegendő a tárgy egyszerű hátra vetése): *nézi a tévét, írja a könyvet* (úigy: *ül a fotelban, jön a vihar*). Vö.: *a tévét nézi (és nem az újságot olvassa), a könyvet írja (és nem a cikket javítja)*.

Mivel a tárgyas ragozás eredendően a határozott alanyra is utalt (s a határozott tárgyra is), melyek feltehetően az ige utáni pozícióban álltak, a mai magyar nyelvben is megfigyelhető az a jelenség, hogy a z ige u t á n i p o z í c i ó t e l f o g l a l ó a l a n y n a k , t á r g y n a k é s h a t á r o z ó n a k — a z e s e t e k t ö b b s é g é b e n — d e t e r m i n á l t n a k k e l l l e n n i e (különösen, ha az állítmány igeikötős ige). Pl.: A kóró ringatta a kismadarat.

A fiam leesett a fáról.

A kóró ringatott egy kismadarat.

A fiam leesett egy fáról.

Ez a jelenség, ennek megértése, ismerete segítséget nyújthat a névlőhasználat tanításához (is) a magyar mint idegen nyelv oktatásában. (Az *Ezen a*

vidéken már járt/még nem járt e m b e r., vagy *Indul ma g é p Münchenbe?* típusú mondatok esetében az alany azért determinálatlan, mert annak előfordulásáról, meglétéről, ill. hiányáról van szó. Hasonló szemantikai háttere van az *Utaztál már r e p ü l ő g é p p e l?* *Útél már h i n t a l o v o n?* *Varrtál már t é l i k a b á t o t?* típusú, determinálatlan tárgyú és határozójú mondatoknak is.)

Összefoglalás

1. A magyar szöveget is az ismerttől az ismeretlen felé haladó mondat-szerkezetek alkotják.

2. A magyar nyelv szórendje annyiban szabad, hogy az egyes mondatrészeknek nincs rögzített helye a mondatban.

3. A magyar mondat fő rendező elvei: a) a kötelező fókuszképzés, b) a módosító-módosított sorrend mint grammatikai elv. A második az elsőnek alárendeltje, mert a kötelező fókuszképzés a kontextus szintjén, a módosító-módosított sorrend elve a mondat szerkezet szintjén működik.

4. Tehát a magyarban sincs nyomatékta (fókusz nélküli), sem előzmény nélküli mondat.

5. Fókusz pozícióban (ha nem az ige a fókusz ige előtti pozícióban) vagy egy mondatelem, vagy zárt szerkezetű mondatelemek, vagy egynemű/egyenrangú elemek állhatnak.

6. A topikalizáció és a helycsere szabályát a szövegkoherencia elve, a grammatikai elv, valamint a kétféle szemantikájú (ma már: határozott v. határozatlan tárgyat feltételező) igeragozás pontosítja:

— a szövegkoherencia elve megköveteli, hogy a topikalizált mondatelemek élére az előzőkre közvetlenül utaló (esetleg szemantikailag tautologikusan utaló) elem kerüljön;

— topikalizálni vagy a helycsere szabályát alkalmazni csak egyes (önálló, módosító nélküli) elemeket, ill. elemeken vagy zárt szerkezetet alkotó (módosító-módosított szerepű/pozíciójú) elemeket, ill. elemeken lehetséges;

(— ha a commentban nem mondat hangsúlyos alany vagy/és tárgy van, akkor az — az esetek többségében — az ige mögötti pozícióba determináltan kerül;

— ugyanígy a determinált határozó is, amennyiben a mondat állítmánya igekötős — tehát van már módosítója —, ha nem, akkor a módosító szerepű, az igével szókapcsolatot alkotó határozónak az igemódosító helyét — az ige előtti pozíciót kell elfoglalnia. [Több módosító elem esetén az igekötő a vele szemantikailag rokon módosító elemet szorítja az ige mögé.]);

— a mondat tárgya lehetőleg közel álljon az igéhez, akár igemódosítói szerepben (determinálatlanul), akár determináltan, mondat hangsúlyosan vagy ige utáni pozícióban. (Vö.: Pista talált egy kutyát hazafelé menet a parkban. „?Pista talált hazafelé menet a parkban egy kutyát.”)

Ezek az alapszabályokon kívül a szórendtanításban (az egyenes és fordított szórendű állítmány használatán kívül, mely a fókuszképzés függvénye) feltétlenül figyelembe kell venni:

— a determinálatlan tárgy/határozó lehetséges igemódosítói (igekötői) szerepét (*tévé néz, színházba jár*) és „viselkedését” a mondatban;

— az ilyenfajta szókapcsolatok elő-előforduló lexikalizáltságát (*katonának megy, helyet foglal*) a *kirándul, ellenőriz* féle igekötős igékkel való párhuzamba állítással, például;

- a cselekvés pillanatát/folyamatosságát rögzítő formát;
- s az ugyanilyen céllal hátravetett tárgy/határozó-módosító determináltságát az ige utáni pozícióban;
- tanítani kell az inverziót, annak minden lehetséges változatát.

Ha tanítjuk ezeket a szöveg- és mondatalkotási törvényszerűségeket, akkor nemcsak a NyKk. *szórend* címszava alatt szereplő „döcögős”, „nem magyaros”, „nem szép”, „inkább”, „iskolás” jelzőket válthatjuk fel *n é h á n y* szabállyal, hanem a magyart idegen nyelvként tanulóknak is átfogó szórendi szabályrendszert adhatunk kezükbe. (Eredményességét, működőképességét az én pedagógiai gyakorlatom már igazolta.)

Befejezésül még egy elterjedt, sőt általánosan elfogadott, de szerintem nem egészen helyes, nem minden esetben meggyőző gyakorlatra szeretném felhívni a figyelmet, s a probléma teljes feltárásának igénye nélkül utalnék a következőkre:

Leíró nyelvtanaink, szótáraink, kézikönyveink, különböző grammatikai jelenségekkel foglalkozó munkák, dolgozatok tendenciákat, törvényszerűségeket, szabályokat fogalmaznak meg a *nyelvi norma*, az *ideális nyelvi norma* szempontjából, mely az *atiszta nyelvi archetípus*, amely nem létezik mint *nyelvi valóság*. De tudjuk, hogy *van nyelvi norma*, az *irodalmi nyelv* mint *nyelvi valóság* is: „Nyelvi normának az írott és beszélt nyelv használatának társadalmilag érvényes, helyesnek elismert szabályait, irányelveit, szokásait nevezzük.” A *nyelvi norma* nem mindenkinek, nem is a többségnek a *nyelvszokása*, hanem a *nemzeti nyelv* legfejlettebb formája, a *művelt köz- és irodalmi nyelvet* használóké (NyKk. 334. Sapir A. I. ezt a *nyelvi valóságot* a *társadalmi megegyezés* (konvenció, a közélet, a hétköznapiok) *nyelvének* nevezi. (Ahol bizony érvényesülnek a *nyelvi babonák*, a *tekintélyi érvek*, *esztétikai szempontok*, gyakran az *egyéni ízlés szintjén*.) S ugyancsak Sapir A. I. szavaival: létezik a *szellemi kultúra nyelve* — a *tudományok és a szépirodalom nyelve* a *maguk normáival*.

Ha rendszerbe állítjuk ezeket a normákat, így szemléltethetnénk ezek kölcsönhatását:

1. *norma mint a társadalmi megegyezés nyelve*
2. *norma mint nyelvi archetípus — ideális norma*
3. *a szellemi kultúra nyelve.*

A *nyelvtanár feladata*, hogy az *ideális norma* törvényeit tanítsa, s azokat a *társadalmi megegyezés nyelvével* mint *nyelvi valósággal* illusztrálja. (Ezt teszi *Nyelvművelő kézikönyvünk* is.) Tehát egy-egy *nyelvi jelenség bemutatásakor* (tanításakor) *helyesebb*, ha a *művelt köznyelvhez* apellálunk, ha kell ütköztetjük a *tapasztalt nyelvi valósággal*, s nem a *szépirodalom nyelvével* illusztrálunk, különösen nem a *költészet nyelvével*. Itt utalhatnánk íróink, költőink szavaira a *szépirodalom*, a *költészet mibenlétéről*, arra hogy az *irodalom nyelve* a *köznyelv fő forrása*, hogy a *nemzet nyelvének* műhelye (V. Majakovszkij), idézhetjük N. Gumiljov verssorát: „*Viszokoje k o s z n o j a z i c s i j e t y e b e d a r u j e t s z j a , p o e t*” — magyarul: a *legnemesebb h e b e g ő n y e l v ű s é g* *adatik meg neked, költő*. De R. Musil is hasonlóan szól a *szépirodalomról* a *Könyvek és irodalom c. esszéjében*: „... az (szép)irodalom mindenekelőtt a mélyen gyökeret vert s z o k á s o s s á g o k (Gepflogenheiten)

felfordítása . . .” S a példákat folytathatnánk. Az mindenesetre bizonyos, hogy a szépirodalom nyelve (és normái) nem azonos (azonosak) a művelt köznyelvével, az irodalmi nyelv normáival.

Vizsgáljunk meg egy-két példát:

„A kötőszók . . . kevés kivétellel a tagmondat élén állnak, s rendszerint csak költői inverzió következtében változtathatják meg helyzetüket; vö.: „Rejtelmek ha zengenek, őrt állok, mint mesékbe” (Mai magyar nyelv, 452).

„A főhangsúlyos alany vagy bővítmény szólama többnyire a mondat élén áll: „*Meghatott háláérzet járta át / egész valómat*” (Bárány: Csigalépcső 104); „*Tűzesen süt le / a nyári nap sugára / Az ég tetejéről / a juhászbojtárra.*” De sokszor — előkészítő részként — egy önálló hangsúlyú, de főhangsúlyos szakasz kerül a főhangsúlyos mondatrész szólama elé: „A gondviselés / *ott várt rá* a köztisztviselők mögött / a kis utcában” (Németh L.: Bűn 1: 48). A főhangsúlyos mondatrész szólama állhat a mondat végén is: „A kijárat minálunk *’ az előszobán át* vezet (Goda: Podolini 1: 120)“ (Mai magyar nyelv, 455).

Az eredmény: minden állítás helyes, a bizonyítékok tekintélyesek, de a kérdés nyitott, megválaszolatlan marad, hol is álljon a főhangsúlyos alany vagy bővítmény:

— a szövegösszefüggés nélkül ezt tényleg nehéz megállapítani,

— szabály nincs,

— a Petőfi idézet egészében véve egyenesen eltérés a köznyelvi normától, József Attila verssora pedig kivétel, a szabályos használat bemutatása nélkül.

Tehát feltétlenül szükség van az irodalmi nyelv — a művelt köznyelv és a szépirodalom nyelvének megkülönböztetésére. (Véleményem szerint az irodalmi nyelv normáinak megfelelő példákkal, ill. azok után illusztráljunk szépirodalmi példákkal, s lehetőleg ne verssorokkal.) Mert ha nem az irodalmi nyelv normáira támaszkodunk, pontosabb értékítéletet sem tudunk mondani egy-egy irodalmi alkotás nyelvéről, egyediségéről.

Ez vezet vissza bennünket a dolgozat legelején idézett és „átírt” Örkény novellarészlethez. (Műelemzésre természetesen nem vállalkozom, csak összehasonlításra.) — Az átírt szövegben monoton, alany—állítmányi szerkezetű, leíró, értekező stílusra jellemző mondatok követik egymást, Örkény a dinamikus, ún. „rikkancs szórendet” (NyKk. 893) ütközteti a leírás szokásos formájával, mint tartalommal. Az „Egy fénysugár csap el a fejünk felett, . . .” mondattal megbontja nemcsak az előző mondatok szórendjét, hanem rögzíti is a pillanatot, így jelenik meg, válik kézzelfoghatóvá az idő mint negyedik dimenzió. Az utolsó előtti mondat — tartalmának megfelelően — elcsöndesedik, leír, ábrázol, hogy a legutolsóban, *a szája mosolyra hajlik*: után *a meggy tovább a film* szórendi változtatással az idősszerűnek a látottakkal való azonosulását fejezze ki az adott pillanatban.

Naumenko-Papp Ágnes

IRODALOM

Ajhenvald, A. Ju.: O porjadke szlov v vengerszkom jazike (megjelenés alatt)

A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, 1967.

A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, 1971.

Balázs János: A szöveg. Gondolat, 1985.

Bátori István: A szórend tényezői: a fókusz, NytudÉrt. 104. sz.

Grammatika szovremennogo russzkogo jazika. Moszkva, Nauka, 1970.

- Kiefer Ferenc: A generatív nyelvelméletéről. Nyr. 100: 63—82.
- É. Kiss Katalin: Egy magyar transzformációs generatív szintaxis néhány alapvető transzformációs szabálya, Nytud. Ért. 104. sz.
- É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Nytud. Ért. 116. sz.
- Klaudy Kinga: Hogyan alkalmazható az aktuális tagolás elmélete a fordítás oktatásában? Nyr. 108. 325—32.
- Klaudy Kinga: Orosz—magyar fordítástechnika. Tankönyvkiadó, 1980.
- Kovácsné Réczai Margit: A nyomátéktalan mondatok optimális szórendje. Nyr. 109: 322—37.
- Krilova, O. A.: Havronyina, Sz. A.: Porjadok szlov v russzkom jazike. Moszkva, Russzkij jazik, 1984.
- Naumenko-Papp Ágnes: A magyar mint idegen nyelv tanításának kérdéséhez. Nyr. 109: 172—7.
- Naumenko-Papp, Ágnes: Prakticesszkij kursz vegerszkogo jazika. Moszkva, Viszsaja skola, 1982.
- Nyelvművelő kézikönyv. Akadémiai K. 1980, 1985.
- Sapir, M. I.: Jazik bita/jaziki duhovnoj kulturi (kézirat)
- Szili Katalin: Grammatika Prokrusztész-ágyban. Nyr. 109: 177—84.
- Szolnceva, N. V.: Problemi tipologii izolirujusih jazikov. Moszkva, Nauka, 1985.
- Varga László: A topicről és a fókusz utáni elemek sorrendjéről. MNy 77: 198—200.
- Vörös József: A határozó és az igekötő helye közötti kapcsolat. MNy 69: 444—451.

A beszédmegértési teljesítmény fejlődése óvodáskortól felnőttkorig

1. Számos példát hozhatunk arra, hogy az ugyanazon szervekkel létrehozott mozgássorozat végeredménye nagyon különböző, akár a sportolók vagy akrobáták és az átlagember teljesítményére, akár az énekművész és az éneklő felnőtt énekének vagy a színész és a riportalan beszédének eltéréseire gondolunk. Látszólag tehát nem új, ha azt állítjuk, hogy a gyermek és a felnőtt beszédmegértése sem egyforma. Ugyanakkor meglehetősen nehéz bizonyítani, hogy a különböző életkorokban ugyanazt a szót, mondatot vagy szöveget másképpen dolgozzuk föl a megértés során. A mennyiségben kifejezhető különbségek hátterében álló okokra gyakran csak következtetni tudunk. Gyakorlati tapasztalataink alapján feltételezhető, hogy *a)* a beszédmegértés fejlődik és *b)* ennek — miként a beszédprodukció fejlődésének is — szakaszai vannak. Számos kérdés azonban tisztázásra vár, például, hogy mire vonatkozik a fejlődés ténye: a megértési rendszer (fiziológiai) felépítésére, az egyén értelmi/pszichikai változásaira vagy a folyamat működésére. Miként fejezhető ki ez a fejlődés a nyelvészet terminológiájában: a változás csak/elsősorban a szókincsert érinti, összefüggés mutatható ki a grammatikai/szintaktikai formák elsajátításának szabályszerűségeivel vagy mindenekelőtt az asszociációs mezők működési sajátosságaival hozható kapcsolatba?

Az a rendszer, amelyik a beszédmegértést lehetővé teszi, hároméves korra nagyjából kialakult. Ezzel kapcsolatban két kérdést kell mélyebben megvizsgálnunk: az egyik a *h a l l á s*, a másik a *l a t e r a l i z á c i ó*.

Az életkor változásával a gyermekek mind több szót tudnak pontosan felismerni a különböző hangerősségeken (ezt a számos nyelvben elvégzett beszédaudiometriai vizsgálatok alátámasztják; a magyarra vö. Farkas Zsolt—Gósy Mária—Hirschberg Jenő: Kisgyermekkorai beszéd-audiometria. Fül-orr-gégégyógyászat 29. 1983. 93—102). Ez a tény részben magyarázható a hallásérzékenység változásával. Kísérleti eredmények szerint a gyermekek hallás-

érzékenysége az életkorral arányosan finomodik: legnagyobb mértékben azokon a frekvenciákon, amelyek a beszédfelismerés szempontjából a legfontosabbak (Selnés, O. A.—Whitaker, H. A.: Morphological development of the auditory system. In: The Neuropsychology of Language. Szerk. Rieber, R. W. New York, London, 1976. 125—57). E változás mértéke azonban nem nagy, ötéves kortól tizennégyévesig mindössze 2—3 dB. A másik lehetséges magyarázat a figyelem fejlődése. Eszerint jobban és hosszabb ideig tudnak a gyermekek idősebb korban összpontosítani, szöfelismerési teljesítményük javulása tehát ennek tudható be. Kétségtől van különbség az óvodáskorú és egy középiskolás figyelemkoncentrációjának tartamában és minőségében is; de ez mint a beszédmegértési folyamat fejlődésének magyarázó elve nem állja meg helyét. A személyiségbeli különbségek éppúgy megvannak 4—5 éveseknél, mint a pubertásban vagy 20 éven felül. Az „okot” tehát másban kell keresnünk.

A vélemények megoszlanak arról, hogy vajon a lateralizáció, a bal agyfélteke dominanciája (amely elsősorban felelős a beszéddel kapcsolatos „programozási feladatokért”), miképpen alakul ki, és melyik életkorban mutatható ki egyértelműen. A kutatók összefüggést látnak egyúttal a beszéd általános fejlődésével, illetve a „kezesség” (jobb- vagy balkezes ember) alakulásával (Palotás Gábor: A félteke dominancia és kezesség témakörében végzett kutatások mai állása és ennek hatása a logopédiára. Tanulmányok a beszédjavítás köréből. I. Gyógyypedagógiai Továbbképzés Könyvtára 27. OPI, Bp., 1986. 60—9). (Megjegyezzük, hogy az első osztályokban tanítók jól ismert tapasztalata, hogy a balkezes kisgyermekeknél általában nagyobb gondot kell fordítaniuk az összeolvasáskor a sorrendiségre.)

Szerte a világon keresik a választ arra, hogy miért képes a gyermek a pubertás kor előtt akcentusmentesen elsajátítani egy második, azaz idegen nyelvet, és miért sikertelen ez később. Az egyik feltevés szerint az ok a lateralizáció időpontjában van, amelyet a hetedik évre és még későbbi életkorokra tesznek. Számos kísérlet bizonyítja ugyanakkor, hogy nyelvi ingerre már csecsemőkorban jellemző a jobbfelel-dominancia. Magyar gyermekekkel hároméves korban egyértelműen bizonyítható volt a bal féltekei lateralizáció (Pléh Csaba: Különböző szórendű mondatok értelmezése és a dichotikus aszimmetriák 3—6 éves gyermekeknél. MPszichSz. 1981/3. 365—95).

Mindezek után egy általános megértési modellből indulunk ki, amelyet hierarchikusan egymásra épülő szintekkel jellemezhetünk (vö. Gósy Mária: A beszédmegértés folyamatának első szakasza. Nyr 109 [1985.]: 452—7). Ez a rendszer lehetővé teszi a szótagok, szavak felismerését éppúgy, mint a mondatok vagy hosszabb szövegek (globális) megértését. Az a m ű k ö d é s s o r o z a t azonban, ahogyan ez létrejön, k ű l ö n b ő z ő a z e g y e s é l e t k o r o k b a n. Ennek igazolására kísérletsorozatot végeztünk óvodáskortól felnőttkorig, összesen 7 életkori csoportban. C é l u n k, hogy a beszédmegértésben bekövetkező változásokat mennyiségi és minőségi mutatókkal jellemezzük. Ezeknek az eredményeknek elméleti jelentőségükön túl közvetlen gyakorlati hasznuk lehet azoknak a munkájában, akik a gyermekekkel (a szó legtágabb értelmében) közvetlen kapcsolatban állnak (gondozónők, óvónők, tanítók, tanárok, logopédusok, gyógyypedagógusok, pszichológusok stb.).

2. A kísérletsorozat anyaga, módszere, körülményei. Három különböző kísérletet végeztünk. *a)* Az első szótalálási feladat volt; itt arra kerestünk választ, hogy vajon mekkora jelcsoport

szükséges az egyes életkorokban a szóazonosításhoz. b) A másodikban a szófelismerés fejlődését vizsgáltuk. c) A harmadikban a mondatmegértési teljesítményt elemeztük. A szótalálási kísérletben a kísérletvezető meghatározott hosszúságú részleteket mondott hangosan előre összeállított szólistából. A résztvevők feladata az volt, hogy a jelcsoport elhangzása után próbálják azokat értelmes szavakká kiegészíteni (pl. *ru* → *ruha* vagy *sá* → *sál*, *sár*, *sátor*). A szófelismerés nyelvi anyagát tíz egy és két szótagú szó alkotta: *dob*, *autó*, *szél*, *garázs*, *hal*, *gyűrű*, *vár*, *szőnyeg*, *óvoda*, *mese*. Ezeket 6 mp-es szünetekkel férfi ejtésben magnetofonszalagra rögzítettük, majd ún. fehér zajjal elfedtük, vagyis a megértést erősen megnehezítettük. A zajjel viszony 0 dB volt (ez azt jelentette, hogy a zajnak, illetve a beszédnek az átlagos intenzitása megegyezett). A kísérleti személyek feladata a felismert szavak azonnali hangos ismétlése volt. A harmadik kísérlet nyelvi anyagában tíz rövid modat szerepelt: *A várakból romok lettek. A nőket rögtön bezárták. Mondjad, miért sírdogálsz! Alig mertek rálépni. A sebed helyén hegek vannak. Ettől a sörtől megrezszegegett. E tünecokat a múltban ismerték. Az utak hatalmasabbak az egeknél. A cárok késekkel dobálóznak. Milliók élnek az ügyért.* A mondatmegértési teljesítményt két módszer segítségével vizsgáltuk. Az egyik azonos volt a szófelismerésben alkalmazottal: ugyanolyan módon fehér zajjal fedtük el az ugyancsak férfi bemondóval 8 mp-es szünetekkel magnetofonszalagra rögzített mondatokat. A kísérleti személyek feladata itt is az elhangzás utáni azonnali hangos ismétlés volt. A másik módszerrel a mondatokat Varyspeech II-vel az eredeti tempójukhoz képest 25 százalékkal meggyorsítottuk; a kísérleti személyek feladata változatlan maradt. Mind a szó-, mind a mondatmegértési feladatban a kísérleti személyeket egyénileg teszteltük: Sony típusú kazettás magnetofonról, fülhallgatón keresztül hallották az anyagot, átlagosan 65 dB-es intenzitáson, csendeshelyiségben. Egy-egy kísérleti személy csak egyféle kísérletben vett részt (kivéve a szótalálási feladatot).

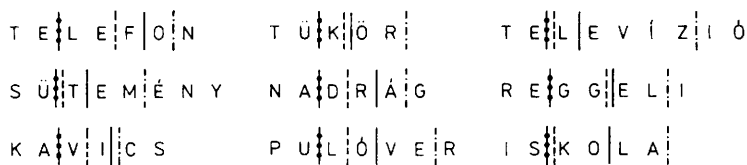
Az első kísérleti csoportban kiscsoportos óvodások (3 évesek, a Budapest XI. Molnár Erik utcai tanácsi óvodából), a másodikban nagycsoportos óvodások (5 évesek, ugyanonnan) vettek részt. A harmadikban második osztályosok (7 évesek, a Budapest XI. Köbölkút utcai iskolából), a negyedikben ötödikesek (10 évesek, a XVIII. Nagykőrösi úti iskolából) szerepeltek. Az ötödik csoportot elsős gimnazisták (14 évesek, a Budapest XIX. Landler Jenő Gimnáziumból), a hatodikat főiskolások (átlagosan 20 évesek, az ELTE ÁITFK II. évfolyamának magyar—orosz szakos hallgatói) alkották. Az utolsó csoportban felnőttek (átlagélethekkoruk 40 év, iskolázottságuk különböző) voltak. Valamennyi csoport szociológiai szempontból heterogénnek tekinthető. Az összes résztvevő száma: 214 fő.

3. E r e d m é n y e k

a) A felnőtt beszédmegértésére jellemző, hogy szavak azonosításakor az akusztikai-fonetikai szinteken lejátszódó folyamatok szinte nyomban kiváltják a szószint aktivizálódását. Egy relatíve kevés információt hordozó beszédjelcsoport is elegendő ahhoz, hogy számtalan (a szókészlet és az egyéni szókincs korlátain belül) feltevésünk legyen a (jelen esetben) folytatást, azaz a teljes szót illetően. A szer hangcsoportról eszünkbe juthat a *szerszám*, a *szerda*, a *szerelem*, a *szerep*, a *szerencse*, a *szeret*, a *szerel* stb. szó. Ennek a folyamatnak az az alapja, hogy az említett alsóbb szintek csak részlegesen vesznek részt a megértési folyamatban. Ez azt jelenti,

hogy a feldolgozáshoz nincs szükség az adott beszédjel valamennyi sajátosságára, csak a legfontosabbakra. Ezzel szemben a kisgyermeknél már az első szintektől kezdve valamennyinek a teljes értékű részvétele szükséges ahhoz, hogy a folyamat hibátlanul működjön. A gyermek — életkorától függően — az elhangzó beszédjelet különböző mértékben dolgozza fel. A fejlődés éppen abban jelentkezik, hogy csökken az alsóbb, növekszik a felsőbb szintek részvétele a megértésben. Kísérleti adataink ezt a következőképpen támasztják alá. A szótalálási feladatban a háromévesek nagyobbik részének a teljes szó elhangzására szüksége volt a megértéshez. Kisebb részük az utolsó előtti hang elhangzása után a szavak jelentős részét már képes volt felismerni. A nagycsoportos óvodásoknál általában előbb bekövetkezett az azonosítás, sőt néhány szókezdetre több szót is meg tudtak nevezni. Például: *te* → *teve*, *televízió*, *tele van* vagy *ke* → *kemence*, *kell*, *kenyér*, *kendő*. A második osztályosok — várhatóan — még előbb ismernek rá egy-egy szóra, és majdnem minden két hangból álló hangkapcsolatot ki tudnak egészíteni értelmes szóvá, például: *sü* → *sün*, *süllyed*, *sült*, *sütő*. A fejlődés mégis kisebb mértékűnek tűnt annál, mint amit elvártunk volna. Az ötéveseket a hétévesektől nem csupán az írni-olvasni tanulás ténye választja el egymástól, hanem feltételezhetően nagyobb mértékű ismeretanyag-növekedés is. Továbbá a jelenlegi olvasástanítási módszerek egyenesen a gyermekek szótalálási „tudására” építenek. Még nehezebb feladat lesz tehát az írás és az olvasás elsajátítása azoknak a gyermekeknek, akiknél ez a képesség az óvodáskori szintet nem vagy alig haladja meg. Nagy egyéni különbségeket találtunk a második osztályosok között: több gyermek az ötévesek átlagteljesítményét érte csak el. Az ötödik osztályosoknak nem jelentetett problémát ez a feladat; az első (szókezdő) hangkapcsolatra számos értelmes szót tudtak mondani. Az egyes gyerekek közti különbség ebben az életkorban főként az idővel fejezhető ki: volt, aki gyorsan, volt, aki hosszabb gondolkodás után egészítette ki különböző szavakká az elhangzott jelcsoportot. Az 1. ábra a fejlődést kilenc vizsgált szóval szemlélteti. A középiskolásoktól kezdve az egyes kísérleti személyek között csupán a megtalált szavak mennyiségében volt különbség.

b) Egy szó felismerése, azaz jelentésének megértése több tényező függvénye; gyakran a beszédhelyzet határozza meg, hogy közülük melyiknek lesz elsőbbsége (l. a magyarra Gósy Mária: Szófelismerés az akusztikai szerkezet

Szótalálási teljesítmény 3, 5, 7 és 10 éveseknél

(3 évesek: ---- 5 évesek: — 7 évesek: --- 10 évesek: ———)

1. ábra

és a magyar nyelv hangsorépítési szabályainak függvényében. MNy. 80 [1984]: 463—76). A kísérleti szavakat úgy választottuk ki, hogy azok már az óvodáskorúaknak is feltételezhetően az aktív szókincsébe tartozzanak. Eredményeinket az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat

Vizsgált csoportok	Helyes válaszok százalékban
3 évesek	47,5
5 évesek	51
7 évesek	63,3
10 évesek	67,1
14 évesek	73
Főiskolások	80
Felnőttek	84

Legnagyobb a fejlődés a 3—7 éves időszakban. Az iskolába kerülés, az első osztály elvégzése minőségi ugrást jelent: ebben a csoportban már igen ritkán fordult elő, hogy a gyermekek hibásan ismételték volna az elhangzott szót (pl. értelem nélküli hangsorként). Ugyancsak igen kicsi volt a „nincs válasz” aránya, amikor a gyermek semmit nem ismétel. Az előző, szótalálási feladat teljesítményéhez képest itt jelentős fejlődést tapasztaltunk. Ehhez képest visszafogottabb, kisebb mértékű a másodikos és ötödikes gyermekek közötti változás. Úgy gondoltuk, hogy nemcsak a három évnyi korkülönbség, de az iskolázottságbeli, olvasottságbeli (?), azaz ismeretekben, gondolkodásban, szókincsben stb. szükségszerűen meglevő különbségnek a szavak azonosításában feltétlenül mutatkoznia kell. Nem tekinthető megnyugtatónak, hogy — adataink szerint — a nagyobb mértékű fejlődés a 14—20 év közötti időszakban jelentkezik, amikor az ekorúak egy része számára a tanulás aktív korszaka már lezárult (ipari tanulók) vagy éppen lezárulóban van (érett-ségizők).

Adataink rámutattak a szavak különböző hírértékének szerepére az egyes korcsoportokban. Az *óvoda* azonosítása 100%-osnak tekinthető a két óvodai csoportban (a 3 évesek nem ismételték meg a szót minden esetben, de sosem tévesztették). Hasonlóképpen jó a felismerés a második osztályosoknál is; az ötödikesek azonban már majdnem 30%-ban *dolgozat*-nak értik e szót, sőt még a főiskolás csoportban is 25%-os az *óvoda dolgozat* azonosítása. Hasonló okból jobb a *hal* szó felismerése az óvodásoknál, mint a többi életkori csoportban, ahol inkább *fal*-at értettek. (Az óvodákban *hal* jel van, *fal* természetsen nincs.)

A 2. táblázatban összegeztük az egy és több szótagú szavak helyes felismerésére kapott adatokat.

Az adatok alátámasztották azt a jelenséget, hogy zavart helyzetben könnyebb a több szótagú szavak azonosítása, mivel több elemből könnyebben „rekonstruálható” a hallott hangsor (Büky Béla—Egyed András—Pléh Csaba: Nyelvi képességek — Fogalomkincs — Megértés. Bp. 1984. 288). Másfelől érdekes képet kaptunk a helyes felismerés arányának változásáról a fejlődésben. Az egy és több szótagú szavak átlagos azonosítása között legkisebb a

különbség a két óvodás csoportban. Ez újabb bizonyítéka annak, hogy a kisgyermek kevesbé használják fel a magasabb szinteken lejátszódó működések eredményeit. Egyenletesebben változó és sokszor nagyobb mértékű a több szótagú szavak helyes felismerése a többi csoportban; vagyis növekszik a felsőbb szintek részvétele a megértési folyamatban. (Két negatív adatunkra, a „viszsaesést” mutató azonosításokra nem találtunk elfogadható magyarázatot.) Valamennyi korcsoport teljesítményét összegezve, az egy szótagúakra kapott átlag: 51,4%, a több szótagúaké: 76,6%.

2. táblázat

Vizsgált csoportok	Helyes felismerés százalékban	
	egy szótagúakra	több szótagúakra
3 évesek	36,5	50
5 évesek	46,8	58,3
7 évesek	38,8	79,6
10 évesek	55,3	75
14 évesek	55	85
Főiskolások	56,2	95,8
Felnőttek	71,3	92,8

c) A mondatmegértési kísérletekben szereplő tíz mondatból hétnek a jelentése általában érthető, háromé nehezen vagy egyáltalán nem volt érthető az óvodáskorúak számára. Mondatok azonosításakor felnőtteknél még jobban csökken az alsóbb szintek részvétele a megértési folyamatban, mivel a szintaktikai szabályokat hordozó beszédjelek, valamint maguk a szabályok is nagy segítséget jelentenek a globális egész, a mondatjelentés felfogásához (vö. Foss, J. D.: Decision processes during sentence understanding. J. Verb. Learning and Verb. Behavior 8. 1969. 457—62).

A zajban elhangzó mondatokra kapott adatokat elemeztük a mondatmegértés, valamint a pontosan azonosított szavak mennyisége szerint. Ezeket és a gyorsított mondatok felismerésére kapott eredményeket a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat

Vizsgált csoportok	Helyes válaszok százalékban		
	természetes elhangzásban	zajban hangzó mondatokra	gyorsított mondatokra
3 évesek	45	10 — 28,4*	10
5 évesek	85	36,2 — 57,6	58
7 évesek	95	41,4 — 62,5	58
10 évesek	100	46,4 — 68,4	89,3
14 évesek	100	52,0 — 78,1	93
Főiskolások	100	62,9 — 82,2	97,1
Felnőttek	100	66,0 — 80,3	98

* Bal oldalon a tíz mondat helyes felismerésének átlaga, jobb oldalon az összes mondatban felismert valamennyi szó átlaga szerepel.

Az izolált szavak azonosításához viszonyítva töretlenebb a mondatmegértés a számadatok tükrében. A gyermekek teljesítménye mindkét típusú feladatban gyengébb, mint a főiskolásoké vagy a felnőtteké. Feltűnő, hogy a mondatmegértésben a „minőségi ugrás” nem az óvoda/iskola választóvonalnál, hanem egyrészt a 3 és 5, másrészt a 14 és 20 évesek között látható. A mondatokban szereplő szavak megértésében egy nagyobb ugrás van: a két óvodai csoport között. Kimondható ennek alapján, hogy a beszéd megértés fejlődésében a legnagyobb fordulóponthoz az óvodai éveken belül, három- és ötéves kor között. Hasonló jelentős változás — az izolált szavaknál ugyanezt tapasztaltuk — van 14 és 20 év között is. További vizsgálatra szorul, hogy a főiskolások és a felnőttek közti különbség szignifikáns-e. A mondatok jelentésének és a megértésnek az összefüggéséről tájékoztat a 4. táblázat (ebből a két óvodás csoportot alacsony teljesítményük miatt kihagytuk).

4. táblázat

Elhangzott mondatok	Helyes felismerés százalékban				
	7 évesek	10 évesek	14 évesek	főiskolások	felnőttek
A várakból romok lettek.	50	21,4	30	28,6	50
A nőket rögtön bezárták.	100	100	100	100	100
Mondjad, miért sírdogálsz!	75	85,7	100	100	100
Alig mertek rálépni.	100	85,7	90	100	100
A sebed helyén hegek vannak.	—	7,0	30	28,6	40
Ettől a sörtől megrészegeedett.	37	64,2	70	42,9	90
E táncokat a múltban ismerték.	15	35,7	30	85,7	80
Az utak hatalmasabbak az egeknél.	37	64,2	40	57,1	60
A cárok késekkel dobálóznak.	—	—	10	28,6	20
Milliók élnek az ügyért.	—	—	20	57,1	20

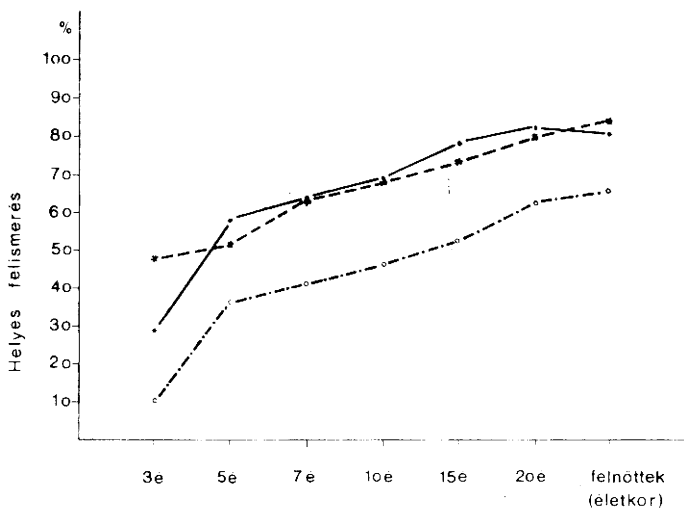
A tizennégyévesek minimális teljesítménynövekedését nem számítva, a közölt mondatok azonosítása csak 20 éves kortól értékelhető. A meglehetősen értelmű *A cárok késekkel dobálóznak.* és a *Milliók élnek az ügyért.* mondatokat valamennyi csoportban nehezen értik. Az átlagos jelentéstartalmat hordozó és gyakori szavakat tartalmazó mondatokat könnyen felismerik (pl. *A nőket rögtön bezárták.* vagy *Mondjad, miért sírdogálsz!*).

3. Hároméves korra az anyanyelv elsajátítása alapfokon megszilárdult. Kísérletünk bizonyította, hogy az ekorúak beszédmegértése még mindig milyen nagy mértékben függ az adott beszédhelyzettől. A nem megszokott téma és feladat gyakorlatilag a nullára csökkenti teljesítményüket. Meg kell jegyeznünk, hogy ugyanakkor néhány esetben egészen kiemelkedő, meglepő eredményeket kaptunk. L. E. 3 éves kislány a zajban elhangzó mondatokat 30%-ban jól ismerte fel (az életkori átlag 10%!), a pontosan azonosított szavak aránya 45,2%. N. Zs. 5 éves kislány mondatmegértése 50%-os, a mondatokban szereplő szavak helyes felismerése 80,6%. A gyermek ezzel a 14 évesek teljesítményét közelíti meg.

Valamennyi korcsoportban megfigyelhető volt a produkció és a percepció/megértés egymásra hatása: a kísérleti személyek a gyorsított mondatokat gyors-

sabban, a zajban hangzókat pedig a normálshoz képest hangosabban ismételték meg. A beszéd két oldalának, a beszélésnek és a megértésnek ez a szoros összefüggése számos ponton fel- és kihasználható mind az anyanyelvi, mind az idegen nyelvi oktatásban.

Kísérletek nélkül is valószínűsíthető, hogy a beszédmegértés az életkorral párhuzamosan fejlődik, pontosabbá, részletezőbbé válik. Ebben az értelmi fejlődés mellett az ismeretek bővülésének, az aktív tanulásnak, a beszédprodukciónak megértésre gyakorolt hatásának, a beszédtapasztalatnak (a különféle kommunikációs helyzetekben történő sikeres részvételnek) és még más tényezőknek is fontos szerepe van. Kísérletünk meggyőzött arról, hogy ez a fejlődés nem mindig fokozatos, számos esetben lehettünk minőségi/mennyiségi ugrások tanúi. A szó- és a mondatmegértés fejlődése nem mindig jár együtt: ezeket az eredményeket grafikusán is ábrázoltuk (2. ábra). A adatok alapján feltételez-

2. ábra. A szó- és mondatfelismerési teljesítmény fejlődése óvodáskortól felnőttkorig (- - - = izolált szavak felismerése, — = a mondatokban szereplő szavak felismerése, - . - . = mondatok felismerése)

zük, hogy a grammatikai/szintaktikai formák azonosítása és a szókinés bővülése nem esik feltétlenül egybe egyazon életkori szakaszban. Bizonyítottuk, hogy a beszédmegértési folyamat fejlődése mindenekelőtt abban ragadható meg, hogy az egyes szintek részvétele módosul/változik az életkor növekedésével. Kisebb korban döntő az alsóbb szintek működése, majd egyre nagyobb jelentőséget kapnak a felsőbb szinteken lejátszódó működéssorozatok. Ezzel összefüggésben megnő az asszociációk szerepe.

Következtetéseink közül hangsúlyozni szeretnénk a beszédmegértés fejlesztésének szükségességét. Az anyanyelvi oktatásban a beszédtanításnak ez az oldala csaknem teljesen el van hanyagolva, legjobban még az óvodai tematikákban juttatnak ennek szerepet. Eredményeink alapján azt gondoljuk, hogy fontos lenne a beszédészlelés és a beszédmegértés tudatos, tervszerű fejlesztése valamennyi életkorban, valamennyi iskolatípusban.

Gósy Mária—Laczkó Mária

Egy 1800-ban írt pedagógiajegyzet alapvető neveléstudományi szókincse

A közelmúltban vált ismertté egy korai magyar nyelvű neveléstudományi jegyzet „A Paedagógia vagy Gyermeekneveléstudománynak legelső része” címmel. Szerzője a pápai református kollégium neves tanára, Márton István. Magát a kéziratot 1800-ban az egyik kollégiumi növendék, Péter István írta le.

A terjedelmes kéziratot követően a bevezetés után az első rész — *Elementologia* — olvasható: ez a nevelés általános alapelveivel foglalkozik. A második rész — *Methodologia* — a népiskola egyes tantárgyainak oktatási módszereit tárgyalja, az átfogó didaktikai fogalmakat is érintve. Illusztrációképpen közben a szentgáli népiskola 1800. március 12-én — „Kis Gergely rendes iskola mester” vezetése alatt — tartott vizsga anyaga olvasható.

Az első hazai neveléstudományi írások közé tartozik Márton István e munkája, s híven tükrözi a pedagógiai szaknyelv korabeli állapotát. Eddig még nem vizsgálták a magyar neveléstudományi szaknyelv kialakulásának folyamatát. Az értékes pápai kézirat neveléstudományi szókincsének bemutatásával ehhez szeretnénk hozzájárulni.

Szemlénkben mellőzzük azokat a szakkifejezéseket, amelyeket ma is ugyanazon jelentésben használunk (pl. *tanul, tanít, tanító, magyarázat* stb.). Teljességre törekszünk viszont a szerző sajátos pedagógiai szakkifejezéseinek regisztrálásában, valamint e szavak jelentéstartalmának minél pontosabb kifejtésében. Ennek érdekében bőségesen idézünk a jegyzetkötetből, zárójelbe téve a kézirat oldalszámát, ahol az idézett szövegrész található. (A kézirat nyomtatásban való megjelentetése a közeli években várható.)

Főbb elméleti alapfogalmak

tehetség 'a különféle irányú tenni tudás lehetősége'. Márton István szerint minden emberben benne rejlik a „tehetség” vagyis a tehetés képessége, amely a kifejlődésre törekszik. Tehát potencia ez, amely — ha később megfelelő hatások érik — kibontakozik és a gyermek, ifjú képes lesz különféle irányú tevékenykedésre. (Vagyis Márton István nem a kiemelkedő képességet nevezi *tehetség*-nek.)

erő 'potenciális energia'. Ez a tenni tudás képességének másik oldala: minden ember rendelkezik vele, amely azután kifejlesztve táplálja, működteti a „tehetséget”, vagyis a tenni tudás képességét. Az *erő* tulajdonképpen a *tehetség* szinonimája. E két kifejezés Márton István szövegében mindig párosan, egymás mellett szerepel.

kifejtődés 'az emberben levő tehetség- és erő-lehetőség képessége a kibontakozásra'.

nevelés '(a minden emberben meglevő) természetes tehetségeknek és erőknek a kibontakoztatása'. „Mind azt, valami az embert az ő benne mintegy aluvó vagy még munkátlan tehetségeinek s erejének kifejtődzésére elősegíti”, *nevelés*-nek nevezzük (10). „A *nevelés* a természeti tehetségeknek s erőknek az ő munkásságra való első felébresztésekben áll” (12). Gondoljuk el „az embernek tehetségeit s erejét kifejtődöttnek lenni” (12). „A *nevelés*-nek tárgya az ember tehetségei s ereji” (15).

alkot (fn.) Az emberi természettel együtt járó *tehetség* és *erő* szinonimája. „Mikor minden természeti *alkotjainak* s erejinek szabados ('szabad, önálló') használására kifejtődzik” (17); fontos, hogy „mint fejtődtek ki az ember természeti *alkotjai* s mind testének, mind lelkének tehetségei s ereji mimódon s mitsoda grádusba neveltettek s öregbítettettek” (15). Az ember „testi s lelki *alkotokkal*” van ellátva (9); arra nem lehet nevelni senkit sem, „amire maga a természet ő belé *alkotot* előre nem adott” (11). „Az ész s a természeti *alkotot* nem kell hevertetni, hanem inkább azt különböztetve ingerek által a munkátlanságból a munkásságra kell kihívni” (92).

fenéktétel, *fenekigazság* 'alapelv'. „A neveléstudomány *fenéktételeiről*” (17), „a mely regulákat s *fenekigazságokat* mi ezen egész fejezetbe előadunk” (18). — Márton István gyakran használja a *regula* kifejezést is, ez inkább 'szabályt' jelent; míg az ugyancsak többször olvasható *principium* a *fenéktétel* szinonimája.

oktatás — A szó általában párhuzamosan fordul elő a *nevelés*-sel. „Az iskolai *oktatás* s nevelés által valamivel nagyobb grádusára hágott volna fel az emberiség” (6), „német nevelők s *oktatók*” (7), „minden okos nevelésnek s *oktatásnak* fundamentomi” (8).

A nevelés és az oktatás összekapcsolásának, illetőleg megkülönböztetésének oka van. Márton István szerint a nevelés a *m e g l e v ő*, velünk született természetes tevéselehetőséget, erőpotenciát hozza működésbe és azt funkcionáltatja, az oktatás révén pedig olyat vesz birtokába az ember, amivel korábban nem rendelkezett: új ismereteket szerez. Az *oktatás* szinonimájaként szerzőnk személetes kifejezést használ: *pallérozás*. „A *pallérozás* s *oktatás* azoknak [a tehetségeknek és erőknél] tökéletesítésekben: a képzeteknek a nevelendőekkel való közlésében áll” (12). Az oktatás-pallérozás tehát az új ismeretekkel tökéletesíti a nevelés — természeti adottságokat kibontakoztató — eredményeit.

A jegyzet szövegében gyakori a nevelés-oktatás szókapcsolat helyett a *kifejtődztetés-pallérozás* szópár. „A nevelők azon tzelhoz képest *kifejtődztetik* s *pallérozják* ki” (17), „a természet után igyekezett volna *kifejtődztetni* s *pallérozni*” (18).

A tágabb tartalmú oktatottságot, tanultságot, kiműveltséget szerzőnk mindig a *palléroz* származékaival fejezi ki. „Nagyobb grádusára hágott volna fel az emberiség a *pallérozódásnak*” (6), „a magyar nemzet *pallérozódásának*” (8), „állatiság s *pallérozatlan* durvaság” (8), „*pallérozottaknak* nevezett státusok” (19), „*pallérozott* európai nemzeteknél” (51).

érez 'spontán, alkalmoszerű érzékszervi tapasztalatokat szerez'. „A gyermeki elme pedig a testi s *érezhető* tárgyakra is nem igen messze s méjjen terjedhet ki” (112).

nézet — E kifejezéssel Márton István a tudatos (tehát a spontán érzékelést meghaladó) érzékszervi tapasztalást jelölte, az érzékelés ismeretelméleti megnevezését adja. Nem csupán a látás útján keletkezhethet nézet, hanem más érzékszerv által nyújtott benyomás alapján is. „Minden emberi tudománynak s megismeretnek kezdete a *nézet*, a mint a filozófia taníttya” (78), „minden emberi megismereteknek első elementoma a *nézet*” (86), „a köznép soha egyébbé nem reflectál, mint mikor az első *nézet* őtet ostromolja” (164).

Az oktatás-pallérozás egyik fontos feladata, hogy a tanulókat a nézettől az ismeretszerzés következő lépcsőfokára, a képzet kialakítására eljuttassa.

képzet — 'tudatos érzékszervi tapasztalat által keletkezett tudati benyomás, emlékkép'. A nézet és a képzet egymásnak megfelelő páros fogalmak.

Az oktatás-pallérozás „a képzeteknek a nevelendőkkel való közlésében áll” (12); pontosabban a *nézet-képzet* összefonódó tényével kezdődik. A folytatást, illetőleg a teljes tanítási-tanulási folyamatot szerzőnk így írja le: „Csak valami közönséges képzetet is tzímeres megfogássá tudni a gyermekbe tenni sok munkába kerül” (57).

Megfogás 'fogalom'. „A Paedagógia *megfogásáról*” (9), az alapfogalmak: „legelső fundamentomos *megfogások*” (115).

(*meg*)*fog* — 'valamely tény, fogalmat, magyarázatot megért, értelmével felfog'. „A tudományoknak a gyenge gyermekekkel való *megfogattathatásokra*” (61), „azokat könnyebben lehetett volna velek *megfogatni* s megtartani” (126), „kevés idő alatt, kivált megmagyarázva, *meg fogja* ezt a leg edgyügyűbb gyermek is” (184), „a gyermek hamar *fog*, hamar felejt” (187), „a gyermeki elme által is könnyen *megfoghatók*” (203), „a gyermeki elme minden elvont gondolatok *megfogására* erőtlen” (206). „*megfogták* a gyermekek a mesét” (109). A *megfog* mellett néha felbukkan a *megért* ige is. „Meg *értetni* s *fogatni*” (146), „*érteni* s *tudni*” (149).

megtart — 'a megértett és megtanult ismereteket emlékezetében megőrzi s bármikor felidézheti (a tanuló)'. A *megfog* párszava. „Azt a gyenge nevelendő mind nagy örömmel elfogadja, mind állandóan megfogja s meg is *tartja*” (107), „azokat könnyebben lehetett volna velek megfogatni s *megtartatni*” (126), „megtanulások s *tartások*” (151).

(*meg*)*esmeret*. — A mai *ismeret* szó megfelelője. „*Megesmereteik* gyarapítása” (56). A megismerés kifejezést Márton István következetesen *megesmerés* formában használja, különféle alakjaiban is (*esmeretes*, *esmeretlen*, *esmerő*, *megesmertetés*, *megesmerkedik* stb.).

erkölts tzímer — 'lényegét kifejező tulajdonság, meghatározó jegy, jellegzetességet adó bélyeg. Márton István jegyzete szerint erre irányul a nevelési folyamat: „A nevelés fő tzielja az *erkölts tzímer* (character moralis)” (12, 13, 14). A szerző a latin *character* szót magyaráítja címer-nek. A nevelés eredményeként tehát az ember alapvető személyiségjegye az erkölcsösség lesz.

Szerzőnk más szókapcsolatokban is használja — hasonló jelentéssel — a *címer* szót. „Az okos s előmeneteles tanítónak nagy *czímere*” a pontos különbségtevés (57), „a könnyen megfogható vagy az értelmes, világos s *czímeres* magyarázat” (63), „a jó olvasás *tzímer* tulajdonsága az embernek” (83).

fizikos nevelés — 'fizikai vagyis testi nevelés.' „Az ezekre való szemes vigyázás, ezeknek mérséklése s vezetése szintűgy a *fizikos*, mint az erköltsi *nevelésre* tartozik” (31).

lelki nevelés 'szellemi nevelés'. „A *lelki nevelés* tárgya az értelem, az érzéklet és az akarat formálása” (15).

ítéleterő 'a helyes ítéletalkotás képessége'. Az *ítéleterő* párja Márton István szövegében az *okoskodás*, vagyis a meggyőző érvek alapján alkotott helyes következtetések megfogalmazásának képessége. „Élesedik az *ítéleterő*, szélesedik az értelem tudománya s szárnyakra kél az okosság” (61), „erősebbekké tétetvén *ítéleterejek*” (195), „leg hathatós b eszköz arra, hogy annak mind emlékezete, mind képzeletereje, mind *ítélete* s okoskodása gyakoroltassék” (206), „a gyermekek külömb külömbféle dolgokról gondolkozni, *ítél*ni s *okoskod*ni tanuljanak s szokjanak” (213).

érezék, *érezéklet* 'érzelem'. Az érzelmek funkcióját (tehát nem az érzékszervek működését!) jelzi e szó a pápai jegyzetben. „A lelki nevelés tárgya az értelem, az *érezéklet* és az akarat formálása” (15). „Minthogy a mesékbe az igazságok

tanítása az *érzékekhez* s *képzelődéshöz* éppen úgy van alkalmaztatva, a mint a természet kezdi a gyermeket az alacsonyságból fellyebb fellyebb vinni” (107). A lélek „az ő belső ösztönei s törvényei által által ingereltetve a képzetekre, majd az ítéletre, végre az okoskodásra is önnön magától felhág, bizonyos *érzékletekre* eljut, a mellyeknél fogva ez vagy amaz tárgyba kedvet vagy unatot érez” (9).

képzeleterő, képzelettelhettség 'a képzelet működése (kifejlesztésének eredményeképpen)'. „Azokat a *képzeleterő* által annál könnyebben megfogjuk s hűségesebben megtartjuk, mintha csak elvonva terjesztetnének elő az igazságok” (146), „A kis gyermekekbe a *képzelettelhettségnek* elevenítése s a nagyobb nagyobb kiterjeszkedésére s többeknek összefoglalására való nevelése, a mi mind az élet külömbféle környülállásira, mind a mesterségekre s tudományokra nézve megbetsülhetetlen tehetsége lelkünknek” (196), „függvén itt minden a *képzelettelhetőségtől*, a mire nézlet kell” (201).

ösztön 'ösztönzés'. „Szívek jobbítására okot s *ösztönt* ne vennének” (154), a lélek „az ő belső *ösztönei* s törvényei által” (9), „sem a természet szavára és *ösztönére* nemzeti nyelvünket nem pallérozuk” (53), „magának a tanítónak példája leg hathatós *ösztön* s ok” (34). „fő *ösztön* még ez arra is, hogy a gyermekek külömb külömbféle dolgokról gondolkozni, ítélni s okoskodni tanuljanak s szokjanak” (213).

interesse 'érdek, érdekesség'. „A nagyobbakra nézve nints már azoknak többé *interesséjek*” (111), „mint *interessálják* a zsidó szülék kis gyermekeiket az ő zsinagógiai isteni szolgálattokba, a kiket soha könyv nélkül oda nem visznek” (165), „de szükség még ez azon fontos *interesséért* (mennytől földtől különbözött ettől az interessentia) is, a mit ebbe minden szüle vesz” (156), „többekre nézve *interessételen*” (158).

készség 'a természet által belénk plántált tehetségek és erők kifejlődésének kívánatos szintjét már megközelítő állapot'. A tehetség, az erő „bimbó, ami a kifejtődést várja s sok időre válik kifejtődött *készséggé*” (9), „a virtusba tett előmenetellel s abba szerzett *készséggel*” (13), az erkölcsösségre, vagyis „a belső tselekedetbeli *készségre* való formáltatása” (14), „hogy mind azon *készséget* annak megszerezzük, a mi azt az ember rendeltetésére elősegéli” (18).

elmemozduzat '(hozzávetőlegesen:) szenvedély'. Márton István egyrészt „kedves *elmemozduzatok*”-ról vagyis kedvező szenvedélyekről, másrészt „kedvetlen *elmemozduzatok*”-ról azaz kedvezőtlen szenvedélyekről beszél. Ez utóbbiak között sorolja fel a következőket: „harag, haragoskodás, bosszúállás, irigység, félelem, ijedség” (32). Szerzőnk használja — lényegében hasonló értelemben — az *indulatosság, indulatoskodás* szavakat. „Az *indulatosságot* *indulatossággal* akarni valakiből kivenni annyi, mint az égő tüzet olajjal akarni eloltani” (32).

politika 'külső magatartási motívum (amellyel ugyan bensőleg nem azonosul az ember, mégis követi)'. Ennek eredménye a külső, felvett, alkalmasszerűen változó magatartás, amely nem belülről fakadó sajátosan egyéni tulajdonság. „Nem egyébb *politikánál*, a mi ember nélkül való zifra ruha” (13).

társaság — 'közösség, társadalom'. „Polgári *társaság*” vagyis a világi társadalom (11, 17); az egyházi közösség neve „erköltsi vagy ekklesiái *társaság*” (17).

okos való, okos valóság 'ember (filozófiai értelemben)' „A nevelés nem csak az *okos valóságok* mivelettye” (10), „mindnyájunknak kívánnunk kell azt, hogy valaha más *okos*, velünk edgy természetű s tzelű *valókra* nézve ezen rávitelbe (= e szempontból) szemléljük magunkat” (16). Az *ember* más irányú filozófiai

megközelítése: „Az ÉN (ich) legelső felébredésétől fogva a kis gyermek is legottan ember, haszinte a kifejtődés alacsonyabb grádusain áll is: de a miért soha ötöt a mechanizmus által mívszerré (= eszközzé) nem kell tenni, hanem úgy nevelni, hogy ő ámbár mással ingereltetve, de tsak ugyan mint szabad s magától függő okság, minden okkal s munkás elmével maga tselekedjen, mert ez az ember fő címere” (78), „az embernek czimere az önnönokság” (92).

szabadakaratlanul 'nem szabad akaratból'.

szabadakaratosan 'szabad akaratból'.

tudományos nevelés 'középszintű-gimnáziumi oktatás'. „Mi a M. országi *tudományos nevelés* principiuma?” (50), „lassan lassan a gyermek tanul gondolkozásaiba gondot tartani, a mi a tudományos nevelésnek a lelke” (139), „a deák nyelv tanításának rendes ideje mindennap, mivel minden mi *tudományos nevelésünk* fő tzélja a deákul való tudás” (212).

Az iskolai élet különleges szavai

A kor szokása szerint használja Márton István az *oskola* és az *oskola mester* kifejezéseket; ugyancsak ismert más korabeli szövegekből a *közönséges nevelés* szóhasználat, amely az iskolai nevelést jelenti (szemben a magánneveléssel). Így értendő, a *közönséges iskolai tanító* is. A népiskolai tanulók gyakori jelzője: *együgyű* (gyermek). E jelző jelentése is világos a korabeli szövegekből: 'egyszerű, kiskorú, még tanulatlan (gyermek)'.

De számos sajátos kifejezés található a pápai jegyzetben az iskolai élet hétköznapijaival kapcsolatban.

felvinni az iskolába, feladni az iskolába 'beíratni (a gyereket) az iskolába, elkezdetni vele az iskolai tanulmányokat'. „Gyermeket az *oskolába* újonnan *felvisznek*” (55), „a gyermekek nem edgy időben *adatnak fel*” (77). — De általában 'iskolába jönni' jelentésben is használatos: „Minden hazamenéskor s *oskolába való feljövételkor*” (72).

mester ház '(a tanító lakása az iskolaházban'. Mellette volt az iskolaterem. „Az *oskolák* egy fedél alatt lévén a *mester házakkal*” (32).

classis — 1. 'iskolaterem' 2. 'a népiskola szintje', 3. 'az iskolateremben tanuló gyermekek összessége'. „Megfestett táblát kell a *classisba* oly formán felállítani, hogy arra minden gyermekek rá láthassanak” (87), „az ábczés *classis* methodológiája” (65), „abétzés *classisnak* neveztük azt” (65), „az examinálándókat minden fegyver (= segédeszköz) nélkül a *classis* közepére kell kiállítani” (63), „mi minden *oskolai classisba* az essentiále?” (57), „a *classisok* visitatiója közelebből a T. helybeli Prédikátort s a Presbytériumot illeti” (64).

kategória (a népiskolába járó gyerekek) egy-egy azonos tananyagrészt tanuló csoportja. „Az ezen *categoriájú* gyermekekkel el kell mondatni” (72), „a sok *categoriájú* tanulókkal véghetetlen a baj” (77), „mindnyájan azon *categoriához* tartozók edgy csoportba kiállitva syllabizáljanak” (80), „az edgy *categoriájúak* tsoportha ki állittatva olvassanak” (83).

oskolai esztendő 'tanév'. „Az *oskolai tanító* legottan *oskolai esztendejének* kezdetébe írja meg” (54).

matéria, matériále 'tananyag, egy-egy tankönyv anyaga'. „Az igaz, hogy ez nehéz *matéria*” (117), „ezen kis káténak minden *matériáléjai*” (125), „azon *matériákkal* összevetni, a miket már a gyermekek vagy a kis kátéből, vagy a sz. históriából megtanultak” (153).

rajzolat 'egy tanítandó ismeretkör összefoglaló leírása'. Márton István pedagógiai jegyzete: „ezen *rajzolat*” (11), „*paedagógikos rajzolatok*” (8), „könynyű lesz egy kis gyűjteményt *rajzolatul* felvenni” (107), „ezen *rajzolat* az öreg kátéból van kivonva” (118), „*systematikus rajzolat*” (139), „az Oskolai Tanító Könyvben lévő geográfiai *rajzolat* is velősen van készítve” (197), „igen kevés is fért volna abból ezen dióhajnyi *rajzolatba*” (122).

tudományos rajzolat 'tananyag'. „Más *tudományok rajzolatja*” (203), hogy ezen *tudományos rajzolatokat* edgy folytatában tanítsa é meg” (205).

tudományi tárgy 'tantárgy'. „Akarmi *tudományi tárgyban* is veszedelmes a sietés” (58). Ugyanezt jelenti a *tárgy* is. „A megtanulandó *tárgyakra* nézve” (57), „ezek a rendes s rendkívül való *tárgyak*” (60). — Gyakran a *tudomány* önmagában is tantárgyat jelent. „A *tudományoknak* a gyenge gyermekekkel való megfogattathatásokra” (61), „az ábéczés classishoz más *tudományok* is köttettek” (83), „ezen *tudományos rajzolatok* tanításokról nem úgy kell gondolkodni, mint más szokott *tudományokról*, p. o. a kis kátéről s szent históriáról” (203).

kihagyni 'szóbeli tanulnivalót vagy írásbeli tennivalót feladatul adni a tanulóknak' (tehát éppen ellenkező a szó 1800-beli értelme a mai köznyelvi jelentéssel). „Penzumul *ki hagyni*” (57), „edgy kis *penzumocskát* kihagyni” (77).

penzum 'szóbeli vagy írásbeli feladat'. „egy-egy darabocskát *penzumul* hagyni” (80).

könyvnélkül 'feladatul adott szöveg emlékezetbevésése'. „*könyvnélkül* megtanulandó penzumul *ki hagyni*” (201), „*könyvnélkül* megtanulandó penzumok hagyattassanak ki” (204).

lecke 'tanítási idő, a tanító által tartott tanítás ideje a népiskolában'. „Soha tsak edgy *letzke* is el ne muljon, hogy minden gyermeket személy szerint maga ne kérdjen vagy meg ne hallgasson a tanító” (59), „minden *letzke* kezdetével s végeztével” (161), „a *letzkék* végeztével” (55), „a *letzkektől* üres idők” (33) (vagyis amikor nincs tanítás); „gyermeknek edgyütt *letzkéztetések*” (77), „a mindennapi délelőtti s délutáni *letzke* órák” (145). — A *lecke* másik, ritkább jelentése: 'szóbeli feladat' (a *penzum* szinonímája). „Az ilyeneket *letzke* tanulásal nem kell terhelni” (145), „két nap sem mondat vele R[ektor] Uram *letzkét*” (59), „a *ki hagyott letzke*” (142), „amint a *letzkebe* *ki* volt hagyva” (160).

kikér '(a tanító a leckeként adott megtanult szöveget) elmondhatja a tanulóval, felelteti'. „A *ki hagyott* napi *letzkéket* szorgalmatosan *kikérje* a tanító” (150), „az addig való katekizmusi darabokat, mind azoknak magyarázattyokat mulhatatlanul *ki kérje* a tanító tanítványtól” (143).

darab, darabocska 'kisebb-nagyobb szövegrész (a tankönyvben)'. „*Darabotskánként* egy vagy két, vagy ha nem hosszú, edgy egész pont alját is hagyjon *ki* a gyermekeknek a könyvnélkül való megtanulás végett, a mit időről időre azoktól szorgalmatosan kérjen *ki*” (159), „a leg szükségesb s a gyermekektől is mérhető *darabokat* az Oskolai Tanító Könyvből” (203).

sócratizálás, katekizálás '(a tanító kérdéseire adott tanulói válaszok sorozatával) a megmagyarázott vagy olvasott tananyag tudatosítása'. A tanító „mihelyt beszédét elvégezte, *Sócratizálja* tanítványit a meghallott előadásból” (149), „a tőlünk oly sokszor oly hathatósan ditsért *Sócratizálás*” (118), „*katekizálva* értelmesen felelni tudnak” (142), „osztán a tanítványok a történetekből *katekizálattva*” (150), „ha még meg nem fogták, viszont [= újra] mondja el

előttök, s újra *kátekizálja* is azokat” (159), „ezen *Sócratizálás* mind addig tartson, míg alkalmas készségre vihetik a tanulók a meghallott dolgokat” (141), „a szüntelen való *kátekizálást* (methodus Sócratica) nem lehet a tanítóknak eléggé javasolni” (57), „arra *kátekizálva* értelmesen felni tudnak” (142). — A tanulók egymást is kérdezhetik: „ottan ottan igen hasznos gyakorlás lessz magokkal a gyermekekkel is egymást *kátekizáltatni*” (110), „összvekötvén az elmondatást a *Sócratizálással* vagyis az egymás közt való *kátekizálással*” (111).

discursivus előadás 'a tananyag folyamatos, kérdésekkel meg nem szakított magyarázata'. „Sem a Sócratesi *kátekizálást* (kérdezősködést) a *discursivus előadástól*, sem azt amettől el nem kell választani” (109).

repetáltatni '(a tanult tananyagot a tanulókkal) ismételtetni'. „Mind a nagyobb, mind a kisebb gyermekekkel *repetáltatni*” (160), „a miket minduntalan kell velek *repetáltatni*” (73).

kifejteget, felfejteget 'magyaráz'. „Azon nagy *matériáknak*, a melyek ebbe *találtatnak*, *kifejtegetéseket*, bővebb magyarázatot érdemlettek volna” (126), „a tselekedetek okait, tzéljait, feltételeit, kimeneteleit *felfejtegettetni*” (109).

szajkó módra 'meg nem értett szöveg emlékezetbe vésve'. „Ne hogy a mit tudnak, tsak *szajkó módra*, hanem értelemmel is tudják” (160), „könyvnélkül, de egyszersmind *szajkó módra* minden értelem nélkül meglehet a kis gyermekekkel is sokat tanultatni” (112).

fel szóval 'hangosan, emelt hangon'. „Az egész oskolával is gyakran *fel szóval* kell olvastatni” (83), „*fel szóval* való dictáltatás által szokták megtanultatni” (160), „ott, a hol a *fel szóval* szólló mondja” (193), „a mit a *fel szóval* beszéllő ki mond” (194). — Ugyanezt jelenti a *hallató hanggal* szókapcsolat is. „A gyermekek a betűket tisztán, *hallató*, érthető, de nem lármás *hanggal* s bátran eltátott szájjal mondják ki” (74). „maga is a tanító *hallató hanggal* betűzzön” (75).

casuistica — Tanítási módszer, '(konkrét megtörtént vagy elképzelt) esetek elemzése, közösen a tanulókkal'. Márton István így írja le: „Fel kell elébek holmi történeteket s különbönbeféle tselekedeteket teni, hogy azokat az erköltstörvények szerint ítéljék meg. Ez igazán azon soha eléggé meg nem becsülhető Palaestra, a hol ők gyenge ítéleteiket mind inkább erősebbekké s magokat a helyes ítélésre lassan lassan alkalmatosabbakká formálhatták” (144).

extempore 'előkészítés nélkül, hirtelen feladott kérdés, megoldandó feladat'. „Kevés idő alatt is sokra mennyenek, többre, mint az *extempore* kiadott dibdáb példák által” (195), „edgy *extempore* feltett kérdésre a gyermeknek *extempore* megfelelni többet tesz, mint sokszáz készített feleletekkel készített kérdésekre akármely promte megtudni felelni” (214).

protocollum — 'anyakönyv (amelybe a tanító feljegyzi a tanulók tanulmányainak kezdetét, majd pedig előrehaladását)'. „Edgy különös *Protocolumba* szorgalmatosan fel kell jegyezni azon napot, mellyen valamely gyermeket az oskolába ujonnan felvisznek, s időről időre osztán azt is fel kell jegyezni, mikor lett az syllabizálóvá, olvasóvá, íróvá” (55). — Egy másik *protocollumot* is vezetnie kell a tanítónek: az iskolanaplót. „Állandó *Protocollumot* tartson, a mibe időről időre minden nevezetesebb tselekedeteit, mulatásait, akadályait, a T. Predikátorhoz s az Ekklesia Presbytériumhoz tett kérdéseit, proiectumait, panaszait, azoknak kimenetelekkel együtt dátumról dátumra szorgalmatosan feljegyezze” (65). Ez az iskolanapló tehát nem csupán egy tanévre szól, mint az előző, a „különös *Protocollum*”.

catalogus 'a tanulók névsora'.

mulatók lajstroma 'mulasztási napló (amelybe a tanító feljegyzi a tanulók hiányzásait)'. „Ezen *lajstromot* hóltnapokról hóltnapokra, hetekről hetekre a gyermekek neveik beírásával edgy esztendőre ugy elkészítse a tanító, hogy a letzkék végeztével, a midőn a *Catalogus* felolvastatik, tsupán tsak a távollételt jegyezze fel” (55). — Az iskolai mulasztás neve: *mulatás* (rövid *u-val*). „Mind az előljáróknak, mind a szüléknek tudtokra kell a *mulatások* számát adni” (56).

oskolai könyv 'tankönyv'. „Illyetén *oskolai könyvünk* sz. históriai titulus alatt kettő van” (146).

kézkönyv 'tankönyv'. „A geográfia tanítására legközönségesb *kézkönyvünk* a Szászki geográfiája, deák nyelven írva” (197). „más *kézkönyvünk* a magyar grammatikára nints” (206). „ezen tzélra vezető első *kézkönyvül* szolgál a Pápai Ujj Rudimenta” (209). — Egyetlen esetben ez a forma is előfordul: *kézi könyv*. „Az olvasás megtanítására szolgáló szokott *kézi könyvünk*” (68).

ábécéskönyv, ábécekönyv 'az olvasás megtanítására és begyakorlására szolgáló tankönyv'. „Mi szükség volt az *Ábécekönyv*be éppen tsak imádságokat tenni” (69). „a közelebb megtanított betűkből kérdezze őket, először a táblából, azután az *Ábécekönyvből*” (73). „az olvasás megtanítására szolgáló szokott *kézi könyvünk*, az *Ábécés könyv*” (68). „nagyon tévelyegnek azon tudósok, a hol az *Ábécekönyvről* úgy vélekednek, mintha az abba befoglaltatandó materiálékra nézve valami hasznos, az életre szükséges oktatásokból kellene állani” (71).

olvasókönyv '(különféle témájú) olvasmányokat tartalmazó tankönyv, egyrészt a folyamatos, értelmes olvasás gyakorlására, másrészt különféle ismeretkörök elsajátíttatásának céljaira. „Az *olvasó könyv* olyan könyv, a mit azért kell a gyermekeknek olvasgatni, hogy abból mint valami Encyclopédiából rövid időn s kevés munkával sok hasznos és szükséges reálos tudományokkal esmérkedjenek” (71).

írókönyv, diarium 'füzet'. Ezt nagy ívpapírból (vagyis „árkus papirosból”) a tanító készítette. „Legyen a tanító legfőbb gondja, hogy a gyermekekkel *írókönyvet* (*diarium*) tartasson, és semmiképpen meg ne engedje, hogy a gyermekek árkusonként hordjanak papirost iskolába” (91). „Hogy a *diariumot* annál inkább meg lehessen a gyermekkel kedveltetni: maga a tanító varja öszve az ő papirossaikat, azokat tsinosan körül messe s tzifra papirossal borítsa bé” (91). „a heti munkákból edgy edgy darabot repetitióként bé kell a gyermekekkel tiszta *írókönyvökbe* iratni” (102). „bátorságosb próba volna ennél az esztendei *írókönyvnek* bémutatása” (102).

fekete kő tábla 'palatábla'. Ekkor még nem volt szélesebb körben elterjedve ez a taneszköz. „Ha fekete kő táblákat (nem is drága ez) lehetne a gyermekekkel szereztetni, kivált ha azoknak gondját tudnák viselni, sok papirost meg lehetne menteni” (196).

plajbász 'ceruza'. *Penna* 'lúdtollból készített író toll'. *Peniculus* 'az író toll készítése során a lúdtoll hegyezésére használt különleges kés. Linea 'vonalzó' (nem „lénia”!). „Ha lehetne, minden gyermekkel *lineát, plajbászt penitzilust* kellene tarttatni, de mivel ez falunn nem reménylhető: szükség, hogy a tanító maga tartson oskolája számára edgynehány *lineát, plajbászt* s két *penitzilust*, s ezeknek ottan ottan leendő megélesítetésekre köszörűkövet is” (88). „a *plajbászt* nem hegyesre, hanem ék formára kell kifaragni” (91). „a *linedzás* úgy menjen végbe, hogy a gyermek a *lineát* s papirost a mejjével para-

lélosan tartsa” (92), „olgy gondos és szorgos légyen a tanító, hogy oskolába, kivált falunn, maga tartson készen kifaragott *pennákat*, elég, ha a gyermekek tollat adnak. E végre mindég légyen a tanítónak két s három száz *pennája*” (93). — *Plajbászolni* 'ceruzával írni.' „Le lehet elébek a betűket *plajbászolni*” (96).

lineázás, *lineázni* 'a füzetek (ceruzával történő) megvonalaázása'. Ezzel kapcsolatos a *linea* másik jelentése: 'vonal'. A tanító a táblára „veres *lineákat* festessen” (87), „kettős *lineába* kell őket iratni” (98), „edgyes lineára is kell őket iratni, végtére pedig minden *linea* nélkül is” (99), „a jó lineázástól függ a szép s jó írásnak egyik mivolta” (91), „lehetetlen az, hogy a tanító az egész oskola számára maga *lineázzon*” (91), „a tanító elébb a nagyobb gyermekeket tanítsa meg *lineázni*, hogy ezek osztán a gyengébbeket segítsék; lassan lassan pedig arra kell igyekezni, hogy minden gyermek az utolsótól fogva az elsőig maga *lineázzon* magának” (92).

kalamáris 'tintásüveg'. „Hogy a gyermekek legalább otthon, magok számokra *kalamárist* tartsanak, szükséges; de ha e nem lenne is meg, legalább közönséges haszonvételre cylinder formájú *kalamárisokat* kell tsináltatni” (88).

pennatartó 'tolltartó'. *Porzótartó*, '(a tollal-tintával készült írás leltatására szolgáló) por tartója.' „*Porzótartót*, pennatokat mindeniket mindeniket cylinder formára kemény papirosból magokkal kell a gyermekekkel tsináltatni” (90).

megkörmözni 'a tanuló körmére pálcával ütni'. „Egyébiránt a rut írásért a gyermeket *megkörmözni* iszonyú barbáriesnek s a hóhéri torturának maradványa” (101).

betűz(tet)ni, *syllaba*, *syllabizáltatni*, *olvasztatni*. Az olvasástanítás három fokozata: az első a betűk hangoztatása, a második a hangok összevonása szótagokká, a harmadik a folyamatos szöveg olvasása. „A betűk meggesmérteésekről, a *syllabizáltatásról* és az *olvasztatásról*” (68), „maga a tanító hallató hangal *betűzzön*, s parantsolja, hogy minden előtte álló gyermekek véle edgyütt *betűzzenek*” (75). — A szótag neve mindvégig: *syllaba*. „A *syllaba* néha tsak edgy magánhangzóból, néha pedig a magahangzónak edgy vagy több mássalhangzókkal való összefoglalásából áll (79).

magahangzó 'magánhangzó'. „Mihelyt a betűket már edgyenként esméri a tanulók, legottan a *magahangzó* (vocalis) s mássalhangzó (consonans) külömbiségekre kell őket megtanítani” (74).

öreg betű 'nagybetű', *apró betű* 'kisbetű'. „Egy árkus papirosra mind az *öreg*, mind az *apró betűket* edgyül egyig edgynéhány fogásba . . . le kell festeni” (71), „minden *öreg betű* mellé más *apró betűket* kell írni, nem a magáét” (73), „amikor már a gyermekek minden *öreg* és *apró betűket* a tábláról tudnak” (75).

hangjeles és *hangjeltelen* magahangzók 'ékezetes és ékezet nélküli magánhangzók'. „A *hangjeles* és *hangjeltelen* magahangzók megkülönböztetésekre s helyes kimondásokra jókor rá kell a gyermekeket szoktatni” (74), „a magyar nyelvbe való *hangjelekbe* (bár a deák nyelvbe is felraknák ezeket a könyvnyomtatók) szorgalmatosan kell figyelmeztetni a tanulókat” (81), „a Rudimentabeli deák szók tetejekbe tett *hangjelek*” (212).

különböztető jelek — Használatukat ma *központosítás*-nak nevezzük (pont, vessző, kettőspont stb.). „Azonkívül hogy a hangjelekre vigyázni kell, már az olvasásba még a *különböztető jelek* is különös figyelmetességet s szoktatást érdemlenek” (84), „a *különböztető jelekre*, valamint a *hangjelekre* is” (100).

írasmesterség, az *éneklés mestersége*, *számmesterség* — három tantárgy megnevezése.

futó betűk 'írott betűk'. „Tellyességgel nem kellett volna az Ábécekönyvbe *futó betűkből* álló darabokat tenni, mivel az által az olvasásba való gyarapodás hátráltatik” (69).

apró írás 'vonalak nélküli tiszta papírlapon való írás'. „Mikor már tökéletesen írnak a gyermekek, az *apróbb írás* nemére is kell őket szoktatni” (102), „mikor már *aprón írni* is folyvást tudnak” (213).

character 'írás- és számtantanítással kapcsolatban) a betű, illetőleg a számjegy alakja'. „A gyermek semmit sem gondol a *caracterek* jóságokkal, épségekkel, szépségekkel” (97), „legelső foglalatossága a tanítónak a lesz, hogy a tíz arabs számbetűket (*character*) esmértesse meg” (184).

strikla 'elválasztó jel'. „A syllabizáltatás könnyebbítéseire kitett *strik-lák*, p. o. Pa-ter no-ster által igen értetlenül szokott neveltetni a gyermek” (70).

literás 'az írásgyakoroltatás eszköze'. „*Literás*, mikor t.i. az első sorba maga a tanító ír, a többi sorba pedig a gyermekek követőleg ugyanazt írják le” (96).

exemplár 'kézzel írott vagy nyomtatott mintabetű'. „Az *exemplár* betűknek a dereka” (92), „mihelyt ők minden betűt ki tudnak írni, azonnal *exemplárokról* teendő írásba gyakoroltassanak” (97), „Vagy maga a tanító írjon számos *exemplárokat*, vagy másunnan szerezzon s naponként azokat ossza ki köztök a követésre, mert hogy edgy *exemplárt* állandóan edgy gyermek kövessen, azt épen nem javasolhatni” (97).

mustra 'a tanulók elé adott) írásbeli vagy szóbeli példa, minta'. „Akkor szorgalmasabban kell osztán az ő vonásaiknak az eredeti s *mustra* vonásoktól különbözéseiket s hibáikat minden kémélés nélkül elébek adni” (95), „hogy előttök nem lévén is a *mustra* betű, próbáljanak s tudjanak szépen is jól is írni” (101), „ezeket osztán maga a tanító mondja el tanítványi előtt *mustrául*” (104), „minden elébek teendő *mustra* nélkül” (95).

erköltsi mese 'erkölcsi tanulságot tartalmazó kitalált történet'. „Az *erköltsi mesékről*” (107).

szent história 'a legjellemzőbb bibliai történeteket tartalmazó tankönyv'. „A szent história tanításáról” (145).

deklamáció 'prózai szövegek könyv nélkül való előadása közönség előtt'. „A declamációról” (103).

selypes, pösze 'beszédhibás'. „A *selypes (pösze)* gyermekekkel gyengén kell bánni, de azomba minden uton módon igyekezni kell őket hibájokról elszoktatni” (74).

gestálás 'a deklamációt mozdulatokkal kísélni'. „Ide tartozik mindenek felett a kezekkel, szemmel, fejvel való mérséklett, de izléssel edgyütt járó *gestálás*” (105).

peroráció 'a tanév végi vizsgán tartott deklamáció'. „A *peroratio* soha más, mint magyar nyelven ne légyen, az is pedig folyó beszédbe, nem versbe” (105), „minden edgy classisba levő gyermekkel meg kell a *peroratiót* declamálvá tanultatni” (105).

perorátor 'a perorációt előadó tanuló', „a declamáció ideáljai volnának az exámeni *perorátorok*” (105). „különb különbéle szép darabokat tanultak meg könyv nélkül, a mellyeket itt közönségesen el is fognak *perorálni*” (66).

számvetés, számmesterség 'a számokkal foglalkozó tantárgy'. „A *szám-mesterségre* vagy *számvetésre* legalább magyar nyelven legtökéletesebb kézkönyvünk” (182).

arabiai számok, arabs számok 'arab számok'. „A számmesterségből a római s *arabiai számokat* mindnyájan esmérük” (67). „A számmesterség neme e kettő: a római és az *arabs számok* mesterségének tudása” (183).

négyszeg betűk vagy *római quadrát betűk* 'római számok'. „A *négyszeg betűk* vagy a *római quadrát betűk* akkorák, mint a két száruak” (92), „a *négyszeg* vagy *római quadrát betűket* is kell velek próbáltatni” (96).

valor, a szám ereje 'a szám helyértéke'. „Azt kell tudtokra adni, hogy ezen számoknak *erejek* vagy *válorok* azon helytől függ, a hol álnak (nem úgy, mint a római számokba)” (185), „a tiz *arabs számbetűket* (character) esmértesse meg s *válorok* szerént mondassa ki a gyermekekkel” (184).

rendes négy spécies 'a négy alapművelet'.

sokszorozás 'szorzás'

elosztás 'osztás'. „Mennyen által a tanító a *rendes négy spéciesnek*, összeadásnak, kivonásnak, *sokszorozásnak* s *elosztásnak* tanításokra” (185).

cébes táblája 'egyszeregytáblázat'. „A *Cébes táblájának* tudása a számmesterség tudására s gyakorlására, nevezetesen a sokszorozásra s osztásra mulhatlanul szükséges” (192).

geográfia 'földrajz'. „A *geográfia* tanításáról” (196).

geográfikos mappa 'térkép'. „A *geográfiát geográfikos mappa* nélkül tsak akarni is tanítani, sokkal nagyobb képtelenség, mint a vaknak magától tapasztalás végett a világot meg akarni tanulni” (197).

deák nyelv 'latin nyelv'. „A *deák nyelv* tanításáról” (208).

grammátika 'nyelvtan'. „Az olly gyermek, a ki előre a magyar nyelv *grammátikáját* tudja, mennyivel könnyebben s hamarébb boldogul a deák nyelvbe” (206).

udvariság regulái 'az udvariasság szabályai (mint tananyag)'. Latinul is megadja a szerző e tantárgy nevét: *civilitas morum*, s következetesen *udvariság*-nak nevezi az udvariasságot.

társalkodás regulái 'a művelt beszélgetés szabályai (mint tananyag)'.

az egészség fenntartásának regulái 'az egészséges életmód szabályai (mint tananyag)'. Nevét a szerző latinul is megadja: *diaetetica*. „Az *egészség fenntartásának*, az *udvariságnak* s a *társalkodásnak* nevezetesebb *reguláit* tudják” (67), „az *egészség fenntartása* (*diaetetica*), az *udvariság* (*civilitas morum*) s a *társalkodás reguláinak* megtanításokról” (203).

természet históriája, természeti történetek 'ismeretek a természet három „országá” köréből: ásványtan, növénytan, állattan'.

természet tudomány — A szerző szóhasználatában ez a fizika elemeinek oktatását jelentette.

gazdaság '(főként) a mezőgazdasággal kapcsolatos elemi ismeretek (oktatása)'. „Vétethetnek ezen tárgyak majd a fizikából, majd a természeti történetekből” (60), „más tudományok rajzolatyaiból is, p.o. a természet históriájából, a természet tudományból, a *gazdaságból* s a t.” (203).

reális tudományok 'reális („reál”) ismeretek'. „A leghasznosabb s a mindennapi életre megkívántató *reális tudományék* elementumaival a gyermekek megismerkedjenek” (203). Ezek közé sorolja Márton István egyrészt a természeti históriát, a fizikát és a gazdaság-tudományt, valamint az egészség fenntartása, az udvariasság és a beszélgetés szabályainak tantárgyát (203).

gymnastika 'testgyakorlás'. „A *gymnastika* mind azon testi gyakorlásokat foglalja magában, valamelyek tsak a test pallérozását, egészségét s erejét mozgás által tárgyazzák” (29).

exámen, *examináció* 'a tanulók feleltetése az elsajátított tananyag tudásának ellenőrzése céljából'. Ez történhet a tanév közben az iskolai oktatás során, vagy pedig a tanév végi vizsgán. A tanév során tartott feleltetések másik neve: *repetitio*. Ez minden hét szerdáján és szombatján történt. „A rendes *examináció* idején kívül is (a mi nálunk a szerdai és szombati *repetitio*) hol edgyből, hol másból véletlenül meg kell examinálni a tanulókat” (63), „Az okos és épületes tanításnak edgyik lelke ... az *examináció*, melly mennél gyakoribb, külömb külömbféle oldalakról megesőbb, több több s idegen személyek által végbevittebb, annál nagyobb készséget ad a nevelendő elmének” (63), „a rendes *repetitio*ba pedig mind az addig való katekizmusi darabokat, mind azoknak magyarázattyokat mulhatlanul kikérje a tanító tanítványaitól” (143).

közönséges exámen '(az iskola tanulóinak a tanév végén) meghívott közönség (előjárók, előkelőségek, szülők) előtt tartott ünnepélyes vizsgája'. A vendégek neve Márton István szövegében: *hallgatók*. A *közönséges* jelző a vizsga nyilvánosságára utal. „Az illetén [évközi feleltető] *examináció* hogy annál jobb móddal mehessen végbe, az examinálándókat minden fegyver (= segédeszköz) nélkül a classis közepére kell kiállítani; igen szépen lehet ezt mindazonképpen a *közönséges exámenek* alkalmatosságával gyakorolni, a hol azok a templomba tartatnak.” (64).

exámeni alkalmatosság (uaz) „Az *exámeni alkalmatossággal* tejendő *examináció* is éppen ugy mennyen véghez, a mint közelebb az oskolai *examináció* módját a harmadik §-ba, a 9. betű alatt előadtuk” (203).

exámeni sollenitás 'közönséges exámen' „Az *exámeni sollenításkor* különösen producálni kell a meséket” (111).

examinál '(tanulókat) feleltet az elsajátított tananyag tudásának ellenőrzése céljából'. „A tanító papiros nélkül *examináljon*” (144), „sok tudományokba azért nem boldogulnak a gyermekek, mivel maga a tanító nem érti az *examinálás* mesterségét” (201), „a tanító előtt légyen edgy ollyatén szabott rend, a mi szerént tanítsa, s vizsont a megtanítottakból, azokkal meg edgyezőleg *examinálhassa* tanítványait” (140).

censeál 'examinál'. Ezt Márton István csak egyszer használja. „Az együgyübb tanítók is amaz szerént nem oly folytába *censeálhattak*” (147).

censura 'exámen'. „A papi *censurán*” (a pappá avatást megelőző vizsgán) (214).

exámeni komédia 'a tanév végi ünnepélyes-nyilvános iskolai vizsgán előadott színdarab'. „Ide tartozik a hajdani szokásba volt *exámeni komédia* is, ez is a varázslásnak edgyik neme, a mit a nép mint borjú az ujj kaput bámul” (106).

specimen 1. 'a népiskolában egy tanév alatt elvégzendő tananyag tételes felsorolását tartalmazó kimutatás' 2. 'vizsgaanyag'. (A specimen ugyanis a tanév végi vizsgán a tanító az elnöklő előjárók kezébe adta, hogy lássák, mit tanultak a tanulók az év folyamán, illetőleg hogy milyen tananyagrészekből feleltethetők a vizsgán az egyes tanulócsoporthoz tartozó gyerekek. Ennek mintájaként közölte Márton István a szentgáli népiskola 1799/1800-i tanévének specimenjét e pedagógia jegyzetben.) De számos esetben a specimen magát a vizsgát is jelentheti „Szükség, hogy az oskolai tanító legottan oskolai esztendejének kezdetébe írja meg magának azon *speciment*, a mit esztendő végeztével a közönséges exámenbe fog előjáróinak bémutatni” (54); „a közönséges exámenkor leg inkább a harmadik nemű olvasást kell *specimenül* producálni, tsak hogy magokkal a hallgatókkal kell azt kimutattatni,

hol és mit olvassanak a gyermekek” (84); „így osztán rövid idő alatt meg eshetik az olvasási *specimen*” (84); „az exámeni solennitásra készített szokott írás *specimen* arra való, hogy abból a szülék s halgatók a gyermekeknek az írás mesterségbe tett előmeneteleket tapasztalják” (102), „az illetén *specimenek* materiáljára különösen kell vigyázni” (103), „exámenre az egész kis kátét fel kell adni *specimenbe*” (145), „az ábcés classisba tanuló gyermekeknek a számmesterséget illető specimennyek egész esztendő alatt többre, mint a négy edgyes spéciesekre nem terjedhet ki” (193); „az exámeni alkalmatosságkor azonkívül, hogy az írásba beadandó *specimenbe* is kell kidolgozott példákat leírni, más, a halgatóktól kiadandó példákat is extempore ki kell velek dolgoztatni” (196); „az illetén classisok *specimennyeit* az illető classisokkal meg kell tanultatni, hogy kiki tudja mit s mennyit köteles oskolai esztendeje alatt tudni s tanulni” (214).

A magyar pedagógiai szaknyelv fejlődésének első korszaka

Márton István neveléstudományi szókincese híven tükrözi a kor hazai pedagógiai szaknyelvét. A mai modern neveléstudományi terminológia törzsanyaga az 1860-as években megindult, jelentős hazai neveléstudományi-iskolaszervezeti változások nyomán jött létre. Az ezt megelőző időszak — tehát a 18–19. század fordulója, valamint a reformkor — pedagógiai nyelvállapotát világítja meg Márton István 1800-i jegyzete. Világosan kitűnik összeállításunkból: mai pedagógiai szakkifejezéseink nagyobbik része még nem élt ekkor.

Nem ismerték e korszak pedagógusai és neveléstudományi szakemberei — hogy csak a pápai tanár szókincsét tekintsük — a következő, manapság magától értetődő természetességgel használt pedagógiai szakkifejezéseket: *osztály, tanév, tananyag, tantárgy, leckét feladni, iskolai feladat, feleltet, ismételtet, kifejt, anyakönyv, mulasztás, tankönyv, füzet, palatábla, ceruza, toll, vonal, vonalzó, tintásüveg, tolltartó, magánhangzó, kisbetű, nagybetű, ékezet, központosás, írott betű, mintabetű, szavalás, érdeklődés, természetrajz, számtan, helyérték, alpművelet, szorzás, egyszeregy, földrajz, térkép, latin, nyelvtan, testgyakorlás, vizsga* stb.

Más jelentésben, a mai neveléstudományi értelmezéstől eltérően alkalmazták a következő mai szavakat: *nevelés, oktatás, tehetség, erő, érez, megfog, képzet, érzéklet, ösztön, társaság* stb.

További nyelvi sajátosságok

Márton István alighanem egyéni módon alkalmazta a görög-latin eredetű, de már mintegy magyar köznyelvvé vált szavakat: ezeket kivétel nélkül -os végződéssel látta el. Így: *speculativos, concretos, extensivos, intensivos, positivos, materiales, formálos, individuálos, reálos, chronologikos, geografikos, theoreticos, practicos, mechanikos, fizikos, paedagogikos*.

Szerzőnk sajátos módon csakis a -ba, -be helyhatározóragot használta, sohasem a -ban, -ben-t. Szövegében a *vagy* jelentése 'vagyis'.

Néhány különleges kifejezés: *haszinte* (= ha ugyan), *tekintet* (= tekintély), *rávitel* (= arány), *mívszer* (= eszköz), *intézet* (= intézkedés), *megveszteget* (= megront).

Nála a latin „megdöglött nyelv” azaz holt nyelv; „érdemlő pontot” kaphat a tanító, vagyis dicséretet, „jó pontot”; sűrűn használja: „ingyen sem!”, ezt ma így mondjuk: egyáltalán nem. A *szerda* így is előfordul: *szereda*, viszont a ’hónap’ mindvégig következetesen *hóldnap*.

A tintakészítéssel kapcsolatosan két növényt említ, nyilván Pápa környékiek: „fekete gyűrű vessző (sürje)”, és „fekete börzsöny”.

A fával való játékok között szerepel két régi gyermekfoglatosság: *printzk*, *csürk*.

Márton István pedagógia-előadásának szövege í z e s , s z é p m a g y a r n y e l v ű , egyáltalán nem valami száraz, tudálékos szakszöveg. A gondolatok világos, könnyen érthető kifejtése jellemzi, s a pontos-szabatos meghatározások, tudatosan kidolgozott retorikus körmondatok közegébe a szerző szemléletes szóképeket, hasonlatokat, szólásokat sző, prófétikus dörgedelmei is szép biblikus magyarsággal szólnak. Néhány ezek közül:

„A jövődség kifejtődzését a legsetétesb gyászváznak fedik el előlünk” (5); vannak tanítók, akik „a kaszát kapát kerülük” (6); „a vallás jöltévő világa . . . az emberiség kárára gyalázattyára bé nem kormosodott volna” (17), „az apróbb gyermekekkel majd mindent csak a tanító szájából kell megtanultatni” (9); „tsak edgy olvasás próbálással vagy más hasonló próbatétellel legottan tsúffá tehetni az illy tanító kérkedékenységet, mint a szappan buborékot edgy ráfuvással” (58).

A jó tanító „minden újja mozdítására még a tövis bokor is figét terem” (61); a tanítónak „a legnagyobb barátsággal, szelidséggel s nyájas leereszkedéssel kell a maga gondolattya fonalát a gyermek gondolattyához enyvezni, hogy annál fogva osztán azt mindenfelé vonni lehessen” (61); „a találós fejűség” (mint értékes tanulói s felnőtt tulajdonság, 90), „a betűk mind együl egyig épek, egészségesek, ne pedig tsonkák bonkák s nyomorékok légyenek” (99); „a betűk se igen soványok, se rendkívül potzkosok ne légyenek, hanem közép-szerű kerekűek” (100); „ez adja meg az írásnak savát borsát, a mi nélkül az tsömörltető mázolás” (101); „a mit az ostoba nép annyira szeret, hogy a nélkül exáment sem tud gondolni, mint keresztelést poszita nélkül” (106); „vallyon inkább a legelső gyökeredzésbe nem fojtódik é meg a plánta, ha legottan metzző késsel forgolódunk rajta?” (120).

„A kis gyermeket . . . az életre kifejtődztetni, nem pedig bimbócsíra korában bebojtorjanozni” (120); „megelégszenek azzal, hogy a régieknek kész munkáit ditsérik, azok mellett buzgolkodó fanatizmussal hartzolnak; a minél a henyeségnek egy-egy nagyobb s állortzásabb palástolása nints!” (127); „mint a víz tseppek is nem a nagy erő, hanem a sok esés által furdalják meg a követ” (143); „nem egyéb mint szemfényvesztés, a miről mihelyt a lárvát leveszik, azonnal oda a tanító betsülete” (145); „a tudatlan magyar ritkán néz tovább az orránál” (153). A többszólamú éneklést „falunn akarni majmolni tsak annyi, mint a Sublimior Mathesist a hottentottáknál keresni” (181); „a gyermek hamar fog, hamar felejt, azért is valamit a szántó földet mennél többet ássák vésik, annál jobban terem az: így a gyermeki elme is tsak a szüntelenül tartó gyakorlás által tökéletesedik” (187).

Végül egy-két k ö z m o n d á s Márton István neveléstudományi jegyzetéből: „Minden nagy dolgoknak volt valaha ábécéjek” (90); „Néha néha az ördögnek is gyertyát kell gyújtani” (103); „Előbb a mindennapi kenyérről kellene gondoskodni, nem pedig a tzigányként a sárga sarkantyús tsismáról”

(106); „A mit ritka ember hisz, nagy rublikát tesz” (84); „Egy jó gazda sem szereti a néma ebet” (128); „Rossz puska az, a minek edgy jó fogása sints” (163); A lányok „ha kik azok közül a magyar grammatika tanulásától nem idegenkednének, nem kell azt azoknak ellenezni, az ő elméjük is megérdemli a tökéletesítést. De már a deák grammátika tanulása, mint a jó bor, nem konty alá való” (208).

Mészáros István

Szövegek két, Koppány menti községből

Több mint egy évtizede annak, hogy érdeklődni kezdtem néhány Koppány menti település (elsősorban Értény, Koppányszántó és Nagykőnyí) néphagyományai iránt. Mivel majdnem másfél évtizedig középiskolai tanárként tevékenykedtem, főképpen arra volt módom, hogy nyelvjárási szövegeket gyűjtsek az említett falvakban, a különböző hagyományok, szokások feltárására, leírására csupán az utóbbi évek óta van több lehetőségem.

Az itt közölt szövegeket 1980-ban Értényben és Koppányszántón gyűjtöttem magnetofonnal. A fonetikus átírásban A magyar nyelvjárások atlaszának hangjelölési rendszerét és gyakorlatát vettem alapul. Az adatközlők nevét, valamint a fölvételek helyét és idejét a szöveg végén tüntettem föl.

Babonás eljárások, népi gyógymódok

— *Hát máskor bizony vóf, mostanqba nēm hiszik ē, de hát azér máskor talán el is hittük, mēg valami igasság vót izs benne. Amikor a kizsgyerék a bōcsōbe fēkütf, nēm szabad vót, hogy ráűjjenek a bōcsōjfire, mer asz monták, hogy ēviszik az ōmot, mēg mēgrontyák. Akkor aszt sirt a kizsbaba, pērse nēm alutt ējjē. Másnap asztám mēntek Kocsoláro od vót javósasszony. Vót Szántōnn is, de jobban Kocsoláro mēntek. Akkor a picinek, a kizsbabának az üngit, fejkötőjūt ēvitték. Ōra az az ōnyaōntō asszony ōnyāt ōntōtt a javósasszony, imátkozott. Akko mikor hazahoszták a kis üngöt, fejkötőt, akkor a picinek a fejibe tették, ráatták az üngöt. Hát akkor ējjē má elalutt. Asz monták: na, ugyē érdēmēzs vót ēmēnnyi, mer hát mégis hasznád valamit.*

Akkor mēg vóf uan is, lány vagy legény, mindēggy az, hogy mēllik, ha akarta a lány, hogy az a legény ēvēggye, vagy a legény, hogy a lány mēnnynē ē hozzájjo, hát mindēggy, mēgrēckēroszták, mēgin csak a javósasszōghō mēntek. Hát akkor qstán az | hogy mit, valamit össze-főzöt nekik mēg mindēn, akkor a lānynok vagy a gyereknek a hajābu köllöt lopnyi a lānnok, ōra ōntōtte az ōnyāt mēg mindēn. Akkor asztán igr, hoty kerűjjenek össze. Hād vót, aki összekērūt, lēhet, hogy amugy is összekērūd vōna, vaty hogy asz hosza ūket, nēm tudom. De hát eszt is ōlék sūrűjem mēkcsinyāták.

Akkor mēg vót uan is, hogy valaki mēgijett | valamitū, kutjátū, vagy ēggy embēr mēg-ijesztētte, vagy lōtu, vagy mindēggy bārmijen ālōttu, akkor ēmēntek ōnyāt ōntētnyi. Aszt ijem vijazbu, főmelegitēttek, akkor az illētōnek lētakarták a szēmīt. A fejē fölöt keszték az ōntést, bele, aszt a fōró ōnyād bele a vizbe. Persze asz sērcēgēt, mer vót uan is abba az ūdōbe, hogy a szēmīt kiēgettē. Akkor asd vitték lēfelē egész a lqbjāig. Hát akkor mikor kivitték a vizbū aszt az ōnyāt, annag vóf alaktya. Vaty kutya vagy ālod vagy embēr, amifū az illētō mēgijett, aszt asztat alakította ki. Azutām mēg vizet is csinyātok. Ha beteg vót a malac vagy a gyerek, asz monták mēg vam vērve szēmēmē.

— (Hogyan védekeztek a szemverés ellen?)

— Szemverés ellen? Hát akid gondúták, hogy a széme árt, asz szokták mondanyi: akinek uan naty szemödöke vót, körözbe vót, hogy az megveri a gyereket vagy az állatot szémével. Akkor csinyátok | vizet. Jómagam is csinyátom, igaz. Na az még úgy vót, hogy ety pohárba öntöttünk vizet. Akkor paraszat, három | vettünk ki. Akkor asztat a vízbe tettük, Aszt montunk elősször egy miatyánkot, egy üdvözlét, utánna montuk, hogy: asszony verte, szibböl szerette, szemével megverte, fejkötője alá mēnyen a szerelme. Aszt mindig mikor ety paraszat belégettünk, köröztöd vetettünk. Utánna még az montuk: ember verte, szibböl szerette, szemével megverte, kalaptya alá mēnyen a szerelme. Utójjára még gyütt az, hogy: lány verte, szibböl szerette, szemével megverte, pántlikájja alá mēnyen a szerelme. Akkor azutám mēk három miatyánkot, három üdvözlét elmontunk, de úgy hogy a tenyerünkkel a poharat lēfoktuk. Akkor ha tényleg szemverésbe vót, aszt az mutatta, hogy a szén lēű, de ha nem, akkor nem űt lē ety sē. Akkor az álotoknak ut tettünk, hogy a mosléktyágb attuk aszt a vizet szēnestül éggütt. Ha peig | kiszgyerekēd vagy ijent, akkor annak mēk köröztöd vetettünk avval a csinyád vízzel a homlokárg, mēg akkor megítáttug vele. Hát aszt akkor esztet mēg ics csinyágtuk.

— (Hát rontás szokott-e történni?)

— Rontásru is annyit tudok, hogy vót ez a köröszűt, amēllik mēn ilyenessen is, körözbe is, annak a közpe vót a köröszűt. Valaki valakire haragudott, akkor oda valamit — mit tudom én mindēnt összekvert — odaette. Utyhogy azér az embēreknek má vót annyi tapasztalata, hogy a középenn, a köröszűton nem mēnt, vagy jobru szērű, vagy balru, de közepen nem, mer akkor belelöpēd vóna ja rontázsbq. Az álotokat is mēk szokták rontanyi, utyhogy a tēhēnet is. Sokszor mēnt ki az a házigazda vagy a felesége fejnyi, vitte a kánnát fejnyi, de bizony alig lēd ben tē. Akkor azok má tūtták, hogy ez biztosz valaki megronította. Akkor uan ics vót, hogy a tehenet, amik fejték, fehér lepődōv lētakarták. Az annak a jele vót, hogy így a boszorkányok talán nem férnek hozzá. Akkor uan is lēhetēt hallanyi, amikor a gazdaasszony kimēn fejnyi, egy macska csak nyávogott, nyávogott. Ado neki tējet, de azér acs csak nyávogott. Mēn ki a férje, mongya neki, hogy ez a macska csak nyávog. Fokta az embē a vassvėllát, jó ēverte. Hát más nap hajják ám, hogy egy üdős asszony a faluba nagyom beteg. Hát ki lēhet az, ki lēhet az, hát agyom vód verve. Ebbū mingyá tūtták, hogy a macska képibe rejtőzött. Így gondúták, hogy az vót a boszorkány.

— (Hogyan gyógyítottak régen?)

— Hát régēm még az én üdōmbe is, sajnos, orvos nem vót. Amind a közmondás tartya: fűbe — fűbe az orvosság. Így vót. Vót akinek a széme fájt. Van az a sárgo, ökőrfarku virágngk mongyák. Asztat mēkfőszűtük, akkor avvā kentűg be annak a szemif, akie fájt. De én asz hi-szēm, hogy nagyon is jó vót, nagyon is hasznát. Akkor kiszgyerek ha vót uan, hoty csippásogg vagy vérēsség vótak a szémei, hát az ēdēsannya — hād babona vót-ē, mi-ē — de az még usz szokta, hoty kinyáta — így monták — a jop szēmibū, akkor balra pōkōtt, a bal szēmirū jobra pōkōtt. Aszt akkor uty fēriette el a veszējt tüle.

Akkor még vót uan is, akinek a széme fájt, valami belēseēt. Akkor máskor nem mēhettek az orvosho, hanēm vót a faluba — majnēm mindēnki tūtta, hoty kinē van, nem sok helēn, pár helēm vót — rákszēm. Az uan kis pici vót, mind ety kis tablētta, ijen orvosság. Akkor mindēhun aszt megōrōsték házná, mer akinek a széme a fájt, vagy belēsed valami, elmēntek, ēkérték, oda is atták, de mēkhatták, hogy visszavárgyák, mer az orvost helētesitēt. Este belētetük a szēmibe, és réggere bizon kivētte belūle akármī vód benne. Az, az uty kōrbejárt az a rákszēm, aszt asz kivētte belūle, ami bem vót.

— (Azt hol szerezték meg?)

— *Hát hol szerézték még? Azd valahun rákot ütöttek agyon, vagy mit tudom én. Aszt akkor az nagy értég vót. Annyi, mind égyy orvos. Hát az orvosság vót. Aszt utyhogy nagyon kevés helém vót, de ahum vót, aszt nagyom méktakarították, mer nagyon sokszor naty szükség vót rájjo.*

Ha valakinek kellése vót abba az időbe, akkor még aszt utyhogy | téfőt, lisztét összekevertek uam pépésre, hoty puha legyen — nē is annnyira kemény, nē is annyira puha —, akkor aszt rátették. Akkor asztán az megérlette aszt a kellést, utyhogy asztán szépen, magátu kifakatt. Nēm köllöt neki sēmmit sē csinyányi. Akkor mēk hotyha vót ijen, má az utóbbi időbe a piros paradicsony is nagyon jó vót ijenre.

Mēk ha valakinek tüske mēnt az újjáb, akkor mēk szalonnat tettek rá, uan kizs vékon szeletet. Békötötték alu-föllü, mēg nájlont rá. A tuskét nēm fútták kivénnyi, az akkor éjjē annyira mēkfőszte asztat, hogy asz kigyüt magátul az a tüske.

— (Mive szoktak gyógyítani még?)

— *Hát pijócával is. Aszt még így az árkobq fokták. Uan kis fektet vót. Aki ijen reumás vót, nīm máskor sokad dógosztak, terésztek, mindēn, azd bizon nagyon sog vót a reumás, akkor āra tettek pijócát. Rátették a fájó részre. Asz szíjta ki aszt a roz vért. Amikor má kliszitá akkor annyira főfujódott, telli vót a roz vérrē, akkor lēfordút. Lēfordút, de az még izs dōglött, mer aszt azutām má hasznányi nēm lēhetett. De utyhogy a bēteg, bisztos, hogy jó vót, mer mēkkönnyebbūt utānng.*

Akkor még vót ijen köppölözés is. Azd valahogyan — nēm is annyira emléksēm —, de valamijen kis poharag vótak, asz tették rá a fájós testrészsre, aszt az izs valahogyan szēfte ki a betegségēt. De a is érdekēzs vót. De nēm tudom bisztossan, hogy aszt hogyan, csak aszt tudom, hogy az mēk kis pohár vót.

Akkor még uan izs vót máskor, aki hanyat fekiutt, főrakta kezeit, asz mongya: jaj, énnēm jól fekiuttem, uty föl huzódott a gyomrom, annyira fáj. Hát āra is kéz vót az orvoslás, mer āra mēk poharat, uam félüterēs vagy lüterēs poharat tettek. Alaja tetteg gyertyát, de még izs gyujtották. Akkor asztán utyhogy az a pohár jól beszívódott. Hát aszt akkor ez még āra hasznát, hogy a gyomrot | visszaigazitotta a helire.

Vót ijen kenyőasszony is a faluba. Uty hiqták nálunk csak, Zsiros Kati néni. Az még uanokat, akinek pērsze reumája még ijen bāntqlmai, fājdalmai vótak, vagy ēmēnt hozzá, vagy o lakásāra ēhijatta. Akkor az zsiros kézzel jól mēgdörgüte a nyaka közūt, a hátāt. Hogy valahogyan naty keresete vót, neki, mer sokai keresēd vele, mer mēkfűzetek neki. De hát hasznát is, mer jó mēgmasszēroszta űket, utyhogy asztán hēregyüttek.

Elmondta: Pálfi Istvánné, 65 éves.

Értény, 1980. augusztus 11.

A Gyöngyösbokrétáról

— (Mi is volt az a Gyöngyösbokréta?)

— *Hát ez a Gyöngyösbokréta ez nēmcsak pont Koppányszántóm vót, hanēm ez, ez égyy | országos viszonyladba vót, mer ez máshun izs vót, nēmcsak Szántóm vót. De a koppányszántói az nagyon hirēzs vót. Mer Koppányszántón nagyon — nagyon jó danulló asszonyok, embērek, még nagyon jó iāncosok is, asszonyok is még az embērek is. Ez nagyon-nagyon hirēzs*

vóf. Aszt járt ittem valami, valami Pauli. Mit tudom, hogy asz ki vód vagy mi vót itten Szántónn, azd valahogy az ére fölfigyét. De jennek má van ötten éve, amikor hogy ez mēkkezdődött. Akkor innem má jártok asszonyok mēg embērek, Pestre is mēntek így āgusztus huszadikārg, mēg Bécsbe, mēk hát sokfelé jártok. Nagyon sokfelé jártok, mer akkor is nagyon hirēs vót ez koppányasztōi Gyōngyōzsbokrēta. A bársonszoknyāb, pirozs bársonszoknyāb szottak lēnynyi, fehér kötēnyel, fehér űmōggel, pillével. Ugyē eszt a pillét hát aszt ut tunnám csak mēgmondanyi, ha mēgmutatnyi, mer esztet így, ity hiāb magyarāzom. Aki nēm látott, az uty sē tuggya elkēbzēnyi, hogy mījen. Kemény papirbu vót csinyāvā, ēggy ujan katujaforma, asztat ráhuszták a kontyra, és āra csinyáták rájjo a pillét | selēmbū. Vót rózsaszünū, kék, zōd, fehér, mindēmféle fajta. Aszt akkor vót ez a cintányér — fehér izz vót, színēs izz vót, kék izz vót, zōd izz vót, pīros, rózsaszünū —, avvā nagyon ki vót cīfrāvā, az vót a fejükōnn. De régēn akkor mēg, akkor mēg mēg régebben akkor mēg vót a, ez a rózsás sēlēmkeszkenyō. A pille, uan rózsás pille vóf. Na mēg asztān kasmérkeszkenyō izz vót régēn. Akkor a bō ruha, a nagyon sok pēntō, a bársonszoknya, akkor mēk hát a cipō, cipō vót akkor hozzá, mer nēm tutyi mer nálung divād vót nagyon a rózsás tutyi, de oda nēm abba mēntek, nēm rózsás tutyiba mēntek, hanēm cipōbe, cipōbe. Mēk hát kinek mījen vót a kapcājja a lábāra. Mer régēn nēm vót harisnya, hanēm kapca. Akkor uty hijták.

(Milyen volt a férfiak viselete?)

— A férjijaknak mēk csizma vóf mēk fēkete pricsēsznadrāg mēg, mēg a fehér űmōg mēg mellēny mēk kalap, Kalab vót a fejügbe. Akkor aszt később akkor mēg má nēm a, nēm a nadrāg vót, hanēm bōgatya, amit mēkszēttek ujan, ujan rēdēsre, aszt akkor abba vótak az embērek mēk csizmāb. Akkor mēgvót, mindannyinag vót ijen négy, hosszi bottya, mer a kanásztāncot is járták. Aszt akkor asztat lētētték a földre, aszt akkor avvā járták, azon ugrātōk, járták a kanásztāncot. De jasztat má bōgatyāb.

(Ki tanította őket?)

— Vót itten ēgy nagyon-nagyon jó énekēs kántor, mēg nagyon is szerették Koppányasztāntōn, mēg a is nagyon szerette a szāntgiakat, aszt asz tanította, Kovács Istfān bogyiszlōi szūletēs, de nagyon sokāig id vót Szāntōnn, talān, talān negyven évig is it lakott, vagy mēk tovább is Szāntōn. Akkor aszt elkerūt innend, hát nēm it hāt mēg, Bogyiszlōn hāt mēg a szūlōfalujāb. De sokāig id vót. Aszt az tanitōjja űkef. Asztān hāt ugyē danūtak, az asszonyog danūtak, mēg az embērek is, mēg az embērek izz danūtak, de főleg az asszonyok. De nagyon szēb vót, mer amikor mēnteg be párba, mindenki, hát az ura mēg a felesége ēggyūt mēnteg be, asztām mēg mikor az asszonyok külōm mēntek, az embērek mēg utānnuk mēntek, avvā szották mēkezenyi ahogyam mēntek be, hogy:

A szāntōi hirēs ucca,
cimbalommal van ki ragva.
Majt ha ēccēr végigmēgyēk rajta,
nótād ver a csizmām sarka.

Évvē szották. Amikor vége vót, hogy má | hāt mēntek ki, akkor mēg avvā szottak, hogy:

A szāntōi mestēr kiskapujāb
Mēgakatt a szoknyām a rózsafāb.
Vadrózsafa, erezd el a pirozs bársonszoknyāmt,
Mēg akarom űlelni a babāmt.

Mer ez még azér vót, mer régen aszt a kántort, eszt a Kovács kántort nem uty hijták, hogy kántor haném mesér ur. Aszt ez azér lét ez a nóta, mer asz tanította, hogy a szántói mestér kiskapujába. Esztet azér lét ez így. Evvő szoktág befejezni.

No most ujra mind nyugdíjas, mind én is nyugdíjazs vagyok, és vannak pár ijen társám, ijen nyugdíjas társám, aszt szoknak tartani Natykónyiba ijen öregék naptyát, ijen nyugdíjas napot. Most aki van elnökünk, Mónár János Natykónyiba elnök, mer nagyon szerettünk mi, nagyon szerettünk danányi, mer mindannyi nagyon tud danányi is mők táncúnyi is. Aszt ottan az öregék naptyán szoktunk danányi, ezek a nyugdíjasok. Ére főfigyét az elnökünk. Akkor aszt összehivot minket, hogy | hát hogy mink ennyire tudunk danányi itten, mer most abbahták Szántóm is eszt a Gyöngyözbokrétát, most abbamaratt. Most esz hogy ére. fölfigyét, akkor minket, nyugdíjasokat behajt, hogy | mők tunnánk-é mi ünéki eszt mőkcsinyánánk-é, hogy régi nóákat hogy mi daníjjunk, hogy ujra föl köll elvenniteni eszt a Gyöngyözbokrétát, mer hát ez egy nagyon szép. No most az öregék, az öregék, a nyugdíjasok mi akkor hát elméntünk, hogy hát edaníjjuk | vaty hát mongyuk mink a régi nóákat. Akkor vam most tiz lány, mind régén a bársonszoknya, a színés — piros bárson, zód bárson, rózsaszünü —, mindémféle fajta bársonszoknya, most azok a pillések. Azok pillések a lányok, aki mi még, az öregék, mi mők selémszoknyáq vagyunk, mők slémkeszkenyő van a fejünkön, a régi divat., Most a lányok táncúnak is, mi még danullunk nekik. Akkor vannak embérék is, azok is danúnak. Azok mők fejete nadrágq vannak, mők csizmábq vannak, mők kalab van a fejügbé, mők fehér ümög, még, még mellény, mind régen ahogyam vóf.

(Csak szántaiak alkotják ezt a kört?)

— *Ném, ném, mer most ugyé közös téecség vagyunk. A Natykónyi, Koppányszántó, Értény most ez eggyesüt. Értényiek isz vannak, szántóiak isz vannak, natykónyiak isz vannak, de ja zöme szántói, mer a lányok is a szántóiak még a nyugdíjas asszonyok is szántóiak. Értémből isz van egy jó nyugdíjas asszonyunk, a Pálfi Istfánné. Nagyon tud danányi az is, még nagyon bevaló az is, még még másik kettő van. No most ez annyira, annyira ugyé | mer csak egy éve lessz áugustus huszadikán, hogy legelősször elmenfünk Tamásiba. Aszt ott annyira fölfigyétek ránk, hogy, hogy hát ez mién eggy, mién eggy eggyüttes, hogy mos má köl mennünk | má sokfelé köl mennünk. Mos még má még aszt is hangosztatták, hogy még a tévébe még a rádióba is hogy bekerüllünk. De mink má mongyuk az elnöknek, hogy mi nem méggyünk é, má ijen öregéket né vigyén é, nem széggyül mívelünk kiányi. Am még aszongya, hogy ném.*

(Igaza van neki)

— *Mer asz mongya, hogy minékünk is köl mennyi. De hát mi mos má ebbü kiöregéffünk. Mink má, mink má ném akarunk mennyi, am még ném akar abba beléeggyezni. De most | is hát a lányok is nagyon-nagyon cifrák, nagyon cifrák, nagyon szépék, és amikor mink elméggyünk valahová, Székszárdonn is vótunk má háromszor, Dombóváronn isz vótunk, izén isz Simontornyánn, akkor má hát sokfelé vótunk. Tamásiba, sokfelé vótunk. De nagyon sog vót. Mikor Székszárdom vótunk is, vód valami negyvenöt | falubul, hogy ezek a Gyöngyözbokréták És mi vótunk, mikor hogy még é köllöt mennyi, hogy ki gyut tovább, mi gyűtöffünk tovább iGy | még az agárdiak, a többi min kiesett. De jámikor mi a szimpadra bevonullunk, mikor elhuzzák a függönyt, od van ujjan taps, hogy mégérgyuk asztat, hogy maj mikor hagyják el a tapsot, hogy mikor keszhetünk. Még amikor kiméggyünk is, mi ahogyan danullunk, mer evvel méggyünk ki, hogy a szántói híres ucca, evvel méggyünk ki. De mi ahogyan, ahogyan eszted daníjjuk, uty tapsúnak, még asztán hát ném akarnag benünket kiengennyi, még még, még vissza is tapsúnag bennünket, hogy mgt, hogy mégenn ennyire. Az elnökünk nagyon örül neki.*

(Ki varrta a ruhákat a lányoknak?

Hogyan készültek föl mostan ezekre a szereplésekre?)

— *Hát a régi, a régi bársonszoknyák megvó"tak. Azok még vannak. Na most | vannak itten várónők, azok még várták hozzá jesztet a nagyom bő ajju üngöt, mer hát máskor is az vót ümög. Nagyon szépék, mer szallagos. Annyi szallag még mindem van rajta, hogy, hogy rēngeteg. Hát asztám megérik, megérik néznyi még dicsérnyi, hogy hát még, még ijen szépéket. Esztet még, esztet mēk hát az ēggyiknek ijen anyagbu vg, másiknak ujan anyagbu van ez az üngük, de nagyon szép, nagyon szépék.*

Elmondta: Bilecz Jánosné, 63 éves.

Koppányszántó, 1980. július 9.

Sz. Bozóki Margit

Szótaghosszúság és szakaszvégződés

(A szótaghosszúságnak és mondattani egységek végződésének összefüggése prózában, művészi prózában és szabadversben)

Vers és próza határa, elkülönülésük mikéntje máig vita tárgya. Nincs még tisztázva, hogy a különbségek a nyelvi anyag mely síkjain (dallam, hangsúly, időtartam-viszonyok) valósulnak meg, illetve hogy ezeknél milyen méretű alkotók (szótag, mondatszakasz, mondat) játszanak szerepet. A leghomályosabb terület a különböző — esetleg teljesen eltérő származású és jellegű — alkotórészek egymáshoz való viszonya, esetlegesen egymást erősítő, hangsúlyozó hatása. Ebből rögtön adódik a kérdés, vajon a rendezettségnek milyen fokát tekinthetjük képletbe foglalhatónak, illetve hogy ez utóbbi kritérium a versek minden válfajánál számunkérhető-e olyan formában, ahogyan az egyes klasszikus metrumoknál szükségszerű.

Manapság az erről folyó vita meglehetősen csendes szakaszba jutott, nem valamely perdöntő érv felbukkanása következtében, hanem éppen ezek hiánya miatt. Azok, akik a hagyományos metrumokban elsődleges formateremtő elvek kizárólagosságát tagadják, példákön és megérzéseiken kívül — ami egyébként a verstanban lehetséges és fontos kiindulási pont, de végeredménynek nem tekinthető — nem nagyon tudtak igazán egzakt tényeket szembehelyezni a képletek, vagy akár számok formájában is jól dokumentálható hagyományos felfogással. Álljon itt példaként néhány olyan idézet, mely azután a jelen vizsgálattal konkrétan is összekapcsolható.

„A művészi prózában azonban már van valami kelleme stago l a s, s z a k a s z o s s á g i s, mely azonban nem zenei fogantatású és rokonságú, inkább nyelvi (nyelvtani, szemantikai) s még inkább gondolati, pszichikai és fiziológiai.”¹ — „Szintaxis és sormetszet összetartozásában nem tudok kételkedni. Kérdés, milyen mértékben mélyíthető el ál t a l á b a n grammatika és metrika párhuzama. Felfogható-e a metrika a grammatika sziluettjének? Meggyőződésem szerint igen”² — „A képletbe nem foglalható zeneiségnek számtalan jegyét hordozhatja egy-egy szabadvers. Jellemző lehet rá a kemény, rövid mondatok dinamikája, . . . egy-egy mondatrész zuhatagos sokszorozása és így tovább.”³

A probléma a kiemelt szavakban körvonalazódik. Szabadverset vizsgálunk, képletbe nem foglalható zeneiséget, ugyanakkor a tudományosság valamilyen általánosítást követel. Egyik fokozat sem kerülhető meg. Az első tulajdonképpen a műnek az olvasóra gyakorolt hatását tükrözi, a második a tudományos általánosítás alapja. Irodalomról lévén szó ez aligha vitatható. Ha a hatás idővel bonyolultabb lett — mint ahogy az lett,

¹ Martinkó András: Próza, ritmikus próza, vers, szabad vers. In: Formateremtő elvek a költői műalkotásban. Bp., Akadémiai K. 1971. 55.

² Horváth Iván: Az idő és hírnév metrikája. In: „Az idő és hírnév”. Zrínyi három epigrammájának ritmikája. Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet 1984. 52.

³ Kardos László: Kis magyar verstan. In: Író, írás, irodalom. Bp., Magvető K. 1973. 146.

maguk a költők ismerik el — az elméletnek bonyolultabb formákat, rendszereket kell alkotnia, melyek az új hatásokat is felölelik, sőt képesek bizonyítani is az érzékelt hatásokat, a mögöttes jelenségeket, ahogy Horváth Iván saját példája esetében meg is teszi, bár nem szabadvers, hanem Zrínyi három epigrammája kapcsán.

Magam is egyedi példából, Füst Milán Öregség című verséből kiindulva, éppen a sokféle „zeneiség” feltérképezése során vettem észre, hogy a már többek által⁴ kimutatott szintaktikai tagolást az esetek többségében hosszú szótagos zárás kíséri (erősíti). A versben (melyben a hosszú és rövid szótagok megoszlása 304:302) a szintaktikai egységek 70%-ban hosszú szótaggal végződnek. Mondatvégeken az arány 80%, tagmondatoknál 67%. De vajon érzékelhető jelenség-e ez egyáltalán? Ismeretese a magyar irodalomból olyan vélemények, mely szerint a befogadó nem különbözik a szótaghosszúsággal szemben ott sem, ahol az nem elsődleges formameghatározó.

„... a magyaros verselésben, amelyet élesen szembe szoktak állítani az időmértékes klasszikussal, a görög-rómaival, szintén van szerepe az időmértéknek, szintén számít valamit, hogy a szótagok rövidek-e vagy hosszúak.”⁵ — „... a szótaghosszúság s- rövidség érzése sem teljesen idegen a hangsúlyos magyar verselésben sem. Szemmel látható ez például a hangsúlyos magyar félalexandrin ötödik szótagjánál, ahol a magyar ritmus-érzék a priori és öntudatlanul inkább hosszú szótagot kíván, éspedig természeténél, vagy helyzeténél fogva hosszút.”⁶ Tehát érzékelhető, vagy legalábbis az lehet. Ezt véleményem szerint a szintaktikai tagolással való rendszeres egybeesés felerősítheti — és viszont. Magam is a természeténél, illetve helyzeténél fogva hosszú szótagokat vizsgáltam a Füst Milán verssel kapcsolatban már ismertetett módon: 1. prózában (újságcikkek alapján), 2. szépprózában, 3. szabadversben.

Az utóbbi két kategóriánál azonos alkotók munkáit vettem figyelembe, olyanokét tehát, akik mindkét téren elismert alakjai a magyar irodalomnak (Füst, Kaffka, Karinthy, Kassák, Kosztolányi). Ezzel elkerülhető az egyéni stílus, ritmikai érzékenység, illetve felfogásbeli különbségek szignifikánssá válása.

A szabadvers kategóriába (10 vers alkotónként) bekerült néhány metrikus vagy ennek irányába mutató darab is. (Karinthy-nál például a központozással ellátott versek kis száma miatt.) Ezek, mint látható lesz, a többitől nem mutattak tendenciózus eltérést. A későbbiekben azonban fontosnak tartom a vizsgálat elvégzését régebbi verseken. Pálóczi Horváth Ádámnál például, abban a korban, amikor a vers a zenétől különvált, és a sor-mondat viszony teljesen egyértelmű volt.

A vizsgálat eredményei. A különféle újságok eltérő tartalmú és a legkülönbözőbb szerzőjű (tudós, újságíró, tanácsi dolgozó) cikkei alapján a prózában az alábbi értékeket kaptam:

	Rövid		Hosszú	
Mondatvégeken	251	51%	241	49%
Egyéb mondattani egységek végén	488	47%	560	53%
Összesen	739	48%	801	52%

⁴ Pl.: Vas István: Nyugat 1934. december; Fónagy Iván: Füst Milán Öregség-Dallamfejtés; Nagy Zoltán: Nyugat 1914. május 1.

⁵ Kardos László i. m. 162.

⁶ Babits Mihály: Magyar ritmus. In: Esszék, tanulmányok I. Bp., Szépirodalmi K. 1978. 736.

Megjegyzem, hogy az egyes írások között jelentős, de nem tendenciózus eltérés volt; mindazonáltal a 48 : 52-es arány azt mutatja, hogy a rövid/hosszú szótagoknak a vizsgált helyeken való előfordulási gyakorisága, valószínűsége teljesen esetleges.

A következő kategória, a művészi próza esetében, Martinkó András már kellemes tagolásról beszélt. Könnyű belátni, hogy ennek mindenekelőtt a szintaxis fokozott, illetve a köznapitól esetleg némileg eltérő rendezettsége az oka. Kérdés, hogy ennek hatása ki-mutatható-e a jelen vizsgálati szempont szerint.

	Mondatvég		Egyéb végződés	%
Kafka M.: Színek és évek 1., 2. fejezet	rövid	56	142	38
	hosszú	79	251	62
Kassál L.: Angyalföld 1—10. oldal	rövid	75	127	39
	hosszú	110	210	61
Kosztolányi D.: Appendicitis	rövid	68	97	41
	hosszú	104	130	59
Esti Kornél 1—10. oldal	rövid	58	102	40
	hosszú	104	137	60
Karinthy F.: Utazás a koponyám körül (Láthatatlan vonatok)	rövid	21	54	36
	hosszú	31	103	64
Idomított világ: Nyíregyháza, Holló, Vonatkésés	rövid	27	97	40
	hosszú	52	134	60
Füst M.: Levél elmúlt karácsonyokról + Beszédes gyermek	rövid	63	98	37
	hosszú	188	105	63

A köznap (újságírói) prózától való eltérés szembeszökő, 20—30% között mozog. Ez azért lényeges, mivel sokan és sokszor egységes próza-fogalmat próbálnak egységes versfogalommal szembeállítani, a kettő elérését csupán ama jegyekre korlátozva, melyek az egyiknek — többnyire a versnek — kizárólagos sajátosságai. Ezzel szemben a művészi prózának az egyéb prózai írásoktól való, a nyelvi anyagban megfogható ilyen konkrét különbsége, azokat a nézeteket erősíti, melyek fokozatosságot, az általános nyelvi elemek különböző mértékű szelekcióját, rendezettségét vélik a különböző típusú szövegek fő alkotóelemének. (E nézeteltérés háttérében pedig már felsejlik a kérdés, hogy a vers nyelvi, avagy zenei eredetű-e, hiszen ez utóbbi esetében a nyelvi anyagnak a prózától való fokozati különbsége kevésbé valószínű.)

A szótagmegoszlás a versekben a következő oldal táblázatán látható. (Címek a cikk végén.)

Ezen eredmények vizsgálatánál több szempontot mérlegelni kell.

1. A versek között jócskán akad jambikus lejtésű szöveg, és ez a sorvégre eső mondatnyi határokon megmutatkozhat. Ennek ellenére — részint mert nem jambus-versekről, hanem erősen lazított szövegekről van szó, részint mert a szintaktikai határoknak csupán mintegy negyede sorvégre eső — ez nem döntő jelentőségű. Ezt bizonyítja az is, hogy az időmértékes tendenciát mutató, illetve az ezzel semminemű kapcsolatba nem hozható versek között lényegi eltérés nem mutatható ki, sőt a „klasszikusan” szabad-versek tekinthető szövegeknél a vizsgált jelenség erőteljesebben jelentkezik — sokszor 80% fölött.

	Mondatvég		Egyéb végződés	%
Karinthy F.	rövid	74	216	28
	hosszú	233	490	72
Kafka M.	rövid	57	120	24
	hosszú	211	344	76
Kassák L.	rövid	70	84	30
	hosszú	111	246	70
Kosztolányi D.	rövid	39	156	30
	hosszú	83	380	70
Füst Milán	rövid	35	101	27
	hosszú	117	255	73

2. Az a lehetőség is felmerül, hogy klauzuláról van szó, a hosszú szótagok valamely rendszeresen visszatérő zárlat utolsó szótagjai, ahogy az így leggyakrabban használt krétikus (és ennek változatai) is hosszú szótaggal végződik. Egyértelmű rendszerességet azonban — megvizsgálva az utolsó 4–6 szótagot — nem találtam, ahogy a szépprózai művek esetében sem. Tendenciák azonban kimutathatók. Ilyen például Kassák verseiben a három-négy hosszú szótaggal való zárásnak a többi költőnél sokszorta gyakoribb aránya (25–35%). Ez csupán egyetlen esetben fordult elő Kassák versein kívül: Karinthy „Mindszenti litániájában”. A litánia és a lelassított, nyomatékosított szintaktikai végzések kapcsolatánál egyértelmű a funkcionális hatás. Az átlagosnál jóval gyakoribb a choriambus Karinthy szintaktikai határain. Ez hagyományos klauzula forma, mint ahogy a kassáki molosszus is, vagy a krétikus, mely Füst Milán és Kafka Margit verseiben gyakori. Az utóbbiaknál azonban probléma, hogy verseik sokszor jambikusak, így a — ° — végződés kétféleképpen is felfogható, noha a sorvéggel nem egyező szintaktikai határok és a jambus egybeesése (ilyen arányban) ugyanúgy a mondat szerkezet és ritmus kapcsolatára utal, mint a klauzula jelenléte. Ez utóbbinak a szabadversben betöltött szerepét Gáldi László vetette fel. A magam részéről általánosságát a fentiek alapján nem látom bizonyíthatónak, mindenkor i lehetőségét azonban feltétlenül. Gyakori előfordulásuk a szabadversben — képletet tehát nem követő szövegekben — arra vall, hogy spontán esztétikai igényt elégítenek ki, feltárva a hagyományos metrumok kialakulásának e g y i k lehetséges útját is.

3. Felvetődik, hogy a hosszú szótagnak szintaktikai egységek végén mutatkozó gyakorisága pusztán mennyiségi, de nem minőségi többlet, lévén nem képletbe foglalható. De más-e a helyzet az annyiszor felhánytorgatott jambussal? Hiszen az ideáltípus ma már — komoly versben — talán el se képzelhető. Nem is kell, hiszen a forma fokozatos lazítása Babits idejére eljutott oda, hogy az antik formák nagy tisztelője kijelentette: a jambusi vers szükséges kritériuma az utolsó láb jambus volta csupán. Ez adott esetben lehet 20% vagy akörüli. És azóta már az utolsó láb felől se lehetünk biztosak. Mégsem feltétlenül indokolt lazulásról beszélni. Inkább arról, hogy a jelenség nem képlet szerint érvényesül. Ha egy vers 20–30% sorvégi jambussal jambikus lehet, akkor nem valószínű, hogy 40–50–60%-kal ne lehetne az, még ha e lábak nem meghatározott helyen — képletszerűen — a sorvégeken, soréleken, metszet előtt, vagy után állnak is. Ettől még e szövegek rendezettek — mégpedig nem a próza fokán — és e rendezettség azonos képlet mellett is eltérő fokú lehet, eltérő mértékben lehet érzékelhető az egyéb ritmustényezők eredményeként. Úgy vélem tehát, hogy egyes verstípusoknál a — hagyományos értelemben vett — képletszerűség nem tekinthető szükséges kritériumnak. Az alkaioszi, aszkle-

piadészi versnél vagy a hexameternél persze igen. A versre általában azonban a rendezettség szerencsésebb, a gyakorlatot valóságosabban kifejező fogalom, noha sok esetben valóban bonyolultabb rendszerekhez vezet, ahogy ezt bírálói szavá is teszik. Mégis, ha áttekintjük a versek fejlődésvonalát, a szótagszintű képletszerűség csupán a rendezettség egyik — noha kétségtelenül igen fontos — válfajaként jelentkezik. Az itt vizsgált jelenség nyilvánvalóan nem ide tartozik. Képletbe nem foglalható, mégis, magas fokú rendezettség, mely a köznapi prózában nincs jelen, a művészi prózában már megmutatkozik, de igazán nagyarányúvá csupán a versben válik.

Azonban itt sem olyan formateremtő elv, mely önmagában is hatásos, hanem egy sokkal fontosabb, határozottan érzékelhető jelenség (a konkrét érzékelhetőség mértéke versenként más és más lehet) a modattani tagolás kísérője, határainak nyomatékostója. Visszakanyarodva Gáldi Lászlóhoz,⁷ úgy tűnik: ez a nyomaték — a gondolati, logikai beszédegységek határozottabb, egységesebb lezárása — különböző intenzitású lehet. A hosszú szótaggal történő zárás egyfajta általános minimumként értékelhető, míg a rendszeresen visszatérő különféle hagyományos klauzulaformák ennek nyomatékosabb, fejlettebb megfelelőjeként. Ez továbbvezet a vers nyelvi, illetve zenei eredeztetése felé, és mindenképpen az előbbi valószínűsíti — legalábbis egyes versformák estében. Az pedig tény, hogy azok a versformák, melyekben a szintaxisnak döntő szerepe van, a legősibbek közül kerülnek elő.

A hasonló formák vizsgálatában — tudtommal — ez az egyik első módszer, amely a már Arany által is hangoztatott szintaxis—ritmus összefüggést a példákról az általánosítás szintjére emelve képes egzakt módon bizonyítani. Mégpedig olyan új ponton, mely eddig a grammatika Donald Wessling által felvázolt legteljesebb rendszerében sem szerepelt, nyilván az angol nyelvű verselésnek a szótaghosszúságot figyelembe nem vevő jellege miatt.⁸

Az, hogy ez az új érintkezési pont mindenféle megállapodástól, konvenciótól mentesen általánossá lehetett, az (mint a nyelv esetében minden hasonló spontán jelenség) praktikus okokra vall. Ilyen praktikus okokat feltételeznek a hagyományos metrumok és a rím, egyáltalán az ember által létrehozott első ritmikus szövegek hátterében is. Jelen esetben alighanem valamely esztétikai „praktikumról” van szó, de ennek biztos eldöntéséhez tisztázni kellene a szótag mibenlétét és hagyományos szerepét a nyelvben, amely a verselés korai szakaszaiban a mainál véleményem szerint sokkal jelentősebb lehetett.⁹

Gál Ferenc

⁷ Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. Bp., Gondolat K. 176.

⁸ Ismerteti: Bollobás Enikő: Formateremtő kísérletek a 19–20. századi amerikai irodalomban. Nyitott formák és organikus vers. (Kandidátusi disszertáció, kézirat.)

⁹ A vizsgált versek címjegyzéke:

<i>Karinthy</i>	Mindszenti litánia
Vérmező	Nyájas anyó a lepénnyel
Férfitársam	
Előszó	<i>Kassák</i>
Üzenet a palackban	Mesteremberek
Prológos egy cirkusz-filmhez	Örömhöz
Hess madár	Népgyűlés
A dúdoló	Eposz Wagner Maszkjában
Az ige így született	Boldog köszöntés

Távoli üdvözet
 Őszi eső
 Viharsarok
 A gyász órájában
 Napraköszöntés

Füst

Szellemek utcája
 Tél
 Önarckép
 Szózat az aggastyánhoz
 A jelenés
 A holdhoz
 Este van
 Copperfield Dávidhoz
 Levél Kanadából
 Öregség

Kafka

Örökkön a mérlegen
 Lóth asszonya

Precieux vers a fájdalomról
 Hajnali ritmusok
 Alkudozás még mindig
 Szélcsend
 Tán zsoltárok elé
 Furcsa esti gondolatok
 Individuum
 Ez volt az: Igen

Kosztolányi

Csendes viszontlátás
 Nők
 Francia lány
 Repülő ifjúság
 Egy rossz költő milyen megindító
 Hetedhétország
 Költő
 Egy hang
 Tömeg
 Piac

Alafások Sopronban. Valószínűleg egy szótár a ludas abban, hogy Sopron városa évtizedekig hivatalosan használt egy rég elavult magyar szót, amely később, e század harmincas éveiben, még sajtóper tárgya is lehetett, hogy aztán teljesen kivesszen mindek emlékezetéből. Az *alafá*-ból képzett *alafás* egyesíti magában a 'kiszabott étel, élelem' és a 'fizetés, zsold' értelmezéseket (Balassa József: A magyar nyelv szótára. Grill kiadás. Bp., 1940. 1: 12), amennyiben annak a személynek a megjelölésére szolgál, aki a városi alafás intézetben vagy a szegényápolóban a számára kimért porción él, megtoldva ezt tollfosztás és hasonló által szerzett zsebpénzzel. (A körbe tartozó harmadik jelentés, ha itt ismerték volna, az *alafál* 'megver' [Szinyei József: Magyar Tájszótár. Bp., 1893–1896. 1: 26], inkább a sorsra vonatkozna, hiszen eléggé sújtotta a szerencsétlen vagyontalanokat.)

Tehát a *Pfründner* megmagyarosodásának, majd az általános szegényügybe sürkülésének tanúi lehetünk. Drucker polgármester az 1881. évről készült jelentésében büszkén szögezi le, hogy az övé az első, amely magyarul számol be a város hivatalos ügyeiről (a kiegyezés óta a hatodik, ám az 1867., 1868., 1873., 1874. és 1875. évek németül fródtak). Ennek is megvan azonban a német kiadása. A Sopronvármegye 1931. január 13-i számában rj. úgy vélekedik (Soproni szó-e az „alafás”?), hogy elődeink bizonyára Ballagi Mór Német–magyar szótárában találták – a *Pfründner* vagy *Pründler* jelentéseként – az *alafás* szót. A középkori latin *proventá*-ból származtatott német kifejezés (vö. *phrüende* = ... die vertragsmässig gereichten Lebensmittel ... I. M. Lexers Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. 37. Aufl. Leipzig, 1986. 160) ma már szintén elavult. Utolsó értelmezése éppúgy egyházi körben mozog, mint az *alafa* eddigi utolsója a TESz. 1: 124 szerint (Vö. die *Pfründe* = veraltend Einkünfte durch ein kirchliches Amt. [Günter Kempeke: Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Berlin, 1984. 2: 868]), ez pedig nálunk is a viszonyok alapos megváltozásából következik.

Mi történt Sopronban? A kiegyezés utáni magyarosodás és magyarítás szükség-szerű következménye a hivatalos nyelv magyarrá válása, ami bizony sokszor a nevetséges-ségig erőltetett megoldásokhoz vezetett (pl. *sorompó* helyett „soromfa” [1862.], az über etwas mintájára valami fölötti jelentés, nem beszélve az írkokok félrehallásairól, mikor pl. *cipézmesterek* helyett „csipeszmestereket” írnak), a mi esetünkben viszont szerencsés volt a választás.

Az 1860-as évek iratai között nem akadtam az *alafás*-ra, az említett 1881. évi jelentés viszont bőven él vele. Az *alafások* tartási költségeiről beszél (32), a közegészségi állapotok elemzésében a *d*) pont a Városi *Alafás* Intézet (Das städtische Siechenhaus 'gyógyíthatatlan betegek menhelye' (I. Halász Előd: Német–magyar szótár. 3. kiadás. Bp., 1970. 2: 1778) pénzügyeit számlálja elő, az *e*) pontban a Városi Szegényápoló (Das städtische Armen-Versorgungshaus) kerül sorra, részletezésében az *alafás*-ok emlegetésével. A szegényápolót – későbbi neve *Polgárotthon* – 1873-ban nyitották meg a Balfi u. 2. sz. alatt. Ma is szociális otthon, csak hogy nem magánadományokból és a város képviselőtes-

tülete által megszavazott segélyből tartja el magát. Akkoriban kb. százan lakták, míg az *alafások* tízen ha voltak. Ez utóbbiak egyre inkább a kórházhoz tartoztak (1893: „Kórház és *alafás* intézet”), s valószínű, hogy az első világháborúra be is olvadtak az akkor szerveződő és megnyíló Erzsébet Kórházba. Az 1912. évi polgármesteri jelentés, mintegy megelőlegezve ezt, már nem írja le az *alafás* szót. Viszont az 1885–1895., 1898., 1899., 1901., 1905., 1908., 1909. és 1910. éviben, közel azonos szövegkörnyezetben megtalálható. (A sorból hiányzó évekről nem tettek közzé jelentést.)

Valószínű, hogy elsősorban a hivatalos emberek használták. Ezt bizonyítja „Soproni” cikke a Sopronvármegye 1931. január 11-i számában (Egy eredeti soproni magyar szó): soproni újságíró korában, egy meleg nyári napon, hírekért kilincsel a városházán. Végre megszánták: „Ha csak az nem újság, hogy felvettek négy *alafást*” — mondták neki. A lába gyökeret vert: „Micsodát? Négy alabárdost?” Az esetet akkor nem írta ugyan meg, de sehogy sem ment ki a fejéből. „A városházán mindenki a legtermészetesebb dolognak minősítette, hogy azt, akit felvesznek a soproni szegényápolda ápoltságként, azt »alafásnak« hívják” — állapítja meg. Sehol az országban nem akadt nyomára. Szerinte ez az egyetlen eredeti soproni magyar szó. Szeretné, ha rácáfolnának.

Válaszul egyidőben két cikk is leszögezi, hogy a szó török eredetű, s több szótárunkban megtalálható (Rábel Lászlóé a Soproni Hírlap 1931. január 13-i számában és rj.-é [Ruhmann Jenő?] a Sopronvármegye ugyanaznapjának számában). Rj. hozzáteszi: „Az *alafás* tehát zsoldos s ilyen jelentéssel használja pl. Győry Vilmos is kitűnő Cervantes-fordításában.” (Mi most csak a legújabb összefoglalásra utalunk, ahol a szó legkésőbbi előfordulása 1838: TESz. 1: 124.)

Akadt azonban egy ellenvélemény, Krisch Alajos magántisztviselőé, az Oedenburger Zeitung volt szerkesztőjéé: „... a régebbi időben közkönyörületre szoruló egyénekről, kéregetőkről van szó...” Keleten azonban ilyen nincs, ezért a törököknél az *alafa* fecsegőt jelent. Rábel László gúnyos szerkesztői üzenetben válaszol, mire Krisch becsületsértést bepereli és nevetségessé tételéért 4000 pengő kártérítést követel. A „délibábos nyelvészkedő” támadása első fokon a soproni törvényszéken, másodfokon a győri kir. táblán is nevetségbe fullad. (Nyelvészkedés a törvényszéken. Soproni Hírlap 1931 május 6. és: Krisch Alajos megint pört vesztett. Soproni Hírlap 1931. október 30.)

A bírák előtt a *löver*–*lövér* írásmódról és szómagyarázatról is beszéltek. Az e körül dúló vita csak segített abban, hogy az *alafás* most már végleg eltűnjön a színről. Egy fiatal újságírónő a Polgárotthonról kétszer is készít riportot anélkül, hogy az egykor legalább ott bizonyára ismert kifejezés a tolla hegyére tévedne (Nemenz Irén: Végigjártuk a szeretet otthonát. Soproni Hírlap 1938. augusztus 19., uő.: Angyalok jártak tegnap a Polgárotthonban. Soproni Hírlap 1938. november 20.).

Hárs József

„... törököt a lovárú.” „Le lehetett vóna verni a törököt a lovárú. Olyan kemény, fehér tök vót. Itt termett a berekháti földön, Sápbalmon” — mondta váratlanul, gyűjtés közben Agócs Jánosné Fekete Nagy Rozália.

Szentes környéke 1686-ban (két éve múlt háromszáz éve) szabadult fel a török uralom alól. Balogh János a múlt század hetvenes éveiben még lejegyezhetette a szentesi nép ajkán élő, a tárgyalt korra vonatkozó történeteket (Sima László: Szentes város története. Szentes, 1914. 158 o.). Az 1970-es évek végén a helybeliekkel beszélgető a török idők nyomát már nem találhatja szóbeli hagyományozás útján összefüggő történetekben. Hiszen a földműves és az iparos ember is saját múltját szóbeliséggel általában három-négy nemzedékre visszamenően őrzi.

Milyen körülmények között, milyen korban születhetett az idézett szólás? Az írott források tanúsága szerint a vidék protestánssá lett népessége mindenkorí prédikátorával többszöri „futással” és a hely újbóli „megülésével”, vagyis a lakóhelye elhagyásával mentette életét, majd visszatelepüléssel látta biztosítva megélhetését. A Tisza és a Kurca nádasai nyújtottak menedéket az arad – budai út mentén vonuló vagy Szolnokról kirajzó töröktől. A veszély elmúltával a termőföldjével, vizével jóllakást biztosító helyre újból visszajöttek.

A Petrák Krónika 1667 tájára helyezi a Sápbalmon történeteket: ... a magyarok közül némelyek éleshelyre állván sok törököt elfogtak és rabságban tartottak, ... magokat összeszedvén, egy éjszaka a törököket kizavarták. Háromszázat az úgynevezett Sápbalomnál lenyakasztak. Ezek után a törököknek nem lévén bátorságuk a vidéket lakni, elpusztultak a tájról” (Sima László: Szentes város története. Szentes, 1914. 139 – 40). De a várostörténet írója kétségbe vonja a sáphalmi „nyakazás” megtörténtét.

Az ember ragaszkodik az élelmét, lakását adó földhöz. Ha elveszik tőle, igyekszik újra visszaszerezni. A fegyvertelen halász-vadász-földművelő, állattal bajlódó ember védekezésének természetes eszköze lehetett a kasza, a sarló, az ásó és a kapa mellett a keze ügyébe eső tők is. Bár ettől szerencsés esetben is csak időlegesen válhatott ártalmatlanná a lovas, fegyveres harcos. Merész, alkalmi cselekedetek, de annak óhajta is szülhette a szólásmondást.

Azt, hogy Agócsék Sápbalmon laktukban termeltek olyan tököket, hogy az ellenséget is le lehetett volna verni a lováról, nem lehet közvetlen összefüggésbe hozni az egyébként is bizonytalan hitelű sáphalmi „nyakazással”. Ezt csak a néprajzi-nyelvi gyűjtés véletlene hozta így össze. A közvetlen hagyományozást más tények sem bizonyítják, hiszen protestáns népesség élte túl a török időket. Katolikusokat a XVIII. század közepén telepítettek be. Adatközlőnk katolikus családban nőtt fel, és azonos felekezeti volt a férje is. (A két felekezet hívei az I. világháborúig nem is házasodtak össze.)

Felmerül a kérdés, hogy a török időkben ezen a tájon keletkezhetett-e a szólás. Vagyis a tők ismert és termelt növény volt-e a tárgyalt időszakban? A tökről viszonylag keveset tudunk. Közép-Amerikából a XVI. században került Európába, „valószínűleg hazánkban viszonylag korán megkezdődött a termesztése”. (A Magyar Néprajzi Lexikon tők [lat. Cucurbita pepe var. oblonga] szócikkéből.)

Lippay János 1664-ben megjelent „Posoni kert”-jében több változatát – termesztését, használatát ételként, tároló edényként, dísz tárgyként, gyógyszerként, esetleg takarmányként – írja le ékes magyar nyelven. Egy részlet: „A több tökök, a kik nem fára folyók, hanem hoszszan elnyúlnak a földön, ennyhán-félék; kiváltkép az öreg görözdösök, és kerekdedek ... szokták a magyarok főzni téyben és másképpen is, s-úgy enni.” A nevezett növényt a XVII. század közepén „ezstergomi érsek urunk ónagsága kertében” termesztették. Vajon Szentesen, az Alföldön ebben az időben ismerhették-e? Szalva Péter a szentesi zöldség történetét kutatva idézi a következő adatot: „Egy névtelen krónikás szerint a Szentes környéki zöldségtermesztés 1648-ban kezdődött. Ez évben Bartha Gáspár elsőként hozott magával és vetett zöldségmagvakat, és pedig dinnyét, tököt, uborkát, sárgarépát, petrezselymet” (A szentesi paprika. 1959. 8).

A munka- és életkörülmények átalakulásának következménye a nyelvi kifejezés-mód megváltozása, egy részének pusztulása. A tárgyalt szólást egyetlen adatközlőtől, Szentes kiséri (a Kisér a városnak katolikusok lakta része) paraszti környezetében született és nevelkedett asszonytól hallottuk. Sajnos, mivel egyre kevesebben vannak a hagyományos paraszti kultúra képviselői közül, egyre gyakrabban előfordul, hogy egyetlen adatot kell elfogadni értékelhető adatként. Esetünkben a szókapcsolat szólásként történő értékelését a leírtakon kívül valószínűsíti az a tény is, hogy egy város szélén és tanyai paraszt környezetben élő ember csak szóbeli hagyományozás útján „tanulhatott”

ilyen kifejezést. (Ezúton köszönöm meg Nyíri Antalnak, hogy a szókapcsolat szólásként történő értékelhetőségét az utóbbi gondolattal megerősítette.)

Olyan tökök teremtek, hogy a törököt leverhette volna a lováról. — E múltat idéző szólást ezzel a kis fejtegetéssel talán sikerül megmenteni az enyészettől.

Felhasznált irodalom még: Béládi István—Gál István — Kis Bálint: A szentesi Reformata Ekklesia Históriaja; — Nyíri Antal: Szentes régi arculata. Csongrád Megyei Könyvtári Füzetek. 8; Szentes . Szerk. Nagy Imre. Szentes, 1928

Szűcs Judit

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. (Doboka, Erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras és Győr megye) 646 oldal és **III.** Heves, Hont, Hunyad, Keve, Kolozs, Komárom, Krassó, Kraszna, Küllő megye és Kunság) 568 oldal, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

1963-ban jelent meg Györffy György páratlan értékű történelmi földrajzának első kötete, 15 vármegye: Abaújvár, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg-Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye Árpád-kori helyneveivel. A kiadó nem számított a nagy hazai és nemzetközi érdeklődésre, így az első kiadás hamarosan elfogyott. Nemsokára (1966)-ban meg kellett jelentetnie a második kiadást is. Az érdeklődők izgalommal várták a folytatást, amely azonban h u s z o n - n é g y évet váratott magára.

Ezt a hosszú szünetet a szerző meg is magyarázza a II. kötet első bekezdéseiben. Az első kötet megjelenése után ugyanis két nagy vállalkozás számára kellett megírnia az Árpád-kor történetét (Budapest története I, 1973.; Magyarország története tíz kötetben I, 1984.). Ebben az időszakban jelent meg István király és műve c. nagysikerű könyve is (1977., 2. kiad. 1983.).

Ismerjük, olvassuk műveit. Tudjuk, hogy nem a nagy feladat folytatásától, a több tízezernyi adat szigorúan pontos rendszerezésétől riadt vissza. Mégis bizonyos szorongással gondoltunk arra, hogy az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzát c s a k ő tudja korszerűen, az első kötethez méltóan elkészíteni. Az emberi élet véges, és minél idősebbek leszünk, annál inkább fogy az erőnk. Szilárdan bízom azonban abban, hogy a negyedik kötet hamarosan követi a harmadikat, és a többi kötet is annyira haladt, hogy a szerző még sajtó alá tudja rendezni.

Az első három kötet megjelenése után is legalább három kötettel kell számolnunk. Kétségtelen, hogy a II. kötetet nagyon megnövelte Esztergom főváros és érseki székhely, az amúgy is a mainál jóval nagyobb Fejér megyének anyagát Székesfehérvár főváros és Kalocsa püspöki székhely, majd Győr megyét a püspökség és a pannonhalmi apátság. Végül ugyanitt került sor az erdélyi „főváros” Gyulafehérvár tárgyalására is. Fogarasföld viszont Árva megyéhez hasonlóan az Árpád-korban még gyepűnek számított, és csak a folyóvölgyekben volt gyér lakosság.

Györffy kötetei nemcsak névtani és történeti földrajzi szempontból legfontosabb forráskiadványaink, hanem településtörténetünk korai évszázadai is az ő páratlan könyvsorozata alapján rajzolódhatnak ki részletesen. Kiderül, hogy az Árpád-korban rendkívül sűrűn apró települések keletkeztek, amelyek egy része a történelem kisebb-nagyobb viharaiiban elpusztult. Esetleg egy-egy mezőváros faluvá süllyedt vissza, de a békésebb időkben ismét betelepült és rendszerint megtartotta ősi nevét. Mindössze a több nemzedékre, egy-két évszázadra lakatlanná vált dél-délkeleti megyékben, ahol jelentős — a török uralom elől menekülő — délszláv és román lakosságot telepítettek le a földesurak vagy a királyok, ott pusztultak ki a régi magyar elnevezések annyira, hogy némelyiket még azonosítani sem lehet. Ilyeneket találunk az erdélyi Fehér, Hunyad, Keve, Krassó megyékben.

A sűrű lakosságú, termékeny síkságokon és folyóvölgyekben egyik település a másikat éri. A gyeptű-szerű határerdőségek nagy része azonban az Árpád-korban még lakatlan volt, így a Fogarasföld, Hunyad, Kolozs (DK), Krassó megye jelentékeny része, valamint Keve megye mocsaras, futóhomokos délkeleti fele. A kunok lakta területeken a 14. század közepén még nem voltak állandó települések.

A lakott helységek száma — amelyeket a források megemlítenek a pápai (1332–6) tizedlajstromig —, a megye nagyságától függetlenül nagyon változatos lehet. A II. és III. kötetben tárgyalt vármegyék közül a városok, várak, mezővárosok, falvak és prediumok (puszták) száma szerint a következő a sorrend: 200-on felül Fejér, Heves, Hont, Gömör, Erdélyi Fehér. 100–200 közt: Győr, Kolozs, Komárom, Doboka, Esztergom. 50–100 közt: Krassó, Küküllő, Hunyad, Kraszna. 7–50 közt: Keve, Fogarasföld.

Tájékozódhatunk a nemzetiségi eloszlásról is. A Kárpátok medencéjében talált szétszórt szláv telepek egy része még az Árpád-korban beolvadt a magyarságba. Ugyanez történt a besenyőkkel a tatárjárásig (Fejér, Heves). A jászok (Heves, Pilis, Keve) és kunok egy része egészen a török hódoltságig megtartotta iráni illetve török nyelvét. Németeket az Árpádok telepítettek Erdélybe és az északi bányavárosokba. A román lakosság csak a 13. század második felében és a 14. században bukkan fel. Az első említés a románokról (blak) Biharban és Fogarasban történik a tatárjárás után, mikor a királyi birtokokra románokat telepítenek, hogy a várak védelmét megerősítsék. A 13–14. századi román betelepülés még nem jár a helynevek változásával vagy román eredetű helységnevek kialakulásával. A román lakosság ugyanis átveszi nemcsak a helységek, hanem a vizek magyar, szláv vagy szász nevét. Az első román nevű falvak már jóval későbbiek az Árpád-kornál. A Fogarasföld (Blacorum, Olacorum terra) egyik *Kerc* nevű helység határleírásában [1205–9 > 1223] szereplő helynevek mind magyarok: *Egwer-potac*, *fagos*... *nogebik*, *rivum Arpas* az Egerpatak, Nagybikk, Árpás 13. századi írott alakjai.

Magam is foglalkoztam Fejér megye helyneveivel a Canonica Visitatiók alapján (MNy. 23: 1980. 58–95). Adataim természetesen csak a 18. századig nyúlnak vissza. Mint a legtöbb megyében, Fejér megyében is szinte minden lakott településnek (prediumnak is) van adata az Árpád-kortól kezdve, de a II. kötetben előforduló Fejér megyei települések közül 40-nek a helyét nem lehet pontosan megállapítani, többnek meg a neve változott meg a 14. század eleje óta.

A magyar helységnevek nagyarányú pusztulásának oka a viharos magyar történelemben rejlik: az Árpád-korban a tatárjárás, később a feudális anarchia csatározásai, másfél évszázadra a török háborúk, majd a Rákóczi-szabadságharc, 1848–49, mikor az egész ország hadszínterré vált. Ezek következménye az, hogy egyes fontos városok (Buda, Nagyvárad) hosszú ostroma megyényi területeket tett lakatlanná. Nagyrészt háborúk következtében pusztult el vagy vált hozzáférhetelenné sok levéltári anyag is. A népesség pusztulását gyakran nagyarányú betelepítések követték, amelyek azután a magyar nyelvű lakosság számarányának fokozatos csökkenésével jártak együtt. Így nemcsak a nyelvhatár szélein, hanem az elpusztult központi területeken is keletkezhettek külföldről betelepített nem magyar anyanyelvű tömbök.

Ezek után meglepő, hogy nemcsak helységneveink óriási többsége, hanem még a községgé sohasem fejlődött prediumok nagy részének neve is öröklődött. Itt-ott még egy-egy határrész (dűlő) neve is megmaradt. A török uralom alatt levő és a háborúkban elpusztult települések nevét a magyar nyelvű környezet rendszerint évszázadok óta megőrizte. Ezeknek a községeknek a betelepült német, szlovák, délszláv lakosoktól használt neve igen gyakran a község magyar elnevezésének átvétele, amely azonban az illető nyelv hangrendszeréhez igazodik (esetleg népetimológias torzulással). Viszonylag ritka a magyar helységnevé lefordítása vagy új névadás.

A II. és III. kötet feldolgozásának módszere — nagyon helyesen — követi az elsőét. A vármegyék (természetesen a 14. század vármegyéi) ábécésorban következnek. Az első rész mindig a megye története (bevezetés): a honfoglalás ideje, az itt talált lakosság, a földrajzi leírás, telepítések, birtokviszonyok, a tatárjárás hatása, demográfiai becslés a pápai tizedjegyzékek alapján. A második rész (adattár) ugyancsak ábécérendben felsorolt helységnevek és változataik mai nevükkel, Lipszky magyar és nemzetiségi neveivel, majd a szomszédos államokhoz került első és második világháború utáni hivatalos szlovák, ukrán, román szerb-horvát, szlovén és német elnevezésével együtt. A helységnevé-cikkben a község birtoklástörténetére kapunk tájékoztatót a határjárások, birtokadományozások helyneveivel. Minden adat évszámmal és lelőhellyel szerepel.

Az 1977-ben megjelent István király és műve c. könyvében nem véletlen, hogy éppen Doboka, Felső Fehér és Komárom vármegye kialakulását tárgyalja a szerző, és térképpel is szemlélteti, hiszen éppen a II—III. kötet anyagán dolgozott.

Nem hiszem, hogy túlzok, ha úgy érzem, Györffy György minden idők legnagyobb Árpád-kori történésze. Az ő fáradhatatlan munkásságának köszönhetjük, hogy az ezer meg ezer oklevélben, följegyzésben meglevő, helyenként alig olvasható, néha egymásnak ellentmondó adatokat egymással egyeztetni. Felhasználja a segédtudományokat: a nyelvtudományt, a földrajzt, a néprajzt, a régészetet, a művelődéstörténetet. Olyan, mint a régész, aki ezer cseréptörmelékből illeszt össze egy régi cserépedényt, vagy mint egy antropológus, aki csontdarabokból és szilánkokból megalkotja az egykori ember csontvázát, ebből szerencsés esetben eldönti a lelet korát, az egykori személy életkorát, nemét, vércsoportját, halálának okát.

A szerző ismeri az Árpád-ház családfájának minden tagját, a várispánok, püspökök nevét, honfoglalás-kori családok sorsát, rokoni kapcsolatait. Így még akkor is megbízhatóan tud következtetni, mikor teljesen némák a források vagy nehéz őket összeegyeztetni.

Kétségtelen, hogy útmutatást és támogatást jelentett a szerző számára Csánki Dezső úttörő munkája: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I—III, V (1890—1913). Ez a mű ma sem vesztette el időszerűségét, és mint „filius ante patrem, szinte folytatása Györffy munkájának az ezelőtt mintegy száz évvel az Anjouk és a Hunyadiak korának névtani feldolgozásával. Csánki műve ma is nélkülözhetetlen forrás. Még nincs ugyan benne térkép, a vármegyék története is jóval kurtább, a helységneveken kívül alig mutat be egyéb helyneveket (vizek, hegyek, lápok, lakatlan területek okleveles adatait). A helységnevek változatait is kezdetben erős válogatással közli, gyakran csak a legkorábbi adatokat jelzi. Nem ismerhette természetesen a műve kiadása után megjelent sok-sok forrásmunkát és földolgozást sem. Csánki művének hiányai főképpen a két mű közt eltelt számos évtized következményei.

Ismét két értékes, olvashatóan megírt, jól elrendezett, számtalan ellenőrzött, megbízható adatot szolgáltató forrásmunkával (kötettel) lett gazdagabb a magyar történettudományi irodalom. Györffy sorozata nemcsak a magyar történészeknek, hanem az ausztriai, csehszlovákiai, kárpátukrajnai, romániai, jugoszláviai történészek, nyelvészek számára is nélkülözhetetlen forrás. De nemcsak történészek, hanem nyelvtörténészek, a névtan kutatói is örömmel üdvözlik e nagy vállalkozás második és harmadik kötetét.

Bízunk benne, hogy a következő kötetek már olyan állapotba kerültek, hogy kiadásuk egy évtizeden belül megvalósulhat. Ehhez kívánunk jó egészséget a tudós szerzőnek.

Kálmán Béla

Szepes Gyula: Nyelvi babonák. Budapest, 1986. Gondolat Könyvkiadó, 232 oldal

Egy emberöltővel ezelőtt írta meg tanulmányát Nagy J. Béla „Nyelvhelyességi babonák” címmel, mottóul Arany János következő két sorát választva: „Mert a nyelvnek is van pestises járványa, / Ha nem volna, csinál doktora, bábája”. (L. Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Ak. K. 1953. 241.) E sorok iróniáját Szepes Gyula is vállalja, sőt kemény kritikával meg is tetézi azok ellen a nyelvművelők ellen, akik kellő tájékozódás helyett indokolatlanul állítottak tilalomfákat, helytelennek nyilvánítva „olyan nyelvi eszközöket, amelyek a nyelv rendszere szempontjából teljesen kifogástalanok, és összhangban állnak a nyelvhelyesség általánosan elfogadott elveivel” (7). A helyes nyelvhasználat alapelveit azt vallja — mai nyelvművelésünk elveivel összhangban —, hogy „valamely nyelvközösségen belül helyes az a nyelvi eszköz, amelyet az egész nyelvközösség köznyelvi és irodalmi szinten használ, illetve használhat” (8).

Mivel pedig a babonák száma idők során több tucatra szaporodott, szembe kell szállni a nyelvi közérzetet megrontó álszabályokkal, helyre kell állítani a természetes anyanyelvi használatot és társadalmi tudatot, felvenni a harcot az „a priori”, azaz fontolás nélkül elfogadott és — főképpen a tanult emberek terjesztette — tévhitek ellen.

A szerző huszonhárom fejezetet szentel hasznos könyvében a különféle babonák tárgyalásának, mégpedig a szóhasználat, a szókapcsolás (szószervezetek) és a mondat-szerkesztés szintjein tapasztalt — és általa helytelennek bélyegzett jelenségek elemzésével. A listát azért is érdemes áttekintenünk, hogy képünk legyen a babonáknak teljesnek ugyan nem mondható számáról és eseteiről, továbbá: mérlegelhessük a szerzőnek a különféle tárgyalt jelenségekről alkotott véleményét.

A kötet legtestesebb fejezete a „Ne legyen egy nap, / Egy perc *elvesztve*” című (20—57). Ebből a Petőfi-idézetből kiemelt szavak emlékeztetőül szolgálnak a létige + *-va*, *-ve* igenév kapcsolatának helyes voltára. A szerző sikeresen száll szembe a germanizmus vádjával, részletesen — a régi és mai irodalmi nyelvből, a nép- és tudományos nyelvből vett igazoló példák garmadájaival — igazolja ennek a szerkezetnek nemcsak helyességét, hanem ősi voltát is. Funkcióját illetően elveti a nyelvművelőknek azt az álláspontját, hogy használata az ún. állapotjelzés határáig ajánlatos (egyébként ragozott igét javasolnak), és azt állítja, hogy „a szerkezet a cselekvés vagy történes eredmények jelzésére jött létre” (33). Ha elismerhető is, hogy az aprólékos elemzés hasznos a jelenség sokoldalú megközelítése szempontjából, az eredményjelzés kategóriája belefér az állapotjelzés jelentéskörébe, babonának a leírt határozottsággal nemigen minősíthető (iskolai tekintetben pedig: így jól tanítható).

Szepes ebben a fejezetben szenvedélyesen kel ki az általa „tötö” nyelvnek nevezett és káros járváynak minősített jelenség ellen mint olyan torzulás ellen, amely éppen a létige + *-va*, *-ve* szerkezet hibáztatása miatt jött létre. Károsnak tartja az efféle fogalmazást: „Ez a lehetőség *kizárt*”, „ez a tétel *bizonyított*” stb., vagyis a befejezett melléknévi igenévnek szenvedő névszói állítmányként való használatát. Szerinte csakis így helyes: „... ki van zárva”, „... be van bizonyítva” stb. A „pestis” ellen védekeznünk kell — jelenti ki —, mert a nyelvérzék romlásából ered és veszedelmesen terjed, rontja a magyar nyelv esztétikáját, veszélyezteti klasszikus költőink műveit, mélyíti a szakadékot a beszélt köznyelv, a népnyelv, a publicisztika és a kevésbé igényes irodalmi nyelv között. A szerző e tárgyban megjelent első közleménye (Nyr. 104 [1980.]: 16—28) heves vitát indított el. Ennek eredményei, valamint Lőrincze Lajos összefoglalója (Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? A MNyT. kiadványai sorozat 175.) a vitatott jelenség egyetemes elítélését alaposan megkérdőjelezi. Tompa József pedig kimutatta, hogy használata meg lehetően általános az írói, újságírói, irodalomtudományi művekben. Sőt a múltra vonat-

kozólag is megállapítja, hogy „a befejezett cselekvésű melléknévi igenévi állítmány a szakértők szerint ősi eleme mondatunknak, noha utóbb sokáig igen ritka lett. Fokozatos újabb elterjedése a felvilágosodáskor s a reformkorban indult meg” (Nyr. 108: 31). Az sem vitatható, hogy a mai nyilvános beszédben általánosan használatos, sőt — nem egy nyelvileg művelt ember tudatosan is pártolja. Ilyenformán egy tendenciaszerű változás tanúi vagyunk, s a szenvedélyes tiltakozás ellene azt az érzést keltheti a nyelvművelőben, hogy a merev ellenző álláspont nem kívánatos babonakeltő hatással járhat.

Az „Őket — azokat” című fejezetben (58—74) a szerző — miként Arany János is — szembeszáll azzal a vélekedéssel, hogy az *ő* csak személyre, az *az* csak dologra vonatkoztatható. Nagy igazoló példaanyaggal bizonyítja ennek a vélekedésnek a helytelenségét, hiszen „a magyarság legalább 700 év óta használja a mutató névmásokat visszautalás céljából emberekre, állatokra, növényekre, élettelen tárgyakra egyaránt” (65).

„Fáj a *lábam* — fájnak a *lábaim*” — jelzi a 3. fejezet címe a problémát: a páros testrészek nevének egyes vagy többes számú használata helyes-e. Lőrincze Lajos nyomán — aki a Nyelvőrsegen című kötetben már kimutatta az egyes szám kizárólagos használatának alaptalanságát — számos példával megerősíti ezt az álláspontot, s kiterjeszti figyelmét azokra a testrészekre is, amelyekből kettőnél több van (*fog, haj, köröm*). Szabályfinomítással azt a helyes szemléletet vallja útmutatásul, amely szerint „egyes számban használjuk a páros testrészek nevét olyankor, amikor a szóban forgó testrészt nem számszerűen fogjuk föl, hanem általánosítjuk, illetőleg elhatároljuk a többi testrésztől” (84).

A következő fejezetben a *-lag, -leg* ragot fölmenti a szerző a germanizmus vádja alól, s mint magyar fejleményt igazolja helyét a határozóragok között elfoglalt, sajátos funkciót vállaló szerepét.

A megengedő mondatok *is* kötőszavának szórendi helyéről írva (92—104) a szerző alaptalannak minősíti, és merevnek tartja azt a szabályt, hogy kizárólag az állítmány után állhat. Helyesnek mutatja ki mind az *akármilyen is történjen*, mind az *akármilyen történjen is* formát, bár megengedi, hogy a *ha nem is*-féle szórend „napjainkban jóval gyakrabban fordul elő” (104).

Az *amely* és az *ami* vonatkozó névmás használatának fejezete (105—22) azt az egyoldalúságot támadja, amely megtiltotta az utóbbinak főnévre utaló alkalmazását. Legfeljebb „annyit mondhatunk, hogy többnyire akkor kell előnyben részesítenünk az *amely* (*mely*) névmást az *ami* (*mi*) helyett, amikor azt a főnevet, melyre vonatkozik, minden mástól különálló fogalomnak gondoljuk” (113). Az *ami*-nek egész mondatra való visszautalását — az ekörül kialakult vitát ismertetve — Rácz Endre állásontjával erősíti meg: „... az egész mondatra vonatkozó *ami* kifejező, helyes használatának finom szabályát nemcsak a költők érzik, a nyelvészek is tudják” (121).

A *-nál, -nél* rag kiterjedt, azaz sokféle határozói szerepet betöltő funkcióját a szerző — Imre Samu vizsgálata nyomán is — igazoltnak látja, szemben azzal a babonával, amely csupán helyhatározói szerepét tartotta elfogadhatónak, s germanizmusnak bélyegezte időhatározói használatát (123—30).

„A *való* a magyar nyelvbe nem *való*” cím ironikusan jelzi a *való* üldözésének babona voltát. Feketelistára (*való*) kerülése nyomán torz szókapcsolatok jöttek létre. A *való* kitétele tehát — állítja Szepeszy Gyula — a helyes magyar beszéd kritériuma. Ezt a vélekedést — ennnyire kategorikusan — nem tartom helyesnek. Megengedhető ugyanis efféle mondat — amelyet Németh László példaként idéz egy lehetséges megoldásra —: „A könyv az asztalon magára vonta a figyelmemet”. Nemcsak félreérthetetlen (tehát kommunikációs értékét betöltő) forma ez, hanem szebb is, mint „az *asztalon levő* könyv...” nehézkes megoldása (134).

A *fog* segítségével alkotott jövő idő üldözése természetesen hibás szemlélet következménye — fejtegeti a szerző —, s a babona terjesztését szerinte Pintér Jenő tankerületi

főigazgató tilalma kényszerítette rá a tanárookra. Az idézett Magyar nyelvvédő könyvben azonban csak ez olvasható a 22–23. oldalon: „A fog segédigét takarékosan alkalmazzuk” (136–43).

A nyelvi többszínűség jegyében védelmezi a szerző a *lassanként és lassankint* határozóforma egyenlő jogát (144–48). Ugyancsak régi és mai példák sorával bizonyítja a *Spanyolban, Olaszban*-féle tapadásos rövidülések helyességét némely publicista „akadémikuskodásával” szemben (149–52). Hasonlóképpen igazolja a *többek között* helyességét azokkal szemben, akik — nyilván babonából — tiltakoznak az ellen, hogy számnevekhez többesjelet ragasszunk, lásd az *egyek vagyunk, százakra rúg* stb. helyes alakokat (153–5).

Szemléletfejlesztő hatású a „Sétálhat-e az utca?” című fejezet (156–60). Koválovsky Miklóst idézve hitelesen mutat rá a vulgáris nyelvi logika tévedésére, amely szerint „az utca nem sétálhat”. Nyelvi babonát terjesztenek azok, akik kifogásolják „a következő állomáson leszállok”, „új rendelkezés született” stb. mondatokat arra hivatkozva, hogy csak az *száll*, aminek szárnya van, s csak ember *születhet*. Nem hibáztatható az *időben érkezünk* sem, mert a *kellő időben* rövidülésével nyelvi indokolást kap (161–2).

Hamis logikánk eredménye (s ebbe a hibába nyelvészek is beleesnek — mondja Szepeszy Gyula) a *jön* — *megy* és *hoz* — *visz* igepárok használatát kizárólag a beszélőhöz való közeledés és hozatal, illetőleg távolodás és vivés alapján való megítélése. Igen tekintélyes, széles körű, sok nyelvre kiterjedő igazoló adatokkal bizonyítja be mind a germanizmus, mind a pestieség babonájának alaptalanságát, mind a logicizmus tévedését. Meglepő módon, de joggal Szarvas Gábort idézi a babonák ellen, aki a beszédszituációt és az átképzést tekintette az igehasználat irányadójának, mondván: „Ha a beszélő azt k e p z e l i, azt h i s z i, hogy ő a mozgás bevégeződése előtt jelen lesz, akkor *jön*, *hoz*, ellenkező esetben *megy*, *visz*. A tényleges helyzet, az »onnan ide, innen oda« elve csak akkor irányadó, ha a beszélő azt elfogadja, ha egy képzeletit nem állít a helyébe” (165). Ez a fejezet (163–81) a körültekintő bizonyítás és a differenciált kezelésmód teljesítménye.

Telibe találó leleplezéssel bizonyul be a „Nap mint nap” című fejezetben (182–4) ennek a kifejezésnek germanizmussá minősített babonája. Tudniillik éppen ez a forma nincs meg a német nyelvben azok közül, amelyek a *napról napra*, *nap nap után*, *naponként*, *mindennap* rokon értelmű sor pontos megfelelői a németben megvannak, a nyelv művelés mégsem minősítette őket germanizmusnak. A Tag für Tag tükörfordításának „nap napért” felelne meg a magyarban.

Az *oldal* — *lap* perében áttekintést kapunk a nyelv művelők vitájáról, majd állásfoglalást az *oldal* mellett (185–92). Meggyőzőnek tartom a szerző véleményét, hiszen a könyvtári gyakorlat — amelyre a *lap* pártolói hivatkoznak —, a *p* (= pagina) jelzéssel a nemzetközi eljárást követve most már a vitán kívül marad.

Visszatér a szerző az úgynevezett jelöletlen határozós összetételek egy típusának (*munkaképes*, *áldozatkész* stb.) hibáztatásának babonájára (193–7). Elfogadva Deme László babonaoldó elemzését, kiterjeszti a felmentést a *fejlődőképes* típusra is azzal a — nem teljesen meggyőző — indoklással, hogy az *-ó*, *-ő* igenévképzős szavakat ilyen esetben az elemzésnél főneveknek kell tekintenünk, tekintettel arra, hogy ezek egyébként is a melléknév és főnév határán állnak, s könnyen válnak főnevekké.

A sorszámnév helyett — helytelenül — álló tőszámnév használatát Szepeszy a kelleténél engedékenyebben ítéli meg (198–202). A fejezet címűl is ezért választotta a rovársíros emlékek egyikéből véve a mondatot: „Ezeröttszáztizenöt esztendőben írták ezt.” A nyelvrokonság adataira hivatkozva a tőszámnév időmeghatározásra használatát ősi finnugor sajátásnak mutatja ki, s a Meskó Lajos által a MNy. 1938-ban megjelent cikkében taglalt folyamatból is érvet véve megengedhetőnek tartja tőszámnév használatát, ha „az összefüggésből amúgy is világos a sorszámnévi értelem” (202). Elismerve a „babonaűző” felvilágosítás jogosságát (tehát az *1848-ban*-féle időmeghatározást elfogadva is),

szóltam volna néhány szót a lépten-nyomon hallható „az 1986 évben”-féle pongyolaság ellen.

A történeti igazoltság szép és hasznos példajaként viszont az *anyám sütötte* (kenyér)-féle alanyos szószerkezeteknek elégtételt ad (203–9). Kellő bizonyítással felmenti a főnévi igenév használatát a germanizmus vádjá alól a *fölállni!*-féle felszólításokban (210–3). A történetiség igazoló erejét a szerző nem meggyőzően alkalmazza a határozott névelő használatával foglalkozó fejezetben (214–20). Abból ugyanis, hogy a névelő nyelvünk viszonylag fiatal fejleménye, nem következhet elhagyásának javaslása a kézikönyveinkben kötelezőként feltüntetett esetekben. Annak ellenére sem, hogy erre íróink műveiben számos példa akad (a fejezet címét is célzatosan választotta meg a szerző: „Bort megissza magyar ember, jól teszi” — Vörösmartytól), s a köznyelvben is — általános nyelvszokásként — számos esetben elmarad a határozott névelő. Talán éppen a kihívás szándékával kezdi egyik mondatát így: „[A] *Magyarban* általában nem tesszük ki a névelőt országnevek előtt” (218). A NyKk. és a Hivatalos nyelvünk kézikönyve kellő részletességgel ismerteti a névelőhasználat szabályait, normatív szándékkal. Ezt a törekvést nem szabad babonafenntartásnak minősíteni még akkor sem, ha a szerző véleménye szerint nincs „mindenki számára elfogadható rend” teremtve a névelő használatában.

A könyv utolsó fejezete mondatnani babonákkal foglalkozik (221–33). Ilyenek: nem lehet kötőszóval mondatot kezdeni, a magyar nem szereti a hosszú mondatokat (szép mondatokat olvashatunk a fejezetben ennek cáfolatául), mindig ki kell tenni a birtokviszonyt kifejező *-nak*, *-nek* ragot, mondatot nem szabad állítmánnyal kezdeni. Figyelmeztet a szerző az igekötő szórendjének helyes alkalmazására, s a germanizmus babonáját cáfolva (Tompai József álláspontját vallva) igazolja az *amíg*–*addig* páros kötőszó használatának helyességét a szembeállítás kifejezésére; hiszen a németben ilyen nincs, és: „Nagyon valószínű, hogy a magyarban önállóan is kifejlődhetett” (232).

Szende Aladár

Szabó József: A nagykönyvi nyelvjárás. Szekszárd, 1986. 303 oldal

1. A népelet bármely megnyilvánulásával foglalkozók (néprajzosok, nyelvészek) körében gyakran visszatérő megjegyzés, hogy napról napra, szinte szemünk láttára mennek veszendőbe, pusztulnak el a népi ismeretanyag évszázadok alatt felhalmozódott és egymásra rakódott értékei. A népnyelv vonatkozásában kiváltképpen nagy „rombolást” vitt véghez az elmúlt néhány évtized informatikai-hírközlési „forradalma”. Ezért felbecsülhetetlenül fontos, ha valaki a huszonnegyedik órában kísérletet tesz arra, hogy a veszendőbe menő népi értékeket megmentse. Erre a feladatra vállalkozott Szabó József, amikor sokéves kutatómunkával elkészítette és közreadta szülőfalujának, a Tolna megyei Nagykönyinak a nyelvjárás monográfiáját. Több szervet köszönet illet a támogatásért, hisz Tolna Megye Tanácsa, a Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődési Minisztérium és a szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum segítőkészsége nélkül nem láthatott volna napvilágot e munka.

2. Nyelvjárás szövegek természetesen már hosszabb idő óta jelennek meg nyomtatásban és kerülnek hangszalagra, a magyar nyelvterület egy-egy nyelvjárás jelenségét feldolgozó szakmunka is szép számmal akad, de nagyon is híján vagyunk azoknak az összefoglalásoknak, amelyek — mégha egy-egy falura terjeszkedvén is ki — a vizsgált nyelvjárás egészéről képet adnak. Szabó József monográfiája egyaránt kiterjed a hangtan, az alaktan, a mondatnani, a szókészlet kérdéseire, és mindenütt bőséges példaanyag felso-

rákoztatásával igazolja állításait, mert mint írja, e munkája „leletmentő szándékkal készült” (5). A szerző egyébként már korábban gazdag és sokoldalú részfeldolgozások után két terjedelmes kiadványt is megjelentetett a nagykoványi tájszólásról: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykoványiból. MNyTK. 163. sz. Bp., 1982.; valamint A mondatszerkesztés nyelvszociológiai vizsgálata a nagykoványi nyelvújrásban. Akadémia Kiadó, Bp., 1983.

3. A Bevezetés (7–21) részletes adatolással eligazítja az olvasót a község történetével, elnevezésével, lakóival kapcsolatos tudnivalókról; érzelmi telítettségű sorokban vall a szülőfalujában végzett hosszú anyaggyűjtés módszeréről, az adatközlőkről; részletes szakirodalmi hivatkozással bemutatja a nyelvjárási monográfia elvi-módszertani kérdéseit, és állást foglal a leíró szempontú teljes monográfia mellett; hangsúlyozza a „változásvizsgálat” szükségességét és a MNyA.-nak ismert és használt jeleivel igyekszik jelenségenként értékelni a változást.

A Hangtan fejezetében (22–94) a szerző a többféle, már eddig alkalmazott módszer (pl. a történeti és leíró, a hasonlító eljárás, a tendencia-elv stb.) közül a Deme László kutatásaiból megismert (l. NytudÉrt. 3. sz. 86–96) három szempontú eljárást választotta, és pedig: vizsgálja a fonémák állományát, funkcionális megterheltségét és az egyes fonémák realizációit (hangszínányalatait). A magán- és mássalhangzórendszer ismertetése után a magánhangzók gyakorisági vizsgálata következik oly módon, ahogy ezt Imre Samu A mai magyar nyelvújrások rendszere c. munkájában végezte. Gazdag és sokoldalú feldolgozásában utal Szabó József azokra a hangtani jelenségekre is, melyek egyben az alaktan égisze alá is tartoznak, de hangtani vetületük fontossága miatt itt is szót kell ejteni róluk (pl. *-ból*, *-ből* stb. ragok *-bu*, *-bü* stb. megfelelései, stb.).

A tanulságok összegzése azért fontos, mivel a nagykoványi nyelvújrás — és általában a nyelvújrások — hangszíne nagyban függ a fonémák — főleg a magánhangzók — megterheltségi fokától. Szabó József a nagykoványi nyelvújrást hanghatás, hangesztétikai szempontból az *u*, *ü*, *i* gyakorisága miatt „előnytelen”-nek minősíti (65), de kiemeli, hogy e „kissé mormolt, kevésbé hangzós ejtémód”-ot a kétféle *e* hang (a nyílt *e* és a zárt *ē*) használata változatosabbá teszi.

A mássalhangzók vizsgálata nem hangonként történik, hanem jelenségenként (a szerző utal Imre Samu és Deme László ide vonatkozó érveire, 66). Gazdag szociolingvisztikai megjegyzésekkel nemcsak egyes szavakat lát el Szabó József, hanem a tendenciák érvényesülését is megjelöli (pl. 67 stb.). Ahol indokolt, szófaji alkategóriákat is megállapít, pl. az *l* hiányát nemcsak a szóban elfoglalt helye szerint vizsgálja, hanem külön ígékben és egyéb szófajokban is, ha erre szükség van (77–8). A mássalhangzó-vizsgálatot nem zárja összegzés, mert mint a Bevezetés említi: „a mássalhangzók hangszínében alig-alig figyelhető meg eltérés” (27). Ennek látszólag ellenemond az a 28 oldal terjedelem, amely a mássalhangzó-fonémák sajátosságait mutatja be, de a tendenciák által érintett szókészletet igen gazdagon adatolja.

Az alaktan i fejezet (95–198) körületekintő nyelvújrástani szakirodalmi tájékoztató után (elsősorban A mai magyar nyelv rendszere akadémiai leíró nyelvtan és A mai magyar nyelv c. egyetemi tankönyv rendszerezési elvei alapján) bemutatja a nagykoványi nyelvújrásnak a köznyelvvél megegyező és az attól eltérő ígétőtipusait. A névszótövek csoportosítása a szótárinak nevezhető alapalak szóvégi hangjának milyensége alapján történik (Imre Samu eljárását követve: NytudÉrt. 72. sz. 60–70). Ez az ismertetés ugyan olyan szavakat választ el egymástól, melyek tótani szempontból azonosan viselkednek; ez a csoportosítás azonban egyrészt megkönnyíti esetleg bizonyos szavak, típusok megkeresését, másrészt így összevethető pl. a kiindulópontul használt földolgozás nyelvújrásával, ill. más nyelvújrásokkal (erre az előnyre Szabó József is utal a monográfia 113. lapján).

A nagykönyvi nyelvjárás képzőinek és főleg szóösszetételinek gazdag példaanyaga már szinte egy nagykönyvi nyelvjárási szóvégmутató szótárnak tekinthető, amely a jelentésárnyalatokat példamondatokkal pontosítja. Tanulságos a hangutánzó és hangfestő igék burjánzó sokasága: minden bizonnyal számosabban vannak e típusú szavak általában minden nyelvjárásban, mint a köznyelvben.

A szóösszetétel fejezete jól bizonyítja, hogy a nyelvjárás nyelvi szerkezete legtöbbször azonos a köznyelvével. Különösen színes az ikerítéssel és a két külön szó összekapcsolásával létrehozott mellérendelő szóösszetételek típusa. A szóalkotás ritkább módjai is a népnyelvi leleményességnek és változatosságnak a tanúbizonyságai.

Az alaktan névszóragozási fejezetéből joggal került át a névszók általános esetragjainak ismertetése a mondatnani egységbe.

A nyelvjárás mondatnani sajátosságainak vizsgálatában Szabó József a nagykönyvi nyelvjárásnak korábbi nyelvszociológiai szempontú vizsgálata után most használtató leíró jellegű módszerrel élve „hagyományos” elemzést is végzett (199 — 233). Ismerteti a mondatrészek megjelenését és kifejezési formáikat. Gazdag változatosságú a nagykönyvi nyelvjárás a határozók körében, a használat gyakorisága azonban legtöbbször erős nyelvszociológiai tagoltságot mutat. A mellé- és alárendelő összetételek ismertetése számszerű adatokkal is alátámasztva mutatja be, milyen megoszlású az egyes mondatfajták kapcsolódása a falu különböző korcsoportjainak nyelvén.

A szókészlet (235 — 70) címszó alatt a szerző a nyelvjárás jövevényszavaival, nagy számú rokon értelmű szavával, keresztnévi eredetű közszavaival, néhány szólásma-gyarázattal, végül a szókinés változási irányának elemzésével foglalkozik.

4. Teljes nyelvjárási monográfiává a fentiekén túl az avatja a kötetet, hogy függékében nyelvjárási szövegeket közöl, amelyek 30 oldalon nem csupán szemléletes példatárát nyújtják a megelőző 270 oldal fejtegetéseinek, hanem néprajzi szempontból is értékesek, hiszen az aratásról, a rozscéplésről, a disznóölésről, a májusfa-állításról, a búcsúról stb. közöl jól megválogatott nyelvi anyagot a nagykönyvi nyelvjárást beszélők szavaival.

Szabó József monográfiája testes, impozáns kötet, a szülőföldnek és szüleinek szóló ajánlás hűen kifejezi a szerző ragaszkodását az őt fölnevelő falu és annak népe iránt. Ugyanakkor jól mutatja annak a munkának egy vonulatát, amely a korábbi hagyományokat is folytatva a szegedi egyetem magyar nyelvészeti tanszékén folyik.

K. Fábán Ilona

Szende Aladár (szerk.): Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Tankönyvkiadó, 1986. 611 oldal

Az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésének „programjáról” tanulmánykötetet jelentetett meg a Tankönyvkiadó. A szerkesztő szerkesztési eljárásának lényegét maga úgy jellemzi, mint a kötet szerzőinek megítéltetésével azzal, hogy: „... nem kényszeríti őket személyes stílusuk uniformizálására”, sem pedig arra, hogy „szakmai véleményüket” egy bizonyos szerkesztői elgondolásnak alárendeljék. Így a kötet a téma természeténél fogva nemcsak hogy a „programmal” összefüggő kérdések igen nagy mértékét fogja át, hanem a témák sokféleségén belül még a szerzők véleményének részben egyező, részben ellentétes kinyilvánítását is. Azonban csak olyan mértékben, hogy mindannyian egy irányba mutatnak: hogyan lehet az anyanyelvi nevelés „programját” olyan módon korszerűsíteni, hogy az az iskolai oktató-nevelő munka eredményességét szolgálja.

Ugyanis nem véletlenszerűen begyűjtött tanulmányok kötetével van ezúttal dolgunk, hanem szervezett, több éven át folytatott, tudományosan megalapozott kutatómunka eredményeinek összegezésével. Fábián Pál beszámolójából tudjuk meg, hogy a „minisztérium felkérésére” alakult meg az „egyetemközi anyanyelvi témabizottság” elnevezésű kutatócsoport, amely — amint a neve is mutatja — több egyetem anyanyelvi tanszékeinek, sőt más felsőoktatási intézmény (tanárképző és tanítóképző főiskolák) anyanyelvi kutatásainak munkáját fogta össze és irányította. Fábián Pál azt is közli, hogy a kutatások eredményeinek egy részét ez a kötet hozza nyilvánosságra, más részét — az általános iskola alsó tagozatára vonatkozó tanulmányokat — az ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok című sorozatának egyik kiadványa.

Az egyetemközi témabizottság munkája minden iskolatípusra vonatkozik. Tehát nemcsak a középiskolákra, amelyeknek tanárait tudvalevően az egyetemeken képezik, hanem az általános iskola alsó és felső tagozatára vonatkozóan egyaránt. Ez azért — i említésre méltó, mert a jelenlegi tanterv bevezetése óta az anyanyelvi képzés eredményessége nemhogy erősödött volna, hanem inkább bizonyos visszaesést mutat. Ez a körülmény a kötetből is kitűnik. A szórványosan megindult felmérések, társadalmi viták, sajtóvélemények is nagyfokú elégedetlenséget mutatnak a jelenlegi helyzettel szemben. Ezért sajnálhatjuk, hogy az általános iskola problémái nem kaptak kellő publicitást ebben a kötetben, legalább is az alsó tagozat indító jellegének és az anyanyelvi képzés egész további folyamán meghatározó mértékének megfelelően. A kötet azonban így is a képzés egész horizontjára nyújt kitekintést, és értékét ez a hiány a legkisebb mértékben sem csökkenti. És mindjárt hozzátehetjük, hogy ismerve az iskolai gyakorlat jelenlegi helyzetét, csak megdöbbenéssel olvashatunk arról, hogy az egyetemközi témabizottság munkájának eredményeként átfogó javaslat készült az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Azonban — miként Fábián Pál megállapítja — ez a javaslat „nem realizálódott”. Vagyis más szóval: a jelenleg érvényben levő tanterv készítésekor az illetékesek figyelmen kívül hagyták. Mert meglátásom szerint a tanterv készítésekor inkább olyan szakemberek véleményét vették figyelembe, akik az iskolai gyakorlatot nem, vagy csak kismértékben ismerik, és ezért javaslatuknak megvalósítása a jelenleg tapasztalható számos ellentmondás kiinduló pontjává lett az anyanyelvi nevelés területén is.

Függetlenül attól, hogy a kutatócsoport munkája mennyire „realizálódott” a gyakorlatban, és mennyiben nem, a kötet jelentőségének három szembeötlő szempontját szeretném hangsúlyozni. Az egyik az, hogy a tudományosság és a gyakorlati alkalmazás szintézisének alapján átfogó képet kapunk az anyanyelvi nevelés úgyszólván minden időszzerű feladatáról. A másik szempont abban jelentkezik, hogy ezek a tanulmányok nem légvárat építenek, nem öncélú és a hírverésre épített, de a valóság kegyetlenségétől elidegenedett teóriákat erőszakolnak rá az olvasóra (amint ezt napjainkban nemegyszer tapasztalhatjuk), hanem az iskolai élet adott gyakorlatából és az anyanyelvi nevelés végső célrendszeréből kiindulva keresik a megvalósítható újításokat. Úgymond: a való élet talaján állva! A kötet jelentőségének harmadik szempontja pedig abban van, hogy mind az anyanyelvi nevelés elméletével foglalkozó szakembereknek, mind pedig a gyakorló pedagógusoknak igen sok jó eligazítást, használható útmutatást, és még több problémafelvetést nyújtanak az egyes fejezetek.

A szerkesztői tájékoztatás és Fábián Pál beszámolója után a tanulmányok első csoportja az irányelveket fejti ki Benkő Loránd, Benczéd József és Deme László feldolgozásában. Benkő Loránd a „humán műveltségi elemek visszaszorulásában” veszélyt lát az anyanyelvi nevelés jövőjére nézve. Helyesen figyelmeztet arra az elharapozódó „nyelvi arisztokratizmusra”, amely az idegen szavak mértéktelen és gyakran felesleges használatában jelentkezik, és egy bizonyos fajta sznobizmus önfítogtató tetszeglésében nyilvánul meg. Benczéd József a szövegközpontú kommunikációs nevelésre alapoz, helyesen kie-

melve a kommunikáció eszköz jellegét. Lényeges aláhúzni: a kommunikáció nem lehet öncél, hanem csak eszköz! Deme László a szövegtan tudományos alapozását kísérli meg szintézisbe hozni, és azt vizsgálja, hogy a nyelvtudomány új fejlődési vívmányai milyen mértékben és milyen módon hasznosíthatók az iskolai anyanyelvi nevelésben.

Deme László egy tantervi idézetben érint egy olyan kérdést, amely több tanulmányban felvetődik. És ez az anyanyelvi neveléssel kapcsolatos pedagógiai kategóriák nyitottsága. Idézetében a kategóriák sorrendje: ismeretek, képességek, készségek. Ezzel kapcsolatban megemlíthetjük Szende Aladár megjegyzését arról, hogy a jelenlegi általános iskolai tantervben, az 1–4. osztályokra vonatkozó részekben: „... a tantárgyak ismeretköreire vonatkozó pedagógiai álláspontok összehangolatlanok”. Ezt a megállapítást vonatkoztathatjuk nemcsak az alsó tagozatos tantervre, hanem a tanterv egészére is. Sajnálatos, hogy bár a kötet szerzőiben megvan az igyekezet, hogy az egyes képzési területek pedagógiai vetületeit is kidolgozzák, mégis azt látjuk, hogy a közhasználatban levő pedagógiai kategóriák használatában bizonyos következetlenség a jellemző. Ez azt mutatja, hogy a jövőben szükség lenne olyan pedagógiai fogalmak anyanyelvi vonatkozásainak a tisztázására, mint az anyanyelvi ismeretszerzés, képesség, jártasság és készség kölcsönös egymásra épülése.

Egységes álláspontot vallanak a szerzők két nagyon lényeges kérdésben. Az egyik az ismeretszerzés és gyakoroltatás viszonya. Deme László ezt úgy fogalmazza meg, hogy „nem az az értékmérője (az anyanyelvi nevelésnek), hogy a tanulók miféle elméleteket tudnak elmondani a szövegről”. A részletes koncepció, amely ennek a gondolatnak a továbbviteléből következik, Szende Aladárnak az anyanyelvi nevelés tantervének továbbfejlesztéséről szóló javaslatában bontakozik ki. Itt aztán alapos következetességgel érvényesül a tudományosan megalapozott, de életkorra és iskolatípusra lebontott ismeretszerzés, az arra épülő gyakoroltatás, vagyis az aktív nyelvhasználat, és ezek eredményeként a követelményrendszerben olyan anyanyelvi képességek birtoklása, amelyekre minden tanulónak szüksége van ahhoz, hogy megfelelő szinten tudjon kommunikálni, és anyanyelvi kultúrája érje el a személyiségének megfelelő jelleget, szintet és igényességet.

Ebben a tantervi tervezetben fogalmazódik meg félreérthetetlenül az anyanyelvi nevelésnek az a folyamata, amely minden tanulmányból egybehangzóan kicseng. Így például a „Személyiségformáló anyanyelvoktatás” című tanulmányban arról van szó, hogy új tanterveink korszerűségét elsősorban „a kommunikáció gondolata” jelzi. A tanítás módszerére vonatkozóan a cselekedtető pedagógiai eljárással találkozunk, amelynek folyamán a tanulót olyan „pedagógiai helyzetbe hozzuk”, hogy kénytelen legyen nyelvi eszközeit feladatmegoldások érdekében hasznosítani. Ebben a vonatkozásban kellő hangsúlyt kap az a törekvés is, amely óvja a pedagógusokat a szematikus megoldások alkalmazásától. A kötet 337. oldalán olvashatunk arról a „személyes nyelvi köntösről”, amely a tanuló egyéniségének a szövegalkotásban történő megnyilvánulását jelzi. Ugyanennek a tanulmánynak egy másik helyén „tanulóközpontú módszerről” van szó, vagyis a kommunikációs gyakorlatok olyan pedagógiai irányításáról, amellyel a tanulók szóbeli és írásbeli megnyilvánulásai — a rosszul értelmezett és túlhangsúlyozott kommunikáció elkerülésével — személyiségüknek jegyeit is tükrözik.

Egy másik álláspontot — amelyben a kötet szerzői részben kimondottan, részben a „sorok között” egyetértenek — Rácz Endre fejt ki, amikor arról ír, hogy „a tanulók elvonóképessége” a „középfokon”, tehát inkább az általános iskola felső tagozatában kezd fokozatosan kifejlődni. Ez azt jelenti, hogy az alsó tagozaton még nem kiskorú felnőttekkel állunk szemben, hanem olyan tanulókkal, akiknek gondolkodásmódja egyelőre jobban tapad a konkrétumokhoz. Az életkori sajátságoknak a kényszerítő szempontjait tehát nem lehet figyelmen kívül hagyni az anyanyelvi képzésben sem. Sőt ha valahol, akkor éppen itt nagyon nagy szükség van ennek a szempontnak a következetes figyelem-

bevételére. Hiszen a kötet minden egyes tanulmányából nyilvánvaló, hogy az anyanyelvi nevelés központi helyet foglal el a tanulók ismeretszerzésében és személyiségük nevelésében. Márpedig ha így van, a tanulók emberi-erkölcsi nevelésének is érdeke az, hogy ne terheljük meg őket elvonóképességüket messze meghaladó ismerethalmazok közlésével, mert csak így tudjuk elkerülni, hogy az általános iskolát végzett fiatalok között ne legyenek elég tekintélyes százaléokban az írni-olvasni alig-alig tudók. (Lásd Fábian Pál közlését a 174. oldalon az iskolai helyesírás-tanítás visszaeséséről, vagy Szende Aladár megállapítását arról, hogy a jelenlegi iskolai tantervekben és követelményrendszerekben a szaktárgyak fogalomrendszere: „sok esetben túlméretezett”).

Mint köztudomású, a jelenlegi tanterv újítása az, hogy az első idegen nyelv (az orosz nyelv) tanítása már az általános iskola 4. osztályában elkezdődik. Sajnos, a tantervi előírások csak „elvétele említik az összevetést” a magyar és idegen nyelv közötti különbségek szemléltetésére. Pedig egyet kell érteni a kötet szerzőinek azzal a megállapításával, hogy a kontrasztív összehasonlítás mind az anyanyelvi képzésnek, mind pedig az idegen nyelvek tanításának hasznára válna. Az is kiderül nem egy tanulmányból, hogy az anyanyelvi képzést sok elavult, ma már korszerűtlen felfogás nehezíti. Ilyen az a hiány, hogy nem kap elég hangsúlyt az a tény, hogy a nyelvek egyenrangúak, és hogy anyanyelvünk szeretete, tisztelete nem csökkentheti a művelt emberben más népek nyelvének a megbecsülését. Hasonlóan ártalmas babona az anyanyelv olyan fetisizálása, ami szölamokban nyilvánul meg, és nem az anyanyelv alapos megismerésében és kifogástalan használatában. Aki a magyar nyelvet igazán nagyra becsüli, annak éppen azért mindenekelőtt anyanyelvi képzettségét kell megalapoznia és erősítenie. Többek között bármely idegen nyelv tökéletes elsajátításának ez az egyik nélkülözhetetlen feltétele. Aki ennek nincsen tudatában, figyelmen kívül hagyja az adott realitásokat. Ehhez a helytelen magatartáshoz hasonlít az a hibás gyakorlat, amely a magyartanításon egyoldalú irodalomtanítást ért, és a magyar nyelvtani, stilisztikai ismereteket és nyelvi képességeket másodrendűnek tartja. A magyartanításnak mindezekről a buktatóiról kielégítő eligazítást adnak a kötet szerzői, felvázolva a megoldási módokat is.

Külön fejezetet képeznek az ún. „bázis tanulmányok”. Ezekben az anyanyelvi nevelés olyan területeiről kapunk információkat, mint például az általános és alkalmazott nyelvészet, a történeti szemlélet, a grammatikai alapozaás, a szövegtaan, a hangtani kutatások újabb eredményei az anyanyelvi nevelés szemszögéből. Az egyes témakörök feldolgozása szinte önálló tanulmány rangú értéket képvisel. A szerzők között a már említetteken kívül találjuk Balázs János, Kálmán Béla, D. Mátaí Mária, Sebestyén Árpád, Wacha Imre, Nagy Ferenc, Szende Tamás nevét.

A „Nyelvészeti tanulmányok” és „Pedagógiai megalapozaás” című fejezetek — terjedelmük is arra utal — nem törekszenek teljességre. A témákat mélyrehatóan vizsgálják, mint például a kvantitatív nyelvészetaa oktatását vagy az anyanyelv személyiségformáló szerepét. Az itt felvetett kérdéscsoportok esetleg bővebb kifejtésre is igényt tarthatnának. Vonatkozik ez különösen a pedagógiai „megalapozaásra”. De azt hiszem, a kötet keretei nem nyújtottak lehetőséget a még bőségesebb feldolgozásra. A két fejezet az adott határok között így is színvonalas és igényes. Az anyanyelvi nevelés aspektusainak tágabb horizontjait jelzik a határdiszciplínák irányában. E fejezetek szerzői közül az eddigiekben nem említettük még Huszár Ágnes, Wacha Balázs, Szolga Sándor, Sebenyi Péterné és Bachát László nevét.

A „Kísérletek, felmérések, javaslatok” című, aránylag elég terjedelmes fejezet 13 szerzőnek és egy szerzői együttesnek a beszámolójából áll. A kötet tanulmányainak alapjául szolgáló, többéves, szerteágazó kísérleti-kutató munkából csupán egy-egy részletet, mintegy ízelítőt kapunk. Ezek az írások a téma néhány speciális részterületére is felhívják figyelmünket. Ilyenek például a köznyelvi kiejtés és a regionális nyelvhasználat viszonya,

az óvodai anyanyelvi nevelés, a beszédművelés, a tantárgyközi kapcsolatok, az anyanyelv és irodalom integrált oktatása stb. Az összkép, amit ezek az írások az egyetemközi anyanyelvi témabizottság kutatómunkájáról nyújtanak, igen jónak és megnyugtatónak látszik olyan szempontból, hogy a végzett munka alapos volt, és a levont következtetések az iskolai gyakorlat realitásaihoz és megvalósítható perspektíváihoz igazodnak. De egyben nyugtalanító is jó néhány megállapítás, következtetés, amelyek az érdekelteket további munkára, a feladatok teljesebb kidolgozására ösztönözhetik. (A fejezet szerzői között van Losonez Mihályné, Rónai Béla, Hangay Zoltán, B. Fejes Katalin, Szabó Géza, Király Lajos, Fülöp Lajos, Gráf Rezső és mások.)

Ha hiányérzetünk van a kötettel kapcsolatban, akkor ez abban nyilvánul meg, hogy a jelenleg használatban levő anyanyelvi tankönyvek értékeléséről nem kapunk jelzést. Pedig ez az a terület, ahol — meglátásom szerint — az arra hivatottak az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztését a legnyilvánvalóbb módon elhibázták. Viszont az érdekeltek figyelmét szeretném ismételten felhívni Szende Aladárnak a kötetben közölt „előterjesztésre” az anyanyelvi program továbbfejlesztése tárgyában. A szó legteljesebb értelmében jól megvalósítható tervezet ez arról, hogyan történjék iskoláinkban a jövő anyanyelvi képzésének a jelenleginél eredményesebb megvalósítása. Sokoldalúan előkészítve és megalapozva a kötet tanulmányai által, ez a tervezet a bátor előrelépés és józan realitás ötvözete, amely iskoláink minden típusának szempontjából figyelembe veszi a nagy tétet: a jövő nemzedékének magyar anyanyelvi kultúráját.

Bellyei László

Kádárné Fülöp Judit: Olvasás és kommunikáció. Egy szövegmegértés-vizsgálat tanulságai. Tantervelméleti füzetek 16. Országos Pedagógiai Intézet 1985. 171 oldal

Előljáróban azonnal meg kell állapítanunk, hogy nagyon fontos munkáról lesz szó az alábbiakban, amely a széles értelemben vett olvasástanítás hazai eredményességét felmérő, 1980-ban elvégzett vizsgálat adatait mutatja be, elméleti alapvetéssel és részletes elemzéssel, határozott, jól követhető gondolatmenettel.

Az olvasástanulás és- tanítás ma több szempontból is szükségszerűen témája néhány tudományágnak (ide tartozik a kommunikációelmélet, a nyelvészet, a pszichológia, a tantárgyelmélet és a tantárgypedagógia). Egyrészt a témakör nem megfelelő kidolgozottsága miatt — erre utal is a szerző, mindjárt az előszóban. Másrészt a gyakorlati eredmények, helyesebben az eredménytelenség a további munkát egyre erőteljesebben követelik. Harmadrészt a televíziós kultúra köztudomásúan veszélyezteti az olvasást és az írást, az ehhez (is) kapcsolódó számítógépes tevékenység pedig átalakítja, módosítja azt, új, részben még tisztázatlan igényeket vet föl. Ez utóbbi tényező egészen friss a hazai gyakorlatban, de az iskolás korosztályok között szinte már az egész országban hatással van. Negyedikként említhetjük az írásbeliségnek önmaga ellen irányuló támadását; az elsekélyesedést, a színvonalatlan érdekesség- és szenzációhajhászást, amely mind nagyobb méreteket ölt, különösen a fiataloknak szánt kiadványokban. E művek megdöbbentően nagy számban jutnak el az olvasókhoz.

Mindezzel kapcsolatban pontosítanunk kell a szerző egy summás megállapítását a 22. oldalon, mely szerint a drága könyv és újság csak szűk rétegek számára volt elérhető a 20. század elején, viszont ma a könyv általános fogyasztási cikk. A század elején az egyre növekvő városi lakosság elég nagy számban olvasott, főként persze újságot és ponyvát, de olvasott; itt az analfabétizmus is meglehetősen alacsony volt. Ugyanakkor mai éle-

tünkben egyáltalán nem általános fogyasztási cikk a könyv, részben az időhiány, ill. a létező funkcionális írástudatlanság és az igénytelenség miatt, részben a könyvtárak radikális emelkedése okán.

Az összes így felmerülő kérdésre természetesen nem válaszolhat egy 170 oldalas könyv, de számos, lényeges nehézséget fogalmaz meg artikuláltan, gondosan.

A három részből álló tanulmány első szakasza az olvasás fogalmának meghatározási kísérleteit foglalja össze. Nagyon indokoltan vezeti el olvasóját a szerző az olvasás fogalmának egyszerű, hétköznapi eszköz értelmezésétől a tágabb, de elmélyültebb olvasásfogalomig, melyben az olvasás összetett tevékenység: a nyelvi alapú dekódolás, az elemzés értelmezésbe csap át valamilyen meghatározott kommunikációs szituációban. E felfogás az ÉrtSz. *olvas* (és nem *olvasás!*) idézett szócikkéből is levezethető. Az olvasás tehát többtényezős folyamat: fiziológiai (percepciós), szorosabban vett nyelvi, gondolkodáslélektani és kommunikációs részből áll.

A szerző elsősorban az utolsó két tényezőt vizsgálja részletesebben a külföldi szakirodalom vázlatos ismertetésével. Könyvének bizonyos aránytalansága főként ebből ered. Az olvasástanulás kezdeti szakaszában például a jelölt — jel — jelentéskapcsolat tudatosítása megy végbe azáltal, hogy a jel hangalakját a betűalak váltja föl, így ebben a szakaszban az olvasás eszközfunkciója kerül egyértelműen előtérbe. A nyelvi tudatosulásnak igen fontos mozzanata ez. Az eszközjelleg később természetesen háttérbe szorul, automatizálódik, de a grammatikai és szövegszerkezetekben, a szavakban levő jelviszony továbbra is az olvasásnak központi eleme marad.

Az olvasásban jelen levő folyamatok nem tiszta elkülönítése és a nyelvi tényező háttérbe szorítása okozhatja többek között a hetedik fejezetben leírt bizonytalanságot, amely ma az olvasáspedagógiára jellemző. A korábbi évtizedekben az alsó tagozatos korosztályok az olvasás elemi készségei mellett elsősorban a szöveg nyelvi jelentésére összpontosítottak, míg a felső tagozatos évfolyamok az „információ keresésére” (53). Ahogy Kádárné Fülöp Judit írja, ez az arány mára fölbomlóban van, „a társadalom sürgető igényei” az utóbbi tevékenységet erőltetik minél kisebb korban már. Ennek egyértelmű jele pl. az alsó tagozatban is sűrűn felbukkanó teszt, ill. tesztkérdés műfaja. Így a nyelvi alapozás mind kisebb szerepet kap, s a hiányok a későbbiekben mutatkoznak meg. E folyamatot, melyet az alsó tagozat szakosodása kísér, semmiképpen nem lehet helyeselni, csak határozott megállításra és visszafordításra törekedhetünk.

„Az oktatási rendszer egyik válasza — írja a szerző — a célok, feladatok és követelmények racionalizálására, rendszerezésére való törekvés” (54). A *taxonómia* terminus alatt összefoglalt kísérletek azonban — többek között lélektani indíttatású egyoldalúságuk miatt — kevésbé meggyőzőek. Ezt a szerző is kénytelen megállapítani — az igazi válasz elmarad. Tanulságos viszont az általa kiemelt szilárd pont: „Mindezen kételyeink ellenére úgy véljük, hogy a szöveggel kapcsolatos feladatoknak van egy olyan tulajdonságuk, amelyik mind a tanítás, mind az ellenőrzés oldaláról szemlélve ugyanolyannak látszik: ez a szöveg, a kérdés és a kérdésre adandó válasz viszonya” (56).

Ez a lényeges megállapítás magában rejti a nyelvi és gondolkodáslélektani folyamatokat is. De az ezután következő fejtegetés megint csak a pszichológiai, interakciós összetevőkre összpontosít. A kérdésekre adandó válaszok kialakításakor észlelési és következtetési-értelmezési műveletekről beszél a szerző, de a kettő között levő nyelvi jellegű dekódolásról nem szól, holott anélkül nincs értelmezés. „A szöveg közvetlen jelentésének keresésekor nyelvi jeleket értelmezünk azért, hogy tartalmi információkat nyerjünk, a szöveg közvetett jelentésének keresésekor viszont a szöveg tartalmi információit értelmezzük” — mondja Kádárné Fülöp Judit, s e fogalmazásban kizárja a másodikként jelzett műveletből a nyelvi jelek értelmezését, pedig az nyilvánvalóan megelőzi ezt a fokozatot. A tartalmakat közvetítő nyelvi jel jelentése a nyelv része, a jel és annak ele-

mei: a hangsor és a jelentés nyelvi entitások. Mindenféle értelmezés a nyelvi megnyilvánulásnak, a szövegnek lineáris építkezéséből és globális összefüggéseiből, az egyes szavaknak, szerkezeteknek, mondatoknak a jelentéséből indul ki, s így, a konkrét nyelvi anyagra alapozva lehet közvetlen vagy közvetett tartalmakat kérdésre válaszként megfogalmazni.

A nyelvi szint nem pontos értéséről tanúskodik pl. az 57. oldal egyik megállapítása: a nem explicit tartalomra vonatkozó „feladatoknak ez a köre a gondolkodás struktúrájából adódó értelmezési módszerek segítségével hatol a szavak felszíni jelentése mögé”. E megállapítást több ponton ki lehet egészíteni: elsősorban nem egyszerűen szavakból áll a szöveg, de a mondat sem (ez a könyv egy más helyén pedig kimondatik). Nyelvi szempontból nem pontos a jelentés *felszíni* jelzője sem. S nem lehetünk bizonyosak mai tudásunk alapján abban, hogy az értelmezési módszert nem struktúrája-e valamilyen mértékben maga a nyelvi szerkezet, a szöveg éppúgy, mint a gondolkodás.

Az olvasás megértésének mérésekor az olvasandó szöveg a legkézzelfoghatóbb, legelemezhetőbb az összes tényező közül, s utána persze a szöveggel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok. Kádárné Fülöp Judit ugyan joggal említi, hogy nem lehet tudni: egy-egy válaszban mi származik magából a szövegből és mi a válaszadó általános tudásából, információiból. Azt viszont tudhatjuk, hogy a választ végső soron a szöveg mint nyelvi megnyilvánulás váltja ki. Ennek határozott leszögezésével a négyféle kérdés–válasz típus érthetőbb és használhatóbb lenne (57). A nyelvi komponens kihagyása vagy háttérbe szorítása később, az egyszer védelembe vett megértési mozzanatot akaratlanul is elérékteleníti.

A gondolkodáslélektan könyvbeli túlsúlya a negyedik fejezetben válik igazán egyértelművé. A szerző megemlíti, hogy a szöveg jelviszonyt fejez ki, igen bonyolultan, de azonnal tovább is lép, midőn megállapítja: „az olvasó szelektíven kezeli a szöveg információit, s . . . a válogatás csak részben indokolható a szöveg nyelvi és tartalmi jellemzőivel” (31). Ez természetesen igaz, ám a következő tétel újra csak távol tartja a nyelvi tényezőket a kísérleti pszichológia vizsgálódásai alapján: „általánossá vált az a felfogás, hogy a szöveg megértése összetett szellemi működés, amely észlelési, emlékezési és következtetési folyamatok dinamikus kölcsönhatásán alapszik”. S a mindezt összefoglaló szemantikai emlékezet definiálása elmarad. Így a következőkben ismertetett sémaelmélet is nyelvi vonatkozás nélkül szerepel, amelyet csak erősít „a séma nem nyelvi entitás” kijelentés (34).

Talán elfogultságnak tűnhet, hogy hiányérzetemet ilyen részletesen fejtettem ki. E magatartás nem csupán a hely szellemének kisugárzása — nem is kifejezetten nyelvészeti szakkönyvről van szó. Egyszerűen az összefüggések diktálják a nyelvi oldal taglalását, különösen akkor, amikor a mintegy másfél évtizede lendületesen fejlődő szövegtan eddigi eredményeire gondolunk.

Hasznos és szükséges összefoglalót kapunk viszont a kommunikációs helyzet és a gondolkodáslélektan közötti viszonyt feltérképező szakirodalomról és az olvasás percepciójának (főként a szemmozgásnak s az ebből eredő olvasási technikának) a vizsgálatáról.

A nyelvész szemszögéből különösen a szándékosan elrontott szövegek olvasói korrigálása tanulságos. E jelenségkörnek határozott nyelvi vonatkozásai vannak, így pl. a paronímia lélektani okai jobban leírhatók e szempont figyelembevételével.

A könyv második részében az olvasás vizsgálatának tantervméleti és metodikai alapjairól van szó.

A szerző a közlési funkciókat Bühler ismert és elterjedt hármas osztályozása szerint sorolja föl. Ez a rendszer a lényegi különbségeket jól jelzi, de meggondolandó, hogy a Jakobson-féle hat funkció egy ilyen részletes és alapos vizsgálatban, ahol a szövegek különbsége igen fontos, nem lett volna-e hatékonyabb. Hiszen elméleti alapozáskor nem haszontalan a jól definiált részletesség.

Jól fogalmazza meg a szerző az olvasás négy alapvető funkcióját: a cselekvést, a tanulást, a kikapcsolódást szolgáló olvasás mind körülhatárolható kategóriák, s ilyen a negyedik is, megnevezésén azonban talán érdemes változtatni: a kapcsolatteremtés a többi funkcióra is jellemző. Itt a magas szellemi szintű olvasás a fő sajátosság, s ez a művészi és a tudományos szövegekre egyaránt érvényes.

Ezután szükségszerűen a szövegtípusokról kell szólnia a szerzőnek. Első megállapítását finomítani lehet: az írás nem mindig „maximálisan tudatos” szövegalkotó tevékenység. Bizonyítja ezt a fentebb már említett alacsony színvonalú írásművek tömege.

Kádárné Fülöp Judit W. Wash 1980-ban publikált retorikai tipológiáját alkalmazza a szövegtípusok elkülönítésére. A felsorolt négy típus meghatározása világos. Arról itt persze nem eshet szó, hogy minden írott szöveg belefér-e a négy valamelyikébe vagy azok vegyülékébe, bár a metaforikus kategórianevek elég tág határokat jelölnek ki.

A metaforizáló, tágitó jelleg teszi lehetővé a gondolkodáslélektani és szövegtani szempontok egyesítését. E mozzanat a mai szövegtan nagy kísérletének része, de nem feltétlenül eredményes eljárás: a különböző jellegű összetevők egybeomlásához vezethet — minden hasonlóság vagy egyezés ellenére is. A szöveg elemzésekor ugyanis struktúrárt rendelünk a szövegnek a nyelvi részéhez (ez egyes vélemények szerint nem a szöveg inhereens része), és e struktúrát összefüggésbe hozzuk az ide vonatkozó valóságrészletek tényeivel, összefüggéseivel, másrészt a szövegalkotó gondolkodásával, gondolatszerkezetével és a befogadó dekódoló, feldolgozó tevékenységével. (Hogy melyik milyen szerepet játszik a szövegalkotásban és- megértésben, azt ma még nem látjuk világosan). Ezek a külön vonatkozások nincsenek a könyvben kifejtve (itt talán nem is lenne szükség rá), de megemlítésük föltétlen szükséges.

Érdekes, hogy a megértési folyamat időbeli lejátszódása kevésbé van kiemelve, azaz nem esik szó az értelmező munka végéről, ill. esetleges további folytatásáról. Az itt tárgyalt felmérés konkrét időhatárt jelölt ki a tanulóknak a válaszadásra, viszont tudjuk, hogy vannak olyan szövegtípusok, amelyek többszöri olvasást, hosszabb feldolgozást igényelnek.

Mindezek megjegyzésével együtt az iskolai szövegműfajok tipológiája táblázatban összefoglalva (52) a könyv harmadik részében tárgyalt felméréshez jó, áttekinthető és használható alapot ad — s más, az olvasás elméletével és tanításával foglalkozó munkához is.

A könyv harmadik, legtestesebb része magának a felmérésnek az ismertetése és értékelése. Pontos és részletes beszámolót kapunk e munkáról, amely a 4. és 8. osztályosok között vizsgálta a szövegmegértés képességét, néma olvasással megoldandó feladatokkal.

A vizsgálatra használt szövegeket helyes szempontok szerint válogatták, rövid, összefüggő és sokféle témakörű szövegeket kapott a felmérésben részt vevő 3364 általános iskolai tanuló. Talán csupán a szövegek túl nagy száma okozott gondot. Ezen némi manipuláló átrendezés segített ugyan (l. az Alminták c. részt a 66. oldalon), de nem lehetetlen, hogy a 25, ill. 27 szöveg és a 101, ill. 113 feladat sok volt a kiválasztott tanulóknak három órába zsúfolva.

A tanulók kijelölését az arányos területi eloszlás elve vezérelte. S igaza van a szerzőnek a tekintetben, hogy az itt tárgyalt országos, reprezentatív felmérés szempontjából a rétegek közötti különbségek „nem látszottak jelentősnek” (68), ám abban már kevésbé adhatunk neki igazat, hogy a társadalmi rétegződés szerinti különbségek csökkentek volna. Ha igen, úgy ez — sajnos — lefelé nivellálódás volt. Nincsenek ugyan saját felméréseim, de tapasztalataim (és másokéi is) azt mutatják, hogy óriási különbségek alakulnak ki az olvasástudásban egy iskolai osztályon belül is, elsősorban az egyéni képességeknek és a családi, szűkebb kulturális környezetnek megfelelően. Az úgynevezett hátrányos helyzet például ebben az anyagiakban nem mérhető jelenségben is megmutatkozik. E

megállapítás ma már szinte közhelynek tűnik. Ugyanakkor az ingerszegény környezet megjelenési helyéről, a funkcionális analfabéták rétegenkénti gyakoriságáról elég keveset tudunk. Holott a helyzet javítása csak a lemaradó rétegek pontos bemérésével és megcélzásával történhet.

A szövegeket, ill. a tanulói válaszokat a könyv második részében közölt szempontok szerint dolgozza föl a szerző. A részletes és önmagáért szóló értékelésből két gondolat-kört emelnék ki.

Az egyik mindjárt az első, összesítő összesítő adattáblázatból következik, s a szerző később maga is értelmezi a számokat. „Ha a szakorodalmában az optimális elsajátítás szintjeként megjelölt 80%-os teljesítményt tekintjük küszöbértéknek, akkor kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy az alsó tagozatból jövőeknek mindössze egy tizede hozza magával az önálló olvasásnak olyan képességét, amelyre a felső tagozatos pedagógia (és tankönyvirodalom) építeni szeretne”. Ez a felmérés egyik legkeményebb számadata, s az ehhez kapcsolódó másik azt mutatja, hogy „40%-os teljesítményküszöbig(!) kell lemnünk ahhoz, hogy a tanulók túlnyomó többségét (kb. 80%-át) áteresztő szűrőt kapjunk”. Egyértelmű, hogy ez az adat (mely a nyolcadikosoknál 40%, ill. 60%-os küszöb) egyrészt az olvasástanítás súlyos gondjait jelzi, másrészt a rétegződésbeli különbségekre is önkéntelenül ráirányítja a figyelmet: kiből állhat a 10% és kiből a 90% a negyedikesnél. S jöllehet a többi, lebontott adat feldolgozása árnyaltabb képet ad, a lényegen ez aligha változtat: a negyedikesek és a nyolcadikosok csak a korosztályukhoz mérve is egyszerű szerkezetű, sekélyes gondolatiságú szövegekkel birkóznak meg gond nélkül — „igazat” adva a szórakoztató irodalom gyárosainak. S nem tartom valószínűnek, hogy 1980 óta lényeges változás állt volna be. A globális olvasástanítási módszer bevezetés némi zavart s bizonyos ellenállást váltott ki. A mai helyzetről, a módszerek arányairól nincsen pontos képünk.

A másik megszívlelendő gondolat látszólag ellentmond az előbb kifejtetteknek. „A két kecske” c. verses mese kapcsán ugyanis kétségek merülhetnek föl: vajon az olvasmány megértését ellenőrző kérdések mennyire jók, mennyire mérik valóban a megértést. A La Fontaine-meséhez négy kérdés kapcsolódik, mindegyik tetsztkérdés, tehát választani kell variánsok között. Az első két kérdésre igaz — nem igaz választ lehet adni. A két kérdés összefügg egymással, a válaszadás nem túl nehéz. A harmadik kérdés a két kecske fő tulajdonságára kérdez rá. Öt jelző kell választani. Itt már nagyobb volt a szóródás, a helyes *csökönyös* választ kevesebb mint 50% adta csupán. A zavart az öt jelző értelmezési nehézsége és a köztük való különbségtevés nem könnyű volta okozhatta. A *csökönyös*-höz ugyanis igen közel áll a *kitartó* jelző (ez kapta a második legnagyobb szavazati arányt a negyedikesektől), s a jelek szerint a finom különbségtevésre (ésszerű — ésszerűtlen) ilyen áttételes formában még nem volt képes ez a korosztály. A negyedik kérdés végül nyilvánvalóvá teszi az ilyen típus ide nem illő voltát. „Mi a mese tanulsága?” — ez a kérdés, s a megfelelő választ öt közmondás közül kell kiválasztani. Kádárné Fülöp Judit némi-képp csodálkozik, hogy a kérdés nem érte el célját, a helyes „okos enged, számár szenved” megoldást csak 32,6% választotta. A szerző szerint a közmondások az „alapszókincs köréhez tartoznak” (113), s így a sémák alapján értelmezhetők. A nyelvi szempontot figyelembe véve megmagyarázató a sikertelenség oka: nemcsak maga a szöveg elvonatkoztatás, hanem a válaszlehetőségek is azok. A mai gyerekek a klasszikus magyar közmondásokat — legyünk őszinték — leginkább az iskolában tanulják meg, s negyedikes korban még aligha alkotják azok aktív szókincsük részét (nagyobb részüknek valószínűleg később sem). Így az öt válaszlehetőséget külön-külön dekódolni kellett először, megfejteni és értelmezni, és ez a közmondások esetén a tömör szerkezet miatt igen nehéz feladat előzetes információk nélkül. E válaszsor értékelése akkor lenne reális, ha ugyanerre a kérdésre köznyelven megfogalmazott válaszlehetőségek közül jelölhette volna ki a helyes

választ egy kontroll csoport. Tehát a helyes megoldások alacsony százaléka nem feltétlenül a „differenciálatlan fogalmakról árulkodik”, hanem tartalmazza a korhoz és tudáshoz nem alkalmazkodó kérdésfeltevést is. Mennyivel árnyaltabb, élettel telibb világról tanúskodik, mennyivel pontosabb és értelmezhetőbb képet ad a könyv végén említett másik felmérés, amelyben fogalmazást, ill. annak részletét kapjuk válaszként. Ez esetben ugyan korlátként a kifejezés, a nyelvi artikuláció határai működnek, de ez végső soron összefügg az olvasástudással.

Összefoglalásul azt állapíthatjuk meg, hogy nagyon hasznos és nagyon fontos könyvet tett le asztalunkra Kádárné Fülöp Judit az olvasás mai hazai állapotáról. Megjegyzéseimet nem a bíráló, hanem a hozzáadás, a tovább gondolás szándéka készítette. S ez a munka egyik fő érdeme az informativitás mellett: további kutatásra serkent mindenkit, aki az olvasástanítással foglalkozik. A könyv az elméleti és metodikai összefoglaló után a szövegmegértést felmérő vizsgálatot mutatja be részletesen. Az adatokat árnyaltan értelmezi, az adatok mögött megbúvó okokat azonban már nem firtatja — ez nem is az ő feladata, hiszen több szakma összefogására és hatékony munkájára van szükség annak érdekében, hogy a felnövekvő nemzedékek jobban tudjanak hazánkban olvasni. Reméljük, a nagyon várt eredmény nem marad el.

Tolcsvai Nagy Gábor

Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 77 oldal

Heltainé könyve egy újabban kifejlődött stilisztikai műfajt képvisel. A vizsgálatok középpontjában egy író stílusa áll, a tényleges vizsgálatok pedig a rá jellemző stílusesszéközök feltárását és minősítését jelentik. Más szemszögből nézve úgy is mondhatnánk, hogy a stilisztikai minősítésnek nevezhető tanulmánytípus anyaga nem egy nyelv egésze, hanem egy író nyelvkincse. E műfaj tényleges értékeit nem tagadhatjuk. Ahol mégis baj van vele, az nem magából a tanulmánytípusból fakad, hanem értelmezéséből, főleg más műfajok irányában való átértelmezésből, összekeveréséből, itt-ott pedig a velejáró módszertani tisztázatlanságból. Érdemes lenne ezzel a kérdéssel részletesebben is foglalkozni, hisz kellő elméleti megvilágítása csak hasznára válhatna a magyar stilisztikának. Mindezt azért jegyeztem meg itt, hogy ezzel betájoljam az ismertetendő könyv tárgykörét, jellegét, másrészt viszont, hogy megfelelő árnyalással világosabban körülhatároljam Heltainé munkáját, s így sajátosságait és értékeit jobban szemügyre vehessük.

Könyve célját a szerző abban látja, hogy Sinka István balladaköltői stílusát jellemezze, megkülönböztető sajátosságait kiemelje, az ezeket alakító eszközöket felfedje és minősítse. A cél megfogalmazásában használt egyik-másik műszó kifogásolható. Ezek rendszerint elfogadható, pontosabban helyes jelentésben használt, egyértelmű műszavak szinonimáiként szerepelnek, például a *stíluskritika* mellett a *stíluselemzés*. Ez utóbbi azért kifogásolható itt, mert egy más jelentést, az irodalmi művek stílusának az elemzését is idetársítja, holott itt Sinka egyéni balladaköltői stílusának a vizsgálatára utal vele a szerző (a balladák stílusának az „elemzése” később kerül szóba). Hasonló a helyzet a *nyelv* és a *stílus* egymás mellett való szerepeltetésével. Jó lett volna a kettő közötti különbséget megemlíteni. Nem egymás mellett szerepel viszont a *műelemzés*, *verselemzés* és egy idekapcsolódó körülírás: „egy versnek egy adott szempontból való elemzése” (14). Óhatatlanul is felmerül az a kérdés, hogy vajon mind a három ugyanazt jelenti-e. S hogy az idézett körülírásban az „egy adott szempont” tulajdonképpen mit jelent? Egy versnek egy más szempontú, más módszerű elemzését? Vagy pedig — ahogy sejteni lehet —

egy stílárís jelenség funkciói szempontjából való vizsgálatát. Ez utóbbi „művelet” viszont nem tekinthető verselemzésnek. Szerencsére a tényleges helyzet, ahogy erről a Műelemzések című fejezet tájékoztat, ebből a szempontból nem kifogásolható.

A könyv tárgyalásrendje jó. Érdemes számba vennünk a könyv felépítését. Az előszó jellegű, a célt jelző fejezetet öt nagyobb követi (nem a fejezetek címét, hanem témáját jelzem): 1. Sinka egyéni stílusának forrásai, 2. a Balladáskönyv jellegzetességei (a mesélő alaphangnem, képek, tájszók, párhuzamosságok), 3. műelemzések (két eltérő típust képviselő ballada elemzése), 4. a balladák nyelvi, stilisztikai és műfaji sajátosságai, 5. összegezés.

A legjobban sikerült fejezet egyben a legterjedelmesebb: a Balladáskönyvnek mint összefüggő szövegnek a vizsgálata. Nemcsak azért jól sikerült, mert a szerző megfigyelései igazak, jól megalapozottak, hanem azért is, mert figyelemmel van nyilvánvaló összefüggésekre, például arra, hogy a hasonlatokban a táj és az ember kapcsolata tükröződik, vagy hogy a Sinka stílusára oly annyira jellemző párhuzamosság a balladák idősíkjából, az időbeli elrendeződésből adódik.

Tüzetes vizsgálataiból megtudjuk, hogy Sinka verseiben a stílárís tömörség a nominális stílusból fakad, amit a szerző a halmozással kapcsol össze, azzal, hogy gyakori eljárás a főnév halmozása, és hogy ilyen esetekben a kapcsoló elemek, a kötőszók elmaradnak. További sajátos vonásnak tekinti a rámutatást, azt, hogy Sinka a mellérendelő mondatok közötti viszonyt (határozószóval, rágos főnévvel vagy névutós főnévvel való) rámutatással fejezi ki. A mellérendelő mondatok túlsúlyáról is szól. A gyakori mellérendelő mondatok a gondolatláncnak nevezett tartalmi elemnek vannak alárendelve. Ez vezeti el aztán a szerzőt a gondolatritmus, a gondolat- és mondatpárhuzamosság tárgyalásáig.

Ilyen alapon jut el a szerző jelentős következtetésekhez, mindenekelőtt ahhoz a megállapításhoz, hogy Sinka nyelvének mágikus ereje van, emiatt erőteljesebb, mint a népies kortársaké. S megtudjuk azt is, hogy verseiben a vártnál jóval kevesebb a tájnyelvi elem. Kiemelendő megállapítása a szerzőnek az is, hogy verseiben Sinka a népballada képi világát és egyáltalán a nyelvét megújítja, és személyes jellegűvé teszi.

Örvendetes továbbá, hogy a szerző Sinka stílustörténeti beágyazásáról sem feledkezik meg. Legalábbis erre utal az a mindenféleképpen helyes állítása, hogy Sinka a parasztsballadákra alapuló „szimbolikus jellegű népi mitologizmust fejlesztett ki” (47), ami teljesen egybehangzik a stílustörténeteszek különböző irányzatkombinációkra utaló észrevételeivel, például azzal, hogy Sinka képei parasztxpresszionizmusra vagy pedig mágikus vagy még inkább népi szürrealizmusra utalnak.

Az elemzésekről szintén elismerőleg nyilatkozhatunk. Róluk szólva azt az abszurdnak tűnő tényt szeretném jelezni, hogy többet érnek, többet adnak, mint amennyit a szerző szándéka, legalábbis ennek egy megfogalmazása sejtet: „Sinka jellegzetes stílus-eszközeit kívánom bemutatni együttes megjelenésükben” (53). Ez és ennyi nem a műelemzés tárgya, szintje, de amit a szerző ettől eltérően, sőt ennek ellenére ad, az igen. Amit a szándék jelez, nem más, nem több, mint egy vers kontextusában végzett minősítővizsgálat: a szóban forgó nyelvi elemek stílárís értékének, funkcióinak a megállapítása. Hogy ez a vizsgálat egy vers szövegéhez kötődik, attól a stilisztikai minősítés még nem lesz műelemzés. Minden bizonnyal a szerzőnek a sokféle tényező, sokféle összefüggés feltárására való igyekezete mentette meg attól, hogy ebbe a hibába essék. Az persze vitatható, hogy épp ez az elemzési mód lenne a legjobb, a legproduktívabb, vagy hogy miképpen lehetett volna még jobban eljárni, még többet adni, de az nem tagadható — és itt most ezen van a hangsúly —, hogy amit a szerző műelemzéseként ad, az valóban annak tekinthető.

Annak tekinthető elsősorban azért, mert ha nem is említi, mégis jól kivethető, hogy számol az irodalmi mű komplexitásával, sőt azzal is, hogy a mű egységes egész. És elem-

zéseit ehhez a jelleghez, ehhez a minőséghez igazítja. Azaz figyelemmel van többek között a vers tartalmára, arra, hogy milyen jelentésrétegei vannak, hogy miben is áll a valóságra való vonatkozása. Ehhez kapcsolódik a képiség vizsgálata, valamint a kulcssorok értelmezése. Nem feledkezik meg a szerkezeti tagolódásról sem. És érdekes észrevételei vannak a szövegszövegről. Céljának megfelelően nyilván részletesen elemzi előfordulásuk sorrendjében a stílusesszövegeket. Itt nemegyszer olyan elemek vagy még inkább a stíluselemek olyan vonatkozásai is szóba kerülnek, amelyek a valóság megjelenítésének eszközei (tehát az irodalmi mű egy nagyon fontos rétegét, szintjét alkotják). Figyelemreméltó műfaji minősítéseket is olvashatunk. És sikerültnek tarthatjuk az elemzések eredményeinek összegezését.

A műfaji minősítések vezetnek el a szerzőt annak a kérdésnek a felvetéséhez, hogy „balladák-e egyáltalán Sinka szóban forgó költeményei?” (68). Figyelemreméltó a kérdésre adott felelet (amit a szerző a szükséges taglalás után meggyőző érvek alapján fogalmaz meg): nem népballadák, nem is a népballadák kései változatai, hanem a népballadákra alapuló személyes műfajt alkotnak, amelyet épp ezért a szerző „személyes balladának” nevez.

A könyv tartalmának ismertetése, értékelése után szólnom kell egy formai kérdésről, a bibliográfiai jelzésekről, olyasmiről, ami végső fokon nem a szerző találmánya, éppen ezért nem is az ő hibája. Megjegyzésemet kérdésként fogalmazom meg: Vajon nem zavaró-e az, hogy (1) a könyveket címük rövidítésével tünteti fel, (2) a folyóiratokban megjelent tanulmányok általában cím nélkül szerepelnek, (3) a folyóiratcikkek esetében az oly fontos adatot jelző év helyett az évfolyamot jelöli, és arra a ma már nehézkesnek tekinthető római számmal utal (az irodalmi folyóiratok esetében viszont az évet és a számot szerepelteti)? Oly sok jó, könnyen kezelhető és világosan eligazító bibliográfiai jelzésrendszer van. Érdemes lett volna valamelyiket a sok közül átvenni és annak megfelelően eljárni.

Mindent egybevetve elmondhatjuk, hogy Heltainé könyve értékes munka. Módszertani szempontból mindenekelőtt az dicsérendő benne, hogy a stíluselemek mellett figyelemmel van a közvetlen meghatározó tényezőkre, a költő világára és egyáltalán az irodalomtörténeti vonatkozásokra. Úgy is mondhatnánk, hogy mindarra, ami az újabban egyre többet hangoztatott monista elvből következik, amire Szegedy-Maszácz Mihály a világkép és stílus egységének elvével utal.

A szerző következtetéseivel egyetérthetünk. Az elért eredmények jók, és arról tájékoztatnak, hogy érdemes volt Sinka stílusával foglalkozni. Heltainé kutatómunkájának kétségtől pozitív eredménye az, hogy ma többet tudunk Sinka költészetéről, mint azelőtt.

Szabó Zoltán

Paczolay Gyula: Magyar—észt—német—angol—finn—latin közmondások és szólások cseremisiz és zürjén függelékekkel. Második, bővített kiadás. VEAB. [= MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság. Veszprém, 1987. 300 oldal]

Az 1985-ben a zürjén (komi) fővárosban, Sziktivkarban megrendezett hatodik Nemzetközi Finnugor Kongresszus tiszteletére egy 273 oldalas szólás- és közmondásgyűjtemény jelent meg Veszprémben Paczolay Gyula tollából a következő címmel: „Magyar—észt közmondások és szólások német, angol és latin megfelelőikkel”. A kötet méltán keltett feltűnést. Szerzője nem céhbéli filológus, hanem a fizika törvényei alapján a kémiai jelenségek okait, magyarázatát és összefüggéseit kutató tudományágnak, a fizikai kémiának a tudós tanára a veszprémi Vegyipari Egyetemen (1962-ben „Az anódos árameloszlás

egyenletessége felsőtűskés alumínium elektrolizáló kádakban” című értekezéssel nyerte el a műszaki tudomány kandidátusa fokozatot), aki hivatali teendőinek ellátása után, nemes kedvtelésből foglalkozik szólás- és közmondáskutatással, reá áldozva szabad idejének, energiájának és jövedelmének java részét. Némely tekintetben bizonyos fokig Szily Kálmánra (1838–1924) emlékeztet, aki előbb — műegyetemi tanár lévén — a természettudományi szaknyelv magyarosításán dolgozott, majd — állásáról lemondva — megalkotta a Magyar Nyelvújítás Szótárát, megalapította a Magyar Nyelvtudományi Társaságot, és szerkesztette e Társaság folyóiratát, a Magyar Nyelvet.

Az 1985. évi Paczolay-kötethez Bereczki Gábor írt rövid, de velős előszót. Érdeemes felidéznünk néhány gondolatát: „Ha az észtet a magyarral egybevetjük, ezt rendszerint azért tesszük, hogy mindkét nyelvnek valamilyen ősi sajátosságára derítsünk fényt. Paczolay Gyulát nem ez a cél vezette az észt és a magyar közmondások, szólások gyűjteményének összeállításakor, hiszen ezek nem az évezredek homályába vesző korokból származnak, hanem legtöbbjük az utóbbi évezred során — sőt egyikük-másikuk a legutóbbi évtizedekben — vált mindkét nép kultúrájának részévé. Arról vallanak ezek a közmondások és szólások, hogy mit sajátított el mindkét nép az európai műveltségéből, s ez hasznos tanulsággal szolgál nemcsak a kutatók, de minden művelt ember számára. — A német, angol, latin párhuzamok szolgáltatják a háttérrel. A német azért különösen fontos itt, mert az európai kultúra jelentős mértékben német csatornákon át jutott el mindkét néphez. A latin egyrészt a közmondások, szólások régiségét demonstrálja, másrészt — ha a példa a Bibliából való — azt mutatja, hogy mivel gazdagított bennünket Kelet bölcsesége. — A gyűjtemény arra is jó példákat nyújt, hogy az egyes népek nem mechanikusan tanulnak egymástól, hanem saját körülményeikhez, szemléletükhöz idomítják a tanultakat. A magyar szerint az alma nem esik messze a fájától, északi rokonainknál a fenyőtoboz nem teszi ugyanezt. Mi azt mondjuk: Lassan járj, tovább érsz; a tengerrel nap mint nap kapcsolatba kerülő észt viszont így alakítja a közmondást: Ha lassan evezel, tovább érsz.”

Az 1985 nyarán 400 példányban megjelent kötet rövid idő alatt elfogyott. A szerzőnek sikerült elérnie, hogy a szükségessé vált második kiadás ne változatlan formában ismétlje meg az első kiadást, hanem annál bővebb és tökéletesebb legyen.

A második kiadás főleg a következőkben tér el az elsőől: 1. Gazdagabb 33 új tétellel. Az első kiadásban a számozott tételek mennyisége 624, a másodikban $624 + 13$ (A, illetőleg B jelzéssel beillesztve a vezérszó szerinti betűrendi helyre) = 657. — 2. A magyar anyagba bekerült jónéhány régi, XVI. sz.-i közmondás. Ezek egy része ma is megtalálható nyelvjárási gyűjteményekben, de a többi teljesen feledésbe merült. — 3. Kissé bővült a német anyag, és kigyomlálódott belőle az első kiadás több hibája, amely a sietségből adódott. — 4. Finn és zürjén megfelelőikkel egészült ki. — 5. Jóval több lett a görög megfelelő. (A görögöt talán már a címben is fel lehetett volna tüntetni.) — 6. Lényegesen kibővült a tételek végén az egyes közmondásokra vonatkozó irodalom. — 7. Magyar nyelvű bevezetéssel bővült. Az első kiadásban a bevezetés csak angolul volt olvasható. — 8. Angol szömutatóval bővült. (Az első kiadásnak csupán észt szömutatója volt.) — 9. A konkordanciák közé bekerült Matti Kuusi és munkatársai „Proverbia Septentrionalia” (Helsinki, 1985.) című gyűjteménye. — 10. Tipográfiai kiállítása igényesebb, mint az első kiadásé volt. Igaz, megemelkedett az ára is: 250 Ft, szemben az első kiadás 80 Ft-os árával.

Amint a Nyr. (109: 129–39) olvasói értesülhettek róla, Paczolay Gyulának egy újabb nagy munkája is megjelenőben van. Összehasonlító szólás- és közmondástárát készített nyelvtörténeti adatokkal. Egy ilyen gyűjteményre már csak azért is nagy szükség van, mert a magyar közmondásokat a nemzetközi parömiológiai szakirodalom nem ismeri, hiszen nincsen olyan szólás- és közmondástár, amely egy-egy magyar közmondás

pontos fordítását is tartalmazná valamelyik idegen nyelven. De feltűnően hézagos és pontatlan a közmondásaink hazai történetére vonatkozó irodalom is. A tervek szerint Paczolay szólás- és közmondástárában mintegy 1500 magyar közmondás lesz megtalálható. A magyar szöveget annak pontos angol fordítása követi. A szólás- és közmondástár vezérnyelve azonban nem a magyar lesz, hanem egy világnyelv, az angol. Ennek megfelelően a sorszámozott tételekben az első helyen a magyar közmondásnak értelmeiben megfelelő angol közmondás áll. Az összehasonlító anyagban szerepel még a német, az olasz, a lengyel és — angol fordítással — az észt. Indokolt esetben más nyelvű, például francia vagy török megfelelő is bekerülhet a gyűjteménybe, ha a magyar közmondás erre vezethető vissza. Ezért szerepel a gyűjteményben az *A pontosság a királyok udvariassága* közmondásnak a francia, az *A kutya ugat, a karaván halad* közmondásnak pedig a török megfelelője. Nemzetköziség tekintetében a feldolgozott magyar közmondások jelentős hányada az európai nyelvek közös közmondáskincsének a szerves része: többé-kevésbé hasonló alakban megfelelője van majdnem valamennyi európai nyelvben. Egyebek között ilyen az *Egy fecske nem csinál nyarat*; *Ajándék lónak ne nézd a fogát*; *Más szemében a szálkát is meglátja, a magáéban a gerendát sem*; *Az idő pénz*; *A falnak is füle van*; stb. Némely közmondásunknak viszont kelet-európai rokonsága van; ilyen pl. a *Kutyából nem lesz szalonna*; *Jön még kutyára dér*; *Kibújik a szög a szálkból*; stb.

De szerepel Paczolay további munkatervében egy „One Hundred European Proverbs” című, angol nyelvű tudományos kiadvány is, amely a legszélesebb körben ismert száz közmondást és szólást foglalja magában lehetőleg minél több európai és Európa-széli nyelven, sőt esetleg (ha van ilyen párhuzam) kínaiul és japánul is. A feldolgozott nyelvek száma ötvenöt. Az elterjedtebb nyelveken kívül olyan „kis” nyelvek is közte vannak, mint az albán, cigány, eszperantó, fríz, grúz, lív, máltai, örmény, provanszál, rétoromán, skót gael, vepsz, vót stb. A kötethez Wolfgang Mieder professzor (The University of Vermont), a Proverbium (Yearbook of International Proverb Scholarship) szerkesztője fog előszót írni.

Őszinte elismeréssel adózom Paczolay Gyula odaadással végzett munkásságának. Nagyra értékelem eredményeit. Meg vagyok róla győződve, hogy még nagyszámú értékes, hézagpótló munkával fogja az O. Nagy Gábor tragikus halála óta nálunk csak kevesektől művelt szólás- és közmondáskutatást gazdagítani.

Kiss Lajos

Büky Béla: A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban.
Budapest, 1986. Akadémiai Kiadó, 189 [+1] oldal + 1 térképmelléklet.

A magyar lélektan története nem bővelkedik sem részlettanulmányokban, sem összefoglaló művekben. Ezért is öröndetes, hogy Büky Béla vállatóra fogta a pszichikumra vonatkozó magyar szókincsnek egy korai rétegét, gazdagítva onomasziológiai irodamunkát.

Ez a réteg az ún. Huszita Biblia (ezentúl: HtB.) szókészletének idevágó része.

Ennek földolgozását Büky azért is fontosnak találja, mert úgy véli, hogy a magyarság ősvallásának eltűnésével a pszichikumra vonatkozó szókészlet is elszegényedett, és e számbeli csökkenés egyetlen széles sávú ellenáramlata — szerinte — a bibliafordítás (25—6). (A szerzőnek talán még lesz alkalmja elgondolását az etnográfia, az etnológia és a vallástörténet nagy irodalma alapján támogatni vagy módosítani.) Büky egyfelől korlátozta anyaggyűjtését, másfelől bővítette. Korlátozta, mert „egyelőre csak magára a pszichikumra és leglényegesebb összetevőinek megnevezésére vonatkozó adatokat” cédláza ki a HtB.-ből, sőt mint írja: e leszűkített gyűjtési kört még azzal is tovább határolta,

hogy csak a névszói alakokat vette tekintetbe (51). De másfelől bővítette: kereste a vizsgált anyagban az ősi pszichikai képzetek nyomait (101–3), és szólt a HtB. szó- és kifejezőkészletének a korábbi magyar nyelvelmékek hasonló anyagához való viszonyáról (103–5), sőt kitekintett a tárgyalt történeti pszichológiai szó- és kifejezőkészlet továbbélésére is (138–53).

A munkának legbecsesebb része a dolgozat törzse: „A feldolgozott történeti-pszichológiai adatok értékelése” (51–137). Az adatok szótári felsorolása mintegy ötven lapot foglal el (52–100), ezt követi a fent már említett két szakasz (101–5), majd egy hosszabb rész következik: „A HtB. pszichikumra és elemeire vonatkozó szó- és kifejezőkészletének közvetlen bemutatása” (106–35); a törzsanyagot „A pszichikumra vonatkozó szókészlet módosulásának egy alapvető fejlődési irányzatát”-ról szóló lapok zárják be.

A „szótári felsorolásban” voltaképpen szócikkek vannak, egyik-másik több lapra terjed. A szócikkek felépítése: latin jelentés, ennek magyar megfelelője a HtB.-ban; a magyar szó értelmezése(i), az egyes értelmezéseknél HtB.-beli példa, illetőleg példák szövegkörnyezettel s az idézett szövegrész latinjával; néha egy-egy kifejezést a görög vagy héber Bibliából is idéz a szerző.

Az adatok értelmezésével, Büky Bélának e nagy munkájával általában egyetértek. Megemlítek azonban egy jelentős eltérést kettőnk értelmezése között.

A szerző a BécsiK. (113/Bar 6, 41) *indolat* szavának 'ingerfelvevő képesség' értelmet tulajdonít (80). Ennek a jelentésnek szerinte szerepe van az *indulat* fn. mai értelmének kialakulásában: „Jelentése a BécsiK.-ban érzékelő képesség’, Froniusnál pedig 'érzelem, érzelmi állapot’. Nem meglepő, hogy az érzékelést kifejező jelentéskör az idők folyamán az 'érzelem' jelentéstartomány felé közeledett, hiszen a mai értelemben vett *indulat*-ról a kézikönyvek elmondják, hogy ez általában valamilyen megismerési folyamat (pl. érzékelés, felismerés stb.) nyomán hirtelen, robbanásszerűen lép fel, tehát ma is felismerhető az érzékelés és az indulatnak minősíthető emóciók közötti szoros kapcsolat” (146). — Nézetem szerint nem szükséges az *indulat* jelentésfejlődésébe beiktatni az 'érzékelő képesség' fogalmát, hiszen a mozgás képzetéből (bizonyára többé-kevésbé közvetlenül) levezethető az 'emóció' jelentés; gondoljunk a német *Gemütsbewegung*-ra vagy az *emóció* nemzetközi szóra, amely végeredményében a latin *motio* főnévből, illetőleg a *movere* igéből származik; a latin *motio* a PPBl. szerint a. m. 'Mozgás, Ingadozás', *animi motio* pedig: 'Indulat'; ugyancsak a PPBl.-ben a latin *motus* főnévnek az értelme 'Mozgás, Indulás', a *motus animi*-nek meg: 'Indulatosság'. Jómagam úgy vélem, hogy a BécsiK. idézett helyén a „ki nem vall indulatot” kifejezés annyit jelent, mint 'akinek nincs mozgása, aki képtelen mozogni'. A szöveg latinját — „quasi possint sentire qui non habent motum” — Káldi így magyarázza: „mint-ha érezhetnének a'kik meg nem mozdúlnak”; a Bibliában bálványokról van szó, akiknek mozdulatlanságát, élettelenységét Bar 6, 26 élénken szemlélteti.

A számos tanulságos szócikkből csak néhányra utalunk: *cor* = *szív*, 3. jelentése: 'a lelki tartalmak és adottságok együttese'; *cor* = *jön*, jelentése ugyanaz; *intellectus* = *értelem* '(helyes módon való) gondolkodás képessége, illetve ez mint adottság'; *mens* = *elme* 1. 'a lélek értelmi adottságainak és tartalmainak összessége; ész, értelem', 2. 'józan ítélőképesség', 3. 'szándék, akarat'; *sensus* = *értelem* 1. 'érzelemvilág, érzésvilág', 2. 'szellemi képesség, gondolkodó képesség', 3. '(szónak, beszédnek) jelentése'; *sensus* = *érzelem* 'érzékelés, érzékelő képesség'.

A 106.-tól a 135. oldalig terjedő részben Büky a vizsgált szó- és kifejezőkészletet lélektani szempontból csoportosítja: a pszichikum egészét jelölő szavak, a jellem, az érzékelés, a figyelem, az emlékezés és felejtés, a tanulás, a képzelet, az értelem, gondolat és gondolkodás, az érzelem, az akarati cselekvés, a tehetség és adottság, a lelki egyensúlyhiány állapota, kóros elmeállapotok, végül a különleges lelki folyamatok és lelkiállapotok megnevezései.

Az értelem, gondolat és gondolkodás című alfejezetben írja a szerző a beszédről: „Akár isteni behatásnak tekintették is a beszédet, akár a fogalmak jelölőinek, a beszéd jelensége a HtB. korában mindenképpen sokkal szentebb, sokkal nagyobb tisztelettel körülvett megnyilvánulás volt, mint jelenleg” (127). Itt utalok arra a cikkekre, amelyet Jürgen Rausch írt a nyelv mai „degradálódásáról” (Muttersprache 70 [1960.]: 66–72).

Helyes, hogy a szerző az *elme* 'mens' főnévvel kapcsolatosan rámutat Ranschburg hatására (147–9, 157). Úgy vélem azonban, hogy nem Ranschburg Pál „élesztette fel — immár másodízben — az *elme* szót” (157), hiszen ez a főnév és a vele alkotott számos összetétel élt a 19. század második felében is. Üssük föl a „Czímszó-jegyzék”-et, melyet az Akadémia Szótári Bizottsága készítettett „előkészületül a Magyar Nyelv Szótára új kiadásához” (Budapest, 1899). A többi között ezeket az adatokat találjuk: *elme*, *elmeállapot*, *elmebaj*, *elmebetegség*, *elmeefárasztó*, *elmegyöngöseség*, *elmekór*, *elmetehetség*, *elmezavar*.

Azt gondolom a szerzőtől eltérően (152), hogy a HtB. fordítóinak nyelvi kezdeményezései özől n e m épült be sok „XIX. században gyors fejlődésnek induló pszichológiai szaknyelvbe”. (Lásd 146–53, 157.) Ennek ellenére Büky Béla joggal tekint a HtB.-ra mint „a magyar pszichológiai műnyelv előtörténetének egyik legfontosabb írásos” emlékére.

Több megjegyzés, amely nem érinti e könyv lényegének érdemét. — Legrégibb bibliafordításunkat a szerző szerint Pintér Jenő is huszita eredetűnek tartja (29); Pintérnek Büky által idézett könyvében azonban azt olvassuk, hogy „Megnyugtató módon egyik szerzetesrendhez sem lehet odakötni a legrégebb magyar bibliafordítás eredetét. Csak az bizonyos, hogy a szöveg nem husziták fordítása, hanem katolikus papoké” (Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete. I. Budapest, 1930. 388). — Nem vagyok egy véleményen a szerzővel abban, hogy a *conscientia* szóban a *t*-nek *c*-re változtatásával és magyar személyranggal való toldalékolásával „mintegy utaltak és mintegy felhívták a figyelmet a fogalom önállóságára, egyedi jelentéstartalmára” (126). — Talán nem stílushiba, csak gépelési, illetőleg sajtóhiba: „nem élvezték a nyugati típusú kereszténység hittérítőinek jóindulatát, sőt inkább ellenszenvét” (10). Lásd még pl.: 15. o., 16. sor. Valami elkerülhetette a szerző figyelmét a 127. o. 15–16. sorának s a 147. o. 10. sorának fogalmazásában. — Stb.

Ezeknél többet nyomnak a latban a tanulmány értékei.

Az utóbbiak közül hadd emeljek ki egyet, amely a szerzőnek valósággal filológiai mesterfogása, s amely figyelmet érdemel a HtB. művelődéstörténeti háttérének megrajzolásában, Kardos Tibor patarén-elméletének cáfolatában is.

Kardos ugyanis ezt írja: „Nem szabad elfeledni, hogy a HtB. a gyulafehérvári krónika híradása szerint papdeákok fordítása. Tudjuk, hogy a deákság a középkorban garabonciáskodott. Orvoslással, varázslással, jóslással foglalkozott. Tudjuk azt is, hogy a patarének különös előszeretettel foglalkoztak orvoslással. Ezek a varázslással foglalkozó kitételek a deák szerzőkre vallanak, és műveltségükön a középkori elem és a pogány hagyomány úgy forr össze, mint a garabonciás diák alakjában a pogány sámáné, a táltosé a papdeák sekély »műveltségével«. Erre kétségbevonhatatlan bizonyítékunk van. Dániel könyve (III. 19.) arról beszél, hogy a babiloni király, Nabukadnezár arcának vonásai elborultak (*aspectus faciei illius*). A Bécsi Kódex ezt így fordítja: »ő orcájának nemzése megváltoztatéka«. Az *aspectus* szónak a *tekintet* szó felelne meg. A *nemzés* szó úgy került bele a fordításba, hogy a deák asztrológiai varázslással foglalkozott. Ugyanis a középkori asztrológiában nevezik a csillagok összhelyzetét egy adott pillanatban *aspectus*nak, és ez az adott pillanat, melyben az ember arevonásai, jelleme és sorsa rögzítődik: a születés vagy *nemzés* pillanata. Enélkül a fordítás érthetetlen.” (Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. MNyTK. 82. sz., 1953. 35–6. Lásd még a lapalji jegyzeteket ugyanott.)

Büky cáfolata egyszerű: a *aspectus*-nak többször is *nézés* a fordítása, csak egyetlen egyszer *nemzés*: ez az utóbbi másolási hiba. A HtB. ugyanis a nyílt *e* hangot *è*-vel jelöli,

s a másoló a ferde vonást vízszintesnek láthatta, a vízszintes vonás pedig a HtB.-ban nemegyszer az *m*-nek a jele (103).

Ezt a cáfolatot — ha egyáltalán szükség volna rá — még erősíthetjük is, ti. a BécsiK. másolója egy más alkalommal éppen a fordított hibát követte el, *nemzés* helyett *nézést* írt; lásd BécsiK. 305: föld agga *gnézéset* 'terra dabit germen suum'.

Befejezésül megemlítem a hatalmas, mintegy 300–400 tételre terjedő bibliográfiát (165–76).

Összefoglalóan: Büky Béla hasznos kezdeményezése figyelemreméltóan hozzájárult egy magyar onomasziológiai, illetőleg lélektantörténeti tárgykör ismeretéhez.

Vértes O. András

Csirikné Czachesz Erzsébet—Csirik János: Újságnyelvi gyakorisági szótár I—II. Magyar Pszicholingvisztikai Tanulmányok IV. Szeged—Budapest—Debrecen 1986. LII + 399 o. Szerkeszti: Papp F.—Lengyel Zs.

A különböző nyelvek első gyakorisági szótárai a múlt század második felében jelentek meg. Nálunk csak az 1930-as években készítette el Nemes Zoltán az első ilyen jellegű munkát (A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai. Szeged, 1933.). 1941-ben ugyan csak Nemes Zoltán egymillió szótagot felölelő újságszöveg alapján állított össze gyakorisági listát (Szóstatisztika egymillió szótagot felölelő újságszöveg alapján. Az egységes magyar gyorsírás könyvtára 190. sz.). Most a Csirik házaspár (közülük az egyik filológus, a másik matematikus) személyi számítógépen készített a mai sajtó nyelvéből gyakorisági szótárt.

A sajtó nyelvét Nemes Zoltán nyomán azért választották alapul, mert szókészlete feltehetően közel áll az élőbeszéd szókinéséhez. Azokból a sajtótermékekből dolgoztak fel egy-egy számot az első szótól az utolsóig, amelyek legalább 200 000 példányban jelennek meg (Családi lap, Dörmögő Dömötör, Füles, Képes Újság, Kisdobos, Ludas Magazin, Ludas Matyi, Magyarország, Népsport, Népszabadság, Nők Lapja, Pajtás, Rádió és Televízió Újság, Szabad Föld). A kiválasztott források között viszonylag sok a gyermek- és ifjúsági kiadvány, mert a szerzők munkájukkal elsősorban az oktatás céljait kívánják szolgálni. Az anyanyelvi nevelés „legfontosabb célja, hogy tanulóink nyelvileg is nagykorúvá válva képesek legyenek a társadalmi kommunikációra. Ennek a kommunikációs képességnek — sok más mellett — feltétlenül ki kell terjednie a tömegkommunikációs eszközök üzeneteinek a vételére is” (VI).

A szerzők bevezetésképpen magyar, orosz és angol nyelven áttekintik az eddigi gyakorisági szótárak típusait és funkcióit, majd munkájuk forrásairól és a feldolgozás módjáról értekeznek (VI—XL). Ezután négy táblázatot közölnek. Az elsőben a különböző nyelvek gyakorisági szótárainak a forrásanyagát, a feldolgozott adatmennyiséget, az első és az első 100 szó gyakoriságát hasonlítják össze. A második táblázatban a vizsgált szóanyag különböző gyakorisági intervallumainak (1, 1–50, 1–100, 1–500, 501–1000, 1001–1500, 1501–2000, 2001–2500, 2501–3000) számszerű és százalékos összehasonlítását láthatjuk. A harmadik a szavak gyakoriságának eloszlását tartalmazza. Ebből megtudjuk, hogy a szerzők által feldolgozott szókinésben 25 852 szó szerepel, és ezek különböző alakokban összesen 201 286-szor fordulnak elő. Az egyes szavak abszolút és halmozott gyakoriságát mutatja be a táblázat. A negyedik táblázat közli az anyag szófaji megoszlását, hány igét, főnevet stb. tartalmaz számszerűen és százalékosan (XLI—XLVIII).

A tulajdonképpeni szótár két részre oszlik. Az első az ábécé szerinti listát tartalmazza (3–232), a második a gyakorisági szótárt (235–399).

Az első részben találjuk a feldolgozott 25 852 szót ábécérendben. A címszavak után a szerzők feltüntetik a szó szófaját és előfordulásának számát. A szófajok meghatározásában az Értelmező Kéziszótár útmutatásai alapján jártak el. Az azonos szófajú homonimákat jelentésük megadásával különítették el. A többszófajú szavak többször szerepelnek címszóként. Így például a *magyar* szó főnévként 23-szor, melléknévként 230-szor fordul elő, a két számot összeadva megkapjuk, hányszor található meg a vizsgált 201 286 adatban. A szerzők a szótárírói gyakorlattól eltérően a létigét (*van*) is két címszóra bontják. Külön adják meg birtoklást kifejező előfordulásait. Eljárásukat nem indokolják. Kétségtelen, készült már olyan gyakorisági szótár is, amely elkülönítette a szavak egyes jelentéseinek a gyakoriságát, de egy szótáron belül csupán egy szót így kezelni, és annak is csak egy jelentését elkülöníteni elég különös eljárás, legalábbis némi magyarázatot igényelt volna. Az alakban eltérő szóváltozatokat szintén külön címszóként tárgyalták a szerzők (*gyerek*, *gyermek* stb.). Külön címszó a határozott névelő két alakja (*a*, *az*). Ha tehát a határozott névelő gyakoriságára vagyunk kíváncsiak, a kettő adatait össze kell adnunk. Megemlítjük, hogy a forrásokban előforduló tulajdonneveket és a határozott számneveket nem vonták be a szerzők a feldolgozásba. Ezt az eljárásukat sem indokolják. Kétségtelen, hogy az egyes tulajdonnevek gyakorisága pedagógiai céljuk szempontjából nem fontos, a számneveket meg mindenképpen tudni kell. De a szófaji gyakoriság megoszlásának vizsgálatában ezek hiányoznak. Például az anyagban szereplő 27 számnév 0,69 százalékos előfordulási aránya kétségtelenül félrevezető. És a határozott számnevek, valamint a tulajdonnevek figyelembevétele a többi szófaj előfordulási arányát is befolyásolta volna.

A második részben, a gyakorisági szótárban előfordulásuk gyakorisága szerint elrendezve találjuk a 25 852 szót. A forrásokban leggyakrabban, 19 300-szor az *a* névelő fordul elő, második az *az* névelő 6193 előfordulással. A kettő együtt 25 493-szor szerepel a vizsgált anyagban. A leggyakoribb 10 újságnyelvi szó a következők: *a*, *az* (névelő), *és*, *hoggy*, *is* (kötőszó), *nem*, *ez*, *van* (létige), *az* (névmás), *egy* (névelő). Amint látjuk az első tíz között van három névelő, három kötőszó, két mutatónévmás, egy módosítószó (tagadószó) és egy ige. Ezeken kívül az első 100 szót az alábbiak alkotják:

- 11—20: *de*, *már*, *ha*, *s*, *csak*, *kell*, *lesz*, *aki*, *még* (határozószó) *vagy*,
- 21—30: *é*, *sok*, *jó*, *nagy*, *tud*, *mi*, *amely*, *lehet*, *sem*, *maga*,
- 31—40: *minden*, *mind*, *mert*, *több*, *ami*, *idő*, *úgy*, *után*, *olyan*, *új*,
- 41—50: *most*, *akkor*, *ember*, *e*, *egyik*, *van* (birtokos), *között*, *nap*, *munka*, *itt*,
- 51—60: *pedig*, *ő*, *amikor*, *tesz*, *eladó*, *szó*, *sor*, *mint*, *rész*, *még* (kötőszó),
- 61—70: *szám*, *is* (határozószó), *szerint*, *mint*, *majd* (időben), *ilyen*, *út*, *ország*, *forint*, *gyerek*,
- 71—80: *neki*, *más*, *magyar* (melléknév), *éves*, *utca*, *azonban*, *előtt*, *hanem*, *lát*, *kap*,
- 81—90: *élet*, *én*, *hely*, *ne*, *gyermek*, *levél*, *név*, *alatt*, *vesz*, *ház*,
- 91—100: *ők*, *így*, *nagyon*, *szép*, *ma*, *tart*, *szeret*, *akar*, *kis*, *város*.

Az első száz szóban 21 főnév, 17 határozószó, 15 névmás, 14—14 ige és kötőszó, 7 melléknév, 5 névutó, 3 névelő, 2 határozatlan számnév és 1—1 igenév és egyéb kategóriába tartozó szó szerepel. A leggyakoribb ige a *van*, a leggyakoribb főnév az *é*, a leggyakoribb melléknév a *jó*, névmás az *ez*, kötőszó az *és*, módosítószó a *nem*, határozatlan számnév a *sok* és a legtöbbször előforduló névutó az *után*.

Az első szó 19 300-szor fordul elő, ez az összefordulások 9,59 százaléka, az első 10 szó 44 157-szer, ez 21,94 százalék, az első 100 szó pedig 74 899-szer, ez pedig 37,21 százalék. Az I. táblázatból kiderül, hogy a magyar, finn, orosz, német, angol, francia, spanyol, arab gyakorisági szótárakban előforduló első 100 szó aránya csak a finnben kisebb (XLI). Általános törvényszerűségnek tartják, hogy minél változatosabb szókészletű a feldolgozás

alapját szolgáló szöveg, annál kisebb százalékban fordul elő az első 100 szó. Ezt a tételt szótárunk kétségkívül igazolja, hisz a feldolgozott sajtótermékek a vezéreiktől az apróhirdetésig igen sokrétű szöveget tartalmaznak.

Érdekes összehasonlítani szótárunk leggyakoribb szavait a több mint 40 évvel korábbi, Nemes Zoltán által készített gyakorisági lista adataival. Bár a két mű szempontjai nem mindenben egyeznek, az összevetés így is tanulságos. Nemes közöl egy táblázatot (354), amelyben a leggyakoribb száz szót mutatja be két változatban, az egyikben nem bontja szét az összetett szavakat tagokra, a másikban szétbontja. Mi az előbbit használjuk, mert új gyakorisági szótárunk is egy egységnek tekinti az összetételeket. Ezen belül azonban vannak feldolgozási különbségek, mert Nemes például a különírt igekötőket külön szónak tekinti, elválasztja a *volt*, *van*, *volna* igealakokat stb. Amint fentebb láttuk az utóbbi igét Csirikék is szétválasztják, de nem az alak, hanem a különböző jelentések alapján. Ezekről azonban most tekintsünk el!

Az első tíz szó közül az első hét ugyanabban a sorrendben szerepel mindkét munkában: *a*, *az* (névelő), *és*, *hogy*, *is*, *nem*, *ez*. Az új szótárban azután a *van*, *az* (névmás), *egy* a sorrend, a régiben pedig *egy*, *amely*, *volt* (ige). Csupán egy elem, az *amely* nincs meg a maiak között. Ennek az az oka, hogy Nemesnél az *az* magában foglalja a névelő és a névmás adatait is, ha ezt szétválasztotta volna a táblázatban, mint ahogyan a feldolgozásban megtette (52), akkor az *az* névelőként marad a második helyen, mutató névmásként pedig a hetedik helyre került volna. Így viszont a *volt* jutott volna lejjebb, de ha a szerző hozzá számította volna a *van* stb. előfordulási adatait, akkor előrébb került volna a létige, és az *amely* helye lett volna hátrább. Vagyis ha a két mű szempontjait egymáshoz közelítjük, kiderül, hogy a leggyakoribb tíz szó mindkettőben azonos. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy ezek a szavak az alapszókinsz tagjai, a névelők, kötőszavak a mondatalkotás fontos elemei, a létige, a tagadószó és a mutató névmások ugyancsak nélkülözhetetlenek a mindennapi nyelvhasználatban.

De ha tovább folytatjuk az összehasonlítást, akkor már nagyobb eltéréseket találunk. A tizenegyedikről a huszadikig csak öt szó azonos a szótárakban (*aki*, *csak*, *de*, *még*, *már*), a huszonegyedikről a harmincadikig csak kettő (*maga*, *sem*), és három az új szótárban (*ha*, *s*, *van*), az *amely* pedig a régiben került előrébb. A harmincegyedikről a negyvenedikig pedig nincs azonos szó a két műben. Végül ha az első 100 szó adatait vetjük egybe, megállapíthatjuk, hogy a Nemes által első 100 közé sorolt szavak közül 35 nincs meg az, új gyakorisági lista első 100 szava között. Ezek a következők: *ad*, *ahol*, *áll*, *arra*, *azonban*, *be*, *doktor*, *egész*, *el*, *ellen*, *elnök*, *első*, *este*, *fel*, *fog*, *francia*, *három*, *hét*, *kérdés*, *kerül*, *két*, *ki*, *kormány*, *meg*, *mond*, *német*, *óra*, *pedig*, *pengő*, *tag*, *tárgyalás*, *teljes*, *ügy*, *való*, *volna*. Tekintsünk el az itt szereplő igekötőktől (*be*, *el*, *fel*, *ki*, *meg*), a határozott számnevektől (*három*, *hét*, *két*) és a *volna* igealaktól, mert ezek különböző okok miatt nem vagy másképp fordulnak elő az új szótárban, akkor is hiányzik 24 szó a mai leggyakoribb 100 közül. Durván számítva a szavak egynegyede kicserélődött, pedig a *pengő* kivételével mind fontos elemei a mai szókinsznek. Az adatokból láthatjuk, hogy az első 100 szó közt is nagy változás történt, a továbbiakban természetesen még nagyobb eltérés mutatkozik.

Az új gyakorisági szótár régen várt, fontos mű, hiányt pótol. A részletekben, például a szófaji besorolásban olykor kételyeink támadnak. Az egyes gyanús eseteket azonban nem tudjuk ellenőrizni, mert a szerzők nem közlik, hogy a kiválasztott sajtótermékek melyik számát dolgozták fel. Így a kétely marad. Például a *még* szó kétszer szerepel a feldolgozásban, előfordul határozószóként 612-szer és kötőszóként 260-szor. Az Értelmező Kéziszótárban, amelyet a szerzők a szófajok megállapításában alapul vettek, a *még* csak határozószóként szerepel. De csak határozószónak tartja a hétköznapi értelmű szótár is. Nos, találgathatunk, hogy a szónak melyik jelentését minősítették a szerzők kötőszóinak, vagy netalán a kötőszói *még* mögött a *meg* kötőszó lappang? Ha az utóbbi

feltevés igaz, akkor csupán sajtóhibáról van szó, de makacs hiba, mert megismétlődik a szótár második részében, a gyakorisági szótárban, az első 100 szó között ugyanis kétszer fordul elő a *még*.

De a fenti apróság ellenére a szótárt nemcsak az anyanyelv és az idegen nyelvek tanításában, hanem más területeken is nagy haszonnal fogják forgatni. Nagy hasznát vehetik a tankönyvírók, szótárírók, nélkülözhetetlen a különböző nyelvészeti kutatásokban, a gyors- és gépírásban stb. Reméljük, hogy a számítógépek korszakában nem kell ismét 45 évet várni az újabb magyar gyakorisági szótár elkészítésére és megjelenésére.

Jakab László

Megjegyzések az „A szöveggyűlés napjainkban” című cikk (Nyr. 110: 256) ürügyén. Dömötör Ákos figyelemre méltó példái a szöveggyűlésre (Nyr. 110: 256) két kiegészítést kívánnak és egy javaslatételre indítanak.

1. A *stagfláció* szót nem Ungvári Tamás hozta létre 1985-ben a *stagnálás* és az *infláció* szavakból — Ungvári csupán átvette és visszalatinosította az angol *stagflation* szót, ami a Barnhart Dictionary of New English 1963–1972 (Bronxville, N. Y., 1973. 441. o.) szerint nyomtatásban először 1971-ben jelent meg az angliai The Manchester Guardian Weekly című hetilapban. Itt tehát nem magyar vegyületszó keletkezéséről, hanem angol vegyületszó adaptálásáról van szó.

2. A *viza* és a *kecsege* hibridjéről, a *vicsegeről* a Nyelvőr olvasói Fabricius-Kovács Ferenc Újabb magyar halnevek című cikkében (Nyr. 100: 285–8) már 1976-ban olvashattak részletesen dokumentált leírást. „... a *vicsege* létrejöttét nem árt regisztrálnunk már csak azért sem, mert ritkán vagyunk abban a helyzetben, hogy ott lehetünk egy új szó létrejötténél” — írta F.—K. F.— s ez a megjegyzése az idő múltával egyre aktuálisabb.

A magyar nyelvészek érthetetlenül mellőzik szókincsünk mindennapi változásainak regisztrálását. Tizenöt év telt el az Értelmező Kéziszótár megjelenése óta, és az azóta keletkezett új szavainkról s szójelentéseinkről legfőljebb szórványos írások olvashatók. Az *in vivo* lexikográfia pedig két okból is fontos: egyrészt pontos, részletesen dokumentált adatokat nyújthat a nyelvi változások vizsgálatához, másrészt megkönnyítené a majdani szótárírók munkáját. Végül is döresség lenne azt hinnünk, hogy a Kéziszótár megjelentetésével elvégeztük egy időre (milyen hosszú időre?) a dolgunkat. Ha példának okáért, a Nyelvőr szerkesztői nyitnának egy „Új magyar szavak” című rovatot, amelyben teret kapnának a szókészleti változásokat pontosan rögzítő cikkek, ezek jelentősen hozzájárulhatnának az Értelmező Kéziszótár majdani pótköteteinek megírásához, nem beszélve a nyelvi változások és az élő magyar nyelv kutatói munkájának megkönnyítéséről.

Az Amerikában élő Décsy Gyula „Hamburger for America and the World” című könyvét ismertető Szende Tamás azt írja, hogy „A szerző sok magyar adatot is hoz (a ’lángburger’ kivételével az általam ismert összeset)” (Nyr. 110: 127). Az, hogy a magyar *-burger* utótagú szavak egyetlen jó leírása csak egy nálunk alig hozzáférhető, s kevesek által ismert nyelven (angolul) írt könyvben olvasható, csekély öröme ad okot. Nem kellene mégis a saját forrásainkra támaszkodnunk?

Kontra Miklós

Ülésezett az Anyanyelvi Bizottság

1986. november 11-i ülésén az MTA Anyanyelvi Bizottsága azt vitatta meg, hogyan kapcsolódjon be két országos mozgalomba: a KISZ Szép szó mozgalmába és a Hazafias Népfrontnak beszéd-kultúránk felvirágoztatására irányuló kezdeményezésébe.

Az érdekelt szervezetek képviselőiben M a y e r Á g n e s, a KISZ KB kulturális osztályának munkatársa és J u h á s z R ó b e r t, a Hazafias Népfront osztályvezetője tartott részletes beszámolót mozgalmuk céljairól, az eddigi eredményekről és a folytatás lehetőségeiről. Mayer Ágnes elmondta: a Szép szó mozgalomnak az a célja, hogy fejlessze ifjúságunk anyanyelvi műveltségét, beszéd- és viselkedéskultúráját. A magyar nyelv hete előtt a KISZ felhívást tett közzé annak érdekében, hogy a „szép szó”, vagyis a durvaságtól mentes, magyaros és kifejező beszéd — jó értelemben vett — divattá váljon. Az ifjúsági mozgalom ezenkívül pályázatokat is kiírt (a nyelv és illem, az ifjúság szókincese, a szaknyelvek és a viselkedési szokások témakörében), s játékos nyelvi vetélkedőket, anyanyelvi táborokat is szervez. A legjobbakat a mozgalom emblémájával, a mozgásban lévő haranggal díszített jelvényekkel, díjakkal jutalmazza. Tervezik Szép szó-körök létesítését is.

Juhász Róbert beszámolója abból indult ki, hogy az anyanyelvért tenni: nemzeti ügy, hazafias kötelesség. Ennek jegyében csökkenteni kell a közéleti-politikai nyelvhasználatnak a köznyelvtől való elkülönülését, amely már-már a demokrácia akadályává válik. A Népfront kezdeményezése nagymértékben támaszkodik az Olvasó népért mozgalom már meglevő szervezeti formáira és a beszéd- és magatartás-kultúra kérdéseit gondozó munkabizottság tevékenységére (ez utóbbinak, mint ismeretes, nyelvész tagjai is vannak). Bánffy György színművész országgyűlési interpellációja és a tárgyban hozott belkereskedelmi miniszteri rendelet nyomán pedig széles körű mozgalom bontakozott ki az idegen nyelvű üzlet- és vállalkozásnevek magyarítására. E törekvést az Anyanyelvi Bizottság is helyesli, de — mint ez a vitában elhangzott hozzászólásokból is kiderült — fontosnak tartja a vitatott nevek gondos mérlegelését, a nyelvészek szakvéleményének kikérését.

A beszámolókat követő tartalmas vitában L ó r i n c z e L a j o s elnök, Grétsy László társelnök, Deme László, Szántó Jenő, Ruffy Péter, Szende Aladár és Wacha Imre bizottsági tagok támogatásukról biztosították a KISZ és a Hazafias Népfront kezdeményezését, s javaslatokat tettek a két országos mozgalom kibontakoztatására.

K. G.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. április 20. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
88.16679 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szemle

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, II. (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>)	483
Szepessy Gyula: Nyelvi babonák (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	486
Szabó József: A nagykönyvi nyelvjárás (Ismerteti: <i>K. Fábrián Ilona</i>)	489
Szende Aladár (szerk.): Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére (Ismerteti: <i>Bellényi László</i>)	491
Kádárné Fülöp Judit: Olvasás és kommunikáció (Ismerteti: <i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	495
Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	502
Paczolay Gyula: Magyar—észt—német—angol—finn—latin közmondások. (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	504
Büky Béla: A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban. (Ismerteti: <i>Vértes O. András</i>)	507
Csirikné Czachesz Erzsébet—Csirik János: Újságnyelvi gyakorisági szótár I—II. (Ismerteti: <i>Jakab László</i>)	510

A Nyelvőr postája

<i>Kontra Miklós</i> : Megjegyzések „A szövegnyelv napjainkban” című cikk ürügyén	511
---	-----

A nyelvőr hírei

<i>K. G.</i> : Ülészett az Anyanyelvi Bizottság	512
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185—881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest Pf. 149) és külföldi bizománysai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások egyezékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft.
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó, 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1978. Akadémiai Kiadó, 727 oldal, 175,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szóképzés román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szóképzése). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó, 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó, 208 oldal, 59,— Ft
- Székelly nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szóképzésünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft